

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ARİF MUSTAFAYEV

AZƏRBAYCANIN
MADDİ MƏDƏNİYYƏT TARİXİ
(etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat)

Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə ithaf olunur

BAKİ
«Bakı Universiteti» nəşriyyatı
2009

M 84

Elmi məsləhətçi: akademik Abel Məhərrəmov
akademik Rasim Əfəndiyev

Redaktor: AMEA-nın müxbir üzvü
Yaqub Mahmudov

Rəyçilər: tarix elmləri doktoru Nərgiz Quliyeva
tarix elmləri doktoru Tarix Dostiyev
tarix elmləri doktoru, professor Rafael Süleymanov
tarix elmləri namizədi, dosent Qəzənfər Rəcəbli
tarix elmləri namizədi, dosent Kərəm Məmmədov

M84

A.H.Mustafayev. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2009, 420 səh.

Monografiya Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinin etnotipoloji tədqiqinə həsr olunmuşdur. Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasında bu sayaq tədqiqat ilk dəfə aparılır. Əsərdə xalqımızın ötən nəsilləri tərəfindən yaradılmış maddi mədəni sərəvətlərin tipoloji növləri ilkin olaraq tam və əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Maddi mədəniyyət nümunələri təkamülünün dərin qatlarını izləmək üçün əsərdə etnoqrafik faktlarla yanaşı, yeri gəldikcə, digər məxəzlərdən, xüsusilə arxeoloji, yazılı mənbə, terminoloji, sənətsünaslıq məlumatlarından da istifadə olunmuşdur.

Əsər tarix, etnoqrafiya, mədəniyyətsünaslıq, arxeologiya, sənətsünaslıq və digər ixtisaslardan olan mütəxəssislər, tarixçi tələbələr, habelə Azərbaycan xalqının mədəni irsi ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M $\frac{0503020907 - 011}{M - 658(07)} - 011 - 2009$

© «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2009

MÜƏLLİFDƏN

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinin tipoloji baxımdan tədqiq olunması ideyası hələ keçən əsrin sonlarında meydana çıxmışdır. Elə bu niyyətlə də, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 1 fevral 1989-cu il tarixli 76 sayılı əmrinə əsasən Bakı Dövlət Universiteti tarix fakültəsinin nəzdində onun struktur vahidi kimi Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi elmi-tədqiqat laboratoriyası təsis olunmuşdur.

Belə bir elmi tədqiqat özəyinin yaradılması real həyati ehtiyacdən irəli gəlmişdir. Məlum olduğu kimi, XX əsrdə Azərbaycanın bir sıra bölgələrində səmərəli arxeoloji və etnoqrafik çöhl-tədqiqat işləri aparılmış, olduqca dəyərli maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Həmin faktik materiallar əsasında ayrı-ayrı abidələrə həsr olunmuş xeyli monoqrafik əsər və çoxsaylı məqalələr yazılmışdır. Lakin pərakəndə səciyyə daşıyan bu tədqiqatların nəticələri əsasında Ümumazərbaycan məkanında ümumiləşdirici monoqrafik əsər yazılmamışdır. Ən başlıcası isə, həmin araşdırmalarda bu problemin tədqiqinin tipoloji aspekti nəzərdən qaçırılmış, əsas diqqət ənənəvi maddi - mədəni örnəklərin aşkarlanıb təsbit edilməsinə və onların təsviri şərhinə yönəldilmişdir. Bu səbəbdən də, xalqımızın minilliklər boyu yaratdığı nadir mədəni dəyərlərin, o cümlədən, zəngin maddi-mədəni örnəklərin təkamül tarixi, xüsusilə də, onun tipoloji zənginliyi yetərincə araşdırılmamışdır. Bu çatışmazlığın aradan qaldırılması zərurəti Azərbaycan xalqının zəngin maddi mədəni dəyərlərinin təkamül tarixini xüsusi olaraq, tipoloji baxımdan hərtərəfli və dərinədən tədqiq edən əlahiddə bir elmi mərkəzin yaradılmasını labüd etmişdir.

Belə bir elmi tədqiqat özəyinin yaranması lüzumu həm də ölkəmizin hüdudlarından kənarında elliklə məskunlaşmış soydaşlarımızın yaşadıkları tarixi ərazilərdə: Gürcüstan (Borçalı, Başkeçid, Pəmbək), Ermənistan (Göyçə, Dərələyəz, Vədi, Gümrü, Zəngəzur), Dağıstan (Dərbənd), İran, İraq, Türkiyə, Orta Asiyada arxeoloji və etnoqrafik çöl tədqiqat işlərinin aparılması zərurətindən irəli gəlirdi. Qürbətə düşmüş soydaşlarımız doğma vətənlərindən kənar da qurub yaratmaq əzmlərini itirməmişlər. Əsaslı tədqiqata möhtac olan, lakin uzun müddət elmi araşdırma orbitindən kənar qalan həmin etnomədəni dəyərlərin hərtərəfli və dərinədən öyrənilməsi lüzumu tarixşünaslığımız üçün olduqca önəmli olub mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edirdi. Ölkəmizin müstəqillik yoluna qədəm qoyması da bu işıqlı ümidləri xeyli dərəcədə artırırdı. Bütün bu amillər respublikamızın ali təhsil sistemindəki tədris müəssisələrinin nəzdində Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyət tarixini xüsusi olaraq tədqiq və tədris edən mükəmməl bir elmi mərkəzin təsis olunmasını təkidlə tələb edirdi.

Laboratoriya qarşısında Universitetin tarixçi tələbələrini çöl-tədqiqat işlərinə cəlb etmək, arxeoloji qazıntı və etnoqrafik araşdırma işlərinin əməli təcrübəsini onlara mənimsətməkdən əlavə, həm də Azərbaycan xalqının qədim və zəngin maddi mədəniyyətinin təkamül tarixini tipoloji baxımdan tədqiq edib monoqrafiya halında çapa hazırlamaq vəzifəsi qoyulmuşdur.

İki cildədən ibarət olan və əlyazması halında başa çatdırılan həmin monoqrafiyanın ilk cildində Azərbaycanın maddi mədəniyyət abidələrinin təkamül tarixi arxeoloji faktlar əsasında, qədim daş dövründən başlamış son orta əsrlərədək izlənilmişdir. Əsərin digər cildində Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyət örnəkləri etnoqrafik materiallar əsasında təsnif edilərək, etnotipoloji cəhətdən müfəssəl tədqiq edilmişdir. Hələlik monoqrafiyanın yalnız etnoqrafik cildinin ixtisar variantını lazımi illüstrasiyalarla təchiz edib çapa təqdim etmək mümkün olmuşdur.

Maddi-texniki çətinliklər, kifayət qədər maliyyə məsrəfi və yüksək ixtisaslı texniki işçilərdən ibarət mütəxəssis kadrların (rəssam, cizgiçi, memar, bərpacı, fotoqraf) çatışmaması üzündən bu cildin nəşri xeyli müddət yubanmışdır.

Bununla belə, əsərin nəşrinə yönəlmiş xeyirxah səylər də az olmamışdır. Bu baxımdan ilk növbədə monoqrafiyanın yüksək poliqrafiya səviyyəsində çap olunmasında lütfkar səylərini və hərtərəfli köməyini əsirgəməyən BDU-nun rektoru, millət vəkili, akademik Abel Məmmədəli oğlu Məhərrəmovə dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinin tipoloji baxımdan tədqiq olunmasına rəvac verən, onun tədris və təbliğ edilməsinin ilk təşəbbüskarı olmaq etibarını ilə AMEA-nın müxbir üzvü, millət vəkili Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudovun xidmətlərini minnətdarlıqla xatırlayıram.

Əsərin işıq üzünə gəlməsində xeyirxah səylərini əsirgəməyən «Bakı Universiteti» nəşriyyatının direktoru İslam Şirinova, nəşriyyatın əməkdaşları Ulduza Saniyevaya, Azadə İmanovaya və BDU-nun Tarix fakültəsi «Azərbaycanşünaslıq» ETM-in əməkdaşı Sevil Heydərovaya səmimi təşəkkürümü bildirirəm.

Monoqrafiyanın müvafiq bölmələrinə aid rəngli illüstrasiyaların hazırlanmasında Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyinin, Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin, «Şirvanşahlar sarayı» kompleksi Dövlət Tarixi-Memarlıq Qoruğu Muzeyinin elmi əməkdaşlarının, nəhayət Azərbaycan Milli Kulinariya Mərkəzinin direktoru Tahir Əmiraslanovun və peşəkar fotoqraf Mübariz Hüseyn oğlu Dadaşovun təmənnəsiz köməyi olmuşdur. Onların xeyirxah səylərini yüksək qiymətləndirir və minnətdarlığımı bildirirəm.

GİRİŞ

1. Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin inkişaf mərhələləri

İbtidai icma cəmiyyətinin maddi mədəniyyət örnəkləri

Azərbaycan ərazisinin füsunkar təbii-coğrafi şəraiti biososial varlıq olmaq etibarilə ibtidai insanın təşəkkül tapması üçün zəruri şərt olan hər cür əlverişli ekoloji amillərə: mülayim iqlimə, zəngin flora və fauna aləminə malik olmuşdur. Məhz ekoloji şəraitin bu cür əlverişli olması səbəbindən Cənubi Qafqazın bu dilbər guşəsi tarixən dünyanın ilk sivilizasiya mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Yaşı milyon yarım ili haqlamış dünya şöhrətli Azıx düşərgəsi və onun ibtidai sakinlərindən biri hesab edilən azıxantrop olduqca münbit və bol təbii qida mühitində təşəkkül tapmışdır. Təbiətin səxavəti üzündən tarixi Azərbaycan ərazisi dünyanın ən qədim sivilizasiya beşiklərindən birinə çevrilmişdir. Bu ərazidə zaman etibarlı ilə biri-digərini əvəz edən bir sıra *arxeoloji mədəniyyət* örnəyi təşəkkül tapmışdır.

Ölkəmizin ilk arxeoloji mədəniyyətlərindən biri Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətəklərinə düşən Quruçay hövzəsində təşəkkül tapmışdır. *Quruçay mədəniyyəti* daşıyıcıları çaydaşından bəsit əmək alətlərinin ilk tipoloji nümunələrini yaratmaqla, yurdumuzun qədim sakinlərinin sonrakı sosial-mədəni tərəqqisinə texniki zəmin hazırlamışdır.

İbtidai icma cəmiyyətinin maddi mədəniyyəti bilavasitə insanın yaranması prosesinin gedişində təşəkkül tapmaqla, zaman etibarlı ilə o, 1,5-2 milyon ilə yaxın çox böyük tarixi mərhələni əhatə edir. İbtidai insanın yaranmasının ilk mərhələsi üçün səciyyəvi olan *erkən ovçuluq, yığıcılıq, bəsit əmək alətləri və oddan istifadə* kimi ümdə mədəni dəyərlər meydana gəlmişdir.

İnkişaf etmiş ovçuluq, ixtisaslaşmış yığıcılıq, habelə torpağın bəsit becərilməsi (toxa əkinçiliyi) və maldarlığın meydana gəlməsindən başlamış ilk sinifli cəmiyyətlərin yaranmasına qədərki çox geniş dövrün maddi mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi arxeoloji araşdırmalarla yanaşı, həm də etnoqrafik tədqiqat orbitinə daxildir.

Azıx mağarasının Şel və Aşel dövrlərinə aid alt mədəni təbəqələrindən çaydaşından düzəldilmiş ən bəsit əmək alətləri aşkar olunmuşdur. Bunların arasında «giqantolit» adlanan və bənzərinə dünyanın paleolit abidələri arasında çox nadir hallarda təsadüf edilən iri (azman) daş alətlər diqqəti cəlb edir. Bununla yanaşı, mağaradan yurdumuzun ən qədim sakinlərindən olan azıxantropalara məxsus daşdan düzəldilmiş *əl çapacağı*, kobud çapılmış *bizvari alətlər, itiüclular*, bəsit *qaşovlar* tapılmışdır.¹ Bütün bu faktlar Azərbaycan ərazisində ibtidai insanın uzaq daş dövründə təşəkkül tapdığını göstərən nadir maddi mədəniyyət nümunələri olub misilsiz elmi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda paleolit dövrünün maddi mədəniyyət örnəkləri *mağara məskənləri* və (Azıx, Damcılı, Daşsalahlı, Tağlar və s.) *açıq tipli düşərgələr* (Qayalı, Acıdərə, Şişqzey, Qədirdərə, Çaxmaxlı, Marallı və s.), habelə onlardan əldə olunmuş müxtəlif tipoloji növə malik *daş alətlərlə* təmsil olunur.²

Quruçay mədəniyyəti dövründə daşıqlama texnikasının təkmilləşməsi *Mustye* və *Son paleolit* mədəniyyətlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Mustye (orta paleolit) dövrünün əmək alətlərini düzəltmək üçün qədim insanlar xammal kimi təkcə çay daşından deyil, «obsidian» adlanan vulkan şüşəsindən də istifadə etməyin yollarını öyrənib mənimsəmişdilər. Bu fakt yurdumuzda Mustye mədəniyyətinin ən gözəçarpan nailiyyətlərindən biri sayılır. Mustye dövrü insanların digər sosial uğuru bu dövrün sonlarından etibarən *qəbilə* quruluşunun təşəkkül tapması olmuşdur.³

Azərbaycanın **son paleolit** abidələrindən (Tağlar, Damcılı, Yataq yeri) əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri, əsasən, çaxmaqdaşı, bazalt, obsidian və dolomitdən olub daha təkmil texniki üsullarla hazırlanmışdır. Bunların çoxu uzunsov qəlpələrdən düzəldilmiş *mikrolit* alətlərdən (bıçaq, biz, qaşov, kəski və s.) ibarət olmuşdur.⁴

Paleolit dövrünün mədəni-texniki uğurları, öz növbəsində, *Mezolit mədəniyyətinin* təşəkkül tapmasına gətirib çıxarmışdır.

Qədim daş dövrünün başa çatması ilə əlaqədar Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış ibtidai icmaların həyatında, həm də onların maddi mədəniyyət tarixində yeni bir mərhələ başlanmışdır.

Elmdə «mezolit» adı ilə bəlli olan *orta daş dövrü* (e.ə. X-VIII minilliklər) ölkəmizin qədim sakinlərinin həyatına yeni növ əmək alətlərinin yaranması ilə qədəm qoymuşdur. Mezolit mədəniyyətinin ən böyük uğuru *ox və kamanın* kəşfi olmuşdur.⁵ Bunun sayəsində ovçuluq təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı xeyli yüksəlmiş, fərdi ovçuluğa keçmək imkanı yaranmışdır.

Mezolit dövründə daşışləmə texnikasının təkmilləşməsi nəticəsində həm əmək aləti, həm də silah kimi istifadə olunan, elə bu səbəbdən də, universal səciyyə daşıyan daş məmulatının rolu getdikcə artmış, həyati əhəmiyyəti daşıyan müxtəlif əməliyyatların yerinə yetirilməsində onların faydalı iş əmsalı yüksəlmişdir.

Qədim və orta daş dövründə məhsuldar qüvvələrin inkişafı mədəni-texniki tərəqqinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Bunun nəticəsində daşışləmə texnikası daha da təkmilləşmiş, onun bir sıra yeni texniki üsulları meydana gəlmişdir. *Çapma, qəlpələmə, dişəmə, cilalama, pardaxlama* kimi texniki üsullar bilavasitə ibtidai icma tarixinin daş dövrü mərhələsində icad olunmuşdur.

Mezolit dövründə xırda ölçülü mikrolit alətlər xeyli təkmilləşmiş, iti ucluqlu (qurama) *silahqayırma* texnikası meydana çıxmışdır. Damcılı və Qobustan tapıntıları buna parlaq nümunədir. Bütün bu texniki irəliləyişlər, o cümlədən, ox və kamanın ixtirası tədricən təbiətin hazır məhsullarını mənimsəməkdən bilavasitə *istehsal təsərrüfatına* keçilməsi üçün əlverişli zəmin yaratmışdır.⁶

Həmin keçid «*neolit*» adlanan yeni daş dövründə (e.ə.VIII-VI minillik) baş vermişdir. Azərbaycanın *neolit mədəniyyətinin* uğurları təkcə daş alətlərin işlənmə texnikasının təkmilləşməsi, daha təkmil alət və silahların hazırlanması ilə bitmir. Bu dövr həm də istehsal təsərrüfatının, başqa sözlə, *əkinçilik və maldarlığın* yaranması ilə səciyyələnir.

Neolit dövründə oturaq əmək məşğuliyyətinin (toxa əkinçiliyi, ev maldarlığı) və bununla əlaqədar oturaq həyat tərzinin bərqərar olması daimi səciyyə daşıyan *möhrə, daş və ya çiy kərpic* ilə hörülmüş *ev* tiplərinin və kəndlərdən ibarət ilk daimi *məskən* növlərinin yaranmasını labüd etmişdir.

Neolit mədəniyyətinə xas olan oturaq məişət tərzini üç böyük mədəni nailiyyətin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Əvvəla, bununla oturaq əkinçi və maldar tayfalara məxsus icma kəndləri və köçəbə tayfalara xas olan elat obalarından ibarət, qan qohumluğuna əsaslanan ilk nəsli *qəbilə məskənləri* yaranmışdır. İkincisi, oturaq məskənlərin meydana gəlməsi vaxtı ilə gəzərgi həyat tərzini keçirən qəbilə və tayfaların müəyyən bir məkana bağlanıb qalmasını zəruri etmiş, «yurd» anlayışı yaratmışdır. Üçüncüsü, oturaq məişət tərzinin yaranması qarşılıqlı ünsiyyət əlaqələrinin və qohumluq münasibətlərinin güclənməsinə əlverişli sosial-mədəni zəmin yaratmışdır. Bütün bu mütərəqqi irəliləyişlər isə təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitə malik olan məskunlaşma ərazilərində *etnikləşmə* prosesinin ilk rüşeymlərinin yarandığını göstərirdi.

Neolit dövrü, habelə, maddi mədəniyyətin zənginləşməsi, onun bir sıra yeni tipoloji növlərinin yaranması ilə xarakterizə olunur. Əkinçilik və maldarlıq məhsullarının emalı, saxlanması, bişirilib qida halına salınması yeni tip əmək alətlərinin (daş və sümük *toxa, həvəng və sürtkəclər*) yaranmasını, müxtəlif növ qabların (*gil, toxuma, dəri*) və bişirmə vasitələrinin (*çölmək, kiviç, küpə, sac, təndir* və s.) meydana gəlməsini də labüd etmişdir.

Yurdumuzun neolit sakinləri mədəniyyət tarixində ilk dəfə olaraq daşı kəsməyi, deşməyi və cilalamağı öyrənmişlər. Bu texniki üsullarla daşdan düzəldilmiş *toppuz* nümunələri Kültəpə, Çalağantəpə, Qarğalar təpəsi və digər abidələrdən aşkar olunmuşdur.⁷

Təbriz ətrafındakı Yanıqtəpə, Urmiya gölü civarındakı Həsənli kəndi yaxınlığında Firuztəpə, Xanlar şəhəri həndəvərində Gillikdağ, Naxçıvan yaxınlığındakı Kültəpə, Abşerondakı Qobustan düşərgələri (Ovçular zağası, Ana zağa, Kəvizə) və digər neolit abidələri Azərbaycanın ibtidai icma dövrü maddi mədəniyyət tarixini saysız-hesabsız yeni tipoloji nümunələrlə zənginləşdirmişdir.⁸ Əkin, biçin və döyümlə əlaqədar əmək alətləri, maldarlıq məhsullarının emalı, saxlanması, bişirilməsi ilə bağlı müxtəlif formalı saxsı və dəri qabların ilk bəsit nümunələri məhz bu dövrdə ixtira olunub mənimsənilmişdir.⁹ *Daşqura* və *möhrə* hörgülü divarlara malik sabit *ev* tipləri məhz bu dövrdən etibarən dəb düşmüşdür.

Yeni daş dövründə baş verən texniki irəliləyiş məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafına güclü təkan verməklə taxıl, ət, süd və ağartı məhsullarından ibarət etibarlı qida ehtiyatı

bolluğunun yaranmasına, insanların təbiətdən asılılığının xeyli dərəcədə azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Qida məhsullarının bişirilməsi (çörək və xörəkbişirmə) ənənələrinin sabitləşib müntəzəm səciyyə alması da Azərbaycanın neolit mədəniyyətinin ən mühüm nailiyyətlərindən idi.

Əhliləşdirilmiş ev heyvanlarının bir qismindən həm də yük daşımaq üçün ilk dəfə *nəqliyyat* vasitəsi kimi istifadə olunması faktı yenə də neolit dövründən başlanmışdır.

Neolit dövründə baş verən «aqrar inqilabı»nın gedişində torpağı becərmək üçün bir sıra əkinçilik alətləri icad olunmuş, başlıca mədəni bitkilərin becərilməsinə başlanılmış, ev heyvanları əhliləşdirilmiş, saxsı məmulatının ilk tipoloji növləri meydana gəlmişdir. Beləliklə, insanın təbiətdən asılılığının aradan qaldırılması və ətraf mühətdən səmərəli istifadə olunmasına keçid yolunda həlledici addımlar atılmışdır. Bütün bu mütərəqqi irəliləyişlər nəticəsində yurdumuzun qədim sakinlərinin bütöv bir kompleks mədəni nailiyyətləri yaranmışdır.

Neolit dövrünün elə ilk mərhələlərindən etibarən əkinçiliyin maldarlıqdan ayrılması *ictimai əmək bölgüsünü* daha da dərinləşdirmişdir. İbtidai icma tarixində baş verən bütün bu sosial-mədəni nailiyyətlər öz növbəsində Cənubi Qafqazda *etnik və məhəlli xüsusiləşməni* xeyli gücləndirmişdir. Bunun sayəsində də, hər birinin özünə məxsus sosial-mədəni xüsusiyyətləri və texniki əmək vərdisləri olan müxtəlif etnosların yaranması prosesi başlanmışdır. Etnikləşmə prosesində əmək məşğuliyyətinin təmayülü də mühüm rol oynamışdır. Oturaq əkinçi tayfalar təsərrüfat məişəti və həyat təzi baxımından maldar elatlardan seçilirdi.

Qeyd olunan mütərəqqi irəliləyişlər *polimetal* dövrü insanların mədəni tərəqqisində müstəsna rol oynamışdır. Dulus kürələrinin təkmilləşməsi hərərətin artırılmasını təmin edən körüklü metaləritmə və metaləşləmə kürələrinə keçmək üçün yol açmışdır. Bu irəliləyişlər nəticə etibarilə Azərbaycanda *metallurgiyanın* yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Kiçik Qafqaz sıra dağlarının Azərbaycan ərazisinə düşən filiz yataqlarının mənimsənilməsi sayəsində bu zəngin diyar Qafqazın ən qədim metallurgiya ocaqlarından birinə çevrilmişdir.

E.ə.VI-IV minillikləri əhatə edən **eneolit** dövrünün mədəni-texniki irəliləyişləri həmin prosesləri daha da gücləndirmiş, qan qohumluğuna əsaslanan etnik xüsusiləşməni xeyli dərəcədə artırmışdır.

İlk metal (mis) məmulatının (*bıçaq, biz, iynə, sancaq, ox ucluğu*) əldə olunması o zamanki Azərbaycan icmalarının sosial-iqtisadi həyatında ciddi irəliləyişə səbəb olmaqla, ölkəmizdə *tunc* texnologiyasına keçidin əsasını qoymuşdur.

Naxçıvan, Mil-Qarabağ, Gəncə-Qazax, Muğan, Qobustan, Urmiyaətrafi ərazilərdən aşkar olunmuş oturaq əkinçi və maldar tayfalara məxsus eneolit abidələri (Kültəpə, Şomutəpə, Qarğalar təpəsi, Babadərviş, Əlikömək təpəsi, Mişarçay, İlanlıtəpə, Yanıqtəpə, Dəlmətəpə və s.) Azərbaycan əhalisinin istehsal təsərrüfatı sahəsində neolit sakinlərinə nisbətən xeyli qabağa getdiklərini göstərir.¹⁰ Məhsuldar qüvvələrin inkişafı və əhalinin sayının artması ölkənin dağlıq, dağətəyi və düzənlik bölgələrində yeni-yeni ərazilərin təsərrüfat cəhətdən mənimsənilməsinə şərait yaratmış, qonşu ölkələrlə iqtisadi əlaqələri gücləndirmişdir.

Mis külçəsi ərintisinə mərgümüş, qalay, qurğuşun və ya sink qatmaqla əldə olunmuş tuncun ilk dəfə harada, hansı etnos tərəfindən kəşf olunması tarixi dəqiq bəlli olmasa da, Azərbaycanda tuncun istehsalına və ondan daha möhkəm əmək alətləri və silahlar hazırlanmasına hələ beş min il bundan əvvəl başlanmasına dair tutarlı arxeoloji dəlillər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Azərbaycanın Kiçik Qafqaz bölgəsi (müasir Gədəbəy, Daşkəsən, Dağlıq Qarabağ əraziləri) qədim zamanlardan tuncun əldə olunması üçün zəruri xammal olan zəngin mis yataqlarına malik olmuşdur. Görünür, elə Azərbaycanın eneolit sakinləri də ilk dəfə mislə məhz burada, Kiçik Qafqaz hündəvərində tanış olmuşlar. Azərbaycanda hələ eneolit mədəniyyəti dövründə peyda olmuş dulus kürələrinin sonrakı təkmilləşməsi, misəritmə sahəsində əldə edilmiş əməli təcrübə və vərdislər burada tunc texnologiyasının mənimsənilməsi üçün əlverişli zəmin hazırlamışdır.

Əvvəlcə mis filizinin əridilməsi, bir qədər sonralar isə qatışıq ərinti texnologiyasının mənimsənilməsi *misgərlik*, daha sonra isə *tuncgərlik* peşələrinin, başqa sözlə, tunc metallurgiyasının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, 2 min ildən çox davam etmiş Eneolit mədəniyyəti tədricən *Erkən tunc dövrü mədəniyyəti* ilə əvəz olunmuşdur. Erkən tunc dövründən

(e.ə. IV minilliyin sonu və III minillik) başlayaraq ənənəvi *döymə* texnikası *tökmə* üsulu ilə əvəz olunmuşdur. Azərbaycanın erkən tunc dövrü abidələrindən *tökmə* üsulu ilə hazırlanmış əmək alətləri və soyuq silahlarla yanaşı, xeyli miqdarda tunc üzüklər, bilərzik nümunələri, qəbzəsinin üzəri bəsit oyma və həkkətmə üsulları ilə naxışlanmış qılınc və xəncər aşkar olunmuşdur.

Tunc metallurgiyasının yaranması ilə yanaşı heyvanlardan qoşqu qüvvəsi kimi istifadə, toxuculuğun inkişafı, yağ emalı, gil nehrələrin peyda olması, çörəkbişirmə vasitələrinin (gil sac, təndir) təkmilləşməsi Erkən tunc dövrü mədəniyyətinin mühüm nailiyyətləri idi. Əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, sənətkarlığın, xüsusilə metal emalının inkişafı bu mədəniyyətin daşıyıcısı olan yerli tayfaların ictimai həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuş, əmlak bərabərsizliyinin artmasına, patriarxatın cəmiyyətdə hakim mövqə tutmasına və tayfa başçılarının imtiyazlarının artmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycanın tunc dövrü abidələrindən (Kültəpə, Babadərviş, Qaraköpəktəpə, Qobustan, Həmsəra təpələri) misəritmə kürələrinin qalıqları, saxsı və daş *qəliblər*, *puta*, saxsı *görük ucluğu* və s. aşkar olunmuşdur. Arxeoloji tapıntılar göstərir ki, Azərbaycanın tunc ustaları mis-mərgümüş ərintisindən müxtəlif növ təsərrüfat alətləri, silah və bəzək əşyaları düzəltməyin texnoloji üsullarına mükəmməl yiyələnmişlər.

Tunc dövrünün maddi mədəniyyət tarixi özünün inkişaf səviyyəsi və məhəlli etnomədəni xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif mərhələlərə və bir-birindən fərqli arxeoloji mədəniyyətlərə ayrılır.

Azərbaycanda erkən tunc dövrü *Kür-Araz mədəniyyəti* ilə xarakterizə olunur. Etnik mənsubiyyəti hürrilərə aid olduğu güman edilən bu mədəniyyətə xas olan abidələr ətrafı hasarla möhkəmləndirilmiş təpə tipli məskənlərdən ibarət olub, Naxçıvan, Mil, Muğan, Min-gəçevir, Qobustan, Urmiaətrafı ərəzilərdə (Göytəpə, Yanıqtəpə) geniş yayılmışdır.

Kür-Araz mədəniyyəti «təbərzin» adlanan tunc *balta*, *oraq*, *biz*, *nizə ucluğu*, *sancaq* nümunələri ilə təmsil olunur. Bu mədəniyyətin daşıyıcıları çox vaxt daş, çiy kərpic və ya möhrədən tikilmiş dairəvi planlı evlərdə yaşamışlar. Onlar *toxa* əkinçiliyindən *şum* əkinçiliyinə keçmiş, torpağı iribuynuzlu heyvan (öküz və ya kəl) qoşulmuş **xıç** vasitəsi ilə şumlamışdılar. Bu səbəbdən də neolit və eneolit mədəniyyətlərinə xas olan buynuz və ya sümükdən hazırlanmış toxalar bu dövrdən etibarən istifadədən çıxmağa başlamışdır. *Kətan* bitkisi ilk dəfə erkən tunc dövründə becərilməyə başlamış, bu dövrdə bəsit *suvarma sistemləri* yaranmış, *bağçılıq* meydana gəlmişdir.¹¹

Kür-Araz mədəniyyətinin mühüm nailiyyətlərindən biri də *qoşqu* nəqliyyatının, xüsusilə, *ikitəkərli arabaların* meydana çıxması olmuşdur. Bu dövrə aid arxeoloji abidələrdən ortasında ox keçirmək üçün deşik olan dairəvi lövhəcikdən ibarət saxsı təkərciklər («diyir»), qoşqu heyvanı kimi istifadə olunmuş öküz fiqurları və s. tapılması bunu aydın göstərir.¹² Dəlidağın yamaclarındakı qayaüstü rəsmlər arasında öküz qoşulmuş təkərli araba rəsmi də bu nəqliyyat növünün o zaman yükdaşımadakı təsərrüfat rolundan xəbər verirdi.

Tunc dövründə maldarlığın, xüsusilə də, *qoyunçuluğun* inkişafı dağlardakı yaylaqlar hesabına yeni otlaq sahələrinin mənimsənilməsini zəruri etmişdir. Yaylaq-qışlaq yemləmə üsulunun meydana gəlməsi yarımoturaq səciyyə daşıyan *köçəbə* maldarlıq formasının və *köçəbə mədəniyyətinin* təşəkkül tapmasına səbəb olmuşdur. Bu həm də yaylaqlarda daimi məskən tiplərinin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Maldarlıq məhsullarının artması *sərnice*, *goduş*, *badya*, *nehrə* və s. kimi bir sıra zəruri qab tiplərinin yaranmasını labüd etmişdir.

Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı e.ə. II minilliyin əvvəllərində **orta tunc** dövrünün daha yüksək mədəniyyət örnəyinin yaranması ilə nəticələnmişdir. *Şəhər* tipli ilk yaşayış məskənləri – möhkəm müdafiə divarları ilə əhatə olunmuş *şəhər-qalalar* məhz bu dövrdə yaranmış, *daş* və *ağac vəllər*, *külbəli təndir*, *dulus çarxı* və s. peyda olmuşdur.¹³

Əmək məhsuldarlığının artmasına təkan verən bütün bu texniki irəliləyişlər qəbilə üzvləri arasında əmlak bərabərsizliyinin artmasına, tayfa əyanlarının meydana çıxmasına sosial-iqtisadi zəmin yaratmışdır.

Orta tunc dövründə metal məmulatı nümunələrinin hazırlanmasında *döymə*, *tökmə*, *basma*, *oyma*, *cızma*, *həkkətmə*, *lehimləmə* texnikası başlıca yer tutmuşdur.

E.ə. II minilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda **son tunc** dövrü başlanmışdır. Mingəçevir,

Yaloylutəpə, Xocalı, Qəbələ, Xınıslı, Qaratəpə və s. abidələrdən tapılan metal bəzək əşyaları Azərbaycanda *zinət* istehsalının çox geniş əraziyə yayıldığını göstərir.¹⁴ Mingəçevir və Xocalıdan tapılmış tunc kəmərlər, həmçinin, Urmiya gölü ətrafındakı Həsənli təpəsindən aşkar edilən qızıl cam, Ziviyyə mahalından əldə edilən qızıl döşlük zərgərlik sənətinin ən gözəl nümunələridir.

Bu dövrün sosial-iqtisadi inkişafı *Xocalı-Gədəbəy, Talış-Muğan* və *Naxçıvan* mədəniyyəti adı ilə bəlli olan bir sıra məhəlli arxeoloji mədəniyyətləri törətmişdir. Son tunc dövründə şum əkinçiliyi, köçəbə maldarlıq formaları, sənət istehsalı daha da inkişaf etmiş, erkən *şəhər mədəniyyəti* təşəkkül tapmağa başlamışdır. Məhsuldar qüvvələrin artmasına, izafi məhsul istehsalına və xüsusi mülkiyyətin meydana çıxmasına şərait yaradan bütün bu mütərəqqi proseslər *sinifli cəmiyyətin* və *dövlətin* meydana gəlməsinə əlverişli zəmin hazırlamışdır.

Qədim dövrün etnomədəni inkişaf mərhələləri

Dəmirin peyda olması və onun istehsal xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi bəşər tarixində inqilabi rol oynamış, məhsuldar qüvvələrin inkişafına güclü təkan vermişdir. *Döymə* üsulu ilə hazırlanan və daha yüksək mexaniki keyfiyyətlərə malik olan dəmir alət və silahların istehsalı çox tezliklə kütləvi səciyyə almışdır.

Azərbaycanda erkən dəmir dövrü e.ə. I minilliyin əvvəlində başlamışdır. Dəmirin istehsal texnologiyasının mənimsənilməsi, dəmir alət və silahların yaranması müasir sivilizasiyanın təməlini qoymuşdur. Dəmindən istifadə Azərbaycanın ənənəvi maddi mədəniyyətinin inkişafı tarixində ciddi tərəqqiyə səbəb olmuş, sosial-iqtisadi və texniki tərəqqinin sonrakı gedişatına əsaslı təsir göstərmişdir. Bundan sonra daşdan düzəldilmiş kəsərsiz əmək alətləri təsərrüfat və ev məişətindən sıxışdırılıb çıxarılmış, tunc məmulatı geniş surətdə dəmir alət və silahlarla əvəz olunmuşdur.

Dəmir dövründə *silahsızlıq* sənəti gur inkişaf etmiş, xəncər, qılınc, nizələrin müxtəlif tipoloji növləri yaranmış, təbərzin və balta tipli soyuq silah növləri təkmilləşmiş, cəng yabası, toppuz, qanadlı ox ucluqları, mühafizə ləvazimatı (zireh, dəbilqə, qalxan və s.) meydana çıxmışdır.

Dəmir və poladdan düzəldilən kəsici alətlərin istehsalının genişlənməsi, sənət növlərinin təkmilləşdirilməsinə imkan yaratmış, ağacışləmə, tikinti, əkin, biçin işlərinin inkişafına güclü təkan vermişdir.

Dəmir alətlərin istehsalının genişlənməsi nəticəsində məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafı cəmiyyətin sosial-mədəni həyatında köklü təbəddülat yaratmışdır. Əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi nəticəsində *izafi məhsul* istehsalı artmış, insanın insan tərəfindən istismarı güclənmiş, bununla da tayfa quruluşu, ibtidai icma münasibətləri sürətlə dağılmağa başlamışdır. İstehsal vasitələrinin hakim azlığın mülkiyyətinə çevrilməsi, sosial təbəqələşmənin dərinləşməsi ilk sinifli cəmiyyətlərin və siyasi dövlət qurumlarının yaranması ilə nəticələnmişdir.¹⁵

Azərbaycan ərazisində ilk sinifli cəmiyyətlər onun sosial-iqtisadi cəhətdən ən çox inkişaf etmiş cənub ərazilərində, xüsusilə, məhsuldar Urmiyaətrafi bölgələrdə təşəkkül tapmışdır. Əmlak bərabərsizliyi və sosial təbəqələşmənin güclü olduğu belə cəmiyyətlərin əmələ gəlməsinin başlıca şərtləri hələ e.ə. III minilliyin sonu və II minilliyin əvvəllərində görünməyə başlamışdır. Erkən *şəhər* sivilizasiyasının yaranması həmin cəmiyyətlərin maddi-texniki bazasını təşkil etmişdir. Siyasi idarəetmə qurumu səciyyəsi kəsb edən belə cəmiyyətlərin çoxu möhkəmləndirilmiş iri *şəhər-qalalar* əsasında, onların mədəni-iqtisadi təsir dairəsində olan *kənd* və *oba* tipli məskənlər sayəsində yaranırdı. Yazılı mənbələrdə belə xırda siyasi birliklər arasında e.ə. I minilliyin əvvəllərində ən önəmli yer tutan Zamua, Allabriya, Gilzan, Andiya, Zikertu çarlıqlarının adı çəkilir.¹⁶ E.ə. I minillikdən bəhs edən Assur və Urartu mənbələri Urmiya gölü ətrafında çoxsaylı yaşayış məskənləri, şəhər-qalalar və paytaxt əhəmiyyəti kəsb edən, bürclü qala divarları, müdafiə istehkamları ilə möhkəmləndirilmiş, möhtəşəm saraylı «çar şəhərləri» haqqında məlumat verirlər.¹⁷ Assur hökmdarı II Sarqonun e.ə. 714-cü ilə aid kitabəsində Manna ərazisində İzirtu, Uşkay, Aniaştaniya, Ulxu, Tarun, Tarmagis kimi şəhər-qalaların adı çəkilir.¹⁸ Bu məlumatların həqiqətə uyğun olduğunu Həsənli, Mərlik, Həftəvan, Qəluraz, Ziviyyə, Rezayə, Yanıqtəpə və digər abidələrdə aparılan arxeoloji qazıntılardan əldə edilmiş şəhər mədəniyyətinə

xas olan zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aydın göstərir.¹⁹

Azərbaycan ərazisində erkən sinifli cəmiyyətlərin təşəkkül tapdığı dövrdə sivilizasiyanın daşıyıcıları onun yerli (aborigen) əhalisi: *lullubi, kuti, hüririlər* və onların sonrakı varislərindən sayılan *manna* tayfaları olmuşdur.

E.ə. I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanın cənub torpaqlarında hakim etnomədəni və sosial-siyasi qüvvəyə çevrilmiş *manna* tayfaları bir qədər sonralar (IX əsrin ikinci yarısı) Urmiya gölü ətrafında zəngin maddi mədəniyyətə malik olan çox qüdrətli *Manna* dövlətini yaratmışlar.²⁰

E.ə. I minillikdə Azərbaycanın cənub torpaqlarında Ərdəbil, Qanzak, Fraaspa (Marağa), Salmas, Nəriz, Xoy, Naksuana (Naxçıvan) diqqəti çəkən şəhərlər sırasında idi.²¹ Bunlar erkən şəhər mədəniyyətinin daşıyıcıları və onun məhəlli mərkəzləri idi.

Bu dövrdə Şimali Azərbaycan torpaqlarında dil mənsubiyyəti etibarilə Şimal-Şərqi Qafqaz dillərinə yaxın hesab edilən *alban* tayfalarının²² erkən sinifli cəmiyyətə qədərki maddi mədəniyyəti təşəkkül tapmaqda idi. Həmin dövrdə Alban tayfalarının sosial-iqtisadi və mədəni həyatında gözə çarpacaq irəliləyişlər baş verməkdə idi. Bu mədəni tərəqqinin ən bariz nümunəsi *Yaloylutəpə mədəniyyəti* idi.

Antik dövr Azərbaycanın mədəni həyatında mühüm mərhələ təşkil edir. Bu dövrün əvvəllərində Azərbaycanın cənub ərazilərində mannalıların etnomədəni varisi hesab olunan Atropatena dövləti və onun mədəniyyəti təşəkkül tapmışdır. Həmin vaxt Azərbaycanın şimal torpaqlarında alban tayfa ittifaqı əsasında siyasi dövlət qurumunun ilk konturları da yaranmaqda idi. Antik dövrün əvvəllərində Azərbaycanın şimal və cənub əyalətlərinin *ellin* ölkələri orbitinə daxil olması *ellin mədəniyyəti* ilə onun qarşılıqlı mədəni-texniki əlaqə və təmasını xeyli gücləndirmişdir.

Yeni eranın 3-cü əsrinin ilk qərində İranda hakimiyyət başına gələn Sasani sülaləsi çox tezliklə genişmiqyaslı işğalçılıq əməliyyatına başlamış və ətraf ölkələri, o cümlədən Atropatənani tutub imperiyanın bir əyalətinə çevirmişdi. Sasanilər, həmçinin, Albaniyanı da zəbt etməyə dəfələrlə cəhd göstərmiş, lakin niyyətlərinə tam nail ola bilməmişdilər. Albaniya Sasani imperiyasının nüfuz dairəsinə keçsə də, özünün daxili müstəqilliyini Ərəb Xilafətinə tabe olana qədər, qismən də olsa, qoruyub saxlaya bilmişdi.

Alban tayfa ittifaqı hələ e.ə. I minilliyin ortalarında, V-IV əsrlərdən etibarən təşəkkül tapmağa başlamışdı. Antik yunan müəllifi Arrian e.ə. IV əsrin 30-cu illərində baş verən hadisələrdən bəhs edərkən Atropatın müttəfiqləri sırasında Albaniyada yaşayan kadusilər və sakasınlarla yanaşı, albanların da adını çəkmişdir.²³

Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş e.ə. I minilliyə aid qəbir abidələrinin müxtəlifliyi (cəsədləri uzadılmış və ya bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuş torpaq, çiy kərpic, saxsı təknə, taxta qutu, katakomba qəbirləri və s.) dəfn adətləri yerli əhalinin mərasimlərindən fərqlənən qeyri-alban mənşəli gəlmə tayfaların Albaniya ərazisində məskunlaşmalarını xəbər verir. Tədqiqatçıların fikrincə, bu dəfn mərasimlərinin daşıyıcıları müxtəlif vaxtlarda Albaniya ərazisinə gəlmiş, əsasən, irandilli etnoslardan: skif, sak, sarmat, massaget (məşqət) və alanlardan, qismən də bəzi parfiyalı əhali qruplarından ibarət olmuşdur.²⁴

Azərbaycan xalqının etnik konsolidasiyası prosesinin cərəyan etdiyi şimal və cənub mərkəzlərinin hər ikisində əhalinin böyük əksəriyyətini oturaq məişət tərzinə malik etnoslar təşkil etmişdir. Oturaq məişət tərzində nəzərə çarpan yaxınlıq hər iki mərkəzdə yaranan etnomədəni sərvətlərin oxşarlığının maddi əsasını təşkil etmişdir. Bu isə hər iki etnik konsolidasiya mərkəzinə xas olan maddi mədəniyyət nümunələrinin tipoloji bənzəyişində özünü büruzə verir.

Albaniya ərazisinə qeyri-alban mənşəli etnik ünsürlərin yürüşləri antik dövrdə və ondan sonra gələn erkən orta əsrlər dövründə də təkrar olunmuşdur. Yeni eranın I əsrində Xəzəryanı düzənliklərdə massagetlərin Məşqət çarlığı meydana gəlmişdir.²⁵

Albaniyada parfiya etnik ünsürlərinin təsiri eramızın I əsrindən VI əsrinədək fasilələrlə hakimiyyət etmiş və alban Arşakilərinə çevrilmiş sülalənin hakimiyyəti dövründə xeyli güclənmişdir.

Albaniyanın siyasi və etnomədəni həyatında gəlmə etnoslar, o cümlədən, irandilli ünsürlər müəyyən rol oynasalar da, onlar ölkənin yerli əhalisini assimilyasiyaya uğrada, yerli zəmindəki

etnik fasiləsizliyi qıra bilmişdilər. Antik dövrdə və erkən orta əsrlərdə alban etnosunun və onun «Arran mədəniyyəti» adı ilə bəlli olan etnomədəni irsinin mövcudluğu bunu bir daha təsdiq edir.²⁶

Antik dövrün sonlarından etibarən Albaniya və sabiq Atropatena ərazisinə *türkdilli* tayfaların kütləvi yürüşləri başlanmışdır. Sonralar həmin axınlar müəyyən fasilələrlə də olsa, aramsız surətdə davam etmişdir. Türkdilli tayfaların (hun, barsil, suvar, xəzər, qırçaq, oğuz və b.) Cənubi Qafqazdan Kiçik Asiya və İran körfəzinədək çox geniş ərazini əhatə edən bu kütləvi axınları gələcək Azərbaycanın etnik simasının müəyyənlişməsində həlledici amil olmuşdur. Türkdilli Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesi ölkənin şimal (Albaniya-Arran) və cənub (Atropatena-Aderbadaqan) əyalətlərində müxtəlif aborigen ünsürlər zəminində baş versə də, onların etnik dəyişdiricisi və qovuşdurucusu mənşə etibarilə eyni bir etnos – türkdilli tayfalar olmuşdur. Yerli (avtoxton) və gəlmə etnosların erkən orta əsrlərdə baş verən qovuşma prosesi ölkənin şimal və cənub etnik mərkəzlərinin hər ikisində eyni vaxtda, həm də etnogenetik cəhətdən çoxluq təşkil edən vahid bir etnos əsasında cərəyan etmişdir.

Türkdilli elatların Azərbaycanın hər iki regionuna eramızın əvvəllərindən başlayaraq, bir neçə əsr davam edən müntəzəm miqrasiyası bu sosial-mədəni mərkəzlər arasında baş verən etnomədəni inteqrasiya proseslərində birləşdirici, etnogenetik qovuşdurucu rolunu oynamışdır. Say etibarilə üstünlük təşkil edən türkdilli gəlmə etnoslar ölkənin hər iki konsolidasiya mərkəzində yerli etnik əhali kütləsi ilə qaynayıb qarışmaqla, onun *avtoxton* sakinlərinə çevrilmişlər. Türkdilli elatların Azərbaycana aramsız hicrəti yerli *oturaq* əkinçi-maldar etnosların məişət və mədəniyyətini tarixən *köçəri* və *yarımköçəri* maldarlıqla məşğul olan türk mənşəli *köçəbə* əhalinin məişət və mədəniyyəti ilə qovuşdurmuşdur. Bununla da türkdilli etnoslar Azərbaycanın şimal və cənub əyalətlərində oturaqlaşmış sabitləşəndən son-ra onların hər ikisinə müştərək xas olan mütərəqqi etnomədəni ənənələrin daşıyıcısına və davamçısına çevrilmişlər.

Yüksək şəhər mədəniyyəti, inkişaf etmiş irriqasiya sistemlərinə malik əkinçilik və bağçılıq təsərrüfatı, mükəmməl sənət istehsalı yaratmağa nail olmuş oturaq əhalinin minilliklərlə ölçülən əməli təcrübəsi türk elatlarının maldarlıq, qoyunçuluq, atçılıq, dəvəçilik təsərrüfatı sahəsində əldə etdiyi zəngin empirik təcrübəsi və peşə uğurlarının bir-birinə qovuşması müxtəlif mədəniyyət elementlərinin sintezi üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Məhz bu sayaq etnik alabəzəkliklə müşayiət olunan etnososial amillərin qarşılıqlı təsiri sayəsində Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi çoxşaxəli və çoxçalarlı xüsusiyyət kəsb etmişdir. Tarix boyu davam edən etnomədəni qovuşma prosesləri nəticəsində ölkənin oturaq və köçəbə elat əhalisi olduqca böyük sosial-iqtisadi və texniki irəliləyişə nail ola bilmişdir. Beləliklə, ölkə hüdudlarında aramsız şəkildə baş verən etnoslararası qovuşma və assimilyasiya prosesləri nəticəsində bir tərəfdən yeni etnik birliklərin etnomədəni həyatı zənginləşmiş, digər tərəfdən isə onun dünya sivilizasiyasına dəyərli töhfələr bəxş etmək imkanı artmışdır.

Tarixi taleyin hökmü ilə Azərbaycan əyalətləri əvvəlcə Assur və Midiya, bir qədər sonralar isə Əhəməni, Yunan, Roma, Parfiya, Bizans, Sasani mədəniyyətləri ilə sıx təmasda olmuşlar. Bu yaxınlıq sayəsində Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələrini yaradanlar tarixən dünyanın qabaqcıl ölkələrinin texniki nailiyyətləri ilə tanış olmaq, onları mənimsə-yib inkişaf etdirmək imkanı əldə etmişlər. Bununla da, maddi mədəniyyət tarixinin bir sıra nailiyyətləri üzrə ortaqların müştərəklik təşəkkül tapmışdır. Məhz bu səbəbdən də *gavahınlı kotan*, *dəndəli təkər*, at qoşulmuş yüngül *cəng arabası*, *iki və ya dördtəkərli yük arabası*, *dulus kürəsi*, körüklü *metaləritmə* və *metalişləmə kürələri*, *dulus çarxi*, *cəhrə*, *əl iyi*, mütəhərrik *toxucu dəzgahları* və s. kimi mühüm texniki ixtiraların ilk vətəninə, onları icad edənlərin mənsubiyyətini dəqiq müəyyənlişdirmək olduqca çətindir. Bu gün, antik dövrün mədəni nailiyyətlərindən nəyin yerli, nəyin gəlmə və ya əxzətmə olduğunu söyləmək çətin olsa da, danılmaz bir həqiqət bundan ibarətdir ki, adları çəkilən maddi mədəniyyət nümunələrinin, demək olar ki, hamısının Azərbaycanda yerli istehsal məhsulları olduğunu təsbit edən külli miqdarda arxeoloji faktlar aşkar olunmuşdur.

Antik dövrdən etibarən Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin inkişafı daha çox **şəhər** həyatı ilə bağlı olmuşdur. Çünki bu dövrdə sənət istehsalı və sənət məhsulları, əsasən, şəhərlərdə

cəmləşmişdi. Azərbaycanda antik şəhərlərin yaranması ölkənin ümumi mədəni-iqtisadi həyatına, o cümlədən, onun maddi mədəniyyətinin tərəqqisinə əsaslı təsir göstərmişdir. Siyasi-inzibati və mədəni-ticarət mərkəzlərinə çevrilmiş İzirtu, Ziviyə, Mərlik, Sulduz, Qeluraz, Qazaka, Qəbələ, Şamaxı, Dərbənd və başqa şəhərlər sənət məhsulları istehsalı sahəsində yüksək səviyyəyə çatmışdılar. Təkcə belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, antik mənbələrdə 30-dan çox alban şəhərinin adı çəkilir.²⁷

Erkən dəmir dövrünün şəhər-qalaları əsasında təşəkkül tapmış antik şəhərlər (Qəbələ, Şamaxı, Şəki, Xunan, Dərbənd, Paytakaran və s.) ətraf mahalların mədəni həyatına ciddi təsir göstərirdilər. Həsənli və Mərlikdən tapılmış zəngin dulus məmulatı, qızıl və gümüş işləməli soyuq silahlar, dəbilqə, qiymətli metallardan düzəldilmiş müxtəlif növ zinət əşyaları, bəzəkli parça hissələrinin qalıqları Azərbaycanın o zamankı maddi mədəniyyətinin yüksək səviyyəsindən soraq verirdi. Antik dövr abidələrindən aşkar olunmuş arxeoloji materiallar arasında Azərbaycanın ətraf ölkələrlə iqtisadi-ticarət əlaqələrini əks etdirən xeyli gətirilmə (idxal) məmulatı nümunələrinə də təsadüf olunmuşdur. Onların tipoloji oxşarlarının yerli istehsal qalıqları diqqəti cəlb edir.

Feodalizm dövrünün maddi-mədəni örnəkləri

Feodalizmin erkən mərhələsində maddi mədəniyyət sahəsində antik dövr ənənələri hələ davam etsə də, aramsız baş verən ara müharibələri və xarici hücumlar ölkənin ümumi sosial-iqtisadi həyatına ağır zərbə vurmuş, onun mədəni inkişafını xeyli dərəcədə ləngitmişdi. Bununla belə, feodal kəndlərinin natural təsərrüfatla səciyyələnən «avtoxton» istehsal ənənələri ilə antik şəhər mədəniyyəti örnəklərinin sintezi prosesi də baş vermişdir. Feodal şəhərlərində cəmləşmiş, əsasən də, zadəgan-kübar zümrələrinin sifarişlərini yerinə yetirən sənət ustaları ölkədə ümumi mədəni səviyyəni müəyyən etməklə yanaşı, kənd sənətkarlığına da təsir göstərə bilirdilər.

Belə bir əlamətdar cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, erkən orta əsrlərin sonlarına doğru türkdilli vahid Azərbaycan xalqı təşəkkül tapsa da, onun mədəniyyətində hələ də məhəlli xüsusiyyətlər güclü olaraq qalmaqda idi. Onun ümumxalq mədəniyyəti səciyyəsi kəsb etməsi üçün uzun müddət davam edən mərkəzləşmiş vahid dövlətin yaranması tələb olunurdu. Azərbaycan əyalətləri isə çox vaxt ya onun hüduqlarını aşan imperiyaların, ya da kiçik miqyaslı məhəlli siyasi qurumların tərkibində olmuşdur. Belə vəziyyət Ərəb Xilafəti dövründə və onun süqutundan sonrakı tarixi mərhələlərdə də təkrarlanmışdır.

VII əsrdə Ərəbistan yarımadasında yeni dini dünyagörüşü olan İslamın peyda olması bəşər tarixinin gedişatında ciddi dönüş məqamlarından biri oldu. Ərəb xilafətinin yaranmasının ilk çağlarından İslamı yaymaq məramı ilə işğalçı yürüşlərə rəvac verildi. İlk növbədə Sasani imperiyası zəbt edilib çökdürüldü. İmperiyanın paytaxtı Mədain şəhəri alınandan sonra ərəb qoşunları sabiq Atropatena torpaqları olan Cənubi Azərbaycanı tutdular. Az sonra «Arran» adlandırılan Albaniya, yəni Şimali Azərbaycan təslim edildi. İslam etiqadı dini alabəzəkliyin uzun müddət hökm sürdüyü bu ərazidə də yayılmağa başladı. Ölkədə yeni dini etiqadın bərqərar olması sosial-mədəni həyatın bütün sahələrinə ciddi təsir göstərmiş, maddi və mənəvi mədəniyyət sahəsində təzə məfkurə tərzinin, yeni bədii-estetik dəyərlərin təşəkkül tapması ilə nəticələnmişdir.

İslamın yayıldığı ölkələrdə tədricən «*müsəlman mədəniyyəti*» adlanan ümumi bir ortaq mədəniyyət örnəyi təşəkkül tapmağa başlamışdır. Bu ortaq mədəniyyətin yaranmasında İslamı qəbul etmiş bütün müsəlman xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının sanballı əməyi və layiqli töhfəsi olmuşdur. Daha doğrusu, İslama qədərki Azərbaycan mədəniyyəti tədricən İslam məzmununu kəsb etməyə başlamışdır. Mənəvi dəyərlər sahəsində olduğu kimi, maddi mədəniyyət sahəsində də İslam rəmzləri (ələm, ay-ulduz, günbəz, ərəb hürufatı və s.) özünə üstün yer tutmağa başlamışdır. Həm də bu təmas və təsir mədəni örnəklərin hamısında eyni olmayıb, bir sahədə özünü az, digər sahədə çox büruzə vermişdir.

Memarlıq sahəsində İslam dəyərlərinin təsiredici rolu daha böyük olmuşdur. Sabiq atəşgah (atəşgədə), məbəd, kilsə və büt-pərəst ibadətgahları əvəzində tanrı məkanı sayılan göy qübbəsini xatırladan günbəzli məscidlər, şərəfəli minarələr, tağlı mədrəsələr, xəznəli hamamlar, saray kompleksləri, köşklü darvazalar, sərdabə və türbələr ucaldılır, xanəgahlar, hücrə və təkyələr ti-

kilirdi.

Bunlardan əlavə, yaşayış məskəni olaraq, əməli əhəmiyyətini itirməkdə olan *qala* və *qalaların* müqabilində Şərq memarlığı üçün səciyyəvi sayılan bürclü və mazğallı *istehkamlar*, *qəsr tipli* möhtəşəm yaşayış və müdafiə kompleksləri ucaldıldı.

Erkən orta əsrlər dövrünün əvvəllərində Azərbaycan şəhərlərindəki bazar və çaraslarda sərbəst fəaliyyət göstərən *tənha* sənətkarlardan əlavə, xüsusi *saray karxanaları* da mövcud idi. Hakim zümrələrin mədəni-məişət ehtiyaclarını ödəyən bu karxanaların zərif və texniki cəhətdən mükəmməl sənət məhsulları ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin inkişafının sonrakı gedişinə güclü təsir göstərmişdir.

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda 100-dən çox şəhər mövcud olmuşdur. Bunların arasında Partav (Bərdə), Qazaka (Şiz), Bakı, Şabran, Xunan, Xalxal, Naxçıvan, Gəncə, Şəmkir, Dərbənd, Şirvan mühüm sənət və ticarət mərkəzləri kimi ölkənin mədəni həyatında xüsusi yer tuturdu.²⁸

VII əsrdən etibarən Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi tədricən ümumislam mədəniyyəti ilə bağlanmağa, onunla müştərək inkişaf etməyə başlamışdır. Maddi mədəniyyətin yerli örnəklərinə müsəlman mədəni standartları tədricən öz təsirini göstərməkdə idi.

İslam dəyərləri Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə müxtəlif yollarla, həm də müxtəlif tarixi dövrlərdə sirayət etmişdir. Bu mədəni dəyərlərin bir qismi İslamın yayılmasının ilk mərhələsində birbaşa ərəb miqrantları və Azərbaycan şəhərlərindəki hərbi qarnizonların döyüşçüləri vasitəsilə keçmişdi. Ərəb işğallarının ilk mərhələsində İslamla bağlı maddi və mənəvi dəyərlərin ötürülməsində məhsuldar Azərbaycan torpaqlarına ərəblərin kütləvi miqrasiyasının mühüm rolu olmuşdur. Əvvəlcə Kufə, Bəsrə və Suriyadan, sonra isə Xilafətin digər əyalətlərindən məhsuldar torpaq sahələri əldə etmək üçün buraya kütləvi ərəb axınları baş vermişdir.²⁹ Gəlmə ərəblər Xilafətin siyasi hakimiyyətinə arxalanaraq özlərinin bədəvi məişət tərzilə yanaşı, müsəlmanlığı qəbul etmiş digər Şərq xalqlardan əxz elədikləri mütərəqqi maddi və mənəvi dəyərləri də Azərbaycan əhalisinə sirayət etdirirdilər. Bu dövrdən etibarən yerli əhalinin maddi mədəniyyət nümunələri tədricən ərəb terminləri ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Bununla belə, gəlmə ərəblər (onların izləri Azərbaycanın tarixi və müasir toponimiyasında hələ də qalmaqdadır) Azərbaycanın türkdilli əhalisi əsasında təşəkkül tapmış etnosunu assimilyasiyaya uğrada bilməmiş, əksinə, onlar özləri tədricən türkləşmiş və azərbaycanlaşmışlar. İslam mədəni və mənəvi dəyərlərinin ilk nümunələrinin daşıyıcısı olan həmin ərəblərin mədəni irsi tədricən xalqımızın maddi sərvətlərinə qovuşaraq sinkretik mədəni lay əmələ gətirmişdir.

İslam dəyərləri Xilafətin zəifləməsi və onun süqutundan sonra da müsəlman xalqlarının, o cümlədən, azərbaycanlıların mədəni həyatına öz təsirini davam etdirmişdir. Ərəb dili xeyli müddət müsəlman ölkələrində, o cümlədən, Azərbaycanda rəsmi kargüzarlıq, şəriət, elmi-ədəbi dil olaraq öz təsir gücünü saxladığından maddi mədəniyyətə dair terminologiyanın yaranmasında yerli istilahlarla yanaşı, ərəb müştərəkliyindən geniş istifadə olunmuşdur. Bütün bu inteqrasiya prosesləri nəticəsində mədəni sərvətlərin sonrakı təşəkkülündə terminoloji və faktoloji cəhətdən türk, ərəb və fars müştərəkliyi yaranmışdır. Məhz bu səbəbdən, orta q müştərək mədəniyyətinin yaranmasında İslamı qəbul etmiş digər qeyri-ərəb mənşəli etnosların, o cümlədən, Azərbaycan xalqlarının da sanballı əməyi olmuşdur.

Feodal cəmiyyətinin sonrakı inkişafı, hakim zadəgan zümrələrin təsərrüfat və məişət ehtiyacları ilə bağlı olaraq sənət və ticarətin tərəqqisi, nəhayət, şəhər həyat tərzinin qəti surətdə bərqərar olması *elitar* feodal mədəniyyətinin təşəkkül tapmasını labüd etmişdir. Əhalinin çox hissəsini təşkil edən və natural təsərrüfat şəraitində maddi sərvətlərin əsas istehsalçıları olan geniş xalq kütlələrinin yaratdığı *ümumxalq* mədəniyyətinə kəskin surətdə fərqlənən bu elitar mədəni dəyərlər, əsasən, məhdud bir zümrəyə, əhalinin zadəgan-ruhani təbəqəsinə xidmət edirdi. Feodalizmin son mərhələsinədək dönmədən davam edən belə hal Şərq ölkələrində, o cümlədən, onun bir parçası olan Azərbaycanda mədəni tərəqqini xeyli dərəcədə ləngitmiş, Qərbi Avropa xalqlarının mədəni-texniki yüksəlişi ilə müqayisədə onu kifayət qədər geri salmışdır.

İnkişaf etmiş feodalizm dövründə Azərbaycanda bir sıra türk mənşəli sülalə dövlətləri yaranmışdır. Xilafət tənəzzülə uğrayıb süqut edəndən sonra onun ərazisində yaranmış sülalə dövlətlərinin hakimiyyətləri dövründə *məhəlli* səciyyəli bir sıra mədəniyyət örnəkləri də təşəkkül tapmışdır. Albaniya dövlətinin süqutundan sonra onun mədəni mirası üzərində Aran, Şirvan və

Naxçıvan mədəni mərkəzləri təşəkkül tapmışdır. Yerli məhəlli mədəniyyət örnəklərinin yaranmasında Azərbaycan ərazilərində meydana gələn və çox vaxt bir-birini əvəzləyən siyasi qurumların – Məzyədilər, Kəsranilər və Dərbəndilərin Şirvanşahlar dövləti, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilərin qısa ömürlü siyasi dövlət qurumları, XI əsrdən etibarən onları özünə tabe etmiş Səlcüq sultanlığı, Azərbaycanda onun varisi və davamçısı olmuş Eldəgizlər dövlətinin siyasi fəaliyyətinin müsbət rolu olmuşdur.

XIII əsrin əvvəllərində başlanan monqol istilaları Azərbaycanın təsərrüfat həyatına dağıdıcı təsir göstərmiş, onun mədəni inkişafını xeyli ləngitmişdir. Elxanilərin hakimiyyəti dövründə Qızıl Orda xanları ilə 100 il çəkən müharibələr nəticəsində bu dağıntılar daha da artmışdır. İstilaçılar əsarət altına saldıqları xalqların minilliklər boyu yaratdıqları mədəniyyət xəzinələrini dağıdır, incəsənət abidələrini, kitabxanaları, suvarma sistemlərini, saray komplekslərini, məscid və mədrəsələri yerlə-yeksan edirdilər. Buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz tarixinin bu məşəqqətli dövründə də mədəni inkişafını davam etdirirdi.

Elxanilərin hakimiyyətinin ilk çağlarında bütün orta əsr Şərqində ilk dəfə Marağa rəsədxanası yarandı. Onun əsasını astronomiya, riyaziyyat və fəlsəfəyə dair bir sıra dəyərli əsərlərin müəllifi olan görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd Nəsirəddin Tusi qoymuşdur. Elxanilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan memarlığı özünün köhnə ənənələrini davam etdirərək, bir sıra diqqətəşayan abidələr yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Abşerondakı Bayıl, Mərdəkan, Ramana, Nardaran qəsrləri, Təbriz şəhərində ucaldılmış əzəmətli Ərk qalası, Naxçıvanda Qarabağlar, Bərdədə rəngli kaşı ilə bəzədilmiş məqbərələr, Urmiya və Mərənddə tikilmiş möhtəşəm məscidlər o dövrdə yaşayıb - yaratmış Azərbaycan memarlarının sənət hünərindən soraq verən ən dəyərli abidələr idi.

Elxanilərin hakimiyyəti süqut edəndən sonra (1335) onun xarabaları üzərində yaranmış qısa ömürlü Çobanilər və Cəlairilər hakimiyyətinə son qoyan (1387) Teymurilərin ağalığı da uzun sürmədi (1408). Teymurilər dövründə öz müstəqilliyini, qismən də olsa, qoruyub saxlaya bilmiş Şirvan dövləti eyniadlı məhəlli mədəniyyət örnəyinin sonrakı inkişafına əlverişli sosial-siyasi zəmin yaratmışdır.

İnkişaf etmiş feodalizm dövründə Azərbaycanda şəhərlərin sayı xeyli artmışdı. XI-XII əsrdə aid məxəzlərdə Azərbaycan ərazisində şəhər və şəhər tipli yaşayış məskəninin bir qisminin adı xatırlanır. Bunların arasında köhnə şəhərlərlə (Şamaxı, Şirvan, Bakı, Şəki, Gəncə, Amaras, Naxçıvan, Şabran, Şirvan, Şamaxı, Xunan, Marağa, Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Varsan, Miyanə, Sisar, Gülsarə, Zəncan, Mimaz, Bərzənd, Nəriz, Cəbrəvan, Salmas, Sarab, Şiz, Əhər, Dihərqan və s.) yanaşı, Guştasfi və Muğanın da adı çəkilir.³⁰

XV əsrdə Azərbaycan əyalətləri Şirvanşahlarla yanaşı, oğuz mənşəli Qaraqoyunlu (1410-1467) və Ağqoyunlu (1467-1501) tayfalarının hakimiyyəti altında idi.

Azərbaycanın **Son orta əsr** maddi mədəniyyət tarixinin ilk çağları Şirvanşah, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarlarının hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Bu dövrdə tikilmiş möhtəşəm memarlıq abidələrinin çoxu zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Bunların arasında orta əsr memarlığının incisi sayılan Şirvanşahlar sarayı xüsusi yer tutur. 1565-ci ildə Təbrizdə tikilmiş «Göy məscid» Cahanşah Qaraqoyunlu dövrünün ən möhtəşəm abidələrindən idi. 1483-cü ildə Ağqoyunlu Yaqub padşah Təbrizdə «Həşt-beheşt» («Səkkiz cənnət») adlanan əzəmətli bir saray kompleksi tikdirmişdir.

XVI əsrin əvvəllərində mərkəzləşmiş Səfəvilər dövlətinin yaranması nəticəsində yadelli basqınların azalması, təsərrüfat həyatının canlanması, sənət və ticarətin yüksəlməsi Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Azərbaycanın yeni və müasir dövr maddi-mədəni inkişafı

Azərbaycanın **yeni dövr** sosial mədəni inkişaf tarixi ölkənin xırda siyasi qurumlara – xanlıq, sultanlıq və mülkiyələrə parçalanması ilə əlamətdardır.

XVIII əsrin ortalarında ölkədə *xanlıqların* yaranması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın mədəniyyət və sənət həyatında yenidən *məhəlli* xüsusiyyətlər güclənməyə başlamışdır. İri xanlıqların paytaxtına çevrilmiş Təbriz, Şamaxı, Şəki, Gəncə, Şuşa, Naxçıvan, Quba, Bakı və s. şəhərlər ölkənin mühüm sənət və ticarət mərkəzləri olmaqdan əlavə, həm də məhəlli mədəniyyət

ocaqları sayılırdı. Onları birləşdirən yeganə cəhət bu məhəlli mədəniyyət mərkəzlərinin hamısının eyni bir məfkurəyə, İslam idealına, İslam dəyərlərinə söykənmələri idi. İslam mənəvi dəyərləri 1000 illik tarixi dövr ərzində ölkənin məzmun etibarı ilə ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyan mədəni örnəklərinin hamısına eyni dərəcədə sirayət etmiş, onları Şərqi ümumi müsəlman aləmi ilə eyni tellərlə qovuşdurmuşdur.

Xanlıqlar dövrünün feodal çəkişmələri zamanı şəhərlər arasında iqtisadi-ticarət əlaqələri zəifləmiş, ara müharibələri və yadelli basqınları artmış, nəticədə bəzi şəhərlər dağıdılıb tənəzzülə uğramışdır. Maddi mədəni irsin ümumxalq məcrasında inkişafı pozulmuşdur.

Kapitalizm keçid dövrünün maddi mədəniyyəti daha çox sinfi qütbləşmə və sosial tənəzzülə meyillərinin artması, etnik spesifikliyin azalması ilə səciyyələnir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan kapitalist inkişafı yoluna xeyli gec, XIX əsrin ikinci yarısında düşməyə başlamışdır.³¹ Azərbaycan iqtisadiyyatının gur inkişafı ilə səciyyələnən bu dövrdə kapitalist münasibətlərinin yaranması ilə yanaşı, Azərbaycan **milləti** də təşəkkül tapmağa başlayır. Bu proseslər nəticə etibarilə mədəniyyətin, o cümlədən, maddi mədəniyyətin milli məzmun kəsb etməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunda əsaslı dəyişiklik baş vermiş, milli burjuaziya, ziyalı zümrəsi və fəhlə sinfi meydana gəlmişdir. Bununla belə, ən çox hakim burjua-mülkədar zümrələrinin sosial-iqtisadi və mədəni ehtiyaclarına xidmət edən yeni formasiya zəhmətkeş xalq kütlələrinin də maddi mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Hər şeydən əvvəl, bu təsir öz əksini istehsal proseslərində, o cümlədən, sənət istehsalının bəzi sahələrində mexaniki maşın və dəzgahların tətbiqində tapmışdır. Bunu Azərbaycanın ənənəvi ipək toxuma və ipəktoxuma sənətləri ilə bağlı olan *şərbaf karxanalarının* timsalında daha aydın izləyə bilərik. Toxucu dəzgahlarının təkmilləşdirilmiş mexaniki növlərinin tətbiqi ipək parçaların kəmiyyət və keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərmişdir. Digər tərəfdən, kapitalist istehsal müəssisələrinə xas olan texniki tərəqqi, ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin bəsit əl üsulu ilə istehsalını tənəzzülə uğramağa başlamışdır.

XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin tətbiqi sənətlə bağlı növləri: *boyakarlıq, divar rəssamlığı, gəctərəşliq, oymakarlıq, şəbəkəçilik, misgərlik, silahsazlıq, zərgərlik, xalçaçılıq, basmaqəlib və qələmkərlik* sahələri xüsusilə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı.

XIX əsrin ikinci yarısında *kapitalist* münasibətlərinin inkişafı nəticəsində Azərbaycan əhalisinin ictimai tərkibində ciddi dəyişiklik baş vermiş, yeni sinflər, *burjuaziya və proletariat* yaranmağa başlamışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının Ümumrusiya və dünya əmtəə tədavülünə cəlb olunması bu prosesi daha da sürətləndirmişdir. Kənd burjuaziyasını təmsil edən *qolçomaqlar* Azərbaycan milli burjuaziyasının tərkibində müəyyən zümrə təşkil edirdi. Digər tərəfdən, kəndlərdən şəhərlərə, ilk növbədə isə neft sənayesi mərkəzi kimi böyüməkdə olan Bakıya kəsbkarlığa gedən kəndlilərin hesabına proletariata çevirib fəhlə sinfinə qovuşanların sayı durmadan artırdı. Kəsbkar axınları təkcə neft mədənləri və neft emalətmə müəssisələrini deyil, dağ-mədən sənayesi, gəmi təmiri, maşınqayırma, kənd təsərrüfatı alətləri istehsal edən mexaniki zavodları, balıq vətəgələri, ipək emalı, şərbaf və spirtçəkmə müəssisələrini, tütün və ipəktoxuma fabriklərini, dəmiryolu və su nəqliyyatını da əhatə etmişdir. Beləliklə, Azərbaycanda burjuaziya kimi, çoxmillətli səciyyə daşıyan fəhlə sinfi də təşəkkül tapmışdır.

Kapitalist əmək bölgüsünün yaranması, istehsalın təmərküzləşməsi, ümumi bazar əlaqələrinin güclənməsi, iqtisadi və mədəni mərkəzlərin meydana çıxması nəticəsində Azərbaycan *burjua cəmiyyəti və burjua milləti* təşəkkül tapmaqda idi. Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xalqlarının tarix boyu ümumi ünsiyyət vasitəsi olan dil birliyi (Azərbaycan türkcəsi), vahid ərazi, iqtisadi həyat birliyi, mədəniyyət ümumiliyində təzahür edən mənəviyyət birliyi zəminində o, millət keyfiyyəti kəsb etmişdir.

Kapitalizmin son mərhələsi olan **imperializm** keçid dövründə maddi mədəniyyətin inkişaf meyilləri iki istiqamətdə baş vermişdir. Bu cəhət özünü, hər şeydən öncə, sinfi qütbləşmənin dərinləşməsində göstərirdi. Digər tərəfdən, həmin meyl müasir Avropa mədəni standartlarının Azərbaycanın ənənəvi maddi mədəniyyətinə sirayət etməsində özünü təzahür etdirirdi. Bunun nəticəsində ənənəvi maddi mədəniyyət elementlərinin xeyli qismi aradan çıxmağa başlamışdır. Bununla belə, Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin ayrı-ayrı sahələrində, xüsusilə, kənd təsərrüfatı alətləri və bəzi sənət məhsullarının timsalında köhnə ənənələr davam etdirilməkdə idi.

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinin **müasir dövr** mərhələsi imperializmin meydana gəlməsi, onun böhranı, Birinci Cahan müharibəsi ilə əlaqədar təsərrüfat düşkünlüyünün artması və sosialist sisteminin yaranması ilə səciyyələnir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra burjuaziya və mülkədarların bir sinif kimi ləğv olunması, habelə ruhanilərin mövqelərinin zəiflədilməsi nəticəsində istismardan azad yeni bir cəmiyyət, burjua və qolçomaqlarsız *sosialist cəmiyyəti* qurulmağa başladı. Zəhmətkeş kütlələrə, fəhlə və kəndlilərə, onların içərisindən yetişmiş ziyalılara əsaslanan *sosialist milləti* və onun özünə məxsus *sosialist mədəniyyəti* təşəkkül tapmağa başlamışdır.

Keçən əsrin 90-cı illərində Sovetlər Birliyinin süqutu ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra onun əhalisinin sosial tərkibində və mədəni həyatında köklü dəyişikliklər baş vermişdir. «Vətəndaş cəmiyyəti» qurmaq məramı meydana gəlmişdir. Əslində isə Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunda ciddi dəyişiklik yaranmış, əhalinin sosial tərkibində təbəqələşmə güclənmiş, cəmiyyət yenidən varlı zənginlərə və kasıb zümrələrə bölünmüşdür. Bir sözlə, ümumxalq mülkiyyətinə əsaslanan sosialist milləti tədricən öz mahiyyətini dəyişib xüsusi mülkiyyətin hökmran rol oynadığı burjua cəmiyyətinə, kapitalla söykənən burjua millətinə çevrilməyə başlamışdır. Hakim təbəqələrin göz qamaşdıran təmtəraqlı həyat tərzini və buna müvafiq «elitar» mədəniyyəti təşəkkül tapmağa başlamışdır. Varlı zümrənin ümumxalq mədəniyyətindən uzaqlaşan, bununla da, millilikdən uzaq düşən kosmopolit mədəniyyəti daha çox Avropa mədəni standartlarına yaxınlaşmaqdadır.

¹ M.M.Гусейнов. Древний палеолит Азербайджана. Б.,1985.

² M.M.Hüseynov. Daş dövrü və onun Azərbaycanda inkişaf mərhələləri. Bax: Azərbaycanın arxeoloji abidələri. B.,1981, s.5-6; Q.M.Əhmədov. Azərbaycan ibtidai icma quruluşu dövründə. Bax: Azərbaycan tarixi. B.,1993, s.11.

³ Q.M.Əhmədov. Göst. əsəri, s.11

⁴ Yenə orada, s.12.

⁵ M.M.Hüseynov. Göst. əsəri, s.16

⁶ Yenə orada, s.18; Həmçinin bax: Q.M.Əhmədov. Göst. əsəri, s.12.

⁷ O.A.Абибуллаев. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Б.,1982; И.Г.Нариманов. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Б., 1987, с.113-114.

⁸ Q.M.Əhmədov. Göst. əsəri, s.13-14; həmçinin bax: C.Rüstəmov. Qobustan dünyası. B., 1994, s. 59.

⁹ Q.M.Əhmədov. Göst. əsəri, s.14.

¹⁰ Yenə orada, s.15; Həmçinin bax: O.Nəbibullayev. Göst. əsəri; İ.N.Nərimanov. Göst.əsəri; Г.С.Исмаилов. Археологические исследования древнего поселения Баба-Дервиш. Б., 1977; Ф.Р.Махмудов. Культура юго-восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа (автореф). Тбилиси, 1979; V.Əliyev. Qədim Naxçıvan. B., 1979.

¹¹ Q.M.Əhmədov. Göst əsəri, s.19-21.

¹² Yenə orada.s.21

¹³ Yenə orada.s.23.

¹⁴ Г.М.Асланов, Р.М.Ваидов, Г.И. Ионе. Древний Мингечаур. Б., 1959; О.Ш.Исмизаде. Ялойлутепинская культура. Б., 1956; Н.В.Минкевич – Мустафаева. Ходжалы-Кедабекская археологическая культура (автореф). Б., 1961; F.L.Osmanov. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. B., 1982; Дж.А.Халилов. Материальная культура Кавказской Албании. 1985.

¹⁵ İ.H.Əliyev. Azərbaycan qədim dövrə. Bax: Azərbaycan tarixi. B.,1993, s.30-41.

¹⁶ Yenə orada, s.46-47.

¹⁷ S.Qaşqay. Manna dövləti. B.,1993, s.48-53.

¹⁸ ASE, X c., s.521.

¹⁹ S.Qaşqay. Göst. Əsəri; s.10-21, 53-56.

²⁰ Yenə orada, s.59.

²¹ ASE, X c., s.521.

²² İ.Əliyev. Göst. Əsəri; s.90.

²³ Azərbaycan tarixi. B., 1993, s. 94-95.

²⁴ Yenə orada.

²⁵ Yenə orada, s. 95.

²⁶ Yenə orada.

²⁷ ASE, I c. B.,1976, s.216; Həmçinin bax: Азербайджанцы. Историко-этнографический очерк. Б.,1998, с.14; S.Qaşqay. Manna dövləti. B., 1993, s. 54.

²⁸ З.М.Буниатов. Азербайджан VII-IX вв.Б.,1965, с.149.

²⁹ Yenə orada, s.171.

³⁰ Историческая география Азербайджана. Б.,1987,с.67-73.

³¹ А.С.Сумбатзаде. Промышленный капитализм в Азербайджане. Б.,1969, с.20.

2. Problemin araşdırılma vəziyyəti və başlıca mənbələri

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi çox geniş elmi-tədqiqat aspektlərinə (arxeoloji, etnoqrafik, sənətsünaslıq, memarlıq, kulturoloji, qidaşünaslıq, etnolinqvistik, kartoqrafik və s.) malikdir. Buna baxmayaraq, onun həm bütöv halda, həm də konkret sahələr üzrə öyrənilməsinə çox gec, XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır.

Azərbaycanın ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin bu və ya digər tipoloji növü bilavasitə bu ölkənin avtohton sakinləri, onun yerli əhalisi tərəfindən çox böyük zaman kəsiyində yaradılmışdır. Ona görə də bu mədəni sərəvətlərin tarixi baxımdan etnomədəni irs olaraq araşdırılıb öyrənilməsi vəzifəsi ilk növbədə arxeoloq və etnoqrafların üzərinə düşmüşdür.

Azərbaycan xalqının qədim və zəngin maddi mədəniyyət tarixini tədqiq etmək üçün başlıca faktoloji mənbə bazasını *əşyavi məxəzlər*: arxeoloji qazıntı və təsadüfi tapıntı materialları, muzey eksponatları, şəxsi kolleksiyalar, miniatürlər, divar rəsmləri, əhalinin müasir məişətində ilişib qalmış arxaik yaşayış vasitələri təşkil edir. Bu tapıntıların bir qismini arxeoloqlar qazıntı yolu ilə yerin altından, digər qismini isə etnoqraflar çöl tədqiqatları (elmi səfər) yolu ilə yerin üstündə məskən salmış şəhər və kənd əhalisinin gerçək məişətindən, sorğusual, yaxud bilavasitə müşahidə yolu ilə əldə edirlər.

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinin etnoqrafik aspektdən elmi əsaslarla öyrənilməsi Sovet hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Bu işdə 1923-cü ildə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə yaradılmış Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyəti xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Öz qarşısına Azərbaycanı elmi baxımdan hərtərəfli və dərinlən tədqiq edib öyrənməyi məqsəd qoyan həmin Cəmiyyətin üç şöbəsindən biri «Tarix və etnoqrafiya» adlanırdı. Azərbaycan tarixi və etnoqrafik cəhətdən elmi əsaslarla tədqiq etməyə başlayan bu şöbənin işində o zamanki milli ziyalılarla (Ü.Hacıbəyov, Ə.Haqqverdiyev, H.Zeynallı, T.Şahbazi, N.Quliyev, C.Məmməd-quluzadə, S.S.Axundov, A.Sübhanverdixanov, M.Baharlı, H.Cəbiyev, H.Sultanov, R.Axundov, B.Çobanzadə və b.) yanaşı, V.V.Bartold, A.N.Samoyloviç, N.Y.Marr, İ.İ.Meşşaninov, S.F.Old-lenburq, M.V.Abramoviç, N.İ.Aşmarin, P.K.Juze, A.İ.Baqri, Q.S.Qubaydulin, Y.Paxomov, V.M.-Sisoyev və b. görkəmli şərqşünas - alimlər də yaxından iştirak etmişlər.

Cəmiyyətin 1929-cu ilədək davam edən fəaliyyəti dövründə arxeologiya və etnoqrafiya sahəsində Ə.K.Ələkbərov, Q.T.Qaraqaşlı, D.P.Şərifov, İ.M.Cəfərzadə, S.M.Qaziyev kimi ilk milli kadrlar mühüm rol oynamışlar.

Azərbaycanın ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin toplanması, tədqiq və təbliğ olunması işində 1920-ci ildə təşkil edilmiş Azərbaycan Dövlət Tarixi Muzeyinin müstəsna rolu olmuşdur. Xalqımızın zəngin maddi mədəniyyət nümunələrinin toplanıb mühafizə olunmasında bu muzeyin xidmətləri misilsizdir.

1929-cu ildə Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin bazası əsasında Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnstitutu yaranandan sonra etnoqrafik araşdırmalar onun «Ölkəşünaslıq» şöbəsində cəmləşmişdir. Həm Cəmiyyət, həm də Elmi Tədqiqat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən etnoqrafların köməyi ilə Azərbaycanın azsaylı xalq, etnik və etnoqrafik qruplarının (ayrımlar, kürdlər, talışlar, tatlar, rus təriqətçiləri və b.) öyrənilməsi məqsədilə bir sıra tematik və kompleksli ekspedisiyalar təşkil olunmuşdur. Həmin tədqiqatların bir qisminin nəticələri o dövrdəki nəşrlərdə çap olunmuş,¹ yerdə qalan hissəsi əlyazması, fotosəkil, plan, cizgi və rəsm əsərlərindən ibarət olub, Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun elmi arxivində saxlanılır. Bu materiallar arasında milli geyimlərə aid sulu boya ilə işlənmiş rəsmlər diqqəti xüsusilə cəlb edir.²

1932-ci ildə SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi təsis olunandan sonra etnoqrafik işlər Tarix bölməsinin maddi mədəniyyət seksiyasında cəmləşmişdir.³ Həmin şöbə 1935-ci ildə SSRİ EA Azərbaycan filialına çevrildəndən sonra onun tarix bölməsi Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya institutuna çevrilmişdir.⁴ Bu illər ərzində Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi və onun ayrı-ayrı sahələri üzrə aparılan elmi tədqiqat işləri çox vaxt təsadüfi və pərakəndə səciyyə daşmışdır. Bunların arasında İ.İ.Meşşaninov,⁵ Ə.K.Ələkbərov,⁶ A.Bukşpan,⁷ E.Pçelina⁸ və b. tədqiqatları yeni faktik materialların zənginliyi və konkretliyi baxımından diqqəti daha çox cəlb edirdi.

1945-ci ildə Azərbaycan EA təsis olunandan sonra Tarix İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən arxeologiya şöbəsinin tərkibində etnoqrafik tədqiqat işləri ilə yeganə bir nəfər kiçik

elmi işçi (R.İ.Babayeva) məşğul olmuşdur. Onun əsas tədqiqat obyektı Quba əhalisinin adət-ənənələri olsa da, işin gedişində o, Quba əhalisinin məişət və təsərrüfat həyatına, o cümlədən, maddi mədəniyyətinə dair də xeyli material toplamışdır.⁹ Daha sonra R.İ.Babayeva Abşeronun toy adətlərinin tədqiqinə başlamış¹⁰ və bölgə əhalisinin ənənəvi yeməklərinə və mətbəx qablarına dair külli miqdarda faktik material toplamışdır.¹¹ Xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsulları və yeməli yabanı bitkilərin əldə olunması, qurudulması və saxlanması üsullarına dair müəllifin topladığı məlumatlar özünün zənginliyi və yeniliyi ilə seçilir.

Həmin dövrdə Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşları da Azərbaycan rayonlarına ekspedisiya və səfərlər təşkil etmək yolu ilə xeyli maddi mədəniyyət nümunəsi toplayıb muzeyin stend və fondlarını zənginləşdirmişlər. Bununla yanaşı, onlar həm də tədqiqat səciyyəli bir sıra işlər görmüşlər. Muzeyin əməkdaşlarından Z.A.Kilçevskaya,¹² M.İ.Atakişiyeva¹³ Azərbaycan tikmələri, təkəlduz məmulatı, qadın geyimləri, ev avadanlığı və s. barədə xeyli faktik material toplayıb dərc etdirmişlər.

Müharibədən sonra Azərbaycan Tarixi İnstitutunda etnoqrafik tədqiqatları genişləndirmək məqsədilə İ.A.Məcidova və D.S.Səfərova çöl tədqiqat işlərinə cəlb edilmişlər. İ.A.Məcidova Abşeronda maldarlıq məhsullarının hazırlanması və saxlanması üsullarını öyrənmək üçün yarımadaın 43 kəndindən etnoqrafik çöl materialları toplamışdır.¹⁴

1947-ci ildən etibarən İ.A.Məcidova Şirvan bölgəsinin Küdrü düzündə məskunlaşmış maldar padarların məişətini öyrənməklə məşğul olmuşdur. İ.A.Məcidovanın müəyyən etdiyinə görə, başlanğıcını Xançoban tayfa birliyindən götürən və 12 qəbilədən (oymaqdan) ibarət olan Şirvan padarları vaxtilə Ərdəbil mahalında yaşamışlar. Onlar Küdrü düzünə Muğandan keçib gəlmişlər. Müəllif il boyu alaçıqlarda yaşayan padarların təsərrüfat məşğuliyyəti (qoyunçuluq, sığırcılıq, atçılıq, dəvəçilik və s.) ilə yanaşı, onların maddi mədəniyyətinə (geyimlər, bəzəklər, yeməklər, qablar, süd məhsulları, onların hazırlanma, saxlanma və istifadə üsullarına) dair zəngin etnoqrafik materiallar toplamışdır.¹⁵

Eyni sayaq etnoqrafik çöl materialları Mil düzündən D.S.Səfərova tərəfindən də əldə olunmuşdur.¹⁶

XX əsrin 50-ci illərindən etibarən Azərbaycan etnoqrafiyasında peşəkar elmi tədqiqatçılar nəslə yetişməyə başlamışdır. Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasının müxtəlif sahələri, o cümlədən, maddi mədəniyyət tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair ciddi elmi tədqiqat və axtarışlara başlanmışdır. H.A.Quliyev,¹⁷ T.Ə.Bünyadov,¹⁸ Ş.A.Quliyev,¹⁹ Q.C.Cavadov,²⁰ Ə.Ə.İzmaylova²¹ və b. Azərbaycanın aqrar etnoqrafiyasının mühüm problemlərini araşdırarkən maddi mədəniyyətin spesifik sahəsi olan əmək alətlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Bu cəhətdən Q.C.Cavadovun Azərbaycanın xalq əkinçilik texnikasına həsr olunmuş məqalə və monoqrafiyaları təqdirəlayiq tədqiqat işlərindən sayılır.

Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasının bütün bu uğurları ilə yanaşı, maddi mədəniyyət tarixinin bütöv halda, bütöv bölgələr üzrə tam şəkildə tədqiq olunmasının elmi prinsiplərinin işlənilib hazırlanması bilavasitə Q.T.Qaraqaşlının əməli fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Onun «Azərbaycanın maddi mədəniyyəti» adı ilə təqdim etdiyi monoqrafik tədqiqat işi Kiçik Qafqaz əhalisinə həsr olunsa da, əslində o, bütövlükdə Azərbaycan ərazisini əhatə etmişdir. Hətta tədqiqat prosesində müəllif bir sıra hallarda maddi mədəniyyətin bu və ya digər elementinin tipoloji oxşarlarını vətənimizin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda bəlli olan faktlarla tutuşdurub müqayisəli şəkildə araşdırmışdır.²² Həmin tədqiqat işinin digər bir əməli əhəmiyyəti də Azərbaycanın maddi mədəniyyətini etnoqrafik bölgələr üzrə öyrənmək zərurətinin elmi surətdə əsaslandırılmasından ibarət olmuşdur. Bundan sonra Şirvan,²³ Gəncəbasar,²⁴ Qarabağ,²⁵ Şəki,²⁶ Şahdağ xalqları,²⁷ Qərbi Azərbaycan²⁸ və Muğanın²⁹ maddi mədəniyyəti etnoqrafik bölgələr üzrə tədqiq olunmağa başlanmışdır. Bunlarla yanaşı, Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələri həm bölgələr üzrə (M.N.Nəsirli,³⁰ Ə.Ə.İzmaylova,³¹ Y.Ə.Rüstəmov³²), həm də bütövlükdə Azərbaycan materialları əsasında (V.P.Kobıçev,³³ M.M.Quliyev,³⁴ T.M.Kərimov,³⁵ V.Ə.Əhmədova,³⁶ Q.Rəcəbov,³⁷ Ş.A.Quliyev,³⁸ H.A.Quliyev,³⁹ Z.A.Kilçevskaya,⁴⁰ M.Xalfina-Qubaydulina⁴¹) tədqiq olunmuşdur.

Bu sayaq məlumatlar Azərbaycanın sənət istehsalı⁴² və şəhər məişətindən⁴³ bəhs edən etnoqrafların tədqiqatlarında da mühüm yer tutur.

Azərbaycan etnoqrafları, habelə Ermənistan,⁴⁴ Gürcüstan⁴⁵ və Dağıstanda⁴⁶ yaşayan azərbaycanlıların da maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində xeyli işlər görmüşlər.

Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin incəsənət və memarlıq aspektindən tədqiq olunması sahəsində də xeyli səmərəli araşdırmalar aparılmışdır. Maddi mədəniyyət elementlərinin, xüsusilə ənənəvi geyim və bəzəklərin sənətsünaşlıq baxımından elmi əsaslarla dərinlən tədqiq olunmasında Azərbaycan MEA akademiki R.S.Əfəndiyevin çox böyük zəhməti və səmərəli xidməti olmuşdur.⁴⁷

Maddi mədəniyyətin ümdə elementləri olan xalça,⁴⁸ parça,⁴⁹ zinət,⁵⁰ keramika,⁵¹ ağac,⁵² şüşə,⁵³ bədii metal⁵⁴ məmulatı və s. növlərinin sənətsünaşlıq baxımından araşdırılması ənənələri sonralar da uğurla davam etdirilmişdir. Bütün bu tədqiqatlar ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin etnoqrafik aspektinə xeyli dərəcədə aydınlıq gətirmişdir.

Azərbaycanın ənənəvi inşaat mədəniyyətinin memarlıq aspektlərinin araşdırılması sahəsində XX əsrdə olduqca təqdirəlayiq işlər görülmüşdür. Bunların arasında məskənsalma (qala, şəhər-qala, kənd, qəsəbə, şəhər, qəsə), xalq yaşayış evləri, ictimai bina və tikililər (saray kompleksləri, karvansara, rasta- bazar, körpülər, müdafiə istehkamları), dini-xatirə abidələri (məbəd, xanəgah, məscid, təkyə, zaviyə, türbə və s.) ilə bağlı tədqiqatlar xüsusi yer tutur.⁵⁵ Peşəkar memarlıqla üzvi surətdə bağlı olan bu sayaq tikililərin inşası həm də əsrlərin, minilliklərin dərinliklərindən süzülüb gələn xalq inşaat ənənələrindən nəşət tapmışdır. Ona görə də xalqımızın tikinti mədəniyyətinin memarlıq və etnoqrafik aspektləri bir çox cəhətdən bir-birilə vəhdətdə öyrənilmişdir.

¹ Вах: В.А.Рюмин. Талышский край. Б., 1923; Yenə onun. Краткий исторический и этнографический очерк Азербайджана. - "Азербайджанский настольный календарь, 1922-1923"; М.Г.Велиев. Население Азербайджана. -АНК, 1924-1925 г. Б., 1925г.; Б.В.Миллер. Предварительный отчет о поездке в Талыш летом 1925 г.Б., 1926; Г.Ф.Чурсин. Азербайджанские курды (этнографические заметки). -"Изв. Кавказского историко-археологического Института", т. III, Тиф., 1925; Yenə onun. Талыши (этнографический очерк). "Изв. КИ-АИ", т.1У, Тиф., 1926; Р.Эфендиев. Памятники древности в Нухинском уезде. - "АзКОМСТАРИС", Б., 1927; Б.В.Миллер. Таты, их расселение и говоры. Б., 1929; А.Губайдулин. К истории шелководства в Азербайджане.- "Изв. Общества обследования и изучения Азербайджана", 1927, №5; М.В.Кулиева. Кибитки на яйлагах полукочевых тюрок Казахского уезда.-"Изв.ООИАз", 1927, №5; М.Авдеев. Мильско-Карабахская степь. Б., 1929; Д.Коллестинов. Кочевое скотоводство. "Изв.ООИАз.", 1926, №3; Коса оглы. Кочевой быт Казахского уезда. - ЭВА, 1925 №10-11; А.Карашарлы. Санитарно-бытовые очерки азербайджанской провинции: сел. Агджабеди-Хальфараддин Агдамского уезда.- "Изв. ООИАз, 1928, №: 6; Д.Шарифов. Крестьянская усадьба 3 и 4 районов Нухинского уезда.-"Изв. ООИАз", 1927, №4. А.К.Алекперов. У айрумов.- "Изв.ООИАз", 1927, № 5; Yenə onun. Поездка в Зангезур и Нах.край.-"Изв.ООИАз", 1927, №4.

² И.М.Джафарзаде. Этнографическая работа в Азербайджанской ССР за 1946-1947 годы. - «Изв. АН Азерб. ССР», 1948, № 7, с.54; Yenə onun. Искусственное орошение и народные способы водоснабжения на Абшероне. -ВЭЖ, Тб., 1952; Yenə onun. 1933-cü il Şamaxı -Nuxa ekspedisiyasının hesabatı. Azərb. MEA TİEA, inv.№60.

³ А.И.Халилов. Великий Октябрь и научный прогресс на примере Азербайджанской ССР. -«Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права)», 1987, № 4, с.55.

⁴ «Изв. Азерб. филиала АН СССР», 1936, № 1.

⁵ И.И.Мещанинов. Пыры Азербайджана. Л., 1931.

⁶ А.К.Алекперов. Задачи этнографии Азербайджана. - СЭ, 1932, № 5-6, с.187-195; Yenə onun: К вопросу изучения культуры курдов Азербайджана. - "Тр. АзФАН СССР", XXV, Историческая серия. Б., 1936, с.33-61; Yenə onun: Женская одежда Азербайджана. - Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Б., 1960, с.118-133; Yenə onun: Секция истории материальной культуры за первый год работы. - там же, с.10-18.

⁷ А.Букшпан. Азербайджанские курды. Б., 1932.

⁸ Е.Пчелина. По Курдистанскому уезду Азербайджана. - СЭ, 1932, №4.

⁹ R.İ.Babayeva. Quba şəhərinin toy adətləri. B., 1946.

¹⁰ Р.И.Бабаева. Материалы для изучения свадебных обрядов на Абшероне в прошлом. - АЭС, вып.1, Б., 1964.

¹¹ Р.И.Бабаева. Пища населения Абшерона; Yenə onun. Утварь Абшерона. Нəг iki əlyazması Azərb. MEA TİEA-da saxlanılır. Inv.№3632, f.1, s.10-11.

¹² З.А.Кильчевская. Азербайджанские вышивки XIX века. - МКА, т.1, Б., 1949; Yenə onun. Нухинское вышитое покрывало для седла. - ДАН Азерб.ССР, 1946, № 1; Yenə onun. Азербайджанский женский костюм XIX века из селения Оджек Халданского района. - МКА, т.II, Б., 1951; Yenə onun. Азербайджанский женский костюм XIXв. из Карабаха.-ВЭЖ, Тб., 1952.

¹³ М.İ.Атақишйева. Mingəçevir şəhərinin ətraf kəndlərində ev avadanlığı. - АММ, II с, В., 1951; Yenə onun. Народная утварь в селениях и окрестностях г. Мингечаур и Самурского района.- ВЭЖ; Тб., 1952.

- ¹⁴ И.А.Меджидова. Способы изготовления и хранения продуктов скотоводческих хозяйства на Абшероне. – НАИИ НАН Азербайджана, инв.№3632.
- ¹⁵ И.А.Меджидова. Изучение быта и обычаев падарцев-бывших кочевников Ширвана. – НАИИ НАН Азербайджана, инв.№3632, ф.1, с.3.д. 1865; Yenə onun. (müştərək): Şirvana elmi səfərin hesabati. Yenə orada.s.22.
- ¹⁶ Д.С.Сафарова. Этнография бывших кочевников Мильско-Карабахской степи. - НАИИНАН Азербайджана, инв.№ 3632.
- ¹⁷ Г.А.Гулиев. Земледельческая культура Азербайджана (автореф. докторской диссертации). Б., 1968; Yenə onun. Gil saclar haqqında qısa məlumat. – «Azərb.SSR EA Məruzələri», 1955, № 7; Yenə onun. Азербайджанские вышивки. - СЭ, 1959, № 2; Yenə onun. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Lahic kəndində mis qab istehsalı. – «Azərb.SSR EA Xəbərləri», 1961, № 2; 1962, № 1; Yenə onun. Об Азербайджанской набойке. - СЭ, 1964, № 2.
- ¹⁸ Т.Ə.Бүnyədov. Azərbaycanda qədim nəqliyyat vasitələri. – «Azərb.SSR EA Xəbərləri», 1961, №3; Yenə onun. Qədim Azərbaycan su nəqliyyatı vasitələri. - АТМƏ, IV с.Б., 1961; Yenə onun. Azərbaycan əkinçiliyinin inkişafı tarixinə dair. B., 1964; Yenə onun. Azərbaycan maldarlığının inkişafı tarixindən. B., 1969.
- ¹⁹ Ş.A.Quliyev. Azərbaycan çəltikçilik. B., 1977; Yenə onun (müştərək): Azərbaycan qara kotanı.-"Azərb.SSR EA Xəbərləri", 1964, №6; Yenə onun. Azərbaycan kəndir lifinin əyilməsi və eşilməsi üsullarına dair.-AEM, I bur., B., 1964; Yenə onun. Azərbaycan quşlarının ovlanması haqqında.- АММ, B., 1965; Yenə onun (müştərək): Azərbaycanın ənənəvi nəqliyyat vasitələrindən.-« Az.SSR. EA Xəbərləri», 1979 №4.
- ²⁰ Q.C.Cavadov.XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın əkinçilik alətləri. B., 1979; Yenə onun. Народная земледельческая техника Азербайджана. Б., 1989; Yenə onun. Azərbaycan ağacışləmə sənəti haqqında.- AEM, III bur., B., 1976.
- ²¹ А.А.Измайлова. О некоторых похотных орудиях Ленкоранского, Лерикского и Астаринского районов.- "ДАН Азерб.ССР", 1964, №2; Yenə onun. К вопросу о карадах на территории Азербайджанской ССР в XIX- нач. XX вв. - АЭС, вып. I, Б., 1964; Yenə onun. О ведении сельского хозяйства в Ленкоранском, Астаринском и Лерикском районах Азерб. ССР. - "Изв.АН Азерб.ССР".1962, №9.
- ²² К.Т.Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зон Малого Кавказа (историко-этнографическое исследование). Б., 1964; Yenə onun. Женская одежда населения Малого Кавказа в XIX- нач.ХХ.вв. - АЭС, вып.1.Б., 1964; Yenə onun (müştərək): Об азербайджанских головных уборах. – Тр.МИА, т. IX. Б., 1973.
- ²³ А.Н.Мустafəyev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. B., 1977; Yenə onun. XIX əsr Şirvan evlərinin təsnifatına dair. – «Azərb.EA. Məruzələri», 1968, №5; Yenə onun. Şirvanda şaltoxuma dəzğahı. – «Azərb. EA Xəbərləri», 1968, №4; Yenə onun. Bir toxuculuq aləti haqqında. – «Azərb. EA Məruzələri», 1969, №10; Yenə onun. Qobustanda qədim ev tipi-kühül haqqında.-«Azərb. EA Xəbərləri», 1970 №3-4; Yenə onun. Этнографические наблюдения об одном неизученном ремесле в Азербайджане. – «ДАН Азерб ССР», 1977, №2; Yenə onun. Şirvanda xalq nəqliyyat vasitələri. - AEM, III bur. B., 1977; Yenə onun. Şirvanda daşışləmə sənətinə dair. - AEM, IV bur. B., 1981; Yenə onun (müştərək): Qobustanda dəvəçiliyinin etnoqrafik tədqiqinə dair. - AEM, V bur. B., 1985; Yenə onun. Обработка камня в Ширване. B., 1986.Yenə onun. Şəki sənətkarlar diyarıdır. B., 1987; Yenə onun. Azərbaycan şərbafıq sənəti. B., 1991; Yenə onun. Azərbaycan sənətkarlıq. B., 1999; Yenə onun. İngiloyların maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). B., 2005.
- ²⁴ Г.А.Гавилов. Материальная культура Азербайджана конца XIX- нач. XX вв. (по материалам Гянджабасарской зоны). - Автореферат канд. дисс. Б., 1969; Yenə onun. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan nəqliyyat vasitələrinin bəzi növləri haqqında. - ADU-nun elmi əsərləri, 1967, № 8; Yenə onun. İnsan, məişət və mədəniyyət. B., 1981.
- ²⁵ Е.Н.Бабаян. Азербайджанская народная одежда конца XIX - нач. XX вв. (по материалам Карабахской зоны). - Автореф. канд. дисс.М., 1967.
- ²⁶ К.М.Ибрагимов. Материальная культура Шекинской зоны в конце XIX - нач. XX века. - Автореф. канд. дисс. Б.1982; Yenə onun. Şəki bölgəsinin ənənəvi nəqliyyat vasitələri haqqında. -"Azərb.EA Xəbərləri"1980, № 2; Yenə onun. Şəki zonasının ənənəvi evlərinin öyrənilməsinə dair. "Azərb.EA Məruzələri" 1981, № 3.
- ²⁷ И.Г.Шахбазов. Материальная культура народов Шахдагской группы. - Автореф. канд. дисс. Б., 1981; Yenə onun. Şahdağ etnoqrafik qrupunun yaşayış evlərinin bəzi xüsusiyyətləri. - "Azərb.EA Xəbərləri"1980, № 1; Yenə onun. Şahdağ etnik qruplarının geyim və bəzəkləri. - "Azərb. EA Məruzələri", 1980, № 5.
- ²⁸ Ф.И.Велиев. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX - нач. XX в. - Б., 1996; Yenə onun. "Durma" yaşayış ev tipi haqqında. – «Azərb. EA Məruzələri», 1987, № 12; Yenə onun. XIX əsrdə Azərbaycanın qərb zonasında köç və köç yolları haqqında. – «Azərb. EA Məruzələri», 1989, №2.
- ²⁹ Н.Н.Мəmmədov. Muğanın maddi mədəniyyəti. - Namiz. diss. avtoref. B., 2001; Yenə onun. Muğanda xalq yaşayış evlərinin tipləri haqqında. - "Azərbaycan tarixi problemləri", B., 1993; Yenə onun. Muğanın maddi mədəniyyəti (tarixi etnoqrafik-tədqiqat). B., 2001.
- ³⁰ М.Н.Насирли. Сельское поселение и крестьянские жилища Нахичеванской АССР. Б., 1959; Yenə onun. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri. B., 1975; Yenə onun. Azərbaycanın bəzi içkiləri haqqında. - AEM.; I bur., B., 1964; Yenə onun. Об азербайджанских постройках круглого плана. - AEM. II бур. Б., 1966; Yenə onun. Yaşayış evinin mənşəyinə dair. - AEM.III bur. B., 1977; Yenə onun. Bir orta əsr yaşayış evi haqqında. - AEM, 1977, III . Yenə onun. О некоторых источниках водоснабжения населенных пунктов Азербайджанской ССР. - АЭС, вып. IV, Б., 1981; Yenə onun. Maraqlı tapıntı. - АТМ, VI с., B., 1963.

- ³¹ А.А.Измайлова. К вопросу о карадах на территории Азербайджанской ССР в XIX- нач. XX в. - АЭС, вып. I, Б., 1964; Yenə onun. К истории развития жилищ юго-восточных районов Азербайджана. - АЭС, вып. III, Б., 1977; Yenə onun. Женская народная одежда Закатальской зоны в конце XIX - нач. XX века. «Изв. АН Азерб. ССР», 1974, № 4.
- ³² А.А.Рустамов. О поселении и крестьянском жилище азербайджанцев Карабахской зоны. - АЭС, вып. II, Б., 1966. Yenə onun. Этнографические данные о кяргизной системе водоснабжения в Азербайджане в XIX- XX вв.-YII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. т.У, М., 1970.
- ³³ В.П.Кобычев. Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX в. - КЭС, вып. III, М., 1962.
- ³⁴ М.М.Кулиев. Ковроделие Азербайджана по материалам северо-восточных районов Азербайджана - Авто-реф. канд. дисс. Тб, 1969; Yenə onun. Azərbaycan xalqasının şöhrəti - "Elm və həyat", 1971, 1971, №9.
- ³⁵ Т.М.Керимов. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX - нач. XX вв. -Б., 2004; Yenə onun. XIX əsrdə Azərbaycanda karvan (dəvə) nəqliyyatı haqqında. - "Azərb. EA Xəbərləri"1978, № 4; Yenə onun. Azərbaycanda ənənəvi nəqliyyat vasitələri haqqında. - "Azərb. EA Xəbərləri"1979, № 4; Yenə onun. XIX əsrdə Azərbaycanda su nəqliyyatı - АЕМ, IV bur., В., 1981; Yenə onun. Из истории транспортных средств Азербайджана. - АЭС, вып. V, Б., 1985.
- ³⁶ В.А.Ахмедова. Традиционное хлебопечение в Азербайджане.Б., 1977.
- ³⁷ Q.Ə.Rəcəbov. Azərbaycanda süd məhsullarının hazırlanmasının xalq üsulları. - АЕМ, III bur., В., 1977.
- ³⁸ Ş.A.Quliyev. Azərbaycanda su quşlarının ovlanması haqqında. - АММ, VI с., В., 1965.
- ³⁹ Г.А.Кулиев. Классификация пахотных орудий Азербайджана. - В кн: Земледелие в Центральной и Восточной Европе. Будапешт, 1971.
- ⁴⁰ З.А.Кильчевская. Азербайджанский женский костюм XIX века из Карабаха. - В кн.: Вопросы этнографии Кавказа. Тб., 1952, с.183-199.
- ⁴¹ М.Халфина-Губайдулина. Заметка о пище азербайджанских тюрок. - "Изв.Восточного факультета АГУ", 1928, № 3.
- ⁴² Т.Ə.Bünyadov. Qədim Azərbaycanda ipin boyanması qaydalarına dair. - АТМ, YI с., В., 1963; Yenə onun. Qədim Azərbaycanda toxuculuq və keçəçiliyin inkişaf tarixinə dair. - АЕМ, I, В., 1964; H.A.Quliyev. Azərbaycanda basmanaxış sənəti haqqında. - "Azərb. EA Məruzələri", 1957, № 7; Yenə onun. Azərbaycanda toxuculuq sənəti tarixindən - "Azərb. EA Xəbərləri", 1961, № 6-7; Yenə onun. XIX-XX əsrin əvvəllərində Lahic qəsəbəsində mis qab istehsalı. - «Azərb. EA Xəbərləri», 1961, № 2, 1962, № 1; Yenə onun. Metal və xalq sənətkarlığı. В., 1968; Ş.A.Quliyev. Azərbaycanda kəndir lifinin əyrilməsi və eşilməsi üsullarına dair. - АЕМ, Ibur. В., 1964; Q.C.Cavadov. Azərbaycanda ağacışləmə sənəti haqqında. - АЕМ, III bur. В., 1978; Yenə onun. Azərbaycanda ağacışləmə dəzgahı haqqında. - "Azərb. EA Xəbərləri", 1973, №1; K.Əliyeva. Naxçıvan bədii tikmələri. - "Azərb. EA Xəbərləri", 1961, №8; A.N.Mustafayev. Bir toxuculuq aləti haqqında. - "Azərb. EA Məruzələri", 1969, № 10; Yenə onun. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şirvanda nəqqatlıq. - "Azərb. EA Xəbərləri", 1974, № 1; Yenə onun. Şirvanda şaltoxuma dəzgahı. -«Azərb. EA Xəbərləri», 1968, № 4; Yenə onun. Şirvanda tərrahlıq. - «Azərb. EA Xəbərləri», 1976, № 1; Yenə onun. Azərbaycanda sənətkarlıq. В., 1999; Yenə onun. К истории изучения ткацкого производства в Азербайджане. - «Изв. АН Азерб. ССР», 1972, № 3; Yenə onun. О традиционном станке для изготовления сукна. - «ДАН Азерб. ССР», 1973, № 9; С.М.Агамалиева. Гончарство Азербайджана. Б., 1987 və s.
- ⁴³ А.А.Пашаев. Город Ордубад в XIX - нач. XX вв. (автореф.канд.дис.) Л., 1988; Yenə onun. Ordubadda meyvələrin qurudulmasının xalq üsulları. - АЕМ, V bur., В., 1985.
- ⁴⁴ Ə.İ.Abdullayev. XIX əsrin əvvəllərində Yerevan quberniyası Şərur-Dərələyəz uyezdində yaşayan azərbaycanlıların məskənlərinə dair. - АТМ, I с.В., 1973.
- ⁴⁵ А.М.Набиев. Поселения и жилища азербайджанцев, проживавших в Грузии в конце XIX-начале XX вв.Тб., 1981; Yenə onun. К изучению типов и форм сельских поселений азербайджанцев, проживавших в бывшем Борчалинском уезде. - "Изв.АН Азерб.ССР", 1977, №3; Дж.Новрузов. Традиционная и современная материальная культура азербайджанцев, проживающих в Грузии (автореф.канд.дис.).Б., 1991; Yenə onun. О растительной пище азербайджанцев, проживающих в Грузинской ССР.-"Изв.АН Азерб.ССР", 1990, №1, с.155-159.
- ⁴⁶ Н.В.Даданов. Современная материальная культура азербайджанцев Дагестана (автореф. кандидатской диссертации). М., 1989; С.Ш.Гаджиева, А.Ф.Голдштейн. Жилище дагестанских терекеменцев XIX нач. XX вв.-ДЭС, вып.1, Махач., 1974; А.И.Исламмагомедов. Дореволюционные поселения дагестанских азербайджанцев - Быт сельского населения Дагестана (сб. статей). Махач., 1981.
- ⁴⁷ P.C.Эфендиев. Азербайджанский костюм XVI-XYIII вв. (автореф. канд. дис.) Л., 1961; Yenə onun. Azərbaycan geyimləri tarixindən (XVI əsr baş geyimləri) - "Azərb. EA Məruzələri", 1959, №9; Yenə onun. Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri. В., 1960; Yenə onun. Азербайджанский костюм. Альбом. Б., 1963; Yenə onun. Ювелирное искусство Азербайджана. Б., 1964; Yenə onun. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı. В., 1966; Yenə onun. Azərbaycan bədii parçaları (XYI-XYIII əsrlər) - "Azərb. EA Xəbərləri", 1968, №3; Yenə onun. XYI-XYII əsr Azərbaycan geyim və bəzəkləri - "Qobustan", 1977, №2; Yenə onun. Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. В., 1980; Yenə onun. Azərbaycan xalq sənəti. В., 1984; Yenə onun (müştərk). Azərbaycan geyimləri. В., 1997; Yenə onun. Декоративно-прикладное искусство Азербайджана. Авт. доктора искусствоведения. Б., 1972.

- ⁴⁸ L.Kərimov. Azərbaycan xalçası. I c., B., 1961, II-III c., B., 1983; H.A.Абдуллаева. Ковровое искусство Азербайджана. Б., 1971; Ковры Азербайджанской ССР (Альбом). М., 1952; А.С.Алиева. Ворсовые ковры Азербайджана XIX-нач. XX века. Б., 1987.
- ⁴⁹ К.М.Əliyeva. Azərbaycanın bədii parça və tikmələri. B., 1990.
- ⁵⁰ S.B.Əsədova. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan zərgərlik incəsənəti. B., 1978; Каталог народно-декоративного искусства Азербайджана. Б., 1963.
- ⁵¹ Н.И.Рзаев. Художественная керамика Кавказской Албании. Б., 1964; Yənə onun. Зооморфные сосуды-особый вид художественной керамики Кавказской Албании - "Изв. АН Азерб.ССР", 1961, №7; Н.Наджафова. Художественная керамика Азербайджана. Б., 1984; Yənə onun. Художественная глазурированная керамика Азербайджана IX в.-"Изв.АН Азерб.ССР", 1958, №4.
- ⁵² А.С.Алиева. Художественная обработка дерева. Б., 1986.
- ⁵³ Н.И.Рзаев. Художественное стекло Кавказской Албании.-"Доклады АН Азерб.ССР", 1964, №5.
- ⁵⁴ Ювелирные украшения Азербайджана. Б., 1973; Н.И.Рзаев. Ювелирное искусство Кавказской Албании.-"Доклады АН Азерб.ССР", 1965, №1; Медные орнаментированные изделия Азербайджана. Б., 1973; Восточное оружие. Б., 1973.
- ⁵⁵ Г.М.Ализаде. Народное зодчество Азербайджана и его прогрессивные традиции. Б., 1963; Yənə onun. К изучению народного зодчества Азербайджана. Об архитектуре народного жилища XIX-XX вв. - "Изв.АН Азерб.ССР", 1953, №8; L.S.Bretanitski, Ə.V.Salamzadə. Azərbaycan memarlığı abidələri. Naxçıvan MSSR abidələri. B., 1951; Л.С.Бретаницкий, М.А.Усейнов, А.В.Саламзаде. История архитектуры Азербайджана. М., 1963; Л.С.Бретаницкий. К истории Дворца Шекинских ханов.-"Изв.Аз.ФАН СССР", 1944, №5; Yənə onun. Оборонительные сооружения Закатальского и Белоканского районов. - Памятники архитектуры Азербайджана. т. II, Б., 1950; Yənə onun (müştəgək). Поселения и жилища (в разделе "Азербайджан"). - Народы Кавказа. т. П.М., 1962; С.А.Дадашев, М.А.Усейнов. Ансамбль Дворца ширваншахов в Баку. М., 1956; Yənə onun. Bakının memarlıq abidələri. B., 1955; Ə.S.Salamzadə, Ə.Ə.Sadiqzadə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları.B., 1961; М.А.Усейнов, Л.С.Бретаницкий, А.В.Саламзаде. История архитектуры Азербайджана. Б., 1960; А.В.Саламзаде. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Б., 1964; Yənə onun. Архитектура культовых сооружений XVIII-XIX вв. -"Искусство Азербайджана", т.УП, Б., 1959; Yənə onun. Архитектура народного жилища нагорных районов Азербайджана.-Архитектура Азербайджана. Б., 1952; А.В.Саркисов. К изучению народного жилища Азербайджана. - "ДАН. Азерб.ССР", 1949, №5; Ш.С.Фатуллаев. Жилые дома в застройке городов Азербайджана на рубеже XIX-XX вв. Б., 1963; Yənə onun. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX-XX вв. Л., 1986. И.Л.Вартанесов. Жилые дома города Ордубада XVIII-XIX вв. - Памятники архитектуры Азербайджана. Б., 1950; К.М.Мамедзаде. Строительное искусство Азербайджана. Б., 1983; В.Г.Мурадов. Градостроительство Азербайджана XIII-XVI вв. Б., 1984; Р.Д.Салаева. Ордубад-истоки и формирование. Б., 1989; З.Авалов. Архитектура города Шуши. Б., 1977; В.Керимов. Оборонительные сооружения Азербайджана. Б., 1998; А.М.Мехтиев. Народное жилище Азербайджана. Б., 1986; Yənə onun. Деревянное зодчество Азербайджана. Б., 1987.

İSTEHSAL MƏDƏNİYYƏTİ

Əmək alətləri və yaraqlar

İnsanın təşəkkülü prosesində müstəsna rol oynamış əmək və əmək alətləri cəmiyyətin inkişafının sonrakı gedişində də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Əmək fəaliyyəti və istehsal sahələri genişləndikcə əmək alətləri də artıb çoxalmış, onların müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır. Bununla yanaşı, həyati ehtiyaclar əmək alətlərinin təkmilləşməsini labüd etmiş, yaradıcı düşüncəyə təkan vermiş, texniki tərəqqiyə səbəb olmuşdur.

Ənənəvi əmək alətləri, hər şeydən öncə, tətbiq sahələrinə görə: təsərrüfat-istehsal alətləri, ev-məişət alətləri, musiqi alətləri, təbabət alətləri və s. olmaqla müxtəlif tipoloji qruplara bölünür.

Tipoloji zənginlik baxımından bunların arasında təsərrüfat alətləri müstəsna yer tutmuşdur. Daha qədim tarixə malik olan təsərrüfat alətləri həm ev, həm də çöl təsərrüfatı işlərində istifadə olunmuşdur. Bu mənada çöl təsərrüfatı işlərinin həcmi çox geniş olduğundan və buradakı iş-istehsal proseslərinin çoxnövlü olması səbəbindən burada tətbiq olunan əmək alətlərinin daha zəngin tipoloji növ və çeşidləri yaranmışdır.

Əmək alətləri, habelə hazırlanma materialına görə: **daş, sümük, ağac** və **metal** olmaqla tipoloji növlərə ayrılır. Erkən metal dövrünə qədərki tarixi mərhələdə daş və sümükdən, qismən isə ağacdən düzəldilmiş əmək alətləri təsərrüfat-istehsal fəaliyyətində başlıca yer tutmuşdur. Antik dövrdən etibarən dəmir (polad) alətlərin daha mükəmməl tipoloji növləri yaranmışdır.

Azərbaycan xalqının yeni dövr maddi mədəniyyəti onun sosial-iqtisadi inkişafının ötən tarixi mərhələlərdə əldə etdiyi texniki nailiyyətlər üzərində pərvəriş tapmışdır. Nəsildən - nəsillərə ötürülən irsi varislik, ənənə mühafizəkarlığı maddi mədəniyyətin bütün sahələrində, o cümlədən ənənəvi əmək alətləri və məişət vasitələrində də özünü aydın təzahür etdirir.

Feodalizm dövrünün əmək alətləri, məişət vasitələri və silahlarının bir qismi yeni dövr-də də özlərinin əməli əhəmiyyətini itirməmişdi.

Yeni dövrün əmək aləti, məişət vasitələri və silahlarının səciyyəvi xüsusiyyəti bundan ibarət idi ki, müasir texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq, onların bir qismi təkmilləşib dəyişikliyə uğramaqla, özlərinin əməli əhəmiyyətini xeyli dərəcədə qoruyub saxlaya bilmiş, yeni məişət tələblərinə cavab verə bilməyən qismi isə tədricən aradan çıxmış, yaxud yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Həyatın bu dəyişməz, dialektik qanunauyğunluğu yeni dövrün maddi mədəniyyətinin bütün sahələrində, o cümlədən əmək alətləri və silahların tarixi taleyində də aydın izlənilir.

Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi-etnoqrafik bölgələrində geniş yayılmış, qismən də məhəlli səciyyə daşıyan əmək alətləri və ənənəvi məişət vasitələri etnoqraflar tərəfindən ətraflı tədqiq olunmuşdur.¹

1.Əkinçilik alətləri.

Ənənəvi əmək alətləri arasında tipoloji müxtəlifliyinə və istifadə əhəmiyyətinə görə, əkinçilik məişəti ilə bağlı təsərrüfat alətləri xüsusi yer tutmuşdur. Zəmanəmizədək bu alətlərin geniş tipoloji çeşidi gəlib çatmışdır.

Şum alətləri. Ənənəvi əkinçilik təsərrüfatında əsasən «bel» adlanan müxtəlif forma və quruluşa malik əmək alətlərindən istifadə edilmişdir. Quba-Xaçmaz bölgəsi əhalisi arasında o, «qazqır bel», «Quba beli», «Dərbənd beli», «ləzgi beli», Şirvanda «Navahı beli», Şəki-Zaqatala bölgəsində «Gülüstan beli», «Qarabağ beli», Naxçıvanda «Şərur beli», «Naxçıvan beli», Lənkəran-Astara bölgəsində «şuxm (şum) beli», «əyri bel», «xiling» və b. adlarla məlum idi. Bunların hamısı tipoloji cəhətdən *qalaqlı* bel qrupuna aid edilir. Ənənəvi qalaqlı bellər bir qayda olaraq, *təpkəncli* düzəldilirdi. Forma etibarilə onlar xış gavağını xatırladırdı. Bu tip bellər, əsasən, Azərbaycanın düzənlik rayonlarında, xüsusilə bağ-bostan kimi kiçik torpaq sahələrinin bellənməsində və çəltik zəmilərinin əkilib becərilməsində daha çox tətbiq olunurdu.

Torpaq layının dərin qatlarını qazıb çevirə bildiyindən yumşaq torpaq sahələrini əkmək üçün «qalaqlı bel» bir növ xış və ya kotanı əvəz edirdi. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində belin bu növünün «şum beli» adlanması da buradan irəli gəlmişdir. Şumlama əməliyyatını yaxşı yerinə yetirə bilmək üçün onun qalağının sağ və ya sol küncələri «təpkən» adlanan qulaqcıqla

tamamlanırdı.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın bir sıra bölgələrində «təpkəncli» *dəmir* bellər peyda olmağa başlamışdır. Belin bu tipi zavodda kütləvi istehsal olunduğundan «zavod», yaxud «rus» belı də adlandırılırdı. Ucuz başa gəlməsinə baxmayaraq təpkəncli bel əkin işində uzun müddət «qalaqlı bel» ilə yanaşı işlənmişdir.

XIX əsrdə əkin təsərrüfatında, xüsusilə bostan və tərəvəz sahələrinin becərilməsində müxtəlif quruluşlu metal **toxa** başlıca əmək aləti olaraq qalırdı. Dəmirin peyda olması ilə əlaqədar olaraq, xüsusilə antik dövrdən etibarən dəmir toxa daş və sümük toxaları sıxışdırıb aradan çıxarmağa başlamışdır. Metal toxalar dəstək keçirilən küpünə görə «dımıqlı» və «borulu» (lüləli) olmaqla iki qrupa bölünür. Lüləli toxalar həcm etibarilə xeyli böyük olub «kətmən» adlanırdı. Kətmən əmək məhsuldarlığını artırmaqdan əlavə, həm də nisbətən ağır olduğundan iş prosesində əkin sahəsinin dərin qatlarına keçə bilir, bununla da əlaq otlarını kökündən kəsib çıxarmağa və becərilən bitkinin dibini yaxşı yumşaltmağa imkan verirdi.

Toxa və kətmənin becərmə-yumşaltma əməliyyatında iş əmsallarının olması nəzərə alınaraq, Azərbaycanın aqrar terminologiyasında «toxalama» istilahı ilə yanaşı, «kətmənləmə» anlayışı da yaranmışdır. Kətmənləmə əməliyyatı ən çox pambıq, tənək, qızıl boya, kətan və s. kimi texniki bitkilərin becərilməsində tətbiq olunmuşdur.

Əvvəllər olduğu kimi, XIX əsrdə də əkinçilikdə qoşqu qüvvəsi ilə işlədilən şum alətləri başlıca yer tuturdu. Konstruktiv quruluşuna və əməli vəzifəsinə görə şum alətləri *xış* və *kotan* olmaqla iki qrupa bölünür. Öz növbəsində quruluş etibarilə *xış ulamasız* (əyri *xış*) və *ulamalı* olmaqla iki qrupa bölünür.

Xış ağacdən düzəldilən ən qədim şum aləti olub Azərbaycanın bütün əkinçilik rayonlarında geniş yayılmışdır. Xışın ən sadə və qədim forması kökündən çıxarılmış əyri ağacdən düzəldilirdi. Elə bu səbəbdən də, el arasında o, çox vaxt *əyri xış* adlanırdı. Belə halda bitili ağacın kökü xışın kötüyü, gövdəsi isə onun qolu rolunu oynayırdı. Ona təkcə dəstək əlavə olunurdu. Xışın bəsit növü olan «əyri xış» əvvəllər uzun müddət *gavahınsız* işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda dəmir gavahın antik dövrdən etibarən dəb düşmüş və XX əsrin əvvəllərinə qədər özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Xüsusilə, ağır və mürəkkəb quruluşlu «qara» kotanın işləyə bilmədiyi dağavar torpaqların əkilib becərilməsində gavahın *xış* uzun müddət yeganə şum aləti olaraq qalmışdır.

Ulamalı xış qurama quruluşa malik olub *qol*, *kötük*, *ulama*, *dəstək* və *gavahın* olmaqla, 5 hissədən ibarət düzəldilirdi. Ulamalı xışlar «bazı» adlanan qolunun əyri və ya düz olmasına, habelə onun ulama ilə birləşmə üsuluna görə bir-birindən fərqlənirdi. Xışın kötüyünə dəmir gavahın əlavə olunması tipoloji cəhətdən onu qismən kotana yaxınlaşdırmışdır.

Bir qayda olaraq, *xış* bazısının uc hissəsində 2-3 ədəd oyuq açılırdı. Ulama həmin oyuqlardan birinə keçirilmiş «güc ağacı» vasitəsilə əyri qola calanıb birləşdirilirdi. Daha sonra ulamanın başı ip və ya çubuqdan hörülmüş «burğu» vasitəsilə boyunduruğa qoşulurdu. Bu məqsədlə çox vaxt şilgir və ya tənək burmasından istifadə olunarmış. İmkanlı ailələr çox vaxt bu məqsədlə mal gönündən köşə çəkib «kağan» hörərmişlər. Bəzi oyuqları bir qayda olaraq, torpağın dərin və ya üzdən şumlanmasını tənzimləməyə xidmət edirdi. Dərin şum etmək üçün «güc ağacı» əyri bazının birinci oyuğuna keçirilirdi. Bu halda *xış*ın qolu qismən aşağı vəziyyət alaraq, kötüyün dabanının bir qədər yuxarı qalxmasına səbəb olurdu. Əkin torpağının ilk və son şırımını salan zaman, *xış* ulaması, adətən, ilk oyuqdan qoşulardı. Bundan fərqli olaraq, qumsal torpaqlar, habelə səpilmiş toxumun batırılması üçün aparılan ikinci şumlama prosesi o qədər də dərin şum tələb etmirdi. Buna görə də, belə halda *xış*ın ulamasını son oyuqdan qoşardılar. Bir qayda olaraq *xış*ın bazı və dəstəyi bilavasitə kötüyə birləşdirildiyindən əkinçilər arasında ona həm də «bazı binəsi», yəni «bünövrəsi» deyilirdi. Adətən, *xış* kötüyünün ucu nazik, arxası isə yoğun və enli formada düzəldilirdi. Bəzən *xış* qolunun kötüyə birləşdirilməsi üçün onun ortasında deşik açılırdı. Əyri qolun aşağı ucu kötüyün deşiyinə geydiriləndən sonra onun arxa tərəfinə *dəstək* birləşdirilirdi. Qolun kötükdən çıxması üçün onun arxasına ağac paz vurulub bərkidilirdi.

*Xış*ın şumlama əmsalını artırmaq üçün onun kötüyünə *gavahın* keçirilirdi.

Torpağın asan şumlanmasını təmin edən, dəmir gavahının ucu, bir qayda olaraq küt üçbucaq formasında olub, burnu nazik və ensiz, küpü isə enli və qalın olurdu. Lakin hansı növ

torpaq sahəsinin şumlanması, yaxud hansı bitki növü üçün şum ediləcəyindən asılı olaraq, xış gavahınları böyük və ya kiçik olurdu. Bundan əlavə, gavahınların ucunun oval və yaxud iti olması ilə də onlar bir-birindən seçilirdi. Bir qayda olaraq gavahın sifarişlə yerli dəmirçilərə düzəldirilirdi.

Azərbaycanda istifadə olunmuş xışlar quruluş və formalarına görə, bir sıra məhəlli xüsusiyyətlərə malik olmuşlar. Bunların ən təkmil növü «ulamalı xış», «qollu xış», «çatma xış», «işkilli xış» və s. adlarla tanınmışdır. Xışın bu növlərinə Azərbaycanın, demək olar ki, əksər etnoqrafik bölgələrində rast gəlinirdi.

Ulamalı xış Şəki-Zaqatala, Qarabağ, Naxçıvan bölgələrində, xüsusilə, geniş yayılmışdır. Ulamalı xışın qolu, adətən, onun bazısına calağ əlavə etməklə düzəldilirdi. Bəzi calağı Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində «ulama», «çilə», «çatma», «məsənə», «uzatma» və s. adlandırılırdı. Xışın bu növü çox vaxt elə həmin adlarla da fərqləndirilib tanınırdı.

Ulamalı xış, adətən, kötüyünün arxadan «qulaqlı», dəstəyinin iki əlcəkli düzəldilməsi və metal *qılınca* malik olması ilə fərqlənirdi. Xışın qılınıcı torpağı kəsmək, qulaqları torpaq layını çevirmək məqsədi güdür, onun qoşa dəstəyi isə alətin sanballığını tənzimləməyə xidmət edirdi.

Ulamalı xış nisbətən təkmilləşmiş şum aləti olub, torpağı daha yaxşı şumlayırdı. Belə xışlardan dağavar və dəmyə torpaqların şumlanmasında daha çox istifadə edilirdi. Adətən, ona iki, üç, bəzən isə dörd boyun öküz qoşulardı.²

Çəltikçilik təsərrüfatında istifadə edilən xış yüngül və kiçik ölçülü olması ilə fərqlənirdi.

Suvarılan torpaqların şumlanması nisbətən çətin olduğundan qaim torpağı kəsmək üçün xışların qoluna həm də «qılınca» bərkidilirdi. Bundan əlavə xışın kötüyündə «qulaq» adlanan ayaq yeri düzəldilirdi. Torpağı dərin şumlamaq üçün dəstəçi (majgəl) ayağı ilə arabir həmin «qulağı»n üstündən aşağı basırdı.

İkinci il təkrar əkilən çəltik sahəsi nisbətən yüngül xışla şumlanırdı. Xalq arasında çəltik gərinin şumlanması əməliyyatı «gərvanlama» adlandığından xışın bu növünə, adətən, «gərvan xış» da deyilirdi.

Azərbaycanın ənənəvi şum alətləri arasında istehsal göstəricilərinə görə, *kotan* xüsusi yer tutmuşdur. Xalq arasında o, daha çox «diyircəkli» kotan və ya «qara kotan» adı ilə məlum idi.

Azərbaycanda şum aləti qədim tarixə malikdir. Diyircəkli kotan xış ilə qara kotan arasında bir növ keçid vəsiləsi təşkil edirdi. Onun «xəmsə» adlanan və iki hissədən ibarət olan qolunun bir ucu kotanın «kötük» və ya «künə» adlanan binəsinə, digər ucu isə *məsənəyə* birləşdirilirdi. Məsənə isə öz növbəsində qoşa təkərli oxa bərkidilirdi. Diyircəkli kotan *kötük* (künə, binə), *xəmsə*, *məsənə*, *dəstə* (maj, mac, məc), *batar*, *gavahın*, *qılınca* və bir cüt *təkərdən* ibarət olub 3-4 boyun qoşqu heyvanı ilə işlədilmişdir.³

Zaqafqaziyada hələ VIII-IX əsrlərdən məlum olan *qara kotan* əkinçilik texnikasının inkişafı baxımından təkmilləşmiş və yüksək məhsuldarlığa malik şum aləti hesab olunurdu.⁴

Qara kotan aşağıdakı hissələrdən ibarət idi: *ayribazı* (qol), *topal* (binə, künə, kötük), *taxta* (çevirən, laydır), *dəstək* (tutqac, əlcək, mac, maj), *daraq*, *gavahın* (dəmir), *qılınca* (zivinc), *təkər* (çarx, diyircək, ziyrik), *kolbasan* (çəmbər, alaf taxtası), *qır* (şoldu), *çillə* (əjdaha), *şilikar*, *qayış* (kağan, çançərək), *oturacaq taxtası*, *boyunduruq*, *çatallar*, *samı* (sinəçula), *toxmaq* (toppuz, pərsəng).⁵

Qara kotanı digər şum alətlərindən fərqləndirən başlıca cəhət onun kəsilmiş torpaq layını aşırıb çevirməsindən ibarət idi. Əkinçilik təsərrüfatında qara kotanın yüksək şum aləti kimi dəyərləndirilməsi də məhz bununla, şum layını çevirməsi ilə bağlı idi.

Qara kotanın təkərləri ölçü etibarilə biri digərindən böyük olurdu. Onun böyük çarxı «ana» və ya «ləgər» (şum) təkəri, kiçik çarxı isə «bala təkər» («bala çarx») adlanırdı.⁶ Dəndə ağacından düzəldilmiş təkər *bud*, *dəndə* və *top* olmaqla üç hissədən ibarət olurdu. Böyük təkər (diametri 50-53 sm), şırımın içi ilə, kiçik təkər (diametri 35-40 sm) isə şırımın kənarı ilə hərəkət edirdi. Bununla da kotanın baş hissəsinin hərəkət müvazinəti tənzimlənmiş olurdu. İlk şırım zamanı təkərlər arasındakı fərq kotanın yerə yaxşı batmasına mane olduğundan, adətən, onun kiçik çarxı çıxarılır, sonrakı şırımlamada yerinə salınırdı.

Kotan çarxlarının oxu boyunduruğa 2-2,2 m uzunluğunda ağac «qır» vasitəsilə birləşdirilirdi. Qır, adətən, ləgər təkərinə bir qədər yaxın məsafədə oxa keçirilirdi.

Şumlama zamanı gavağın üçün torpaq layının (ləgər payı) enli və dar götürülməsi qır vasitəsilə tarazlanırdı. Bu məqsədlə də qırın oxa keçən hissəsinin sağ və sol tərəfinə ağac para (paz) vurulurdu. Şumlama zamanı torpağın ləgər payını enli götürmək lazım gəldikdə para soldan, dar götürmək istədikdə isə sağdan vurulurdu. Ləgər layı qırdan əlavə, həm də «kolbasan» vasitəsilə tarazlanıb tənzimlənilirdi. Bu məqsədlə kolbasanın bir ucu qıra, digər ucu isə oxa keçirilməklə, lazım gəldikdə onu sərbəst surətdə irəli və ya geriyyə çəkmək mümkün olurdu. Kolbasan həm də kotanın qabağına çıxan çör-çöpü və kol-kosu basıb aşağı yatırırdı.

Kotan qoşqu heyvanlarına *boyunduruq* və «çatal» adlanan ağac *yedəklər* vasitəsilə qoşulurdu. Dartı gücünü tənzimləmək üçün qırın altına «əjdaha» adlanan tənzimləyici bərkidilirdi. Onun bir ucu xüsusi ağacla qır və kolbasana, digər ucu isə çatala bərkidilirdi. Göründüyü kimi, «əjdaha» dartı gücünü təkcə dib kəllərinə deyil, həm də qabaqkı qoşqu heyvanlarına eyni dərəcədə paylayırdı.

Qara kotana, adətən, dörd boyun kəl, bəzən isə 6-8 boyun öküz və ya kəl qoşulurdu. Kotana qoşulan birinci boyun *dib* (hambıl), ikinci boyun *çərgov* (qaraqayış), üçüncü boyun *minik* (hörük), sonuncu isə *uc* adlanırdı.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında təkmilləşdirilmiş yeni tipli metal kotanlar meydana çıxmışdır. Bundan sonra qara kotan tədricən təsərrüfat həyatından sıxışdırılıb çıxarılmğa başlamışdır.

Mala. Şumlanmış torpağın səpinə hazırlanması prosesində bir sıra malalayıcı alətlərdən istifadə olunurdu. Azərbaycanda bu tip alətlərin quruluş etibarilə fərqlənən *şax mala*, *ağac mala*, *dişli mala*, *dirmix mala*, *dəmir mala* və s. adlarla bəlli olan müxtəlif növləri yaranmışdır.⁷ Adətən, şumlanmış sahənin quruluşundan, onun xış və ya kotanla dərin, yaxud dayaz şumlanmasından, habelə becəriləcək bitkinin növündən asılı olaraq, müvafiq mala növündən istifadə olunurdu.

Şax mala ağac budaqlarından bağlanıb düzəldilirdi. Bunun üçün şüvüllü ağacın bir və ya bir neçə budağı kəsilir və şaxların ucları iplə bir-birinə bağlanırdı. Bu növ sayə malalar, əsasən, göyəm, əzgil, yemişan, cır alça və s. kimi tikanlı ağac növlərindən düzəldilirdi. Şax mala darı, çəltik, noxud, mərci, lərgə və s. kimi «yazlıq» bitkilərin toxumlarının şuma basdırılıb üstünün malalanması üçün səciyyəvi mala növü olmuşdur. Bu tip malada əlahiddə «diş» olmadığından, onlar səpilmiş toxumun ancaq üstünü örtə bilir, onları şumun dərin qatına sala bilmirdi. Bu xüsusiyyətinə görə də şax maladan ən çox yumşaq əkinə malik olan «çala» və «tala» əkinçilik sistemlərində geniş istifadə edilmişdir.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın əkinçilik təsərrüfatında *toxuma* və ya *hörmə* mala tipi geniş yayılmışdı. Düzənlik ərazilərdə cır üzüm (qora) tənəyi, dağlıq və dağətəyi bölgələrdə isə vələs çubuğundan hörülmə mala növü səciyyəvi olmuşdur. Bunun üçün 1,5 metr uzunluğunda 3-4 ədəd nisbətən yoğun ağac zolalarını bir-birinə paralel halda yerə uzadıb onların aralarını nazik, elastik çubuqlarla hörürdülər. Taliş bölgəsində o, çox vaxt «çəpə» adlanırdı. Malanın bu növü, əsasən, payız və yaz əkini, xüsusilə də, çəltik əkini üçün şumlanmış sahənin səpilib malalanmasında işlədilirdi.

XIX əsrdə Azərbaycanda ən geniş yayılan mala növlərindən biri də *ağac mala* olmuşdur. Ağac malanın quruluşca ən sadə növü *budama mala* sayılır. Budama mala düzəltmək üçün uzunluğu təxminən 2,5-3 m, diametri isə 10-15 sm olan ağac zolası seçib kəsirdilər. Sonra onun budaqları təxminən bir çərək uzununda budanırdı. Ağacın qısa kəsilmiş itmil budaqları «diş» rolunu oynayır. Ağac malanın hər iki ucu burğu vasitəsilə deşilirdi. Həmin deşiklərə vələs və ya tənək çubuğu keçirməklə mala boyunduruğa bənd edilirdi.

Budama mala sonralar təkmilləşdirilərək, dərin şumlarda tətbiq edilən *dişli mala* ilə əvəz olunmuşdur. Dişli malalar XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ən geniş yayılmış mala növü sayılırdı.

Toxum səpilmiş şumun malalanmasında ən təkmil və səmərəli əmək aləti olan dişli mala daha çox qara kotanla şumlanmış sahə üçün xarakterik olmuşdur. Dişli mala «sürün-cək» adlanan, uzunluğu 2 m, eni 20-25 sm, qalınlığı 8-10 sm olan ağac tirdən və onun ortasına keçirilən haçalı qoldan ibarət düzəldilirdi. Malanın dişləri ağacdən olub müəyyən qaydada cərgə ilə mala tirinə çalınıb bərkidilirdi. Məlum olduğu kimi, *ağac dişli* malalar daşlı-kəsəkli əkin

sahələrində istifadə oluna bilmirdi. Məhz bu səbəbdən onlar *dəmir dişli* malalarla əvəz olunmuşdur.

Dəmir dişli malanın haça və ya tay qolu 3 m uzunluğunda ağacdən ibarət olub, malanın sürünçəyinə keçiriləndən sonra arxası çüy vasitəsilə bərkidilirdi. Bir qayda olaraq, mala qolunun sonuna hündürlüyü 60 sm-ə qədər olan «dəstək» bərkidilirdi. İş zamanı malaçı sürünçəyin üstündə dayanaraq bir əli ilə dəstəkdən tutur, digər əli ilə heyvanları idarə edirdi.⁸

Lənkəran-Astara bölgəsində torpağın əkin üçün hazırlanmasında istifadə edilən çəltik malaları quruluş etibarilə başqa bölgələrdə yayılmış malalardan xeyli fərqlənirdi. Həmin malalar burada peşkovil, goranda, çəpə, dişli mala olmaqla müxtəlif adlarla tanınırdı.

Peşkovil və *goranda*, əsasən, birinci şumdan, *çəpə* isə ikinci şumdan sonra çəltik ləklərinin şumunu əzib yumuşaltmaq üçün işlədilirdi. Bumalardan sonra əkin sahəsini yumşaltmaq məqsədi ilə dişli mala və nəhayət axırda «çəpə» adlanan hamar maladan istifadə edilirdi.⁹

Goranda mala növü peşkovilə nisbətən daha böyük olub onun alt işlək hissəsi gözli düzəldilirdi.

Çəpə malanın qollarının araları diametri təxminən 1,5-1,8 sm olan elastik çubuqlarla hörülürdü. Onun ortasından və hər iki başından eşilmiş tənək çubuğu keçirməklə boyunduruğa qoşurdular.

Biçin və döyüm alətləri. Yetiştirilmiş taxıl məhsulunun yığılması əməliyyatı əkinçilik təsərrüfatında başlıca yer tuturdu. Azərbaycanda başlıca biçin aləti *çin* və *oraq* olmuşdur. Çin və oraq metal *tiyə* və «dəstək», yaxud «sap» adlanan ağac tutacaqdən ibarət olub, dəmirçi tərəfindən hazırlanırdı. Forma və quruluşlarına görə bir-birinə oxşar olan oraq və çin arasında mühüm fərq bundan ibarət idi ki, çin dişli, oraq isə dişsiz düzəldilirdi. Çinin tiyəsi dəmirçi tərəfindən dişənir, oraq isə daş bülöv vasitəsilə itilənirdi.

Oraqın böyük ölçülü növü «mərandi» adlanırdı. Dəmir oraq peyda olandan sonra onun bəsit tipoloji növü olan «qurama» dişli oraqlar, tədricən aradan çıxmışdır.

Biçin məqsədilə «kərənti» və ya «dəryaz» adlanan uzun dəstəkli əmək alətindən də istifadə edilirdi. Adətən, ot biçinində işlənən dəryaz qısa bəlimli taxıl növlərinin biçilməsi prosesində də istifadə edilirdi. Bir qayda olaraq onun dəstəyinin ortasına «əlcək» adlanan tutacaq bərkidilirdi.

Azərbaycanın etnoqrafik bölgələrində geniş yayılmış universal döyüm aləti *ağac vəl* olmuşdur. Vəl ağır və möhkəm oduncaqlı ağacdən, əsasən, palıddan düzəldilirdi. Yerli iqlim şəraitindən, taxıl növünün bəlimindən və qoşqu qüvvəsindən asılı olaraq, vəlin tay və qoşa olmaqla, quruluşca iki növünə təsadüf olunurdu. Vəl taylarının uzunluğu təxminən 1,5-1,7 m-ə qədər, eni 60-70 sm, qalınlığı isə 7-8 sm olurdu. Döyüm prosesini sürətləndirmək və məhsuldar etmək üçün vəlin işlək alt hissəsində açılmış gözələrə xırda daş parçaları pərçimlənirdi. Bəzən bu daşları xırda metal parçaları ilə də əvəz edirdilər. Bu isə döyüm prosesini xeyli tezləşdirməyə imkan verirdi.

Vəlin qabaq hissəsi bir qədər yuxarıya doğru qatlanmış vəziyyətdə düzəldilirdi. Bunun sayəsində vəlin xırmanda hərəkəti nizama salınır və küləşin toplanıb bir yerə yığılmasının qarşısı alınır. Vəlin qabaq hissəsində «vəlbənd» adlanan düzbucaqlı formalı xüsusi çıxıntı düzəldilirdi. Vəli boyunduruğa qoşmaq üçün vəlbəndin kənarlarında kərt açılırdı. Vəlbəndə keçirilən ip və ya zəncir vasitəsilə vəl boyunduruğa birləşdirilirdi. Vələ, adətən, tək at və ya bir boyun öküz qoşulardı.

Taxıl döyümündə vaxtilə *daş* vəldən də istifadə olunmuşdur. Daş vəl, əsasən, bazalt daşından hazırlanırdı. Onun uzunluğu təxminən 70-80 sm, eni 50-60 sm, qalınlığı 18-20 sm, ağırlığı isə 70-80 kq-a qədər olurdu.¹⁰

Əsasən, dağavar bölgələrdə işlənən daş vəlin *girdə* növünə də təsadüf olunurdu. Qabırğalı formada yonulmuş girdə vəli hərəkət etdirmək üçün onun hər iki başında oyuq açılırdı. Daş vəlin ağac çərçivəsinin ox rolunu oynayan çıxıntıları həmin oyuqlara keçiriləndən sonra o, boyunduruq və ya gərdənbəndə qoşulurdu.

Taxıl döyümündə istifadə edilən ənənəvi əmək alətlərindən biri də **carcar** olmuşdur. Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmış carcar üç əsas hissədən: *çərçivə*, *pərli ox* və *oturacaq* olmaqla üç hissədən ibarət düzəldilirdi. Dördbucaqlı formada olan carcar çərçivəsinin ortasına pərli ox keçirilirdi. Çarcarın eni 1 m, uzunluğu 2-2,5 m olurdu. Carcar xırmanda bir boyun qoşqu

qüvvəsi vasitəsilə hərəkət etdirilirdi. Çarçar hərəkət etdikcə ox fırlanır və dəmir dişlər küləşi doğrayıb əzirdi. Lakin carcar vasitəsilə sünbüllər kifayət qədər əzilmədiyindən onların bir qismi «diri» qalırdı. Ona görə də, taxıl sünbülü xırdalanıb «dənə düşəndən» sonra, çox vaxt carcardan sonra xırmanda ağac vəl sürülürdü.¹¹

Xırmanda taxıl döyümü zamanı ağac *yaba*, *şana*, *kürək*, *xəlbir*, *şadara*, *hövsər* və b. əmək alət və vasitələrindən istifadə edilirdi. Qədim tarixə malik olan bu alətlərin, demək olar ki, hamısı XIX əsrə qədər gəlib çatmışdır.

Taxıl döyülüb qurtarandan sonra sovrulub bir kənara «tığ» yığılır, xırmanda qalan saman *yığan* vasitəsilə toplanır, sonra da *səbət* və ya *çalı araba* ilə daşınıb samanlığa yığılırdı.

Digər dənli bitkilərdən fərqli olaraq, çəltik döyülüb bəlimdən çıxarılandan sonra həm də sərilib qurudulur və təkrar *dibək* və ya *ding* vasitəsilə döyülüb qılafdan təmizlənilirdi.

Bütün bu proseslər bitəndən sonra dənli bitkilər *kirkirə* və ya *dəyirman* vasitəsilə üyüdülməyə *yarma*, yaxud *un* halına salınırdı. Azərbaycanda unüyütmə vasitələrinin tarixən *su dəyirmanı* və *həngli dəyirman* olmaqla iki başlıca tipoloji növü yayılmışdır. Həm də su dəyirmanının alt çarxlı növü səciyyəvi olmuşdur. «Malakan dəyirmanı» adlanan yan çarxlı su dəyirmanları XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dəb düşmüşdür. Digər dənli bitkilərdən fərqli olaraq düyü dibək vasitəsilə əzilib üyüdülməyə və un halına salınırdı.

Çəltiyi qılafdan təmizləmək üçün nisbətən geniş yayılmış döyüm alətlərdən biri də *ding* olmuşdur. Azərbaycanda tarixən *ayaq* və *əl dingi* olmaqla iki əsas növü yayılmışdır.

Ding yerli ustalar tərəfindən palıd, qoz, şabalıd və möhkəm oduncaqlı ağac növlərindən hazırlanırdı. Ayaq dinginin qabaq hissəsində girdə çala, arxa hissəsində bir cüt qol olurdu. Ding ağacı ox vasitəsilə həmin qolların arasına salınır və təpmə yolu ilə qaldırılıb-endirilirdi. Dibəyin dişli dimdiyi çalaya doldurulmuş çəltiyə dəydikcə onu qılafdan ayırır təmizləyirdi.

Çəltiyi vaxtı ilə *su dingi* vasitəsilə də döyüb təmizləmişlər. Bu tip dinglelər Azərbaycanın bütün çəltikçilik bölgələrində geniş yayılmışdı. Quruluşuna və istehsal gücünə görə su dingi ayaq dingindən fərqlənirdi. Su dingi *nov*, *pər* (su çarxı), *şapalaqlı ox*, *ding qolu*, *döyəc* və 5-6 ədəd girdə *çaladan* ibarət düzəldilirdi.

Dinglelərin çarxına birləşdirilmiş ox fırlandıqca onun üzərindəki şapalaqlar dingin qollarına toxunaraq onları müəyyən qədər yuxarıya qaldırır buraxırdı. Beləliklə, qollar zərblə aşağı enib ding çalasıdakı çəltik dənlərinin qabığını çıxarırdı. Su dingleləri, adətən, 4-6 qollu düzəldilirdi.¹²

Ənənəvi əmək alətlərinin böyük bir qismi sənət istehsalı ilə bağlı olmuşdur. Sənət və peşə sahələrində işlənən əmək alətlərinin zəngin tipoloji növləri zəmanəmizdə gəlib çatmışdır.

2.Sənətkarlıq alətləri

Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik tarixi ərzində zəngin sənət irsi yaratmışdır. Ayırı-ayrı sənət sahələrində istehsal prosesinin tələbindən asılı olaraq, tarixən müxtəlif növ əmək alətləri yaranmışdır. Çox vaxt universal səciyyə daşıyan bu alətlərin bir qismi ev peşəsi və sənət istehsalının müxtəlif sahələrində müştərək işlənmişdir. Bununla belə, xüsusi **peşə** yönümlü əmək alətləri də az deyildi.

Daşıqlama sənətində sal daşın çıxarılması və daşınması prosesində *külüng*, *ling*, *bel*, *kürək*, *para* (paz), *yanpara* (nalçaq), *qalaqburun*, *gürz*, *gırdın* və s. kimi əmək alət və vasitələrindən istifadə edilmişdir.

Daşyonma prosesində adətən, *daş baltası*, *dişək* (təvər-dişək), *düsəri*, *dəzgə*, *künyə*, *gireh* və s. işlənilirdi. Bəzək daşının cilalanıb hazırlanmasında iri və narın dişli *törpü*, yastı, üçgü, dördgü, yuvarlaq formalı («bülül») *yeyə*, *ülgü*, *künyə*, *pərgar* və s. istifadə olunurdu.¹³

Ağacıqlama sənətində müxtəlif növ *kəsici*, *deşici*, *yonucu*, *oyucu*, *kərtləyici* alətlər başlıca yer tutmuşdur. Ağacın kəsilib doğranması prosesində xüsusi *meşə baltası*, *nacaq* və *batman balta* işlənilirdi. Tay və qoşa üzlü baltalardan fərqli olaraq nacaq kiçik tiyəli və yüngül olurdu. Polad tiyəli dəmir baltalar antik dövrdən etibarən dəb düşməklə, tipoloji baxımdan tunc təbərzi xətlədi. Bunlardan əlavə, ağac həm də *kərki* vasitəsilə yonulurdu. Ağacıqlama sənətində «əl kərkisi» və «ayaq kərkisi» olmaqla, ölçü etibarilə bir-birindən fərqlənən iki cür kərki işlənilirdi.

Ağac materiallarının yonulmasında tətbiq olunan əmək alətlərinin ən mürəkkəb növü «xarrat dəzgahı» adlanan mexaniki yonma çarxı olmuşdur. Ağacıqlama sənətində yeganə mexaniki əmək aləti sayılan xarrat çarxının əl və su düvvəsi ilə hərəkət etdirilən iki növü

zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Ağac məmulatının yonulub hamarlanmasında *dartı və rəndə*, mexaniki yonma işində *lisə* və *aydi*, oyuq açmaq üçün *burğu* (burov), *lobur*, *matqab* və müxtəlif formalı *isgənə* nö-vündən istifadə edilmişdir.

Ağac ustaları, xüsusilə, xarratlar hazırladıqları məmulatları formaya salmaq və onlara bəzək vermək üçün *lisə*, *aydi*, *tişə*, *xətkeş* və s. əmək alətindən istifadə edirdilər.

Saxsı məmulatı istehsalında tətbiq edilən əmək alətləri arasında başlıca yeri *dulus çarxi* tutmuşdur. Onun «əl» və «ayaq» *çarxi* olmaqla, iki növünə təsadüf edilir.

Yuvarlaq şəkildə olan əl çarxinin üst səthi hamar, alt üzü isə qabarın formada olmaqla çıxıntılı düzəldilirdi. Əl çarxinin itmil formalı mərkəz çıxıntısı onu fırlatmaq üçün ox rolunu oynamışdır.

Azərbaycanın *dulusçuluq* sənəti mərkəzlərində ayaq çarxinin yastı və konusvarı olmaqla, iki forması geniş yayılmışdır.

Dulus ustaları iş prosesində ağacdan düzəldilmiş müxtəlif formalı «dulus bıçağı»ndan istifadə etmişlər. Hündür ölçülü qabların dibini hamarlamaq üçün *tranc*, dar boğazlı qabların boğazını formalaşdırmaq üçün qarğı *çilik* məmulatını hamarlanma və bəzək tərtibatında *satıl*, *iy*, *lələk*, *qaraqulaq tikanı* və b. əmək alətləri işlənirdi.¹⁴

Metalişləmə sənəti sahələrində əmək alətlərinin daha geniş tipoloji növləri yaranmış və böyük bir qismi zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Mis məmulatının hazırlanmasında tətbiq olunan istehsal proseslərinin (misin əridilib «qırs» halına salınması, istidöymə yolu ilə onların yastılanması, *çarxlama*, *naxışlama*, *qalaylama* və s.) tələbinə müvafiq olaraq, misgər dükanlarında müxtəlif növ *tutucu*, *kəsici*, *tapdayıcı*, *sıxıcı*, *hamarlayıcı* alətlərdən istifadə olunmuşdur.

Misəritmə prosesində qoşa və tay *körük*, *kürə*, müxtəlif ölçülü gil *qəlib*, ərintini qəliblərə tökmək üçün böyük və bala *çömçə*, ərintidə kənar qatışıqı təmizləmək üçün uzun dəstəklili *ödrənc* və s. istifadə olunurdu.¹⁵ Misgərlik sənətində ən ümdə proseslərdən biri əridilmiş mis qırsının «tapun» adlanan uzun dimdikli *tov çəkisi* vasitəsilə kollektiv surətdə tapdanıb yastı təbəqə halına salmaqdan ibarət idi. Qırsın tapdayıb yastılanması prosesi və kəsilib pəstaha halına salınması «qıblə» *zindan* üzərində, müxtəlif növ *çəkic*, *kəlbətin*, *qayçı* (gaz) vasitəsilə icra edilirdi. Pəstaha soyuduqca onu *tov kürəsində* qızdırıb təkrar döyürdülər.

Mis məmulatının ayrı-ayrı hissələri müxtəlif növ *zindan* («qıblə» *zindan*, «qulaqlı» *zindan*) üzərində döyülüb müvafiq formaya salınandan sonra «calğa» adlanan həmin hissələrin kənarı *gaz* vasitəsilə doğranıb dilimlənirdi. Calğaların «dəndə» adlanan qıraq dilimləri «yastıdodaq» *kəlbətin* vasitəsilə «içəri-geri» olmaqla əyilib qatlanırdı. Bundan sonra calğa dəndələri bir-birinə keçirilərək ağız-ağıza birləşdirilir və *zindan* üzərində *tapun* ilə tapdanıb aşağı yatızdırılırdı. Bu əməliyyat başa çatandan sonra calğaların calaqları lehinlənib bir-birinə birləşdirilirdi.

Mis məmulatının bir qismi hazır olandan sonra *çarxa* verilib hamarlanır və onların səthindən çəkic izləri itirilirdi. Ona görə də ənənəvi mis məmulatları istehsal texnologiyası baxımından «çarxi» və «qaratapdaq» olmaqla iki qismə bölünürdü. Bütün bunlardan əlavə, mis qabların bir qismi «həkkak» və ya «yazıçı» adlanan *nəqqaş* tərəfindən polad *qələm* və *həkkak çəkici* vasitəsilə naxışlanıb bəzədilirdi. Üzərində əlavə əməliyyat aparıldığı üçün naxışlanmış qablar «izafə», naxışsız qablar isə «xara» adlanırdı.

Dəmir məmulatının hazırlanmasında müxtəlif çeşidli istehsal ləvazimatı və alətlər: *körüklü kürə* (qoşa və tay *körük*), *zindan* («qıblə *zindan*», «yumru *zindan*», «qulaqlı *zindan*», «nalbənd *zindanı*»), *məngənə*, *tutqac* (qədgir), müxtəlif formalı *kəlbətin* (yastıdodaq *kəlbətin*, sac *kəlbətini*, novlu *kəlbətin*, nal-mıx *kəlbətini*), *çəkic* (gürz, tayəlli, naldöyən, mıxkəsən, nalbənd çəkici), *sünbə*, *qəlib*, *qələm*, *qayçı* (taydəstə, qoşadəstə, ayaq qayçısı), yeyə (balıqbeli, bülül, yastı, üçgül, dördgül), törpü (iri, miyanə, narın dişli), çarx (xart), *girə*, *qıra* və s. işlənirdi.¹⁶

Ənənəvi metalişləmə sənətində istifadə olunmuş əmək alətləri tipoloji zənginliyə malik olmaqla yanaşı, həm də onların xeyli qismi tətbiq sahələri üzrə spesifik səciyyə daşmışdır. Nalbənd, təkərçi və yaxud zərgərlərin işlətdikləri əmək alətləri bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənirdi.

Ənənəvi zərgərlik sənətində *zərgər kürəsi*, *körük*, *məngənə*, *zindan*, *çəkic*, *kəlbətin*, *həddə*,

simkeş, zərrədin, zərrəbin, qələm, biz, sümbə, bıçaq, matqab, buta, hövnə, yeyə, maqqaş, məhək daşı və s. kimi müxtəlif növ əmək alətlərindən istifadə edilmişdir.

Gön-dəri məmulatının hazırlanması başqa sözlə, dabbaqlıq sənətində istifadə olunan əmək alətlərinə *siyrığac, şüfrə, bıçaq (gorda), tişə, qaşov, qırov, vərəçü, doğanaq, xərcü, xortaçü, sığalçü, oxlov, qulaba, çapasəng* və s. daxil idi.

Bunlardan əlavə, *papaqçılıq, kürkçülük, başmaqçılıq, çəkməçilik, çarıqçılıq, pinəçilik, sərraclıq, qaltaqçılıq, palanduzluq, həllaclıq* və b. sənət sahələri bir sıra spesifik əmək alətləri ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, başmaqçı dükanlarında *əndazə* (ülgü), *qəlib, çərməki, mixət, xul, kərki, pədaval, biz, iynə, gazan, tüktəpən* və s. vasitəsilə icra olunan əməliyyatların çoxu «**dəzgə**» adlanan alçaq *miz* üzərində görülürdü. Yaxud sərraclıq sənətində *cəldə, pərgar, sünbə, şaxək, iynə, biz* başlıca yer tuturdu.

Toxuculuq, boyaqçılıq, hörmə, tikmə kimi sənət sahələri bir sıra dəzqahlara, əmək aləti və istehsal ləvazimatına malik idi.

Toxucu dəzqahlarının *sabit və mütəhərrik, üfiqi və şaquli* olmaqla, müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır.

3.Musiqi alətləri

Azərbaycan xalqı özünə məxsus zəngin musiqi mədəniyyəti və musiqi alətləri yaratmışdır. Hazırda Azərbaycan nəinki təkcə Şərq aləmində, hətta bütün dünyada gündən-günə çiçəklənən və inkişaf edən zəngin musiqi mədəniyyətinə malik bir ölkə kimi tanınmaqdadır.¹⁷

Həyatı gerçəkliyi xoş, oynaq və həzin təranələrlə əks etdirən musiqi sənəti insanların mənəvi aləmini zənginləşdirən, onların qəlbində emosional duyğular oyadan qüdrətli sosial amil olmaq etibarilə xalqımızın məişətində əsrlər boyu mədəni-tərbiyəvi və səfərbəredici rol oynamışdır.

Tarix boyu xalq həyatını müşayiət edən, onun özünün fəal iştirakı ilə yaradılmış həmin ritm və təranələri səsləndirib ifa etmək üçün bir sıra musiqi alətləri də yaradılmışdır. Zaman keçdikcə təkmilləşib müasir kamil görkəmə düşmüş həmin alətlər səsləndirmə üsul və vasitələrinə görə *simli, nəfəsli* (üfürülmə) və *zərb* musiqi alətləri olmaqla üç əsas qrupa ayrılır.

Simli musiqi alətləri. Ənənəvi simli musiqi alətlərini *qopuz, saz, tar, kamança, tənbur, ud, rübab, çəng* və s. ilə təmsil etmişdir. Bununla yanaşı, vaxtilə Azərbaycanda «setar» adlanan üçsimli musiqi alətindən də istifadə olunmuşdur. Musiqişünaslar onu tənburun bir növü və sazın ulu əcdadı hesab edirlər.¹⁸

Simli musiqi alətləri səsləndirmə vasitəsinə görə *yaylı* (kamanəli), barmaq və ya mizrab (təzanə) ilə çalınan «*dartma*» alətlərə bölünür.

Bunlardan əlavə, Azərbaycanda yayılmış simli musiqi alətləri sırasında zahiri görkəmi etibarilə *qanonu* xatırladan, həm simli, həm də zərb aləti kimi istifadə olunan *santura* da təsadüf edilir. Santur bir cüt kiçik çubuğun ucunu simlərə toxundurmaqla çalınırmış. Nizami Gəncəvinin əsərlərində dönə-dönə vəsf edilən çoxsimli qanon kimi, santur da sonralar dəbdən düşüb işlək əhəmiyyətini itirmişdir.

Simli musiqi alətlərinin ən qədim tipoloji növü *qopuz* və *tənbur* olmuşdur. Xalq çalğı alətlərinin bu arxaik növlərinin hər ikisi ilk vaxtlar üçtelli, yəni üçsimli olmuşdur. Sonralar zaman keçdikcə xalq içərisindən çıxmış peşəkar çalğıçılar onları təkmilləşdirərək simlərin sayını artırmış və beləliklə də, çoxsaylı səs rezonansı əldə etmək mümkün olmuşdur. Simlərin artırılması öz növbəsində onların çanağının, qolunun və sim bağlanan aşıqlığının təkmilləşib dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Bütün bu təkmilləşmələr nəticə etibarilə simli musiqi alətlərinin *saz, tar, ud, kamança* və s. kimi zəngin tipoloji növlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Saz. Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin ən məlahətli melodik səs tembrinə malik növü olmaq etibarilə öz başlanğıcını qopuzdan alan saz çox böyük təkamül yolu keçmişdir. Saz havacatının (zil, bəm, dəm) zənginləşməsi ilə əlaqədar olaraq sazın simlərinin və pərdələrinin sayı artmışdır. Bu səbəbdən də onun «çanaq» adlanan gövdəsi böyümüş, qolu uzanmışdır.

Bir qayda olaraq, sazı peşəkar sazbəndlər bağlamışlar. Hər eldə, obada peşəkar sazbəndlər çalışırdı. Saz «çanaq», «boğaz», «qol» və «aşıx» adlanan qulaqcıqlar olmaqla, quruluş etibarilə dörd hissədən ibarət yonulub hazırlanmışdır. Ölçüsündən asılı olaraq ona 5-6 ədəddən 10-15 ədədə qədər «tel» adlanan sim qoşulur. Simləri bağlamaq üçün, saz çanağının arxasına

buynuzdan düzəldilmiş ürək formalı xırda «nal», onun qolunun baş hissəsinə isə «aşık»lar keçirilir. Simləri nizama düzüb sazın üst səthindən bir qədər aralı saxlamaq üçün çanağın arxa tərəfinə və qolun «aşıklığına» *xərək* bərkidilir. Mal buynuzu və ya xırda taxta parçasından kərtlənib düzəldilən *xərək* simlərin səslənən hissəsinin uzunluğunu məhdudlaşdırmaqla yanaşı, onların səs ehtizazını çanağa ötürür və beləliklə də, səsi gücləndirməyə xidmət edir. Bütün bunlardan əlavə, müxtəlif tembrdə səs rezonansı yarada bilmək üçün sazın qoluna qoç bağırsağından düzəldilmiş 10-14 ədəd «pərdə» bağlanır. Sazın bəm və ya zil çalınmasından asılı olaraq, onlar *baş pərdə*, *orta pərdə*, *şah pərdə*, *yastı pərdə*, *ayaq pərdə* və *beçə pərdə* olmaqla bir-birindən fərqləndirilir.

Sazın çanağı, adətən, damarları çox sıx olan, elə bu səbəbdən də yüksək səs rezonansı yarada bilən tut ağacından yonulub hazırlanır. Sazın çanağı 3-4 mm qalınlığında əymə «qabırğa»lardan quraşdırılıb bağlanır. Bunun üçün əvvəlcə yaş tut ağacından arxa tərəfi enli, qabağa doğru tədricən nazilib trapez forması kəsb edən qabırğalar yonulub hazırlanır, son-ra onlar «əymə» adlanan metal qəliblər vasitəsilə əyilib müvafiq görkəmə salınır. Qabırğaların elastikliyi artırmaq üçün əvvəlcə onlar qaynar suda «bişirilib» kövrəkliyi azaldılır. Daha sonra onların hər birini azca əyib müvafiq qəlibə bağlayır və bir neçə gün belə vəziyyətdə saxlayırlar. Sonra sarğını açib əymə bucağını bir qədər də daraldır və qabırğanı qəlibə yenidən sarıyırlar. Bu əməliyyatı bir neçə dəfə təkrar etməklə çanağı əmələ gətirəcək qabırğaların hər biri əyilib lazımı həddə çatdırılır və kölgə yerdə qurudulur.

Növbəti mərhələdə qabırğa əymələri sumbata kağızı ilə sürtülüb hamarlanır və ağız-ağıza düzülür. Bir qayda olaraq, əymələrin ensiz qabaq başı sazın qövsvari formalı «boğaz»ına, enli arxa hissəsi isə çanağın «daban taxtası»na ağac çüy vasitəsilə bərkidilir. Bundan əlavə, çanağın 2-3 yerindən qabırğa əymələri məftil «badaq»lar vasitəsilə bir-birinə tikilir.

Sazın qolu qoz ağacından yonulub müvafiq formaya salınandan sonra onun «aşıklıq» adlanan kəlləsində matqab vasitəsilə müvafiq sayda deşiklər açılır və həmin deşiklərə taxtadan düzəldilmiş «aşık» (qulaq) keçirilir. Qolun arxa ucu azca kərtlənib yonulandan sonra ağac yapışqanı vasitəsilə çanağın «boğaz»ına yapışdırılır.

Saz çanağının üstü nazik (2-3 mm) taxta lövhə ilə qapanır. Sazın üzlüyü ağac yapışqanı ilə çanağın üst kənarlarına yapışdırılır.

Ölçüsündən asılı olaraq «tavar», «orta» və «cürə» olmaqla, sazın müxtəlif növünə təsadüf edilir.

Saz gilənar ağacının qabığından düzəldilmiş elastik *təzanə* vasitəsilə çalınır.

Simli alətlərin digər tipoloji növləri də quruluş və çalğı prinsipi etibarilə sazı, yaxud onun əcdadı sayılan tənburu xatırladırdı. Bunların arasında başlıca fərq çalğı alətinin çanağının və aşıklığının forma və quruluşunda, simlərin sayında, qismən də çalma üsul və vasitələrində nəzərə çarpır. Məhz bu səbəbdən də xalq çalğı alətlərinin ifaçıları çox vaxt «sazəndə» adlanır.

Tar – müsəlman ölkələrində geniş yayılmış simli musiqi aləti olsa da, Azərbaycan tarı təkmillik səciyyəsinə görə onların hamısından seçilir.

Sazdan fərqli olaraq, tarın çanağı bütöv kötükdən, həm də iki gözdən ibarət yonulub hazırlanmaqdan əlavə, onun çanağının üzü taxta lövhə vasitəsilə deyil, kamançasayağı balıq dərisi və ya mal ciyərinin pərdəsi ilə örtülür.

Tarın qolunu çanağa düzgün oturtmaq üçün bala çanağın içərisinə xüsusi dayaq taxtası bərkidilir.

Tar qolunun aşıklığı da formasına görə sazdan və digər simli alətlərdən fərqlənir. Onun aşıklığı düzbucaqlı qutunu xatırladır.

Üzünə müxtəlif səs rezonansına malik simlər düzülüb tar mal buynuzundan yonulmuş *mizrab* vasitəsilə səsləndirilib ehtizaza gətirilir.

Simli alətlərin ikinci qrupuna «kəmanə» adlanan *yay* vasitəsilə, sürtmə yolu ilə çalınan alətlər (*kamança*, *tənbur*, *rübab*) daxildir.

Kamança – simli musiqi alətləri içərisində çanağının kürəvi formada olmasına, qolunun pərdəsiz qalmasına və nazik çubuğa bağlanmış bir çəngə at saçağından hazırlanmış *kamanə* vasitəsilə çalınma üsuluna görə seçilir. Kamança çalınma tərzinə görə də fərqlənir. Sində çalınan saz və tardan fərqli olaraq o, sol qıçın üzərində, «şiş» adlanan ucu düyürcəkli xüsusi

metal mil vasitəsilə dik tutulur və kamanənin köməyi ilə səsləndirilir. Son dərəcə təsirli səs tembrinə malik olan kamança lirik musiqi növlərinin ifasında xüsusilə gözəl təsir bağışlayır.¹⁹

Tənbür – üçsimli qədim musiqi aləti olub zahiri görünüşü etibarilə sazı xatırladır. Tənbürün çanağı saza nisbətən xeyli kiçik, qolu isə ondan uzun olmuşdur. Tənbürün simləri sağ əlin şəhadət barmağına taxılmış «naxunək» adlanan polad halqanın qarmağı ilə dartılıb ehtizaza gətirilməklə səsləndirilmişdir.²⁰

Rübab - Simli musiqi alətlərinin qədim növlərindən olan rübab vaxtilə Yaxın Şərq xalqlarının musiqi məişətində geniş yayılmışdır. Orta əsrlərdə Azərbaycanın kübar məclislərində də rübab çox sevilən musiqi alətlərindən olmuş və klassik şairlərimiz tərəfindən dönə-dönə vəsf edilmişdir.

Müsəlman ölkələrində geniş intişar tapmış rübab ilk vaxtlar 3 simlə çalınmışdır. Zaman keçdikcə rübabın səs rezonansını artırmaq üçün ona bir neçə əlavə sim də qoşulmuşdur. Müasir rübablar mal buynuzundan qayrılmış mizrabla səsləndirilir.²¹

Ud – mizrabla çalınan 5-6 simli musiqi aləti olub orta əsrlərdə Yaxın Şərq ölkələrində geniş yayılmışdır. Çanağının və kəlləsinin formasına görə digər simli musiqi alətlərindən fərqlənən ud, əsasən, elitar kübar məclisləri üçün səciyyəvi çalğı aləti sayılır. Mütəxəssislərin fikrincə, çox qədim tarixə malik olan ud əvvəllər dördsimli olmuş, müasir ud isə altısimli musiqi alətidir.²²

Bunlardan əlavə, vaxtilə Azərbaycanda bir sıra simli musiqi alətləri də mövcud olmuşdur ki, onlar məhdud miqyasda yayılmaqla, sonralar tədricən aradan çıxmışdır. Belə alətlərin sırasında çoxsimli *qanon* (72 sim) və *santur* mühüm yer tutmuşdur.

Görkəmli Azərbaycan şairləri Nizami və Füzuli tərəfindən məhəbbətlə vəsf edilən bu çalğı alətləri ilə yanaşı, keçmişdə hakim zümrələr arasında *cəng* də dəbdə olmuşdur. Cəngin ilk vətəni Misir hesab olunur. Sonralar o, buradan İran və digər Şərq ölkələrinə yayılmışdır.²³

Orta əsrlərdə qanon və santur kimi, cəngi də dinləməyi, onun məlahətli səsindən xoşhal olub məstanə şerlər söyləməyi şairlər də çox sevdilər. Bu cəhətdən Nizami Gəncəvinin cəngin vəsfinə həsr olunmuş aşağıdakı şeiri olduqca səciyyəvidir:

Çaldıqca badamgöz dilbər nəğməkar,
Simlərin üstünə tökülər saçlar.
Nazla dilləndikcə o ipək simlər
Sökülüb tökülə ipək geyimlər.
Sən qəzəl deyəsən gələrək dilə,
O da cavab verə cəngin səsi ilə.²⁴

Cəngin səsindən cuşa gəlib qəzəl söyləyən şairin bu beytlərindən bəlli olur ki, əvvəla, keçmişdə cəngi, əsasən, dilbər nəğməkar, yəni müğənni qadınlar özləri çalardılar; ikincisi, cəngin telləri XII əsrdə hələ də ipəkdən çəkilmiş; üçüncüsü, cəng müstəqil çalınan musiqi aləti olmaq etibarilə oxunan, yaxud bədahətən söylənilən qəzəli melodik halda müşayiət edərmiş.

Qövsvari formalı əyri qola və ona birləşdirilmiş düz dayağa malik olan cəngə müxtəlif uzunluqda ipək tel və ya simlər bağlanmış. XV əsrdə yaşamış görkəmli musiqişünas Əbdülqədir Maraği «Həft-cam» əsərində cəngə 24 ədəd sim qoşulduğunu söyləyir.²⁵

Cəng musiqi məclislərində öz mövqeyini XVII əsrdə hələ də itirməmişdir. Musiqi alətlərinin tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislərin fikrincə, son orta əsrlərdə cəngin üçbucaq formalı 6 simli və düzbucaqlı qutuya bənzəyən çoxsimli növləri mövcud olmuşdur.²⁶ Sonralar cəng tədricən musiqi məclislərində öz mövqeyini itirib aradan çıxmışdır.

Bərbət – saza bənzər simli musiqi alətlərindən olub qədim tarixə malikdir. Ərəb mənşəli adından bəlli olur ki, Azərbaycanda o, İslam dininin yayılması ilə əlaqədar olaraq, erkən orta əsrlərdə peyda olmuşdur. Nizami və Xaqani əsərlərində adının çəkilməsi bir daha göstərir ki, XII əsrdə bərbət hələ də musiqi məclislərində dəbdə olan simli çalğı alətlərindən biri idi. Sonralar klassik şairlər tərəfindən adının çəkilməməsi onun istifadədən çıxdığını göstərir.

Ənənəvi musiqi alətlərinin, o cümlədən simli çalğı alətlərinin tipoloji növlərinin xeyli qismi ərəb mənşəli istilahlarla adlanmaqla, ümumi müsəlman mədəniyyəti ilə üzvi surətdə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, müsəlman mədəniyyətinin təşəkkülündə və sonrakı inkişafında

Azərbaycan xalqı yaxından, fəal iştirak etmişdir. Bu yaxınlıq və doğmalılıq müsəlman möhürü daşıyan ümumi musiqi mədəniyyətinə xas olan çalğı alətlərinin oxşarlığında aydın izlənilir.

Bir sıra simli musiqi alətlərinin təkmilləşməsində və onların yeni tipoloji növlərinin yaranmasında Azərbaycanın görkəmli musiqi xadimlərinin də sanballı əməyi olmuşdur. Bu cəhətdən Azərbaycan musiqişünaslarından Səfiəddin Urməvinin, Əbdülqədir Marağinin, Sadıqcan adı ilə məşhur olan görkəmli tarzən Mirzə Sadıqın xüsusilə böyük xidmətləri olmuşdur. Məsələn, böyük Azərbaycan musiqişünası Səfiəddin Urməvi (1230-1294) «muğni» və «nüzhə» adlı çoxsimli musiqi alətlərini icad etmişdir.²⁷ Zəhiri görünüşcə çəngə bənzəyən muğni 81 simə malik olmuşdur.²⁸

Nəfəsli musiqi alətləri tipoloji zənginliyə malik olub, *sümsü, tütək, zurna (ziy), ney, nay, kərənay, balaban* (bülban), *tulum, ərgənün, seypur, nəfir, şahənafir, mizmar, musiqar* və s. ilə təmsil edilmişdir.

Bunların arasında materialının bəsit (qarğı) olmasına və asan əldə edilməsinə görə *sümsü, tütək* və *ney* daha kütləvi səciyyə daşmışdır. Bu alətləri icad edənlər də, onları səsləndirənlər də sadə əmək adamları olmuşlar. Elə bu səbəbdən də el arasında tütəyə çox vaxt «çoban tütəyi» də deyilir.

Tütək – Sümsü kimi, tütək də qarğıdan düzəldilmişdir. Sümsüdən azca böyük olan (uzunluğu 30-35 sm) tütəyin üfurlən ucuna ağacdan yonulmuş nazik «dilçək» keçirilir və bunun sayəsində hava axınının fasiləsizliyi və qənaətlə sərf olunması təmin edilir.

Tütəyin üzərində 7, altında 1 deşik açılır və bunları barmaqla qapayıb açmaqla, ondan çıxan səs ucalığı, ahəstəliyi və məlahəti tənzimlənir. Hazırda tütək təkcə qarğıdan deyil, ağac və misdən də düzəldilir.

Balaban - çox qədim zamanlardan Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Fərdi üfləmə musiqi aləti olmaq etibarilə o, həm sazəndə dəstəsinin tərkibində müşayiətçi (dəmkeş), həm də müstəqil çalğı aləti kimi istifadə olunmaqdadır.

Əsasən, toy-düyün və digər el şənliklərində istifadə olunan balaban tut və ya ərik ağacından tütəksayağı lülə formasında düzəldilməklə, üzərində 8, altında bir ədəd deşik açılır. Üfurlmuş hava axınıni tənzimləmək üçün onun başına qarğı qabığından yonulub düzəldilmiş *müştük* taxılır. Müştüyün dilçəkləri yastı hala salındığından el arasında ona «yastı balaban» da deyilir. Musiqi avazının kökünü dəyişdirmək üçün müştüyün ortasına mütəhərrik *xərək* keçirilir. Orta əsrlərdə balaban Yaxın Şərqlərdə «bülban» adı ilə geniş yayılmışdır.²⁹

Ney - qarğı, ağac və ya bürüncdən lülə formasında düzəldilməklə, uzunluğu 60-70 sm-ə çatır. Onun üzərində 3-dən 6-ya qədər girdə deşik açılır. Bu deşiklərin qapanıb açılması ilə səs təranələrinin müxtəlif ucalıqda çıxması təmin olunur.

Nəfəsli musiqi alətlərinin bu tipoloji növlərinin hər üçü həm forma və quruluş etibarilə, həm də çalğı-səsləndirilmə tərzinə görə bir-birinə çox yaxın olub təklidə səsləndirilə bilər. Onların hər birinin köməyi xudmani çalğı məclisini yola vermək, musiqisevərlərin könlünü oxşamaq olurdu.

Nay - Tipoloji cəhətdən, xüsusilə çalğı tərzinə görə, neyə çox yaxın olan nəfəsli musiqi alətlərindən biri olmaq etibarilə nay çox gur, uca-zil səsi ilə seçilmişdir. Nayın lüləsinə bərk hava axını üfurməklə, çox uca, həm də gur səs havacatı əldə olunmuşdur. Elə bu səbəbdən də, onu əmin-amanlıq, toy-düyün məclislərində səsləndirmək olmurdu. Güclü hava axını nayın lülə boşluğunda gur və uca səs titrəyişi əmələ gətirərək, təranəni zilə ucaldırdı. Elə bu səbəbdən də o, hərbi çalğıçılar dəstəsi üçün səciyyəvi musiqi aləti sayılmışdır.³⁰

Nayın harayı köçəbə* türk tayfaları arasında tarixən səfərbəredici signal, köç və ya yürüş üçün xəbərdarlıq işarəsi rolunu oynamışdır.

Kərənay - Adı «böyük nay» mənasını bildirən bu nəfəsli musiqi aləti 3 m-ə qədər uzunluqda olub mis və ya tuncdan sonluğu genələn boru formasında düzəldilmişdir. Kərənayı çalmaq üçün onun yuxarı başına müştük taxılırdı. Kərənayın səs avazı olduqca gur, şiddətli və güclü olub çox uzaqlara yayılmış. Keçmişdə kərənay əsas etibarilə hərbi musiqi aləti kimi işlədilmişdir.³¹ Keçmiş musiqi məişətində kərənaydan, həmçinin rəsmi xəbərləri əhaliyə

* Azərbaycanda tarixən yaylaq və qışlaq şəraitində otarma maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olmuş, mütəhərrik məişət tərzini keçirmiş elat əhalisi «köçəbə» adlanmışdır.

çatdırmaq məqsədilə bazar və meydanlarda car çəkmək, yaxud kəndirbaz oyunları və xalq tamaşalarına camaatı səsləyib toplamaq üçün istifadə edərmişlər.

Kərənay son orta əsrlərdə Azərbaycanda özünün işlək əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir. Görkəmli alman səyyahı E.Kempfer 1683-cü ildə Azərbaycanda olarkən kərənaydan istifadə olduğunu və onun uzunluğunun 2 m-ə çatdığını xəbər vermişdir.³²

Sonralar müsəlman ölkələrinin bir qisminə, o cümlədən Azərbaycanda kərənay özünün əməli əhəmiyyətini itirib aradan çıxmışdır.

Azərbaycanın ənənəvi boru formalı nəfəsli musiqi alətləri arasında güclü səs tembri ilə seçilən **zurna**, **şeypur**, **nəfir**, **şahnəfir** xüsusi yer tutmuşdur.

Zurna. Toy-düyün, böyük ziyafət məclisləri, kütləvi el şənlikləri, adətən, zurna sədaları ilə yola verilmişdir.

Ərik ağacından yonulub ağzı gen, arxası dar olub boru formasında hazırlanan zurnanın üzərində 7, altında 1 ədəd deşik açılır. Həmin deşiklər barmaqların ucu ilə örtülüb açıldıqca zurnaya üfürülmüş hava axını müxtəlif səciyyəli səslərin ahəngdar avazını əmələ gətirir. Hava axınıni tənzimləyib onun fasiləsizliyini təmin etmək və beləliklə də, küyü ahəngdar musiqi təranələrindən ibarət səslər əmələ gətirməyə sərf etmək üçün zurnanın nazik ucuna müştük keçirilir. Müştük qarğı qabığından yonulmuş bir cüt nazik lövhəcikdən ibarət olub, ağacdan düzəldilmiş «xərək» vasitəsilə tənzimlənir.

Mütəhərrik vəziyyətdə olan xərəyi müştük boyunca irəli-geri çəkməklə, qarğı dilçəklərinin arasındakı boşluğun ölçüsü dəyişdirə bilir. Beləliklə, zurnanın zil səsini bəm həddinə endirmək imkanı yaranır. Zurnanın müştüyünə, həmçinin, sümükdən yonulma, sikkə formalı dairəvi lövhəcik keçirilir.

Qədim tarixə malik olan zurnanın «asəfi», «ərəbi», «əcəmi», «qaba», «qara», «səhabi», «cürə» zurna olmaqla müxtəlif növləri yaranmışdır.³³

Zurnanın nisbətən böyük növü «sur», «surna», yaxud «surnay» adlanmaqla, daha güclü, şiddətli və qulaq batırıcı səsə malik olmuşdur.³⁴

Nəfir. Misdən boru şəklində düzəldilmiş nəfəsli alətlərdən olan nəfirin səsi kərənaya nisbətən az gurultu vermişdir. Kərənaydan bir qədər qısa olan nəfirin kəl buynuzu təki əyilmiş növü «şahnəfir» adlanmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, vaxtilə şahnəfiri məhz kəl buynuzundan düzəldirmişlər.³⁵

Nəfirin müştüyü zurnasayağı qarğı qabığından yonulub hazırlanmışdır. Kərənay və şeypur kimi nəfir də hərbi səciyyəli nəfəsli musiqi aləti olub XIX əsrdən etibarən istifadədən çıxmışdır.

Şeypur. Ərəbcə boru mənasını ifa edən şeypur istilahı, həmçinin, hərbi sənəti üçün səciyyəvi nəfəsli musiqi alətini bildirmişdir. Əsasən döyüşün başlanması, yaxud bitməsi signalını bildirmək məqsədilə işlənmişdir. Kərənay kimi, misdən uzun boru şəklində düzəldilən şeypurun ağzı xeyli gen olmuşdur. Hərbi musiqi aləti sayılan şeypurdan, həmçinin ölkənin üzərini düşmən təhlükəsi alan zaman haray qoparan səfərbəredici musiqi aləti kimi də istifadə olunmuşdur. Keçmişdə Şərq şəhərlərində şeypur əhalini rəsmi hökm və sərəncamlardan hali etmək üçün də işlənmişdir.

Tulum. Qədim tarixə malik nəfəsli musiqi alətlərindən biri olmaq etibarilə tulum mürəkkəb təkamül yolu keçmişdir. Zəmanəmizədək gəlib çatmış tulum iki hissədən - aşılınmış davar dərisindən tikilib içərisinə hava üfürülən tuluqdan və onun qollarına keçirilmiş zurnaya bənzər nəfəsli musiqi alətindən ibarətdir. Tulumda, musiqi çalmaq üçün, adətən, ona bir ədəd qarğı *lülə*, 1-2 ədəd *müştük* keçirilirdi. Lülə vasitəsilə tulum vaxtaşırı hava ilə doldurulur, müştüklərə taxılmış lülələrdən biri ilə musiqi çalınır, digəri ilə züü tutulur. Bunun üçün tulumçu onu qoltuqda tutub sıxmaqla içindəki havanı aramsız olaraq çalğı alətinə ötürür və sağ əlin barmaqları ilə istənilən havanı çalır, bu halda sol əlin barmaqları ilə digər tütəkdə züü tuturdu.

Musiqar. Qədim musiqi alətlərindən biri olan musiqar zəmanəmizədək gəlib çatmamışdır. Musiqar biri digərindən azca uzun olan, 8 ədəd ağac lülədən ibarət olmuşdur.³⁶ Lülələrə hava üfürməklə onlardan müxtəlif tembrə malik ahəngdar səslər çıxarılırdı.

Zərb musiqi alətləri. Çox geniş tipoloji növə malik olan zərb musiqi alətləri çıxardıqları səsin səciyyəsinə görə, *gumbultulu* və *cingiltilli* olmaqla iki qrupa ayrılır. Bu alətlərin bir qismi hərbi sənəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuş, müəyyən bir hissəsi isə mülki səciyyə daşımaqla məişət

şənliklərində, xüsusilə, toy-düyündə səsləndirilmişdir.

Birinci qrup zərb alətləri *kus*, *boxul*, *nağara* (qoşa nağara), *təbil*, *dəf* (qaval), *dünbək*, *dairə* və s. ilə təmsil olunmuşdur.

Kus – Azərbaycanda zərb vurmaq yolu ilə səsləndirilən ən qədim musiqi alətlərindən biri olmaq etibarilə kusun silindrşəkili sağanağı çox böyük olmuşdur. Gövdəsi təbili xatırladan kus mis və ya bürüncdən hazırlanardı.³⁷ Hərbi səfər zamanı böyük gövdəli kus öküz və ya kəl arabasında aparılar və iki nəfər təbilçi tərəfindən başı toppuzlu toxmaq vasitəsilə səsləndirilərdi.³⁸ Bir qayda olaraq, kusun üzərinə aşılınmış gön çəkərdilər. Çox vaxt toppuz və ya dəyənəyin başına parça, yaxud dəri dolayarmışlar. Bəzən kus öküz vətərindən düzəldilmiş şallaq vasitəsilə səsləndiriləmiş.³⁹

Kusun haray-həşir qoparan gurultulu səsini mötədil hala salmaq üçün onun gövdəsi köşə ilə dartılıb tor şəklində bağlanardı.

Hərbi musiqi aləti olmaq etibarilə kusun nərə qoparan guppultusu savaq zamanı döyüşçülərin qanını coşdurur, zəfər əzmini artırır. Elə bu səbəbdən də, döyüş zamanı kus çox vaxt digər hərbi çalğı alətləri olan kərənay, nəfir, sur, şeypur ilə birgə çalınardı.

Musiqişünas mütəxəssislərin fikrincə, keçmişdə kusun böyük, orta və kiçik olmaqla, müxtəlif ölçüləri mövcud olsa da, onların hamısı eyni ad daşınırdı.⁴⁰ E.Kempfer XVII əsrin sonlarında Azərbaycanda olarkən kusun uzunsov formalı böyük ölçülü növünü təsbit etmişdir.⁴¹

Təbil. Zərb musiqi alətlərinin ən geniş yayılmış qədim növü təbil sayılır. Əvvəllər təbilin sağanağı ağac və ya saxsıdan olmuş, hər iki başına aşılınmış dana dərisi (kosala) çəkilmişdir. İbtidai təbillərin sağanağı çox böyük, həm də ellips formasında, ortası isə xaşal olmuşdur.⁴² Təbil yumru başlı *dəyənək* vasitəsilə çalınırdı.

Sonralar təbil mis və ya bürüncdən hazırlanmaqla, onun forması dəyişib qıf halına düşmüşdür. Ən başlıcası isə, aşılı dəri təkə onun gen ağzına çəkilmişdir. Təbilin səsini gurultusunu gücləndirmək məqsədilə onun üz pərdəsi dartılı halda saxlanılır. Bunun üçün üz pərdəsinin kənar halqalarına keçirilmiş köşə vasitəsilə təbilin gövdəsi çal-çarpaz bağlanır.⁴³

Kus kimi, təbilin də üz pərdəsi çox vaxt qurd dərisindən çəkilərdi. Onu, həmçinin dəyənək vasitəsilə səsləndirərdi.⁴⁴

Təbilin qıfvari kiçik növü «təbil-bas» adlanmaqla, ən çox quş ovu zamanı istifadə olunardı. Bu səbəbdən də o, çox vaxt «şahin təbili» adlanmışdır. Şahin, tərən, qırğı və digər «öyrədilmiş» əl quşları vasitəsilə ov edən ovçular onu atın yəhərinin sol böyrünə bağlayar və səsləndirməklə ov quşunu geri çağırardılar.⁴⁵

Keçmişdə təbil-bas, həmçinin məişət musiqi aləti kimi toy-düyün, ailə şənliklərində də istifadə edilmişdir. Məişət şənliklərində çalınan kiçik təbil «nəqrəzan» da adlanardı.⁴⁶

Nağara. Gumbultulu səs çıxaran zərb alətlərinin bir qismi kiçik sağanaqlı olmaları ilə səciyyəlidir. Bunların arasında *nağara* xüsusi yer tutur. Nağaranın silindrvari sağanağı əvvəllər saxsıdan, sonralar əymə, nazik ağac lövhədən hazırlanmışdır. Onun sağanağının hər iki başına aşılınmış dəridən üz pərdəsi çəkilir.

Nağara digər musiqi alətlərinin müşayiəti ilə çalınmaqla əl, yaxud qoşa çubuqla səsləndirilir. Balaban və ya sazı müşayiət etdikdə o əllə, zurnanı müşayiət etdikdə isə çubuqla çalınır.

Ölçüsündən asılı olaraq nağaranın «böyük», «bala», «cürə» adları ilə bəlli olan müxtəlif növləri yaranmışdır. Bundan əlavə, onun «qoşa nağara», yaxud «döyrə» («daray») adlanan xüsusi tipoloji növləri də yaranmışdır.

Qoşa nağara – biri kiçik, digəri böyük olmaqla bir-birinə bağlanmış bir cüt nağaradan ibarətdir. Qoşa nağaranın gövdəsi saxsıdan, üz pərdəsi aşılı dəridən olub bir cüt çubuq vasitəsilə çalınır. Nağarasayağı onların da gövdəsinə çal-çarpaz ip bağlanır. Həmin iplər vasitəsilə nağaraların üz pərdələri dartılı vəziyyətdə saxlanılır.

Doxul. Qoşa nağaradan fərqli olaraq, doxulun ağac sağanaqlarının hər iki başına aşılı dəri çəkilərdi. Həm də doxulun üz pərdələri çox vaxt qurd dərisindən çəkilərdi. Doxulun bu növü daha gur səslənər və hərbi siqnal aləti kimi istifadə olunardı.⁴⁷

Dəf (qaval). Dairəvi formaya malik olan dəfin sağanağı ərik ağacından düzəldilir. Onun sağanağının diametri 35-45 sm, eni 6-7 sm-ə çatır. Girdə sağanağın bir tərəfinə balıq dərisindən

üz çəkilib, içərisinə isə cingiltili səs çıxarmaq üçün hərləmə halqacıqlar bərkidilir. Övvəllər halqacıq əvəzinə sağanağın dövrəsinə zıncırovlar bərkidilmiş.⁴⁸

Dumbul. Girdə sağanaqlı zərb alətlərinin geniş yayılmış tipoloji növlərindən biri də dumbuldur. Onun sağanağının hər iki tərəfinə buzov və ya qoyun dərisindən üz çəkilib. Dumbulçu (dumbul vuran) onun hər iki tərəfinə çubuqla zərbə vuraraq səsləndirir.

Dümbək – girdə sağanaqlı zərb alətlərinin ən kiçik ölçülü növü olan dümbək əl ilə, daha doğrusu, barmaqların ucu ilə səsləndirilir.

İkinci qrup, yəni zərb alətlərinin bir qismi zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Orta əsr nəzm əsərlərində «dəray», «çərəs», «sinc», «zəng», «zıncırov» və s. kimi cingiltili səs çıxaran zərb alətlərinin adlarına təsadüf olunur. Bu alətlərin bir qismi əxzətmə yolu ilə Azərbaycana da keçmişdir. Onların çoxu hərb musiqi alətlərinin tərkib hissəsi kimi işlənmişdir.

Çərəs - Avropa mənşəli zərb aləti olub, orta əsrlərdə Azərbaycana keçmişdir. Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin» poemasında onun xoş səsini gecə quşlarının avazına bənzətmişdir.⁴⁹

Dəray. Çərəs kimi dəray da əxzətmə zərb aləti olub, müstəqil səsləndirilmir, digər çalğı alətlərini, xüsusilə, hərbi musiqi alətlərini müşayiət edərmiş. Musiqişünaslar orta əsr klassik şairlərin əsərlərindəki məlumatları təhlil edərək, rus və hind dərayı olmaqla, bu zərb alətinin müxtəlif növlərinin mövcud olduğunu söyləyirlər.⁵⁰

Məzhər – dərvişlərə məxsus zərblə musiqi aləti sayılırdı. Keçmişdə dərvişlər oxuyub-oyunayan zaman məzhərin ritmik sədaları altında rəqs edirdilər.

Qasığək. Bəsit zərb alətlərindən biri də qasıqlar vasitəsilə səsləndirilən və cingiltili ritmik səslər çıxaran *qasığək* olmuşdur. Bunun üçün bir cüt qasığın içərisinə xırda zıncırovlar doldurulandan sonra onları ağız-ağıza qoyub qapayır və silkələyib səsləndirirdilər. Çox vaxt çalğıçı digər əlində tutduğu mili qasıqlara vurmaqla yeni növ səslənmələr əldə edirdi.⁵¹

Lakqıtı. Bu məhəlli səciyyəli bəsit, həm də çox nadir musiqi alətlərindən biri olmaq etibarilə qədim tarixə malikdir. O, düzbucaqlı formaya malik taxta qutudan ibarət olub, çubuqla çalınardı. Bir cüt çubuğu boş qutuya vurduqca ahəngdar səslər çıxarılır.

Lakqıtı ilk dəfə Lerik rayonunun dağ kəndlərindən musiqişünas Əhməd İsazadə tərəfindən aşkar olunmuşdur.⁵²

Sinc - cingiltili musiqi alətlərinin qədim tarixə malik tipoloji növlərindən biri sayılan *sinc* mis, bürünc və gümüş qatışığından hazırlanmış, boşqab formalı bir cüt böyük nimçədən ibarətdir. Nimçələri bir-birinə vurmaqla səsləndirildikcə və cingiltili səs avazı əldə edilir.

Zəng (şaxşax) Rəqqasələr, adətən, rəqs edən zaman havacatın ritminə müvafiq cingiltili səslər çıxarmaq üçün biləklərinə və topuqlarına «şaxşax» adlanan xırda zıncırovlardan ibarət sarğı və ya halqalar bağlayardılar.

Ev-məişəti ləvazimatları

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin təsərrüfat həyatı əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq, quşçuluq, balıqçılıq, ovçuluq, sənətkarlıq və s. məşğuliyyət sahələri ilə üzvi surətdə bağlı olub, bir sıra zəruri məişət vasitəsinin mövcud olmasını tələb edirdi.

Şəhər və kənd əhalisinin keçmiş məişətində istifadə olunan əmək alətlərinin bir qismi müştərək səciyyə daşımaqla, həm əkin təsərrüfatında, həm də sənət dükanlarında işlənilmişdir. Bu mənada ənənəvi *əkinçilik alətlərinin* xeyli qismi (bel, kürək, yaba, toxa, şətə və s.), habelə *kəsici* (balta, dəhrə, kərki), *deşici* (burğu, matqab, iskənə), *döyücü* və *tapdayıcı* (ding, çəkic, toxmaq, əzmə və s.) alətlər eyni zamanda keçmiş şəhər və kənd ailələrinin zəruri məişət ləvazimatı sayılırdı. Bunlardan əlavə, bir sıra ev müxəlləfatı, xüsusilə, *əzmə*, *döymə*, *üyütmə*, *çalxalama* və bişirmə əməliyyatlarında (*həvəng-dəstə*, *kirkirə*, *əzmə*, *sacayaq*, *sac*, *kiyə*, *kürsü*, *təndir*, *ərsin*, *qıra* və s.) sırf ev məişəti səciyyəsi daşıyan əmək vasitələri idi. Bütün bunlarla yanaşı, keçmiş ev məişətində *qənd çanağı*, *qənd çəkici*, *qayçı* (qənd qayçısı, xov qayçısı, parça qayçısı, qırxılıq), *qaşov*, *çanaq* (daqqa) və s. kimi zəruri məişət vasitələri mühüm yer tutmuşdur.

Azərbaycan əhalisinin ev məişətində etnoqrafik bölgələr üzrə bir sıra fərqli xüsusiyyətlər yaranmışdır. Ölkənin əksər bölgələrində, xüsusilə, mərkəzi aran və şərq bölgələrində şəhər və kənd əhalisinin məişət həyatının başlıca prosesləri: yemək, yatmaq, ev işləri görmək, asudə vaxt keçirmək, məşvərət, söz-söhbət və s. döşəmə üzərində baş verdiyindən onun səliqə-səhmanlı

saxlanmasına, *həsir, keçə* (nəməd), *palaz, xalça* ilə döşənməsinə xüsusi diqqət yetirilər, divar boyunca, *döşəkçə* (nimdər), *nüştü, mütəkkə, balınc* (nazbalış) düzülərmiş. Belə evlərdə soyuq vaxtlarda döşəmənin ortasında *kürsü* quraşdırılır, üzərinə xüsusi «kürsü yorğanı» salınarmış.

Bundan fərqli olaraq, bir sıra bölgələrdə yaşayış evində *taxt* (login), *çarpayı*, bəzi şəhər evlərində *miz, masa* və s. qoyularmış. Məhəccərli *taxta çarpayılara* ən çox ziyalı evlərində təsadüf edilərmiş.

Keçmiş şəhər evlərində körpələr üçün *beşik*, kənd evlərində isə *nənni* (yüyrük) ən ümdə məişət vasitələri sayılırdı. Bütün bunlardan əlavə, yaşayış evlərinin çoxunda *rəhil, sandıq* və *mücrü* ümdə məişət vasitələri idi.

Ənənəvi məişət vasitələri arasında müxtəlif növ *pərdə* və *örtüklər* (qapı-pəncərə, taxça və camaxatan pərdələri), *pərdəbaşı, sallamanc, zərəndaz, yük üzü, gərdək, namazlıq, canamaz, süzəni, boxçalıq* və mühüm yer tutmuşdur.

Varlı, əsilzadə evlərində *sulu qəlyan*, kasıb evlərində «dəmi» adlanan *çubuq qəlyan* zəruri məişət vasitəsinə çevrilmişdir. Qəlyana od vurmaq üçün *satıl, çaxmaqdaşı* və qov onu müşayiət edərdi.

Evlərin işıqlandırılmasında mis və ya gildən hazırlanmış, *qara çıraq, qəndil, lopa* başlıca yer tuturdu. Varlı, kübar evlərində qəndil ilə yanaşı, *çil-çıraq, buxurdan, şamdan, piydan* və s. mühüm məişət ləvazimatı sayılırdı.

Keçmiş ev məişətində müxtəlif tipoloji növə malik *nəhrələr* («çalxar», «arxıd», gil nəhrə) başlıca yer tutmuşdur.

Ev məişətinin zəruri əmək vasitələri sırasında *daraq, cəhrə, əliyi, hörmə milləri, sürtkəc* və *kirkirə* kütləvi səciyyə daşmışdır.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində şəhər və kənd əhalisinin ev məişətində gərək olan zəruri ləvazimat və avadanlıqlar xammalın səciyyəsinə görə *daş, ağac, gil, metal, dəri və hörmə-toxuma* məmulatları kimi təsnif olunur.

XIX əsrdə daş ən sərfəli tikinti materialı olmaqdan əlavə, həm də təsərrüfat və ev məişətində özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdi. Ondən hələ də müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunurdu. *Su daşı, xırman daşı, kirkirə, hovuz, axur, həvəng, dibək, əzmə, bülöv* və s. daş məmulatı keçmiş məişətdə özünün əməli əhəmiyyətini hələ də saxlamışdı.⁵³ K.Xatisov XIX əsrin sonlarında Zaqafqaziyada daşıqlama sənətinin ən çox inkişaf etmiş mərkəzləri arasında, Bakı, Naxçıvan, Qazax, Cəbrayıl və Şamaxı qəzalarını xüsusi olaraq qeyd edir.⁵⁴

Ev məişətində istifadə olunan daş məmulatı içərisində *su daşı* xüsusi yer tuturdu. O, «gövək» adlanan məsaməli daş növündən yonulurdu. Həcmindən asılı olaraq belə daşlar 15-20 litrədək su tuturdu. Adətən, daşdan süzülən su damcılarını toplamaq üçün onun alt hissəsi sferik formada düzəldilirdi. Süzülmüş suyu bir yerə toplamaq üçün su daşı ağac *çərçivə* üzərində quraşdırılır və onun altında iri tutumlu saxsı və ya mis qab qoyulurdu. Çox vaxt süzülmüş suyun sərin qalmasını təmin etmək üçün su damcılarını çərçivənin altında basdırılmış saxsı küpə tökülürdü. Bu, suyun sərin qalmasını təmin edirdi. Su daşı XIX əsrdə də başlıca olaraq, Azərbaycanın düzənlik, qismən isə bulaq suyu çatışmayan dağətəyi yaşayış məskənlərində geniş yayılmışdı. Aran kəndlərində bulanıq çay (arx) suyunu süzmək üçün su daşı əvəzsiz durultma vasitəsi sayılır.

Keçmiş ev məişətində tez-tez təsadüf edilən *dibək* nisbətən bərk daş növündən yonulub hazırlanırdı. Forma etibarilə o, su daşını xatırlatsa da, ondan xeyli kiçik və dərin olurdu. Dibəyin müxtəlif ölçülü növləri fərqli məqsədlərlə istifadə olunmuşdur. Onun ən kiçik ölçülü növü *əzmə* məqsədi ilə *həvəng* kimi istifadə olunurdu. Bu halda ona daş və ya ağacdən «dəstək» əlavə edilir və. Belə halda o, «həvəngdəstə» adlanırdı.

Ənənəvi daş məmulatı arasında *əzmə* və *üyütmə* vasitələri xüsusi yer tuturdu. Bunların arasında *dən daşı* («əzmə») və *kirkirə* (əl dəyirmanı) kütləvi səciyyə daşmışdır. Keçmiş ev məişətində daş məmulatının bu növlərinə bütün ailələrdə rast gəlinirdi.

Azərbaycanın bir sıra bölgələrində daşdan «girgino» adlanan yuvarlaq formalı *damdaşı* və *xırmandaşı* düzəldilirdi.

Daş mədənlərinə yaxın olan kəndlərdə daşdan, həmçinin, *hovuz, nov, novça* (şırdan), *axur, qıstab* və s. hazırlandığı qeydə alınmışdır.

Daşdan, habelə *xatirə abidələri* (*başdaşı, sinədaşı, sənduqə*) düzəldilirdi. Bu ənənələr indi də davam etdirilməkdədir. Təkcə sənduqə sinə daşı ilə əvəz olunmuşdur. Bundan əlavə, orta əsrlərdə qəbirüstü abidə kimi geniş yayılmış *at* və *qoç heykəlləri* son orta əsrlərin axırlarında aradan çıxmağa başlamışdır.

Azərbaycanda **ağac** məmulatı istehsalı qədim tarixə malikdir. Azərbaycan meşələri istehsal əhəmiyyətli ağac növlərinin - qarağac, palıd, göyrüş, vələs, çökə, dəmirağacı, zoğal, alça, yemişan, əzgil, şabalıd, qoz, fındıq, fıstıq (pir) və s. zəngin ehtiyatına malikdir. Bu qiymətli xammaldan tarixən müxtəlif növ ev avadanlığı və mətbəx ləvazimatı hazırlanmışdır.

Əhalinin keçmiş məişətində, xüsusilə varlı ailələrdə ağacdən düzəldilmiş *beşik, miz, masa, taxt* (ağac çarpayı, login) *kürsü* və s. kimi ev avadanlığı mühüm yer tuturdu. Məişət müxəlləfatının bu növləri şəhər əhalisi arasında, ələlxüsus kübar ailələrdə daha geniş yayılmışdı.

Yüngül və qaim ağac növlərindən hazırlanan nehrəni düzəltmək üçün yoğun ağac kötüyünün tərəfdən onun içini «əydi» adlanan xüsusi alətlə yonub çıxarırdılar. Sonra onun hər iki başına girdə qapaq düzəldib bərkidirdilər. Ağac nehrə «çatma» və ya «çatma ayağı» adlanan 3 ədəd başı haça ağacdən asılmaqla çalxanırdı. Bunun üçün çatmalar başbaşa çatılandan sonra nehrə *sicim* vasitəsilə onlardan asılır və içərisi ağartı ilə doldurulurdu.

Ağacdən düzəldilmiş cürbəcür *mücrü, sandıq, sandıqça, rəhil, ovşala qaşığı* və s. kimi məişət əşyaları zərif oyma nəqşlərlə bəzədilirdi.

Keçmiş məişətdə işlənən ağac məmulatı arasında *taxıl çanağı* (daqqa), *qənd çanağı, həvəngdəstə* xüsusi yer tuturdu.

Qənd çanağının ortasındakı çıxıntının üzərində xüsusi qənd çəkici ilə qənd sındırılırdı. Qənd çanağı formaca girdə və dördkünc olmaqla, iki cür hazırlanırdı. Kəllə qənd iri qəlpələrə parçalandıqdan sonra tabağa tökülüb qənd çanağında xırda doğranırdı.

Azərbaycanda **saxsı** məmulatı istehsalı özünün əməli əhəmiyyətini sonralar da qoruyub saxlamışdır. Ev məişətinin elə bir sahəsi yox idi ki, orada dulus məmulatı işlənməsin. Bu cəhət orta əsrlərdə Azərbaycanda olmuş Avropa səyyahlarının da diqqətini cəlb etmişdir.⁵⁵ Zəngin çeşidə malik olan dulus məmulatı hər şeydən öncə, məişət ehtiyaclarını təmin etməkdən irəli gəlmişdir. Ona görə də Azərbaycanın dulus ustaları əhalinin zəruri məişət və təsərrüfat ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif növ saxsı məmulatı istehsal etmişlər.

Ənənəvi **metal** məmulatının xeyli hissəsini dəmir əşyalar təşkil edirdi. Bunların böyük əksəriyyəti qədim tarixə malik olub, əhalinin ev məişəti və təsərrüfat həyatında geniş yer tutmuşdur. Bunların arasında *balta, dəhrə, çapacaq, bıçaq, qəndqıran çəkiç, ərsin, qıra* (koğa) və s. mühüm yer tuturdu.

Bundan əlavə, keçmiş ev məişətində bir sıra dəmir məmulatı: *sac, sacayağı, şiş, qiyməkəş* (*poladdan*), *bıçaq, qurxılıq, qənd qayçısı, parça qayçısı, qurxılıq, manqal, maşa, xəkəndaz* və s. işlənirdi.

XIX əsrdə dəmir məmulatının başlıca istehsal mərkəzləri arasında Şamaxı qəzasının Dəmirçi və Əhən kəndləri, Yelizavetpol (Gəncə) qəzasının Bayan, Quşçu, Seyid və Daşkəsən kəndləri,⁵⁶ Cavanşir qəzasının Kasapet kəndi, Cəbrayıl qəzasının Hadrut kəndi, Şuşa qəzasının Ağdam icması, Nuxa qəzasının Küsnət kəndi xüsusilə fərqlənirdi.⁵⁷

Ənənəvi dəmir məmulatı arasında başlıca çörəkbişirmə vasitəsi olan *sac* mühüm yer tuturdu.

Dairəvi formada olub, ortası azacıq qabarıq şəkilə salınmış sacda yayma (yuxa), xamralı, lavaş, çitqa və s. çörək növləri bişirməkdən əlavə, ət, göy və balqabaq qutabı, fəsəli, kökə, maxara və s. də bişirilirdi. Keçmişdə sac bütün ailələrdə işlənirdi.⁵⁸ Xüsusilə köçəbə (elat) məişəti üçün sac ən sərfəli çörəkbişirmə vasitəsinə çevrilmişdir. Metal sac mənşə etibarilə qədim dövrün gil saclarından törəmişdir.

Sacayağı, adətən, üç ayaqlı olub dəmirdən düzəldilirdi. Sacı onun üstünə qoymaqdan əlavə, qazan, çölmək və ya sapılıcada xörək bişirən zaman sacayağıdan istifadə olunurdu.

Şiş uzunluğunu üç çörək, eni 0,5 sm olan dəmir çubuqdan döyülüb düzəldilən şişin ucu iti, baş tərəfi buruqlu, yaxud halqavari vəziyyətdə hazırlanır. Asmaq üçün ona məftildən əlavə halqa düzəldilirdi. Şiş, əsasən, kabab bişirmək üçün istifadə olunardı. Bundan əlavə, yuxa çörəyi bişiriləndə xəmir yaymasını əks üzünə şiş vasitəsilə çevirərdilər. Bir qayda olaraq kabab şişi

«dəst» halında düzəldilirdi.

Qiyməkeş, adətən, poladdan hazırlanmaqla, sulğucu ağac dəstəyə keçirilirdi. Müxtəlif formada düzəldilən qiyməkeşin bəzisinin ucu sivri olub, geri qatlanır, bəzisinin isə ucu dördkənc şəkildə hazırlanırdı. Qiyməkeşin digər bir növü odun baltasına oxşamaqla, uzun dəstəklə tamamlanırdı. Qiyməkeş sümük çapmaq, göyərti və ya heyvan ətinə «qiymə» halına salmaq və s. məqsədlərlə işlənirdi.

Bıçaq. Mətbəx bıçaqlarının tiyəsi poladdan, dəstəyi ağacdan hazırlanır. Belə bıçaqlarla ət, kartof, soğan, kələm, xiyar və s. kimi qida məhsulları soyulub doğranılır. Boyvəboy bütöv tiyəli mətbəx bıçaqları ilə yanaşı, açılıb-bükülən («qatlanma») bıçaqlar çox vaxt cibdə gəzdirildiyindən «cib bıçağı»da adlanır.⁵⁹

Qəmə qatlanmayan bıçaqların bir növü olub ölçüsünün kiçik olması ilə xəncərdən fərqlənirdi. Mətbəx bıçağından fərqli olaraq, qəmənin tiyəsi ikiəğizli olmaqdan əlavə, həm də ayrıca qında saxlanılırdı. Qəmə çox vaxt xəncər əvəzinə kəmərdən asılaraq fərdi soyuq silah növü kimi də işlənmişdir.

Qənd çəkici, adətən, ikibaşlı düzəldilirdi. Onun bir başı yumru, digəri isə yastı və iti olur. Qənd çəkicinin dəstəyi çox vaxt dəmirdən lülə formasında düzəldilirdi. Sonralar ağac dəstəklili qəndqıranlar dəb düşmüşdür. Çəkicin yumru başı ilə kəllə qənd sındırılır, iti ucu ilə qəlpələr qırılırdı.⁶⁰

Qənd qayçısı ölçü etibarilə böyük və kiçik düzəldilirdi. Onların bir qisminin ağızı mişar kimi diş-diş olurdu. Böyük qənd qayçısı vasitəsilə iri qənd parçaları sındırılır, kiçikləri ilə parça qənd xırdalanırdı.⁶¹

Qayçı, həmçinin müxtəlif böyüklükdə hazırlanırdı. Məişət qayçısının (dərzi, bərbər, bığ) qolları ortadan biri-birinə bəndlənirdi. Qayçıdan əsasən paltar biçmək, saç, bığ düzəltmək və s. məqsədlər daşıyırdı.⁶² Bundan əlavə, «ilmə» (xov) qayçısı və «qırxılıq» adlanan təsərrüfat qayçısından da istifadə olunurdu. İlmə (xov) qayçısının ucu dimdikli düzəldilməklə, xalçanın xovunu qırmaq üçün işlədilirdi.

Ərsin ev məişətində ən çox işlənən kəsici və qaşığıcı hacat olub iki cür hazırlanırdı. Kiçik ölçülü xəmir kəsən ərsinin ağız tərəfi yastı, əl tutan dəstəyi isə buruq-buruq düzəldilirdi. Xəmir ərsinindən fərqli olaraq, təndir ərsininin bir başı qarmaq şəklində olub «koğa» və ya «qıra» adlanırdı.

Maşa. Mətbəx maşası, əsasən, od götürmək, közü çəkib sərmək, yaxud bir yerə toplamaq üçün istifadə edilirdi. Maşa iki cür hazırlanırdı. Onun köz tutan başı yastı düyməciklə tamamlanırdı. Maşanın qolları aşağı gəldikcə aralanırdı. Mətbəx maşasından fərqli olaraq «qəlyan maşası» kiçik ölçülü düzəldilirdi.

Dudkeş. Közün alovlanması, tüstüsünün yaxşı çıxması və hərarətin artırılması məqsədi ilə «dudkeş» adlanan tüstüçəkən borudan istifadə olunurdu. Dudkeş çox sonralar, soba, samovar peyda olandan sonra məişətə daxil olmuşdur. Dudkeş, adətən, tənəkə dəmirdən düzəldilirdi.

Xəkəndaz hər bir ailədə zəruri ev ləvazimatı sayılırdı. Xəkəndaz misdən və ya tənəkə dəmirdən olmaqla iki cür düzəldilirdi. Xəkəndazın yarım arşın uzunluğunda borusayaq dəstəyi və ortası getdikcə enlənən çökək çalovu olurdu.

Maqqaş ev məişətində müxtəlif məqsədlərdə işlənirdi. Varlı ailələr üçün maqqaş gümüşdən hazırlanırdı. Şəkərbura hazırlanıb qurtarandan sonra onun yanları və üzəri maqqaş vasitəsilə naxışlanırdı. Keçmişdə Dərbənd çörəyinin hər tərəfi maqqaşla naxışlanırdı.⁶³ Ev məişətində, xüsusilə məşşatə qadınlar maqqaş vasitəsilə həm də üz-qaş alırdılar.

Çəngəl (qarmaq) – qoşa və tay olmaqla iki cür düzəldilirdi. Çəngəlin yuxarı başı qövsvari şəkildə əyri olub ağacdan asılırdı. «Qəssab çəngəli»ndən fərqli olaraq «tilov» adlanan balıq qarmağının ucunda dil düzəldilir.

Keçmişdə Abşeron əhalisinin su təchizatında quyu suyu mühüm yer tuturdu. Quyudan su çıxarmaq üçün aşılı göndən hazırlanmış *dol*, habelə su daşımaq üçün istifadə edilən *tuluq* ən sərfəli vasitə sayılırdı. Vaxtilə, Abşeron neftini dəvə karvanları vasitəsilə uzaq ölkələrə iri tuluqlarda daşıyırdılar.

Zəngin xammal ehtiyatına malik olan Azərbaycanda müxtəlif növ *hörmə* və *toxuma* məmulatlarından da istifadə olunmuşdur. Sucar sahələrdə yetişən *lifli bitkilər* (lığ, ziyəlağ, dala,

cil), elastik ağac *çubuqları*, *şilgir*, *tənək*, dənli bitkilərin *küləsi* hörmə işində yaxın keçmişdək əməli əhəmiyyətini itirməmişdi. Ev məişətində geniş yayılmış *ciyəbənd*, *zənbil*, *kövsərə*, *süfrə*, *tərəzi gözü* hörmə üsulla hazırlanırdı. Çubuqdan hörülən *səbət*, *tərəcə*, *salğar*, *çilovsüzən* və s. özünün təsərrüfat və məişət əhəmiyyətini əsrlər boyu saxlamışdır.⁶⁴

Toxuma məişət vasitələrinin tipoloji növü daha zəngin idi. Bunların arasında *yun* və *keci* məmulatı xüsusi yer tuturdu. *Xurcun*, *heybə*, *məfrəş*, *çuval*, *kisə*, *siyəzi* və s. keçmiş məişətdə geniş yayılmışdı.

Yaraqlar

Təhlükədən qorunmaq, yaxud başqasına hücum edib ona xətər yetirib zərərsizləşdirmək üçün döyüş-savaş vasitəsi olan *silah* çox qədim zamanlardan meydana gəlmişdir.

Hələ daş dövrü insanları *dəyənək*, *toppuz*, *toxmaq*, *koğa*, *çomaq*, *yaba*, *sapand*, *sapand daşı*, *yay-ox* və s. kimi bəsit *zərbə*, *sancma* və *atma* silah növləri düzəltmişlər. Onlar hətta daş və ya sümük «xəncər» kimi ilk *kəsici-deşici* silah növlərinin hazırlanması texnikasına da yiyələnə bilmişdilər. Azərbaycanın daş dövrü abidələrindən aşkar olunmuş çoxsaylı ibtidai silah növləri qədim insanların *silahqayırma* sahəsindəki ilk əməli təcrübəsindən soraq verir.

Azərbaycan ərazisinin zəngin təbii və mədəni sərvətləri tarix boyu yadelli işğalçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Ona görə də, yerli əhali aramsız olaraq, bitib-tükənmək bilməyən saysız-hesabsız hərbi yürüş və hücumlara məruz qalmışdır. Hətta o, dünya ağalığı təmənnasına düşmüş cahangir dövlətlərin, qüdrətli imperiyaların dəfələrlə münafişə məkanına, hərbi əməliyyat meydanına çevrilmişdir.

Hər dəfə məmləkət üçün təhlükə, təcavüz qorxusu yaranıb, savaş məqamı yetişəndə igid ərler, mərd ərənlər silaha sarılıb vətən torpağını, onun sərvətlərini qorumalı olmuşlar. Savaş meydanlarında yağı düşmənlə üz-üzə gələn mərd igidlər əliyalın deyil, kəsərli, təkmil yaraqlarla silahlanar, hünər göstərərək ad-san çıxarardılar. Məhz bu səbəbdən də, ölkəmizin qədim sakinləri daima silah-sursat, əsləhə tədarükü qayğısına qalır, onları təkmilləşdirməyə çalışırdılar. Bütün bu səylərin nəticəsində ölkəmizdə *müdafiə* və *hücum* silahlarının müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır. Yurdumuzun müxtəlif guşələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qədim daş dövründən başlamış son orta əsrlərdək ənənəvi yaraqların zəngin tipoloji növləri aşkar olunmuşdur.

Arxeoloji materialları yazılı mənbələrdəki məlumatlarla tutuşdurduqda bəlli olur ki, dəmirin kəşf olunmasından sonra, xüsusilə, antik dövrdə qonşu Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da soyuq silahların bütün tipoloji növlərinin təşəkkülü prosesi başa çatmışdır. Bundan sonra ənənəvi yaraq istehsalında baş verən irəliləyiş onların tipoloji dəyişməsində deyil, əsasən, keyfiyyət etibarilə təkmilləşməsində özünü büruzə vermişdir.

Yunan coğrafiyaşünası Strabon e.ə. I əsrdə baş vermiş bir döyüşdə albanların 60 min piyada və 22 min nəfərlik süvari qoşunla Roma sərkərdəsi Pompeyə qarşı vuruşduqlarını xəbər verərək yazırdı ki, alban döyüşçüləri yay-ox, zirehli geyim, uzunsov qalxan və üzərinə gön çəkilmiş dəbilqədən istifadə edirdilər.⁶⁵

Alban döyüşçülərinin o zamankı silah növlərindən bəhs edən Strabon süvari həvəskarı olan albanların savaş zamanı *zirehə* bürünmüş atlardan istifadə etdiklərini də xəbər verməyi unutmamışdır.⁶⁶

Roma tarixçisi Plutarx e.ə. 66-cı ildə romalıların Albaniyaya hərbi yürüşündən bəhs edərkən Alban hökmdarının qardaşı Kozisin 60.000 piyada və 12 min süvaridən ibarət orduya başçılıq etdiyini və Roma sərkərdəsi ilə əlbəyaxa döyüşdə nizə ilə onu vurub ölümçül yaraladığını xəbər verir.⁶⁷

Azərbaycanın qədim və antik dövrə aid arxeoloji abidələrindən (Mingəçevir, Şamaxı, Nüydi, Qırlar, Uzunboylar adlı yaşayış yerlərindən, habelə Qəbələ, Quba, Şəmkir, Lənkəran və Lerik rayonlarındakı nekropollardan) külli miqdarda soyuq silah və əsləhə növləri: *qılnc*, *xəncər*, *yay-ox*, *nizə*, *mizraq (cida)*, *cəng yabası*, *sapand daşları*, «durbaş» adlanan ikipərli *nizə ucluqları*, *kəməndsəlan*, *kəməndqaytaran*, habelə bir sıra müdafiə ləvazimatı: *dəbilqə*, *cövşən*, *qolçaq*, *qalxan* və s. aşkar edilmişdir.⁶⁸ Bu cəhətdən Ağsu rayonundakı Qırlar kəndi yaxınlığındakı şəhərgahda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı qəbir abidələrindən aşkar edilən

silah-sursat növləri xüsusi maraq doğurur. Buradakı torpaq qəbirlərdən iki ədəd dəmir qılınc, iki ədəd xəncər, nizə və ox ucluqları, sümükdən düzəldilmiş kaman hissələri, ikibarmaqlı cəng yabası, sapand daşları, hətta kəsici silahları itiləmək üçün bülöv daşı da tapılmışdır.⁶⁹

Azərbaycan ərazisində arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş soyuq silah və sursat qalıqlarını yazılı mənbə və etnoqrafik məlumatlarla tutuşdurduqda məlum olur ki, ənənəvi yaraq növləri təkcə tipoloji cəhətdən deyil, istehsal texnologiyasına görə də böyük təkamül yolu keçmişdir.

Azərbaycan yaraqlarının təkamül tarixində baş verən bu irəliləyiş *hücum* (*kəsici*, *deşici*, *atma*, *vurma* və s.) və *müdafiə* səciyyəli soyuq silahların bütün tipoloji növlərində aydın nəzərə çarpır. Hətta *odlu silahlar* (qumbara, top, tüfəng, tapança və s.) meydana çıxandan xeyli sonralar, ta son orta əsrlərin sonlarınaqədər ənənəvi soyuq silah və əsləhə növləri özlərinin əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Azərbaycanda **soyuq** silah istehsalına çox erkən başlanmışdır. Arxeoloji materiallar yurdumuzun qədim sakinlərinin hələ daş dövrünün ilk çağlarından başlayaraq, son orta əsrlərəqədər müxtəlif növ soyuq silahlar: *cida* (mizraq), *nizə*, *toppuz*, *sapand*, *kaman*, *ox*, *təbərzin*, *cəng yabası*, *daş* və *gil kürəciklər* düzəldiklərini əyani şəkildə təsbit edir.

İbtidai silahların böyük əksəriyyəti minilliklər boyu daşdan, xüsusilə çaxmaq daşından və sümükdən düzəldilmişdir. Daş dövrü abidələrindən aşkar edilmiş silah növləri arasında belə *ox* və *nizə ucluqları* çoxluq təşkil edir. Bununla belə, qədim dövrdə silah istehsalı hələ əmək alətləri istehsalından tamamilə ayrılmamışdı. Məhz bu səbəbdən də daş ustalarının əməyi universal səciyyə daşımaqla, onlar həm əmək alətləri, həm də hücum və müdafiə silahları (xüsusilə onların ucluqlarını) düzəldirdilər.

Tunc dövründən etibarən soyuq silah növləri: *xəncər*, *qılınc*, *nizə*, *təbərzin*, *cəng yabası* və s. metaldan hazırlanmağa başlamışdır. Bu silahların hazırlanması spesifik istehsalı texnologiyasına malik olub, xüsusi əmək vərdişləri peşə səriştəsi tələb edirdi. Məhz bu andan etibarən *silahsızlıq* əlahiddə sənət sahəsinə çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, «yaraq» anlayışı məhz *döymə* və *tökmə* üsulu ilə hazırlanmış metal silahların yaranmasından sonra meydana çıxmışdır. Tuncdan hazırlanan soyuq silahların meydana gəlməsi hərbi sənətinin inkişafına güclü təkan vermişdir.

Dəmirin meydana gəlməsi məhsuldar qüvvələrin inkişafını sürətləndirməklə yanaşı, həm də xüsusi mülkiyyətin möhkəmlənib bərqərar olmasına, bu isə öz növbəsində qənimət əldə etmək məqsədi güdən münaqişə və hərbi toqquşmaların baş verməsinə, qəsbkar müharibələrin, hərbi yürüşlərin artmasına əlverişli zəmin yaratmışdır. Belə vəziyyət bir tərəfdən döyüş silahlarının təkmilləşməsinə və onların tipoloji növlərinin artmasını labüd edir, digər tərəfdən isə xüsusi növ hərbi ləvazimatın (*dəbilqə*, *qolçaq*, «cövşən» adlanan *cəng köynəyi*, *qalxan* və s.) meydana çıxmasını şərtləndirmişdir.

Arxeoloji abidələrdən aşkar olunmuş soyuq silahların zəngin tipoloji növü (*nizə*, *cida* və *ox ucluqları*, *təbərzin*, *qılınc*, *xəncər*, *cəng yabası*, *dava köynəyi*, *dəbilqə*, *qolçaq*, *qalxan* və s.) qədim manna, atropaten və alban döyüşçülərinin yüksək hərbi texnikasından və silahqayırma ustalarının səmərəli əməli təcrübəsindən soraq verir. Soyuq silah və döyüş ləvazimatının sonrakı inkişafına *poladın* kəşf edilməsi xüsusi təkan vermişdir. Xüsusilə, antik dövrdən etibarən *xaspolad* əldə etmə texnologiyasının mənimsənilməsi ənənəvi silahqayırma istehsalının gur inkişafına səbəb olmuşdur.

Orta əsr silah ustaları ənənəvi hücum və müdafiə silahlarını daha da təkmilləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda qədim dövrün hərbi texnikasını yeni silah və sursat növləri (*toppuz*, *kürz*, *şəspər*, *əməd*, *mancanaq*, *qumbara* və s.) ilə zənginləşdirmişlər. Orta əsr hərbi sənətində *barıtın* tətbiqi yeni silah növlərinin yaranmasında müstəsna rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, barıt dünyada ilk dəfə Çində ixtira olunmuşdur. XII əsrdə ərəblər, XIY əsrdə isə avropalılar ondan odlu silahlar hazırlamağa başlamışlar.⁷⁰ Azərbaycana odlu silah (tüfəng və «zənburək» adlanan top), görünür, ilk dəfə Şərqi ölkələrindən keçmişdir. Son orta əsrlərdə Azərbaycan silahqayıranlarının cəbbəxanasına bir sıra *odlu* silah növlərin (müxtəlif tipli tüfənglər, tapança, zənburək və s.) daxil olmuşdur. Bununla da, soyuq silahların tətbiqi və hərbi əhəmiyyəti tədricən azalmağa başlamışdır.

Ənənəvi silahqayırma sənəti, başlıca olaraq, şəhərlərdə və şəhər tipli qəsəbələrdə

cəmləşmişdir. Son orta əsrlərdən başlayaraq mərkəzi dövlət nəzdindəki silah karxanalarından əlavə, ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində fərdi silahsazlar da fəaliyyət göstərirdi. Ölkəmizdə yerli silahqayırma sənəti Rusiya işğalınadək davam etmişdir. Şimali Azərbaycan şəhərləri arasında Şamaxı, Şəki, Şuşa, Naxçıvan, Ordubad, Bakı, Gəncə, Lənkəran, Quba ustaları bu sahədə xüsusi şöhrət qazanmışdılar.

XIX əsrin 30-cu illərinə aid bir mənbədə Şamaxı şəhərində 26 nəfər silahqayıran ustanın işlədiyi xəbər verilir. Bunlardan 5 nəfəri təbərzin, 9 nəfəri xəncər, 12 nəfəri isə qundaq ustası idi.⁷¹ XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində silah ustalarının sayının artmasına baxmayaraq, bu irəliləyiş, əsasən, soyuq silah, xüsusilə xəncər istehsalının genişlənməsi hesabına baş vermişdi. 1849-cu ildə Şamaxı şəhərində silah ustalarının sayı 66 nəfərə çatırdı.⁷²

İşğala məruz qalmasına baxmayaraq, Azərbaycanın digər şəhərlərində də silahsızlıq sənəti davam etməkdə idi. 1848-ci ildə təkcə Şəkiddə 13 nəfər silahqayıran usta çalışırdı.⁷³ Həmin dövrdə Şuşa, Naxçıvan, Ordubad şəhərlərinin hər birində hələ də 2-3 nəfər silah ustası işləyirdi.⁷⁴

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda odlu silah istehsalı məhdud səciyyəyə daşmasına baxmayaraq, bir sıra istehsal mərkəzlərində o yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Uzun lüləyə malik olan yerli tüfənglər möhkəmliyi, sərrast atəşi və gülləsinin uzaq məsafəyə süzməsi ilə fərqlənirdi. O.V. Markqrafın yazdığına görə, Qafqaz müharibəsi (1817-1864) zamanı yerli tüfənglər məhz bu cəhətdən rus qoşunlarının silahlandığı süngülü tüfənglərdən üstün idi.⁷⁵

XIX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda odlu silah istehsalı mərkəzləri arasında Lahıc kəndi xüsusilə fərqlənirdi. Həmin dövrdə burada 8 silah emalatxanası fəaliyyət göstərirdi.⁷⁶ O zamankı statistik ədəbiyyatda «zavod» adı ilə təqdim edilən həmin emalatxanaların hər birində silahsaz ustadan başqa bir neçə nəfər kargər və şagird çalışırdı. Lahıc ustalarının hazırladığı silahlar bütün Şirvan, Şəki, Quba, Qarabağ, Bakı əyalətlərində, Dağıstan və İranın bir sıra yerlərində məşhur idi.⁷⁷ Bu tip kустar silah «zavod»ları Azərbaycanın digər şəhərlərində də qeydə alınmışdır. O Yevetskinin yazdığına görə XIX əsrin 30-cu illərində Şəkiddə bir neçə silah zavodu (emalatxana –A.M.) işləyirdi.⁷⁸ D.Zubaryevin yazdığına görə, Qarabağın Çiləbürt mahalında tüfəng və tapança lüləsi hazırlamaqla 1 nəfər usta məşğul olurdu. Onun 4 nəfər köməkçisi var idi. Bundan başqa, Vəng və Şeşgirt kəndlərinin hərəsində bir nəfər tüfəng süngüsü hazırlayan usta var idi.⁷⁹

XIX əsrin son rübündə Azərbaycanda silah istehsalının kəskin surətdə azaldığı nəzərə çarpır. Silahsızlıq sahəsində baş verən tənəzzül təkcə Lahıc və Şamaxı karxanalarını deyil, digər silah istehsalı mərkəzlərini də bürümüşdü. Akademik Ə.S.Sumbatzadə arxiv sənədlərinə əsaslanaraq, XIX əsrin 80-ci illərində Şamaxıda 2 nəfər, Bakıda 3-4 nəfər, Lənkəranda 2 nəfər, Gəncədə 8 nəfər, Şuşada 1 nəfər, Şəkiddə 11 nəfər silah ustası işlədiyini xəbər verir.⁸⁰ XIX əsrin 80-ci illərində az miqdarda silah ustası kənd yerlərində də qeydə alınmışdır. 1885-1886-cı illərdə Ərəş qəzasının Ağdaş kəndində 3-4 nəfər silah ustasının çalışdığı və bunlardan 3 nəfərinin bilavasitə xəncər istehsalı ilə məşğul olduğu o zamankı dövrü mətbuatdan aydın görünür.⁸¹ Xəncər istehsalı sahəsində sabiq Nuxa qəzasının Küsnət kəndi də məşhur idi. Küsnət ustalarının hazırladığı xəncərlər nəinki yerli bazarlarda satılır, habelə Şuşa və Tiflis şəhərlərinə də ixrac olunurdu.⁸² XIX əsrin 80-ci illərində Qutqaşəndə (indiki Qəblə şəhəri –A.M.) cidalı əsa hazırlanır, Xaçmaz kəndində isə odlu silah-tüfəng istehsal olunurdu.⁸³

Silah istehsalına dair mövcud statistik materiallar XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda tüfəngsazlıq sənətinin tənəzzülə uğradığını göstərir. Ə.S.Sumbatzadə bu tənəzzülün başlıca səbəbini həmin dövrdə Avropa və Rusiyanın silah zavodlarında istehsal olunan daha təkmil odlu silahların satışının genişlənməsi ilə izah edir.⁸⁴ Bu cəhət, yəni odlu silah istehsalının azalması faktı XIX əsr müəlliflərinin də diqqətindən yayınmamışdır. Həmin dövrdə Zaqafqaziyada tüfəng və tapança istehsalının tənəzzülə uğramasının səbəbini K.Xatisov nisbətən ucuz başa gələn Tula və Belçika ixrac mallarının rəqabətində görürdü.⁸⁵ A.S.Piralov isə yerli silahqayırma sənətinin tənəzzülə uğramasının başlıca səbəbini Rusiya və xaricdən ixrac olunan yüksək keyfiyyətli zavod məmulatının rəqabəti ilə yanaşı, Qafqaz müharibəsindən sonra burada odlu silah istehsalının qadağan edilməsində görürdü.⁸⁶ Yerli silah istehsalının, o cümlədən tüfəngsazlıq sənətinin süqut etməsi səbəbləri arasında bu amil daha önəmli rol oynamışdır.

Silahqayırma sənətində başlıca məsələlərdən biri yüksək keyfiyyətli poladın əldə edilməsi və ondan istifadə üsulunun mənimsənilməsi idi. Silahın keyfiyyəti hər şeydən öncə, onun hazırlandığı xammaldan asılı olduğundan istər soyuq, istərsə də odlu silah istehsalçıları bu cəhətə xüsusi diqqət yetirirdilər. Ona görə də silahqayırma sənətində xammal tədarükü zamanı çox vaxt xam dəmirə nisbətən işlənib sıradan çıxmış köhnə metal məmulatı qırıntılarına daha çox üstünlük verilirdi. Xüsusilə istifadə nəticəsində korlanıb sıradan çıxmış «nalpara»^{*} adlanan köhnə nal parçaları silah ustalarının ən etibarlı xammal növü sayılırdı. Məhz bu səbəbdən də keçmişdə nalbəndlər köhnə nalları toplayıb silah ustalarına satırdılar. Səbəbi indiyədək tam aydınlaşdırılmayan bu empirik təcrübənin səmərəli cəhəti bundan ibarət idi ki, nalparadan xaspolad daha asan əldə edilirdi. Görünür, işlənmə zamanı reaksiya nəticəsində nalın kimyəvi tərkibində dəmirin miqdarı azalır və o, polad keyfiyyəti kəsb edirdi. Yüksək istehsal keyfiyyətinə malik olan köhnə xammalı polada qatmaqla, silah istehsalı üçün zəruri olan olduqca sərfəli yeni metal-dəmirqarıxıq polad əldə olunurdu. Silah ustaları xaspolad keyfiyyəti kəsb etmiş bu metal növünü çox vaxt «qaynaq dəmiri» adlandırırdılar. Xalq empirik təcrübəsi əsasında hazırlanan yeni metal əslində dəmirdən daha çox sərtlik xassəsini itirmiş yumşaq poladı xatırladırdı. Qaynaq yolu ilə əldə olunmuş metalın bu xüsusiyyəti isə silah istehsalı üçün olduqca vacib şərtlərdən sayılırdı.

Bununla belə, köhnə dəmir ehtiyatının kifayət etməməsi üzündən yerli silah emalatxanaları xam dəmir və polad tədarükü qayğısından tam azad deyildilər. Yerli dəmir istehsalı çətin, həm də baha başa gəldiyindən və məhdud səciyyə daşdığından Azərbaycanın silah emalatxanalarında idxal yolu ilə əldə olunan əcnəbi xammala daim ehtiyac hiss olunurdu. Orta əsrlər boyu Azərbaycana dəmir və polad Türkiyə və Rusiyadan ixrac olunmuşdur.⁸⁷ Türkiyə vasitəsilə gətirilən polad Osmanlı imperiyasının müxtəlif guşələrində (Rumıniya, Bolqarıstan, Suriya və s.) hasil olunmasına baxmayaraq, Azərbaycana «Osmanlı poladı», yaxud «Dəməşq poladı» adı ilə daxil olurdu. Həm də silah ustaları daha çox Dəməşq poladına üstünlük verirdilər.

XYIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanın silahqayırma emalatxanalarının xammal təchizatından bəhs edərkən belə bir faktı da qeyd etməliyik ki, Qərbi Azərbaycanda daha çox yerli, Daşkəsən dəmiri, ölkənin şərq əyalətlərində isə Rusiyadan idxal olunmuş xammal üstünlük təşkil edirdi. Lakin XYIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq işğalçılıq siyasətini genişləndirən Rusiya qonşu ölkələri silah istehsalından məhrum etmək və onları hərbi cəhətdən zəif salmaq üçün Şərq ölkələrinə dəmir və polad ixracını məhdudlaşdırmağa çalışırdı. I Pyotr İran və Xəzərsahili əyalətlərin əhalisini silah istehsalı üçün zəruri xammaldan məhrum etmək məqsədilə özünün 1717 və 1719-cu il tarixli fərmanları ilə buraya dəmir ixracını qadağan etmişdi. Bu məhdudiyətlər XYIII əsrin ortalarında davam etmişdir.⁸⁸ Yalnız Rusiyaya sadıq olan bəzi yerli hakimlər mərhəmət əlaməti olaraq Rusiyadan dəmir almaq səlahiyyəti əldə etmişdilər. Y.Veydenbaumun söylədiyinə görə, XYIII əsrin 70-ci illərində Xəzərsahili vilayətlərin əhalisi çox baha qiymətə olan dəmir, polad və qurğuşunu acgözlüklə alırdı.⁸⁹ A.S. Piralovun yazdığına görə, cüzi metal qırıntısına burada çox vaxt olduqca qiymətli bir əşyanı almaq mümkün idi.⁹⁰

XIX əsrdə silah istehsalı üçün zəruri olan xammal Azərbaycana başlıca olaraq, Bakı vasitəsilə Rusiyadan gətirilirdi.⁹¹

Azərbaycanın xam dəmir və polad təchizatında sonralar da Rusiya həlledici rol oynamışdır. Y.Veylenbaum akademik Abixə istinad edərək, Qafqazda dəmir filizi yataqlarından çox qədim zamanlarda istifadə olunduğunu söyləsə də, burada dəmirə həmişə böyük ehtiyac olduğunu, yerli əhalinin uzaq ölkələrdən ixrac edilən bu xammalı çox yüksək qiymətə aldığını xəbər verirdi.⁹²

XIX əsrin 40-cı illərində Bakı şəhəri regionda dəmir ticarətinin başlıca mərkəzinə çevrilmişdi. İran və Zaqafqaziya üçün zəruri olan xam dəmirin hamısı əvvəlcə Bakıya gətirilir, sonra buradan quru və su nəqliyyatı vasitəsilə hər yana daşınırdı. Yerli dəmir istehsalı baha başa gəldiyindən və onun istehsalı məhdud səciyyə daşdığından rus dəmiri burada heç bir rəqabətlə qarşılaşmırdı.⁹³

Ənənəvi silahların təsnifatı. İstifadə məqsədlərinə və səciyyəsinə görə ənənəvi yaraqlar *soyuq* və *odlu* silah olmaqla iki böyük qrupa bölünür. Soyuq silahlar öz növbəsində *hücum*

* İstifadə nəticəsində yararsız hala düşmüş nal silah ustaları arasında nalpara adlanırdı.

(həmlə) və *müdafiə* (mühafizə) yaraqları olmaqla iki qismə ayrılır.

Hücum silahları *atma* (*kəmənd, yay-ox, sapand, nizə, «durbaş»* adlanan haça nizə), *sancma* (*cəng yabası, cida*), *çapma* (*təbərzin, qılinc, xəncər*) və *zərbə* (*toppuz, gürz, əmud, şeşpər*) olmaqla müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunurdu. Ənənəvi müdafiə-mühafizə vasitələrinə **zireh** («cövşən» adlanan *dava köynəyi, qolçaq, dəbilqə* və *qalxan*) daxil idi.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda xəzinəyə (şah, xan, sultan) məxsus zireh karxanalarından əlavə, iri şəhərlərdə fərdi zireh emalatxanaları da fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycanın ənənəvi *odlu* silahları (*tüfəng, tapança, top*) həmçinin, atəşsaçma üsuluna görə «*çaxmaqlı*» və «*pistonlu*» olmaqla iki qismə bölünür.

Odlu silahlar meydana gələndən sonra ənənəvi soyuq silahların (*nizə, ox, kaman, təbərzin, toppuz, şeşpər* və s.) bir qismi aradan çıxmış, yalnız xəncər və qılinc istehsalı davam etdirilmişdir. Odlu silah istehsalının genişlənməsi nəticəsində bir sıra əsləhə növləri (dəbilqə, qalxan, qolçaq, cövşən və s.) həmçinin, gərəksiz olmuşdur.

Odlu silahların meydana gəlməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın ənənəvi silahqayırma sənətində ixtisaslaşma baş vermiş, *tüfəngsazlar* tədricən soyuq silah ustalarından ayrılmağa başlamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın silahqayırma sənətində daha bir ciddi dəyişiklik də baş vermişdir. Qafqaz müharibəsindən sonra odlu silah istehsalının qadağan olunması⁹⁴ ilə əlaqədar olaraq, soyuq silah istehsalı daha çox *bıçaqçılıq*, odlu silah istehsalı isə *çilingərlik* sənəti kimi inkişaf etməyə başlamışdır.

Soyuq silahlar. Ənənəvi soyuq silahların xeyli hissəsini çox qədim tarixə malik olan bəsit *zərbə* vasitələri (*dəyənək, toxmaq, kötək, zopa* və s.) təşkil etmişdir. Lakin ağacdan düzəldilmələri səbəbindən onların ilk nümunələri zəmanəmizədək gəlib çatmamışdır. Bununla belə, zərbə silahlarının təkmilləşmiş növlərinin xeyli hissəsi (*toppuz, toxmaq, şeşpər, gürz, əmud*) mənşə etibarilə dəyənək və toxmaqla bağlı olub, son orta əsrlərə qədər özlərinin əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Qədim və orta əsr hərbi sənətində kütləvi sənəti daşıyan yaraq növləri arasında *atma* silahlar (*sapand, yay-ox, nizə* və s.) başlıca yer tutmuşdur.

Sapand uzaqvuran atma silahların ən bəsit növü olub çox qədim zamanlarda meydana çıxmışdır. Yumru və oval formalı xırda çay daşları vaxtilə atma silah növü - mərmi kimi işlənmişdir.

İlk vaxtlar əllə atılan daşın hədəfə çatma məsafəsini uzatmaq məqsədi ilə «sapand» adlanan xüsusi daşatma vasitəsi icad olunmuşdur.

Neolit dövründə meydana gəlmiş güman olunan sapand üç hissədən: daş qoyulan «**aya**» və hər tayının uzunluğu 1 metrə çatan bir cüt hörmə «**qol**»dan ibarət hazırlanırdı.

Qədim dövrdə sapandın qolu və enli «aya»sı lifli bitkilərdən, elastik ağac sıyrımından, sonralar isə ip və ya köşədən hörülərmiş.

Sapand daşını atmaq üçün onun qollarından birinin ilgəkli ucunu sağ əlin şəhadət barmağına keçirib, digər ucunu əldə tutur və ayasına qoyulmuş daş baş üzərində bir neçə dəfə fırladandan sonra ilgəksiz qolunu sərbəst buraxırdılar. Bunun nəticəsində daş sapandın ayasından çıxır və süzüb uzaq məsafəyə düşürdü.

Tir-kaman. Atma silahların tipik nümunəsi olan *yay-ox* hələ mezolit dövründə bəlli idi. Mezolit abidələrindən çaxmaq daşından qəlpələmə üsulu ilə düzəldilmiş xeyli saplaqlı *ox ucluqlarına* təsadüf edilmişdir. Bu fakt, yəni daş saplaqlı ucluqların aşkar olunması atma silahların təkmilləşdiyini göstərməklə yanaşı, yay (kaman) və oxdan hələ mezolit dövründən etibarən istifadə olunduğunu təsbit edir. Şübhə yoxdur ki, ucu sürtmə yolu ilə itilənib şiş hala salınmış və ocaqda ütülərək möhkəmləndirilmiş ağac *çubuq* uzun müddət ucluqlu oxu əvəz etmişdir.

Maraqlı haldır ki, sonralar tuncdan düzəldilən ox ucluqları həm tipoloji cəhətdən, həm də forma və quruluş etibarilə çaxmaq daşından hazırlanan saplaqlı və qoşa qanadlı ox ucluqlarını təkrar etmişdir. Ox ucluqlarının bu cür qanadlı və itmil formada düzəldilməsi oxun havada yaxşı süzüb uzaq məsafəyə çatmasını təmin etməkdən əlavə, həm də hədəfə dərin batmasına və onun ölümcül yaralanmasına imkan vermişdir.

Dəmir dövründə istehsal olunan ox ucluqları tipoloji cəhətdən, xüsusilə də forma və

quruluş etibarilə özlərinin daş və tunc sələflərindən o qədər də fərqlənmirdi. Qəlpələmə və yaxud tökmə üsulu ilə hazırlanan daş və ya tunc ucluqlardan fərqli olaraq, dəmir (polad) ucluqlar «istidöymə» texnikası ilə düzəldilirdi.

Qədim tarixə malik olan fərdi döyüş vasitələrindən biri də *kəmənd* olmuşdur. Məlum olduğu kimi, qədim və orta əsrlərin döyüş taktikasında ordu başçısını, yaxud onun sərkərdələrini kəməndə salmaqla, atdan yıxıb tutmaq, beləliklə də, sərəsgərini itirmiş döyüşçüləri tərən-pərən salmaq üsulundan geniş istifadə olunurdu. Bu taktiki fənd əlbəyaxa döyüş əməliyyatlarında çox vaxt rəqibi çaş-baş salmaqla qələbənin əldə olunmasına və düşmənin basılmasına təminat yaradırdı. Ona görə də keçmişdə döyüşən orduda digər hərbi təlim və savaşı fəndlərini təmrin edib mənimsətməklə yanaşı, sərrast kəmənd atmağı bacaran mahir kəməndçilər yetişdirilməsinə də qayğı göstərilirdi. Xüsusilə düşməni at belində təqib edərkən kəməndin halqasını rəqibin başına keçirmək əməliyyatını sərrast icra edə bilmək üçün «durbaş» adlanan uzun dəstəkli (4-5m), iki barmaqlı yabaya oxşayan döyüş vasitəsindən istifadə olunurdu. Azərbaycanın orta əsr məişətinə, o cümlədən hərbi sənətinə dərinləndən bələd olan Nizami Gəncəvinin məşhur «hanı o kəmənd ki, durbaşı olmasın» mətləli beytindəki misradan aydın olur ki, o zamankı döyüşlərdə düşmənin sərəsgərini kəməndə salıb tutmaq və bu yolla savaşı udmaq üçün kəməndlə yanaşı, «durbaş» adlanan silah növü də gərək olurmuş.⁹⁵

Durbaşdan həm də düşmən kəməndini dəf edib ondan qorunmaq üçün müdafiə vasitəsi kimi də istifadə olunmuşdur. Bütün bunlardan əlavə, keçmişdə əsilzadə şəxslər ov zamanı bərk qaçan heyvanları (ceyran, cüyür, tur) kəməndə salmaq üçün durbaşdan istifadə edərmişlər.

Nizə. Qədim və orta əsr hərbi sənətində tətbiq olunmuş atma-sancma səciyyəli hücum silahları arasında *nizə* xüsusi yer tutmuşdur. Nizənin təkamül tarixinə nəzər saldıqda bəlli olur ki, o, ibtidai insanların vəhşi heyvanları ovlamaq üçün istifadə etdikləri ucu yonulub şiş hala salınmış toxmaqdan törəmişdir. Qədim insanlar ov aləti kimi işlətdikləri cidavari toxmağın təsir gücünü artırmaq məqsədi ilə ona daş və ya sümük ucluq, sonralar isə metal ucluq əlavə etmişlər. Bununla da ağac toxmaq tədricən ikili səciyyəyə kəsb edərək ov alətindən soyuq silah növünə çevrilmişdir.

Nizənin bir növü olan polad ucluqlu *cida* Azərbaycanda ərəb işğalları dövründən etibarən «mizraq» adlanmışdır. Yarpaqvari quruluşa malik olan cida (mizraq) ucluğu bir qayda olaraq, ağac dəstəyə keçirilirdi. Ona görə də, onun «küp» rolunu oynayan saplağı boru formasında düzəldilirdi.

Nizə tipli soyuq silah növləri əlbəyaxa döyüşlərdə həm sancma, həm də atma silah kimi istifadə olunmuşdur. Uzun dəstəkli nizə daha çox süvari silahı sayılırdı. Lakin əlbəyaxa döyüşdə ondan piyadalar da istifadə edirdilər. Kütləvi silah növü olması səbəbindən antik dövrə aid əsgər qəbirlərinin hər birində 7-10, bəzən daha çox nizə ucluqlarına təsadüf edilir.⁹⁶ Alban döyüşçülərinin vaxtı ilə istifadə etdikləri yarpaqvari nizə ucluqları ən çox Mingəcəvir, Şamaxı, Qəbələ, Nüydi, Uzunboylar, Qırlartəpə və digər arxeoloji abidələrin nekropollarındakı torpaq qəbir- lərindən tapılmışdır.⁹⁷

Düşməni yaxın və uzaq məsafədən vurub yaralamaq üçün istifadə olunmuş alban nizələrinin ucluqları dəfnə yarpağı forma- sında uzunsov düzəldilmişdir. Müxtəlif ölçüyə malik olan nizə ucluqları, bir qayda olaraq, iki hissədən: boruşəkilli küp və ucu itmil hala salınmış yastı tiyədən ibarət düzəldilirdi. Nizə ucluğunun tiyəsinin ortası azca qabarıq olmaqla yanlara doğru getdikcə nazilir və kənarları iti kəsərli lövhə halını alırdı. Tiyənin bu forması onun hədəfə yaxşı sancılmasını təmin edirdi.

Kəsici silahlar. Qədim və orta əsr hərbi sənətinin ən kəsərli və geniş yayılmış kəsici və dəşici yaraq növü *xəncər* və *qılnc* idi.

Qılnc. Əlbəyaxa savaşın ən dəyərli, həlledici silah növü olmaq etibarilə qılnc hələ tunc dövründə meydana çıxmışdır. Azərbaycanın tunc dövrü abidələrindən xeyli miqdarda tunc qılnc aşkarlanmışdır.

Tunc qılncılar tökmə-qəlib üsulu ilə düzəldilməklə uzun tiyə və «qəbzə» adlanan qısa dəstəyə malik idi. Tunc qılncıların tiyəsi, adətən, düz və ikiqatlı hazırlanır, onların qəbzəsinin üzərinə ağac, sümük və ya mis üzlük çəkilib bəzədilirdi.

Mənşə etibarilə xəncərdən törəyən qılnc, əsasən, tiyəsinin uzun və enli olmasına, habelə

qəbzəsinin formasına görə ondan fərqlənirdi.

Düz tiyəli qılıncın uzunluğu 80-90 sm, bəzən də 1 m olurdu. Qılıncın qəbzəsinin hər iki üzünə ağac və ya sümük üzlük, bəzən bundan əlavə, qının ucuna xüsusi formalı metal ucluq bərkidilirdi.

E.ə.I minilliyin əvvəllərindən etibarən qılınclar dəmir və poladdan istidöymə üsulu ilə hazırlanmağa başlamışdır. Arxeoloji materiallardan görüldüyü kimi, erkən dəmir dövrünə aid qılıncların qəbzəsinin tuncdan, düz və ikiəgzizli uzun tiyəsinin isə dəmirdən hazırlandığı nəzərə çarpır. Bundan fərqli olaraq, antik dövr qılınclarının qəbzəsi dəmirdən, tiyəsi isə dəmirqarışıq poladdan düzəldilmişdir.

Tiyəsinin formasına, görə polad qılınclar *ayrı* və *düz* tiyəli olmaqla, bir-birindən seçilmişdir. Qədim türklərə məxsus olan *ayrı* tiyəli qılınclar «gorda», yaxud «yatağan» adlanmışdır. *Əyri* tiyəli qılınclar, adətən, birağizli düzəldilirdi.

Ərəb işğalları dövründə Azərbaycanda «qəddar» adlanan uzun və düz tiyəli qılınc növü xüsusilə geniş yayılmışdı.

Qılınc, bir qayda olaraq, tiyəsinin formasına müvafiq *qında* saxlanırdı.

Xəncər. Əlbəyaxa döyüşdə digər soyuq silahlarla yanaşı, ikiəgzizli xəncərlər başlıca yer tuturdu. İkili səciyyə daşıyan xəncər- dən həm hücum, həm də müdafiə məqsədi ilə istifadə olunmuşdur. Adətə görə keçmişdə həddi-büluğa çatandan sonra bütün kişilər yanlarında xəncər gəzdirirdilər.

Dəstək (qəbzə) və tiyə olmaqla iki hissədən ibarət düzəldilən xəncərin tiyəsi nisbətən qısa, düz və ikiəgzizli olmaqla, uca doğru tədricən nazilib itmil forma kəsb edirdi. Bu da onun sancma- deşmə silah növü kimi işlənməsi lüzumundan irəli gəlirdi. Elə bu səbəbdən də sancılarkən qan çıxsın deyə xəncər tiyəsinin ortasına «nov» salınırdı. Xəncər tiyəsi bəzən qoşa novlu hazırlanırdı.

Xəncər tiyəsi müxtəlif ölçülərdə düzəldilirdi. Qısa tiyəli xəncər növü «*qəmər*» adlanırdı. Qəmənin tiyəsi bir qədər də qısa olub bıçaq kimi istifadə edildikdə «*qəməlti*» adlanırdı. Qəmədən fərqli olaraq, qəməlti kəsici əmək aləti olmaqdan əlavə, yeri gəldikdə sancma silah növü kimi də işlənirdi.

Qılınc kimi, xəncər də *qında* gəzdirilirdi. Bu məqsədlə xəncərin qınının yuxarı hissəsinə xüsusi olaraq metal «bənd» düzəldilib bərkidilirdi.

Keçmişdə xəncər yaraq olmaqdan əlavə, həm də kişilərin ənənəvi üst geyim komplektini tamamlayan dekorativ bəzək növü sayılırdı. Bu səbəbdən də onun qınının və qəbzəsinin yaraşlıq görünməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Odur ki, çox vaxt onların səthi zərgərlik üsulu ilə bəzədilib süsləndirilirdi. Orta əsrlərdə zadəgan zümrələri arasında qın və dəstəyi nəfis şəkildə bəzədilmiş polad xəncərləri qeyrət, hünər və alicənablıq nişanəsi kimi bir-birinə hədiyyə etmək dəb halını almışdı.

Təbərzin. Kəsici silahların tipik nümunələrindən biri olan *təbərzin* hələ tunc dövründə meydana gəlmişdir. Tunc təbərzin ilk vaxtlar tökmə-qəlib üsulu ilə, antik dövrdən etibarən isə həm də istidöymə üsulu ilə düzəldilmişdir.

Soyuq silahların istehsal texnologiyası. XIX əsrdə Azərbaycanın silahqayıran ustaları ən çox qılınc və xəncər hazırlayırdılar. Zaqafqaziyada soyuq silah istehsalının yüksək kamillik səviyyəsinə çatdığını XIX əsr tədqiqatçıları dönə-dönə etiraf etmişlər.⁹⁸ S. Qulışambarov bu cəhətdən Şamaxı, Göyçay və Quba qəzalarının xüsusilə fərqləndiyini və əmək alətlərinin bəsit olmasına baxmayaraq, bu sənətkarların çox zərif silah-sursat hazırladığını qeyd edirdi.⁹⁹

Ədəbiyyat materiallarından anlaşıldığı kimi, XIX əsrdə qılınc və xəncər tiyəsinə «sığa» adlanan poladqarışıq dəmirdən xüsusi üsulla hazırlayırmışlar. V. Leqkəbitovun yazdığına görə, yerli silah ustaları tiyə üçün düzəlddikləri metal şığanın istehsal texnologiyasını məxfi saxlayırdılar.¹⁰⁰ Əbdürəhim adlı bir nəfər Lahic silahsazının emalatxanasında onun apardığı müşahidəyə görə, tufəng və tapança lüləsi kimi, qılınc və xəncər tiyəsi də yarımbarı polad və nalpara qatışığından hazırlanırmış. Bu məqsədlə onları qızdırıb döyməklə, əvvəlcə nazik və enli lövhələr (şığa-A.M.) hazırlayıp, sonra onları üst-üstə qoyub yenidən qızdırıb döyməklə yuvarlaq və uzunsov zolağa çevirirdilər. Daha sonra zolağı qızdırır və bir ucunu məngənə vasitəsilə sıxıb sabit saxlayır, digər ucunu kəlbətinlə burub eşirdilirdi.¹⁰¹ Xəncər və ya bıçaq 1-2, qılınc tiyəsi isə 4-5 ədəd metal eşməsindən hazırlanırdı.

Növbəti mərhələdə şığa eşməsi yastılanıb «pəstəha» halına çatdırılırdı. Lakin «yatağan» üçün əvvəlcə o, əyilib müvafiq görkəmə salınırdı. Düz tiyəli qılıncdan fərqli olaraq, «yatağan»ın əyri tiyəsi ortadan başlayaraq uca doğru tədricən geriye tərəf əyilib qövsvari görkəm almışdı.

Tiyə halına düşmək üçün pəstəha bir neçə dəfə kürədə qızdırılıb zindan üzərində döyülürdü. Həm də bu halda təkcə tiyənin özü deyil, habelə onun dəstəyi də döyülüb müvafiq görkəmə salınırdı. Tiyənin beli və «qəbzə»si nisbətən qalın olur, kəsər hissəsi isə tədricən nazilib iti hala düşürdü.

Qəbzə döyülüb müvafiq görkəm alandan sonra ona ağac, buynuz və ya sümükdən «üzlük» çəkilirdi. Bunun üçün qəbzənin maha vasitəsilə üzərində iki-üç yerdən deşik açılırdı. Qılınc və xəncər qəbzəsinə çox vaxt qoz və ya çinar ağacından hazırlanmış qoşa üzlük bərkidilirdi.

Düz tiyəli qılıncın «qəddarə» adlanan böyük və ağır növü çox vaxt qoşa novlu hazırlanırdı. Qəddarəni, adətən, süvari döyüşçülər, ən çox isə sərkərdə və hökmdarlar kəmər və ya qurşaq- larında gəzdirdilər.

Qılınc və xəncər tiyəsi «yarma-şığa» üsulu ilə də hazırlanırdı. Bu halda tiyənin küpü poladqarışq dəmirdən, kəsər hissəsi isə xalis polad şığadan döyülüb düzəldilirdi. Bunun üçün usta əvvəlcə, «qaynaq dəmiri»ndən silahın tiyəsinə müvafiq pəstəha hazırlayırdı. Sonra onu qızdırıb arasını yarıb və «ağzına» polad şığa kəsib qoyurdu. Daha sonra onları təkrar-təkrar qızdırıb döyməklə, bir-birinə *qaynaq* edirdi. Bir qayda olaraq, soyuq silahların tiyəsi *tənəkar* vasitəsilə qaynaq edilirdi. Yarmaşığa üsulu ilə ən çox təkağızlı silahların tiyəsi hazırlanırdı. Bu üsul silahın elastikliyinə artırmaqla yanaşı, onun sərtliyini və sınıma ehtimalını azaldırdı.

Tiyə istehsalı *ovxarlama* və *suyatutma* əməliyyatları ilə başa çatırdı. Digər kəsici alətlərdə olduğu kimi, soyuq silahların tiyəsi də, bir qayda olaraq, isti halda ovxalanırdı. *Törpü*, iri və narın dişli *yeyələr* vasitəsilə icra olunan bu əməliyyat nəticəsində tiyənin ağzının kəsər hissəsi nazilib tələb olunan iti həddə çatdırılırdı.

Tiyənin sərtlik xassəsi kəsb etməsi və iti qalması suya tutmaq yolu ilə təmin edilirdi. Poladın növündən asılı olaraq, soyuq silahların tiyəsi müxtəlif vasitələr (su, hava, neft, ərinmiş yağ və s.) ilə suya tutulurdu. Tiyənin kəsərliyi və tələb olunan sərtlik xassəsi ustanın məharətindən, suvermə əməliyyatına onun düzgün əməl etməsindən asılı idi. Belə ki, suyunu çox götürmüş tiyə sərtliyindən tez sınıb, az su almış tiyə isə çarxa verilərkən onu «qılov vurur» və tezliklə korşalırdı.

Ənənəvi tiyə istehsalında ciddi əməl olunan texnoloji proseslərdən biri də *zağlama* ildi. Tiyə, adətən, 2-3 gün zağ məhlulunda qalırdı. Bunun sayəsində zağın kimyəvi təsiri nəticəsində tiyənin tərkibindəki dəmir qismən aşınır, xalis polad nisbəti isə sabit qalırdı. «Cövhləmə» adlanan bu üsul ilə hazırlanmış tiyə olduqca yüksək qiymətləndirilirdi.

Tiyənin itilənmə əməliyyatı *xart daşı*, *bülöv* və *satıl* vasitəsilə görülürdü. Tiyə əvvəlcə çarxa verilir, sonra satıla çəkilirdi.

Xəncər və qılıncın itiliyi, başqa sözlə, həm də onu hazırlayan sənətkarın ustalıq məharəti tük və ya ipək yaylıq vasitəsilə sınaqdan keçirilirdi. Havada yaylığı kəsə bilən tiyə el arasında iti, onu hazırlayan usta isə kamil sənətkar sayılırdı.

Xəncər və qılınc ustaları tiyənin forma və quruluşuna müvafiq *qın* da hazırlayırdılar. Qın şam, şümşad və ya qoz ağacından yonulmuş qoşa lövhədən ibarət olub üzərinə aşılınmış dəri, yaxud məxmər üzlük çəkilirdi. Üzlük, adətən, qına *çiriş* vasitəsilə yapışdırılırdı. Qının möhkəm qalması üçün onun ucuna «dürək» adlanan metal ucluq bərkidilirdi. Gülmıx vasitəsilə qına bərkidilən ucluq çox vaxt gümüşdən düzəldilirdi. Qarasavad üsulu ilə bəzədilmiş qın ucluqları, adətən, sifarişlə yerli gümüşbəndlərə düzəldirilirdi. Qının *bəndi* metaldan düzəldilir və xırda gülmıxla ona bərkidilirdi. Qını kəmərdən asmaq üçün bəndin üst kənarına halqa keçirilirdi.

Keçmişdə soyuq silahların qəbzə və qınıni zərgərlik üsulları (xamətkarlıq, qarasavad, minalama, aynalama və s.) ilə bəzətdirmə ənənə halını almışdı.

XIX əsrin sonunda Zaqafqaziyada silahsızlığın, xüsusilə soyuq silah istehsalının güclü inkişaf etmiş mərkəzləri arasında Nuxa və Cəbrayıl qəzaları mühüm yer tutmuşdur. K.Xatisovun yazdığına görə bu qəzalarda silahsızlıq kəskin sənət səciyyəsi daşmışdır.¹⁰²

Odlu silahlar. Azərbaycanda odlu silah istehsalı son orta əsrlərdə, həm də əxzətmə yolu ilə meydana gəlmişdir. Azərbaycanın silah ustaları müxtəlif yollarla ölkəyə düşmüş odlu silahların

(*zənburək, tüfəng, tapança*) hazırlanma texnologiyasını çox tezliklə mənimsəmişdilər. Lakin odlu silahlar arasında tüfəng istehsalı kütləvi səciyyə daşdığından Azərbaycanda silahqayırma sənətinin bu sahəsi, əsasən, *tüfəngsazlıq* istiqamətində inkişaf etmişdir.

Azərbaycanın tüfəng ustaları müxtəlif sistemli *döyüş* və *ov* tüfəngləri, *çaxmaqlı* və *pistonlu* tapançalar hazırlayırdılar. Bundan əlavə, onlar asudə vaxtlarında müxtəlif sistemli əcnəbi silahların təmiri ilə də məşğul olur və *çilingər* vəzifəsini də yerinə yetirirdilər.

Tüfəngsazlıq. Etnoqrafik materialların təhlili vaxtilə Azərb- aycanda həm çaxmaqlı, həm də pistonlu tüfənglərin (*aynalı, süzəni, qoşalülə* və *təklülə*) müxtəlif tipoloji növlərinin dəbdə olduğunu göstərir.

Tüfəngsazlıq sənətində işlənən istehsal ləvazimatı və əmək alətlərinin («dəzgə» adlanan *miz*, onun başına bərkidilmiş *ənbur, kötük, zindan*, müxtəlif ölçülü *sarğı milləri, çəkilər, kəlbətin, simkeş, iskənə, yeyə, matqab, arşın, künyə, mıx, pinç* və s.) böyük əksəriyyətini usta özü düzəldir, yaxud çilingər dükanlarından satın alırdı. Lülənin zağlanmasında istifadə olunan kimyəvi maddələr əczaçı dükanlarından, qara neft isə çarvadarlardan satın alınır.

Çaxmaqlı tüfəng *lülə, çaxmaq, qundaq* və *lülə yatağı* olmaqla müxtəlif hissələrdən ibarət düzəldilirdi.

Lülə və çaxmaq istehsalı ilə bilavasitə «lüləkəş» adlanan silah ustasının özü, qundağın hazırlanması ilə «qundaqsaz» məşğul olurdu. Ədəbiyyat materiallarından görüldüyü kimi, XIX əsrin əvvəllərində odlu silaha tələbat hələ böyük olduğundan çox vaxt çaxmaq hazırlayan usta - «çaxmaqsaz» müstəqil işləyirdi.¹⁰³ Kustar tüfəng istehsalı tənəzzülə uğrayandan sonra silahsız nəinki lülə və çaxmaq düzəltməklə, habelə qundaq hazırlamaqla da özü məşğul olurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, pistonlu tüfənglər dəb düşəndən sonra çaxmaqlı tüfənglər özlərinin əməli əhəmiyyətini tamam itirməmişdi. Sərrast atəşi və gülləsinin uzaq məsafəyə süzməsi ilə fərqlənən çaxmaqlı tüfənglər uzun müddət *ov silahı* kimi istifadədə qalmışdır.

Odlu silahların istehsal texnologiyası.¹⁰⁴ Çaxmaqlı tüfənglərin metal hissəsi *lülə* və *çaxmaq* olmaqla iki hissədən ibarət hazırlanandan sonra ona *sünbə* əlavə olunurdu. Tüfəng lüləsi «yuvarlaq» və «tilli» olmaqla iki cür hazırlanırdı. Lülənin uzunluğu 105-110 sm, diametri «odluq» adlanan küp hissədə 3 sm, ucda 2,5 sm-ə çatırdı. Çaxmaqlı tüfənglərin lüləsinin içərisi, adətən, *xırsız* (yivsiz) düzəldilirdi.

Azərbaycan silahsazlığında, lülə «sarıma» üsulu ilə hazırlanırdı. Bunun üçün ilk növbədə iki barmaq enində *şığa* düzəldilirdi. Şığa, bir qayda olaraq, biri dəmir, digəri polad olmaqla, bir cüt metal çubuqdan döyülüb hazırlanırdı. İstidöymə yolu ilə tapdanıb yastı hala salınmış şığa spiralvarı formada *ülgü milinin* üzərinə sarınırdı.¹⁰⁵ Bunun üçün əvvəlcə ülgü mili və şığanın ucu birlikdə *ənbura* bağlanırdı. Tüfəng lüləsinin daxili boşluğunun ölçüsündən asılı olaraq, müxtəlif kalibrdə (24, 20, 16, 12, 8 mm diametrə malik) lülə milindən istifadə olunurdu. Sarıma əməliyyatı başa çatandan sonra usta ənburu boşaldır və ülgü milini pəstəha halına düşmüş sarğının arasından sıyıraraq çıxarırdı. Sonra sarğı kürədə qızdırılaraq onun ara birləşmələri *tənəkar, bürünc, sink* və *qalay* vasitəsilə *qaynaq* edilib birləşdirilirdi. Qaynaq etmə əməliyyatı sayəsində sarğı boru şəklində düşürdü.

Lüləni *tilli* (8 və ya 6 guşəli) hala salmaq istədikdə onu təkrar ənbura qoşub üzərini əvvəlcə iri, sonra narın dişli *yeyə* ilə yeyələyirdilər.

Lülənin odluq hissəsinin üst kənarında, adətən, *nişangah* məqsədi ilə 1 sm hündürlüyündə qövsvəri «gəz», onun ucunda isə kiçik «arpacıq» düzəldilirdi. Daban gəzinin ortasında açılmış dar deşik nişangah rolunu oynayırdı.

İkinci mərhələdə lülənin daxili boşluğu yonulub hamarlanırdı. Sənət dili ilə bu əməliyyat «həddələmə» adlanırdı. Bunun üçün lülə yenidən ənbura bərkidilir və onun içərisi «həddə» adlanan yonucu alətlə yonulub hamarlanırdı. Lülə boşluğunun diametrindən asılı olaraq müvafiq ölçülü həddədən istifadə olunurdu. Lülə boşluğunun tam hamar olması üçün əvvəlcə onun içərisi iri dişli, sonra isə narın dişli həddə ilə yonulurdu. Yonma əməliyyatını asanlaşdırmaq və həddənin korşalmasına yol vermə- mək üçün iş prosesində arabir lülənin içərisi qara neftlə yağlanırdı.

Lülənin həddələnmə əməliyyatı başa çatandan sonra atəş açılması, başqa sözlə barıtı alışıdırmaq üçün onun odluğunda matqabla dar deşik açılırdı.

Üçüncü mərhələdə lülənin xarici səthi işlənib hamar hala salınırdı. Bu məqsədlə onun səthi əvvəlcə yeyələnir, sonra *sumbata* ilə sürtülüb hamarlanırdı.

Bəzən sifarişçinin tələbi ilə lülə həm də zağlanırdı. Bunun sayəsində onun estetik məziyyəti və əmtəə dəyəri xeyli artırdı. Tüfəng ustaları lüləni sulfat duzu (göydaş) vasitəsilə zağlayıb cövhərə tuturdular.

Silah ustalarının verdiyi məlumatlara görə, keçmişdə Quba qəzasında lülə istehsalı sahəsində Suvacal kəndi bütün mahalda məşhur olmuşdu.¹⁰⁶ Suvacal ustalarının hazırladığı zağlı lülələr yüksək keyfiyyəti ilə seçilirdi.

Çaxmaqlı tüfənglər spesifik alıdırma sisteminə malik olduğundan onların çaxmağı pistonlu silahlardan köklü surətdə fərqlənirdi. Bu tip tüfənglərdə odluğa tökülmüş barıt çaxmaq daşından əmələ gələn qığılcım sayəsində od alırdı. Çaxmağın formasının müəyyənləşməsində onun bu funksiyası, yəni çaxmaq daşını özü ilə birgə hərəkət etdirməsi mühüm rol oynayırdı.

Məlum olduğu kimi, çaxmaq dörd hissədən: onu geriye qanıran *şeytan*, bir cüt polad *yay*, onu yaydan çıxarıb qəflətən irəli atan *tətik* və çaxmaq daşını saxlayan qoşa *çənədən* ibarət düzəldilirdi. Çaxmaqdaşı çənə dişlərinin arasına pərcimlənib *pinç* vasitəsilə bərkidilirdi. Çaxmaq daşı onun zərbəsi nəticəsində qığılcım çıxarırdı. Çaxmağın şeytan, tətik və çənəsi ayrıca hazırlanıb qoşa yaylara qoşulurdu. Bir qayda olaraq, yaylardan biri şeytanın, digəri isə tətiyin dabanına bənd edilirdi.

Çaxmaqlı tüfənglərin *qundağı* və *lülə yatağı* qundaqsız tərəfindən yonulub lazımı görkəmə salınandan sonra lüləyə bitişdirilirdi. Tüfəngin lüləsi 6 ədəd metal halqa vasitəsilə qundaq və lülə yatağına bəndlənirdi.

Çaxmaqlı tüfənglər bir qayda olaraq, *sünbə* vasitəsilə lülənin ağzından doldurulurdu. Keçmişdə çaxmaqlı tüfənglər dəbdə da vaxtlarda atəşə ara verməmək üçün hər bir döyüşçüyə ayrıca «sünbəkeş» təhkim edilirdi.

Atəş açmaq üçün şeytan vasitəsilə çaxmağı geri qanır və odluğun deşiyinin üstünü açır və oraya barıt dəbbəsindən bir qədər barıt tökürdülər. Çaxmaq daşı tez qığılcım versin deyə çox vaxt *ləpiyin* ön hissəsinə də azca barıt sürtülürdü. Tətiyi çəkəndə çaxmağın dabanı yaydan çıxır və ləpiyə toxunub qığılcım əmələ gətirməklə yanaşı, dərhal odluğun deşiyini qapayırdı. Qığılcımdan od tutan barıt yana-yana oduqdan «xəznəyə» keçir və oradakı barıtı alıdırmaqla atəş açılmasına səbəb olurdu.

Sünbə və *barıt dəbbəsi* daima çaxmaqlı tüfənglərin yanında hazır saxlanırdı. Barıt dəbbəsini əksər hallarda buynuz və ya aşıllı göndən, bəzən gümüşdən düzəldirdilər.

Çaxmaqlı tüfənglərdə işlənən barıt yerli ustalar tərəfindən kустar üsulla hazırlanırdı.¹⁰⁷

¹ К.Т.Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев северо-восточной зоны Малого Кавказа (историко-этнографическое исследование). Баку, 1964; М.İ.Атақишйева. Мінгəçевир şəhərinin ətraf kəndlərində ev avadanlığı. - Материальная культура Азербайджана. БЫБур., Баку, 1954; Р.И.Бабаева. Утварь Абшерона.- Азерб. МЕА ТІЕА, f.3632.; Н.А.Қулиев. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Lahıç qəsəbəsində mis qab istehsalı. - «Azərbaycan SSR EA Xəbərləri», 1962, №1; А.Н.Мустafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, 1977; Yənə onun: Azərbaycanca sənətkarlıq (tarixi-etnoqrafik tədqiqat), Bakı, 1999; Yənə onun. İngiloyların maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). B., 2005; Н.А.Нəvilov İnsan, məişət, mədəniyyət. Bakı, 1981; Yənə onun: Azərbaycanın maldarlıq mədəniyyəti. Bakı, 1987; К.М.Ибрагимов. Материальная культура Шекинской зоны в конце XIX-начале XX века (историко-этнографическое исследование). Автореферат дис.канд.истор.наук. Баку, 1982; В.А.Ахмедова. Традиционное хлебопечение в Азербайджане (историко-этнографическое исследование). Баку, 1997; С.М.Агамалиева. Гончарство Азербайджана. Баку, 1987; Ф.И.Велиев. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX-начале XX вв. (по материалам Казахского, Таузского и Шамхорского районов). Б., 1990; Н.Н.Мəmmədov. Muğanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 2001.

² Q.C.Cavadov. Azərbaycanın şum alətlərinin təsnifatına dair. «Azərb. EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası)», 1979, № 3, s.57; Г.Д.Джавадов. Народная земледельческая техника Азербайджана. Б., 1989.

³ Q.C.Cavadov. Göst.əsrəi, s.57

⁴ Ş.Қулиев, Y. Rüstəmov, T. Bünyadov. - Azərbaycan qara kotanı. Azərb. EA Məruzələri, 1964, № 6, s.82-85.

⁵ Г.Дж. Джавадов. Народная земледельческая техника Азербайджана. Баку, 1989, с.95.

⁶ Yənə orada, s.98.

⁷ Г.А.Гулиев. Земледельческая культура Азербайджана (иторико-этнографическое исследование). Автореферат, Баку, 1968, с.18; щямчинин бах: Г.Д.Джавадов. Орудия боронования Азербайджана (XIX-начало XX в.). «Советская этнография», 1977, № 4, с.68-78.

- ⁸ T.Bünyadov. Azərbaycanca əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. B., 1964, s.18.
- ⁹ Ş.A.Quliyev. Azərbaycanca çəltikçilik (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). B.,1977, s.44-45.
- ¹⁰ Ş.A.Quliyev. Qarabağdan tapılan daş vəllər. Azərb.SSR EA-nın Məruzələri. 1968, № 11, s. 79.
- ¹¹ Azərbaycan etnoqrafiyası. I c., Bakı, 1988, s. 72.
- ¹² Yenə orada, s.105.
- ¹³ A.N.Mustafayev. Daşışləmə. Bax: Azərbaycan etnoqrafiyası. I c. B., 1988, s.335.
- ¹⁴ С.М.Агамалиева. Гончарство Азербайджана (историко-этнографическое исследование), Баку,1987, с.39-40.
- ¹⁵ H.Quliyev, N.Tağızadə. Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı,1968, s.33-34.
- ¹⁶ A.N.Mustafayev. Azərbaycanca sənətkarlıq (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). B.,1999, s.179-181.
- ¹⁷ Ə.Bədəlbəyli. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. B., 1969, s.5.
- ¹⁸ Yenə orada, s.66
- ¹⁹ Ə.Bədəlbəyli. Göst.əsəri, s.43.
- ²⁰ Yenə orada, s.69-70.
- ²¹ Ə.Bədəlbəyli. Göst.əsəri, s.62-63.
- ²² Yenə orada. s.72-73.
- ²³ К.Закс. Музыкальная культура Вавилонии и Ассирии.- Музыкальная культура древнего мира. М.,1937, с.105.
- ²⁴ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. B.,1941, s.242.
- ²⁵ Bax: Ə.Bədəlbəyli. Göst., əsəri, s.78.
- ²⁶ С.Абдуллаева. Народные музыкальные инструменты Азербайджана. Б., 1972, с.14.
- ²⁷ Ə.Bədəlbəyli. Göst.əsəri, s.52, 57
- ²⁸ Yenə orada.
- ²⁹ Yenə orada, c.31.
- ³⁰ К.Касимов. Музыкальные инструменты в Азербайджане - Искусство Азербайджана. т.ІІ, Б., 1943, с.55.
- ³¹ Ə.Bədəlbəyli. Göst. əsəri, c.44.
- ³² Bax:Yenə orada.
- ³³ Ə.Bədəlbəyli. Göst. əsəri, c.41.
- ³⁴ Yenə orada, c.67.
- ³⁵ Yenə orada, s.55.
- ³⁶ Q.Qasimov. Göst. əsəri, s.54; həmçinin bax: S.Abdullayeva. Göst. əsəri, s.19.
- ³⁷ Q.Qasimov. Göst. əsəri, s.56.
- ³⁸ Ə.Bədəlbəyli. Göst. əsəri, s.45.
- ³⁹ Q.Qasimov. Göst. əsəri, s.56.
- ⁴⁰ Yenə orada, s.57.
- ⁴¹ Yenə orada.
- ⁴² Ə.Bədəlbəyli. Göst. əsəri, s.68.
- ⁴³ S.Abdullayeva. Göst. əsəri,s.29.
- ⁴⁴ Q.Qasimov. Göst. əsəri, s.58.
- ⁴⁵ Yenə orada.
- ⁴⁶ Ə.Bədəlbəyli. Göst. əsəri, s.55.
- ⁴⁷ Q.Qasimov. Göst. əsəri, s.57.
- ⁴⁸ Ə.Bədəlbəyli. Göst. əsəri,s.32.
- ⁴⁹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s.117.
- ⁵⁰ Q.Qasimov. Göst. əsəri, s.56-58.
- ⁵¹ Ə.Bədəlbəyli. Göst. əsəri, s.33.
- ⁵² T.Ə.Bünyadov. Əsrlərdən gələn səslər. B.,1975, s.119.
- ⁵³ A.N.Mustafayev. Daşışləmə. - Azərbaycan etnoqrafiyası. I c., B., 1988, s.337; Yenə onun. Azərbaycanca sənətkarlıq, s.75-77.
- ⁵⁴ К.И.Хатисов. Кустарные промыслы Закавказского края. - Отчеты и исследования по кустарной промышленности России. т. II, СПб, 1894, с.340.
- ⁵⁵ Путешественники об Азербайджане. II с. Azərb. Respub. MEA İEA., inv.№, s.153.
- ⁵⁶ K.Xatison. Göst. əsəri, s.323.
- ⁵⁷ Yenə orada, səh.325.
- ⁵⁸ R.İ.Babayeva. Göst. əsəri, s.31; M.İ.Ataqişiyeva. Göst. əsəri, s.174.
- ⁵⁹ R.İ.Babayeva. Göst. əsəri.
- ⁶⁰ Yenə orada, s.33.
- ⁶¹ Yenə orada.
- ⁶² Yenə orada.
- ⁶³ Yenə orada, s.35.
- ⁶⁴ A.N. Mustafayev. Azərbaycanca sənətkarlıq, s.262.
- ⁶⁵ Страбон. География. XI kitab. Q.A.Stratovskinin tərcüməsi. M.-L., 1964, s.476.
- ⁶⁶ Strabon. Göst. əsəri, XI kitab, s.14, 92.
- ⁶⁷ Плутарх. Помпей. - Сравнительное жизнеописание. т.ІІ, М., 1963, с.395.

- ⁶⁸ F. Osmanov. Azərbaycanın antik dövr hərbi tarixindən.- «Tarix və onun problemləri», B., 1997, №1, s.167-171.
- ⁶⁹ Ф.Л.Османов, Г.Дж. Джабиев. Античные памятники Гырлартепе. Б., 1985, с.8.
- ⁷⁰ Федоров. В.Г. Эволюция стрелкового оружия, ч.1, М.,1938.
- ⁷¹ Обзорение Российских владений за Кавказом. ч.III, СПб,1836, с.321.
- ⁷² Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv. F.10, s.1.ış 14,v.1-901.
- ⁷³ Yenə orada, f.37, s.1, ış.25, v.1-439.
- ⁷⁴ А.С.Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в. Б., 1964, с.167.
- ⁷⁵ О.В.Маркграф. Очерк кустарной промышленности Северного Кавказа. М., 1882, с.206-207.
- ⁷⁶ ОРВЗК, III his. СПб, 1836, s.122.
- ⁷⁷ Yenə orada, s.124.
- ⁷⁸ О.Евецкий Статистическое описание Закавказского края. СПб, 1835.
- ⁷⁹ Д.Зубарев. Карабахская провинция. Вах. ОРВЗК, III his., s. 299-300.
- ⁸⁰ Ə.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.169-170.
- ⁸¹ «Qafqaz» qəz., 1882, №310.
- ⁸² Yenə orada.
- ⁸³ Yenə orada.
- ⁸⁴ Ə.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.170.
- ⁸⁵ К.Хатисов. Кустарные промыслы Закавказского края. - Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России, т. II СПб., 1894, с.326.
- ⁸⁶ А.С.Пиралов. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. - Кустарная промышленность России. т. II, СПб., 1913, с.85.
- ⁸⁷ Yenə orada, s.83.
- ⁸⁸ Yenə orada.
- ⁸⁹ Е.Вейденбаум. Заметки об употреблении камня и металлов Кавказских народов. - Изв. КОИРГО, т. IY, 1891, №5.
- ⁹⁰ А.С.Пиралов. Göst əsəri, s.84.
- ⁹¹ ОРВЗК, III his. s. 123.
- ⁹² E.Veydenbaum. Göst. əsəri, s.257.
- ⁹³ С.Гулишамбаров. Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии. Тифлис, 1890, с.235.
- ⁹⁴ А.С.Пиралов. Göst əsəri, s.85.
- ⁹⁵ Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə. B., 1983, s.43.
- ⁹⁶ F.L.Osmanov, F.Ə. İbrahimov. Nüydən tapılmış antik dövr alban silahları haqqında.- «Azərb. EA Xəbərləri», 1976, №4, s.55.
- ⁹⁷ F. Osmanov. Azərbaycanın antik dövr hərbi tarixindən.- «Tarix və onun problemləri». B., 1997, №1, s.168.
- ⁹⁸ К.Хатисов. Göst. əsəri, s.320.
- ⁹⁹ S.Qulışambarov. Göst. əsəri, s.237.
- ¹⁰⁰ ОРВЗК, III his.,s.123.
- ¹⁰¹ Yenə orada, s.122-123.
- ¹⁰² К.Хатисов. Göst əsəri, s.325-326.
- ¹⁰³ ОРВЗК, III his., s.299.
- ¹⁰⁴ Məlumat Qusar rayonunun Yuxarı Ləgər kəndinin sakini, tufəngsaz Yunis İsa oğlu Yunisovdan alınmışdır.
- ¹⁰⁵ Bu işlə məşğul olan usta «lüləkəş» və ya «lüləbükən» adı ilə qeydə alınmışdır. Вах. N.Quliyev, N.Тағизadə. Metal və xalq sənətkarlığı, B., 1968, s.87.
- ¹⁰⁶ Məlumat qundaqsaz Məmməd Heydər oğlu Novruzovdan (Quba şəhəri) alınmışdır.
- ¹⁰⁷ А.Н.Мустафаев. Некоторые сведения о кустарном производстве пороха в селе Афурджа. Вах: Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развитие археологической и этнографической науки в Азербайджане». Б., 1877, с.111-112.

BƏZƏK MƏDƏNİYYƏTİ: TƏTBİQİ SƏNƏT MƏMULATI

Hörmə məmulatı

Hörmə və toxuma məmulatı istehsalının zəruri şərti olan xammal (elastik *çubuq, qamış, qarğı, lıg, ziyəliq, pizə, dala, kətan, kənaf, yun, pambıq, ipək*) ehtiyatının bolluğu cəhətdən Azərbaycan tarixən tükənməz imkanlara malik olmuşdur.

Ənənəvi *hörmə* və *toxuma* məşğuliyyəti məhz belə zəngin xammal bazası əsasında yaranmışdır. Obyektiv tarixi səbəblər üzündən XIX əsrdə texniki cəhətdən qabaqcıl kapitalist ölkələrindən nisbətən geridə qalmasına baxmayaraq, Avropada sənaye çevrilişi baş verənədək Azərbaycan dünyanın ən önəmli toxuculuq mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı. XIX əsrdə Azərbaycanın ənənəvi toxuma istehsalının bir sıra sahələri, xüsusilə **parça** toxuculuğu tənəzzülə uğrasa da, *xalça* sənəti özünün köhnə şöhrətini davam etdirməkdə idi.

Hörmə və toxuma məşğuliyyəti sahəsində xammal növləri üzrə qədim zamanlardan baş vermiş və bütün orta əsrlər boyu davam edən peşə ixtisaslaşması XIX əsrdə hələ də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu mənada qədim kökləri hələ Mezolit dövründə izlənən *hörmə* məşğuliyyəti¹ *həsir, tor, kövsərə, zənbil, ciyəbənd, lıqarştən, kəndir, buraz, çatı, sicim, örkən, rəşmə, çətən (cığ), salğar, səbət, çəpərə* və s. timsalında XX əsrin əvvəllərində özünün əməli əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Hətta bir sıra zəruri geyim ləvazimatı (*əlcək, corab, badış, qolçaq, şərf, köynək, içlik, bağ, cövşən*) və s. uzun müddət hörmə üsulu ilə hazırlanmışdır. Hörmə üsulu ilə habelə *zəncirə, qotaz, sərmə, qıyı, qaytan, şərid* və s. kimi ağlabənd məmulatı düzəldirmişdir. Bunların hər birinin özünə məxsus xammal növü və hörmə texnologiyası təşəkkül tapmışdır.

Hörmə məmulatlarının hazırlanmasında təbii və becərmə yolu ilə əldə edilən müxtəlif xammal növlərindən istifadə olunmuşdur. Bunların arasında sucar sahələrdə bitən *lifli bitkilər* (lığ, ziyəliq, cil, dala, pizə və s.), habelə elastik ağac çubuqları və sıyrımları, şilgir, dənli bitkilərin küləşi, kətan, kənaf (çətənə, kəndir), pambıq lifi ən qədim xammal növləri olub, yaxın keçmişədək özlərinin əməli əhəmiyyətini itirməmişlər. Lıq və ziyəliqdan, adətən, *eşmə* üsulu ilə yumru **ciyə** (lıqarştən) hazırlanırdı. Bundan əlavə, ondan *hörmə* yolu ilə yastı **ciyə** düzəldilirdi. Bunlar Lənkəran bölgəsi əhalisinin ev məişətində hələ də istifadə olunmaqdadır. Həsir toxuculuğunda əriş məqsədi ilə istifadə olunan eşmə **ciyə** (lıqarştən), yaxud vaxtilə ev məişətində geniş yer tutan *ciyəbənd, zənbil, kövsərə, süfrə, tərəzi gözü* və s. hazırlanmışdır. Lıq hörmə məşğuliyyətinin qədim kökləri mezolit dövründə izlənir.

Qədim dövrün hörmə ənənələri çubuq, qamış və qarğıdan hörülən **səbət** (saman səbəti, meyvə səbəti, dəngi səbət, dən səbəti), *tərəcə, çətən, salğar, çilovsüzən* və s. kimi məişət əşyalarının timsalında XIX əsrdə gəlib çatmışdır. Onların hazırlanması sahəsində əldə olunmuş əməli təcrübə kənd əhalisinin ev məişətində yaxın keçmişədək qalmaqda idi.

Eşmə və hörmə materialı kimi, digər lifli bitkilər: *kətan, kəndir, pambıq*, habelə *yun* və *keci* sapdan istifadə edilməsi faktı çox qədim tarixə malik olmaqla, XIX əsrə qədər özlərinin əməli əhəmiyyətini qoruyub saxlamışlar. Bunların arasında yun, kətan və pambıq hörmə məmulatı istehsalında istifadə olunmaqdan əlavə, daha çox *toxuma* materialı kimi işlənmişdir. Başqa sözlə desək, lifli bitkilər, yun və ipək *toxuculuq* sənətinin başlıca xammalına çevrilmişlər. Bütün bunlardan əlavə, yun həm də *basma (həllaclıq)* sənətinin başlıca xammalı olmuşdur.

Toxuma məmulatı

Mezolit dövründə hörmə texnikasının təkmilləşməsi və bəsit *əl iyi* (teşi) vasitəsi ilə *əyriciliyin* meydana gəlməsi sayəsində *yun ip, kəndir* və bir qədər sonralar isə pambıq lifindən hazırlanan *iplik*, erkən orta əsrlərdən başlayaraq *ipək teli* (keçi sap) toxuma məmulatlarının başlıca xammalına çevrilmişdir.

İp əyirmək üçün yun əvvəlcə didilib *daraq* vasitəsi ilə daranır, kətan döymə yolu ilə soyulub *liflənilir*, pambıq isə çiyiddən təmizlənilib *mahluc* halına salınırdı. Beləliklə, *dəzqah* *toxuculuğu*, başqa sözlə, *parça* və *xalça-palaz* istehsalı üçün ölkədə əlverişli zəmin yaranmışdır.

Bütün bu texniki irəliləyişlər, *basma (basmaqəlib)* və *qələmkarlıq* məmulatlarının yaranmasına da təkan vermişdir.

Mingəçevir qazıntılarından tunc dövrünə aid parça qalıqlarının tapılması faktı² artıq həmin dövrdə parça istehsalı sahəsində *dəzğah toxuculuğunun* mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir.

Bəsit toxucu dəzğahı olan *yer hanası* hörmə əməliyyatından əriş-argac sisteminə malik, çal-çarpaz keçirmə üsulu ilə icra olunan *toxuma* texnikasına keçməyə imkan vermişdir. Tədricən yer hanası ilə yanaşı, dik hana da meydana qəlmişdir.

Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı nəticəsində baş verən texniki irəliləyişlər *təpkən* vasitəsilə hərəkət etdirilən *mütəhərrik* toxucu dəzğahlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Məlum olduğu kimi, *üfüqi* dəzğahların ayaqla işlədilən mütəhərrik növü ilk dəfə hələ yeni eranın I-III əsrlərində meydana gəlmişdir.³ Onun ilk vətəni ərazi və mədəni-tarixi əlaqə baxımından Azərbaycana yaxın olan Mesopotamiya, Suriya və İran olduğu güman edilir.⁴ İlk orta əsrlərdə Azərbaycanın İranla siyasi-inzibati və mədəni-texniki əlaqələri nəzərə alınarsa, *nirə* və *şana* sisteminə malik, təpkənli toxucu dəzğahlarının ölkəmizdə məhz həmin dövrdə yayıldığını söyləmək olar.⁵ Bu faktı erkən orta əsrlərə aid arxeoloji qazıntılardan əldə olunan parça qalıqlarının texnoloji təhlili də aydın göstərir. Antik dövr və orta əsrlərə məxsus parça toxuculuğu üçün səciyyəvi olan bu tip təpkənli mütəhərrik dəzğahlar XIX əsrdə Azərbaycanda hələ də istifadə olunmaqda idi. Həm də Azərbaycanda «şərbaf dəzğahı», «cecim dəzğahı», «mahud dəzğahı», «şal dəzğahı», «kətan dəzğahı», «xalça (palaz) hanası», «yer hanası» «bağ dəzğahı» («şalabəndçü», «xonçar dəzğahı», «dağar») və s. adlarla bəlli olan və təkmillik baxımından bir-birindən seçilən toxucu dəzğahlarının müxtəlif tipoloji növləri mövcud olmuşdur. Toxucu dəzğahlarının bu bəsit növləri müxtəlif tarixi dövrlərdə yaransa da, onların çoxu XIX əsrə qədər gəlib çatmışdır.

Ənənəvi dəzğah toxuculuğu, tipoloji cəhətdən *parça* və *xalça-palaz* məmulatı istehsalı olmaqla iki istiqamətdə inkişaf etmişdir.

Parçalar. Azərbaycanda tarixən *saya* və *güllü* (naxışlı) olmaqla, əsasən, iki növ *parça* istehsal olunmuşdur. Toxuma materialına, başqa sözlə, xammal növünə görə, ənənəvi parçaların *yun, kətan, pambıq, ipək* və bunların qatışığı olmaqla, müxtəlif tipoloji növlərinə təsadüf olunur.

İstehsal texnologiyası baxımından Azərbaycanın ənənəvi parça növlərinin hamısı *əriş* (uzatma, çillə) və *arğac* (atma, lülə, araqatı) olmaqla, toxuma liflərinin bir-birinə perpendikulyar keçirilib, çal-çarpaz edilməsi nəticəsində hazırlanmışdır. Qədim ənənələrə malik olan əriş-argac sistemli toxuma texnologiyası XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Parçaya bəzək vurmaq üçün əlavə naxış sapından (xov) Azərbaycan toxucuları, demək olar ki, istifadə etməmişlər. Bunun müqabilində Azərbaycanın dəzğah toxuculuğunda parçaların bədii-dekorativ məziyyətini artırmaq məqsədi ilə *boyaq, qələm* və ya *qəlib* vasitəsilə *naxışsalma* üsullarından geniş istifadə olunmuşdur. Qədim tarixə malik olan bu istehsal ənənələri XIX əsrdə də davam etdirilməkdə idi.

Bəsit səciyyə daşıyan boyama əməliyyatından fərqli olaraq, *qələmkarlıq* və *basmaçılıq* (basma-qəlib) işi nisbətən mürəkkəb istehsal texnologiyasına malik olub xüsusi peşəkarlıq tələb edirdi. Ona görə də evlərdə və ya küp boyaqxanalarında icra olunan və ikili səciyyə daşıyan boyaqçılıq sənətindən fərqli olaraq, qələmkar və basma-qəlib məmulatı xüsusi dükan və ya karxanalarda hazırlanırdı. Digər tərəfdən, boyama əməliyyatı həm məmulat toxunmazdan əvvəl, həm də toxunub hazır hala düşəndən sonra tətbiq olunduğu halda, qələmkar və ya basma-qəlib üsulu ilə naxışsalma əməliyyatı yalnız hazır parça üzərində icra olunurdu.

Parçaların boyama üsulu ilə bəzədilib yaraşığı hala salınması təcrübəsi çox böyük təkamül yolu keçmişdir.

Bəsit xalq üsulu ilə, həm də, əsasən, təbii boyaqlar vasitəsi ilə icra olunan *ev* boyaqçılığından fərqli olaraq, *küp* boyaqxanalarında hər cür rəng və onların müxtəlif çalarları boyanırdı. Ona görə də ev şəraitində çətin əldə edilən rəngablər (tünd göy, mavi, yaşıl, alqırmızı və s.) üçün küp boyaqxanalarına müraciət olunurdu.

Məlum olduğu kimi, toxuma prosesindən çıxmış *xam* parça bir sıra əlavə tamamlama əməliyyatlarından (*ağartma, boyama, naxışsalma, habelə yuyulub təmizləmə*) keçirdi. Toxuma liflərinin növünə (yun, kətan, pambıq, ipək) görə, bu əməliyyatların hər birinin özünə məxsus

fərqli texnoloji istehsal xüsusiyyətləri yaranmışdı. Məsələn, yun ip, iplik və ya parça *isti*, ipək isə *soyuq* boyama üsulu ilə boyanırdı. Pambıq və kətan parçaların da özünə məxsus boyaq maddələri və boyaq üsulu təşəkkül tapmışdır.

Xammalın növündən asılı olaraq, ənənəvi toxuculuq məşğuliyyətinin müxtəlif sahələri: *həsir*, *xalça-palaz*, *ağlabənd*, (şərid, bağ) və *parça* toxuculuğu təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycanda parça (kətan, qumaş, yun, ipək) istehsalının **şalbəfliq, kətançılıq, bəzzazlıq** və **şərbafliq** olmaqla, tarixən dörd sahəsi yaranmışdır. Hətta bunların bir qisminin daxilində məmulat növləri üzrə dar ixtisaslaşma da baş vermişdir. Məsələn, ipək parçaların istehsalı *keci* və *xam ipək* toxuculuğu olmaqla, bir-birindən fərqli istiqamətlərdə inkişaf etmişdir.

Azərbaycanda ipəkçilik təsərrüfatı erkən orta əsrlərdən etibarən təşəkkül tapdığından keçi toxuculuğunun tarixi də həmin dövrə təsadüf edir. Keci sapdan zəngin çeşiddə **cecim** məmulatı toxunmuşdur.

Keci sap bişirmə üsulu ilə baramadan hasil olunmuş pələndən **əl iyi** vasitəsi ilə ayırılırdı. Cecim istehsalı, əsasən, kümdarlıqla məşğul olan kəndlərdə geniş yayılmışdı. Digər kəndlərin əhalisi onu ya satınalma, ya da mübadilə yolu ilə əldə edirdi.

Keçmişdə kümdar qadınlar öz ailələrinin ehtiyacını ödəmək, qismən isə satış məqsədi ilə keci sapdan «həmyan», «obagəzər», «alaköynək», «şalvar», «çuxa», «tətinlik», «xasqırmızı», «aloyşa», «alaca», «yorğan üzü», «döşək üzü» və s. adlarla bəlli olan müxtəlif növ **cecim** tipli parçalar toxuyurdular.

Keçmiş ev məişətində, xüsusilə, əhalinin kasıb təbəqələri arasında cecim toxunuşlu parçalara tələbat böyük idi. Evin döşəməsi üzərinə düzülmüş *nimdər* (döşəkə), *mütəkkə*, *balınc*, *püştü*, *dör döşəyi*, *yataq döşəyi*, *kürsü yörğanı*, *yorğan üzü*, *süzəni*, camaxadan və taxça üçün *pərdə*, *yük örtüyü*, *buxarı qabağı*, *canamaz*, *süfrə*, *gərdək* və s. cecim tipli parçalardan düzəldilirdi. Bir sıra geyim növləri (*köynək*, *şalvar*, *arxalıq*, *çuxa*, *qurşaq*, *dolaq*), habelə *heybə*, *yəhərqaşı*, *çul*, *ladı*, *gərək torbası*, *duz torbası*, *çanta* və s. kimi məişət ləvazimatı cecimdən düzəldilirdi.⁶

Keci məmulatından fərqli olaraq, xam ipəkdən toxunan parçaların istehsalı ilə «şərbaf» adlanan peşəkar ustalar, həm də xüsusi *şərbaf karxanalarında* məşğul olurdular.

Şərbaf karxanalarında toxuma və naxışlama proseslərinin tələbindən asılı olaraq müxtəlif növ əmək alətləri və dəzgahlardan istifadə olunmuşdur. Bir qayda olaraq, xam ipək telləri *mançılıq* vasitəsilə baramadan açılıb sarınandan sonra bir sıra texniki əməliyyatlardan keçirdi. Bütün bunlardan sonra xam ipək toxuma prosesinə məruz qalmaqla, mütəhərrik *şərbaf dəzgahları* vasitəsi ilə zərif ipək parçalara çevrilirdi.

Dar peşə ixtisaslaşması xam ipək toxuculuğu daxilində də baş vermişdir. Bunun nəticəsində **basmaqəlib** üsulu ilə əlavə bəzək vurulmuş kəlağayı istehsalı xüsusiləşib ayrıca istehsal sahəsinə çevrilmişdi. Hətta orta əsrlərdə Azərbaycanın ipək toxuculuğunda bu və ya digər parça məmulatı (*diba*, *zərbaf*, *zərxara*, *atlaz*, *tafta*, *mov*, *darayı*, *qanovuz* və s.) istehsalı üzrə də dar peşə ixtisaslaşması baş verdiyi nəzərə çarpır. Məsələn, *güləbatın*, yəni qızıl və ya gümüş telləri sarınmış xüsusi növ ipək tellərindən hazırlanan *zərbaf* və *zərxara* tipindən olan parçaların toxuma texnologiyası digər ipək parçalardan seçilirdi. Hətta *diba* nisbətən mürəkkəb istehsal texnologiyasına malik olduğundan «dibac», yəni diba toxuyan peşəkar ustalar tərəfindən toxunurdu.⁷

Ənənəvi parça növləri bəzən bu və ya digər geyim üçün nəzərdə tutulub ədədi qaydada toxunulurdu. Belə halda geyim növü ilə parçanın adı eyniləşirdi. Məsələn, bir ədəd çuxa və ya şalvara yetəcək ölçüdə, ədədi qaydada toxunan mahud, yaxud şal parça tikəsi müvafiq geyim növünün adı ilə «çuxa» və ya «şalvar» adlanırdı. Gəncə-Qazax bölgələrində «məndülə» adı ilə yayılmış arxalıq kənardan gətirilmə eyniadlı yun parça növündən tikildiyi üçün əhali arasında həmin istilahlə tanınırdı. Eyni hal cecim tipli parçalarda da nəzərə çarpırdı. Cecim toxunuşlu «yorğan üzü», «döşək üzü», «canamaz», «yük pərdəsi», «taxça pərdəsi», «mütəkkə üzü» və s. bu qəbildən olub ədədi qaydada toxunur və eyni istilahlə həm parçanı, həm də məmulat növünün adını bildirirdi.

Kətan məmulatı. Qədim tarixə malik olan bəsit *burma*, *eşmə* və *hörmə* vərdişləri sahəsində əldə edilən ilk əməli təcrübə sonralar *əyirmə* üsulunun yaranmasına və bu zəmin

əsasında geyim və digər məişət vasitələri üçün zəruri olan *parça* toxuculuğunun meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Toxuma texnikasının tədricən təkmilləşib inkişaf etməsi bol ehtiyata malik olan lifli bitkilərdən səmərəli şəkildə istifadə olunmasını zəruri etmişdir.

Toxuculuğun başlıca xammalı olan *ip* (sap) əyirmək üçün o zamana qədər bəlli olan lifli bitkilər arasında ən önəmlisi *kətan* (kənaf) olmuşdur. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif adlarla (*kəndir*, *çətənə*, *vic*, *sigəzi* və s.) bəlli olan bu lifli bitkinin istehsal xassələrinin mənimsənilməsi, xüsusilə onun saplağını təşkil edən elastik və zərif liflərin cecədən ayrılıb təmizlənməsi yollarının tapılması *parça* toxuculuğunun meydana gəlməsi üçün zəmin yaratmışdır. Bununla da yurdumuzun qədim sakinlərinin həyatında müstəsna rol oynayan yeni bir fəaliyyət sahəsi açılmışdır. Bu mənada Azərbaycan ərazilərinin dağətəyi rütubətli sahələrində yabanı halda bitən lifli bitkilər müstəsna rol oynamışdır. Bu bitkilərdən əldə edilən nazik və zərif tellər ibtidai *parça* toxuculuğunun ilk, həm də ən sərfəli xammalı olmuşdur. Yabanı *kətan* lifinin emal olunma üsullarının və texniki vasitələrinin təkmilləşməsi həm də onun becərmə yolu ilə yetişdirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Kətan bitkisinin mədəni yolla becərilməsi onun liflərinin keyfiyyətinə yaxşı təsir göstərmişdir.

Azərbaycanda mədəni *kətan* bitkisinin becərilmə tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün faktik materiallar kifayət etmir. Doğrudur, qədim Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılar zamanı tunc dövrünə aid *kətan* toxunuşlu *parça* qalıqlarına təsadüf edilmişdir.⁸ Bununla belə, onun yabanı, yaxud mədəni *kətan* lifindən toxunduğunu söyləmək çətindir. Çünki botaniki tədqiqatlar nəticəsində qədim Mingəçevir ətrafında yabanı *kətan* bitkisinin yetişdiyi müəyyən olunmuşdur.⁹ Bu mənada Azərbaycan ərazisi tarixən yabanı *kətan*ın qədim vətənlərindən biri olmuşdur. Məlum olduğu kimi, mədəni *kətan*ın boyu, deməli həm də lifləri 2-3 m-ə çatmaqla, yabanı *kətan*dan fərqlənir.

*Kətan*ın saplağını əmələ gətirən elastik liflər onu *tikmə*, *hörmə* və *toxuma* işlərinin ən sərfəli xammal növünə çevirmişdir.

Azərbaycanda *kətan* *parça* toxuculuğu təkcə qədim dövrdə deyil, erkən orta əsrlərdə¹⁰ və ondan sonra gələn tarixi mərhələlərdə də davam etdirilmişdir. Yazılı mənbələrdən göründüyü kimi, Azərbaycanda *kətan* və *kənaf* istehsalı X əsrdən etibarən əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. İ.P.Petruşevski bu tənəzzülün səbəbini həmin dövrdən etibarən ölkədə pambıqçılığın inkişafı və pambıq *parça* istehsalının artması ilə izah etmişdir.¹¹ Bununla belə, inkişaf etmiş orta əsrlərdə Azərbaycanda *kətan* *parça* istehsalı məhdudlaşsa da, o tamamilə aradan çıxmamışdır. XIII əsr coğrafiyaşünası Yaqut əl-Həməvi o zamankı Dərbənd şəhərindən bəhs edərkən xəbər verir ki, burada və onun ətraf əyalətində *kətan*dan elə paltarlar hazırlanır ki, beləsi nə Aranda, nə də Azərbaycanda yoxdur.¹²

XVIII əsrin sonlarına aid arxiv sənədlərində Dərbənd əyalətindən bəhs olunarkən burada pambıq və ipəklə yanaşı, meşələrlə əhatə olunmuş dağ kəndlərində *kətan* (*kəndir*) becərilməsi barədə məlumat verilir.¹³ XVIII əsrdə «*kəndir*» adı ilə tanınan *kətan* bitkisinin Quba xanlığının dağ kəndlərində hələ də becərilirdiyi barədə məlumat vardır.¹⁴ XVIII əsrin sonlarına aid başqa bir mənbədə *kətan* bitkisinin az miqdarda Qazax və Şəmşəddin sultanlıqlarında da becərilirdiyi xəbər verilir.¹⁵

XIX əsrin əvvəllərində Quba əyalətinin Tip mahalına daxil olan Kıpçal, Üçkün və Qəçrəş kəndlərində *kətan* (*kəndir*) bitkisinin əkilib becərilirdiyi və bundan 200 pud *kəndir* lifi hasil olduğu xəbər verilir.¹⁶ Quba əyalətində *kətan* (*kəndir*) bitkisinin becərilməsi faktı XIX əsrin əvvəllərinə aid başqa bir mənbədə də təsbit olunur.¹⁷

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda *kətançılıq* məhdud miqdarda da olsa, fərdi kəndli təsərrüfatlarında davam etdirilirdi. XIX əsrin 80-ci illərinə aid bir mənbədə Quba qəzasının şimal hissəsindəki Üçkün, Qəçrəş, Kıpçal, Susay, Gəray, Gican və Düztahir kəndlərində *kətan* (*kəndir*) əkilib becərilirdiyi xəbər verilir.¹⁸ Bu lifli bitkinin, habelə, qəzanın cənub hissəsindəki dağətəyi, qismən də dağ kəndlərində becərilirdiyi bildirilir.¹⁹

Quba qəzasında *kəndir* lifindən əyirilmiş sapdan «*sigəzi*» adlanan kobud ***kətan parça*** növü toxunmaqdan əlavə, ev məişətində gərək olan bir sıra zəruri məişət və təsərrüfat ləvazimatı (*buraz*, *tay kəndiri*, *yük kəndiri*, *çidar*, *cilov*, *çatı*, *sinə-çula*, *ciyə*, *təlis*, *xaral*, *çuval*, *xurcun*,

kəndir palazı, balıq və quş toru və s.) hazırlandığı etnoqrafik ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır.²⁰

Məlum olduğu kimi, qədim zamanlarda istifadə olunan əyirmə və eşmə (burma) vasitələrinin böyük bir qrupu müəyyən təkmilləşmə və dəyişmələrə uğrayandan sonra zamanəməzədək gəlib çatmışdır. Xammalın növündən asılı olaraq, bunlar forma, ölçü və çəki etibarlı ilə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənsələr də, işləmə prinsipinə və tipoloji oxşarlıqlarına görə çox yaxın olmuşlar. Hətta onların bəziləri universal səciyyə daşımaqla həm kətan, həm yun, həm pambıq, həm də ipək əyirmə və ya eşmə (bükərmə) əməliyyatlarında müştərək istifadə olunmuşlar. *Əl iyi* (teşi, əyircək, dük), yaxud müxtəlif quruluşlu *cəhrə* (dövr) bu cür universal əyirmə və eşmə vasitələri sırasına daxil idi. Bu əmək alətləri ilə yun, kətan, pambıq və ipək (keci) əyirib bükərmək olurdu. Bu alətlərlə yanaşı, hər bir xammal növünün özünə məxsus spesifik əmək alətləri də yaranmışdı. Belə alətlərə kətan və ipək emalı sahəsində daha çox təsadüf edilirdi.

Kətan (kəndir) sap istehsalında tətbiq olunan əmək alətlərinin böyük bir qismi Azərbaycanın cənub-şərq və şimal-şərq bölgələrində XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində qalmaqda idi.

Lənkəran-Astara bölgəsində talış dilində «vic» və ya «vış» adlanan kətan (kəndir) lifi «vişo adlanan» xüsusi lifləyici dəzgah vasitəsilə hazırlanırdı. Bunun üçün kətan dəstələrini vışonun çənəsi arasına salıb döyəcəklə, əzişdirir və onların saplaqlarını cülədən ayırırdılar. Sonra kətanın saplağının özəyini təşkil edən cülə qırıntılarını liflərdən tamam təmizləmək üçün onları *miz* üzərində «lato» adlanan taxta bıçaq (cüləkeş, sıyırğac) vasitəsilə təkrar-təkrar sıyırdılar. Liflərin uzun və qısasını bir-birindən ayırmaq üçün çox vaxt kəndir lifi *daraq* vasitəsilə daranırdı. Darama prosesi zamanı liflər həm də cülə qırıntılarından təmizlənir və «əlçim» adlanan xalis *piltə* halına düşürdü. Əlçimlənmiş kətan piltəsindən əl iyi²¹ və ya *cəhrə* vasitəsilə «kec», yaxud «kej» adlanan zərif kətan sapı hasil olunurdu. Kej həm tikiş, həm də parça, palaz, xaral, kisə, süfrə və s. toxuma məqsədilə istifadə olunurdu.

Bir qayda olaraq, vicin (kəndir lifinin) daraqda qalan kılkəsindən «ciyə» adlanan yoğun *ip* (kəndir) əyirilirdi. Kilkə piltələrindən talışların «lanqa» adlandırdığı dördpərli *əyircək* vasitəsilə *ciyə* hasil edilirdi.

Qədim tarixə malik olan lanqanın qolları bir-birinə keçiriləndən sonra ox vasitəsilə ortadan birləşdirilirdi. Oxun ucuna bərkidilmiş qarmağa bənd edilən ciyəni burub eşməklə, kec (keş), yəni kəndir ipi hasil edilirdi.

Kətan lifindən ayrılmış kecdən parça toxumaqdan əlavə, bir sıra zəruri məişət və təsərrüfat vasitələri də hazırlanırdı.

Kecin bərk bükülmüş növündən «navşa» adlanan ikibaşlı əmək aləti vasitəsilə «səl» (quş toru), «nəvet» (sallama balıq toru), «muloşq» (atma tor), «domja» və s. hörülüb hazırlanırdı. Kecdən habelə «kargah» adlanan dəzgahda şalvar və tuman üçün *bağ* toxunurdu.

Vicdən, habelə *dük* (əyircək, teşi) vasitəsilə nazik sap əyirilirdi. Kecin nazik növündən qadınlar *kargah*, yaxud «*giş dəzgahu*» adlanan hanada eyniadlı kətan parça növü (giş) toxuyurdular. Keçmişdə gişdən qadın və kişi geyim dəsti tikilib hazırlandığını qocalar indi də xatırlayırlar.

Kec və ya ciyə qatışığından «çaxçu» (çarxçu) adlanan xüsusi eşmə dəzgahında müxtəlif yoğunluqda *kəndir* (tay kəndiri, yük kəndiri, sicim, buraz, kəmənd və s.) eşilib hazırlanırdı.²²

Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində daha çox «kəndir» adı ilə bəlli olan kətan lifinin əyirilməsi və eşilməsi əməliyyatlarında istifadə olunmuş əmək alətləri Talış bölgəsindəki alətlərdən xeyli fərqlənirdi. Burada, əvvəla kətan bitkisinin saplağı xüsusi lifləyici dəzgahın köməyi ilə deyil, *toxmaq* (dəyənək) vasitəsilə, bəsit döymə üsulu ilə döyəcəklə lifdən ayrılırdı. İkincisi, əzilmiş kətan saplağının lifləri cülədən əl ilə seçilib təmizlənirdi.

Bunlardan əlavə, Quba kəndlərində cod xassəli kəndir lifini yumşaldıb zərif hala salmaq üçün onu dəmir dişləri çıxarılmış əl və ya ayaq dingi vasitəsilə ehmalca döyəcəydilər. Hətta kəndir lifi az olduqda, onu ding vasitəsi ilə deyil, əldə övkəşdirmə üsulu ilə yumşaldırdılar.²³

Quba bölgəsində kətan lifininin əyirilməsinin müxtəlif üsul və vasitələri qeydə alınmışdır. Əlharayı xırda-para tikiş işlərini görmək (çarıq tikmək, xaral, kisə ağzını gözəmək, yamaq salmaq, palan-navar tikmək, «sigəzi» adlanan kətan kisənin yanını calamaq və s.) üçün *çilik*

vasitəsilə, bəsit burma üsulu ilə qısa ölçülü nazik ciyə hazırlanırdı. Bunun üçün lif cəngəsindən bir qarış boyda uzadıb ucunu çiliyə bənd etdikdən sonra onu sağ əl ilə fırladırdılar. Çilik fırladıqca cəngədən ayrılan lifi burub *ip*, *ciyə* və ya *sap* halına salırdı. İpin nazik və ya yoğun əyirilməsi burulmaqda olan kəndir liflərinin sayı ilə müəyyən edilirdi.

Kəndir lifini əyirməyin nisbətən təkmilləşmiş üsulu *fırllağan* və ya *vəlvələ* vasitəsi ilə əyirmə olmuşdur. Bu arxaik üsul və alətlərin bir qismi zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.²⁴

Üç hissədən (gövdə, onun uclarına keçirilmiş dəstək və iydən) ibarət olan **fırllağan** vasitəsilə ip əyirmə daha geniş yayılmaqla, kütləvi səciyyə daşmışdır. Dəstək vasitəsi ilə fırlağanı hərəkətə gətirib fırlatdıqca onun iyinə bənd edilmiş kəndir lifi burulub uzanır və ipə, yaxud sapa çevrilirdi. Kəndir lifi burulub uzandıqca fırlağanın iyinə sarınıb *dükçə* əmələ gətirirdi.

Kətan lifini əyirməyin digər bir səmərəli əmək aləti Qubanın dağ kəndlərində geniş yayılmış, «vəlvələ» adlanan pərsəngli *əyircək* olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şahdağ xalqları keçmişdə vəlvələdən təkcə kətan (kəndir) lifi deyil, həm də lazım gəldikdə yun ip əyirərmişlər.

Vəlvələ bir qarış uzunluğunda ağac hərləncəkdən, onun ortasına keçirilmiş ox rolunu oynayan dəstəkdən, hərləncəyin hər iki ucunda açılmış gözlərə siyirtmə bağlanan 25-30 sm uzunluğunda əyircək ipindən ibarət olurdu. Hərləncəyin sürətlə fırlanmasını təmin etmək üçün onun bir başına pərsəng daşı bağlanırdı. Çox vaxt uzunsov və hamar çaydaşından ibarət olan pərsəng hərləncəkdən 6-7 sm-ə qədər ondan aralı qalırdı.²⁵

Çarx. Kəndir lifinin əyirilməsi və eşilməsi əiəliyyətinin ən təkmil və qismən də mexanikləşdirilmiş vasitəsi *çarx* olmuşdur. Quruluşuna və işləmə prinsipinə görə, Şəki (Vəndam), Lənkəran (Hişkədəre) və Quba (Yuxarı Ləgər) bölgələrində qeydə alınmış kəndir çarxı arasında elə bir ciddi fərq yox idi.

Çarx (çaxçu, çarxa) «kötük» adlanan düzbucaqlı formalı, 10-12 sm qalınlığında taxta lövhədən ibarət olmuşdur. Onun üzərinə mütəhərrik vəziyyətdə spiralvari yivə malik 4 ədəd eyni ölçülü ağac çarx bərkidilirdi. Bundan əlavə o, «qıra» (girə, qırça) adlanan və üzərində, 4 ədəd növü olan tənzimləyicidən və bir ucu qarmaqlı «midbar»dan ibarət olurdu. Çarxların fırlanması üçün onların hər biri başı qapaqlı ox vasitəsi ilə kötüyə birləşdirilirdi. Çarxların hər birinin ucuna metal qarmaq bərkidilir və halqavari bağlanmış uzun ciyə vasitəsilə fırladırdı. Bütün bunlardan əlavə, axırını çarxın yivinə dolanmış ciyənin səviyyəsini tənzimləyib sabit saxlamaq üçün kötük üzərinə xırda haça və qövsvarı ağac qarmaq taxırdılar.

Kəndir çarxı vasitəsilə həm əyirmə, həm də eşmə əməliyyatı yerinə yetirilirdi.

Bir qayda olaraq, çarxı 2 nəfər müştərək işlədirdi. Onlardan biri çarxların yivlərinə dolanmış ciyəni dartmaqla onları hərəkətə gətirib fırladır, «qıraçı» adlanan ikinci nəfər isə qucağında tutduğu kəndir lifinin ucundan bir qədər burub uzatmaqla, çarxın qarmağına bənd edib dal-dalı olmaqla, tədricən geri çəkirdi. Bu halda çarxçı dolama ciyəni əllə dartdıqca çarxlar mexaniki surətdə fırlanır və kəndir cəngəsindən ayrılmış lifləri burub *ip*, yaxud *sap* halına salırdı. Əyrici geri çəkilib çarxdan uzaqlaşdıqca kəndir lifləri əyrilib uzanırdı.

Mexaniki surətdə fırladılan çarx əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə imkan verdiyindən çox vaxt *bükdərmə* əməliyyatı da onun köməyi ilə icra olunurdu. Bu halda əyirilmiş kəndir ciyələrini qoşalaşdırıb, ikiqat, üçəm və ya dördqat olmaqla, hər birinin ucunu çarxlardan birinin qarmağına bənd edirdilər. Çarxlar hərəkətə gətirilib fırlandıqca qıraçının qıra vasitəsilə tutduğu tayları eşib bir-birinə dolayırdı. Kəndir taylarının dolaşmaması üçün onların hər biri qıranın üzərindəki novlara salınırdı. Qıraçı çarxa tərəf irəlilədikcə onunla midbar arasında qalan kəndir hissəsi eşilib bir-birinə dolanırdı.

Beləliklə, kətan lifindən həm ciyə, həm də kətan parça toxumaq üçün *sap* hazırlanırdı.

Nazik və zərif olan kətan sapından mütəhərrik toxuma dəzgahlarında müxtəlif növ kətan parçalar toxunurdu.

Pambıq parçalar (qumaşlar). Antik dövrdən başlayaraq Azərbaycanda pambıqçılıq təsərrüfatının meydana gəlməsi və inkişafı burada yeni bir toxuma materialının yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda pambıq parça toxuculuğunun yaranmasına təkan verən amillər sırasında pambıq mahlıcından ibarət xammal ehtiyatının bolluğu ilə yanaşı, ölkənin mülayim-isti

İqlim şəraitində əhalinin sərin pambıq parçalara tələbatının böyük olması faktı da mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın təbii-İqlim şəraiti üçün pambıq parçalar həm geyim, həm də ev məişəti üçün ən sərfəli toxuma materialı sayılırdı.

Ev məişətində, xüsusilə də ənənəvi geyim dəbində pambıq parçalara tələbatın böyük olması həm də əhalinin orta və kasıb təbəqələrinin maddi imkanı ilə bağlı olmuşdur. Bahalı ipək və yun parçaları əldə etmək imkanı məhdud olan ictimai zümrələr pambıq parçalarla kifayətlənməli olurdular.

Ənənəvi pambıq parçalar arasında başlıca yeri *bez* tutmuşdur. Azərbaycanda pambıq bitkisi sanki bez üçün becərilib yetişdirilirdi. Yun və kətan parçaları kimi, bez toxuculuğu da yerli xammal əsasında təşəkkül tapmışdır. Məlum olduğu kimi, pambıqdan toxunan parçaların ən arxaik növlərindən biri *kərbə* olmuşdur. Bu istilahın mənşə etibarlı ilə sanskrit dilində «pambıq» mənasını bildirən «*karpasi*» sözündən törədiyini nəzərə alan mütəxəssislər onun hind mənşəli olduğunu və hələ e.ə. IV əsrdə Hindistandan İrana və digər qonşu ölkələrə keçdiyini güman edirlər.²⁶ Bununla yanaşı, orta əsrlərdə Azərbaycanda ərəb mənşəli «qütni», yəni pambıq mənasını bildirən zərif parça toxunduğu bəlli olur.²⁷

M.X.Heydərov yazılı mənbələrə istinad edərək, qütünün kərbəbə nisbətən daha zərif olduğunu, hətta bəzən ipək və ya güləbətin qatışığı ilə toxunduğunu da xəbər verir.²⁸ Görünür, hələ ərəb işğalları dövrünə qədər Azərbaycanda pambıq parça istehsalı geniş yayılmış və onun toxuma texnikasında xeyli dərəcədə təkmilləşmə baş verilmişdir.

Görünür, sonralar tədricən «*kərbə*» və «qütni» ifadələri aradan çıxıb işlək formasını itirmiş, müvafiq surətdə «*bez*» və «*ağ*» istilahları ilə əvəz olunmuşdur. «*Ağ*» təkcə rənginə görə deyil, həm də zərif toxunuşu ilə kobud və qaba bezdən fərqlənirdi.

Ənənəvi pambıq parçaların boyama üsulu ilə hazırlanan bir sıra növləri: *kisəyi* və *fitə* son orta əsrlərdən etibarən tədricən *şilə* və *qədə* ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Şilə və qədəyin dəb düşməsində, şübhəsiz ki, bez istehsalının geniş yayılması və kütləvi səciyyə daşması faktı mühüm rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, xam bezi qırmızı rəngə boyamaqla, ondan *şilə*, tünd göy və ya mavi rəngə boyadıqda isə *qədə* əldə edilirdi. Bezdən hazırlanan şilə çox vaxt *fitə* kimi istifadə olunduğundan, görünür, nazik ağdan, yaxud bahalı ipək parçalardan *fitə* hazırlanmasına ehtiyac qalmamışdır. Bunun müqabilində məhdud miqdarda istehsal olunan nazik ağ («*hümayin ağ*») başlıca olaraq, *çit* və *qələmkar* parçaların hazırlanmasına sərf olunmuşdur.

Göründüyü kimi, ənənəvi pambıq parça növlərinin bir qisminin adı dəyişib yerli istilahlarla əvəz olunsada, onların istehsalı dayanmamışdır.

XIX əsrdə Azərbaycanın ənənəvi pambıq parça istehsalında tarixən olduğu kimi, yenə də Gəncə, Naxçıvan və Ordubad görkəmli yer tuturdu. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən ölkəyə Avropa və Rusiyadan ixrac olunan ucuz manufaktura mallarının idxalı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanda ümumən pambıq parça istehsalı tənəzzülə uğramışdır. Bununla belə, həmin əsrin sonlarına doğru Naxçıvan qəzasında hələ də pambıq becərilir və evdar qadınlar ondan parça toxuyurdular.²⁹ Bu dövrdə bez və ağ istehsalı Şamaxı və Şuşa şəhərlərində də davam etdirilməkdə idi.

XIX əsrin 30-cu illərinə aid yazılı məlumatlar Azərbaycanda pambıq parça istehsalının ümumi vəziyyəti barədə dolğun təsəvvür yaradır. Bu dövrdə bez istehsalı, əvvəllər olduğu kimi, şəhərlərdə «*bəzzaxana*» adlanan bez karxanalarında kəstar üsul ilə hazırlanmaqdan əlavə, bir sıra kəndlərdə ev peşəsi formasında hələ də qalmaqda idi. Bu faktı o dövrə aid mənbələrdən əxz olunmuş məlumatlardan da aydın görmək olur. XIX əsrin 30-cu illərində sabiq Qazax sultanlığından bəhs edən bir mənbədə xalça, palaz, şal və s. kimi yun məmulatları ilə yanaşı, hər bir ailədə *bez* toxunduğu xəbər verilir.³⁰

Ənənəvi pambıq parça, o cümlədən, bez istehsalında şəhər karxanaları (bəzzaxanalar) başlıca yer tuturdu. XIX əsrin 30-cu illərinə aid statistik məlumatlarda vaxtilə Azərbaycanın iri toxuculuq, o cümlədən, pambıq parça istehsalı mərkəzlərindən olmuş Gəncə şəhərində 164 nəfər toxucu işlədiyi xəbər verilir.³¹ Şəhərdə parça toxucularının xeyli hissəsini **bəzzazlar** (bez toxuyan ustalar) təşkil edirdi. Onlar müxtəlif çeşiddə **qumaş** parçalar: **ağ bez**, **qırmızı bez**, **calamaya** və s. toxuyurdular. Mənbənin yazdığına görə, həmin dövrdə Gəncənin toxucu

karxanalarında ildə 2000 ədəd ağ bez, 200 ədəd qırmızı bez (şilə-A.M.), 400 ədəd «calamaya» adlanan nazik ağ toxunurdu.³² Bundan əlavə, Gəncə əyalətinin əksər kəndlərində də bez toxunurdu. Bu cəhətdən Samux mahalı əhalisi xüsusilə fərqlənirdi. Onlar əla xalçalar, ipək və yarımipək parçalar toxumaqla yanaşı, «calamaya» adlanan yüksək keyfiyyəti pambıq parça (zərif ağ) da istehsal edirdilər.³³

Əvvəllər olduğu kimi, XIX əsrdə də pambıq parça, xüsusilə, onun qalın növü olan bez istehsalı Azərbaycanın hər yerində, həm şəhər karxanalarında, həm də kəndlərdə geniş yayılmışdı. Əksər bölgələrdə bezi qadınlar toxuyurdular. Onlar cecim və şal kimi, bezi də bəsit *yer hanasında* toxuyurdular. Bundan fərqli olaraq, bəzzazlığın inkişaf etdiyi bir sıra bölgələrdə bez xüsusi *culfa* dəzgahında, «bəzzaz» və ya «culfa» adlanan peşəkar kişi toxucular tərəfindən toxunurdu. Həm də bu halda bezin boyanıb *şilə* və ya *qədək* halına salınması əməliyyatı ilə bilavasitə bəzzaz özü deyil, «şiləçi» adlanan peşəkar küp boyaqçıları məşğul olurdular.

Azərbaycanda tarixən pambıq parça, o cümlədən, bez istehsalının klassik vətəni Naxçıvan olmuşdur. Bölgə öz üstünlüyünü uzun müddət qoruyub saxlaya bilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın digər bölgələrində pambıq parça istehsalı tənəzzülə uğrayıb aradan çıxdığı halda, Naxçıvanda bez toxuculuğu həm kустar sənət, həm də ev peşəsi formasında hələ də davam etməkdə idi. Maraqlı haldır ki, burada bez toxuculuğu təkcə şəhər və şəhər tipli qəsəbələrdə deyil, həm də kəndlərdə əmtəə istehsalı səciyyəsi daşımaqla satış məqsədi güdmüşdür. XIX əsrin 80-ci illərinə aid bir mənbədə göstərilirdi ki, Naxçıvan qəzasının 3 mahalında o zaman bez istehsalı ilə məşğul olan kənd toxucularının sayı 910 nəfərə çatırdı. Bundan əlavə, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində də xeyli *culfa*, başqa sözlə, bez toxuyan (bəzzaz) cəmləşmişdi.³⁴ Bir qədər əvvəllərə aid başqa bir mənbənin yazdığına görə, Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı ələ keçirib bu yerlərə sahib olan zaman Naxçıvan şəhərində 40 nəfər bəzzaz işləyirdi.³⁵ XIX əsrin 30-cu illərinə aid arxiv sənədində isə həmin dövrdə Naxçıvan şəhərində, ümumiyyətlə, toxucuların sayının 126 nəfər olduğu və Ordubadda çalışan 145 nəfər bəzzazla birlikdə isə hər iki şəhərdə 271 nəfər *culfa* işlədiyi xəbər verilirdi.³⁶

XIX əsrin sonlarından bəhs edən başqa bir mənbənin yazdığına görə, o zaman Ordubad əhalisinin yarısı toxuculardan ibarət olub İrəvan və digər quberniyaların əhalisini pambıq parça ilə təmin edirdi.³⁷

XIX əsrin birinci yarısında pambıq parça, o cümlədən, bez və ağ parça istehsalı Azərbaycanın digər şəhərlərində (Gəncə, Şamaxı, Şuşa, Şəki, Quba, Dərbənd və b.) hələ qalmaqda idi.

Şəhər bəzzazxanalarında olduğu kimi, Bakının Əmircan, Bülbülə və Suraxanı kəndlərində də bezi kişilər,³⁸ həm də mütəhərrik *culfa* dəzgahında toxuyurdular. Lakin pambığın çiyiddən təmizlənməsi, onun yay ilə atılıb mahlıç halına salınması, *əl iyi* və ya *cəhrə* vasitəsi ilə ayrilib-bükdərilməsi, hətta kələflənib boyanması əməliyyatları ilə qadınlar məşğul olurdular.

Etnoqrafik materiallardan məlum olduğu kimi, kənd bəzzazları pambığın çiyidini əllə çıxarıb təmizləyirdilər. Bundan fərqli olaraq, bez istehsalı ilə daimi məşğul olan peşəkar şəhər karxanalarında pambığı çiyiddən təmizləmək üçün, adətən, «cıyrıq» adlanan çiyidtəmizləyən alətdən istifadə olunmuşdur.

1829-cu ilin məlumatına görə, Şuşa şəhərində 80 toxucu dəzgağı olan 28 bez karxanası fəaliyyət göstərirdi. İl ərzində həmin karkanalarda hər birinin uzununu 10 arşın, eni 7 gireh olan 8000 ədəd bez toxunurdu.³⁹

Həmin dövrdə bez, alaca və digər pambıq parça növlərini toxumaq üçün Dərbənd şəhərində 115 *culfa* dəzgağı fəaliyyət göstərirdi. Burada toxunan bezin hər bir tikəsinin uzunluğu 9 - 10 arşına qədər olurdu. Keyfiyyətindən asılı olaraq, onun hər bir topu (tikəsi) 2 manat 50 qəpikdən 5 manatadək müxtəlif qiymətlərə satılırdı.⁴⁰ Bu faktdan bir daha bəlli olur ki, o zaman bezin müxtəlif çeşidləri toxunulmuş.

Quba qəzası rəisinin 1841-ci il hesabatında qəzada toxunan yun məmulatları (xalça, palaz, məfrəş, xurcun, şal, corab və s.) ilə yanaşı, bir sıra pambıq parça növləri: *bez*, *xasa* (kisəyi) və qızıl boya ilə şəhər boyaqxanalarında qırmızı rəngə boyadılan *bürmət* istehsalından bəhs olunur.⁴¹ Qeyd etmək lazımdır ki, bu fakt pambıq parçaların «xasa» və «bürmət» adlanan tipoloji növləri barədə XIX əsr mənbələrində təsadüf olunan ilk məlumat sayılır.

Həmin dövrdə Şamaxı şəhərində fəaliyyət göstərən bez karxanalarından əlavə, bir sıra kəndlərdə pambıqdan tuman, köynək, örtük üçün bez və ya digər parçalar toxunuldu.⁴² Mənbə müəllifinin yazdığına görə, Rusiyada kətan necədirsə, burada da bez eləcə adı idi.⁴³

XIX əsrin 30-cu illərində Şamaxı şəhərində ağ və qara rənglərdə olmaqla, iki cür bez toxunurdu. Ağ bezin hər bir tikəsinin uzununu 12 arşın, eni 1,25 arşın, qara bezin isə uzununu 10 arşın, eni 3/4 arşın olurdu.⁴⁴ Burada bezdən əlavə, hər birinin uzununu 8 arşına çatan *yorğan üzü* də toxunurdu.⁴⁵ Şamaxının bez (culfa) dəzgahlarının hər birində 2 nəfər işləməklə, gün ərzində 3 ədəd bez və ya yorğan üzü toxumaq olurdu.⁴⁶ Əmək məhsuldarlığının səciyyəsi barədə aydın təsəvvür yaradan bu faktdan məlum olur ki, şəhər karxanalarındakı bez dəzgahları mütəhərrik quruluşa, yəni təkən vasitəsilə hərəkətə gətirilən nirə-şana sisteminə malik olmuşdur.

V.Leqkobitov Şamaxı bezinin yuyulub təmizlənməsi və ağardılması proseslərinin ətraflı təsvirini də vermişdir. Onun yazdığına görə, bez toxunub qurtarandan sonra təmiz suda diqqətlə yuyulub sıxılır, daha sonra ikili-birli nisbətində götürülmüş əhəng və qəlyədaşı məhlulunda qaynadılırdı. Hər birinin uzununu 10-12 arşın olan 10 top bezə 1 batman əhəng, yarım batman qəlyədaşı sərf olunurdu. Ağardılmış bez yenidən təmiz suda yuyulub qurudulurdu.⁴⁷

Daxili tələbatla əlaqədar olaraq, bez istehsalı Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində XIX əsrin ortalarında hələ də davam etdirilməkdə idi. Bölgədə həm yerli, həm də satınalma pambıq mahlıçı işləyirdi. XIX əsrin 30-cu illərində Quba əyalətində daxili istehlak üçün hər il 2500 pud pambıq istehsal olunurdu.⁴⁸ Qubanın bir çox kəndlərdə bundan bez toxunurdu.⁴⁹

Yenə həmin dövrdə Dərbənd əyaləti əhalisinin xeyli hissəsi ipək və bez istehsalı ilə məşğul olurdu.⁵⁰ Təkcə Dərbənd şəhərində fəaliyyətdə olan 115 toxucu dəzgahında *bez, alaca* və digər pambıq parçalar toxunurdu.⁵¹

Xəzər vilayəti rəisinin 1841-ci ilə dair hesabatında Şirvan, Taliş, Quba qəzalarının fərdi kəndli təsərrüfatlarında becərilən pambıq məhsulunun bir hissəsinin ev məişətində istifadə edilməsi, yerdə qalan hissəsinin isə yerli bez istehsalına sərf olunmaq, yaxud xarici ölkələrə ixrac edilmək üçün satış bazarlarına çıxarılması barədə məlumat verilir.⁵² Bakı qəza rəisinin 1842-ci ilə dair hesabatında isə Abşeronda məhdud miqdarda becərilən pambığın bir hissəsindən bez toxunduğu, qalan qisminin isə satış məqsədi ilə Quba əyalətinə göndərildiyi xəbər verilir.⁵³

Yerli xammal əsasında işləyən pambıq parça müəssisələrində ən çox *bez* toxunurdu. XIX əsrə aid rəsmi sənəd və ədəbiyyatlarda onlar, adətən, *karxana*, yaxud «*bez karxanası*» kimi təqdim olunurdu. O dövrün arxiv materiallarında 1843-cü ildə Şirvanda 35, Dərbənddə isə 10 bez karxanasının fəaliyyət göstərdiyi xəbər verilir.⁵⁴ XIX əsrin ortalarında Gəncə şəhərindəki bez karxanalarında təkcə *calamaya*, yəni nazik ağ toxuyan 30 dəzgah fəaliyyət göstərirdi.⁵⁵

Faktlardan göründüyü kimi, Rusiya tərəfindən işğal olunandan xeyli sonra da Azərbaycanın ənənəvi pambıq parça istehsalı davam etdirilməkdə idi. Lakin xaricdən ixrac olunan və ucuz başa gələn manufaktura mallarının rəqabəti nəticəsində yerli bəzzaxanalar tədricən tənəzzülə doğru gedirdi.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın ənənəvi pambıq parçalarının ən geniş yayılmış kütləvi növü olan *bezi* hər bir ailədə evdar qadınlar *yer hanası*, yaxud *culfa* dəzgahında toxuyub ailənin daxili istehlakına sərf etdirdi. Bundan əlavə, bez həm də şəhərlərdə cəmləmiş xüsusi karxanalarda «bəzzaz» adlanan peşəkar ustalar tərəfindən toxunurdu. Karxana bezi mütəhərrik culfa dəzgahında toxunduğundan keyfiyyət etibarlı ilə yer hanasında toxunan ev bezindən üstün tutulurdu.

Bez toxumaq üçün pambıq, ilk növbədə əl ilə, yaxud «cıyırıq» adlanan xüsusi çiyid çıxaran alət vasitəsilə çiyiddən təmizlənilib *mahlıç* halına salınırdı. Naxçıvan bölgəsində isə gec açılmış pambıq qozaları *çalxov* vasitəsilə gərzəkdən təmizlənilirdi. Bundan sonra *əl iyi* və ya *cəhrə* vasitəsilə mahlıcdan sap və ya iplik əyirilirdi. Çox vaxt sap öz təbii rəngində, bəzən isə qara, qırmızı və ya göy rəngə boyanılandan sonra toxunurdu.

Adətən, «arşınnıma» qaydada toxunan bezin hər topu çox vaxt 8 və ya 10 arşın, bəzən isə 12 arşına çatırdı. Bezin eni, adətən, 1 arşın, yaxud ondan 1 çərək az və ya çox toxunurdu.

Bez mahlıcin öz təbii rəngində toxunduqda o, *əhəng* və *qəlyədaşı* məhlulu vasitəsilə bir daha ağardılırdı. *Ağartma* əməliyyatı bezin keyfiyyətinə və zahiri görkəminə təsir göstərməklə yanaşı, həm də boyanan zaman rəngi yaxşı götürməsinə kömək edirdi.

Bezin ərish və arğacı bəzən toxunmazdan əvvəl müxtəlif rənglərə boyanırdı. Bu səbəbdən də, *boyalı sapdan* müxtəlif çeşiddə *zolaqlı*, yaxud *xanəli* pambıq parçalar toxunurdu. Buna müvafiq olaraq, zolaqlı toxunmuş bez «təfsilə», onun xanəli bəzəyə malik olan və ədədi qaydada toxunan növü isə «çadraşan», yaxud «codana» adlanırdı. Yerli bez istehsalı aradan çıxandan sonra onun aşağı növü sayılan və ədədi qaydada toxunan codana həm də *çadra* kimi istifadə olunmuşdur.

Təfsilə toxumaq üçün ərish düzümünü əmələ gətirən sapların rəng çaları hər dəfə müəyyən saydan sonra növbəli sürətdə al-dəyişik edilirdi. Bunun sayəsində parça toxunduqca onun üzərində uzun zolaqlar əmələ gəlirdi. Parçanın zolaqlarını köndələn şəkildə salmaq lazım gəldikdə isə ərish düzümü eyni rəngdə sabit saxlanılır, onların arasından keçirilən müxtəlif rəngli arğac sapları müəyyən saydan sonra dəyişdirilirdi.

Pambıq parçada bəzək zolaqlarının enli və ya dar salınması, yaxud bir-birini əvəzləməsi ərish düzümündə, yaxud arğac keçirmələrində eyni rəngli sapların miqdarını dəyişdirmək yolu ilə tənzimlənirdi.

Təfsilənin bəzək zolaqları bəzən müxtəlif rəngli arğac saplarını eyni qaydada əvəzləmə yolu ilə əmələ gətirilirdi. Təfsilənin bu çeşidi «miləmil» adlanırdı.

Keçmiş məişətdə milə-mil təfsilə ən çox yorğan, döşək, mütəkkə, nimdər üçün mitil və ya üzülük məqsədi ilə işlənirdi. Bəzən onu qadın geyim tiplərində astar çəkmək məqsədi ilə istifadə edirdilər.

Miləmil toxunuşlu təfsilə Orta Asiya xalqları arasında «süzəni» adı ilə geniş yayılmışdı. Həm də təfsilədən fərqli olaraq, süzəni təkcə pambıqdan deyil, ipəkdən də toxunulurdu.

Çadraşan təfsilədən fərqli olaraq, şahmatsayağı xanəli toxunurdu. Bunun üçün toxuma prosesində həm ərish düzümü, həm də arğac keçirmələri müxtəlif rəngli sapların köməyi ilə müəyyən saydan sonra əldəyişik edilirdi. Xanələrin ölçülərinin böyük və ya kiçik olması müxtəlif rəngli ərish-arğac saplarının müəyyən saydan sonra əldəyişik edilməsi, başqa sözlə, onların sayının azaldılıb artırılması yolu ilə təmin edilirdi.

Çadraşan, əsasən, *çadra* (çarşab) məqsədi ilə istifadə olunmaqdan əlavə, həm də *boxça*, *fitə*, bəzən *qətfə* kimi də işlənirdi. Elə bu səbəbdən də çadraşan ədədi qaydada toxunub satılırdı. Məmulatın növündən, başqa sözlə, hansı məqsədlə istifadə edilməsindən asılı olaraq, o müxtəlif ölçülərdə toxunurdu.

Keçmiş məişətdə istifadə olunan yerli qumaşlar arasında *mitqal* və *çit* mühüm yer tutmuşdur.

Mitqal. Əsli ərəbcədən olan «mitqal» sözünün Azərbaycan etnoqrafik mühitinə nə vaxt düşməsi dəqiq bəlli olmasa da, orta əsr mənbələri onun bu ad altında istehsalının Azərbaycanın başlıca toxuculuq mərkəzlərində geniş yayıldığını göstərir.

Azərbaycanın ənənəvi pambıq parça növləri arasında *mitqal* xüsusi yer tutmuşdur. Nazik, həm də çox sıx toxunmuş pambıq parça növü olmaq etibarını ilə *mitqal* bezdən xeyli fərqlənirdi. Bu səbəbdən də o, çox və yüksək qiymətləndirilirdi. *Mitqal*, əsasən, alt paltarının tikilməsinə sərf olunurdu. Lakin ondan çox vaxt basmaqəlib üsulu ilə *çit* və *qələmkar* parçalar hazırlamaq üçün xammal kimi istifadə olunurdu. Məhz bu səbəbdən də bilavasitə təbii halında məişətdə az işlənən *mitqal* basma, yaxud qələmkarlıq məmulatlarının hazırlanmasına sərf olunduğundan xalq arasında o, çox vaxt «xam *mitqal*» adlanırdı.

Pambıq sapının ən nazik növündən **tənzif**, onun ikiqat və ya üçəm bükülmüş növündən isə **calamaya** (nazik ağ) istehsal olunurdu. *Calamaya* sıx toxunmuş pambıq parça növü olub, ən çox Gəncədə toxunmuşdur.

Codana. Bezin nistəbən yoğun sapdan toxunmuş qaba növü «codana» adlanırdı. Adətən, codana özünün təbii rəngində az istifadə olunurdu. Codananı çox vaxt *mavi* (göy) rəngə boyamaqla, ondan *çadra* hasil olunurdu. Bu səbəbdən də codana çox vaxt ədədi qaydada, başqa sözlə, *çadra* ölçüsündə (2x1,5 arşın) toxunurdu.

Xalis pambıq mahlıcından toxunan qumaşlarla yanaşı, XIX əsrin əvvəllərində şəhər karxanalarında ipək və pambıq qatışıqları ilə bir sıra parça növləri: *kəsənfə*, *namazı*, *tətinlik*, *alaca* və s. toxunduğu ədəbiyyat materiallarından aydın görünür.⁵⁶

Digər ənənəvi parça növləri (yun, ipək, kətan) kimi, pambıq parçalar da toxunub hazır

olandan sonra bir sıra texnoloji əməliyyatlardan (yuyulub təmizlənmə, ağardılma, bişirilib sıxlaşdırılma və s.) keçirdi. Bundan əlavə, hazır pambıq parçaların böyük qismi habelə boyama, yaxud basma-qəlib üsulu ilə naxışlanıb bəzəkli hala salınır, beləliklə də dekorativ-tətbiqi sənət məhsuluna çevrilirdi.

Bunların arasında boyaq məmulatı (*şilə, qədək*) xüsusi yer tuturdu. Pambıq parçaların naxışlanıb bəzədilməsi ilə xüsusi karxanalarda, həm də peşəkar boyaqçı və qəlibkeş ustalar məşğul olurdular. Bu məmulat növlərinin hər birinin özünə məxsus bəzək texnologiyası təşəkkül tapmışdır.

Pambıq parça məmulatının bəzi növlərinin bəzədilib naxışlanmasında isə həm boyama, həm də basmaqəlib (basmanaxış) üsullarından müştərək istifadə olunmuşdur.

Etnoqrafik materialları əbədiyyat məlumatları ilə tutuşdurduqda məlum olur ki, XIX əsrədək gəlib çatmış ənənəvi pambıq parçalar (*bez, codana, calamaya, mitqal, ağ*) ən çox boyama, qismən isə basmaqəlib üsulları ilə bəzədilmişdir. Boyaq üsulu ilə bezdən *şilə, qədək*, bezin qaba (cod) növü olan codanadan isə **çadra** hazırlanırdı. «Calamaya» və ya «humayın ağı» adlanan zərif ağdan basma-qəlib üsulu ilə **çit** hazırlanırdı.

Azərbaycan əhalisinin kasıb zümrələrinin məişətində boyama üsulu ilə ağ bezdən hazırlanan **şilə** və **qədək** o dərəcədə mühüm yer tutmuşdur ki, ilk baxışda elə görünürdü ki, sanki burada bez yalnız boyaq materialı məqsədi ilə kasıblar üçün toxunulmuş.

Ağardılmış bezi qırmızı rəngə boyamaqla, ondan *şilə*, mavi (göy) rəngə boyadıqda isə *qələk* əldə edilirdi. Adlarının etimoloji mənası Azərbaycan dilinin leksik materialı ilə o qədər də səsləşməyən bu pambıq parça növləri⁵⁷ XIX əsrdə Azərbaycan əhalisinin müxtəlif sosial zümrələrinin geyim mədəniyyəti və məişətində hələ də mühüm yer tutmaqda idi. Şilədən bir sıra qadın geyimləri tikilməkdən əlavə, həm də balınc və mütəkkə üzü, taxça və camaxatan pərdəsi düzəldilir, habelə ondan boxça və hamam fitəsi kimi də istifadə olunurdu.

Keçmişdə qədəkdən ən çox köynək, bulaşa, kişi arxalığı tikilmiş. Bu mənada qədək bir növ kasıb libası, abır paltarı üçün ən münasib və sərfəli parça materialı sayılmış. Bununla belə, yerli bez istehsalı kənardan, ən çox isə Rusiyadan idxal olunan ucuz pambıq və kətan parçaların rəqabətinə dözməyib XIX əsrin ikinci yarısından etibarən tənəzzülə uğramağa başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq, yerli bezdən hazırlanan şilə və qədək istehsalı da aradan çıxmışdır.

Ucuz fabrik parçalarının idxalı nəticəsində tənəzzülə uğrayan bezdən fərqli olaraq, *codana* daha möhkəm və davamlı olması səbəbindən xeyli müddət özünün istehsal əhəmiyyətini qoruyub saxlamış və kənardan idxal olunan ucuz manufaktura ağının rəqabətinə dözə bilmişdir. Codananın möhkəmliyini təmin etmək üçün, adətən, onun uzatma və atmacı nisbətən yoğun əyrimləkdən əlavə, həm də möhkəm bükdürülürdü.⁵⁸

Pambıq parçalara, xüsusilə də, zərif toxunuşlu *ağ* (humayın ağı) və basma üsulu ilə ondan hazırlanan **çit** parçalara əhalinin varlı təbəqələrinin də məişət və geyim tələbləri böyük idi. Ona görə də pambıq parçalara əhalinin müxtəlif zümrələrinin geyim və məişət tələbatı bütün orta əsrlər boyu dəyişməz olaraq qalmışdır. Bütün bu amillər Azərbaycanda pambıq bitkisinin becərilməsini və ondan müxtəlif növ qumaş parçalar toxunmasını zəruri etmişdir.

Lakin XIX əsrin sonlarına doğru nəinki yerli pambıq parçalar, habelə ipək qatışığı ilə toxunan ənənəvi qumaşlar tənəzzülə uğrayıb aradan çıxmışdır. Əvvəlcə İngiltərədən, sonralar isə Mərkəzi Rusiyadan idxal olunan yüksək keyfiyyətli fabrik parçaları ucuz başa gəlmələri səbəbindən tədricən yerli pambıq parça istehsalını sıxışdırıb aradan çıxarmışdır.⁵⁹ A.S.Piralovun yazdığına görə, bunun üçün, yəni yerli pambıq parçaların istehsalının aradan çıxmasına yarım əsrədək vaxt gərək olmuşdur. Kustar pambıq parça istehsalı ilə bərabər pambıq bitkisinin becərilməsi də aradan çıxmağa başlamışdır.⁶⁰

İpək parçalar. Azərbaycanın ənənəvi ipək parçaları *keci* və *xam ipək* telindən toxunmaqla, tarixən iki tipoloji növdə istehsal olunmuşdur. Buna müvafiq olaraq, burada ipək emalının texnoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənən **əyirmə** və **sarıma** olmaqla, iki başlıca forması təşəkkül tapmışdır. Bu səbəbdən də Azərbaycanda tarixən istehsal texnikası və inkişaf səviyyəsi cəhətdən bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənən keci (cecim) və xam ipək toxuculuğu təşəkkül tapmışdır. Ənənəvi ipək toxuculuğunun bu formalarının hər birinə xas olan fərqli texnoloji xüsusiyyətlər istehsal proseslərinin hər bir mərhələsində: baramanın açılması, ipək tellərinin ilkin emalı, xam

ipəyin bişirilməsi, çillə və ara ipəyinin hazırlanması, toxuma texnologiyası, boyama və naxışsalma üsul və vasitələrində aydın nəzərə çarpırdı.

Keci (cecim) məmulatı. Şəhər şərbafxanaları ilə üzvi surətdə bağlı olan və mütəhərrik toxucu dəzgahlarında istehsal olunan, həm də kişi məşğuliyyəti kimi təşəkkül tapmış *xam ipək* toxuculuğundan fərqli olaraq, keci (cecim) məmulatı kümdar qadınlar tərəfindən, bəsit quruluşlu toxuma dəzgahlarında, əsasən də, *yer hanasında* toxunmuşdur. Keçmişdə keci məmulatı istehsalı baramaçılığın inkişaf etdiyi kümdar kəndlərdə daha geniş yayılmışdı.

Sarıma üsulu ilə hasil olunan xam ipək telindən fərqli olaraq, keci sap hazırlamaq üçün barama əvvəlcə kül və sabun məhlulunda bişirilib *pilə* halına salınırdı. Pilə həm salamat, həm də «çixdaş» baramadan bişirilib hazırlana bilirdi. Lakin əməli işdə saf barama, əsasən, xam ipək istehsalına sərf olunduğundan pilə ən çox çixdaş (*tompal, çatal, kəmsarıq, kəpənəkləmiş* və s.) baramadan hazırlanırdı.

Pilə «bişirilib» hazır olandan sonra evdar qadınlar *əl iyi* (teşi, əyircək, tağalaq, diyir, fırlağan) vasitəsilə onu əyirib keci sap halına salırdılar. Bəzən keçi sap şərbafklar arasında «dövr» adlanan böyük çarxlı *cəhrə* vasitəsi ilə əyirilib bükdürülmüşdür. Lakin əmək məhsuldarlığının yüksək olmasına baxmayaraq, əməli işdə cəhrəyə nisbətən daha zərif keci sap əyirməyə imkan verən *əl iyinə* üstünlük verilirdi.

Məlum olduğu kimi, *əl iyi* (teşi) üzərinə dolanıb dükcə halına salınmış keci teli mafraq olurdu. Ona görə də onu bir neçə qatdan ibarət olmaqla, eşmə yolu ilə bükdürür və beləliklə də, toxuma və ya tikmə əməliyyatı üçün yararlı olan müvafiq yoğunluqda *sap* halına salırdılar.

Bunun üçün üzərinə keci teli sarınmış bir neçə ədəd *əl iyini* qazan, ələk və ya xəlbirə qoyub hərəsindən bir tel götürməklə, əvvəlcə onları açıb *yumaq* halına salır, sonra da ikiqat, üçəm və ya dördqat olmaqla başqa bir boş teşi, yaxud *cəhrə* vasitəsilə eşib bükdürüldülər. Sənət dili ilə bu əməliyyat «tovlama» və ya «tov vermə» adlanırdı.

Keci sapı teşi vasitəsilə tovlayıb bükdürmək üçün kümdar əyirmə prosesində olduğu kimi, baş və şəhadət barmağının köməyi ilə teşinin başını burub buraxmaqla onu havada fırladırdı. Bu halda teşinin başına bənd edilmiş keci sapın sol əldə tutulan hissəsi burulub eşilir və bir-birinə sarınmaqla daha möhkəm sapa çevrilirdi. Beləliklə, cecim məmulatı toxumaq üçün zəruri olan lazımı yoğunluqda keci sap hasil olunurdu.

Keci sap təkə pilədən əyirmə üsulu ilə deyil, islaq baramadan sarıma yolu ilə də hasil olunurdu. Keci sap hazırlamaq üçün qazana tökülmüş barama tam bişirilməyib, sadəcə isti suda isladılma yolu ilə yapışqan məhlulundan təmizlənirdi. Sonra islaq baramalardan 3-4 ədədini telçəkən ilə döyəcləyib, hərəsindən bir tel ayırır və uclarını birləşdirərək *əl iyi* (teşi) üzərinə sarıyırdılar. Teşi sağ əldə fırladıldıqca baramaların «sərtə» adlanan baş teli açılıb sapa çevrilir və teşi üzərinə sarınırdı. Barama üzərindəki 36 m-ə qədər uzunluğu olan ipək telinin saf hissəsi açılıb tükənənə qədər sarıma prosesi davam etdirilirdi. Baramalardan hansının baş teli tez tükənərdisə, digər xam baramanın baş telini tapır və sarınmaqda olan tellərə «qat» verirdilər. Əsas diqqət ona yetirilirdi ki, sarığa gedən ipək tellərinin sayı azalmayıb sabit qalsın. Əks təqdirdə sarıq ipəyinin teli gah nazik, gah da yoğun düşməklə, xam keçi qeyri bərabər yoğununda hasilə gəlirdi. Bu isə sarıq telinin mafraqlaşmasına səbəb olmaqla, həm də toxuma prosesində parçanın keyfiyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Sarıma yolu ilə xam ipək teli hasil etməyin bu bəsit üsulu Qarabağ kümdarları arasında yaxın keçmişdək qalmaqda idi.⁶¹

Xam ipək teli əldə etməyin digər sadə bir üsulu da hər iki başı aypara formasında yonulub çökək hala salınmış, sarğı lövhə vasitəsi ilə sarıma üsulu olmuşdur. Bu məqsədlə isti suda isladılıb yapışqandan təmizlənməmiş 3-4 ədəd baramanın hər birinin baş telini tapıb birlikdə sarğı lövhəciyinin deşiyindən keçirəndən sonra telləri dartıb uzadır və lövhəcik üzərinə sarıyırdılar. Sarıma prosesi bu qayda ilə davam etdirildikcə baramadan çözülib tükənmiş tellər yenisi ilə əvəz olunurdu. Bu üsul ilə hazırlanmış xam ipək telindən müxtəlif növ zərif ipək parçalar, o cümlədən *çarşab, yorğan* və *döşək üzü* toxunurdu.⁶²

Keci sapdan qadınlar evdə *hana* qurub müxtəlif növ ipək məmulatı toxuyardılar. Dik hanadan fərqli olaraq, yer hanasının «uzatma» adlanan əriş tellərini lazımı qədər uzatmaq olurdu. Ona görə də keci məmulatı müxtəlif ölçülərdə toxuna bilirdi. Bununla belə o, hüdudsuz deyildi. Bir qayda olaraq, yer hanasında toxunan məmulatların, o cümlədən, keci parçaların uzunluq

ölçüsü hananın ərş uzatmalarının iki mislinə bərabər olurdu. Əgər yer hanası 5 arşın məsafədə qurulardısa, onda toxunmuş parçanın boyu 10 arşın alınır. Əgər yer hanasında ərş tayları 6 arşın məsafədə qurulardısa, belə halda parça 12 arşın uzununda toxunmuş olurdu. Bu ölçülər isə keci parçadan hazırlanacaq məmulatın boyuna müvafiq gəlirdi. Elə bu səbəbdən də keci parçalar, adətən, ədədi qaydada, həm də bu və ya digər məmulat növünün ölçüsünə, başqa sözlə, onun biçilib tikilməsinə kifayət edəcək müvafiq ölçüdə toxunurdu. Ona görə də cecim toxunuşlu keci parçalar çox vaxt bu və ya digər geyim növünün («şalvar», «köynək», «çuxa», «çarşab», «qurşaq» və s.), yaxud məişət vasitəsinin («yorğan üzü», «döşək üzü», «mütəkkə üzü» və s.) adını daşıyırdı.

Keci sapdan toxunmuş geniş çeşiddə ipək məmulatı arasında *cecim*, *tətinlik*, *xasqırmızı*, *aloyşa*, *alaca*, habelə geyim adları ilə bəlli olan *çuxa*, *şalvar*, *köynək* və s. mühüm yer tuturdu.

Keçmiş məişətdə keci məmulatının tipoloji növləri arasında cecimə tələbat xüsusilə çox böyük idi. Şəhər və kənd evlərində döşəmə üzərinə sərilmiş *dördöşəyi*, *nimdər*, *mütəkkə*, *balınc*, *püştü*, habelə *yataq döşəyi*, *yorğan üçün üz*, taxça və camaxadan *pərdəsi*, *yük örtüyü*, *buxarıbaşı*, *gərdək*, *canamaz*, *boxça*, *süfrə* və s. məqsədlərlə ən münasib və sərfəli parça materialı keci sapdan toxunmuş cecim sayılırdı. Bunlardan əlavə, *heybə*, *yəhərqaşı*, *ladı*, *çul*, *gərək torbası*, *duz torbası* və s. kimi zəruri məişət ləvazimatı cecimdən düzəldilirdi. Bütün bunlarla yanaşı, sarıma üsulu ilə əldə olunmuş xam ipək telindən yer hanasında toxunmuş cecim tipli parçalar keçmiş məişətdə cah-calal, qiymətli ev müxəlləfatı sayılırdı.⁶³ Keci sapdan toxunmuş məmulatlar, hər şeydən öncə, özünün yüksək keyfiyyəti, yumşaq, möhkəm və davamlı olması ilə səciyyəli idi. Mütəxəssislərin fikrincə, cecim məmulatı möhkəm və düzümlü olduğundan keçmiş ev məişətində yarım əsrə qədər işləyirdi.⁶⁴ Bundan əlavə, al-əlvan boyanmış keci saplarının köməyi ilə müxtəlif nəqşli cecimlər toxumaq olurdu.

«Qafqaz» qəzetinin yazdığına görə, cecim istehsalında Şuşa qəzasının Lənbəran və Ağcabədi kəndləri xüsusilə fərqlənirdi.⁶⁵ Burada ondan yorğan-döşək üzü kimi istifadə olunduğunu xəbər verən mənbənin yazdığına görə, bu kəndlərin əhalisi cecimi, əsasən, öz ailələrinin ehtiyacını ödəmək məqsədilə toxuyur və çox nadir halda satışa çıxarırdılar.⁶⁶

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, satılıq cecim istehsalının artdığı müşahidə olunur. Bunun nəticəsində də üfiqi cecim dəzgahının quruluşunda bəzi dəyişiklik baş verdiyi nəzərə çarpır. Mütəhərrik şərbaflı dəzgahlarına xas olan *şana*, *nirə* və *dəftin* üfüqi cecim hanasına da tətbiq olunmağa başlamışdır. Bunun sayəsində yer hanasında toxuma prosesi sürətlənmiş və beləliklə də, cecim istehsalında əmək məhsuldarlığının artmasına şərait yaranmışdır.

Cecim tipli parçalar *saya* və *bəzəkli* olmaqla, iki cür toxunur və iki qrupa bölünürdü. *Saya* (bəzəksiz) cecimi, adətən, tək qadın toxuyurdu. Lakin mürəkkəb naxışlı ornamental cecim növlərinin istehsalında toxucunun yanında ipək tellərini aralayan daha bir nəfər «yançı» adlanan köməkçi işləyirdi.⁶⁷

Cecim istehsalında istifadə olunan *dəzgah* tipoloji cəhətdən ev toxuculuğunun digər sahələrində işlənən *şaquli* və *üfüqi* dəzgahlarla oxşarlıq təşkil edirdi. Digər parça (şal, kətan, bez) növləri kimi, cecim toxunuşlu parçalar da ən çox üfiqi ərş (uzatma) düzümünə malik yer hanasında toxunurdu. Bununla belə, ədəbiyyat məlumatlarından aydın olur ki, şaquli ərş düzümünə malik *dik hana* vasitəsilə cecim toxuculuğu da mövcud olmuş və XIX əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. N.N.Şavrovun yazdığına görə, XIX əsrin sonlarında Şamaxı və Göyçay qəzalarının Kürətrafi kəndlərində toxucu dəzgahının bu tipinə, nəgahən halda da olsa, hələ də təsadüf edilirdi.⁶⁸

Keci məmulatı istehsalının bu arxaik formasında tətbiq olunan *dik hana* tipoloji cəhətdən xalça hanası ilə, demək olar ki, eyni idi.⁶⁹ Şaquli quruluşa malik cecim hanası bir qədər ensiz qurulması və qollarının nisbətən yüngül və nazik olması ilə böyük qolu, ağır xalça hanasından seçilirdi.

Keçmişdə qadınların böyük ilham və məhəbbətlə toxuduqları alabəzək cecimlər də xalça kimi, hər bir ailənin iqtisadi tavanasının göstəricisi sayılırdı.

Cecim naxışları çox vaxt həndəsi səciyyə daşımaqla, köndələn, qismən də uzun zolaqlardan ibarət olurdu. Cecim naxışlarının tipik növü olan alabəzək dar və ya enli, yaxud bunların

müxtəlif sayaqla bir-birini əvəzləyib qovuşmasından ibarət tərtibləndirirdi. Bunun üçün, əsasən, ərş düzümü zamanı müxtəlif rəngli sapların alabəzək tərtibatından istifadə olunurdu. Bununla yanaşı, cecim toxuculuğunda nəbati məzmunlu digər naxış-bəzək nümunələrinə də təsadüf olunurdu. Belə olan halda alabəzək zolaqlar cecim üçün fon təşkil edir, ara ipəyi (atma) vasitəsilə əmələ gətirilən nəbati məzmunlu ornamental rəsmlər isə parça məmulatının naxış xüsusiyyətini və çeşni əlamətini qabarıq surətdə təzahür etdirirdi. Məhz bu səbəbdən cecim çeşniləri zolaqların səciyyəsinə görə deyil, məhz həmin ornamental bəzəklərə görə «dırnaqlı», «gül yarpağı», «qönçəli», «butalı», «badamlı», «tovuz» və s. adlarla fərqləndirilirdi.

Cecim məmulatı təkcə bəzək-naxış xüsusiyyətlərinə görə deyil, habelə istehsal texnologiyası baxımından da bir-birindən seçilirdi. Belə ki, cecimlərin bir qismi «ikiüzlü», müəyyən hissəsi isə «birüzlü» toxunurdu. Bu da onların istifadə olunma məqsədlərindən irəli gəlirdi. İkiüzlü toxunan cecimlər el arasında «həmyan» adlanmaqla, daha keyfiyyətli olur və yüksək qiymətləndirilirdi. Onun istehsalına xeyli artıq xammal və əmək sərf olunurdu. Bəzək tərtibatı baxımından ikiüzlü («həmyan») cecimin müxtəlif çeşniləri: «tovuz», «məlikəli», «alaköynək», «belibağlı», «obagəzər» və s. mövcud olmuşdur.⁷⁰

Keçmişdə zolaqlı həmyan ən çox Şuşa qəzasının Lənbəran kəndində istehsal olunarmış. Zolaqlı cecimin «obagəzər» adlanan digər növü isə yenə də həmin qəzanın Ağcabədi və Xəlfərəddin kəndlərində toxunarmış.⁷¹

«Köynək» və ya «alaköynək» adlanan cecim növü həmyanla eyni ölçülərdə, yəni 8 gireh enində və 12 xan arşını uzununda toxunurdu.⁷²

Şalvar, arxalıq, çuxa tikmək üçün nəzərdə tutulan eyniadlı keci parçalar, həmçinin, həmyansayağı ikiüzlü, lakin yekrəng toxunarmış.

Bunlardan fərqli olaraq, «yorğan» və ya «döşəküzü» (eni yarım arşın, uzununu 6 xan arşını) həm bişirmə kecidən, həm də sarıma xam ipəkdən, bəzən isə bunların hər ikisinin qatışıqından toxunurdu. Belə halda, adətən, ərş (uzatma) tayları xam ipək telindən, ara ipəyi isə keci sapdan ibarət olurdu.

Bəzək tərtibatına görə, döşək üzü «gül yarpağı» və «dınraq» adlanmaqla iki çeşiddə toxunurdu. Döşək üzü xam ipək qatışıqı ilə toxunduqda «çarqat», yəni dörd qat adlanırdı. Onun ərş uzatmaları bir qayda olaraq, dörd qatdan ibarət bükdürülürdü.

Bəzəkli cecimlərdən fərqli olaraq, «saya» adlanan naxışsız *döşəküzü* «ağyerli» və «ağəbirli» olmaqla iki çeşiddə toxunurdu.⁷³

Birüzlü toxunan cecimlərin tipik nümunəsi «saya» adlanan keci parça növü, adətən, yekrəng, həm də nazik və bəzəksiz toxunurdu. Az dözümlü və mafraq olan saya cecimin istehsalına qismən az material (keci sap, boyaq) sərf olunduğundan o, nisbətən ucuz başa gəlir və aşağı qiymətləndirilirdi.

Xam ipək məmulatı. Yazılı mənbələr orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində istehsal olunmuş ipək parçaların bir qrupunun adını zəmanəmizə çatdırmışdır. Onların bir qismi (*siqlatun, xitai*) gəlmə mənşəyə malik olub, Azərbaycanda hələ monqol işğallarından xeyli əvvəllər istehsal olunmağa başlamışdır.

Azərbaycanda baramaçılıq məşğuliyyəti və bu zəmin əsasında ipək istehsalının hələ erkən orta əsrlərdə geniş yayıldığı nəzərə alınarsa, onda burada ipək parçaların zəngin çeşidlərinin mövcud olduğunu söyləmək olar. Lakin həmin dövrə dair yazılı məxəzlərin qıtlığı və mövcud mənbələrdə ümumən toxuculuq sənətinə, o cümlədən də ipək toxuma istehsalına dair məlumatların kəsad olması səbəbindən yerli ipək parçaların növləri, eləcə də onların adları barədə müfəssəl məlumat azdır. Azərbaycandan bəhs edən erkən orta əsr ərəb, fars, erməni mənbələri burada ipək, o cümlədən xam ipək məhsulunun bolluğu və ipək parçalar toxunduğu barədə konkretlikdən çox uzaq olan ümumi məlumat verməkdən irəli getmir.

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda xam ipəkdən toxunma zərif parça növləri barədə məlumatın məhdud olmasının bir səbəbi də əhalinin böyük əksəriyyətinin məişətində ev istehsalı olan keci parçaların üstün yer tutması ilə izah olunur. Baramadan keci sap hazırlamağı və ondan cecim tipli parçalar toxumağı, demək olar ki, hamı bacarırdı. Kütləvi istehsal səciyyəsi daşıyan keci parçaları əldə etmək hamıya müəssər olduğu halda, xam ipəkdən karxana şəraitində, mütəhərrik toxucu dəzgahlarında hazırlanan yüksək keyfiyyətli, zərif ipək parçaların başlıca

müştərisi cəmiyyətin azlıq təşkil edən yuxarı zümrələri idi. Başqa sözlə, yüksək keyfiyyətli ipək parçalar məhdud daxili bazara malik olmaqla, əsasən, ixrac üçün istehsal olunmuşdur.

İnkişaf etmiş feodalizm dövründə Azərbaycanın xam ipək parçalarına həm daxili, həm də xarici bazarda tələbat artdığından onların zəngin çeşidi və tipoloji növləri yaranmışdır. Orta əsr mənbələri Azərbaycan şəhərlərində istehsal olunmuş ipək parçaların xeyli qisminin adlarını dövrümüzə çatdırmışdır.

Bədi-texniki xüsusiyyətlərinə görə, Azərbaycanın kустar ipək parçaları istehsal texnikası baxımından *güləbət*in və *tafta* toxunuşlu olmaqla iki qrupa bölünür.

Güləbətin parçalar. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində qızıl və gümüş telləri sarınmış güləbətin sapla çox geniş çeşiddə qiymətli ipək parçalar toxunmuşdur. Yazılı mənbələrdə müxtəlif adlarla təqdim edilən *zərbaf* (parça), *zərxara*, *diba*, *kimxa* (kəmxa), *kitayi* (xətayi) və b. güləbətin parçalar bu qəbildən idi.⁷⁴

Tafta toxunuşlu adi ipək parçalardan fərqli olaraq, güləbətin parçaların toxuma texnologiyası daha mürəkkəb olmuşdur. Bu mənada güləbətin parçaların istehsalına xeyli gec, erkən orta əsrlərin sonu və inkişaf etmiş feodalizm dövrünün əvvəllərində başlandığı güman edilir. Bunun üçün sosial-iqtisadi zəmin məhz bu dövrdə yaranmışdır. Feodallaşma prosesi gücləndikcə cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinin yüksək geyim dəbləri və təntənəli məişət şəraiti «güləbətin» ilə toxunulmuş al-əlvan naxışlı, yüksək bədii keyfiyyətə malik parçalar tələb edirdi. Şəhər əhalisinin, ilk növbədə onun ali zümrələrinin kübar məişət tələbləri artdıqca güləbətin parçaların çeşidləri çoxalır, toxuma texnologiyası təkmilləşirdi. Güləbətin parçaların toxuma texnikasında qızıldan çəkilməmiş, yaxud qızıl suyuna tutulmuş zərif metal tellər başlıca yer tutduğundan çox vaxt bu qəbildən olan digər ipək parçaların (*diba*, *parça*, *kumxa*, *xara*, *zərxara*, *xitayi* və s.) hamısı ümumi bir ad altında «zərbaf» adlanırdı.

Orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində güləbətin sap istehsalı ilə xüsusi məşğul olan və «şirmakeş» adlanan peşəkar ustalar çalışırdı. Zərbaf karxanalarını güləbətin sapla onlar təmin edirdilər. Bəzən isə zərbafxananın özündə çalışan sirmakeşlər güləbətin hazırlayırdılar.

Rusdilli mənbələrdə zərbaf bəzən «parça» adı ilə də təqdim olunmuşdur.⁷⁵ Bu halda zərbaf, o cümlədən digər güləbətin toxunuşlu parçalar ədədi qaydada, standart ölçülərdə istehsal olunub satışa çıxarılırdı. Hətta yazılı mənbələrdən digər ipək parçaların, məsələn, atlas, məxmər, darayı və s. bəzən güləbətin qatışıqlı ilə toxunduğu məlum olur.⁷⁶

Zərbaf, yəni güləbətin toxunuşlu parçaların növündən asılı olaraq, onların tərkibində qızıl və gümüşün miqdarı fərqli olurdu. Yazılı mənbələrdə onun orta növünün tərkibində qızıl telinin miqdarı 5, yuxarı növündə 10, əla növündə 15 faiz təşkil etdiyi xəbər verilir.⁷⁷ Bu səbəbdən də güləbətinin əla növü ilə toxunmuş zərbaf çox yüksək qiymətləndirilməklə, hökmdar, xan, bəy, sultan saraylarının qapı, pəncərə və divarlarının bəzədilməsində istifadə olunurdu. Ondən habelə örpək, küləh, arxalıq (qaftan), küləcə, xələt və digər yaraşlıqlı geyimlər tikilirdi.

XVII-XVIII əsrlərə qədər istehsalı davam etmiş güləbətin toxumalı parça növlərindən biri də *kimxa* (kəmxa) olmuşdur. Mütəxəssislərin (F.Akkerman) fikrincə, kimxanın toxuma texnikası Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə XIII əsrdən gec olmayaraq Çindən keçmişdir.⁷⁸ Lakin M.X.Heydərov “Əcayib əd-dünya” əsərinə istinad edərək, onun əxz olunma tarixini XII əsrə aid edir.⁷⁹ Müəllifin fikrincə, Yaxın Şərq ölkələrində kimxa istehsalının ən məşhur mərkəzlərindən biri Təbriz şəhəri olmuşdur.⁸⁰

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, orta əsrlərdə kimxa Azərbaycana yaxın və uzaq qonşu olan bir sıra Şərq ölkələrində, o cümlədən Kiçik Asiya şəhərlərində də toxunulurdu. Sıx toxunuşlu, qalın parça növü olan kimxa Anadolu türkləri arasında «kemha» adı ilə bəlli olmuşdur. Mənbələrdən məlum olduğu kimi, burada «gülüstani kemha», «dolabi kemha», «tabi-dehi kemha», «yekrəng kemha», «sadə kemha», «alaca kemha» olmaqla, onun rəng çaları, bəzək tərtibatı, toxuma sıxlığı müxtəlif olan bir sıra növləri istehsal olunmuşdur.⁸¹ Hətta toxuma texnikası baxımından kimxanın birüzlü və ikiüzlü növlərinə də təsadüf edilirdi. Bir qayda olaraq bəzəkli toxunan kimxanın rəng etibarı ilə də çoxsaylı boya çeşidləri (qızılı, qırmızı, yaşıl, sarı, narıncı, ağ, qəhvəyi, zəfəranı, zoğalı) mövcud olmuşdur.⁸² Maraqlı haldır ki, kimxa bəzəkləri arasında üstünlük təşkil edən nəbatı motivi ornament nümunələri (süsən, zanbaq, qızıl gül, çiçək, yarpaq və s.) ilə yanaşı, zoomorf bəzəklərə (durna, tovuz quşu, bülbül, göyərçin), hətta şəriət

yasaqlarına baxmayaraq, insan rəsmlərinə də təsadüf edilirdi. Məlum olduğu kimi, monqol işğallarından sonra hakim ideologiya olmaq etibarını İslam dini ehkamlarının mövqeyi bir müddət zəiflədiyindən toxuma məmulatları və digər dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri üzərində zoomorf motivi bəzək nümunələri və insan surətlərinin təsvirinə şəriət qadağaları aradan qalxmağa başlamışdır. Belə təsvirlər əvvəllər olduğu kimi, daha «şeytan əməli» sayılırdı.

Orta əsrlərdə, xüsusilə monqol istilasına qədər Azərbaycan şəhərlərində (Gəncə, Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvanda) toxunan güləbətın parçaları arasında **diba** xüsusi yer tutmuşdur. Hətta dibanın güləbətinsiz toxunmuş saya növü də mövcud olmuşdur. Mənbələrdə «diba-i zərbaf», «diba-i xətai», «diba-i siyah» adlarına rast gəlmək olur.⁸³ Mütəxəssislər «dibai xətai» istilahına əsaslanaraq, bu parça növünün istehsal texnikasının XI-XII əsrlərdə, başqa sözlə, səlcuq hökmranlığı dövründə Çindən keçdiyini güman edirlər.⁸⁴ Hətta «Əcayib əd-dünya» və İbn əl-Əsirdə tez-tez adı çəkilən «xitai» (xətai) parça növü «dibai xətai»nin qısaldılmış variantı, onun sinonimi hesab edilir.⁸⁵

Tafta toxunuşlu parçalar. Orta əsrlərdə Azərbaycanda xam ipəkdən güləbətinsiz toxunan ipək parçaların çox geniş çeşidi (*atlas, tafta, darayı, məxmər, kisəyi, fitə, qanovuz, alaca* və s.) yaranmışdır. Bunların hər birinin də özünə məxsus toxuma texnikası, rəng və bəzək-nəqş xüsusiyyətləri mövcud olmuşdur. Güləbətinsiz parça növlərinin hamısı istehsal texnikası baxımından taftayağı toxunmuşdur.

Atlas. İnkişaf etmiş feodalizm dövrünün yüksək keyfiyyətli ipək parçaları arasında *atlas* spesifik toxuma texnikasına görə, xüsusi yer tutmuşdur. Uzatma (çillə) düzümünün sıxlığına görə atlas yalnız kimxadan geri qalırdı. Bu mənada o, ən sıx toxunuşlu ipək parçalardan biri sayılırdı. Digər ipək parçaların toxuma texnikasından fərqli olaraq, atlas toxumasının çarpazları hər dəfə 7 tay uzatmadan (çillə tayından) bir olmaqla «ağız» açır və ara ipəyi onların arasına düşürdü. Elə bu səbəbdən də çillə və ara ipəyinin çarpazları seyrək düşdüyündən onun səthi hamar alınirdi. Onun adı da buradan, ərəbcə «hamar» mənasını bildiren «atlas» sözündən götürülmüşdür.⁸⁶

XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda atlas istehsalının mühüm mərkəzləri Təbriz və Gəncə şəhərləri olmuşdur.⁸⁷ Monqol işğalından sonra da Təbriz şəhəri Şamaxı ilə yanaşı, atlas toxuculuğunun ən qabaqcıl mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı.⁸⁸ XVI-XVII əsr mənbələrində atlas istehsalının mühüm mərkəzləri sırasında (Çin, Türkiyə, Bursa, Yezd) ilə yanaşı, tez-tez Təbriz və ya Qızılbaş atlasının adı çəkilir.⁸⁹

İstehsal texnikasına və bəzək-nəqş xüsusiyyətlərinə görə, vaxtilə atlasın nəbəti və həndəsi motivli bəzək ünsürlərinə malik çox zəngin çeşidləri toxunmuşdur. Bəzən atlas üzərində insan surətinin əks olunması faktlarına da təsadüf edilirdi.⁹⁰ Hətta atlas üzərində güləbətın sapla müxtəlif motivli tikmə nümunələri hazırlanırdı. Həmin tikmələrin ölçülərindən (böyük, orta və kiçik) asılı olaraq, atlasın keyfiyyətində və qiymətində fərq nəzərə çarpırdı.⁹¹

Tafta. Azərbaycanın ənənəvi xam ipək parçaları arasında ümumən *tafta* toxunuşlu parçalar üstün yer tutmuşdur. Bunların böyük əksəriyyəti enli və dar zolaqların şaquli kəsişməsindən əmələ gələn böyük və ya kiçik ölçülü xanələrdən ibarət olurdu. Bununla yanaşı, taftanın yekrəng olmaqla, müxtəlif boya çalarları da mövcud olmuşdur.

Mütəxəssislər tafta istilahının orta əsrlərdə Yaxın Şərqi məşhur toxuculuq mərkəzlərindən biri olmuş Yezd şəhəri yaxınlığındakı Tafta kəndinin adından götürüldüyünü güman edirlər.⁹²

Tafta müxtəlif rənglərdə, bəzəksiz (saya) və bəzəkli (güllü) olmaqla, iki cür toxunmuşdur. Səfəvilər dövründə Şamaxıda toxunmuş və Moskvaya ixrac olunan yekrəng tafta Rusiyada «Şemaxeyka» adı ilə məşhur olmuşdur. O zamanlar burada Ərbədil taftası da şöhrət qazanmışdır.⁹³

Çox vaxt bəzəksiz (saya) toxunan hamar tafta bəzən güləbətın tikmə ilə bəzədilirdi. Yalnız qara rəngli taftaya bəzək vurulmurdu.⁹⁴

Darayı. Toxuma texnikası baxımından tafta ilə oxşar olan ipək parçaların geniş yayılmış növlərindən biri də darayı olmuşdur. Darayı çox vaxt zolaqlı, yaxud, zolaqların şaquli kəsişməsindən əmələ gələn xanələrdən ibarət toxunurdu. Hətta bəzən onun toxumalarını güləbətın tellərlə bəzəyirdilər. Bu səbəbdən də ruscillə tarixi sənədlərdə o, «darayı-zərbaf» adı ilə təsbit olunmuşdur.⁹⁵

Tafta kimi, darayı da müxtəlif rəng çalarlarında, ən çox isə yaşıl və mavi rənglərdə, həm də bir və ya ikiüzlü toxunarmış.⁹⁶

Məxmər. Azərbaycanın ənənəvi ipək parçaları arasında **məxmər** də mühüm yer tutmuşdur. Mürəkkəb istehsal texnikasına malik olan və bu səbəbdən də baha başa gələn məxmərin başlıca müştəriləri feodal cəmiyyətinin hakim təbəqələri idi. Onların dəbdəbəli məişət tərzini üçün məxmər ən münasib bahalı parça növü sayılırdı. Məxmərin qısa xovları onu xoşagələn, ürəyəyatımlı etmişdi.

Orta əsrlərdə Təbriz şəhəri məxmər parçaların başlıca istehsal mərkəzinə çevrilmişdi. Mənbələrdə o, çox vaxt «Təbriz məxməri» adı ilə təqdim olunurdu.⁹⁷

Keçmişdə məxmər, adətən, «həlil məxmər» adı ilə müxtəlif rəng çalarında (qırmızı, qızılı, zoğalı, göy, mavi, abı, yaşıl, qəhvəyi və s.) toxunmuşdur.⁹⁸ Bəzən məxmər güləbətin sap qatışıqları ilə də toxunurdu. Həlil məxmər ev məişətində və qadın geyim dəstində istifadə olunmaqdan əlavə, həm də müxtəlif növ tikmələrdə yerlik material kimi işlənmişdir.

Fitə. Monqol istilasına qədər Azərbaycan şəhərlərində, ən çox isə Xoy, Naxçıvan, Urmiya və Uşniyədə istehsal olunan ipək parçalardan biri də fitə olmuşdur.⁹⁹ Ərəb mənşəli bu istilah, görünür, həmin parçanın hamamda fitə məqsədi ilə istifadə olunması ilə bağlı yaranmışdır.¹⁰⁰ Maraqlı haldır ki, fitə təkcə ipəkdən deyil, pambıqdan da toxunurdu. Hətta bəzən bezi qırmızı rəngə boyamaqla hasil edilən şilə də fitə məqsədi ilə istifadə edilirdi.

Yüngül və nazik ipək parça növü olan fitə istehsal texnikası baxımından *kisəyini* xatırladırdı. Son orta əsr mənbələrində fitə istehsalı mərkəzləri arasında Təbriz, Ərdəbil və Şamaxı şəhərlərinin adı xüsusi olaraq vurğulanırdı.¹⁰¹

Alaca. Orta əsrlərdə Ərdəbildə «alaca» adlanan zolaqlı rəngli, ucuz ipək parça növü toxunduğu yenə də o dövrün mənbələrindən bəlli olur.¹⁰²

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya tərəfindən işğal olunandan sonra Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, yuxarıda adları çəkilən ənənəvi ipək parça növlərinin bir qisminin istehsalı dayanmış, bir qismi isə başqa adlarla toxunmağa başlamışdır. Bu işdə iki amil, işğaldan sonra Azərbaycanın başlıca toxuculuq mərkəzlərində ümumən şəhər təsərrüfatının, o cümlədən, toxucu karxanalarının tənəzzülə uğraması və xaricdən, xüsusilə, Avropa və Rusiyadan ucuz manufaktura malları və fabrikdə toxunma parçalarının idxalının güclənməsi mühüm rol oynamışdır. Maşınlı sənaye istehsalı olan və daha mükəmməl toxuma texnikasına malik manufaktura mallarının rəqabətinə tab gətirməyən kустar şərbəfxana məhsulları öz müştərilərini itirdiyindən tədricən tənəzzülə uğrayıb aradan çıxırdı. Bununla belə, XIX əsrdə Azərbaycanın bir sıra şərbəflıq mərkəzlərində ipək karxanaları ənənə gücü hesabına, rəqabət şəraitində də olsa, öz fəaliyyətlərini hələ də davam etdirirdilər.

XIX əsrdə Şamaxı şəhəri və onun ətraf kəndləri (Basqal, Mücü və b.) yenə də karxana toxuculuğunun, xüsusilə, ipək parça istehsalının başlıca mərkəzi olaraq qalmaqla idi. Belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, 1843-cü ildə təkcə Şamaxı şəhərində 220 şərbəf karxanası işləməkdə idi.¹⁰³

XIX əsrin 30-cu illərindən bəhs edən bir mənbədə Köhnə Şamaxıda¹⁰⁴ ipək parça toxuyan 650 dəzgah, Şirvanın başlıca şərbəf kəndləri sayılan Əlvənd, Zərdab, Ağsu və Basqalda 50 ipəktoxuma dəzgahı fəaliyyətdə idi.¹⁰⁵ Bu dəzgalarda ənənəvi ipək parça növləri olan *darayı*, *tafta*, *mov*, *ipək örtük*, *örpək*, *kəlağayı*, zolaqlı *çadra*, *cecim* və digər ipək parçalar toxunurdu. Bunların arasında Şamaxının *mov* və *darayısı* ən yüksək keyfiyyətli parçalar sayılırdı.¹⁰⁶ Mənbənin yazdığına görə, Şamaxı karxanalarının ipək malları keçmişdə o qədər böyük şan-şöhrət qazanmışdı ki, hətta İran parçaları arasında onlar ən yüksək keyfiyyətli ipək məmulatı hesab olunurdu.¹⁰⁷

Mənbədə Şamaxı şərbəfxanalarında toxunan ipək parçaların ənənəvi ölçüləri, onların istehsalına sərf olunan xam ipəyin miqdarı, maliyyə məsrəfləri və qiymətləri barədə də müfəssəl məlumat verilir. Məsələn, 32 misqal xalis xam ipəkdən hər birinin uzunluğu 3 arşın olan 26 ədəd tafta toxunurdu.¹⁰⁸ Yaxud 30 misqal xam ipəkdən hər birinin uzunluğu 7 arşın olan 11 ədəd darayı toxunurdu. 38 misqal xam ipəkdən hər bir tikəsinin uzunluğu 7 arşın olan 26 ədəd böyük ölçülü *mov*, 30 misqal ipəkdən yenə 30 ədəd orta ölçülü *mov* toxumaqla olurdu.¹⁰⁹

Mənbələrdən görüldüyü kimi, o zaman *kəlağayı* və *çarşab* (*örtük*), həmçinin, *ədədi*

qaydada toxunurdu. Mənbənin yazdığına görə, 54 misqal xalis ipək telindən hər birinin uzunluğu 2,25 arşın, eni 1,75 arşın olan 34 ədəd kələğayı hasilə gəlirdi.¹¹⁰

Şamaxı karxanalarında toxunan ipək parçalar, xüsusilə, darayı və tafta yerli bazarlarda satılmaqdan başqa, Moskva, Həştərxan, Tiflis, Bakı, Quba, Dərbənd, Şəki, Şuşa şəhərlərinə göndərilir, kələğayı və çarşab isə bütün bunlardan əlavə, həm də Türkiyə və İrana ixrac olunurdu.¹¹¹

XIX əsrin ilk qərinasında Gəncədə satılan Şamaxıya məxsus ipək parçalardan bəhs olunarkən onların ölçüləri, rəng və bəzək çeşidləri, habelə toxuma texnikası barədə öləri, lakin olduqca gərəklı məlumat verilir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, o zaman Şamaxıda eni 1 arşın, uzunluğu 10 arşın olan zolaqlı rəngli mov parça toxunulmuş. Yaxud, darayının «cüftel» adlanan, eni 1,25 arşın, uzunluğu 10 arşına çatan tünd yaşıl və mavi rəngli növləri istehsal olunmuş. Şamaxı taftası müxtəlif rənglərdə olmaqla, eni 4 çərək, uzunluğu 4 arşın ölçüdə toxunulmuş. Kələğayı alabəzək olmaqla, eni və uzunluğu 1 arşından 2,5 arşınadək müxtəlif ölçülərdə toxunulmuş. Yorğan üzü 2,5 arşın eni və 3 arşın uzunluğu olmaqla, həmçinin, ədədi qaydada istehsal olunmuş.¹¹²

İpək parça istehsalı Azərbaycanın digər şəhərlərində də davam etdirilirdi. XIX əsrin 30-cu illərində təkcə Şuşa şəhərində 132 toxucu dəzğahı olan 42 şərbaf karxanası fəaliyyət göstərirdi. 1829-cu ildə həmin karxanalarda 7200 ədəd müxtəlif növ ipək parça, 740 ədəd kələğayı, 6100 ədəd kəmsənfə toxunmuşdur. İpək parçaların (*darayı, çadra, kəmsənfə* və s.) hər topunun eni 4 çərəkədən 1 arşınadək, uzunluğu isə 25 arşın ölçülərdə toxunurdu.¹¹³

Kəmsənfə pambıq qatışıq qırmızı parça olub, uzatması ipək telindən, atmacı isə pambıq sapdan toxunur, əsasən də köynək və şalvar tikmək üçün işlənirdi.¹¹⁴

Həmin dövrdən bəhs edən digər bir mənbədə vaxtilə Dərbənd şəhərində ipək parça toxumaq üçün 200 dəzğah olduğu və həmin dəzğahlarda müxtəlif rənglərdə *tafta* və *darayı* toxunduğu, habelə həmin parçaların keyfiyyət etibarı ilə Şamaxı mallarından heç də geri qalmadığı xəbər verilir.¹¹⁵

Yuxarıda gətirilən faktlardan göründüyü kimi, Azərbaycanın ənənəvi ipək parçalarının bir qismi (*atlas, tafta, darayı, mov, qanovuz, yorğanüzü, çarşab, çadra, kələğayı*) XIX əsrin sonlarına, başqa sözlə, yerli şərbaf karxanaları tənəzzülə uğrayıb aradan çıxana qədər davam etmişdir. Bunların arasında təkcə kələğayı istehsalı uzunömürlü və davamlı olmuşdur.

Azərbaycanın kустar ipək parça istehsalının tənəzzülə uğramasının başlıca səbəblərindən biri maddi-texniki baxımdan zəif olan yerli şərbafxanaların Rusiyadan ixrac olunan ucuz və yaraşığı parçaların rəqabətinə dözməməsi olmuşdur. Bu işdə xarici bazarda xam ipəyə və barama məhsuluna tələbatın artması ilə əlaqədar yerli bazarlarda ipəyin qiymətinin kəskin sürətdə bahalaşması da mühüm rol oynamışdır. Belə şəraitdə yerli şərbafçılar üçün elə bir mənfəət götürə bilmədikləri kустar ipək parçaları toxuyub satmaqda olsa, heç bir zəhmət çəkmədən onu xammal halında satmaq sərfəli idi. Xam ipək məhsulunun qiymətinin bahalaşması nəticəsində məhdud maliyyə məsrəfinə malik olan və heç bir yerdən kredit yardımı ala bilməyən yerli şərbafçılar öz fəaliyyətlərini əvvəlki miqyasda davam etdirmək imkanından məhrum olmuşdular. Belə şəraitdə onlar ya ipək parça istehsalını azaltmaq məcburiyyətində qalır, ya da karxanaları tamam bağlamalı olurdular.¹¹⁶

Azərbaycanın ənənəvi ipək parça toxuculuğunda kəskin tənəzzül XIX əsrin 90-cı illərinin ortalarında başla mışdır.¹¹⁷ Bakı qubernatorunun 1882-ci ilə dair hesabatında bildirilirdi ki, əvvəllər külli miqdarda istehsal olunan ipək parçalar demək olar ki, daha hazırlanmır və xaricə ixrac olunmur, yaxud çox məhdud miqdarda göndərilir. Buranın yüksək keyfiyyətli *mov* və *qanovuz* parçaları xarici fabriklərin çox vaxt Zaqafqaziya baramasından toxunan aşağı keyfiyyətli, bekar malları ilə əvəz olunmuşdur. Əgər Zaqafqaziyanın həmin xam ipəyi yerlərdə emal olunub toxunsa, əhali bundan külli miqdarda gəlir götürə bilər, dövləti isə xaricdən ipək parça idxal etmək xərclərindən azad edərdi.¹¹⁸ Lakin bu hal baş verə bilməmiş, Azərbaycanın başlıca şərbafçılıq mərkəzi olan Şamaxı qəzasında ipək parça istehsalının tənəzzülü davam etmişdir. S.İ.Qulışambarov Azərbaycanın ənənəvi ipək parça istehsalının bu dövriki tənəzzülünün əsas səbəbini Moskvanın fabrik mallarının, xüsusilə də, Asiya məzmunlu nəqşlərə malik parçalarının burada peyda olmasında görürdü. Moskva ipək parçalarının idxalı nəticəsində yerli

parçalar o dərəcədə qiymətdən düşmüşdür ki, bu karxanaların nə üçün hələ də işləməsi təəccüb doğurur.¹¹⁹ Həmin fikri görkəmli ipəkçilik mütəxəssisi N.N.Şavrov da səsləndirərək yazırdı ki, yerli parçaların satışı olduqca məhdud səciyyə daşımaqla, Moskvanın ucuz və yüksək keyfiyyətli toxuma məhsulları tərəfindən sıxışdırılıb istifadədən çıxarıldı.¹²⁰

Bir zamanlar Azərbaycana şan-şöhrət qazandıran ənənəvi ipək parça istehsalının düşər olduğu acınacaqlı taleyinə acıyan H.B.Zərdabi yazırdı: Şirvan xanlarının keçmiş paytaxtı Şamaxı şəhəri həmişə ipək toxuculuğunun mərkəzi olmuşdur. Şamaxılılar sözün əsl mənasında elə beləcə, kəndlərdə olduğu kimi, ipək toxumaqla məşğul olan adi kустarlar deyildilər, onlar yalnız bu sənətlə yaşayan peşəkar toxuculardır. Ona görə də fabrikin yerli ipək toxuculuğuna mənfi təsiri kəndlərdə və Şamaxı şəhərində eyni deyildi. Kənd kустarları ipək toxuma fəaliyyətlərini tərk edib, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmağa başladılar halda, şamaxılılar ucuz fabrik məhsulları tərəfindən sıxışdırılan mov və qanovuz istehsalını dayandırmış, bunun əvəzində *yorğanüzü, örpək, şərf* və digər məmulatlar istehsal etməyə başlamışlar. Bir sözlə, şamaxılılar fabrikeyə qarşı müharibə elan etmişlər, bu onlar üçün həyati məsələ olduğundan həmin mübarizəni aparmağa məcbur olmuşlar.¹²¹

Yun parçalar. Azərbaycan əhalisinin geyim mədəniyyəti və ev məişətində vaxtı ilə yundan toxunma *parça, xalça-palaz* və *basma* (həllaclıq) məmulatı önəmli yer tutmuşdur.

Etnoqrafik materialların təhlilindən bəlli olur ki, Azərbaycan əhalisinin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamış çoxsaylı ev peşələri və kустar sənət sahələri arasında əsrlər boyu yun məmulatı istehsalı başlıca yer tutmuşdur. Bu isə təsadüfi olmayıb, bir sıra amillərlə üzvi surətdə bağlı idi. Ölkədə yun məmulatı istehsalının hərtərəfli inkişafına, hər şeydən öncə, həmin məmulatlara əhalinin daxili tələbatı, başqa sözlə, zəruri geyim və məişət ehtiyacları güclü təkan vermişdir. Belə vəziyyət isə ilk növbədə, Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatından, burada tarixən təşəkkül tapmış təsərrüfat tipinin xüsusiyyətindən irəli gəlmişdir. Azərbaycanın oturaq və köçəbə əhalisinin *qoyunçuluq* məşğuliyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olan xammal ehtiyatının bolluğu tarixən burada yun məmulatı (*parça, xalça-palaz, keçə, çopoz, yapıncı*) istehsalının inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır.

Etnoqrafik materiallardan anlaşıldığı kimi, Azərbaycanda yun məmulatı istehsalının meydana gəlməsində, hər şeydən öncə, müxtəlif növ *xammal* ehtiyatının: *qoyun yunu, dəvə yunu, qəcil* və s. yanaşı, təbii boyaq bitkilərinin bolluğu da həlledici rol oynamışdır.

Azərbaycanda yun ehtiyatının bolluğu barədə aydın təsəvvür əldə etmək üçün belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, XIX əsrin sonlarında təkcə Bakı quberniyasında 2 milyon baş qoyun saxlanılırdı. Hər il bu təsərrüfatlardan 250 min pud yun hasil olunurdu.¹²² Buraya o zamankı ölkə ərazisinin ikinci yarısını əhatə edən Yelizavetpol (Gəncə-A.M.) quberniyasındakı 1 milyon və Naxçıvan qəzasındakı 80 min baş qoyun¹²³ da əlavə olunarsa, Azərbaycanın həmin dövrdəki yun ehtiyatının ümumi miqdarı barədə tam təsəvvür yaranmış olar. Belə bol xammal ehtiyatı zəminində yun məmulatının müxtəlif növləri və çoxsaylı çeşidləri yaranmaya bilməzdi.

Yun məmulatı toxuculuğunu labüd edən digər mühüm bir amil də ölkədə çöl təsərrüfat işlərindən azad qadın əməyindən ibarət külli miqdarda asudə ehtiyat əmək qüvvələrinin mövcud olması idi. Əsas məşğuliyyəti ev-məişət işləri ilə məhdudlaşan evdar qadınların keçmiş guşənişin həyatı onları ailədən aralanıb, digər kənar işlərlə, xüsusilə faydalı ictimai fəaliyyətlə məşğul olmaq imkanının məhrum etmişdi.¹²⁴ Belə şəraitdə onlar ev toxuculuğu ilə məşğul olmaq, öz əməklərini toxuyub-tikməyə sərif etməklə fərdi istedad və qabiliyyətlərini təzahür etdirmək imkanı əldə edirdilər. O zamankı digər Şərq qadınları kimi, Azərbaycan qadınlarının da sosial vəziyyəti, onların şəriətlə məhdudlaşdırılan guşənişin həyatı ailədən kənar işlərlə məşğul olmağa imkan vermirdi. Ona görə də onlar ömür-günlərini ev işlərinə həsr etməli, ev peşələrinə yiyələnməli, bütün səy və bacarıqlarını tikib-toxumağa sərif etməli olurdular. Belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, 1900-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında təkcə xalça-palaz toxuculuğu ilə 100 min nəfərə qədər qadın məşğul olurdu.¹²⁵ Onlar təkcə xalça-palaz məmulatı deyil, həm də *parça (şal, cecim, örkən, dolaq, patava* və s.) toxuyurdular.

XIX əsrdə Azərbaycanın fərdi qoyunçuluq təsərrüfatlarından əldə edilən yunun bir hissəsi rəvac ticarət məhsulu kimi, xaricə ixrac edilir¹²⁶, yerdə qalan hissəsindən isə yerli istehlak məhsulları: hörmə, basma və toxuma (*parça, xalça*) mallar hazırlanırdı.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda tarixən müxtəlif qoyun cinsləri (bozax, herik, dönmə, mazıx, balbaz, qaradolaq, qala, şahsevən və b.) yetişdirilmişdir. Qoyun cinslərindən asılı olaraq yunun keyfiyyətində fərq nəzərə çapırdı. Bundan əlavə, qıraxım mövsümündən asılı olaraq, qoyun yunu qaba və ya zərif, cod və yaxud yumşaq, liflərin uzun («yanağı»), yaxud qısa («küzəm») olması, habelə rəng çaları (ağ, boz, çal, qara, qonur, qumral və s.) etibarilə bir-birindən fərqlənirdi. Bu və ya digər məmulat növünün hazırlanmasında yun növlərinin hər birinin istehsal xüsusiyyətləri, hansı məqsəd üçün istifadə edilməyə yararlı olduğu nəzərə alınır. Yunun istehsal xassələri arasında onun liflərinin uzun və ya qısa olması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu səbəbdən uzun lifli «yolma» yun, adətən, «qıraxma» yundan fərqləndirilirdi.¹²⁷

Yun ipin boyacağı yaxşı götürməsi yunun rəng çalarından və zəriflik xüsusiyyətindən xeyli dərəcədə asılı idi. Ona görə də bu və ya digər məmulat növü üçün xammal tədarükü zamanı bu cəhətə xüsusi diqqət yetirilirdi. Məsələn, quzu küzəmi həddən ziyadə zərif olub hər cür rəngi, xüsusilə də qara boyanı yaxşı götürür və şəvə parıltısı verirdi.¹²⁸

Yuxarıda adları çəkilən yun növlərinin hər birinin özünə məxsus ənənəvi tətbiq sahəsi mövcud idi. Yun toxuculuğu mərkəzlərində qısa lifli quzu küzəmi başlıca olaraq, *şal* və ya *mahud* istehsalına, subay davar üzəmi *keçə*, *yapıncı*, *çopoz* basmaq üçün, yapağı yun *xalça-palaz* toxuculuğuna, xüsusilə, arğac və ilmə ipinə sərf olunurdu.

Toxuma məqsədi ilə yuyulub *çubuq* və ya *yay* vasitəsilə atılmış yun, əvvəlcə *daraq* ilə daranıb əlçimlənir və «piltə» halına salınırdı. Sonra əlçim edilmiş yun piltələri əl iyi (teşi) və ya cəhrə ilə əyrilib yalınqat ip halına salınırdı. Sonra yalınqat ip bir neçə qatdan ibarət yumaqlanıb bükülürdü.¹²⁹

Azərbaycanda cəhrənin *bütöv* və *qurama* toplu olmaqla, müxtəlif tipoloji növləri yayılmışdır. Xarrat çarxı vasitəsi ilə xüsusi peşəkar ustalar tərəfindən yonulub hazırlanan bütöv toplu cəhrədən fərqli olaraq, qurama cəhrəni dülgərlikdən az-çox səriştəsi olan hər bir kəs özü də düzəldə bilirdi.

Ənənəvi ipəyirmə vasitələri təkcə əl iyi və cəhrədən ibarət olmamışdır. Keçmişdə Azərbaycanın bir sıra etnoqrafik bölgələrində *vəlvələ*, *fırlağan*, *novşa*, *dük* və s. kimi bəsit ipəyirmə vasitələrindən də istifadə olunduğu qeydə alınmışdır.

Yun ip toxuma prosesinə qədər daha bir sıra texniki əməliyyatlara məruz qalırdı. İlk növbədə o, işin tələbindən asılı olaraq, ikişər, üçəm, yaxud dördqat edilməklə yumaqlanıb, sonra bükülüb «qırtız» vasitəsilə qırtızlanır, nəhayət axırda boyanmaq üçün *kələf* halına salınırdı.¹³⁰

Yun ipin təbii boyaq vasitəsi ilə müxtəlif rənglərə boyanması sahəsində Azərbaycan toxucuları çox zəngin əməli təcrübə əldə etmişdilər. Nəsildən-nəslə keçərək davam edən bu empirik xalq təcrübəsi *boyaqçılıq* sənətinin, xüsusilə, peşəkar *küip* boyaqçılığının yaranması ilə nəticələnmişdir.

Mövcud statistik materialları nəzərdən keçirdikdə bəlli olur ki, vaxtilə Azərbaycan əhalisinin geyim dəbində *şal*, *mahud* və *cecim* tipli parçalar mühüm yer tutmuşdur. XIX əsrin 80-ci illərindən bəhs edən mənbələrdə təkcə Qazax qəzasında hər il 5000 ədəd,¹³¹ Şamaxı və Göyçay qəzalarında isə 5000-dən 6000-ə qədər satılıq *şal*¹³² istehsal olunduğu xəbər verilir.

Maraqlı haldır ki, Azərbaycanın qərb, qismən də şərq və cənub bölgələrində şalı yer hanasında qadınlar, mərkəzi (Şirvan) bölgəsində isə mütəhərrik şal dəzqahında, həm də «şalbaf» adlanan kişi ustalar toxumuşlar. «Qafqaz təqvimi»nin 1856-cı ilə aid buraxılışından görüldüyü kimi, Bakı qəzasının 3 kəndində (Əmircan, Bülbülə və Suraxanı) cəmləmiş parça (bez, mahud) toxuculuğu ilə, həmçinin kişilər məşğul olmuş.¹³³ Başqa bir mənbədə isə mahud (şal) toxuculuğu ilə qəzanın digər kəndlərində qadınların məşğul olduğu xəbər verilir.¹³⁴ Bu faktlardan belə məlum olur ki, keçmişdə Abşeronun əksər kəndlərində yer hanasında qadınlar «qılınıcı şal», Əmircan, Bülbülə və Suraxanıda isə mütəhərrik şal, yaxud mahud dəzqahında kişilər «təpmə şal» toxumuşlar.

Zəmanəmizədək çox məhdud sayda yun parça növü gəlib çatmışdır. Həmin parça növlərini və onların adlarını əks etdirən istilahlardan yeknəsəq səciyyə daşmasının səbəblərini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu məsələdə Azərbaycan təbiətinin çox vaxt isti keçən iqlim şəraiti ilə yanaşı, həm də burada çox geniş çeşidə malik olan digər parça növlərinin (pambıq, ipək, kətan) hərtərəfli inkişafı mühüm rol oynamışdır. Əlbəttə, adları yazılı mənbələrdə qalmamış, yaxud

yaddaşlardan silinmiş ənənəvi yun parça növləri də az deyildir. Görkəmli fransız səyyahı Jak Şarden orta əsrlərdə Azərbaycan və İranda yüzlərlə parça növü istehsal olunduğunu xəbər verir.¹³⁵ Onların çoxunun adı zəmanəmizədək gəlib çatmamışdır. Azərbaycanın ənənəvi yun parçaları da bu qəbildən idi.

Şal. Orta əsr məxəzlərində, xüsusilə ərəbdilli mənbələrdə «suf» kimi təqdim edilən yun parça növü zəmanəmizə «şal» adı ilə gəlib çatmışdır. Məlum olduğu kimi, yazılı mənbələrdə sufun, başqa sözlə, yun parçanın müxtəlif növlərinin adları (*mürəbbe, mühəttəm, təfsilə*¹³⁶, *mahizire*¹³⁷ və s.) xatırlansa da, onların çox cüzi bir qismi dövrümüzə qədər qalmışdır. Bunun müqabilində ənənəvi yun parçaların *şal, mahud, dügürd, məndulə* və s. adlarla tanınan, toxuma texnikasına və xammal növünə görə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənən müxtəlif növləri zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Bununla belə, Azərbaycan etnografik gerçəkliyində yun parçaların hamısı çox vaxt ümumi bir ad altında «şal», onu toxuyan usta isə «şalbəf» adlanmışdır. Həm də şalbəf, əsasən, mütəhərrik şal, yaxud mahud dəzgahında yun parça toxuyan ustaya deyilirdi. Bir qayda olaraq, şalbəfliq sənəti ilə kişilər məşğul olurdu. Onlar həm şal, həm də mahud toxuyurdular. Bundan fərqli olaraq, yer hanasında toxunan «qılıc şal» və ya «yer şalı» adlanan nisbətən qaba parça növünü, bir qayda olaraq, evdar qadınlar istehsal edirdilər.

Digər ənənəvi parça növləri kimi, yer şalı da «ədədi» qaydada toxunarmış. Bu da yun parçanın boyunun bu və ya digər məmulat növünün biçilib-tikilməsinə kifayət etməsi lüzumundan irəli gəlirdi. Bununla belə, şal parçalar həmişə tam vahid ölçüdə toxunmurdu. İstehsal mərkəzlərindən və toxucunun istəyindən asılı olaraq şalın ölçülərində müəyyən qədər fərq nəzərə çarpırdı. Məsələn, Yelizavetpol (Gəncə-A.M.) qəzasının 1841-ci ilə dair statistik icmalından görüldüyü kimi, o zaman qəzanın demək olar ki, hər bir kəndində qadınlar xalça, palaz, çul, çuval, məfrəş və s. ilə yanaşı, «mahud» adlanan çox zərif və yüksək keyfiyyətli şal toxuyurdular. Onun hər bir ədədinin uzununu 7 arşın, eni 4 çərəyə çatırdı. Keyfiyyətindən asılı olaraq, şalın hər bir ədədi o zamanın pul məzənnəsi ilə 7 manatdan 10 gümüş manatadək qiymətləndirilirdi.¹³⁸

Ənənəvi şal toxuculuğunda «yer şalı» istehsalı daha geniş yayılmışdır. Ev peşəsi səciyyəsi daşıyan şal istehsalının bu forması hər bir ailənin daxili tələbatının ödənilməsi məqsədi güdmüşdür. Ölkədə uzun müddət davam edən natural təsərrüfat şəraiti də bunu labüd edirdi. Digər tərəfdən, əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişafı da ev peşələrinə, o cümlədən yer şalı istehsalına əlverişli zəmin yaratmışdır. Belə halda evdar qadınlar öz ailələrinin istehlakı üçün gərək olan şal parçanı özləri toxumalı olurdular.¹³⁹

XIX əsrdə Azərbaycanda şal istehsalı, demək olar ki, bütün bölgələrdə geniş yayılmışdı. Lakin onun qabaqcıl mərkəzləri arasında Qazax, Gəncə, Şamaxı, Göyçay, Quba, Şuşa, Cəbrayıl, Cavad, Zəngəzur, Naxçıvan qəzaları xüsusi yer tuturdu. Bununla belə, şal istehsalının həcminə və inkişaf səviyyəsinə görə, bunların arasında müəyyən fərq nəzərə çarpırdı. Məsələn, xammal (yun) ehtiyatının bolluğu baxımından daha çox fərqlənən Qazax, Şamaxı və Göyçay qəzalarında şal istehsalı texniki inkişaf səviyyəsinə görə bir-birinə bənzəmədi. XIX əsrin 80-ci illərində Qazax qəzasında ildə 5000 ədəd şal¹⁴⁰ toxunsa da, onun istehsalçıları evdar qadınlar olmaqla, ev peşəsi səciyyəsi daşıyırdı. Həmin dövrdə Şamaxı və Göyçay qəzalarında isə hər il bazara 5-6 min ədəd satılıq şal çıxarılırdı.¹⁴¹Mənbənin yazdığına görə, Şirvanın dağ kəndlərində (Ximran, Həftasiyab, Cülyan, Daxar-Mulux, Zarat-Xeybəri, Aşağı Zarat, Məlhəm və b.) xüsusi olaraq «bazarı şal» toxunurdu.¹⁴²Bazarı şal istehsalı ilə yanaşı, Şirvanın aran kəndlərində, xüsusilə də elat obalarında qadınlar yer hanasında «yer şalı» və ya «qılıncı şal» adlanan, nisbətən kobud yun parça, toxuyurdular.

Əmtəə istehsalı səciyyəsi daşıyan «bazarı şal» mütəhərrik toxucu dəzgahında, həm də çox vaxt arşinnüma toxunurdu.

Satış məqsədi ilə istehsal olunan şal toxunub hazır olandan sonra «bişirilirdi». Bunun üçün təzə toxunmuş xam şal təknəyə tökülmüş isti suda ayaqla tapdanıb toxumaları sıxlaşdırılırdı. Bu səbəbdən də el arasında şalın bu növü çox vaxt «təpmə şal», həmin proses isə «təpmə» və ya «basma» adlanırdı. Şirvan əhalisi arasında o, daha çox «basma şal» adı ilə tanınırdı.

Ara ipi uzatma taylarının çarpazları arasından əllə ötürülən yer hanasından fərqli olaraq, mütəhərrik dəzgahlarda ara ipi «məkik» vasitəsilə keçirilirdi. Məkik uzatma taylarının ara

boşluğu ilə gah sağdan sola, gah da soldan sağa sürətlə ötürüldükcə onun milinə keçirilmiş lülədən çözlənib açılan ara ipi uzatma çarpazlarının «ağzına» düşürdü. Bu halda küləkə-bağaradan asılmış şanalı *dəftin* vasitəsilə ara ipini çəkib irəli gətirmək və beləliklə də, əvvəlki toxumaya yapışdırmaq mümkün olurdu. Hər dəfə uzatma çarpazlarının vəziyyətini nərə vasitəsilə dəyişdirəndən sonra çarpazların təzə əmələ gətirdiyi «ağız» boşluğuna yenidən ara ipi ötürülürdü. Bu sayıqla növbəti ara ipi şana vasitəsilə özündən əvvəlki ötürməyə yaxınlaşdırılıb sıxlaşdırıldıqca parça toxuması əmələ gəlməyə başlayırdı.¹⁴³

Şal toxunub irəli getdikcə dəzgahın «küngah» adlanan oturacağında əyləşmiş ustadan uzaqlaşırıdı. Ona görə də şal baf toxuma əməliyyatını dayandıraraq şalın hazır hissəsini pəlkeş vasitəsilə «nəvərd» adlanan dolağac oxuna dolayırdı. Sonra əvvəlki qayda ilə toxuma prosesi davam etdirilirdi.

Basma (təpmə) şal istehsal texnologiyası baxımından mahuddan bir o qədər də seçilmirdi. Məhz bu səbəbdən də XIX əsrə aid rusdilli mənbələrdə çox vaxt onların hər ikisi «sukno», yaxud yerli terminologiyaya ilə «şal» adlandırılırdı.

Təpmə şal *yalınqat*, *əmələ* və *ikiqat* olmaqla, üç növdə toxunurdu. Yalınqat şalın uzatma və atması birqat ayrılmış ipdən, əmələ şalın uzatması ikiqat bükdürülmüş ipdən, ara atması isə birqat ipdən toxunurdu. «Dügürd» adlanan ikiqat şalın həm uzatması, həm də atması iki tay ipdən ibarət bükdürülür və çox sıx toxunurdu. Dügürdün sıx toxunmasını təmin etmək üçün dəftinin zərbələri möhkəm vurulurdu.

Təpmə şalın çeşidlərinin hər biri texniki keyfiyyət etibarilə digərindən fərqlənirdi. Ona görə də təpmə şal növlərinin hər birinin özünə məxsus tətbiq sahəsi yaranmışdı. İkiqat şal möhkəm və sıx toxunmaqla ən çox çuxa və xirqə tikmək üçün sərf olunurdu. Əmələ şaldan şalvar, yalınqat şaldan isə arxalıq tikərmişlər.¹⁴⁴

Mahud istehsalını şaldan fərqləndirən başlıca cəhət onun atma və uzatma iplərinin daha nazik (zərif) ayırılıb bükdürülməsi, ən başlıcası isə toxunmazdan əvvəl qara, yaxud göy (mavi) rəngə boyanması olmuşdur.

Bəzən mahudun həm atması, həm də uzatması ikiqat ipdən bükdürülməklə, çox sıx toxunurdu. Elə bu səbəbdən də, mahudun bu növü el arasında çox vaxt «dügürd» adlanırdı. İstehsal keyfiyyətlərinə görə, dügürd təkcə yalınqat və ya əmələ mahuddan deyil, habelə «təpmə» (basma) və ya «qılıncı» şaldan yüksək tutulurdu.

Qoyun və quzu güzəmindən əlavə, keçmişdə şal (mahud) parça daha zərif liflərə malik olan *dəvəyunu* ipindən də toxunurdu. Ən çox *başlıq* tikmək, yaxud *qurşaq* üçün istifadə edilən dəvə yunundan toxunmuş şal zəriflik baxımından dügürdə bərabər tutulardı. Lakin dügürddən fərqli olaraq, onun nə atması, nə də uzatması boyanmayıb, öz təbii rəngində toxunurdu.

Yun cecim. Bütün bunlardan əlavə, yun ipdən, bəzən isə ipək qatışıqları ilə alabəzək *cecim* toxunurdu. Həm də zolaqlı toxunan cecimlərlə yanaşı, bir sıra cecim istehsalı mərkəzlərində, xüsusilə qoyunçuluq və baramaçılığın müvazi inkişaf etdiyi Kür və Araz çayları boyu düzənliklərdə alabəzək cecim toxuculuğu geniş yayılmışdı. Şirvan bölgəsində cecimin mürəkkəb bəzək kompozisiyasına malik növünün istehsal mərkəzləri arasında Əlvənd kəndi məşhur olduğundan el arasında o, «Əlvənd şalı» adı ilə də tanınırdı.

Tirmə. Kustar üsul ilə karxana şəraitində toxunmuş yun parçaların ən yüksək növü *tirmə* (tirməşal) olmuşdur. Şərqi ölkələri üçün daha çox səciyyəvi olan bu parça növü vaxtı ilə Azərbaycanın cənub şəhərlərində, ən çox isə Təbriz karxanalarında toxunmuşdur. Varlı, zadəgan ailələrin qadın libasında (tuman, ləbbadə, küləcə, arxalıq, baş örpəyi, qurşaq və s.) başlıca yer tutan tirmədən, həmçinin, məişətdə tirmə *süfrə*, tirmə *zərəndaz*, taxça, qapı-pəncərə *pərdəsi* də hazırlanırdı. Varlı kişilər keçmişdə tirmə qurşaq bağlamağı xoşlayırmışlar. Kübar qadınların başmaqalarının üzü çox vaxt tirmə parçadan tikiləmiş.

XIX əsrdə Avropa ölkələrindən ixrac olunan yüksək keyfiyyətli fabrik mahudu ticarət xətti ilə yayıldıqca Azərbaycanın yerli şal baf məhsulları, o cümlədən mahud və tirmə istehsalı tədricən tənəzzülə uğrayıb aradan çıxmağa başlamışdır. Bununla belə, XIX əsrin ortalarında Şamaxı şəhərində hələ də 20-ə qədər mahud karxanası fəaliyyətini davam etdirməkdə idi.¹⁴⁵

Qələmkar parçalar

Azərbaycanın ənənəvi pambıq parçaları arasında *qələmkarlıq* üsulu ilə bəzədilib hazırlanmış məmulat növləri xüsusi yer tuturdu. Qələmkar *süfrə, pərdə, canamaz, dəsmal* (məhrəba) və s. yaxın keçmişdək Azərbaycanın şəhər və kənd əhalisinin ev məişətində ən zəruri bəzək məmulatı olaraq qalmaqda idi. XIX əsrin ikinci yarısında Avropa və Rusiyadan fabrik istehsalı olan ucuz pambıq parçaların idxalının güclənməsinədək yerli qələmkar parçalar özlərinin əməli əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdi.

Qələmkar məmulatının bəzədilib hazırlanması nisbətən mürəkkəb texnoloji proses olub spesefik iş üsulu və müəyyən qədər peşə səriştəsinə malik ixtisaslı usta əməyi tələb edirdi. Ona görə də qələmkar parça məmulatının istehsalı kütləvi səciyyə ala bilməmiş və xüsusi qələmkar dükanlarında cəmləşmişdi.

Son orta əsrlərdə Azərbaycanın qələmkar və basma parça istehsalı mərkəzləri arasında Təbriz, Marağa, Naxçıvan xüsusilə fərqlənirdi.¹⁴⁶ Orta əsrlərdə Azərbaycanın qələmkar parça istehsalı mərkəzləri arasında ənənəvi pambıqçılıq mərkəzləri sayılan Təbriz, Mərənd, Marağa, Naxçıvan, Ordubad, Gəncə xüsusilə fərqlənirdi.¹⁴⁷ Ö.Çələbinin yazdığına görə, Naxçıvanın qələmkar parçaları, basma çit süfrələri bütün dünyada məşhur olmuşdur.¹⁴⁸

Qələmkar *süfrə, taxça, pəncərə, qapı pərdəsi, canamaz, dəsmal* (məhrəba) və s. özünün əməli əhəmiyyətini XIX əsrdə hələ də itirməmişdir. Bunlar keçmiş ev məişətinin ən zəruri ləvazimatı sayılırdı. Ənənəvi *nəqqaşlıq* sənətinin mühüm sahələrindən biri olmaq etibarilə qələmkarlıq peşəsinin özünə məxsus istehsal texnologiyası yaranmışdır.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, qələmkarlıq məmulatı çox vaxt «ədədi» qaydada toxunur, sonra müxtəlif naxış motivləri ilə bəzədilirdi. Bəzən isə arşinnüma toxunmuş pambıq parçaları (ağ, bez, mitqal) satın alan qələmkar usta onu müvafiq ölçüdə kəsib «kargah» adlanan çərçivəyə çəkir və üzərində qatı boya ilə lazımı naxışlar salırdı.

Bir qayda olaraq, qələmkar boyası məmulat üzərinə yaxılmazdan əvvəl parça (bez və ya mitqal) *əhəng* və *qəlyədaşı* qatışığından hazırlanmış xüsusi qələvi məhlulda bişirilib ağardılır və toxumaları sıxlaşdırılırdı. Bunun üçün xam bez və ya mitqal əvvəlcə soyuq suda yuyulub çirkədən təmizlənir, sonra əhəngqarışıq qəlyədaşı məhlulunda qaynadılırdı. Parçanın ağarıb «bişiyi» bəlli olandan sonra onu sərrib qurudur və kargaha çəkib üzərində qarğı *qələm* vasitəsi ilə müvafiq nəqş-bəzək əməliyyatı aparılırdı.

Ədəbiyyat məlumatlarından görüldüyü kimi, Şamaxı bəzzazları hər 10 top bezin bişirilməsi üçün bir batman əhəng, yarım batman qəlyədaşı sərif edirdilər.¹⁴⁹ Qeyd edək ki, ağardıcı məhlulun ikili-birli nisbətdə hazırlanması qaydasına *şiləçilik* sənətində də ciddi əməl olunurdu.¹⁵⁰

Qələmkar boyası, adətən, solmayan təbii boyaq bitkilərindən, həm də rəngaba nisbətən qatı hazırlanırdı. Bunun sayəsində boyanın rəngi parçanın astar üzünə keçmirdi. Tələb olunan naxış motivinin mühit xətlərinə müvafiq olaraq, qatı boya xüsusi *qələm* vasitəsilə məmulat üzərinə yaxılırdı.

Qarğıdan düzəldilmiş qələmkar qələminin nazik və enli ucu həm də dilimlənib çərtlənir və fırça halına salınırdı. Nəqş xətlərinin enli və ensiz düşməsi qələmin köməyi ilə təmin edilirdi. Bunun üçün qələmi, nəqşin mühit xətləri üzrə çəp və ya düz çəkmək lazım gəlirdi. Ucu boyağa batırılmış qələmi parça üzərinə çəp vəziyyətdə çəkəndə nəqş xətləri nazik, düz çəkəndə enli düşürdü.

Qələmkarlıq məmulatlarının hazırlanmasında həm *süjetli*, həm də *ornamental* nəqş motivlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Bununla belə, süjetli məmulat növləri çox vaxt sifarişlə hazırlandığından onların istehsalı müəyyən qədər məhdud səciyyə daşıyırdı. Adətən, bu məmulatların haşiyəsində Quran və ya Şərq şairlərinin əsərlərindən əxz olunmuş ibrətəməz kəlamlar yazılırdı. Ən ümdəsi isə bundan ibarət idi ki, qələmkar ustaların əlində ərəb əlifbasının müxtəlif yazı xətlərinin özü nəqşə çevrilirdi.

Süjetli məmulatlardan fərqli olaraq, kütləvi səciyyə daşıyan və satış məqsədilə istehsal olunan məmulat növləri, adətən, ornamental naxış nümunələri ilə bəzədilirdi. Bu bəzək nümunələri arasında *buta, qönçə, zanaq, budaq, badam, sərvi ağacı* və b. bəzək motivlərinə daha çox təsadüf edilirdi. Bəzən isə məmulatın bəzədilməsində həndəsi və astral səciyyəli nəqş ünsürlərindən də istifadə olunurdu.

Qələmkar istənilən rəsm və ya nəqşin «rədd» adlanan mühit xətlərini əvvəlcə ütümə yolu ilə ucu qaraldılmış sivri qələm vasitəsilə parça və ya məmulat üzərinə çəkəndən sonra həmin izlərin üzərini boyağa batırılmış yastı uclu qarğı qələmlə boyayıb bəzəkli hala salırdı. Bu mənada qələmkar usta həm rəssamlıq, həm də nəqqaşlıq əməliyyatlarını müştərək icra etmiş olurdu.

Nəqş ünsürünün tələbindən asılı olaraq, qələmkarlıq sənətində ucu müxtəlif ölçüdə yonulmuş qələm növlərindən istifadə olunurdu. Bəzəyin ara doldurmalarını çəkib tamamlamaq üçün ucu yarıqlanmış, yaxud ucuna əski dolanmış xüsusi qələm növündən istifadə olunurdu.¹⁵¹

Basma məmulatı

Azərbaycanın ənənvi basma məmulatı «basmaqəlib» və «təpmə» olmaqla, texniki cəhətdən iki üsulla istehsal olunmuşdur. Bunların hər birinin özünəməxsus istehsal texnologiyası yaranmışdır.

Basmanaxış parçalar. Basma üsulu ilə pambıq və ipək (kələğayı) məmulatının bəzədilməsi dekorativ təbiiq sənətin mühüm sahələrindən biri olub, XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

Parçaları basmanaxış üsulu ilə bəzəmək ənənəsinin tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxır. E.ə.V əsrdə yaşamış görkəmli yunan tarixçisi Herodot Qafqazdan bəhs edərkən yazırdı ki, bu yerlərin meşələrində elə ağaclar bitir ki, yerli əhali onların yarpaqlarını əzərək su ilə qarışdırır və bu məhlul ilə paltarlarına naxışlar vururdu. Bu naxışlar silinməyib parça köhnələnə qədər qalırdı.¹⁵²

Basma bəzəklər parça üzərinə xüsusi naxış çeşnilərinə malik *qəliblər* vasitəsi ilə köçürülürdü. Ona görə də sənətkarlar arasında bu texniki üsul çox vaxt «basmaqəlib» adlanırdı. Gəncə, Şəki, Naxçıvan şəhərləri, Şamaxı və onun ətraf kəndləri (Basqal və Mücü) parça üzərinə ağac qəliblərlə basma naxışlar köçürmə işində mahir idilər.

Basma qəliblər xüsusi *qəlibkeş* ustalar tərəfindən, əsasən, tilişkə və çat verməyən armud ağacından hazırlanırdı. Bu məqsədlə ağacdan müəyyən ölçüdə «pəstaha» kəsilir, polad qələm və çəki vasitəsilə qazma və qaşımaya yolu ilə onun üzərinə lazımı naxış-bəzək motivi salınırdı. Çox vaxt hər bir rəng üçün ayrıca qəlib nümunələri hazırlanırdı.¹⁵³

Basmanaxış ünsürləri «haşiyə» («kənarə»), «kərbək» (göl), «xonça» və «ara sahə» (aralıq) olmaqla, səciyyə etibarilə bir-birindən fərqlənirdi. Bunların hər birinin bəzək tələbinə müvafiq qəlib nümunələri hazırlanırdı. Bu səbəbdən də basma məmulatının bəzədilməsi prosesində bu qəlib növlərinin hər birinin özünə məxsus yeri var idi. Məsələn, haşiyə qəlibləri kərbək (göl) və xonça bəzəklərində, yaxud aralıq sahələrin naxışlanmasında işlənmirdi. Bütün bunlardan əlavə, ədədi qaydada hazırlanan basma qəlib nümunələri haşiyəsiz naxışlandıqda xüsusi «künc» qəlibləri ilə bəzədilirdi. Bunun sayəsində naxış çeşnişi tamamlanıb bitkin hala gətirilirdi.

Üzərindəki bəzəklərin səciyyəsinə görə, basma qəliblərin hər birinin müxtəlif çeşni nümunələri yaranmışdır. Bu baxımdan «haşiyə» («kənarə») qəliblərinin ən çox istifadə olunan səciyyəvi nəqş növləri aşağıdakı bəzək nümunələrindən ibarət idi.

Çiçək haşiyə. Qəlibin bu növü uzun və ensiz olub, içərisində səkkiz ləçəkli gül, yarpaq və ya, üç ləçəkli qönçədən ibarət bitki mənşəli naxışlar olurdu. Bu qəliblərlə parçanın kənar haşiyəsinə naxış basırdılar.¹⁵⁴

«Kölgə» buta. Qəlibin hər iki kənarında bir-birindən azca aralı, xırda nöqtələr düzülürdü. Qəlibin ortasında isə yenə də nöqtələrdən ibarət yan-yana düzülmüş xırda butalar olurdu. Qəlibin bu növü, haşiyə bəzəyində daha çox istifadə olunurdu.

Yarpaq haşiyə. Parçanın kənar haşiyəsinə bəzəmək üçün işlənən ensiz qəlib növü olub, bir tərəfi əyri xətlərdən, əsas naxış ünsürü isə içərisindəki yarpaqsəkilli, tağvari formalardan ibarət olurdu. Hər bir tağın üstündə beş ədəd xırda nöqtə qoyulurdu. Tağların birləşmə yerində paxlavaşəkilli xırda xonçalar düzülürdü.¹⁵⁵

Quyrum haşiyəsi. Kələğayı və ya pambıq parçaların kənarına naxış basmaq üçün işlədilən ensiz qəlib olub, bir tərəfi dalğavari, fasiləsiz xətlərdən, digər tərəfi isə təkrar olunan quyrumlu bitki naxışlarından ibarət olurdu.

Basmaqəlib əməliyyatlarında *künc* naxışları xüsusi yer tuturdu. Bu məqsədlə işlənən künc qəliblərinin aşağıdakı növləri daha geniş yayılmışdı.

Künc güllü. Ürəkvarı formada olmaqla, kənarında yan-yana xırda nöqtələr düzülürdü. Qələbin ortasında əyri xətlərdən düzəldilmiş bəzəkli xonçalar kiçik ürəkciyə və halqalarla əhatələnirdi. Bu tip qələblərlə məmulatın yalnız küncləri bəzədilirdi.

Künc-paxlava. Kənarları həndəsi xətlərlə bəzədilmiş və aşağı tərəfində qoç buynuzuna bənzəyən naxışları olan, düzbucaqlı üçbucağa oxşar qəlib növü idi. Onun ortası paxlavanı xatırladan sıxıq xətlərlə bəzədilirdi. Belə qələblərlə məmulatın küncləri bəzədilirdi.

Badambuta. Basmaqələblərin bir qismi müştərək səciyyə daşımaqla, məmulatın həm ortasında, həm də künclərində işlədilirdi. Badambuta da belə qələblərdən idi. O, içərisində dörd ədəd badama oxşar buta yerləşən uzunsov qəlib növü idi.

Köbək dövrəsi. Ürək şəklinə bənzəyən bu qələbin ortasında uzunsov bir medalyon (xonça), onun sağ və solunda isə budağa oxşar əyri xətlər olurdu. Bu qəlib növü məmulatın ya künclərinə, ya da xonçanın ətraflarına naxış basmaq üçün işlədilirdi. Elə bu səbəbdən də basmaqələb ustaları onu «aralıq» qələbləri qrupuna aid edirdilər.

Şah buta (bala buta). Ölçü etibarlı ilə bir-birindən fərqlənən bu uzunsov qələblərin kənarları düz xətlərlə diş-diş kəsilmiş, ortasında butadan ibarət güllü xonça motivi əmələ gətirilmişdir. Bu qələblə haşiyədən bir qədər aralı olmaqla, parçanın istənilən yerinə, xüsusilə, haşiyə və köbək arasındakı boşluqlara naxış basılırdı.

Basmaqələb üsulu ilə parça üzərinə naxış və ya bəzək salma əməliyyatı xüsusi hazırlanmış «boyaq yağı» və «rəngab» vasitəsi ilə görülürdü. Bunun üçün ilk növbədə «boyaq yağı» hazırlanırdı. Bu məqsədlə müəyyən nisbətlərdə götürülmüş saqqız, mal piyi və arı mumunu qarışdırıb mis qazan və ya tiyanda qaynadırdılar.

Karxana şəraitində boyaq yağını, adətən, kiçik tavalara bölüb isti qalmaq üçün vam yanan kömür kürəsi və ya köz üzərində saxlayırdılar. Hər bir basmanaxış ustasının əlinin altında daima isti saxlanılan yağ tavası olurdu. Məhz bu səbəbdən də kələğayı istehsalında basma-qələb ustası çox vaxt «tavakeş» adlanırdı. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki basmanaxış əməliyyatı bilavasitə tavada isti saxlanılan və məmulat üzərinə basıldıqdan sonra tezliklə donub silinməz, qalın örtük əmələ gətirən yağ vasitəsilə icra olunurdu. Sənət dili ilə bu əməliyyat «gül götürmə» adlanırdı.

Basmaqələb məmulatı yekrəng və çoxrəng olmaqla, müxtəlif növdə hazırlanırdı. Basma əməliyyatı həm pambıq parça, həm də ipək, əsasən də, kələğayı üzərində aparılırdı.

Çit. Ənənə olaraq, bez toxunuşlu, nazik pambıq parçalardan basma qələb üsulu ilə al-əlvan bəzədilmiş **çit** hazırlanırdı.

Çitsaz ustalar başlıca olaraq, nəbati naxışlı qələblərdən istifadə edirdilər. Bu səbəbdən də el arasında ona çox vaxt «güllü çit» deyilirdi.

Çitin basmaqələb üsulu ilə naxışlanıb bəzədilməsi əməliyyatı texnoloji baxımdan kələğayı ilə eyni idi. Onların hər ikisinin bəzədilməsi əməliyyatı xüsusi **boyaq yağı** və müxtəlif növ *rəngablar* vasitəsilə görülürdü. Bundan əlavə, bu prosesdə müxtəlif naxışlı qələb və istehsal ləvazimatından istifadə olunurdu.

Basmaqələb üsulu ilə bəzədilmiş toxuma məmulatı arasında kələğayı (çarqat) istehsalı mühüm yer tutmuşdur.

Kələğayı (çarqat) ədədi qaydada toxunub qurtarandan sonra *basmaqələb* üsulu ilə al-əlvan boyalarla naxışlanıb bəzəkli hala salınırdı. Kələğayı üzərində ornamental səciyyəli müxtəlif nəqş nümunələri düzəldilmiş ağac qələblər vasitəsi ilə bəzədilirdi. Kələğayının bəzədilməsi müxtəlif rənglərdən “gül götürmə” prinsipi əsasında icra olunduğundan xüsusi tərkibə malik “kələğayı yağı” və rəngablardan istifadə edilirdi.

“Qələbsaz” adlanan peşəkar ustalara sifarişlə düzəldirilən kələğayı qələbləri tətbiq sahəsinə və bəzək-nəqş səciyyəsinə görə *haşiyə* (kənarə, yelən), xonça (köbək) və aralıq olmaqla üç qrupa bölünürdü. Bundan əlavə, hər bir kələğayı istehsalı mərkəzinin özünə məxsus məhəlli naxış motivləri də mövcud olmuşdur. Çox vaxt bu və ya digər kələğayı çeşnişi onun istehsal mərkəzinin adını (Şamaxı, Basqal, Şəki, Gəncə, Təbriz, Herat və s.) daşıyırdı.

Basmaqələb əməliyyatı qoruyucu kələğayı yağı və soyuq rəngablar vasitəsi ilə icra olunurdu. Basma əməliyyatı ilk növbədə kələğayının kənar haşiyəsinin əmələ gətirilməsindən başlanırdı. Bunun üçün “ağzəmin” adlanan hamar səthli saya qəlibi qoruyusu yağa batıraraq tarıma çəkilmiş kələğayının haşiyəsi boyunca, dalbadal olmaqla, onun üzərinə basır və beləliklə də

yeləni növbəti rəngablarm təsirindən qoruyurdular. Bəzən isə yeləndə kəlağayının öz rəngində ağ güllərdən, yaxud çiçək və ya ləçəklərdən ibarət bəzək motivi əmələ gətirmək üçün müvafiq nəqşli qəlibi kəlağayı yağına batıraraq haşiyə boyunca onun üzərinə basırdılar. Bunun sayəsində kəlağayının haşiyəsində boyaq götürməyən örtük təbəqəsi əmələ gəlirdi. Kəlağayı “gül” götürmək məqsədi ilə növbəti rəngə salınarkən yağ örtüyünün altında qalan sahələr boyanın təsirindən qorunub, qəlibin bəzək dekoruna malik müvafiq “gül”lər əmələ gətirirdi. Haşiyə naxışları tamamlanana qədər bu əməliyyat təkrar olunurdu.

Kəlağayının xonça və aralıq sahələrinin bəzəkləri də bu qaydada müvafiq bəzək-nəqş ünsürlərinə malik qəliblər vasitəsilə bəzədilirdi. Bu qayda ilə kəlağayını müxtəlif rəngablara salıb hər bir rəngdən “gül” götürmək yolu ilə onu bəzəyib nəqşli (güllü) hala salırdılar.

Kəlağayını sabunlu suda yuyub təmizlədikdə yağ ləkələrinin altında qorunub qalmış güllər aşkara çıxır və müvafiq bəzək ünsürünə çevrilirdilər.

Təpmə (keçə) məmulatı. Ənənəvi basma məmulatının ikinci qrupunu “təpmə” üsulu ilə hazırlanan keçə məmulatı təşkil etmişdir.

Vaxtilə Azərbaycanda geniş yayılmış basma (təpmə) məmulatı kənd əhalisi, xüsusilə də köçbə elat obalarında uzun müddət özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Keçmişdə *həllaclıq* (basma) sənəti hətta ətraf elat mahalları ilə üzvi surətdə bağlı olan bir sıra şəhərlərdə də inkişaf tapmışdır. Lakin elat əhalisinin oturaqlaşması prosesinin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq XIX əsrin ikinci yarısında şəhər həllacxanalarında hazırlanan keçə məmulatına tələbat xeyli azalmağa başlamışdır. Hətta bu tələbat ilbəil o dərəcədə azalmışdır ki, əhalinin basma məmulatına olan ehtiyacını kəndbəkənd, oba-oba gəzib dolaşan səyyar həllaclar layiqincə ödəyə bilirdilər. Bunu Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində fəaliyyət göstərən həllac dükanlarının timsalında aydın izləmək olur. Akademik Ə.S.Sumbatzadənin arxiv sənədlərinə istinadən yazdığına görə, 1831-ci ildə Naxçıvan şəhərində 16 nəfər həllac işlədiyi halda, 1865-ci ildə onların sayı azalıb 4 nəfərə enmişdi.¹⁵⁶ Yaxud 1832-ci ildə Ordubad şəhərində 29 nəfər həllac fəaliyyət göstərdiyi halda, 1864-1865-ci illərdə onlardan yalnız 8 nəfəri işləyirdi.¹⁵⁷

Həmin dövrdə Bakı və Şamaxı şəhərlərində 10 nəfərədək həllac işlədiyi halda, XIX əsrin 80-90-cı illərində onların hamısı öz fəaliyyətlərini dayandırmışdır. Belə vəziyyət ölkənin digər şəhərlərində də müşahidə olunmaqda idi.¹⁵⁸

XIX əsrin 70-90-cı illərində Şuşa şəhərində keçə məmulatı (qəlib,yapıncı) istehsal edən 3 həllacxana fəaliyyət göstərirdi.¹⁵⁹ Qeyd etmək lazımdır ki, XIX Azərbaycan şəhərlərində həllaclığın zəif inkişaf etməsinin başlıca səbəbini akad. Ə.S.Sumbatzadə ümumən keçmişdə yun məmulatı istehsalının əyalətlərdəki kəndli təsərrüfatlarında cəmləşməsində görürdü.¹⁶⁰

Basma məmulatı istehsalı tarixən *keçə* (nəməd), *yapıncı* (kəpənək), xıllıq, *çopoz*, *tərlək*, *badış* (topuqluq), *papaq* (çəltari) və s. ilə təmsil olunmuşdur.

Keçə. Keçmişdə keçə saya və bəzəkli (nəməd) olmaqla iki növdə hazırlanırdı. Keçə məmulatının basılması prosesi tədarük olunmuş xammalın (yun, qəzil) yuyulmasından başlanırdı. Bu işi, adətən, qadınlar görürdü. Bunun üçün axar suyun (çay, arx) dayaz sahilində yunu suya sərrib çubuq və ya “sırıpç” adlanan toxmaq vasitəsi ilə döyəcləmə (sırıpçılama) üsulu ilə yuyub çirkədən təmizləyirdilər. Axar su olmadıqda yunu durğun su hövzəsinin kənarında yerə sərrib üzərinə su səpir və yenə də sırıpçılama üsulu ilə yuyub təmizləyirdilər. Yunu bəzən “bədə” adlanan mineral tərkibli bulaqların suyu ilə yuyub kirovdan təmizləyirdilər. Qələvi tərkibli suda yunun çirkəbi daha tez və təmiz yuyulurdu.

Yuyulmuş yun sərilib qurudulandan sonra çeşidlənirdi. Yun təkə rəng çalarına və keyfiyyətinə görə deyil, habelə qoyunun gövdəsinin hansı hissəsindən, başqa sözlə, liflərinin uzun və qısa olmasına görə də ayrılıb çeşidlənirdi.

Qoyun yununun ilkin çeşidləmə əməliyyatına hələ qırxım mövsümündə başlanırdı. Qırxımdan asılı olaraq, qoyun yunu *yapağı* (yaz yunu) və *küzəm* (payız yunu) olmaqla iki növə ayrılırdı.

Hətta küzəm yun davarın yaşına görə quzu (toğlu) və qoyun küzəmi olmaqla iki qismə ayrılırdı. Elastik və yumşaq olması səbəbindən quzu küzəmi keyfiyyətcə daha yüksək tutulur və bilavasitə şal istehsalına sərf olunurdu.

Payız istehsalından əldə edilən “yapağı” yun hörmə-toxuma məmulatından əlavə, həm də

basma (təpmə) məmulatının hazırlanmasına sərf olunurdu.

Bir qayda olaraq *basma* məmulatının hazırlanması əməliyyatı ilə “həllac” adlanan peşəkar ustalar məşğul olurdular. Onlar yunu ilk növbədə daraqdan keçirmədən “yay” adlanan atıcı alət vasitəsi ilə atıb pərqulandırirdilər.

“Təpmə” (*basma*) əməliyyatı döşəmə üzərində, palaz və ya həsir üstünə yunun bərabər qalınlıqda sərilməsindən başlanırdı. Bu məqsədlə çox vaxt bezdən tikilmiş xüsusi ölçülü “qəlib torbası”ndan istifadə olunurdu. Əvvəlcə yun layı torbanın üstünə yayılıb səriləndən sonra onu torba qarışıq loğalaqlayır və beləliklə də torbanın alt qatını onun üstünə çevirirdilər. Sonra torbanın içində qalmış yun loğalağını açıb yenidən həllac oxu üzərinə dolayırdılar. Uzunlu 3 m, diametri 10-12 sm-ə çatan hamar ox üzərinə dolanmış yun loğanası dağılmasın deyə onu iplə möhkəm sarıyırdılar.

Çox vaxt, xüsusilə şəhər həllacxanalarında bu məqsədlə “karxana” adlanan ayrıca otaq və ya dəyə ayırırdılar. Loğalağı, adətən, karxananın hamar döşəməsi üzərində 3 nəfər həllac təpikləyə-təpikləyə irəli-geri istiqamətdə bir qədər diyirləyəndən sonra onun sarıq və dolağını açıb sərir seyrək və aladəmğil yerlərini bərpa edəndən sonra üstünə isti su çiləyib təkrar loğalaqlayırdılar. Loğalağı yenidən palaza bürüyüb örkən vasitəsi ilə əvvəlkindən də bir qədər bərk sarıyandan sonra təpmə əməliyyatı davam etdirilirdi.

Bu qayda ilə su çiləmə prosesini bir neçə dəfə təkrar etməklə, loğalağı aramsız olaraq təpikləyib diyirləyirdilər. Təpmə əməliyyatı nəticəsində yun layları bir-birinə möhkəm yapışaraq bərk kütlə halına düşürdü.

Gəzərgi həllaclardan fərqli olaraq, şəhər həllacxanalarında çox vaxt keçə qara rəngə boyadılırdı. Bununla belə, keçmişdə Qazax və Gəncə qəzalarında varlı ailələr alaçıqlarının üstünü ağ rəngli keçə qəliblərlə örtməyi üstün tutarmışlar. Bu səbəbdən də onlar ağ rəngli yundan keçə qəlibləri *basma*ğı sifariş edərmişlər.¹⁶¹

Saya keçənin səthi hamar və bəzəksiz olurdu. Standart ölçülərdə basılıb hazırlanan keçə qəlibləri istifadə məqamından asılı olaraq, bir qədər fərqli formada basılırdı. Ən çox trapes formalı keçə qəlibləri dəbdə olmuşdur. Alaçıq tipli evlərin üstünü örtmək üçün belə qəlib forması daha sərfəli sayılırdı. Evin döşəməsinə, çarpayı, taxt və ya kürsü üzərinə salmaq, yaxud alaçıq qapılığı üçün düzbucaqlı formaya malik qəlib növü də hazırlanırdı.

Keçmiş məişətdə keçə qəlibin üzünə yer palazı və ya şəddə çəkməklə ondan “kürsü yorğanı” düzəldənlər də az deyildi.

XIX əsrin sonlarına doğru yerli keçəçiliyin tədricən tənəzzülə uğradığı müşahidə olunur. Bu işdə 1889-cu ildə Tiflis şəhərində buxar maşınları ilə işləyən keçə fabrikinin fəaliyyətə başlaması¹⁶² faktı mühüm rol oynamışdır. Bu məsələdə köçəbə elat əhalisinin oturaqlaşması prosesi, habelə getdikcə, atlı nəqliyyatın rolunun azalması faktı da az rol oynamamışdır.

Nəməd. İstehsal texnologiyası baxımından saya keçə- dən o qədər də fərqlənmirdi. Bunların arasında başlıca fərq bəzək-nəqş tərtibatında və düzbucaqlı formada basılmasında nəzərə çarpırdı. Trapes formada olan saya qəlibdən fərqli olaraq, evin döşəməsinə, çarpayı və ya taxt üstünə salınan nəməd düzbucaqlı formada 2,5-3 m x 1,5-2 m ölçülərdə, həm də bəzəkli basılırdı. Nəməd bəzəkləri həm ornamental nəqşlərdən, həm də heyvan (qoç, at, dəvə və s.) rəsmlərindən ibarət olurdu. Bunun üçün nəmədin yerliyini təşkil edən yun layının aralarına bu və ya digər rəsmi mühit xətləri boyunca fərqli rəngdə yun döşənirdi. Nəməd basılıb hazır olanda fərqli rəng çalarına malik yun layı onun səthində müvafiq bəzək-nəqş ünsürü əmələ gətirirdi.

Tərlik. Keçmişdə uzun müddət dəbdə olmuş minik və yük yəhəri üçün kiçik ölçülərdə *tərlik* və *palan-navar* basılıb hazırlanırdı.

Yapıncı. Əsrlər boyu elat məişəti üçün səciyyəvi mövsümi geyim növü olmuş *yapıncının saçaqlı* və *saçaqsız* (saya) olmaqla iki tipoloji növü hazırlanmışdır. Bunların hər ikisi zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Saçaqsız (saya) *yapıncı* daha qədim tarixə malik olub keçəsayağı basılıb hazırlanırdı. Lakin keçədən fərqli olaraq onun qəlibi nisbətən qısa, həm də trapes formasında basılırdı. *Yapıncı*ni çiyinə almaq üçün onun kənar qanadlarını bir qarış ölçüdə öz üzərinə qatlayıb çiyin birləşmələrini bir-birinə tikirdilər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsində geniş yayılmış *çopoz*

da eyni texniki üsulla, lakin bir qədər fərqli formada basılıb hazırlanmışdır. Belə ki, çiyinə alınan yapıncıdan fərqli olaraq, çopozu əyinə geydiklərindən onun qəlibi qollu basılırdı. Bundan fərqli olaraq xilliq qolsuz basılır, lakin qol yeri qoyulurdu.

Bunlardan fərqli olaraq, saçaqlı yapıncının qəlibinin ovand üzü uzun saçaqla örtülürdü. Bu səbəbdən də onun layının altına əlavə saçaq layı döşənirdi. Bundan sonrakı basma əməliyyatı saya keçə və ya nəməd istehsalında olduğu kimi davam etdirilirdi.

Basma əməliyyatı başa çatandan sonra qəlibin saçaqları daranıb düzəldilərək nizamlanır və səliqəyə salınırdı. Qəlibin astar üzündən bayıra çıxan tüklərin ucu qayçı ilə qırılıb hamar hala salınır, yaxud ütülüb mucullanırdı.

Bütün bu əməliyyatlar başa çatandan sonra saçaqlı qəlibin kənar qanadlarını öz üzərinə qatlayıb çiyindən bitişdirir və yaxa yarığının ətrafına tumac, yaxud parçadan köbə tikilirdi. Yapıncını boğazın altında bağlamaq üçün köbənün hər iki ucu qaytanla tamamlanırdı.

Yapıncı qəlibi basılıb hazır olandan sonra, adətən, qara rəngə boyanırdı. Hətta onun qəlibi qara rəngli yundan basılmış olsa belə, yenə də onu qara rəngə boyayırdılar. Boyaqdan əvvəl yapıncı qəlibi suda yuyulub təmizlənirdi. Nadir halda əsilzadə varlı şəxslər sifarişlə ağ rəngli yapıncı basdırırdılar. Belə halda yapıncının qəlibi seçmə, xalis ağ yundan basılırdı.

Xalça-palaz məmulatı

Azərbaycanın ənənəvi yun toxuculuğunda məişət əhəmiyyətinə və iqtisadi sərfəliliyinə görə, tarixən xalça-palaz məmulatı müstəsna yer tutmuşdur.

Mütəxəssislərin fikrincə, xalçanın ilk vətəni qədim Misir olmuş, sonralar o, buradan Kiçik Asiya, İran və Hindistana keçmişdir.¹⁶³

Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin meydana gəlmə tarixi siyasi-inzibati və mədəni cəhətdən vaxtilə qədim Şərqlə sıx bağlı olan qonşu İran və Kiçik Asiya ölkələri ilə eyni dövrə təsadüf edir. E.ə.Y-IV əsrlərdə yaşamış yunan alimi Ksenofont farsların məşhur Midiya xalçalarını işlətdiklərini xəbər verirdi.¹⁶⁴

Midiya dövlətinin mövcud olduğu dövrdə onun sosial-iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş inzibati-ərazi vahidləri sırasında sabiq Manna vilayətlərini əhatə edən Kiçik Midiya (Atropatena) ərazisinin, başqa sözlə, Azərbaycanın cənub əyalətlərinin mühüm yer tutduğunu nəzərə alsaq, burada xalça toxuma sənətinin xeyli əvvəl, hələ Manna dövründə meydana gəldiyini söyləmək olar. Bununla belə, Azərbaycanda xalça-palaz toxuculuğu miladdan əvvəl I minilliyin ibtidasına təsadüf etsə də, Albaniya, başqa sözlə, Şimali Azərbaycan ərazisində onun gur inkişafı erkən orta əsrlərin əvvəllərinə aid edilir.¹⁶⁵ Mingəçevir ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları (hana hissələri, xalça və palaz toxuması, yun ip qalıqları) antik dövrün sonu və erkən orta əsrlərin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin ev məişətində xalça-palaz məmulatının mühüm yer tutduğunu söyləməyə əsas verir.¹⁶⁶

Tarixi mənbələrdən bəlli olduğu kimi, xalçaçılıq sənəti sonralar, xüsusilə inkişaf etmiş feodalizm dövrü və son orta əsrlərdə daha yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Ərəb müəlliflərinin verdiyi məlumata görə, Bərdədə toxunan xalçaların misli bərabəri yox idi.¹⁶⁷ X əsrdə Naxçıvan, Xoy, Ərdəbil və Muğan özünün yüksək keyfiyyətli xalça məmulatı ilə geniş şöhrət qazanmışdı.¹⁶⁸ Muğan özünün çuval və palaz məmulatları ilə, Naxçıvan, Xoy, Salmas şəhərləri zili və xalçaları ilə, Ərdəbil, Şirvan isə özlərinin ipək və yun məmulatları ilə məşhur idi.¹⁶⁹

X-XIII əsrin yazılı mənbələri monqol hücumlarından əvvəl Azərbaycan şəhərlərində çox geniş çeşiddə xalça-palaz məmulatı toxunması barədə aydın təsəvvür yaradır.¹⁷⁰

«Hüdəd əl-ələm» əsərində həmin dövrdə Şirvan və Xursan əyalətlərində «məxfuri» adlanan müxtəlif növ xovlu xalçalar və palazlar toxunduğu xəbər verilir.¹⁷¹

İnkişaf etmiş feodalizm dövründə Azərbaycanda xalça istehsalının kütləvi səciyyə daşdığına belə bir faktdan da aydın görmək olur ki, monqollar Azərbaycanı işğal edəndən sonra buradan minlərlə xalça qarət edib aparmışdılar.¹⁷²

M.X.Heydərov son orta əsr mənbələrinə istinad edərək Azərbaycanda XVI-XVII əsrlərdən etibarən Təbriz xalçaları arasında gümüşü güləbətin qatışığı ilə ipək xalça istehsalına başladığını müəyyən etmişdir.¹⁷³ İngilis səyyahı A.Cenkinson 1562-ci ildə Şirvan bəylərbəyi

Abdulla xan Ustaclının yay düşərgəsində olarkən onun çadırında zəngin bəzəkli xalçalar döşəndiyini və onların üzərinə qızıl və gümüş tellərlə toxunmuş kvadrat formalı bir xalça salındığını xəbər verir.¹⁷⁴

XVI əsrin 70-ci illərində Şirvanda olmuş başqa bir ingilis səyyahı C.Deket yazırdı ki, burada elə bir adam, hətta belə adi bir insan tapmaq olmazdı ki, o xalça üzərində oturmasın, yaxud otaqlarına xalça döşəməmiş olsun.¹⁷⁵

Zəmanəmizədək gəlib çatmış xalçalar, əsasən, xalis yundan toxunmuşdur. Bununla belə, orta əsrlərdə ipək qatışıqı, xüsusilə güləbətin (qızıl və ya gümüş telləri) ilə toxunmuş xalçalara da təsadüf olunur. Hətta son vaxtlar xalçaların ərişinin bəzən pambıq iplikdən düzülməsi hallarına da rast gəlinirdi.

Azərbaycanın ənənəvi dekorativ-tətbiqi sənət növləri arasında özünün bəzək-nəqş zənginliyi, rəng əlvanlığı, kompozisiya kamilliyi ilə seçilən *xovlu* xalça nümunələri öz növbəsində bəzək tərtibatı baxımından *ornamental* və *süjetli* olmaqla, iki qrupa bölünür.

Azərbaycanın şimal əyalətləri üçün daha çox **ornamental** xalçalar səciyyəvi olmuşdur. Bundan fərqli olaraq, ölkənin cənub əyalətlərində, xüsusilə də, Təbriz xalçaçılıq mərkəzində həndəsi və nəbati nəqş motivlərinə malik ornamental xalçalarla yanaşı, zoomorf və antropomorf motivli *süjetli* xalçalar geniş yayılmışdır.

Azərbaycan xalçaları bədii-texniki xüsusiyyətlərinə, toxuma materialına, rəng əlvanlığına və nəqş motivlərinin səciyyəsinə görə, oxşar cəhətlərə malik olsalar da, onlar həm də fərdi yaradıcılıq mərkəzinin məhəlli xüsusiyyətlərini özlərində daşıyırdılar. Bu və ya digər məhəlli ərazinin xalçaçılıq əməli işdə, adətən, özlərinə yaxın qonşuların nəqş-çəşni nümunələrini seçib örnək götürürdülər. Beləliklə də, fərdi bəzək-çəşni xüsusiyyətlərinə malik məhəlli xalça istehsalı mərkəzləri təşəkkül tapırdı. Bu mərkəzlərin hər birinə xas olan xalçalar təkcə çəşni cəhətdən deyil, habelə texniki xüsusiyyətlərinə (ilmə sıxlığı, xovların uzun və ya qısa olması, əriş və arğac ipinin nazik, yaxud yoğun ayrılması, onların bərk və ya boş bükdürülməsi, müxtəlif rəng çalarlarının bir-birilə uyusdurulması və s.) görə də bir-birindən seçilirdi. Bu cür fərqli xalçaçılıq mərkəzlərinin formalaşmasında orta əsrlərdə Azərbaycanda feodal pərakəndəliyinin hökm sürməsi üzündən sənət sahələrində məhəlli xüsusiyyətlərin güclənməsi, əyalətlər arasında iqtisadi-ticarət və mədəni əlaqələrin zəif olması mühüm rol oynamışdır. Ona görə də Azərbaycan xalçaları tipoloji xüsusiyyətlərinə görə, müxtəlif məhəlli istehsal mərkəzlərinə ayrılır. Öz növbəsində hər bir böyük xalça istehsalı mərkəzinə xas olan ornamental xalçalar çəşni xüsusiyyətlərinə görə, bir neçə qrup və yarımqrupa ayrılır. Bunların hər birinin də özünə məxsus nəqş-bəzək çəşniləri və buna müvafiq adları yaranmışdır.¹⁷⁶

Azərbaycanın orta əsr xalçaçılıq sənətində *süjetli* xalçaların yaranması keyfiyyət etibarını ilə yeni mərhələ təşkil edirdi. Süjetli xalça toxuculuğu, xüsusilə, Təbriz şəhərindəki xalça karxanalarında daha yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Yüksək bədii-texniki məziyyətləri və kompozisiya kamilliyi ilə seçilən süjetli xalça toxuculuğunun çiçəklənməsi XVI əsrdə, Təbriz miniatür məktəbinin fəaliyyətinin parlaması dövrünə təsadüf elir. O dövrün mahir xalça ustaları Təbriz rəssamlarının miniatürləri əsasında orijinal süjetli bədii xalçalar toxuyurdular.¹⁷⁷

Üzərində müxtəlif məişət və ov səhnələri təsvir olunan süjetli xalçalar, həmçinin, Şirvan, Gəncə və Qarabağda da istehsal olunurdu. Bu tipdən olan süjetli xalçalarda məişət səhnələri ilə yanaşı, klassik ədəbiyyat əsərlərindən götürülmüş kompozisiya motivləri də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənətinin ən güclü sahəsi olmaq etibarını ilə xalça toxuculuğu özünün əməli əhəmiyyətini sonralar da itirməmişdir.

XIX əsrdə Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin güclü inkişaf etdiyi istehsal mərkəzləri arasında Quba, Bakı, Şamaxı, Göyçay, Qazax, Gəncə, Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl qəzaları və Zaqatala dairəsi xüsusi yer tuturdu.¹⁷⁸

XIX əsrin 80-ci illərinə aid dövrü mətbuatdan bəlli olur ki, o zaman Azərbaycanın qabaqcıl qoyunçuluq mərkəzlərindən biri olmaq etibarını ilə Qazax qəzasında hər il 2000-dək xalça, bir o qədər də palaz, 100-ə qədər çul toxunurdu.¹⁷⁹

XIX əsrin 40-cı illərinə aid arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Yelizavetpol (Gəncə-A.M.) qəzasının, demək olar ki, bütün kəndlərində qadınlar qoyun yunundan şal, mahud ilə yanaşı, xalça, palaz, çuval, məfrəş və s. toxuyurdular.¹⁸⁰

Yun toxuculuğu ölkənin digər əyalətlərində də kifayət qədər yaxşı tərəqqi etmişdi. XIX əsrin 30-cu illərinə dair statistik məlumatlardan bəlli olur ki, Rusiya tərəfindən işğal olunana qədər Bakı qəzasında hər il 600 ədəd xalça, 1200 palaz toxunurdu.¹⁸¹ Mənbənin verdiyi məlumata görə, əyalətin bütün kəndlərində qadınlar al-əlvan bəzəkli, əla növ xalça, palaz, mafraş, çuval toxuyurdu. Abşeron xalçaları arasında Əmircan və Bülbülə kəndlərində toxunan xalçalar çeşni gözəlliyinə və texniki keyfiyyətinə görə, xüsusilə fərqlənirdi.¹⁸² Mənbələrin verdiyi məlumatla görə, Abşeron xalçaları arasında çeşni gözəlliyi, rəng əlvanlığı, ilmə sıxlığı baxımından Əmircan və Bülbülə xalçaları ilə yanaşı, Suraxanı xalçaları da diqqəti cəlb edirdi.¹⁸³

Azərbaycanda yun, xüsusilə də xalça toxuculuğunun inkişaf etmiş mərkəzlərindən biri də Quba əyaləti olmuşdur. XIX əsrin 30-cu illərində burada hər il 850 xalça, 1700 ədəd palaz toxunurdu.¹⁸⁴ Ən yaxşı palaz və sumaxlar İmamqulu kəndində, ən əla xalçalar isə Çiçi kəndində toxunurdu. Xalça, palaz, məfrəş, xurcun, heybə, demək olar ki, Quba qəzasının bütün kəndlərində toxunurdu.

XIX əsrin sonu və XX əsrin başlanğıcında Quba qəzasında xalça toxuculuğundan bəhs edən bir mənbədə bütün Qafqazda ən yaxşı xalçaların bu qəzada toxunduğu və hər il buradan xaricə 15420 ədəd xalça məmulatı ixrac olunduğu xəbər verilir.¹⁸⁵ Təkcə Quba şəhərində bu işlə 200 ailə məşğul olur və ildə 300 ədəd xalça toxuyurdu.¹⁸⁶ Bütövlükdə qəzada 1479 ailə, başqa sözlə, 4200 nəfər bilavasitə xalça toxuculuğu ilə məşğul olurdu.¹⁸⁷

Qəzanın xalçaçılıq sənətində məmulat növləri üzrə müəyyən qədər ixtisaslaşma getdiyi nəzərə çarpır. Belə ki, *xalça*, demək olar ki, bütün kəndlərdə toxunurdu. Bundan əlavə, *sumax* başlıca olaraq Hil, Yasab, Həzrə, Cibir, İmamqulu, Çiçi, Alpan, Ləcət və Zeyxurda, *palaz* Hil, Yasab, Həzrə, Ləcət, Çiçi, Pirəbədil, Xudat və Alpanda, *xurcun* isə ən çox Cimi kəndində, qismən isə Yasab, Həzhrə, Qonaqkənd və Cibirdə istehsal olunurdu.¹⁸⁸

Yun məmulatı istehsalı Lənkəran qəzasında qoyunçu- luqla məşğul olan dağ və dağətəyi mahallarda (Səbircan, Zuvand, Dırıq), qismən isə düzənlik ərazidəki Ərkivan mahalında yaxşı inkişaf etmişdi. Qəzada qadınlar yundan *xalça*, *palaz*, *kilim*, *cecim* (nazik palaz), *şal*, *çadır*, *örkən*, *sicim*, *məfrəş*, *xurcun*, *çul*, *corab* toxuyur, həllaclar *keçə* basırırlar.¹⁸⁹

Xammal ehtiyatının bolluğu üzündən yun məmulatı toxuculuğu Şamaxı və Göyçay qəzalarında daha geniş yayılmışdır. Demək olar ki, hər bir kənddə *xalça*, *gəbə*, *cecim*, *sumax*, *çuval*, *xurcun*, *məfrəş* toxunur, *çatı*, *cidar* hazırlanırdı.¹⁹⁰

XIX əsrin 80-ci illərində müxtəlif çeşnili xalçaların Şirvanın hər bir kənd və köçəbə icmasında toxunduğunu xəbər verən bir mənbədə bildirilirdi ki, çox nadir halda kənd evlərində xalça və digər məmulatlar toxumaq üçün hana olmazdı.¹⁹¹ Mənbənin yazdığına görə, ən yaxşı xalçalar bölgənin Qarayazı, Zərdab, Mollakənd və Ərəbqədim kəndlərində toxunurdu.¹⁹²

Yun toxuculuğu Şirvana qonşu olan Ərəş mahalı və Şəki qəzasında da geniş yayılmışdı. Burada *xalça*, *palaz*, *cecim*, *çul*, *çuval*, *məfrəş*, *şal* toxuculuğu ilə qadınlar məşğul olurdular. Ən yaxşı xalça və cecim Kürətrafi kəndlərdə, xüsusilə, Eymur, Qarxun, Ağyazı, habelə Nuxa qəzasının Vardanlı kəndində toxunurdu. Bu məmulatlar nisbətən aşağı keyfiyyətdə olub, çox vaxt hər bir ailənin daxili istehlakına sərf olunur, nadir hallarda satışa çıxarılırdı.¹⁹³

Mənbələrdən bəlli olduğu kimi, yun məmulatı istehsalı XIX əsrin birinci yarısında Şəkinin qonşuluğunda olan Alazan vadisində nisbətən zəif inkişaf etmişdir. 1841-ci ilin məlumatına görə, Balakən dairəsi əhalisi öz istehlakı üçün yundan *keçə*, *xirsək*, *çuval*, *xurcun*, *corab*, *cecim* hazırlayırdı.¹⁹⁴ Lakin XIX əsrin ikinci yarısında bölgədə vəziyyət dəyişmiş, Azərbaycanın digər qəzalarında olduğu kimi, Zaqatala dairəsində də yun məmulatı istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir.¹⁹⁵ 1900-cü ilə aid bir arxiv sənədində hər il Zaqatala dairəsində 11250 pud yun hasil olunduğu, bunun 4250 pudunun xaricə ixrac edildiyi, 7000 pudunun yerli əhali tərəfindən yun məmulatlarının (*şal*, *cecim*, *xalça*, *palaz*, *keçə*, *yapıncı*, *çopoz*) hazırlanmasına sərf olunduğu xəbər verilir.¹⁹⁶ Burada yun cecimdən *xurcun*, *heybə*, ipək cecimdən isə yorğan üzü hazırlanmış.¹⁹⁷ Digər tərəfdən dairədə **keçə** məmulatı (qəlib, yapıncı, çopoz) istehsalı, başqa sözlə, həllaclıq sənəti geniş yayıldığından xalça-palaz toxuculuğu məhdud səciyyə daşmışdır. Bu fakt arxiv sənədlərində də öz əksini tapmışdır. 1900-cü ilə aid bir sənəddə bildirilirdi ki, Zaqatala dairəsində xalça-palaz istehsalı nisbətən məhdud səciyyə daşmış, bunun müqabilində *xurcun*, *çuval*, *çul* toxuculuğu daha geniş yayılmışdı.¹⁹⁸

Yundan müxtəlif toxuma məmulatlarının hazırlanması Qarabağ bölgəsində, xüsusilə onun düzənlik ərazilərində tarixən geniş inkişaf etmişdir. Bölgənin dağ və dağətəyi kəndlərində qoyunçuluq təsərrüfatı zəif inkişaf etdiyindən bu kəndlərin əhalisi xammal baxımından korluq çəkirdi. Bunun müqabilində Mil-Qarabağ düzənliyinin oturaq və köçbəbə əhalisi bol yun ehtiyatına malik olduğundan burada müxtəlif növ yun məmulatı (*şal, mahud, xalça, palaz, mafras, xurcun, çuval* və s.) istehsalı geniş yayılmışdı.¹⁹⁹

Mənbənin yazdığına görə, yun məmulatlarının hazırlanması ilə bağlı bütün proseslər (yunun yuyulub təmizlənməsi, daranması, ayrılması, bükdürülməsi, yumaqlanması, kələflənməsi, boyanması və s.) hər bir evdə qadınlar tərəfindən görülürdü. Yalnız bir sıra çətin əldə edilən rənglər kənarında, küp boyaqxanalarında boyatdırılırdı.²⁰⁰

Yun məmulatı istehsalı xüsusilə bölgənin Cəbrayıl qəzası kəndlərində daha geniş yayılmışdır. Burada yundan ən çox *xalça, palaz, mahud* (şal), habelə *xurcun, mafras, çuval, corab, cecim, örkən* toxunur, *sicim* hörülürdü.²⁰¹

Azərbaycanın ənənəvi xalça-palaz məmulatı bədii-texniki xüsusiyyətlərinə görə *xovlu* (ilməli) və *xovsuz* (ilməsiz) olmaqla iki tipoloji növdə hazırlanmışdır. Xovlu xalçalar, istehsal texnologiyası baxımından palaz məmulatından xeyli dərəcədə fərqlənmişdir.

Palaz məmulatı xovsuz olub, yalnız əriş və arğac iplərinin müəyyən qaydada çarpazlaşdırılıb bir-birilərinin arasından keçirilməsi yolu ilə toxunub hazırlanırdı. Xovlu xalçaların istehsalında bunlardan əlavə al-əlvan boyanmış «ilmə» ipindən də istifadə olunurdu.

Nisbətən sadə toxuma texnikasına malik olan palaz tipli xalçalara çox geniş çeşiddə məmulat növləri: *palaz, kilim (çiyi kilim), zili, vərni, sumax, şəddə, yəməni, xirsək, cecim*, habelə *heybə, xurcun, çuval, məfras, çul, ladi, duz torbası, çanta* və s. ilə təmsil olunurdu.

Məişət əhəmiyyətinə görə, ənənəvi xalçaçılıq sənətində palaz məmulatı toxuculuğu daha önəmli yer tutmuşdur. Çoxsaylı tipoloji növə malik olan palaz məmulatı az miqdarda xammal məsrəfi tələb etməkdən əlavə, həm də tez toxunub başa gəldiyinə görə iqtisadi cəhətdən də sərfəli idi. Məlum olduğu kimi, xalçaya nisbətən palaz məmulatının əriş düzümü seyrək olub ilməsiz, həm də bir qədər boş toxunurdu. Palaz məmulatı həm də az boyaq məsrəfləri tələb edirdi.

Toxuma texnikasına, bəzək-nəqş tərtibatına görə palaz məmulatı *saya* və *güllü* olmaqla iki tipoloji növdə toxunurdu.

Saya palazlar, bir qayda olaraq, əriş və arğacın bir-birinə bəsit keçirtmə («çalkeçir») üsulu ilə toxunurdu. Adətən, ikiüzlü toxunan saya palazın arğac ipi əriş düzümünün alt və üst taylarını təkbir qaydada çalkeçir etməklə toxunduğundan onun astar üzü də avand üzü kimi, eyni ilə hamar görkəm kəsb edirdi. İkiüzlü toxuma texnikası əsasında hasilə gələn saya palazlar el arasında «yer palazı» da adlanırdı.²⁰² Çox vaxt o, döşəmə, yaxud taxt üzərinə salınırdı.

Yer palazı tarixən *zolaqlı* və *zolaqsız* olmaqla, bəzək tərtibatı etibarlı ilə iki növdə toxunmuşdur. Zolaqsız palazın həm əriş, həm də arğac ipləri eyni rəngdə, yaxud oxşar rəng çalarında olurdu. Bundan fərqli olaraq, zolaqlı palazların əriş və ya arğacı müxtəlif rəngli iplərin hər dəfə müəyyən saydan sonra dəyişdirilib təkrarlanması yolu ilə toxunurdu. Zolaqlar bəzən yalnız əriş taylarının rəng görüntüsünü müəyyən saydan sonra əvəzləmək, yaxud arğacın rəngli iplərini dəyişdirmək yolu ilə əldə olunurdu. Bunun sayəsində əriş uzatması vasitəsilə salınan alabəzək zolaqlar palazın boyu uzununu, arğac iplərinin köməyi ilə əmələ gətirilən rəngli zolaqlar isə köndələn vəziyyətdə düşürdü. Cecim toxunuşlu palazların hamısı bu bəsit texniki üsulla hazırlanırdı.

Azərbaycan kürdlərinin arasında geniş yayılmış *yəməni*, ikiüzlü toxuma texnikası ilə istehsal olunur və «çiyi kilim» adlanırdı. Adətən, *örkən* toxuculuğunda da bu texniki üsuldan istifadə olunurdu.

Bəzən palazın həm ərişi, həm də arğacı müəyyən saydan sonra dəyişən rəngli iplərdən tərtiblənişirdi. Zolaqların bu cür şahmatsayağı kəsişməsi yolu ilə toxunan palaz növü «şəddə» adlanmışdır. Eyni rəngli əriş və arğac iplərinin miqdarını artırıb azaltmaqla şəddə xanələrinin ölçüləri dəyişdirilirdi.²⁰³

Kilim. Güllü palazların tipik növü birüzlü toxunan kilim olmuşdur. Güllü palazın istehsal texnologiyası cecim toxunuşlu saya palazdan xeyli fərqlənirdi. Əvvəla, güllü palaz növlərinin

hamısı birüzlü toxunurdu. İkincisi, arğac ipi əriş düzümünün bir tərəfindən digər kənarına birbaşa ötürülən saya palazdan fərqli olaraq, güllü palaz toxuculuğunda hər bir bəzək-nəqş ünsürü ayrıca arğac ipi vasitəsilə əmələ gətirilirdi.

Azərbaycanda kilimin toxuma texnologiyası və nəqş-dəzək kompozisiyası baxımından bir sıra tipoloji növləri təşəkkül tapmışdır. Kilim tipli məmulat növləri «mürəkkəb keçirtmə», «dolama», «ilgəkli dolama», «dərmə», «qıyıq» və s. olmaqla, müxtəlif texniki üsullarla toxunurdu.

Mürəkkəb keçirtmə üsulu ilə toxunan birüzlü palazların geniş yayılmış tipoloji növləri arasında *kilim, zili, vərni* və *sumax* mühüm yer tutmuşdur. Bununla yanaşı, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində məhdud məhəlli ərazilərdə yayılmış «xirsək», «kunt» və s. kimi yerli adlarla tanınan birüzlü kilim nümunələrinə də təsadüf olunur.

Dolama, yaxud *dərmə* texnikası ilə birüzlü toxunan kilimlərdə nəqş ünsürü ilməsayağı rəngbərəng boyanmış xüsusi bəzək ipinin köməyi ilə əmələ gətirilirdi. Nəqşin müvafiq hissələrinin rəng uyarının tələbindən asılı olaraq, bəzək iplərinin sərbəst ucu, bir qayda olaraq, məmulatın astar üzünə çıxarılırdı.

Mürəkkəb toxuma texnikası ilə hazırlanan güllü palazın əriş taylarını aralamaq üçün dal ağacı əvəzinə, qısa çiliklər işlənirdi. Cərgə ilə çin-çin toxunan xalça ilməsindən və ya birbaşa ötürülən arğac keçirtmələrindən fərqli olaraq, güllü palazın bəzək ipləri əriş taylarının arasından çilik vasitəsilə keçirilirdi.

Adətən, 2-3 nəfər tərəfindən müştərək toxunan kilim ən çox dərmə, yaxud dolama (o cümlədən, *ilgəkli dolama*) texnikası əsasında hazırlandığından onun bəzək ünsürləri xalçasayağı birbaşa, çin-çin deyil, müstəqil surətdə bu və ya digər bəzək növü tamam oluncayadək ayrı-ayrılıqda toxunurdu. Ona görə də kilim toxuyan qadınların hər biri bilavasitə özünün öhdəsinə düşən bəzək ünsürünü müstəqil surətdə, yançını gözləmədən toxuyub başa çatdırırdı. Bununla belə, bəzək ipi ilə toxunan kilim istehsalında yeri gəldikcə birbaşa ötürülən arğac keçirmələrindən də istifadə olunurdu.

Vərni. Toxuma texnologiyasına görə, digər kilim növlərindən nazik toxunması və yüngül olması ilə fərqlənirdi. Ona görə də, keçmişdə vərni pərdə, örtük, yük üzü, habelə alaçıq tipli evlərdə «divar bəzəyi» kimi istifadə olunmuşdur. Bu cəhətdən vərni yun cecimi xatırladırdı. Azərbaycanda vərninin başlıca istehsal mərkəzləri Qazax və Qarabağ bölgələri olmuşdur.

Sumax. Kilim qrupuna daxil olan ənənəvi xovsuz xalçaların tipoloji növlərindən biri olub «qıyıq» texniki üsulu ilə toxunmuşdur. Ornamental bəzək tərtibatına görə, xovlu xalçaları xatırladırdı. Bəzək-nəqş ünsürləri xovlu xalçalarda olduğu kimi, orta «göl»də və onu dövrələyən kənar haşiyədə (yeləndə) cəmləşirdi. Sumağın «göl» adlanan ara sahəsi müxtəlif formalı (çoxbucaqlı, düzbucaqlı, kvadrat, paxlavaşəkili), böyük və kiçik ölçülü xonçalardan ibarət tərtiblənirdi. Göl xonçalarında stilizə edilmiş nəbatı motivlər və heyvanat, o cümlədən quş təsvirləri üstün yer tuturdu.

Gölün ətrafını dövrələyən haşiyə «dolanqaç» adlanan S-vari bəzək ünsürlərindən ibarət dar qurşaqla əhatə olunurdu.

Dəvə çulu, həmçinin, qabağı yarıq olub iki hissədən ibarət toxunurdu.

Mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycanda sumağın ilk vətəni Şirvan bölgəsi olmuş, sonralar buradan o, ölkənin digər mahallarına, eləcə də İran və Dağıstana yayılmışdır.²⁰⁴ XIX əsrlərdə Azərbaycanda sumax istehsalı ən çox Quba bölgəsində sabitləşmişdir.

Şəddə həm sadə «keçirtmə», həm də «ilməli dolama» olmaqla iki cür toxunurdu. Şəddə çox vaxt saya palaz kimi, bəsit toxuma texnikası ilə də hazırlanırdı.

Bəzək-nəqş tərtibatına görə, şəddənin bəsit («xanəli») və süjetli olmaqla iki tipoloji növü təşəkkül tapmışdır.

Süjetli şəddələrin bəzək tərtibatında «atlı» (süvari) və ya yüklü «dəvə karvanı», sarvan (karvanbaşı), habelə onları müşayiət edən keşikçi dəstəsini əks etdirən rəsmlər başlıca yer tutmuşdur. Bəzən şəddə bəzəklərinin əsasını biləyində şahin quşu tutmuş ovçular və onların yanında hərəkət edən ov tulalarının stilizə edilib həndəsələşdirilmiş təsvirləri təşkil edirdi.

Palaz məmulatının bir sıra tipoloji növü spesifik toxuma texnikasına malik idi. Bu cəhət məişət müxəlləfatının (**məfrəş, çuval, xurcun, heybə**) hazırlanmasında daha çox nəzərə çarpırdı.

Azərbaycanın qərb bölgəsində, o cümlədən toxuma texnikası baxımından Qazax xalçaçılıq mərkəzinə çox yaxın olan Borçalı, Qarayazı və Göyçə mahallarında geniş dəbdə olan *qıyıq* məfrəş, *dərmə* çuval bu sayaq mürəkkəb toxuma texnikası ilə hazırlanırdı.

Xalça. Əriş və arğac ipindən əlavə, «xov» və ya «ilmə» adlanan xüsusi bəzək ipi vasitəsi ilə, mürəkkəb dolama-bəndləmə üsulu ilə toxunan **xovlu** xalçaların *ornamental* və *süjetli* olmaqla müxtəlif tipoloji növləri və bunların hər birinin özünə məxsus çoxsaylı bəzək çeşniləri yaranmışdır. *Xalı*, o cümlədən, *dəst xalı*, *xalça (gəbə)*, *xalı-balası*, *fərş*, *taxtüstü*, *namazlıq*, *yəhərüstü* (qacarı), *çul*, *ladı* və s. xovlu xalçaların texniki və əməli cəhətdən fərqlənən tipoloji növləri idi.

Xalı. Xovlu xalçalar arasında ölçü və forma etibarlı ilə xalı tipoloji cəhətdən xüsusi yer tutmuşdur. Uzunluğu 5-6, bəzən isə 7 m-ə çatan, eni 1,5-2 m olan xalı düzbucaqlı formada toxunurdu. Əksər hallarda ornamental nəqş motivləri ilə toxunan xalı, adətən, «divar xalçası» kimi istifadə olunurdu. Adətən, tək xalı qonaq otağının arxa divarına tutulur və beləliklə də otağın daxili sahmanı yaraşılıq hala salınırdı.

Bundan əlavə, keçmişdə bir sıra zadəgan evlərində «tənəbi» (qonaq otağı) adlanan böyük salonun döşəməsinə salmaq üçün ayrıca «dəst xalı» toxutdurulması dəb halını almışdı. Məsələn, Qarabağ bəyzadələrinin evlərində qonaq otağının ölçüsünə müvafiq olaraq, döşəmə üzərinə sərilmiş dəst xalça komplektinə uzununu 5-6, bəzən 7 arşın, eni 2 arşın olan bir ədəd orta (miyanə) xalı, bir cüt «kənarə» adlanan yanxalı (uzunu orta xalının boyuna bərabər, eni 1 arşın), bəzən isə bunlardan əlavə «kəlləlik» və ya «kəllayi» adlanan «sərəndaz» daxil idi. Bəzən isə dəst xalıya kəlləliyin ölçüsünə müvafiq toxunmuş «ayaqlıq» («payəndaz») əlavə edilirdi.

Gəbə. Boyca xalıdan xeyli kiçik olan (3-4 arşın), lakin ondan bir qədər enli (2,5-3 arşın) toxunan gəbə Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində «xalça» adı ilə geniş yayılmış və kütləvi istehsal səciyyəsi daşmışdır. Ev məişətində təklikdə işləmə bildiyindən əhalinin müxtəlif ictimai zümrələrinin evində xalça çoxluq təşkil edir və üstün yer tuturdu.²⁰⁵

Bəzək-nəqş kompozisiyasına görə, Azərbaycanın ornamental xalçaları xonçalı və xonçasız olmaqla iki tipoloji qrupa bölünür. Daha qədim tarixə malik olan xonçasız xalçaların bir sıra çeşniləri zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Gəbənin «*taxtüstü*» adlanan xüsusi bir növü taxt və ya çarpayının ölçüsünə müvafiq toxunurdu. Adətən, onun bir qədər kiçik ölçüdə (boyu 3 arşın, eni isə 1,5 arşın) toxunmuş növü ailənin özü üçün nəzərdə tutulurdu.

Namazlıq (canamaz) xüsusi olaraq namaz qılanlar üçün nəzərdə tutulduğundan xeyli kiçik ölçüdə (1x 0,8 m), həm də yüngül olsun deyə nazik toxunurdu. Xalçanın bu növü fərdi səciyyə daşdığından çox vaxt sifarişlə toxutdurulurdu. Taxtüstü kimi, canamaz da, adətən, satışa çıxarılmırdı. Namazlığın bəzək tərtibatında «mehrab» nəqş motivi üstünlük təşkil edirdi.

Yəhər xalçası. «Qacarı» və ya «yəhərüstü» adlanan yəhər xalçası da çox vaxt sifarişlə toxutdurulurdu. Yəhərin ölçüsünə müvafiq olaraq, yəhər xalçası xırda toxunmaqdan əlavə, həm də onun ön hissəsində yəhərin qaşına keçirilmək üçün balaca yarıq qoyulur, ətraflarından isə saçaqlar sallanırdı.

At çulu. Varlı şəxslərin adlı-sanlı minik atı üçün sifarişlə *çul* toxutdurmaq ənənə halını almışdı. Çulun qabaq ətrafları atın boynunu və sinəsini, arxa hissəsi isə belini və yanlarını örtməli olduğundan onun forması buna müvafiq olaraq qabaq tərəfdə qoşa qanadlı toxunurdu.

Azərbaycanın ənənəvi ornamental xalçaları bədii-texniki xüsusiyyətlərinə görə Quba, Şirvan, Bakı, Qarabağ, Gəncə, Qazax, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil olmaqla, müxtəlif məhəlli qruplara ayrılır.²⁰⁶ Bunların hər birinə xas olan xalçalar ilmə sıxlığına, xovların uzun (hündür) və qısa (gödək) olmasına, habelə bəzək-nəqş motivlərinin səciyyəsinə görə bir-birindən seçilirdi. Aralarındakı məhəlli fərqlərə baxmayaraq, texniki əlamətlərinə görə, bunların bir qismi bir-birinə çox yaxın olub, bədii-texniki xüsusiyyət etibarlı ilə vahid xalça istehsalı mərkəzi əmələ gətirmişdir. Bu cəhəti nəzərə alaraq mütəxəssislər Azərbaycanın xovlu xalçalarını Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz olmaqla, dörd böyük istehsal mərkəzi üzrə qruplaşdırmışlar.²⁰⁷

Adları çəkilən xovlu xalça istehsalı mərkəzlərindən hər birinin özünə məxsus «çeşni» adlanan çoxsaylı bəzək-nəqş kompozisiyası yaranmışdır. Bununla belə, ornamental xalçaları birləşdirən bir sıra oxşar cəhətlər də təşəkkül tapmışdır. Onların hamısında bəzək elementləri,

adətən, iki sahədə: «göl» adlanan mərkəz hissədə və onu dövrələyən «yelən» adlanan kənar haşiyədə cəmləşirdi.

Çeşni növündən asılı olaraq, xovlu xalçaların yelən və göl sahələrinin nəqş ünsürləri həndəsi və ya nəbati motivi olması, forma və ölçüləri, habelə ilmələrin rəng uyarı etibarlı ilə bir-birindən seçilirdi. Hətta eyni bir çeşni əsasında toxunmuş xalça ilmələrinin rəng uyarında toxucunun fərdi zövqündən, xoşlayıb seçdiyi boya çalarından asılı olaraq, nəqşlərin icrasında bənzərsizlik gözə çarpırdı. Buradan da eyni bir xalça çeşnisinin çox vaxt bu və ya digər xalçaçılıq mərkəzinin adını daşıyan çoxsaylı çeşidləri yaranmışdır. Xüsusilə, toxucu öz işinə yaradıcı münasibət bəslədikdə, onun toxuduğu çeşni növündən asılı olmayaraq, hər bir xalça nümunəsi bənzərsiz dekorativ-tətbiqi sənət əsərinə çevrilirdi. Xalça toxucularının müxtəlif nəsilləri tərəfindən dönə-dönə toxunub təkrarlanan və hər dəfə də yeni-yeni nəqş və rəng çalarları əlavə edilən həmin bənzərsiz çeşni örnəklərinin bir qismi zamanın sınaqlarından keçərək dövrümüze qədər gəlib çatmışdır.

Ornamental çeşnili xalçaların yeləni, adətən, zolaq halında, bir neçə haşiyədən ibarət toxuna bilirdi. Belə halda yeləni əmələ gətirən orta haşiyənin zolağı xeyli enli olmaqla, adətən, iri ölçülü nəqş ünsürlərindən ibarət toxunub doldurulurdu. Mərkəz (orta) zolağın hər iki yanı boyunca onu əhatə edən ensiz haşiyələrin «dar» zolaqları xırda nəqş ünsürlərindən ibarət toxunurdu. Dar zolaqların hər ikisi, çox vaxt nəqş nümunələri və rəng oxşarlığı cəhətdən biri digərini təkrarlayırdı.

Ornamental tipli xonçalı xalçalarda yelənin kənar haşiyələri, adətən, xalçanın «göl» nəqşlərinin yerliyi ilə ümumi rəng vəhdəti təşkil edirdi. Bəzi xalça çeşnilərində isə üç hissədən ibarət yelən zolaqlarından əlavə, onların kənarı boyunca 2-3 ilmə çinindən ibarət yekrəng (qara, qırmızı, sarı, narıncı, göy, mavi, ağ və s.) «dirək»lər toxunurdu,

Xonçalı xalçaların dekorativ-bəzək kompozisiyasının əsas məğzini «göl» nəqşləri təşkil edirdi. Bu səbəbdən də gölün bəzək-nəqş motivi ümumən bu və ya digər xalça çeşnisinin başlıca müəyyənedici əlaməti sayılırdı.

Xalça məmullatının məhəlli xüsusiyyətləri. Azərbaycanın ənənəvi xalçaçılıq mərkəzlərində tarixən təşəkkül tapmış məhəlli xalça qruplarının hər biri tək-cə texniki cəhətdən deyil, habelə özünə məxsus çoxsaylı məhəlli çeşni nümunələri ilə seçilirdi.

Quba-Şirvan xalçaları qısa xovlu toxunması, zəngin ornamental bəzəklərə malik olması, rəmzi mahiyyətli nəqş ünsürlərinin çox olması və rəng əlvanlığı ilə seçilir. Bu qrupa daxil olan xalça çeşnilərində «medalyon» adlanan xonça motivli xırda ölçülü nəqş nümunələri üstün yer tutur.

Quba xalçalarının 35 çeşni qeydə alınmışdır.²⁰⁸ Qonaqkənd və Dəvəçi xalçaları, həmçinin, bədii-texniki xüsusiyyətlərinə görə, Quba xalçaları ilə tipoloji oxşarlıq təşkil edir. «Şahnəzərli», «Qonaqkənd», «Qımıl», «Qırız», «Cek», «Alnan», «Zeyvə», «Köhnə Quba», «Minar» və b. çeşnilərin əsasını xonça bəzək-nəqş kompozisiyası təşkil edir. Quba xalçalarının tipik çeşni nümunələri arasında «Pirəbədil» («Herat Pirəbədil», «Burma Pirəbədil»), «Çiçi» («Qollu Çiçi», «Sırt Çiçi», «Xırdagül Çiçi») çeşnili xalçalarda xırda bəzək ünsürləri üstün yer tutmuşdur.

Şirvan qrupu xalçalarının 25-ə qədər çeşni təşəkkül tapmışdır.²⁰⁹ **Salyan** və sabiq **Qəbələ** mahalı xalçaları tipoloji cəhətdən Şirvan xalçalarına çox yaxındır. Bu yaxınlıq isə tək-cə iqtisadi-mədəni əlaqələrdən deyil, həm də tarixən həmin mahalların, siyasi-inzibati cəhətdən Şirvanla bağlı olmasından, çox vaxt isə inzibati cəhətdən onun tərkibinə daxil olması faktından irəli gəlirdi. Vahid mədəni-təsərrüfat tipi təşkil edən Şirvan əyalətinin təbii-tarixi şəraiti mədəni proseslərə, o cümlədən maddi mədəniyyət ünsürlərinə əsaslı təsir göstərmiş, onların təşəkkülündə ümumi oxşar cəhətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Şirvan xalçaları texniki cəhətdən Quba qrupu xalçalarına çox yaxın olsalar da, çeşni rəngarəngliyinə görə onlardan qismən fərqlənir. Quba xalçalarında olduğu kimi, Şirvan qrupuna daxil olan xalça çeşnilərində də xonça və xırda-naxış motivli bəzəklər üstün yer tutmuşdur. «Şirvan», «Şamaxı», «Qobustan», «Salyan», «Qəbələ», «Ərciman», «Mərəzə», «Sorsor», «Şilyan» və s. kimi toponimik adlarla bəlli olan xalça çeşniləri buna əyani misaldır. Bu çeşnilərlə yanaşı, Şirvan qrupu xalçalarına «Namazlıq» və «Bəndi- rumi» kimi orijinal kompozisiyalı

ornamental xalça çeşniləri də daxil idi.

Bütün bunlardan əlavə, Şirvan xalçalarında, həmçinin, kəlağayı nəqşlərinə xas olan «buta» motivli bəzək ünsürləri: «güləbdən buta», «çiçəkli buta», «şah buta», «bala buta», «badamı buta», «qoşa buta», «əyri» yaxud «qarmaq buta» və s. üstünlük təşkil etmişdir.²¹⁰

Abşeron xalçaları texniki cəhətdən Quba-Şirvan xalçaları ilə tipoloji oxşarlıq təşkil etsələr də, çeşni xüsusiyyətlərinə görə onlardan müəyyən qədər seçilirdi. Abşeronun xonça çeşnili xalçaları ən çox Suraxanı, Novxanı, Fatmayı, Goradil, Xızı, Fındığan və b. kəndlərdə hazırlanmaqla, eyniadlı çeşnilərdən ibarət olmuşdur. Bundan başqa, Abşeron bölgəsində «Xilə-əfşan», «Xilə-butə» çeşnili xalçalar da çox geniş yayılmışdır.²¹¹

Gəncə-Qazax xalçaları hündür xovlu olmaları ilə səciyyəlidir. Bu xalçaçılıq mərkəzinin ornamental xalçaları təkcə çeşni cəhətdən deyil, ilmə sıxlığı baxımından da Azərbaycanın digər məhəlli xalçaçılıq mərkəzlərinə məxsus xalça çeşnilərindən seçilirdi.

Gəncə xalçalarının çoxsaylı çeşniləri arasında «Köhnə Gəncə», «Topalhəsənli», «Samux», «Gədəbəy», «Çıraqlı», «Çaylı» və b. çeşnilər daha məşhur idi.²¹²

Qazax xalçalarının başlıca ornamental xüsusiyyətlərindən biri «göl» ətrafında geniş rəng fonunun yaradılmasından ibarət idi. Şıxlı, Salahlı, Kəsəmən (Dağkəsəmən), Qaymaqlı, Ağköynək, Çaylı, Canallı, Qazaxbəyli, Xanlıqlar, Kəmərli, İncəli, Əskipara, Poylu kəndləri Qazax xalçalarının başlıca istehsal məntəqələri olmuşdur. Həmin kəndlər həm də eyniadlı xalça çeşnilərinin vətəni sayılır. Tarixən Qazax sultanlığına yaxın qonşu olmuş, elə bu səbəbdən də sıx etnomədəni əlaqələrə malik olan Borçalı mahalında toxunan ornamental xalçalar («Qarayazı», «Qaçğan», «Təhlə», «Qaraçöp», «Kəpənəkçi», «Kosalı») həm texniki cəhətdən, həm də çeşni xüsusiyyətlərinə görə Qazax xalça qrupuna çox yaxın idi.

Qarabağ xalçaları, həmçinin, xovlarının hündür biçilməsi, ilmə sıxlığının az olması və nisbətən boş toxunması ilə fərqlənirdi. Burada tarixən «dəst xalça» hazırlamaq dəb halını almış və bu ənənə uzun müddət davam etmişdir. Bu xalçalar böyük ölçülü toxunmaqla yanaşı, həm də özünün nəbati motivli nəqş çeşniləri ilə Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində yayılmış xalça növlərindən seçilirdi. «Nəlbəki gül», «Balıq», «Dərya-nur», «Açma-yumma», «Ləmpə», «Saxsıda güllər» və s. kimi diqqəti cəlb edən ornamental çeşnilər Qarabağ xalçalarının ən gözəl nümunələri sayılır.²¹³

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq və Ümumrusiya bazarında Azərbaycan xalçalarına tələbat hədsiz dərəcədə artmışdı. O dövrün ticarət əməliyyatlarında xalça məmulatı, əsasən də təbii boyaqlarla xalis yundan toxunan xovlu əl xalçaları ən rəvac ixracat məhsuluna çevrilmişdi. Bu səbəbdən də, xalça alverini inhisara almaq yolu ilə yüksək mənfəət əldə etməyə çalışan xalça möhtəkirləri nəinki qədim çeşnili köhnə Azərbaycan xalçalarını əhalidən dəyər-dəyməz qiymətə alır, habelə ucqar kəndlərə salıqdırdıqları dəllalları vasitəsilə hana üstündən hələ kəsilib götürülməmiş yarımçıq xalçalara müştəri düşüb qabaqcadan onun sövdəsini edirdilər. Xalça möhtəkirlərinin müxtəlif yollarla əldə edib iri tacirlərə satdıqları Azərbaycan xalçaları yenidən daha yüksək qiymətlərlə Avropa ölkələri və Amerika bazarlarına çıxarıldı. Məhz bunun sayəsində Azərbaycan xalçalarının bir çox misilsiz nümunələri dünyanın müxtəlif ölkələrinə yayılaraq, şəxsi kolleksiya və əcnəbi muzeylərin fəxri eksponatına çevrilmişdir. London, Nyu-York, İstanbul, Tehran, Vyana və digər şəhərlərdəki muzeylərdə fəxri yer tutan Təbriz, Ərdəbil, Şirvan, Qarabağ xalça nümunələri XVI-XVII əsrlərin tarixi yadigarlarıdır. Bu cəhətdən Təbriz xalça məktəbinin əlvan naxışlı xalçaları ilə yanaşı, Qarabağın «Qoca», Şirvanın «Şamaxı», Qubanın «Alpan» çeşnili xalçaları xüsusilə fərqləndiyindən əcnəbi sənət həvəskarlarının marağını özünə cəlb edilmişdir. XIII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda toxunmuş xalçaların böyük bir qrupu İstanbuldakı «Türk İslam Muzeyi»ndə qiymətli sənət əsərləri kimi nümayiş etdirilməkdədir.²¹⁴ 1539-cu ildə Təbriz xalça ustaları tərəfindən toxunmuş, 56 kvadrat metr həcmində əzəmətli bir xalça nümunəsi çox nadir sənət əsəri kimi Londondakı Viktoriya və Albert muzeyində saxlanılır.²¹⁵ Bu nadir sənət incisi özünün təkrarsız çeşni gözəlliyi, bədii-texniki kamilliyi, kompozisiya tamlığı, rəng əlvanlığı və incə dekor zərifliyi ilə insanı valeh edir.

1530-cu ildə Ərdəbildə Şeyx Səfi məscidi üçün toxunmuş xalı hazırda Nyu-Yorkdakı Metropolitan incəsənət muzeyində saxlanılır.

Azərbaycanın digər xalçaçılıq mərkəzləri də dünya muzeylərinə çoxlu sənət töhfələri bəxş etmişdir. XVII əsrdə Şirvanda toxunmuş ornamental xalça nümunəsi hazırda Amerikanın Pensilvaniya muzeyində, yenə həmin dövrə aid digər bir Qarabağ xalçası isə Almaniyanın Drüsseldorf muzeyində nümayiş etdirilir. 1732-ci ildə yenə də Qarabağda toxunmuş başqa bir xalça Münhendə şəxsi kolleksiyada saxlanılır. 1712-ci ildə Qubada toxunmuş xalça isə Koliforniya ştatının Nort Hollivud şəhərində şəxsi kolleksiya nümunələri arasına düşmüşdür.

XVIII-XIX əsrlərdə toxunmuş Qazax, Qarabağ, Quba xalçalarının bir çox nümunələri İstanbul, Münxen, London, Vyana və digər şəhərlərdəki sənət muzeylərinin qiymətli eksponatına çevrilmişdir.²¹⁶

Azərbaycanın *süjetli* xalçaları da beynəlxalq ticarət meridianlarına çox erkən çıxmış və hazırda dünya muzeylərində nadir incəsənət əsərləri kimi fəxri yer tutmaqdadır. Bu cəhətdən «Ovçuluq» adlı süjetli xalçalar daha geniş yayılmışdır. XVI əsr Təbriz xalçaçılıq məktəbinin məhsulu olan «Ovçuluq» adlı süjetli xalça (XVI əsr), Qarabağın «Qoca» (XVII əsr), Şirvanın «Şamaxı» adlı xalçaları hazırda Nyu-Yorkdakı Metropoliten İncəsənət Muzeyinin nadir eksponatları arasında görkəmli yer tutur.²¹⁷ «Ovçuluq» mövzusunda həsr olunmuş və 1522-ci ildə Təbrizdə güləbətın qatışığı ilə, olduqca nəfis şəkildə toxunmuş başqa bir süjetli xalça Londondakı Viktoriya və Albert muzeylərində xalq dekorativ-tətbiqi sənətinin nadir nümunəsi kimi nümayiş etdirilir.²¹⁸

Naməlum el sənətkarları tərəfindən böyük ilham və məhəbbətlə yaradılan ornamental və süjetli xalça çeşniləri misilsiz incəsənət nümunələri olub, özünün milli-etnik mənsubiyyətini bənzərsiz fərdi bəzək-nəqş dekoru vasitəsi ilə dünyaya bəyan edir. Bu qüdrətli el sənətkarları yaratdıqları sənət örnəkləri üzərində özlərinin imza-möhürbənd etiketlərini qoymağı rəva bilməsələr də, bu nəfis sənət əsərlərində Azərbaycan təbiətinin füsunkar mənzərələrini, onun əhalisinin zəngin məişətinin əsrarəngiz səhnələrini xalça üzərinə köçürməklə, sənət istehsalının real tarixini, mədəniyyət irsinin pozulmaq bilməyən gerçək salnaməsini yadigar qoymuşlar.

Ağlabənd məmulatı

Azərbaycanda ənənəvi bəzək vasitələri tarixən ləl-cəvahiratla süslənmiş *zinət* istehsalı ilə yanaşı güləbətın, keci sap, ip, yaxud iplik vasitəsi ilə hazırlanmış *ağlabənd* məmulatı istiqamətində inkişaf etmişdir.

Ağlabənd məmulatının zəngin tipoloji növləri *bafta*, *şərid* (*qaragöz*, *çapara*), *zəncirə*, *sərmə* (sirma), *şahpəsənd*, *qaragöz*, *qotaz*, *bağ* və s. yaranmışdır. Bunların hər birinin özünə məxsus istehsal texnologiyası təşəkkül tapdığı kimi, ənənəvi tətbiq sahələri də yaranmışdır.

Bafta. Əsasən, güləbətın sapla bafta dəzgahında, peşəkar baftaçı ustalar tərəfindən *j enli* və *ensiz* («dar bafta») olmaqla iki cür toxunmuşdur.

Güləbətın, bir qayda olaraq, qızıl və gümüşdən çəkilmiş metal tellərin ipək sapa sarınması yolu ilə hazırlanırdı. Keçmişdə Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində (Təbriz, Şamaxı) «sirmakeş» adlanan peşəkar güləbətın ustaları fəaliyyət göstərirdilər. Onların hazırladıqları güləbətın sapı satın alıb bafta toxuyur, yaxud güləbətın tikmələrdə işlədirdilər.

Bafta güləbətın sapla toxunduqda qızılı və ya gümüşü rəngdə düşürdü. Onu ağ, çəhrayı, narıncı, qırmızı, al qırmızı rəngli ipək (keci) sapla da toxumaq olurdu.

Bafta başlıca olaraq, qadın üst geyimlərinin, həm də bayır-bayramlıq libasının bəzədilməsində istifadə olunmuşdur. Bafta bəzək vasitəsi olmaqdan əlavə, həm də əməli məqsəd daşıyırdı. Adətən, onu arxalıq tipli üst geyimlərinin yaxasına, ətəyinə, yan çapıqlarının kənarlarına bəndləməklə əl tikişlərinin üstünü örtüb görünməz edir və yaraşlıq hala salırdılar. Bundan əlavə, kübar qadınların tumanının ətəyinə enli baftadan «ətəkkik», çutqunun önünə tutmaq üçün «qabaqlıq» düzəldirdilər.

Çapara. Baftanın ipək (keci) sapla toxunmuş bəsit növü «çapara» adlanır və üst geyimlərinin bəzədilməsində bafta əvəzinə işlədilir. Kiçik ölçülü hananı xatırladan çapara dəzgahında toxunan bu bəzək növü qara rəngli sapla həndəsi səciyyəli nəqş nümunələri (çoxbucaqlı, dördbucaqlı, paxlava və s.) ilə bəzədildikdə «qaragöz» adlanırdı.

Dağlıq Şirvanda o, çapara dəzgahından əlavə, içərisi samanla doldurulmuş *dağar* və toppuzu xatırladan xırda *ağac çiliklər* vasitəsi ilə də toxunurdu.

Bağ. Keçmişdə, adətən, kişi şalvarı, habelə qadın tumanları «nifəli» tikildiyindən onlar enli bağ vasitəsi ilə beldən bağlanırdı. Ona görə də milli geyimlər dəbdən düşənə qədər əhalinin ev məişətində müxtəlif rəngli keci sap və ya ipdən toxunan başı *qotazlı* bağa ehtiyac böyük idi. Bu ehtiyacı nəzərə alaraq hər bir evdə qız-gəlin al-əlvan rəngli keci saplardan şalvar (tuman) üçün bağ toxuyardı.

Dağlıq Şirvanda bağ toxumaq üçün «şalabəndçü» adı ilə bəlli olan düzbucaqlı quruluşa malik xüsusi toxuma-hörmə alətindən istifadə olunmuşdur. Dik dayanan *çapara* dəzgahından fərqli olaraq *bağ* dəzgahı maili vəziyyətdə, qucaqda tutulub toxunurdu. Dəzgahın qollarına keçirilmiş üst oxu mütəhərrik, alt oxu isə sabit vəziyyətdə dayanırdı. Dəzgah qollarının yuxarı başında açılmış şaquli düzümə malik deşiklər üzrə üst oxunun mövqeyini dəyişdirməklə, bağın boyunu uzadıb-qısaldabilirdilər.

Toxuma prosesi «rəxt» adlanan qarğı paralarından düzəldilmiş bir çərək uzununda yastı və hamar pərlər vasitəsilə görülürdü.²¹⁹

Qaytan (şərid).Keçmişdə Azərbaycan əhalisinin ev məişətində *yastı şərid* mühüm yer tutmuşdur. Şəridin ensiz növü olan qaytan alt və üst geyimlərinin yarıq və çarıqlarını bağlayıb çözmək məqsədi ilə geniş istifadə olunmuşdur. Çox vaxt qaytan ilgə-düymə əvəzinə işləyirdi. Qolçaqlı arxalıq, atmaqol çuxanın qolaltı yarıqları, çutqu qulaqları məhz qaytan vasitəsi ilə bağlanırdı. Hətta önlüyün kənar qulaqcıqları, döşlüyün «üzəngi» adlanan boyun asması, təsək üzəngisi çox vaxt qaytandan düzəldilirdi.

Şərid, habelə «gözək» və ya «çubuq bağı» adı ilə elat məişətində də geniş yayılmışdır. Alaçıq tipli evlərin çubuqlarını bir-birinə bağlamaq üçün xüsusi olaraq hazırlanmış rəngbərəng qısa «çubuq ipi»ndən istifadə olunarmış. Qarabağ maldarları arasında daha çox «gözək» adı ilə tanınan çubuq ipinin hər iki ucu al-əlvan boyalı iplərdən düzəldilmiş *qotaz* ilə tamamlanırdı. Bütün bunlardan əlavə, çuval, xurcun, heybə, məfrəş, duz torbası və s. kimi toxuma qabların ağzı yenə də ucu qotazlı gözək ipi ilə bağlanırdı. Keçmiş məişətdə dolaq ipi və çariq bağı çox vaxt yastı qaytandan düzəldilirdi.

Gözək və ya qaytanın 2-3 ibarət bükdürülmüş iplərini bir neçə tağa ayırandan sonra sünbülvari formada hörürdülər.

Tikmələr

Azərbaycanın ənənəvi maddi mədəniyyətinin zəngin bədii təsvir vasitələrinə malik olan ən zərif, incə sahələrindən biri *tikmə* («çəki») olmuşdur. Bədii tikmələr əsrlər boyu qız-gəlinlərin sevimli məşğuliyyət növünə, əyləncə vasitəsinə çevrilmişdir. Keçmiş məişətdə qadınların ictimai həyatdan uzaq olan guşənişin həyat tərzini də tikmə sənətinə maraq oyanmasında mühüm rol oynamışdı. Digər tərəfdən, ölkədə bədii tikmələr üçün gərək olan xammal (müxtəlif növ yun, kətan, pambıq, ipək parçalar, al-əlvan boyaqlı *ip* və *sap*, qızıl və ya gümüş tellərindən ibarət *güləbətini*, *pilək*, *pəmək*, *muncuq*, *inci*, *mərçan*, *mirvari* və s.) ehtiyatının bolluğu tikmə sənətinin meydana gəlməsini və inkişafını labüd edən amillərdən idi. Ən nəhayət, Azərbaycanda şəhər məişətinin və geyim mədəniyyətinin bər-bəzək tələb edən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması faktı da bədii tikmələrə marağı artırmışdır. Xüsusilə, kübar qadınların zinətlə süslənmiş geyim dəsti və məişət əşyaları tikmə üsulu ilə bəzədilib daha da yaraşlıq görkəmə salınırdı. Cavan qız-gəlinlər həyatları boyu böyük həvəs və hövsələ ilə əllərində olan müxtəlif növ bədii təsvir vasitələrindən istifadə edərək, öz geyim və məişətlərini bəzəyib, könül oxşayan yaraşlıq hala salmağa çalışırdılar. Qızlar, adətən, gələcək adaxlı və ya nişanlıları, habelə onların ailə üzvləri üçün *pul kisəsi*, *tənbəki kisəsi*, *üzərlik qabı*, *saat qabı*, *daraq qabı*, *yük üzü*, *yastıq* (balınc) *üzü*, *mütəkkə üzü*, müxtəlif növ *örtük* və *pərdələr*: *qapı-pəncərə*, *camaxadan*, *taxça pərdəsi*, *zərəndaz*, *sallamanc*, *süzəni*, *sürmədan*, *ətir qabı* və *qələmdan kisəsi*, *canamaz*, *möhür qabı*, *quran qabı*, *qayçı qabı*, *oymaq qabı*, *araqçın*, *küləh*, *təsək*, habelə *zimpuş*, *at çulu* və s. kimi cer-cehiz tədarük edib bəzəyir, divar *çəkiləri* tikib hazırlayırdılar.

Dekorativ bəzək nümunələri olmaq etibarını ilə əhalinin məişətində tikmələrə tələbat artdıqca tədricən o, xırda əmtəə istehsalı səciyyəsi kəsb edir, həvəskar məşğuliyyət növündən peşəkar sənət sahəsinə çevrilirdi. Başqa sözlə, tarix boyu ev peşəsi səciyyəsi kəsb edən tikmə (çəki) istehsalı evlərdən fərdi dükən və karxanalara köçməyə başlamışdır. Bununla da o, gəlirli

dolanma vasitəsinə, sərfləli məşğuliyyət növünə çevrilmişdir. Bundan sonra tikmə sənəti ilə təkcə qadınlar deyil, həm də kişilər məşğul olmağa başlamışdır. Kişi məşğuliyyətinə çevrilən andan etibarən tikməçilik dekorativ-tətbiqi sənətin ən kütləvi növünə çevrilmiş, peşəkar sənət sahəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Yazılı mənbə və etnoqrafik materiallardan bəlli olduğu kimi, Azərbaycanda *bədii tikmə* texnikası XIX əsrdə də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmiş, həm həvəskar ev peşəsi, həm də peşəkar sənət növü kimi öz fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Peşəkar tikmə dükənləri əvvəllər olduğu kimi, XIX əsrdə də, əsasən, şəhərlərdə və iri sənət-ticarət mərkəzlərində cəmləşmişdi. Bu da təsadüfi deyildi. Belə ki, keçmişdə tikmə-bəzək məmulatının əsas müştəriləri şəhər əhalisinin kübar zümrələrindən, bir də əcnəbi müsafir və tacirlərdən ibarət idi. Bu səbəbdən də *ağlabənd*, *zəminduz* (güləbətin tikmə) və *təkəlduz* (ilməli tikmə) dükənləri, əsasən, şəhərlərdə fəaliyyət göstərirdi. Bu həm də bədii tikmə üçün gərək olan zəruri xammal növlərini istənilən vaxt şəhərin rəvac satış bazarına malik olan ticarət dükənlərindən tapıb əldə etmək imkanı ilə bağlı idi.

Tikmə-bəndləmə əməliyyatı «yerlik» məqsədi ilə seçilmiş yekrəng ipək, yun, kətan və pambıq parça, habelə bu parçalardan tikilmiş geyim, məişət və şəxsi əşyalar üzərində müxtəlif rəngli sap, güləbətin tellər, pilək, pərək, muncuq, qiymətli daşlar, habelə rəngbərəng kiçik parça tikələri vasitəsilə nəqş-bəzək nümunələri yaratmaqdan ibarət idi. Tikmə əməliyyatı təkcə parça üzərində deyil, aşılı gön-dəri və keçə məmulatları üzərində də görülürdü.

«Qarmaq», yaxud «qüllab» adlanan tilişkəli polad iynənin meydana gəlməsi, habelə toxuculuq və boyaqçılıq sənətlərinin sonrakı inkişafı tikmə texnikasının xeyli dərəcədə təkmilləşməsinə və tikmələrin cazibədarlığının artmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan tikmələri həm bəzək materialının növünə, həm də işlənmə texnikasının səciyyəsinə görə, tipoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənirdi. Bundan əlavə, tikmə ilə «çəki» arasında da müəyyən fərq var idi. Belə ki, divar çəkələrinin nəqş-bəzək ünsürləri, adətən, ulduzlu iynə ilə, həm də parça üzərində, tikmələr isə həm xam parça, həm də hazır məmulat (geyim və məişət vasitələri) üzərində icra olunurdu. Ona görə də, nəqşləri bəsit tikiş texnikası ilə rəngli yalnız saplar vasitəsilə salınan «çəki»dən fərqli olaraq, tikmələrin bəzəkləri həm *bəxyələmə* (ilməsalma), həm də *bəndləmə* üsulu ilə icra olunurdu.

Bəxyələmə tikiş növlərinə *ilmə*, *cülmə* («quş gözü»), *sırıma*, (qoşa və ya təksırıq), *sınıq*, *düz*, *dalğalı tikiş* («ilanyolu») və s. daxil idi.

Bəndləmə texnikası ilə əvvəlcədən hazırlanmış bədii təsvir vasitələri (*muncuq*, *inci*, *mirvari*, *pilək*, *pərək*, «pitik» adlanan *parça tikələri* və s. adi sapla bu və ya digər nəqşin rəddi əsasında məmulat üzərinə bənd edilirdi.

Bədii təsvir vasitələrinə, başqa sözlə, bəzək materialının növünə görə, Azərbaycan tikmələri *güləbətin* və ya *rəngli sap* vasitəsilə salınan bəzək ünsürlərindən ibarət olmaqla müxtəlif tipoloji növlərə ayrılırdı.

Bəxyələmə (ilmə-cülməli) tikmələrin çox geniş çeşidi: «təkəlduz», («ilməli», «gəzmə», «doldurma»), «məlilə» («nağda»), «cülmə», «güləbətin», «zəminduz», «örtmə», «sırıma», «xanduz» (şəbəkəli) və s. təşəkkül tapmışdır.

Bundan fərqli olaraq, bəndləmə tikmələr *pilək*, *pərək*, *sərmə*, *bafta*, *hərəmi*, *şəms*, *şahpəsənd*, *çapara*, *qaragöz* və s. kimi bəzək elementlərinin müəyyən nəqş motivinin rəddi üzrə məmulat üzərinə bənd etmə yolu ilə əldə olunurdu. Xırda doğranmış parça tikələrinin (pitik) nəqş motivi üzrə məmulat üzərinə otuzdurulub (qondarılıb) bərkidilməsi də bəndləmə texnikası ilə icra edilirdi.

XIX əsrdə Azərbaycanda peşəkar tikmə sənəti, əsasən, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Şəki, Şuşa, qismən də Gəncə, Qazax, Lənkəran şəhərlərində cəmləşmişdi. Bu dövrdə bədii tikmə sənəti iki istiqamətdə: Şəkidə *qüllabduzluq* (təkəlduzluq), Bakı və Şamaxıda isə *güləbətin tikmə* üzrə davam etdirilməkdə idi.²²⁰ Şəki və Gəncə şəhərlərində təkəlduz tikmələrin «gəzmə» və «doldurma» növləri geniş yayıldığı halda, Şamaxı, Təbriz, Bakı, bir qədər sonralar isə Şuşa şəhəri üçün güləbətin tikmə texnikası («zəminduz», «məliləduz») daha çox səciyyəvi olmuşdur. *İlməli* tikmənin hər iki tipi Azərbaycanın digər şəhərlərində də geniş yayılmışdı.²²¹ Bunlardan fərqli olaraq, «xanduz» adlanan²²² *şəbəkəli* tikmə növü məhəlli səciyyə daşımaqla, başlıca

olaraq, Lənkəran-Astara bölgəsində yayılmışdır.

Təkəlduz tikmə. XIX əsrdə Azərbaycanın ənənəvi bədii tikmələri arasında *təkəlduz* tikmə növü xüsusi yer tuturdu. Təkəlduz tikmələrdə nəbati və ya həndəsi motivli nəqş-bəzək nümunələri müxtəlif rəngli sapların köməyi ilə parça üzərində ardıcıl olaraq, mühit xətti üzrə davam etdirilən ilməvari ilgəklər vasitəsilə salınırdı. Təkəlduz tikmələrdə ən çox təsadüf edilən həndəsi formalı nəqş-bəzək elementləri arasında xırda dairəciklər, halqalar, üçbucaq, dördbucaq, paxlava, beş, altı və səkkiz guşəli ulduz, sınıq, düz, yaxud dalğavari xətlər mühüm yer tuturdu. Təkəlduz ustalarının istifadə etdiyi nəbati nəqşlər arasında müxtəlif gül: qızılgül, nərgiz, qərənfil, lalə, süsən, zanbaq, bənövşə və çiçəklər nar, heyva, alça çiçəyi, sünbül, yarpaq, habelə quş bülbül, tovuz quşu, göyərçin, tutuquşu, turac, hophop, şanapipik, qırqovul, qumru, kəklik, sağsağan rəsmləri mühüm yer tuturdu. Bəzən bu tip tikmələrdə ceyran, cüyür, at, əfsanəvi əjdaha təsvirlərinə də təsadüf olunurdu. Nadir hallarda bir sıra məişət əşyaları (güləbdan, kuzə, ətirqabı, surmədan daraq, qayçı və s.) tikmə rəsmlərinə çevrilirdi. Bir sözlə, qədim və orta əsrlərdə dəbdə olmuş ənənəvi nəqş nümunələri həvəslə təkrarlanırdı. Təkəlduz ustaları arabir astral səciyyəli bəzək nümunələrinə (günəş, ay, ulduz) də müraciət edirdilər.

Basmaqalib üsulunda olduğu kimi, təkəlduz tikmələrin də bəzək-nəqş ünsürləri *haşiyə*, *köbək* (göl) və *ara bəzəyi* olmaqla, bir-birindən seçilib fərqlənirdi.

Tikmə prosesində əvvəlcə haşiyə bəzəkləri üzrə naxışın əsas mühit xətləri işlənir, daha sonra isə ara boşluqları doldurulurdu.

Təkəlduz ustaları *qasnaq* (sağanaq, kargah) və *qarmaq* (qüllab) olmaqla iki sadə əmək alətidən istifadə edirdilər. Hər hansı bir məmulat və ya parça üzərinə naxış salmaq üçün əvvəlcə parçanı qasnağa tarım çəkib onun üzərinə ikinci bir kiçik dövrəli qasnağı kip otuzdururdular. Sonra parçanın üzərinə müvafiq naxışın konturları salınırdı. Bunun üçün tikiş iynəsi ilə deşilmiş kağız əndazəni üstünə qoyub təbaşir tozu ilə naxışın rəddini məmulat və ya parça üzərinə köçürürdülər. Bu əməliyyat qurtardıqdan sonra usta sol əli ilə qasnağın altında qarmağı, sağ əli ilə onun üstündə bəzək sapını tuturdu. Sonra sapı qarmağa ilişdirib, parçanın altına çəkməklə ilmə salırdı. Beləliklə, qüllab vasitəsi ilə əmələ gətirilən zəncirvari ilmə cərgələri davam etdirilərək məmulat üzərində rəddi salınmış bəzək motivinə müvafiq naxış kompozisiyası yaradılırdı.²²³

Təkəlduz tikmə növü ilə ən çox *divar çəkiliəri* (dekorativ süzəni), *taxça pərdəsi*, *örtük*, *süfrə*, *mütəkkə* və *balınc* (nazbalınc) *üzü*, *yəhəriüstü* (zimpuş) bəzədilirdi.

Adətən, təkəlduz bəzəkləri «gəzmə» və «doldurma» olmaqla, iki texniki üsul ilə icra edilirdi. Mürəkkəb naxışlı bəzək motivinin tələbindən asılı olaraq, bəzən bu üsullar birgə tətbiq olunurdu.

Təkəlduz tikmə üçün «yerlik» məqsədi ilə berrəng (yekrəng) məxmər, qanovuz, darayi və s. kimi yerli ipək parçalardan istifadə edilirdi. Tikmə sapı, əsasən, ipək, ən çox isə kecidən hazırlanırdı. Bundan əlavə, bəzən «yalınqat» ayrılmış yun ipdən də tikmə sapı kimi istifadə edilirdi.

Bir qayda olaraq, tikmə sapı naxış kompozisiyasının rəng uyarından asılı olaraq, əvvəlcədən müvafiq rənglərə boyanırdı. Boyaq (rəngab) üçün, əsasən, bitki mənşəli (nəbati) boyaqlara üstünlük verilir. Nəbati boyaqlar solmadıqları kimi, həm də rəng ayrıntılarının parlaqlığı və şəffaf olmaları ilə seçilirdi. Xalçaçılıq sənətində olduğu kimi, tikmə ustaları da yerli və kənardan gətirilmə nəbati boyaqların xüsusiyyətlərinə və onlardan rəngab əldə etmə qaydalarına, habelə ümumən boyama texnologiyasına dərinləndirən bələd idilər.

Cülmə tikmə. Bəxyələmə texnikası əsasında hazırlanan tikmələrin məhəlli növlərindən biri də *cülmə* idi. Cülmə tikmələr ən çox Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmışdı. Bu texniki üsul ilə parça, yaxud əyin-baş geyimlərinin müvafiq hissələrinə (yaxa, əmək, qolağzı, cib və ətəyin yan yarıqlarının kənarına) bəzək salınırdı. Bunun üçün müxtəlif rənglərə boyadılmış keci, yun və ya pambıq sapların köməyi ilə məmulat üzərinə rəddi salınmış naxış növünün mühit xətti üzrə ardıcıl davam etdirilən xırda və narın dairəciklər (cülmələr) əmələ gətirilərək lazımi bəzək-nəqş motivi yaradılırdı.

Cülmə tikmə üçün qırmızı rəngli tafta və ya tirmə parça üzərində ağ rəngli sapla həndəsi, yaxud nəbati motivli naxışlar salmaq daha çox səciyyəvi olmuşdur.

Cülmə texnikası ilə ən çox baş geyimləri (araqçın, şəbküləh, təsək) bəzədilirdi. Bəzən don (arxalıq), tuman və küləcənin əmək, yaxa və qolağzı da cülmə tikməsi ilə bəzədilirdi.²²⁴

Güləbətın tikmə üsulu XIX əsrdə Şamaxı, Şuşa, qismən də Naxçıvan şəhərində xüsusilə geniş inkişaf etmişdir. XIX əsrdə güləbətın tikmə, həmçinin, Gəncə, Şəki və Lənkəran şəhərlərində də yayılmışdır. Lakin orta əsrlərdə onun klassik vətəni Şamaxı və Təbriz şəhərləri olmuşdur.

Güləbətın tikmə «hamar» və «qabarıq» olmaqla, iki cür hazırlanırdı. «Zəminduz» adlanan hamar tikmə texnikası ilə məmulatı bəzəmək üçün, adətən, «kargah» (dəzqah) adlanan düzbucaqlı formaya malik ağac çərçivə və ulduzlu tikiş iynəsindən istifadə olunurdu. «Yerlik» parça materialı kimi, başlıca olaraq, sıx toxunuşlu, yekrəng parçalardan, ən çox isə qırmızı, qəhvəyi, bənövşəyi, mavi və ya yaşıl rəngli məxmər işlənilirdi. Bundan əlavə, müxtəlif rəngli, zərif toxunuşlu mahud, habelə tirmə və atlas, hətta tumac zəminduz tikmə texnikası üçün yerlik ola bilirdi.

Zəminduz tikmə növünü hazırlamaq üçün əvvəlcə parçanı tarım vəziyyətdə kargaha çəkir, sonra onun üzərinə kağızdan kəsilmiş lazımi naxış motivinə malik əndazə qoyur və adi sapla onları kökləyib bir-birinə bənd edirdilər. Sonra qızılı və ya gümüşü rəngli güləbətın sapla kökləmə tikişə paralel surətdə bəxyələmə texnikası ilə nəqş motivini doldururdular.

Güləbətın tikmənin bu texniki üsulu ilə ən çox qadın üst libası, baş geyimləri, ev məişət müxəlləfatı, hətta at yəhərinin bəzək ləvazimatı (zinpuş, çul) tikilib bəzədilirdi. Keçmişdə nişanlı qızların cəhiz tədarükü içərisində güləbətın tikməli şəxsi məişət əşyalarının olması adət halını almışdı. Nişanlı qızın cəhizləri arasında bu sayaq tikmə nümunələrinin olması həm də gəlinin əl qabiliyyətinin göstəricisi sayılırdı.

Məlilədüz tikmə növü «örtmə» texniki üsulu ilə icra olunurdu.²²⁵ Məlilə tikmədə güləbətın saplar bir-birinin yanına paralel, həm də çox sıx bəndləməklə qabarıq görkəm alırdı. Naxışların parça üzərində bir qədər qabarıq çıxması üçün bir neçə qatdan ibarət yoğun sapdan, hətta qayıtandan da istifadə edirdilər.²²⁶ Keçmişdə güləbətın tikmə texnikasının bu növü daha çox haşiyə bəzəklərində tətbiq edilirdi.

Güləbətın tikmədə işlənən qızılı və gümüşü tellər ya xalis halda, ya da iplik və ya ipək sapa sarınmaqla istifadə olunurdu. Keçmişdə Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində *ağlabənd* ustalar çalışırdı. Onlar paltara vurulan başlıca bəzək vasitələri (*bafta, hərəmi, qaragöz, çapara, şəms, şahpəsənd, sərmə* və s.) hazırlamaqla yanaşı, həm də qızıl və gümüş teli çəkib ondan tikmə üçün «güləbətın» sapı istehsal edirdilər. Güləbətın sapa tələbatın çox olması ilə əlaqədar olaraq, bəzən bu işlə xüsusi olaraq, «sırməkeş» adlanan peşəkar simkeşlər məşğul olurdu. Onlar metal tellərin zəruri elastikliyinə əldə etmək üçün yüksək əyarlı gümüşdən istifadə edirdilər. Qızılı rəngli güləbətın tel hasil etmək üçün çox vaxt gümüş tellər xüsusi olaraq hazırlanmış «qızıl suyu»na salınıb boyanırdı.

Güləbətın tikmələrin parlaqlığını nəzərə çarpdırmaq məqsədilə, bir qayda olaraq, tünd yerlikli qalın parçadan (məxmər və ya mahuddan) istifadə olunurdu.

«Örtmə» üsulu ilə tikmə texnikası təkcə güləbətın sapla deyil, yoğun ayrılmış və müxtəlif rənglərə boyadılmış keci sap və ya yun iplə də icra olunurdu. Xüsusilə, mürəkkəb bəzək-nəqş kompozisiyasına malik olan «örtmə» tikmələrdə buna daha çox təsadüf edilirdi.

Birüzlü tikiş texnikası ilə icra olunan güləbətın örtmədən (məlilədüz, nağda) fərqli olaraq, müxtəlif rənglərə boyadılmış adi saplarla icra olunan «örtmə» tikmələr həm birüzlü, həm də ikiüzlü tikilə bilirdi.

Muncuqlu tikmə. XIX əsrdə Şuşa, Gəncə, Şamaxı, qismən də Bakı şəhərlərində geyim və xırda məişət əşyaları çox vaxt muncuqlu tikmə texnikası ilə bəzədilirdi. Muncuqlu tikmə məxmər, qanovuz, mahud, qismən də kətan parçalar üzərində işlənirdi. Bu məqsədlə «tozmuncuq» adlanan xırda muncuqlar təkbətək, yaxud düzüm halında olmaqla, iki üsulla, həm də cərgə ilə parça üzərinə bənd edilirdi. İstənilən bir nəqşi parça və ya məmulat üzərinə köçürmək üçün ilk növbədə onun ümumi mühit xətti çəkilib hazırlanır, sonra qabaqcadan sapa düzülmiş müəyyən saylı muncuq düzümləri həmin xətlər üzrə lazımi yerə bəndlənirdi. Bunun sayəsində müxtəlif rəngli xırda muncuqların sayını və mövqeyini dəyişməklə məmulat üzərində lazımi nəqş əldə edilirdi.

Kübar qadınların və yüksək mənsəbli kişilərin əyin və baş geyimləri eyni üsulla lələ-cavahiratla tikilib bəzədilirdi.

Pilək tikmə üsulundan, əsasən, buxarı, güzgü, taxça və bəzi məişət örtüklərinin, habelə xırda əşyaların (pul kisəsi, yelpik, araçın və s.) bəzədilməsində istifadə olunurdu.

Pilək nazik, yastı və dairəvi formalı xırda əlvan metal lövhəciklərdən ibarət olub zərgər və ya gümüşbənd tərəfindən kəsilib hazırlanırdı. Pilək düzümləri vasitəsilə parça və ya məmulat üzərində, adətən, romb, üçbucaq, dairə şəklində müxtəlif həndəsi naxışlar əmələ gətirilirdi. Pilək məmulatı iki cür: ya başdan-başa naxış ünsürlərini parça üzərinə doldurmaqla, ya da onları yalnız bəzəyin mühit xətləri üzə düzüb bəndləməklə hazırlanırdı.²²⁷

Tikmənin bu növü Gəncə, Şamaxı, Şəki və Naxçıvanda daha çox dəbdə olmuşdur.²²⁸

Xanduz milli tikmələrin məhəlli növü olub, əsasən, Lənkəran-Astara bölgəsində geniş yayılmışdır.²²⁹ Bu texniki üsulla, başlıca olaraq, *süfrə* hazırlanırdı. Tikmə növünün adı da buradan yaranmışdır.

Xanduz tikmə üsulunda əvvəlcə parçanın toxuma telləri müəyyən qaydada çıxarılıb şəbəkələnir, sonra onun üzəri iynə, iki ədəd qasnaq və müxtəlif rəngli ipək, iplik, yun sap vasitəsilə işlənirdi.

Şəbəkələnmiş parça çox vaxt tikmə həvəskarlarının özləri tərəfindən hazırlanırdı. Bu məqsədlə kətan parçanın əriş və arğacı say hesabı ilə, təkamseyrək olmaqla, çıxarılıb seyrəldilir və şəbəkə halına salınırdı. Sonra həmin şəbəkəli parça vasitəsilə məmulat üzərində lazımi naxış salınırdı. Bunun üçün usta əvvəlcə şəbəkəli parçanı qasnağa (kargaha) kip keçirilmiş məxmər, atlas, ağ, kətan və s. parça üzərinə qoyur, sonra əlində olan hazır naxış nümunəsinə baxaraq, rəngli saplarla bəzəyi say hesabı ilə işləməyə başlayırdı. O, yeni ilmə əldə etmək istədikdə iynəni say üzrə şəbəkəli saplardan eninə və bir də uzununa götürürdü. Çox vaxt iynə şəbəkəyə çəpəki keçirilirdi.²³⁰ Bunun sayəsində süfrə bəzəkli hala düşürdü.

Qondarma bəzək üsulu Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində «oturtma» və ya «qurama» adlanırdı. Ən sadə və bəsit naxış növü olan qondarma texnikası çox qədim zamanlardan məlum idi. Daha çox köçəbə elat məişəti üçün səciyyəvi olan «qondarma» texniki üsulunun yaranma tarixi dekorativ tətbiqi sənətin ilk çağlarına gedib çıxır. Qədim insanların öz məişətlərini bəzəyib yaraşılıq hala salmaq barədə ilk bəsit təsəvvürləri məhz qondarma bəzək texnikasının yaranma mərhələsindən başlanmışdır. Bunu arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş yapma naxışlı saxsı məmulatları da təsdiq edir.

Orta əsrlərdə varlı zümrələrə, xüsusilə, hökmdar və bəyzadələrə məxsus çadır və alaçıq örtükləri «qondarma» («oturtma») texniki üsulu ilə bəzədilmişdir. XVIII əsrdə Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyahlar (A. Oleari, İ. Streys) yol qeydlərində bu barədə heyranlıqla bəhs etmişlər.

Qondarma (oturtma, qurama) üsulu ilə «pitik» adlanan xırda doğranmış, həndəsi və ya nəbati nəqş formasına malik materialları (keçə, dəri, parça, yun, pambıq) müəyyən qaydada məmulat üzərinə oturdub bəndləyir və beləliklə də, lazımi görkəmə malik bəzək-nəqş motivi əldə edilirdi. Naxçıvan bölgəsində bu məqsədlə hətta oturtma materialı kimi, baramadan da istifadə olunduğu təsbit edilmişdir.²³¹

Bu bəzək üsulunda təsvir materialı əvvəlcədən müəyyən formada doğranıb hazırlanandan sonra nəqş kompozisiyasına müvafiq olaraq, məmulat üzərinə otuzdurulub (qondarılıb) ətrafları «basdırma» tikiş növü ilə bəndlənirdi.

Qondarma nəqş ünsürlərinin qabarıq olması üçün çox vaxt pitiklərin altına pambıq, yun və ya barama qoyulur, sonra onların ətrafları «yerlik» üzərinə bənd edilirdi.

XIX əsrdə bu texniki üsul ilə *divar bəzəkləri* (*çəki*), *yük üzü*, *süfrə*, *tapança qabı*, *yəhəraltı* və s. əşyalar bəzədilmişdir.

Zərənduz tikmə. Azərbaycanın ənənəvi bədii tikmə növlərindən biri də *pərək* tikmə olmuşdur. Bəndləmə tikmə qrupuna daxil olan *zərənduz* (pərək) tikmə növü zərgərlik sənəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. XIX əsrdə «zərənduz» tikmə növü daha çox Şəki, Şamaxı və Lahıca geniş yayılmışdı.

Zərənduz tikmənin təsvir vasitələrini *döymə* (çaxma) və *basma* (qələbkarlıq) üsulu ilə əlvan metallardan hazırlanmış müxtəlif formalı naxış ünsürləri təşkil edirdi. Zərənduz tikmələrin təsvir vasitələri *pilək* və *pərək* olmaqla, iki cür hazırlanırdı. Bunun üçün bəzək ünsürləri əvvəlcədən

kəsilib hazırlanandan sonra onlar müəyyən olunmuş naxış kompozisiyası üzrə parçaya bənd edilirdi.

Zərənduz tikmə texnikası ev məişətində ən çox taxca, mürcü, sandıqça, güzgü, buxarı, yük və s. örtüklərinin bəzədilməsində tətbiq edilirdi. XIX əsrdə zərənduz tikmə üsulu ilə qadın üst paltarlarının əmək, bilək və yaxası da bəzədilirdi. Bunun üçün bədii metal lövhəcikləri ya bilavasitə paltar üzərinə müəyyən qaydada düzülüb bəndlənir, ya da ayrıca, ensiz parça zolağının üzərinə bərkidildəndən sonra üst geyiminin əmək və ya yaxasına bənd edilirdi. Sonuncu halda o, «ətəklilik» yaxud «yaxalıq» adlanırdı.

Zərənduz tikmələrinin başlıca bədii təsvir vasitələri olan metal pərəklər müxtəlif formalı: *buta*, *paxlava*, *üçbucaq*, *dördbucaq*, *dairə*, *quş*, *kəpənək*, *balıq* və s. kimi rəsmi bəzəklərindən ibarət hazırlanırdı. *Buta* (şahbuta, gülbuta, gülbənd) və *qoza* şəkilli pərəklər qadın üst geyimlərinin yaxasını bağlamaq üçün istifadə etdikdə, «düymə» və ya «həbbab» adlanırdı. Keçmişdə kübar qadınların arxalığ, ləbbadə, çəpkən və nimtənə tipli üst geyimlərinin yaxasına «qoza» düymələr düzüb bəzəmək dəb halını almışdı.

Paxlava şəkilli pərəklər vasitəsilə bəzək üsulu Naxçıvan bölgəsində «bəndi-rumi» adı ilə geniş yayılmışdı.²³² Görünür, romb (paxlava) şəkilli bu bəzək motivi Rum elindən keçmə olub, çox qədim tarixə malik mədəni-ticarət əlaqələrini əks etdirirdi.

¹ Qobustanda son mezolit dövrünə aid 8 ədəd iti uclu sümük alət tapılmışdır. Görkəmli arxeoloq C.Rüstəmovun fikrincə, həmin alətlər hörmə işində istifadə olunmuşdur.

² Г.М.Асланов, Р.М.Ваидов, Г.И.Ионе. Древний Мингечаур.Б.,1958,с.84.

³ Н.Пигулевская. Города Ирана в раннем средневековье. М.,1956,с.239.

⁴ Ю.Б.Юсифов. Характер и организация ремесла в Ассурии, Урарту и Мидии.- *Azərbaycan SSR EA Tarix institutunun əsərləri*, 14 c.,B.,1960, s.24.

⁵ A.N.Mustafayev. *Azərbaycanda sənətkarlıq*. B., 1999, s.260.

⁶ A.N.Mustafayev. *Azərbaycanda şərbafıq sənəti*. B.,1991, s.48-49.

⁷ М.Х.Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII в. Б., 1982, с.133.

⁸ Г.М.Асланов, Р.М.Ваидов, Г.И.Ионе. Древний Мингечаур. Б., 1959, с.152; С.М.Казиев. Археологические памятники Мингечаура, как исторический источник для изучения истории Азербайджана - «Иzv.АН Азербайджанской ССР (серия общественных наук)», 1950, №7; Т.И.Голубкина. Ажурные ткани кувшинного погребения Мингечаура - СА,1971,с.257.

⁹ В.А.Петров. О растительных остатках Мингечаура - *Azərbaycan EA İctimai Elmlər Bölməsində 4 may 1949-cu ildə oxunmuş məruzənin stenoqramı*, s.3-4.

¹⁰ R.M.Vahidov. *Mingəçevir III-VIII əsrlərdə*. B., 1961, s.84-85.

¹¹ И.П.Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII –XIV вв. М.-Л.,1960,с.193.

¹² Йякут ал-Хамави. *Муджам ал-Булдан (Сведения об Азербайджане)*. Б.,1983,с.15.

¹³ Центральный Государственный военно-исторический архив. Ф-ВУА, д.18474, Л.,19-20.

¹⁴ Г.Б.Абдуллаев. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80 г. XVIII в., Б.,1958, с.17.

¹⁵ С.Д.Бурнашев. Описание земель Азербайджанских в Персии и их политическое состояние. Курск,1973,с.4.

¹⁶ В.Легкобытов. Кубинская провинция.-ОРВЗК,ч.IY,СПб.,1836,с.132-133.

¹⁷ С.Броневский. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. ч. II, М., 1823, с.380.

¹⁸ П.В.Котляревский. Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда Бакинской губернии - МИЭБГКЗК, т.II, ч.2, Тиф., 1886, с.347.

¹⁹ П.Н.Ягодинский. Экономический быт государственных крестьян южной части Кубинского уезда Бакинской губернии - МИЭБГКЗК, т.II, ч.1, Тиф.,1886, с.193.

²⁰ Ətraflı məlumat üçün bax: Ş.A.Quliyev. *Azərbaycanda kəndir lifinin əyirilməsi və eşilməsi üsullarına dair*. - АЕМ, I bur., B., 1964, s.147-160.

²¹ Talışlar arasında əl iyi «dük»adlanır. Çox güman ki, «dükçə» sözü də buradan yaranmışdır.

²² A.N.Mustafayev. *Lənkəran bölgəsinə 1978-ci il etnoqrafik səfərinin hesabatı*, s.15

²³ Ş.A.Quliyev. *Göst. əsəri*, s.150.

²⁴ *Yenə orada*, s.152.

²⁵ *Yenə orada*, s.153; 1-ci tablo, 3-4-cü şəkillər.

²⁶ İ.P.Petruşevski. *Göst. əsəri*, s.194.

²⁷ Аджайб ад-дуня. Рукописный фонд ЛОИИ АН СССР, рук. №А-253, л, 2006. (Вах: М.Х. Heydərov. *Göst. əsəri*, s.167.)

²⁸ М.Х.Heydərov. *Göst. əsəri*, s.167-168.

²⁹ К.А.Никитин. *Город Нахичеван и Нахичеванский уезд*.-СМОМПК, вып.II,Тиф.,1882,с.136.

³⁰ Д.Зубарев. *Казахская дистанция*.-ОРВЗК, ч.II,СПб., 1836, с.246-247.

³¹ АКАК, II с., Тиф., 1867, 1197-ci məlumat.

- ³² Елисаветпольский округ. - ОРВЗК, ч. II, Тиф. 1836, с.389.
- ³³ Yenə orada.
- ³⁴ Записки КОИРТО, т.ХУШ, вып. I, Тиф., 1886, с.21.
- ³⁵ В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, с.194.
- ³⁶ AR МДТА, f.24, s.3, iş 11, v.16-18, iş 20, v.12-16
- ³⁷ С. Гулишамбаров. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. СПб., 1894; П. Петрович (М. Авдеев). Хлопководство в Закавказье. Тиф., 1912, с.8.
- ³⁸ Кавказский календарь на 1856, Тиф., 1855, с.505.
- ³⁹ Д. Зубарев. Карабахская провинция. - ОРВЗК, ч. III, СПб., 1836, с.311-312.
- ⁴⁰ В. Легкобытов. Дербентская провинция. - ОРВЗК, ч. IV, СПб., 1836, с.179.
- ⁴¹ СПб., МДТА, f.1268, s.1, iş 222, v.52-53.
- ⁴² В. Легкобытов. Ширванская провинция. - ОРВЗК, ч. III, СПб., 1830, с.118-119.
- ⁴³ Yenə orada, s.118-119.
- ⁴⁴ Yenə orada, s.119.
- ⁴⁵ Yenə orada.
- ⁴⁶ Yenə orada.
- ⁴⁷ Yenə orada.
- ⁴⁸ В. Легкобытов. Кубинская провинция. - ОРВЗК, ч. IV, СПб., 1836, с.132.
- ⁴⁹ Yenə orada, s.138.
- ⁵⁰ В. Легкобытов. Дербентская провинция. - ОРВЗК, ч. IV, СПб., 1836, с.178.
- ⁵¹ Yenə orada, s.179.
- ⁵² ЦГИА РФ, f.1284, iş 108, v.13-14: iş 109, s.695, v.19.
- ⁵³ ЦГИА РФ, f.1268, s.1, iş 218, v.5.
- ⁵⁴ ЦГИА ГР, f.2, s.2, iş 2537, v.63-64.
- ⁵⁵ Кавказский календарь на 1854 г. Тиф., 1853, с.237.
- ⁵⁶ Елисаветпольский округ. - ОРВЗК, ч. II, СПб., 1836, с.388.
- ⁵⁷ Şilə-ərabca «qırmızı parça» mənasında işlənmişdir.
- ⁵⁸ A.N. Mustafayev. Azərbaycanca sənətkarlıq, B., 1999, s.281-282.
- ⁵⁹ А.С. Пиралов. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. - Кустарная промышленность России, т. II, СПб., 1913, с.17.
- ⁶⁰ Yenə orada.
- ⁶¹ A.N. Mustafayev. Qarabağ bölgəsinə 1987-ci il etnoqrafik səfərin hesabatı, s.5.
- ⁶² СМОМПК, вып. XI, Тиф., 1891, с.89-90; həmçinin, bax: Н.Н. Шавров. Описание Кавказского шелководства, s.27-28.
- ⁶³ Г.И. Мириманов. Кустарные шелковые промыслы в Шушинском уезде. - «Труды КШС», YIII с., Тиф., 1896, с.94.
- ⁶⁴ СМОМПК, вып. XI, Тиф., 1891, с.125.
- ⁶⁵ «Qafqaz» qəzeti, 1882, № 310.
- ⁶⁶ Yenə orada.
- ⁶⁷ СМОМПК, вып. XI, Тиф., 1891, с.125.
- ⁶⁸ Н.А. Абе́лов. Экономический быт государственных крестьян Геогчайского и Шемахинского уезда Бакинской губернии. - МИЭБГКЗК, т. YI, Тиф., 1887, с.175; Н.Д. Калашев. Геогчайский уезд. - СМОМПК, XI, bur., s.125, N.N. Şavrov. Göst. əsəri, s.26.
- ⁶⁹ N.N. Şavrov. Göst. əsəri, s.25.
- ⁷⁰ A.N. Mustafayev. Göst. əsəri, s.288-289.
- ⁷¹ Н.И. Мириманов. Göst. əsəri, s.94.
- ⁷² N.A. Abelov. Göst. əsəri, s.175; СМОМПК, XI bur. Tiflis, 1891, s.127.
- ⁷³ СМОМПК, вып. XI, Тиф., 1891, с.127.
- ⁷⁴ Ətraflı məlumat üçün bax: M.X. Heydərov. Göst. əsəri, s.153-159.
- ⁷⁵ П.И. Савваитов. Описание старинных царских утварей, 1896, с.39; Армяно-русские отношения. Сборник документов. Т. I, Ереван, 1953, с.99, 183
- ⁷⁶ Əsayib əd-dünya, v.190-a; İbn əl-Əsir. Tarix əl-Kamil. B., 1940, s.211-212; Армяно-русские отношения. Сб. док. т. I, 176, 183; P.İ. Savvaitov. Göst. əsəri, s.38-39.
- ⁷⁷ Təzkirət əl-mülük, s.36-37. (Bax: M.X. Heydərov. Göst. əsəri, s.155)
- ⁷⁸ F. Akkerman. Səlcuq və Səfəvilər dövrü toxuculuğunun bəzi problemləri - SRA, vol V, s.2046-2047 (Bax: M.X. Heydərov. Göst. əsəri, s.155).
- ⁷⁹ M.X. Heydərov. Göst. əsəri, s.155.
- ⁸⁰ Yenə orada, s.156.
- ⁸¹ Fəhri Dalsar. Türk sənayi və Ticarət tarihində. Bursada ipekçilik. İstanbul, 1960, s.27.
- ⁸² В.Клейн. Иноземные ткани, бытовавшие в России до XYI в. и их терминология. М., 1925, с.54; Памятники дипломатических и торговых отношений Московской Руси с Персией. Сб. докум. т. I, СПб., 1890, с.213; т. III, СПб., 1898, с.11-12, 168-169; Е.С. Зевакин. Очерки по истории Ирана и Азербайджана XI-XVIII вв., Б., 1938, ч. I, с.85.

- ⁸³ Əcaib əd-dünya, v.114,190 a, b, 199, 200 b (M.X.Heydərov. Göst.əsəri, s.158)
- ⁸⁴ M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.158
- ⁸⁵ Əcaib əd-dünya, v.199 a, b, 200 b; İbn-əl-Əsir. Göst.əsəri, s.211 (M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.158)
- ⁸⁶ V.Kleyn. Göst.əsəri, s.48.
- ⁸⁷ Əcaib əd-dünya, v.199 a, b, 220 b.
- ⁸⁸ Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией т.1,СПб.,1890, с.157; т.Ш,СПб.,1898,с.617.
- ⁸⁹ Yənə orada; həmqinin bah: V Kleyn, Göst.əsəri, s.48-50.
- ⁹⁰ Памятники... т.Ш,с.617.
- ⁹¹ Армяно-русские отношения. Сб. документов. т.1, Ереван, 1953, с.176, 183.
- ⁹² М.Х.Гейдаров. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Б.,1967,с.60.
- ⁹³ P.İ.Savvaitov. Göst. əsəri, c.148.
- ⁹⁴ Y.В. Tavernier. Voyages en Perse. Paris, 1930, с.242: (Вах: М.Х.Heydərov.Göst.əsəri,s.162); V.Kleyn. Göst.əsəri, s.62-63.
- ⁹⁵ P.İ.Savvaitov. Göst.əsəri,c.83; Памятники... т.Ш, с.485, 640-641.
- ⁹⁶ Памятники... т.Ш,с.168-169.
- ⁹⁷ Хожение купца Феодота Котова в Персию. М.,1958, с.8; Эвлия Челеби. Путешествия, т.П, с.254; Армяно-русские отношения,т.1,с.180.
- ⁹⁸ Памятники... т. Ш, с.75,168,169,250,251.
- ⁹⁹ Əcaib əd-dünya, v.191 a, 210 b, 221 b.
- ¹⁰⁰ Вах: К.Х.Баранов. Арабско-русский словарь. М., 1953; Ərəb və fars sözləri lüğəti. В.,1966.
- ¹⁰¹ Армяно-русские отношения в XVII в.т.1, с.180-183, 198; Я.Я.Стрейс. Три путешествия. М.,1936, с.245; - Ö.Çələbi. Göst.əsəri, s.254.
- ¹⁰² Армяно-русские отношения в XVI в.Сб. док., т.1, с.117, 119.
- ¹⁰³ ЦГИА РФ. Департ.Общих дель МВД по Совету, №1284, iş,109, v.58-59.
- ¹⁰⁴ 1734-cü ildə Nadir Şamaxı şəhərini dağıdıb Ağsuda yeni şəhər saldırdığından Şirvanın bərra olunmuş əvvəlki mərkəzi Köhnə Şamaxı adlanırdı.
- ¹⁰⁵ В.Легкобытов. Ширванская провинция.-ОРВЗК, ч.Ш,СПб.,1836,с.110-111.
- ¹⁰⁶ Yənə orada, s.111.
- ¹⁰⁷ Yənə orada, 109.
- ¹⁰⁸ Yənə orada, s.112.
- ¹⁰⁹ Yənə orada, s.113.
- ¹¹⁰ Yənə orada, s.114.
- ¹¹¹ Yənə orada, s.115.
- ¹¹² Елисаветпольский округ.-ОРВЗК,ч.П, СПб.,1836, с.398.
- ¹¹³ Д.Зубарев. Карабахская провинция.-ОРВЗК,ч. Ш, СПб.,1836, с.311-312.
- ¹¹⁴ Yənə orada, s.311.
- ¹¹⁵ В.Легкобытов. Дербентская провинция. - ОРВЗК, ч.ІУ,СПб.,с.178-179.
- ¹¹⁶ Записки Кавказского Общества Сельского хлзяйства, №1, Тифлис, 1895, с.38.
- ¹¹⁷ А.С.Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в.Б., 1964, с.85.
- ¹¹⁸ ЦГИАЛ, ф.1263,іш 4334, v.223-224 (Ə.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.87).
- ¹¹⁹ S.İ.Qulişambarov. Göst.əsəri, s.331-332.
- ¹²⁰ Н.Н.Шавров. Исследование Кавказского шелководства.- Тр.КШС за 1887 и 1888 гг. Тиф, 1888, с.251.
- ¹²¹ Г.Б.Зардаби. Кустарные шелкоткацкое производство в г.Шемахе и его уезде. Газ. «Каспий», 1902, №107.
- ¹²² Гулишамбаров. Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии. Тиф., 1880, с.245.
- ¹²³ К. Хатисов. Кустарные промыслы Закавказского края. – Отчеты и исследования по кустарной промышленности России. II ч., СПб,1894, с. 265.
- ¹²⁴ С. Гулишамбаров. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тиф., 1894, с.253.
- ¹²⁵ Ə.S. Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.27.
- ¹²⁶ К.Хатисов. Göst., əsəri, с.267; Кавказский календарь на 1896 г. Тиф.,1896. с.71.
- ¹²⁷ А.Н.Мустафьев. Azərbaycanda sənətkarlıq. В.,1999,s.264.
- ¹²⁸ Yənə orada, s.265.
- ¹²⁹ Yənə orada.
- ¹³⁰ Yənə orada, s.266.
- ¹³¹ «Qafqaz» qəzeti, 1882, № 310.
- ¹³² Н.А.Абелов. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии.- МИЭБГКЗК, т.VI, ч.П, Тиф., 1886,с.178.
- ¹³³ Кавказский календарь на 1856 г. Тиф., 1855, с.505.
- ¹³⁴ Записки КОИРТО, т.XVIII, 1886-1887г. вып. I, Тиф., 1886, с.18-19.
- ¹³⁵ J.Charden.Voyages du Chevalier Charden en Perse. Vol. 3, Amsterdam, 1735, с.117-120 (Вах: М.Х.Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII веков. Б.,1982, с.172).
- ¹³⁶ Azərbaycan etnoqrafik mühitində «təfsilə» pambıq parça növü kimi təsbit olunmuşdur.

- ¹³⁷ Ərəbdilli mənbələrdə verilən məlumatlara görə, «suf-i mürəbbə» və mahi-zirə» yun parçanın ən yüksək növləri olmuşdur. Bax: (M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.173.). Müasir anlama görə həmin parçalar mahuda bərabər tutulmuşdur.
- ¹³⁸ СПб. МДТА, ф.1268, с.1, § 212, v.52 əks üzü (Ə.S.Sumbatzadə, Göst. əsəri, s.43).
- ¹³⁹ Yənə orada, s.266-267.
- ¹⁴⁰ «Qafqaz» qəzeti, 1883, №310
- ¹⁴¹ Yənə orada, 1882, №311; Н.А.Абелов. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии.- МИЭБГКЗК, т. VI, ч.11, Тиф., 1886, с.176
- ¹⁴² Yənə orada, s.178.
- ¹⁴³ A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.268-269.
- ¹⁴⁴ Yənə orada, s.269.
- ¹⁴⁵ Ə.S. Sumbatzadə. Göst əsəri, s.61.
- ¹⁴⁶ M.X.Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Б., 1982, с.172; Ö.Çələbi. Göst. əsəri, Пс. s. 236-237.
- ¹⁴⁷ Azərbaycan tarixi, I c., s.151.
- ¹⁴⁸ О.Челеби. Книга путешествия. Вып.3, М.,1983, с.115.
- ¹⁴⁹ Обзорение Российских владений за Кавказом. ч. III, СПб.,1836,с.119.
- ¹⁵⁰ A.N.Mustafayev. Azərbaycanca sənətkarlıq. В., 1999, s.284.
- ¹⁵¹ Yənə orada, s.284.
- ¹⁵² В.В. Латышев. Известия древних писателей о скифии и Кавказе. Т. I. СПб, 1890,с.7.
- ¹⁵³ Н.А.Қулиев. Azərbaycanca basmanaxış sənəti haqqında - Azərbaycan SSR. EA-nın məruzələri, 1957 , №7, s.820.
- ¹⁵⁴ Yənə orada.
- ¹⁵⁵ Yənə orada, s.822.
- ¹⁵⁶ Ə.S.Sumbatzadə, Göst. əsəri, s.60.
- ¹⁵⁷ Yənə orada.
- ¹⁵⁸ Ə.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.60.
- ¹⁵⁹ П.А.Орлов. Указатели фабрик и заводов окраин России. СПб., 1895, с.135.
- ¹⁶⁰ Ə.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.60.
- ¹⁶¹ С.Гулишамбаров. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тиф., 1893, с. 249.
- ¹⁶² S.Қулишамбаров. Göst. əsəri, s.251.
- ¹⁶³ А.С.Пиралов. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. – Кустарная промышленность России. т.II, СПб.,1913, с.50.
- ¹⁶⁴ Ксенефонт. Киропедия, VIII, 8,,15,16. Bax: С.И.Руденко. Культура населения горного Алтая в скифское время. М.,-1953, с. 352; С.Б. Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку. Б.,1964, с.208.
- ¹⁶⁵ К.В.Тревер. Göst. əsəri, s.45; Z.M. Bünyadov. Göst əsəri, c.150.
- ¹⁶⁶ R.M.Vahidov. Göst. əsəri, s.86; СМОНПК, 38- бур., Тиф, 1908. с.15.
- ¹⁶⁷ СМОНПК, вып.38.с.28-30.
- ¹⁶⁸ Худуд ал-алем (Рукопись А.Туманского). Л., 1930, 325.
- ¹⁶⁹ Yənə orada.
- ¹⁷⁰ А.А.Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII-XIV вв. Б., 1956, с.194.
- ¹⁷¹ Hüdud əl-ələm, s.32.
- ¹⁷² M.X. Heydərov. Göst. əsəri, s.178.
- ¹⁷³ Yənə orada, s. 180.
- ¹⁷⁴ Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Л., 1937, с.203.
- ¹⁷⁵ Yənə orada, s.247.
- ¹⁷⁶ L.Kərimov. Azərbaycan xalçası. 1-ci bur., В., 1961.
- ¹⁷⁷ К.Кəримов. Султан Мухаммед и его школа. М.,1970. с.11-12.
- ¹⁷⁸ K.Xatısov. Göst. əsəri, s.284.
- ¹⁷⁹ «Qafqaz» qəzeti, 1882, № 310.
- ¹⁸⁰ СПб МДТА, ф.1268, с.1i§ 212, v.52 əks üzü (Bax: Ə.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.43).
- ¹⁸¹ Бакинская провинция. –ОРВЗК, ч.IV, СПб.,1836, с.62.
- ¹⁸² СПб. МРДТА, ф. 1268, с.68, иш 218,в.7.
- ¹⁸³ Кавказский календарь на 1856 г. Тиф., 1855, с.505; Записки КОИРТО, т.VIII, 1886-1887 г., вып.I, Тиф.,1886, с.18-19.
- ¹⁸⁴ Кубинская провинция. –ОРВЗК, ч.IV, СПб., 1836, с.138.
- ¹⁸⁵ Ковровый промысел в Кубинском уезде Бакинской губернии. Тиф., 1902, с.4.
- ¹⁸⁶ Yənə orada, s.61.
- ¹⁸⁷ Yənə orada. s.33,67.
- ¹⁸⁸ Yənə orada. s.30.
- ¹⁸⁹ Д.Кистенев. Кустарная производительность и посторонние заработки крестьян в Ленкоранском уезде. - «Труды КОСХ», Тиф.,1891, №9-10, с.395-396.

- ¹⁹⁰ Н.А.Абелов. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии.- МИЭБГКЗК, т.VI,ч.II, Тиф., 18886, с.176; Газ. «Кавказ», 1882, №311, с.2-3.
- ¹⁹¹ N.A.Abelov. Göst. əsəri, s.176.
- ¹⁹² Yənə orada, c.176.
- ¹⁹³ Газ. «Кавказ», 1882, № 311.
- ¹⁹⁴ СПб. МДТА, f.1268, s.1, iş 189, v.21.
- ¹⁹⁵ Ə.S. Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.38-39.
- ¹⁹⁶ СПб.МДТА, f.1268, s.1,iş189, v.21.
- ¹⁹⁷ Yənə orada.
- ¹⁹⁸ Yənə orada.
- ¹⁹⁹ Газ. «Кавказ», 1882, №310.
- ²⁰⁰ Yənə orada.
- ²⁰¹ СМОМПК, вып.XI, Тиф., 1891, с. 111-113.
- ²⁰² A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.274.
- ²⁰³ Yənə orada, s.275.
- ²⁰⁴ L.Kərimov. Göst.əsəri, I c. B-L-1961; K.Алиева Безворсовые ковры. Б.,1983.
- ²⁰⁵ Yənə orada, Göst əsəri. s.274.
- ²⁰⁶ Н.А. Абдуллаева. Ковровое искусство Азербайджана. Б., 1971, с.18-19.
- ²⁰⁷ L.Kərimov. Azərbaycan xəlçəsi. I c., B.,1961.
- ²⁰⁸ A.S.Əliyeva. Göst. əsəri, s.59.
- ²⁰⁹ A.C.Алиева. Ворсовые ковры Азербайджана XIX -нач. XX вв. (авторреферат). Б.,1987, с.49.
- ²¹⁰ A.N.Mustafayev. Göst.əsəri, s.279.
- ²¹¹ A.S.Əliyeva. Göst.əsəri, s.69-71.
- ²¹² Yənə orada , s.75
- ²¹³ Yənə orada, s.80.
- ²¹⁴ L.Kərimov. Göst.əsəri, s.16.
- ²¹⁵ Л. Керимов. К изучению Азербайджанского искусства. - «Изв. АН Азерб. ССР», 1954, №7, с.123-125.
- ²¹⁶ M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.181.
- ²¹⁷ L. Kərimov. Azərbaycan xəlçəsi, I c., L. 1961, şək.2.
- ²¹⁸ R. Əfəndiyev. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. B.,1980, s.75.
- ²¹⁹ Ətraflı bax: A.N.Mustafayev. Bir toxuculuq aləti haqqında. - Azərb. EA Məruzələri, 1969, №10, s. 75-78.
- ²²⁰ A.C.Пиралов. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. СПб., 1913, с.55; Azərbaycan etnoqrafiyası, I c. B., 1988, s.446
- ²²¹ Azərbaycan etnoqrafiyası. I c., B., 1988, səh. 446-447.
- ²²² Farsca «xan» -süfrə, «duz» isə tikmə deməkdir.
- ²²³ Azərbaycan etnoqrafiyası, s.446.
- ²²⁴ G. Əliyeva. Naxçıvan bədii tikmələri.- «Azərb. EA Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası)», 1961, №8, s.104-106.
- ²²⁵ Naxçıvan bölgəsində məlilə tikmə texnikası «nağda» adlanırdı. Bax: G.Əliyeva. Göst.əsəri, s.103.
- ²²⁶ Azərbaycan etnoqrafiyası, I c., B.,1988, s.147.
- ²²⁷ Yənə orada.
- ²²⁸ Г.А.Гулиев. Азербайджанские вышивки.- «Советская этнография», 1959, № 2, с.119.
- ²²⁹ Azərbaycan etnoqrafiyası. I c., s.447.
- ²³⁰ Yənə orada. s.447,450.
- ²³¹ G.Əliyeva. Göst. əsəri, s.102.
- ²³² Yənə orada, s.105.

İNŞAAT MƏDƏNİYYƏTİ: YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ EVLƏR

Məskənlər

Məskən insanların uzun müddət yurd salıb məişət və təsərrüfat həyatı qurduğu, yaşayış evləri və yardımçı binalar, su təchizatı, əlaqə yolları və s. ilə təchiz olunmuş, zaman keçdikcə abadlaşdırılıb müvafiq görkəmə salınmış insan düşərgəsi olmaq etibarı ilə çox böyük təkamül yolu keçmişdir. Yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri və fərdi həyətlər daimi məskənlərin başlıca məişət göstəriciləri sayılır. Bütün bunlardan əlavə yollar, küçə və döngələr, meydanlar, sənət və ticarət dükənləri, ictimai və dini binalar iri məskənlərin mühüm nişanəsi idi.

Qədim zamanlardan başlayaraq məhsuldar qüvvələr inkişaf edib təkmilləşdikcə məskənlərin tipoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənən müxtəlif növləri və formaları yaranmışdır. Məskən tipləri cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, istehsal münasibətləri və təbii-coğrafi şəraitlə üzvi sürətdə bağlı olduğundan hər bir tarixi dövrün və məhəlli məskunlaşma bölgəsinin özünəməxsus məskən növləri təşəkkül tapmışdır.

Məişət həyatının səciyyəsinə görə insan məskənləri *müvəqqəti* və *daimi* olmaqla iki qismə bölünür. Bu bölgü Azərbaycanın tarixən təşəkkül tapmış yaşayış məskənləri üçün də səciyyəvi idi.

Qədim daş dövrünə aid arxeoloji qazıntılardan bəlli olduğu kimi, ölkəmizin ərazisində ilk məskən növləri çox vaxt mövsümi və müvəqqəti səciyyə daşıyan *açıq düşərgə*, *təbii mağara*, *qayaaltı* və *qayaarası sığınacaqlar* olmuşdur. Daş dövrü insanları uzun müddət bu tip bəsit məskənlərdə yaşamışlar. Elmi ədəbiyyatda belə məskənlər daha çox «düşərgə», yaxud «insan düşərgəsi» adı ilə tanınır.

Yurdumuzun ibtidai sakinləri ilk vaxtlar məhz belə açıq düşərgə və təbii mağaraları özlərinə məskən, yurd yeri seçmişlər. Arxeoloqlar Azərbaycan ərazisindən qədim insanların məskunlaşdığı bu tip *arxaik* məskən növlərinə aid çoxlu abidə aşkar etmişlər.

Azərbaycan ərazisində Paleolit və Mezolit dövrlərinə aid xeyli ibtidai insan məskəni (Azıx, Tağlar, Buzeyir, Daşsalahlı, Damcılı düşərgələri) aşkar olunmuşdur.¹ Bunların arasında təkcə ölkəmizdə deyil, Avroasiyada da ən qədim maddi mədəniyyət izlərini özündə əks etdirən Azıx mağarası müstəsna yer tutur. Mədəni təbəqələrin xronoloji diapozonu, başqa sözlə, məişət həyatının uzun müddət davam etməsi baxımından Azıx düşərgəsi dünyanın ən qədim insan məskənləri arasında özünəməxsus yer tutur. Azığın ilk sakinləri «homo habilis», yəni «bacarıqlı insan» tipinə mənsub olmuşlar.

Təbii mağara məskənlərinin mühüm bir xüsusiyyəti də öz sakinlərini tez-tez dəyişmələri olmuşdur. Mağara məskənləri sonralar, hətta feodalizm dövründə də özlərinin əməli əhəmiyyətini itirməmişdi. Lakin qədim dövrün mağara məskənlərindən fərqli olaraq, təhlükəsizlik məqsədi ilə salınmış mağara tipli orta əsr kəndləri, əsasən, daimi səciyyə daşıyır və yalnız yaylaq mövsümündə sakinləri onu qismən tərk edirdilər.

Azərbaycanda mağara məskənlərinin tarixən iki növü-uca dağların sıldırım yamaclarında yaranmış *təbii mağara* və dağətəyi (yayla) ərazilərdə salınmış süni kühül tipli *məskən* növləri təşəkkül tapmışdır. Ölkəmizin ərazisində belə məskənlərin bəzi nümunələri zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Süni mağara düşərgələri başlıca olaraq Laçın və Zəngəzur dağlarında,² kühüllərdən ibarət elat məskənləri isə Qobustanda³ qeydə alınmışdır. Mağara və ya kühül tipli məskənlərin üstünlüyü bundan ibarət idi ki, əvvəla, onların inşa olunmasında əlavə tikinti materialları sərf edilmirdi. Bu səbəbdən də onlar ucuz başa gəlirdi. İkincisi, bu tip məskənlərdə qışda isti, yayda isə sərin olduğundan atmosfer və hava şəraiti baxımından yaşayış üçün olduqca sərfəli sayılırdı. Elə bu səbəbdən də sosial-iqtisadi inkişafın aşağı səviyyədə olduğu bölgələrdə mağara (kühül) tipli məskənlər zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Azərbaycanın **Mustye** dövrü (100 min-35 min il bundan əvvəl) *mağara* və *açıq tipli düşərgələri* Daşsalahlı, Tağlar, Kəçəsgər, Qədirdərə ilə təmsil olunur. Mustye dövründə daş alətlər xeyli təkmilləşmiş və tipoloji cəhətdən yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Bu dövrdən etibarən yurdumuzun qədim sakinləri ilk dəfə *sümüük* alətlərdən istifadə etməyə başlamış və *od* əldə etməyi öyrənmişlər.⁴

Yer kürəsində buzlaşma dövrünün başlanması və iqlim şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, insanlar açıq tipli düşərgələri tərk edib yenidən *təbii mağaralarda* məskən salmışlar.

İnsanlar arasında erkən *əmək bölgüsü, ibtidai icma və nəslə qəbilə* quruluşunun ilk mərhələsi Mustye dövrü ilə bağlıdır. Bu dövrün ibtidai insanları antropoloji cəhətdən neandertal tipinə məxsus olmuşdur. Arxeoloqlar tərəfindən ölkəmizin ərazisində Mustye dövrünə aid xeyli abidə aşkar edilib öyrənilmişdir.

Son Paleolit (35 min – 12 min il bundan əvvəl) məskənləri Qazax rayonu ərazisində Damcılı mağarası, Şıxlı kəndi yaxınlığındakı Yataq düşərgəsi, habelə Qobustan düşərgələri (Firuz, Ana zağa, Ovçular zağası) ilə təmsil olunur.⁵

Zaman keçdikcə məhsuldar qüvvələr inkişaf edir, əmək alətləri təkmilləşir, məşğuliyyət növlərində, tədricən də olsa, dəyişiklik baş verir.

Bu dövrün insanları *ovçuluq* məşğuliyyəti ilə əlaqədar olan *gəzərgi* məişət tərzindən *oturaq* həyata keçməyə başlamışlar. Bununla əlaqədar olaraq təbii mağaralarla yanaşı, *qazma* və *daxma* («*daqura*») tipli evlərdən ibarət ilk **süni məskənlər** yaranmağa başlamışdır. Bu hal ov heyvanları tükənmiş *ovlaq* sahələrini dəyişmək, yeni qida mənbələri axtarmaq zərurətindən irəli gəlmişdir. Süni tikililərdən ibarət yerüstü düşərgə məskənlərinin meydana gəlməsində qədim kökləri hələ Azıx mağarasının *aşel* dövrü təbəqəsində izlənən **daşqura** hörgü texnikasının mühüm rolu olmuşdur. Yerüstü daxmalar ya bəsit «daşqura» texnikası ilə, ya da «pərdi – basma» üsulu ilə tikilirdi. Hər iki ev tipinin etnoqrafik paralelləri Azərbaycanda yaxın keçmişdə qalmaqda idi. Onların sonrakı təkamülü daimi səciyyəli *qəbilə məskənlərinin* yaranması ilə nəticələnmişdir.

Son Paleolit dövründə *matriarxat* (nəslə qəbilə quruluşu) özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. O zamankı *nəslə* məskənlərin əsasını *ana* ətrafında cəmləmiş *qəbilə icmaları* təşkil edirdi.

Müvəqqəti sığınacaq kimi istifadə olunan və öz sakinlərini tez-tez dəyişən təbii mağara, qayaaltı oyuq və açıq tipli düşərgələrdən fərqli olaraq, süni tikililərdən (*qazma, kühül, daxma*) ibarət qəbilə məskənlərində məişət həyatı qismən də olsa, daimi səciyyə daşıyırdı. Əvvəllər olduğu kimi, bu məskənlərin sakinlərinin başlıca məşğuliyyəti yenə də *yiğicilik, ovçuluq* və *balıqçılıq* olaraq qalırdı. O zamankı insanların təsərrüfat və ev məişəti də məhz bu məşğuliyyət növlərinə uyğun idi. Ovlaq sahəsinin qida ehtiyatı tükəndikdə onlar tərk etmək məcburiyyətində qalırdılar.

Mezolit dövründə (12-9 min əvvəl) buzlaqların əriməsi iqlim şəraitinin dəyişməsinə səbəb olmuş, heyvan və bitki aləminin artıb, təxminən müasir vəziyyətə düşməsi ilə nəticələnmişdir. Azərbaycanda Mezolit dövrü məskənləri başlıca olaraq Damcılı və Qobustan düşərgələri ilə təmsil olunur. Bu dövrün daş alətləri *mikrolit* (trapesiya, seqment, üçbucaq formalı) lövhəciklərdən düzəldilməklə, sümük və ya ağac dəstəyə malik olmuşdur.

Ovetmə vasitələrinin təkamülü tarixində sıçrayış sayılan *kaman* və *ox* bu dövrdən etibarən yaranmağa başlanmışdır. Qazax rayonundakı Damcılı yaşayış yerindən tapılmış çaxmaqdaşı və «obsidian» adlanan dəvəgözü daşından hazırlanmış *ox ucluqları* artıq Mezolit dövründə ox və kamanın ixtira edildiyini göstərir.

Mezolit dövrünün əmək prosesində baş verən sosial-texniki irəliləyişlər nəticəsində ibtidai insanlar *dəstə* halında yaşayış tərzindən ana nəslindən ibarət *qəbilə icmasına* qədər inkişaf edərək, müasir antropoloji əlamətlərini kəsb etmiş, zəkali, düşünən insana (homosapiensə) çevrilmişdir. Fərdi ovetməyə imkan verən *kaman* kollektiv əməyin məzmununa təsir göstərməkdən əlavə, həm də məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafına güclü təkan vermişdir. İbtidai icma tarixində baş verən bütün bu irəliləyişlər yeni bir inkişaf mərhələsinə keçid üçün zəmin hazırlamışdır.

Neolit dövrünün ən mühüm tarixi nailiyyəti qədim insanların təbiətdəki hazır məhsulları mənimsəmə məşğuliyyətindən (yiğicilik, ovçuluq, balıqçılıq) *istehsal* təsərrüfatına keçmələri olmuşdur. Cəmiyyət tarixində irəliyə doğru çox böyük sıçrayış olan bu dövrdə bir sıra *dənli* bitkilər becərilməyə başlamış, *toxa əkinçiliyi* meydana gəlmişdir. Neolit dövrü insanları tərəfindən heyvanların əhliləşdirilməsi tədricən *maldarlıq* təsərrüfatının yaranması ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, qədim insanların *azuqə* və *xammal* təminatında ciddi dönüş baş ver-

miş, *saxsı qab* istehsalı, bəsit *toxuculuq* məşğulliyəti yaranmış, cilalı daş *baltalar* meydana çıxmışdır.

Əkinçilik və maldarlıq məşğuliyətinin yaranması ilə bağlı olaraq, Neolit dövründə *oturaq məişət* tərzini getdikcə güclənirdi. Beləliklə, süni tikililərdən ibarət daimi yaşayış məskənləri – *kənd* tipli məskənlərin ilk prototipi yaranırdı. Bunlar patriarxal qəbilə məskənlərindən ibarət idi. Süni tikililərdən ibarət ilk qəbilə məskənlərinin meydana gəlməsi məhz Neolit dövrünə təsadüf edir. Azərbaycanda Neolit məskənləri Qobustan, Gillikdağ, Xanlar düşərgəsi, Damcılı, Yanıqtəpə və Həsənlinin alt təbəqəsində aşkar olunmuşdur.⁶

Azərbaycan qəbilələrinin sosial-iqtisadi həyatında baş verən mütərəqqi irəliləyişlər əhalinin təsərrüfat məşğuliyəti və məişət tərzində ciddi dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İstehsal təsərrüfatının, xüsusilə əkinçilik və maldarlığın yaranması ilə əlaqədar olaraq oturaq məişət həyatının bərqərar olması *daimi* məskənlərin meydana gəlməsini labüd etmiş, onun iqtisadi əsasını təşkil etmişdir.

Azərbaycanda **Eneolit** dövrünün oturaq yaşayış məskənləri, əsasən, Urmiya gölü ətrafında, Naxçıvan ərazisində (Kültəpə), Mil-Muğan (Kamiltəpə, Əlikömək təpəsi) və Gəncə-Qazax düzənliyində (Şomutəpə, Töyrətəpə, Qarğalar təpəsi, Cinni təpə, Babadərviş) aşkar edilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Eneolit dövründə Azərbaycanın əkinçi-maldar tayfaları daha çox düzənlik ərazilərdə, başlıca olaraq, Kür çayından cənubda yığıcam halda məskunlaşmışlar. Erkən **əkinçi məskənlərinin** yaranması üçün o zaman bu ərazilər olduqca əlverişli təbii şəraitə malik olmuşdur. E.ə. VI minilliyin II yarısından IV minilliyin ortalarına qədər bu yerlər başdan-başa «yaşayış təpələri»ndən ibarət Eneolit məskənləri ilə örtülmüşdür. Oturaq həyat tərzinin möhkəmlənməsi ilə əlaqədar olaraq, bəzi məskənlər iri yaşayış məntəqələrinə çevrilmişdir. E.ə. IV minilliyin ortalarında Azərbaycan düzənliklərində təbiətin dəyişməsi, xüsusilə quraqlıq başlaması ilə əlaqədar olaraq, qədim əkinçi məskənləri tərk edilərək burada həyat dayanmışdır.⁷ Lakin bir müddət keçəndən sonra, düzənliklərdə iqlim şəraiti dəyişib məskunlaşma üçün əlverişli hala düşmüşdür.

Azərbaycanın Eneolit məskənlərində iki inşaat-memarlıq üslubu – *düzbucaqlı və dairəvi* plana malik kərpic hörgülü tikililər təşəkkül tapmışdır. Yastı damlı, düzbucaqlı evlərə malik məskənlər daha çox Urmiya ətrafı üçün, ikinci tip kəndlər isə Kür vadisi, xüsusilə, onun orta axını ətrafındakı ərazilər üçün səciyyəvi olmuşdur.⁸

Tuncun kəşfi ilə bəşəriyyət tarixində yeni mədəni-tarixi mərhələ başlanmışdır. Tunc alətlərin istehsalı Azərbaycanın oturaq əkinçi-maldar tayfalarının tarixi təkamülündə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu irəliləyiş yaşayış məskənlərinin səciyyəsinə də öz təsirini göstərmişdir.

İlk tunc dövründə əkinçi-maldar tayfalara məxsus *Kür-Araz mədəniyyəti* təşəkkül tapmışdır. Bu mədəniyyətin Azərbaycan ərazisində başlıca məskənləri Göytəpə, Yanıqtəpə, Kültəpə, Mingəçevir, Babadərviş, Günəştəpə, Qaraköpəktəpə, Mişarçay, Dairə, Sərkərtəpə, Qəflətəpə olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı bu abidələrdən dairəvi və düzbucaqlı formada, *hörgülü* bina qalıqları, ocaq yerləri, tunc əmək aləti və s. əşyalar tapılmışdır.

Azərbaycan ərazisində orta tunc dövrünə aid Üzərliktəpə, I və II Kültəpə, Qaraköpəktəpə yaşayış yerləri aşkar olunmuşdur. Bu mədəniyyət əkinçi-maldar tayfalarının yeni təsərrüfat formalarına (*yarımköçəri* maldarlıq) keçmələri ilə səciyyələnir. Bol çəmənliklərdən ibarət geniş otlaqlara malik olan dağlıq ərazilərin məskunlaşılması yarımköçəri maldarlıq təsərrüfatının yaranmasına, ayrı-ayrı tayfaların əlində heyvan sürülərinin toplanmasına, tayfa üzvləri arasında əmlak bərabərsizliyinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu sərvətlərin qorunması zərurəti yaşayış məskənlərinin möhkəmləndirilməsinə tələbatı artırmışdı. Bütün bu amillər öz növbəsində, yaşayış məskənlərinin yeni tipoloji növlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Siklop tikililərdən ibarət möhkəmləndirilmiş *istehkamlı* yaşayış yerləri ilk dəfə məhz bu dövrdə yaranmağa başlamışdır.⁹

Tunc dövrünün son mərhələsinə aid Azərbaycan ərazisində Xocalı, Gədəbəy, Mingəçevir, Naxçıvan, Qazax rayonu ərazilərində çoxlu yaşayış məskəni aşkar edilmişdir.

Dəmirin kəşfi ilə əlaqədar olaraq, məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı ibtidai icma quruluşunun dağılmasına və ilk sinifli cəmiyyətin yaranmasına səbəb oldu. Dəmir alətlər meşə sahələrini əkin üçün yararlı hala salmaq və suvarma sistemlərini genişləndirmək üçün geniş im-

kanlar açdı, ağacısləmə, evtikmə, nəqliyyat vasitələrinin (qayıq, araba, kirşə) inkişafına, hərbi texnikanın təkmilləşməsinə səbəb oldu. Dəmir alətlərdən istifadənin genişlənməsi nəticəsində məhsuldar qüvvələrin inkişafı ibtidai icma quruluşunda köklü təbəddülat yaratdı. Əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi nəticəsində izafi məhsul istehsalı artmış, insanın insan tərəfindən istismarına şərait yaranmış, tayfa quruluşu sürətlə dağılmağa başlamışdı. Cəmiyyətdə ictimai təbəqələşmə dərinləşdikcə tayfa zadəganları zəhmətkeş xalq kütləsindən ayrılır, istehsal vasitələri hakim azlığın mülkiyyətinə çevrilirdi. Tayfaların və tayfa ittifaqlarının yaranması ilə nəticələnən bu proses getdikcə dərinləşir, ilk dövlət qurumlarının rüşeymləri yaranırdı. Belə şəraitdə artmaqda olan münafişə və hücumların qarşısını almaq üçün yaşayış məskənləri təbii istehkam və müdafiə divarları ilə əhatə olunurdu. Azərbaycanın dağlıq rayonlarında qalıqları hələ də durmaqda olan *siklop* tikililəri bu ərazilərdə yarımoturaq həyat təzi keçirən o zamanki maldar tayfalara məxsus olmuşdu¹⁰.

Azərbaycan ərazisində **qala** tipli yaşayış məskənləri də məhz bu dövrdə yaranmışdır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində həmin qalaların qalıqları zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Sənət və ticarətin inkişafına təkan verən ilk sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsi yaşayış məskəninin yeni tipinin – **şəhər** və **qəsəbə** tipli məskənlərin yaranmasına əlverişli zəmin hazırlamışdır. Azərbaycanda şəhər tipli ilk yaşayış məskənləri hələ e.ə. I minilliyin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Assur və Urartu mixi yazılarında e.ə. I minillikdə Mannada çoxlu şəhərlər, habelə istehkamlı və saraylı «şah şəhərləri» olduğu barədə xəbər verilir.¹¹

İlk dəmir dövründə Azərbaycanda kənd tipli çoxsaylı yaşayış məskənləri ilə yanaşı, bir-birindən fərqlənən müxtəlif şəhərlər: *şəhər-qala*, onların ətrafında əmələ gələn şəhər tipli *qəsəbə* və «*şah şəhərlər*» (yəni paytaxt) mövcud olmuşdur. II Sarqonun (e.ə. 714-cü il) kitabələrində Manna ərazisində İzurtu, Uşkay, Aniaştaniya, Ulxu, Tarun, Tarmagis (Təbriz) şəhər-qalaların olduğu xəbər verilir.¹²

Sosial-iqtisadi inkişaf etibarı ilə öz dövrünə görə nisbətən irəlində olan Atropatenada şəhərsalma təcrübəsi xeyli inkişaf etmişdi. Tarixi mənbələr Qazaka, Fraaspa, Fanaspa, Anqazana kimi bir sıra şəhərlərin adını zəmanəmizə çatdırmışdır.¹³ Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Urmiya ətrafında bir sıra şəhər-qalaların qalıqları tapılmışdır. Həsənli və Həftəvan təpələri, Mərlikdə aparılmış qazıntılar nəticəsində şəhər mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan çoxlu maddi mədəniyyət nümunəsi aşkar edilmişdir. E.ə. I minillikdə Azərbaycanın cənub əyalətlərində Ərdəbil, Qandzak, Fraaspa (Marağa), Salmas, Nəriz, Xoy, Naksuana (Naxçıvan) şəhərləri yaranmışdır.¹⁴

E.ə. I minilliyin ikinci yarısında Azərbaycanın şimal əyalətlərində Alban dövlətinin meydana gəlməsilə Arran və Şirvan əyalətlərində bir sıra şəhərlər yaranmışdı. Plini (I əsr) və Ptolomey (II əsr) Albaniyanın baş şəhəri Qəbələnin (Kabalaka, Xabala) adını çəkirlər. Ptolomey o zaman Albaniyada 29 şəhər və yaşayış məntəqəsinin olduğunu xəbər verirdi.¹⁵ Bunların arasında Qəbələ ilə yanaşı, Kamaxiya (Şamaxı), Paytakaran (Beyləqan), Şəki, Xunan, Dərbənd və adları xüsusi vurğulanırdı.¹⁶

Orta əsrlərdə Azərbaycanın feodal şəhərlərinin sayı daha da artmışdı. Bu şəhərlərin çoxu sənət və ticarət bazası əsasında yaranmışdı. Azərbaycanın ilk orta əsr şəhərlərinin bir qismi siyasi-inzibati mərkəz, böyük bir qismi isə ticarət və sənət mərkəzi kimi formalaşmışdı.

Orta əsr şəhərləri, bir qayda olaraq, istehkam səciyyəsi daşıyan *mazqallı* qala divarları ilə əhatə olunurdu. Bakı, Şabran, Xunan, Bərdə, Xalxal, Gəncə, Şəmkir, Dərbənd və b. şəhərlər buna misaldır.

İslam dininin yayılmasından sonra Azərbaycan şəhərləri qədim memarlıq xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, ümumislam şəhərləri görkəmi kəsb etməyə başlayır. Qədim atəşgahların, məbəd və kilsələrin yerində məscid və minarələr ucaldılır, mədrəsə, təkyə, xanəqahlar meydana gəlirdi. Bu dövrdə qala divarları ilə əhatə olunmuş Azərbaycan şəhərləri üç hissədən ibarət idi: *İçqala* (narınqala), *Şəhristan* (əsizadələrin yaşadığı hissə) və *rabat* (sənətkarlıq və ticarət məhəllələri).

XI-XII əsr mənbələrində Azərbaycanda 70-dən çox şəhərin adı çəkilir.¹⁷ Böyük şəhərlərdə 200-300 min əhali yaşayırdı. Şamaxı Şirvanşahlar, Təbriz, Naxçıvan Atabəylər, Gəncə Şəddadilər dövlətinin mərkəzi (paytaxtı) idi.

Monqol yürüşlərinə qədər Azərbaycanın cənub əyalətlərində Təbriz, Ərdəbil, Xalxal,

Marağa, Mərənd, Urmiya, Xoy, Salmas, Dəhhərqan, Zəncan, Mianə, Kağızkunan, Əhər, Sərab, Cabravan, Cənzək, Unar, Şiz, Bəz, Uşniya, Aran, Qazaka, Kiran, Şirvanda Şamaxı, Şabran, Şarvan, Dərbənd, Bakı, Arranda Bərdə, Gəncə, Varsan, Beyləqan, Bərzənd, Şəmkir, Naxçıvan, Qəbələ şəhərləri xüsusilə fərqlənirdi.¹⁸

XIII əsrdə monqol istilaları nəticəsində Azərbaycan şəhərlərinin çoxu tənəzzülə uğrayır, şəhər əhalisi xeyli azalır, köçəri təsərrüfat artmağa başlayır. Bu talançı hücumlar nəticəsində Azərbaycanın bir sıra orta əsr şəhərləri tamamilə süquta uğrayır.

XIV əsrdən etibarən Azərbaycan şəhərləri yenidən dirçəlməyə başlayır. XV-XVI əsrlərdə Təbriz, Gəncə, Ərəş, Ərdəbil, Culfa, Bərdə, Bakı, Naxçıvan, Marağa, Dərbənd, Şamaxı şəhərlərində əhali xeyli artmış, sənət və ticarət canlanmışdı.

XVI əsrin sonlarında başlanan ümumi iqtisadi böhranla əlaqədar Azərbaycan şəhərləri yenidən tənəzzülə uğrayır.

Xanlıqlar dövründə (XVIII əsrin ikinci yarısı) ölkədə hökm sürən pərakəndəlik və regionçuluğun güclənməsi ilə əlaqədar şəhərlər arasında iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr zəifləyir. Feodal çəkişmələri və yadelli basqınlar nəticəsində bir sıra şəhərlər tənəzzülə uğrayıb dağılır.

XIX əsrdə Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiyaya ilhaq edilməsindən sonra iqtisadi və ticarət əlaqələrinin güclənməsi nəticəsində burada şəhər həyatı yenidən canlanmağa başlayır. Xüsusilə kapitalist münasibətlərinin inkişafı Şimali Azərbaycan şəhərlərinin feodal sükunətini pozub onların iqtisadi həyatına sənaye müəssisələrindən ibarət yeni istehsal ünsürləri daxil etmişdir. Şəhərləri yağlı hücumlarından qoruyan bürcü, mazqallı qala divarları özlərinin əməli əhəmiyyətini itirmişdi.

Bununla belə, Azərbaycan əhalisinin az bir hissəsi kapitalist inkişafı yoluna düşmüş iri şəhərlərdə yaşayırdı. Bu dövrdə ölkənin şəhər həyatını hələ də köhnə *feodal* şəhərləri müəyyən edirdi. Sənaye istehsalı və sənaye müəssisələrindən məhrum olan, köhnə sənət və ticarət məşğuliyyətinə malik olan xırda əyalət şəhərləri hələ də qalmaqda idi.

Əhalinin böyük əksəriyyəti kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olmaqla, *kənd* və *oba* tipli məskənlərdə yaşamaqda davam edirdi. Bununla belə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlərinin çoxu natural təsərrüfat qapalılığından ayrılıb əmtəə istehsalına başlamışdı. Ona görə də bu kəndlər əmtəə-pul münasibətlərinə qoşulmuş yeni yaşayış məskənləri idi. Bu məskənlərdə sosial təbəqələşmə dərinləşdikcə kənd icmaları daxilində *qolçomaq* və *muzdur* təbəqələrinin sayı artır, icma torpaqlarının alınıb-satılması, qolçomaqlar tərəfindən onların zəbt edilməsi faktları çoxalır. Bütün bu proseslər köhnə feodal kəndlərinin sosial quruluşuna və zahirli simasına, evlərin memarlıq görkəminə təsir göstərməmiş deyildi.

Azərbaycan kəndində sosialist istehsal münasibətlərinin bərqərar olması, icma torpaqları üzərində dövlət mülkiyyətinin yaranması və ictimai təsərrüfatların meydana gəlməsi nəticə etibarilə torpaqların sahibsizləşməsinə, özünün əsil becərəninədən məhrum olmasına gətirib çıxarmışdır. Sosialist ictimai mülkiyyətinə əsaslanan *kolxoz* kəndləri və *sovxoz* qəsəbələrinin sakinləri sabiq kənd icmalarından fərqli olaraq, torpaq mülkiyyətindən fəlan məhrum olmaqla, onun işçi qüvvəsinə, mülkiyyətsiz istehsalçısına çevrilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, sosialist kəndinin böyük bir qisminin memarlıq tərkibi bir sıra yeni istehsal qurğuları və ictimai binalar (*kolxoz* və ya *sovxoz* idarəsi, kənd soveti, klub, kitabxana, qiraətxana, məktəb, uşaq bağçası, dükan, feldşer, həkim-tibb məntəqəsi və s.) ilə zənginləşmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində kəndlərin simasını müəyyənləşdirən yaşayış evi və fərdi kəndli həyətlərində ciddi dəyişiklik baş vermiş, yaraşlıqlı, memarlıq görkəmi diqqəti cəlb edən müasir, yaşayış binaları inşa olunmuşdur. Bu baxımdan müasir Azərbaycan kəndi qabaqcıl kapitalist ölkələrinin kənd tipli yaşayış məskənlərindən az fərqlənirdi. Başlıca fərq kəndli təsərrüfatlarının xarakterində, məskənlərin plan quruluşunda və abadlığında nəzərə çarpırdı.

Azərbaycanda ənənəvi yaşayış məskənlərinin tarixən təşəkkül tapmış əlahiddə bir qrupunu *mövsümi* məskənlər təşkil etmişdir. Müvəqqəti səciyyə daşıyan mövsümi məskənlər tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində, heyvandarlıq təsərrüfatının inkişaf edib xüsusi forma kəsb etməsi ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Azərbaycanda onlar *elat* məskənləri (*oba*, *binə*, *yataq*, *qışlaq* və s.) formasında təzahür etmişdir. Bunlardan əlavə, Azərbaycanda, xüsusilə, Abşə-

ron yarımadasında mövsümi məskənlərin şəhərətrafi *bağlar* olmaqla xüsusi bir növü də təşəkkül tapmışdır. Bağ tipli məskənlərin yaranmasında təsərrüfat məşğuliyyətindən daha çox iqlim amilləri başlıca rol oynamışdır. Bir qayda olaraq, yay mövsümündə kapitalist Bakısının imkanlı ailələri Abşeron kəndləri yaxınlığındakı bağ evlərinə köçürdülər. Belə evlər geniş yaşayış massivini təşkil edirdi. Bu mənada Abşeronda bağ evlərinin salındığı yaşayış massivləri tipoloji cəhətdən müvəqqəti yaşayış məskəni səciyyəsi daşıyırdı. Belə məskən tipləri Böyük və Kiçik Qafqaz yaylarında daha geniş yayılmışdı.

İnsan məskənləri ilk növbədə təbii-coğrafi şəraitlə üzvi surətdə bağlı olsa da, zaman keçdikcə sosial-iqtisadi amillərin təsiri ilə inkişaf edərək, müəyyən tipoloji dəyişmələrə məruz qalmışdır. Ona görə də hər bir məhəlli məskunlaşma bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq məskən növləri təşəkkül tapmışdır.

Mövsümü məskənlərin tipik nümunəsi olan şəhərətrafi *bağ* kəndlərinə köçmə ənənəsi, Abşeron bölgəsində Sovet hakimiyyəti illərində də davam etdirilmişdir. Bu xüsusilə, Bakı əhalisi üçün daha çox səciyyəvi hal almışdır. Ənənə olaraq, yayda Bakının bürkülü havasından qorunmaq üçün əhalinin xeyli qismi «bağ» adlanan dənizkənarı kəndlərə köçür və isti yay mövsümünü «bağ evləri»ndə keçirirdi. Havalar sərinləşib soyuqlar başlayanda bağ evlərinin sakinləri onu tərk edirdilər. Küləkdöyən balaxanıya malik bu malfraq divarlı evlər, daşqura barı ilə əhatələnirdi. Meynə və meyvə bağlarının kölgəli şəraitində yaşayış üçün əlverişli olan sərinlik yaradırdı. Bağ mövsümü başa çatandan sonra əhali bağları tərk edib, şəhərə köçürdü.

Müvəqqəti səciyyəli mövsümi məskənlərin Azərbaycanda geniş yayılmış növü maldar (köçəbə) elat əhalisinə məxsus *poligen* səciyyəli *oba* və *binə* tipli məskənlər olmuşdur. Etnoqrafik faktlardan görüldüyü kimi, yüngül çubuq konstruksiyalı alaçıqlardan ibarət olan *oba* tipli elat məskənləri mövsümi səciyyə daşmışdır. Elat (köçəbə) əhalisi qışlaqlardan yaylaqlara doğru və əksinə hərəkət etdikcə yol boyunca yığma-sökmə inşaat üsürlərinə malik alaçıqlar tikməklə *köç düşərgələri* salırdı. *Yazdaq* və *ya küzdək* düşərgəsi kimi səciyyələndirilən bu müvəqqəti məskənlər köç yolları boyunca tədricən öz yerini dəyişirdi. Bundan fərqli olaraq, *qışlaq* tipli məskənlər sabit yaşayış evi (küləfət qazması, gəmrə, aradoldurma, çubuq-çitəmə ev) və təsərrüfat tikililərinə (pəyə, mal gəmrəsi, qoyun qazması, banıstan, küz, samanlıq, anbar, quraqlıq, vana, kəriskə, təndirxana və s.) malik olurdu.

Adları çəkilən müvəqqəti səciyyəli məskən növləri köçəbə məişət tərzini keçirən maldar elat əhalisinə məxsus olub, sonralar oturaqlaşma prosesinin güclənməsi nəticəsində onların əsasında bir sıra *törəmə* kəndlər yaranmışdır. Həm də *törəmə* kəndlər bilavasitə qışlaqlardakı *binə*, *qazma*, *oba* və *ya* yataqlar əsasında əmələ gəlirdi. Bunun səbəbi isə, hər şeydən öncə, qışlaqlardakı təsərrüfat üçün yararlı daimi torpaq fonduna – əkin və hənd sahələrinə malik olması ilə izah edilir.

Şəhər, qəsəbə və kəndlərdən ibarət olan daimi məskən tipləri böyük təkamül yolu keçmişdir. Bu məskənlər ailə vahidlərinin sayına görə *böyük*, *orta* və *kiçik* olmaqla üç qrupa bölünürdü. Daimi məskənlər arasında say etibarilə 50-60 ailədən ibarət orta kəndlər çoxluq təşkil etmişdir.

Coğrafi yerləşmə mövqeyinə görə, əkinçi (*rəncbər*) və maldar əhaliyə məxsus *dağ*, *dağətəyi* (yayla) və *aran* (*düzən*, *küdrü*) kəndləri bir-birindən fərqlənmişdir. Coğrafi vəziyyətinə görə, kənd tipli məskənlərin *sahilboyu* (dəniz, çay, arx kənarı), *yamac*, *meşəiçi* (*tala*), *dərəboyu*, *vadi*, *küdrü* və s. olmaqla müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır.

Dağ kəndlərinin təsərrüfat həyatında tarixən maldarlıq məşğuliyyəti üstün yer tutmuşdur. Əsrlər boyu maldarlıq təsərrüfatının ekstensiv səciyyə daşması üzündən bu kəndlərin əhalisinin bir qismi kənddən kənara, mövsümü iş dalınca miqrasiya etməli olmuşdur. Daxili miqrasiya, əsasən, dağ-aran istiqamətində baş verdiyindən dağ kəndlərinin «artıq» əhalisi qışlaqlarda daimi məskunlaşırdı.

Təsərrüfat məişətinin səciyyəsinə asılı olaraq kənd tipli məskənlər *əkinçi-rəncbər*, *elat* və *vətəğə* kəndlərinə ayrılırdı. Bununla belə, Azərbaycanda qatışıq səciyyəli *əkinçi-maldar* kəndlər bütün tarixi dövrlərdə üstünlük təşkil etmişdir. Qatışıq kəndlərin səciyyəvi bir xüsusiyyəti də **törəmə** məskən tipləri olan *oba*, *binə*, *yataq*, *qışlaq* əmələ gətirmələri olmuşdur. Zaman keçdikcə, əlverişli şərait yetişdikcə bu müvəqqəti, yaxud mövsümi məskənlərin bir çoxu

daimi kəndlərə çevrilirdi. Quba bölgəsində dağ kəndlərinin, xüsusilə Şahdağ ətrafındakı kəndlərin əhalisi tarixən heyvan sürülərini qış otlaklarında bəsləmək üçün Müşkür və Şabran düzlərində «yataq» adlanan çoxsaylı qışlaqlara malik idi. Sonralar bunların bir çoxu müstəqil kənd icmalarına çevrilmişdi. Alazan vadisindəki muğal, avar, ingiloy, saxurlara məxsus kəndlərdə *binə* təsərrüfat formasının geniş yayılması nəticəsində ətraf meşələrdə bir sıra «törəmə» kəndlərin salınmışdır.

Yeni tip törəmə məskənlər, habelə karvan yolları üzərindəki karvansaralar, XIX əsrin sonlarından isə poçt və dəmir yolları üzərindəki dayanacaqlar, yaxud dənizboyu vətəgələr əsasında da yaranırdı.

Beləliklə, Azərbaycanın ənənəvi yaşayış məskənlərinin təkamül yoluna nəzər saldıqda aydın olur ki, burada hər bir tarixi dövrün sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq aşağıdakı məskən tipləri formalaşmışdır: *mağara düşərgələri*, qayaarası yarıq və qayaaltı oyuqlardan ibarət *sığınacaqlar*, *açıq düşərgələr*, *qalalar*, *qalaçalar* (siklop tikililəri), *qəsrlər*, *kəndlər*, *elat obaları* (binə, yataq, sığırxana, qışlaq), *qəsəbə* və *şəhərlər*. Bütün bunlardan əlavə, Abşeronda «bağlar» adı ilə bəlli olan mövsümi məskən növləri də mövcud olmuşdur.

Bunların bir qismi ibtidai icma quruluşunun ilk mərhələləri üçün səciyyəvi olub genetik cəhətdən *monogen* səciyyə daşmışdır. Məskunlaşmanın ilk mərhələsi üçün səciyyəvi olan təbii mağara, qayaaltı sığınacaq və açıq düşərgələr hələ daimi yaşayış məskəni səciyyəsi daşımırdı. Mövsümi səciyyə daşıyan bu məskənlərin sakinləri tez-tez dəyişə bilirdi. İbtidai insanların ilk məşğuliyyət növü olan yığıcılıq və ovçuluq təsərrüfatları mahiyyət etibarını ilə daimi məskunlaşmanı istisna edirdi. Bu və ya digər ərazidə qida məhsulları tükəndikcə insanlar yeni «xam ovlaq sahələri» axtarmaq məcburiyyətində qalır və bu səbəbdən də yaşayış yerlərini tez-tez dəyişməli olurdular. Yığıcılıq və ovçuluq hakim mövqə tutduğu *mənimsəmə* təsərrüfatı dövründə ana ətrafında cəmləşmiş nəslə icmalardan ibarət *qəbilə məskənləri* yeganə məskən tipi olmuşdur.

Süni tikililərdən ibarət oturaq tipli ilk daimi yaşayış məskəni olan qəbilə kəndləri *istehsal* təsərrüfatına keçilməsi ilə əlaqədar olaraq, insanların əkinçilik və maldarlıq üçün yararlı olan müəyyən torpaq sahələrinə bağlanması nəticəsində meydana gəlmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycan ərazisində aşkar neolit və eneolit məskənləri kiçik qəbilə məskənlərindən ibarət olub, qan qohumlarından ibarət monogen səciyyə daşmışdır.

Nəslə icmanın zəifləməsi ilə əlaqədar *patriarxal* qəbilə məskənləri kimi təşəkkül tapan *icma* kəndləri tunc və ilk dəmir dövründə özlərinin monogen səciyyəsinə hələ də saxlamışdılar. Bu tip məskənlər yenə də qan qohumluğuna əsaslanırdı. Lakin tunc dövründən etibarən sənətkarlığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi, sənətkarlığın əkinçilik və maldarlıqdan ayrılması *qonşuluq* icmasının meydana gəlməsinə sosial-iqtisadi zəmin yaratmışdır. Qonşuluq prinsipi əsasında təşəkkül tapmış, yaxud tədricən özünün monogen səciyyəsinə dəyişib *poligen* tərkibə malik məskənlərin meydana gəlməsində müxtəlif miqrasiyalar da mühüm rol oynamışdır.

Sinifli cəmiyyətin və dövlətin yaranması ərəfəsində Azərbaycan ərazisində iri tayfa ittifaqları meydana çıxmışdı. Tayfalararası mübarizə və çəkişmələr yaşayış məskənlərinin möhkəmləndirilməsini, çətin keçidli yerlərdə salınmasını, təbii istehkamlardan məharətlə istifadə olunmasını tələb edirdi. Kiçik Qafqaz dağlarında aşkar olunmuş bir sıra qala və qalaçalar, siklop tikililəri məhz həmin tarixi şəraitin məhsulu idi. İlk sinifli cəmiyyət dövründə xarici təhlükə amili sovuşmadığından, basqın və hücumlara məruz qalmaq təhlükəsi hələ də qalırdı. Belə şəraitdə şəhərlərin, o cümlədən mərkəz və paytaxt əhəmiyyətli şəhərlərin ətrafına istehkam səciyyəli «qala-barı» adlanan bürclü və mazqallı möhtəşəm müdafiə divarları çəkilirdi. Məskənlərin istehkamlı qala divarları ilə əhatə olunması ənənəsi sonralar da, xüsusilə bütün orta əsrlər boyu davam etmişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda məskunlaşmanın səciyyəsinə təkcə qala divarları ilə əhatə olunmuş feodal şəhərləri deyil, patriarxal məskənlər, başqa sözlə, qan qohumluğuna əsaslanan çoxsaylı *monogen* məskənlər və qonşuluq prinsipi əsasında təşkil olunmuş *poligen* kəndlər müəyyən edirdi.

Feodalizm dövründə Azərbaycanın yaşayış məskənlərinin ümumi kütləsində müvəqqəti səciyyə daşıyan *oba* tipli monogen məskənlər də xüsusi yer tuturdu.

Azərbaycanın orta əsr sosial strukturunda zadəgan zümərəsinin sabitləşib möhkəmlənməsi ilə əlaqədar olaraq, *qəsr* tipli məskən növləri (Abşeron qəsrləri) meydana gəlmişdir. Bununla yanaşı, sənət və ticarətin inkişafı *qəsəbə* tipli feodal məskənləri və karvan yolları üzərində xırda karvansaralar yaranmışdır. Karvan yolları üzərində qərar tutan və müsafirlərini tez-tez dəyişən yolkənarı karvansaralar feodal məskənlərinin xüsusi bir növünü təşkil edirdi.

Azərbaycanda kapitalist münasibətləri gec inkişaf etmiş və çox tezliklə sosialist istehsal münasibətləri ilə əvəz olunmuşdur. Bununla belə, kapitalist münasibətləri Azərbaycanın köhnə feodal şəhərlərinə müəyyən qədər sənaye xarakteri verməyə müvəffəq olmuş, kəndlərin bir qismini əmtəə dövriyyəsinə cəlb etməklə, onları sənət və ticarət mərkəzinə çevirmiş, liman, vətəgə qəsəbələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Quberniya və qəza şəhərlərindən ibarət bir sıra inzibati-mədəni mərkəzlərlə yanaşı, əmtəə istehsalı yoluna qədəm qoymuş irili-xırdalı kəndlər, dəmiryolu boyunca salınmış dayanacaqlar Azərbaycanın başlıca kapitalist tipli yaşayış məskənləri sayılırdı. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bu proses başqa bir məcrada davam etmiş, yeni *kolxoz* kəndləri, *sovxoz* qəsəbələri, *sosialist şəhərləri* (Sumqayıt, Daşkəsən, Mingəçevir, Əlibayramlı və b.) yaranmışdı.

Məskən formaları. Evlərin və fərdi həyətlərin yerləşmə vəziyyətinə görə məskənlərin «cərgəsiz» (*dağınıq-pərakəndə, kom, kom-sıx, sıx-pilləvari, tala-yığım, dairəvi*) və «cərgəvi» (*küçə* sistemli) olmaqla müxtəlif formaları təşəkkül tapmışdır.

Şəhər və kənd tipli yaşayış məskənləri sosial-iqtisadi inkişaf baxımından da bir-birindən fərqlənmişdir. Belə ki, kəndlərin sosial-iqtisadi topoqrafiyasına yaşayış massivindən başqa, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti ilə bağlı «hənd» sahəsi də daxil idi.

Məskənlərin daxili quruluşu. Böyük təkamül yolu keçmiş yaşayış məskənlərinin daxili quruluşuna *məhəllə, camaat meydanı (mərkəz), gincə yeri, came* və *məhəllə məscidləri, karvansara, bazar meydanı, rastabazar, çaras, qəbiristanlıq* və s. daxil idi.

Keçmiş şəhər və kənd icmalarının *sosial tərkibi* hakim zümrelərdən (xan, bəy, hampa, mülkədar, tiyuldar, qolçomaq, maaf, ruhani), zəhmətkeş sosial qruplardan (rəiyyə, rəncbər, əkər, tərəkəmə, nöker, qaravaş, sənətkar) və tüccar təbəqəsindən (tacir, arşınmalçı, bafayçı, çərçi, sövdəgar, çarvadar) ibarət idi. Bundan başqa, kənd icmalarına mütəmadi olaraq mülkiyyət hüququ olmayan «qoşma», «qoraba» və ya «əncümən» adları ilə bəlli olan *gəlmə* əhali də qoşulurdu. Onların xeyli hissəsi kənd icmasının «nöker» və «qaravaş» adlanan xidmətçi sosial qrupunu əmələ gətirirdi.

Yuxarıda qeyd olunan sosial zümərə və qruplar, əsasən, qatışıq halda, bəzən isə ayrıca məskunlaşmaqla, yaşayış məskəninin bu və ya digər *məhəlləsini* əmələ gətirirdilər. Xüsusilə sənət-peşə yığcam halda, birgə məskunlaşırdılar. Belə halda şəhərin həmin məhəlləsi onların peşə adını daşıyırdı.

Yaşayış məskənlərinin sosial topoqrafiyasında başlıca yeri *məhəllələr* tuturdu. Bir qayda olaraq, şəhər və kənd məhəllələri *böyük (patriarxal)* ailə icmasından («külfət», «xizan», «qohum-əqrəbə» və s.) və *kiçik* fərdi ailələrdən ibarət olurdu.

Kənd məhəllələri əksər hallarda qan qohumlarından ibarət olub *monogen* səciyyə daşıyırdı. Patronimik ailələrin böyüyüb bölünməsi nəticəsində məhəllələrin tərkibi tədricən yeni ailə vahidləri hesabına artıb sıxlaşırdı. Məskənin mövcud yaşayış sahəsinin məhdudluğu üzündən bəzən təzə yaranan ailə vahidləri və onların təsərrüfatları köhnə məhəlləyə sığışa bilməyib ondan kənara, ən çox isə yaxın qışlaqlara köçürdü. Zaman keçdikcə bunlar özləri də böyüyüb artır və müstəqil inzibati-təsərrüfat vahidinə, başqa sözlə, ayrıca xırda kəndə çevrilirdi. Belə kəndlər el arasında «para», yaxud «törəmə» kənd hesab olunurdu. Beləliklə, eyni bir patronim kökdən əmələ gələn icmalar çox böyük məskunlaşma arealını təşkil edirdi. Sabiq Qazax mahalında Kürboyu kəndlərinin böyük əksəriyyəti çayın sol sahilində yerləşən Qarayazı düzündəki qışlaqlarda xeyli «törəmə» kənd əmələ gətirmişdir.

Azərbaycan etnoqrafik gerçəkliyi qan qohumluğu əsasında təşəkkül tapmış patronim icmaların *böyük, orta* və *kiçik* (bala) olmaqla üç növünü zəmanəmizə çatdırmışdır.

Böyük patronimlər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində «tirə», «el», «oymaq», «toxum», «əqrəbə», «qəriyə», «tabun», «əqvam», «qövm» və s. istilahlarla adlanırdı.

Orta patronimlər «tayfa», «övladı», «ata uşağı», «oğulları», «suban» terminləri ilə tan-

ınırdı. Bəzi etnoqrafik bölgələrdə tayfa böyük, əqrəba isə kiçik, yaxud orta patronim vahid hesab olunurdu.

Kiçik patronimlər «nəsil», «uşağı», «kərbək», «gil», «lər» (lar), «nebi» və s. istilahlarla ifadə edilən qohum qruplarından ibarət idi. Bu səbəbdən də yaşayış məskənlərinin məhəllə ərazi-bölgüləri (coğa, com, comalaq, dingə, məhəllə, bölgə və s.) çox vaxt patronimik bölmələr (tirə, el, oymaq, toxum, əqrəba) ilə uyğun gəlmir, ondan böyük və yaxud kiçik olurdu. Bəzi hallarda isə məhəllə-ərazi bölgüləri patronimik vahid (oba, oymaq, təbəh, kərbək) ilə tam üst-üstə düşürdü. Məsələn, indiki Kürdəmir rayonunun Sorsor və Alicanlı kəndində «oba» həm patronimik vahid, həm də məhəlləni bildirən ərazi bölgüsü sayılırdı. Sabiq Zərdab icmasına daxil olan Yarməmməd bağı nəslə və ərazi bölgüsünü bildirən müxtəlif oymaqlara, Abbasxanlı kəndi isə təbəhlərə bölünürdü. Etnoqrafik müşahidələrdən bəlli olduğu kimi, yuxarıda sadalanan terminlər sinonim deyildilər. Onların bəziləri məhəllədən xeyli böyük olub bir neçə patronim qrupu əhatə edirdi. Bəzən isə məhəllə patronim vahidə mütabiq gəlmirdi. Məsələn, Kürdəmir icması bir sıra coğalara, onların hər biri isə, öz növbəsində, məhəllələrə bölünürdü. Bundan fərqli olaraq, Növcü kəndi iki coğadan ibarət olmuşdur: onların hər birisi isə bir neçə dəngəyə, bunlar da, öz növbəsində, məhəllələrə bölünmüşdü. Yaxud, Muradxan icması comalara, onlar isə dəngələrə bölünmüşdü.

Şirvan düzündəki bir sıra kənd icmalarında (məsələn, Növcü, Şilyan, Çaxırlı) dəngə həm də bir neçə məhəlləni əhatə edirdi.

Şirvanın Qaraqoyunlu, Topçu, Göylər icmasında isə dəngə məhəllə ilə eyniləşirdi, yəni kəndin hər dəngəsi bir məhəllədən ibarət idi. Şıxməzid icmasında isə tamam bunların əksinə olaraq, dəngə məhəllədən xeyli kiçik idi. Başqa sözlə desək, burada məhəllə dəngələrə ayrılırdı.

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, Şirvanda kənd icmasının ən böyük və qədim sosial bölgüləri «coğa» və «com» olmuşdur. Muğan kəndlərində isə ən böyük sosial struktur vahidi «tirə» idi. Bu bölmələrdə ailə nüfuzunun sayı artıb böyüdükcə onlar torpaq sahəsi əldə etmək məqsədilə tirədən ayrılıb yeni məhəllə əmələ gətirirdilər. Beləliklə, zaman keçdikcə yeni dəngələr, daha sonra isə onun tərkibində yeni məhəllələr yaranırdı.

«Oba», «binə», «qışlaq», «qazma» və digər sosial struktur vahidləri maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı olub, elat icmalarının daxili bölmələrini bildirirdi. Bu təsisatlar çox vaxt monogen səciyyə daşıyır və patronim adlarla ifadə olunurdu. Digər tərəfdən «oymaq» və «təbəh» bölgüləri patronim səciyyə daşımaqla, yarımköçəri elat icmalarına məxsus qan qohumluğu münasibətlərini də bildirirdi. Şirvan düzündəki Yarməmməd bağı vahid elat icması olub müxtəlif oymaqlara bölünürdü. Abbasxanlı kəndinin isə hər məhəlləsi bir təbəhdən ibarət idi. Həm də təbəhlər biri - digərindən o qədər aralıda yerləşirdi ki, onların hər biri ayrıca coğa, com və ya obanı xatırladırdı.

Bu sayaq elat icmalarının bir qismi zaman keçdikcə böyüyüb müstəqil kəndə çevrilmişdi. Bəzi coğalar isə yaşayış məskəninin daxili bölgüsü olaraq qalmış və onun böyüyüb genişlənməsini təmin etmişdir.

Bir qayda olaraq, yaşayış məskənlərində məhəllələr çox vaxt patronim adlar daşımışdır. Bu isə yenə də monogen səciyyəli yaşayış məskəni daxilində vaxtilə çox güclü olmuş, lakin zaman keçdikcə zəifləyib unudulmuş qan qohumluğu əlaqələrini əks etdirirdi.

Bəzən məhəllə ya özünün coğrafi vəziyyətinə (Yuxarı baş, Aşağı baş, Orta dəngə, Aşağı məhəllə, Çökək məhəllə, Çuxur məhəllə və s.), ya məhəllənin əsasını təşkil edənlərin peşə mənsubiyyəti (Misgərlər, Dabbaqlar, Dəmirçilər, Kömürçülər, Çarvadarlar məhəlləsi) ilə adlandırılır, yaxud köçüb tərk etdikləri köhnə məskənin (Gəncəli, Ağdaşlı, Kolanlı, Sarablı, Qəbələli, Ərdəbilli və s.) adını daşıyırdı. Tayfa adlarını (şahsevənlər, padarlar, udulu, göyçəli və s.) daşıyan məhəllələr də az deyildi.

Səciyyəvi haldır ki, böyük yaşayış arealı təşkil edən çoxsakinli iri kənd icmaları başlıca olaraq, Azərbaycanın düzənlik rayonlarında təşəkkül tapmışdır. İndiki Ağsu rayonunun Növcü kəndi üç para kənddən, keçmiş Kürdəmir icması 12, Zərdab icması isə 18 para kənddən ibarət olmuşdur. H.Zərdabının yazdığına görə, keçən əsrin 50-ci illərində Zərdab 600 evli bir kənddən ibarət idi. Suvarma suyunun çatışmaması üzündən kənd əhalisi əkinçiliklə intensiv məşğul ola bilmirdi. Onlar taxıl əkinini üçün hər il daşqın sularının çəkilməsini gözləyirdilər. Ona görə də Zərdablının başlıca məşğuliyyəti ipəkçilik idi. Kür çayı boyunca 10 verst məsafədə onların tut

bağları var idi. İldə bir dəfə, yaz gələndə ipək qurdu bəsləmək üçün onlar öz tumcarlıqlarına köçüb orada *küm* tikir və barama yetişdirirdilər. Bu iş başa çatandan sonra geri dönüb, yenidən evlərinə qayıdirdılar. Lakin XIX əsrin ortalarında zərdabluların təsərrüfat həyatında dəyişiklik yarandı. Çar hökuməti Kür çayında balıq ovunu məhdudlaşdırdı. Bu hal zərdabluları öz bağlarına köçməyə, həmin sahələri ağac və kolluqdan təmizləyib, ipəkçiliklə yanaşı, əkinçiliklə də məşğul olmağa vadar etdi. Əkin sahələrini suvarma suyu ilə təmin etmək üçün sonralar Kür çayı üzərində çarx və nasos stansiyaları qurulmağa başlanmışdır. Əkinçilik müntəzəm qulluq tələb etdiyindən zərdablular əkin sahələrini tərk edib geri qayıtmayırlar və bu yerlərdə məskunlaşıb yeni kəndlər salırdılar.¹⁹

Köhnə kənddən qopub ayrılmış bu 18 para kənd Zərdabla birlikdə vahid kənd icması təşkil edirdi. Göründüyü kimi, «törəmə» kəndlərin yaranması prosesində sosial-iqtisadi amillər, təsərrüfat məşğuliyyətində yaranan dəyişiklik həlledici rol oynamışdır.

Ənənə olaraq törəmə kəndlər «bala», «kiçik», «düz», «aşağı», «yuxarı», «dağ», «dərə», «orta», «ikinci», «yeni» «təzə», «köhnə», «əski», «para» və s. sözlər qoşmaq yolu ilə çıxdıqları ilkin əsli kənddən fərqləndirilirdi. Bəzən isə əski (köhnə) kəndlərin ondan qopub ayrılmış patronimlərə «para» kəlməsi qoşulmaqla (Əskipara, Üçpara, Beşpara, Altıpara, Doqquzpara və s.) ifadə olunurdu. Bu halda icmanın tərkib hissələrini əmələ gətirən patronim qrupların sayı, yaxud onların təzə və ya köhnə olması müəyyənləşirdi.

Həyətlər

Azərbaycanda özünəməxsus lokal xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən ənənəvi yaşayış məskənlərinin bu və ya digər tipinin formalaşmasında təbii-coğrafi şəraitin (ərazinin topoqrafik quruluşu, inşaat materialı ehtiyatları) və sosial-iqtisadi amillərin (əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti, maddi və mədəni-texniki həyat səviyyəsi, xalq memarlıq ənənələri və s.) mühüm rolu oynamışdır.

Məskənlərin sosial quruluşuna və tərkib hissələrinin səciyyəsinə xüsusilə əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti (əkinçilik, maldarlıq, ovçuluq, bağçılıq, baramaçılıq, vətəgə balıqçılığı, ticarət, nəqliyyat, sənətkarlıq, sənaye istehsalı və s.) ciddi təsir göstərmişdir. Bu cəhətdən Azərbaycanın dağ, dağətəyi və düzən (aran) məskunlaşma ərazilərindəki şəhər və kəndlər fərdi həyətlərin səciyyəsinə görə bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Məskənlərin quruluşuna sosial-iqtisadi amillərin həlledici təsiri kənd və oba tipli məskənlərdə deyil, habelə şəhər və şəhər tipli qəsəbələrdə də aydın nəzərə çarpırdı.

Fərdi yaşayış və təsərrüfat tikililərini, habelə bağ-dirrik sahəsini əhatə edən fərdi həyətlər²⁰ yaşayış məskənlərinin daxili quruluşunda başlıca yer tutmuşdur. Əslində oturaq əhaliyə məxsus olan məskənlər ətrafı *möhrə*, *daş* və ya *kərpiç barı*, *çəpər*, yaxud aradoldurma *hasarla* dövrələnmiş qapalı, yaxud da açıq tipli həyətlərdən ibarət olmuşdur.

Hər bir məskən növü özünə məxsus torpaq fonduna malik idi. XIX əsrin sonlarında Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyasında dövlət kəndlərində 58895 tüstü vahidi və ya həyət olmuşdur. Onların 944253 desyatin torpaq payı vardı. Başqa sözlə, hər həyətə orta hesabla 16,03 desyatin torpaq sahəsi düşürdü. Bakı quberniyasının dövlət kəndlərində isə 70584 həyətin 1103421 desyatin torpağı vardı. Burada hər bir tüstü vahidinə orta hesabla 15,63 desyatin torpaq payı düşürdü. Zaqatala dairəsində 14.573 həyətin 131.317 desyatin torpaq sahəsi vardı və hər ailəyə 9,01 desyatin torpaq payı düşürdü.²¹

Azərbaycanın relyef şəraitindən, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətindən və digər sosial-iqtisadi amillərdən asılı olaraq, həyətyanı sahələr müxtəlif forma, ölçü, həcm və tərkib hissələrinə malik olmuşdur. Şəhər və kənd həyətlərinin əksəriyyəti düzbucaqlı formaya malik olsa da, bununla yanaşı, formasız, çoxküncü, girintili-çıxıntılı mülklərə də rast gəlinirdi.

Azərbaycanın aran və dağ kəndlərindəki həyətlər *forma* və *tərkib* etibarilə bir-birindən fərqlənirdi. Aran kəndlərində məskunlaşma sahəsinin geniş olması üzündən həyətlər müəyyən forma kəsb etdiyi halda, dağ kəndlərində həyətlər darısqal olmaqdan əlavə, həm də yerin topoqrafik quruluşu ilə əlaqədar olaraq, qeyri-müəyyən forma kəsb edirdi. Hətta torpaq sahəsinin qıtlığı üzündən sərt mailiyə malik olan dağ yamacında salınmış bəzi kəndlərdə həyət anlayışı öz mahiyyətini dəyişib alt cərgədəki qonşunun damı ilə əvəz olunurdu.

Kəndli həyətləri nəinki forma cəhətdən, habelə *həcm* etibarilə də bir-birindən seçilirdi. Belə ki, həyət sahibinin iqtisadi vəziyyətindən və təsərrüfat məişətinin səciyyəindən asılı olaraq, onların ölçüləri müxtəlif idi. Varlı ailələrin təsərrüfatları böyük olduğundan onların həyətləri də geniş sahəni əhatə edirdi.

Kəndli həyətləri təkcə ictimai təbəqələrin sosial-iqtisadi vəziyyətinə görə deyil, habelə məskunlaşma ərazisinin təbii-coğrafi vəziyyətinə görə də bir-birindən fərqlənirdi. Belə ki, dağ kəndlərinə nisbətən arın və dağətəyi məskənlərdə istifadəyə yararlı torpaq sahəsinin bolluğu həyətlərin nisbətən geniş sahəni əhatə etməsinə təsir göstərmişdir. Məsələn, Naxçıvan bölgəsinin düzən kəndlərində əksər həyətlərin sahəsi 20x30 m və ya 40x80 m arasında idisə, dağ kəndlərində fərdi həyətlərin sahəsi 10x20 m və 30x40 m hüdudlarına çatırdı. Dağ kəndlərində bəzən 10x10 m həcmində olan kiçik həyətlərə də rast gəlinirdi.²²

Dağ kəndlərində həyətlərin kiçik həcmdə olması və ya həyətyanı sahənin tamam olmaması faktı təkcə Azərbaycan üçün deyil, həmçinin, Ümumqafqaz səciyyəsi daşımıdır.²³

Fərdi həyətlərin həcm etibarını ilə müxtəlif ölçülərdə olmasında əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti də mühüm rol oynamışdır. Kənd əhalisinin əkinçi və maldar qruplarının həyətlərinə nisbətən kустar sənətkarların (misgər, dülgər, dabbaq, toxucu, dəmirçi və s.) həyəti xeyli kiçik olurdu. Məsələn, Girdiman və Pirsaat çaylarının yuxarı hövzəsini əhatə edən Dağlıq Şirvanın təbii şəraiti intensiv əkinçilik və maldarlıq üçün az əlverişli olduğundan, burada həyətyanı torpaq sahələri xeyli kiçik idi. Bu səbəbdən də, dağ kəndlərinin əhalisi yaşayış ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə müxtəlif peşə və sənət növləri (şərbafıq, şaltoxuma, xalçaçılıq, misgərlik, zərgərlik, dəmirçilik, nalbəndlik, dabbaqlıq, sərraclıq, dülgərlik, xarratlıq, kömürbasma, daşyonma və s.) ilə məşğul olurdu.²⁴ Abşeronda əhalinin yay fəslində dəniz sahili bağlara köçməsi ənənəsi buradakı həyətlərin kiçik həcmdə formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir.²⁵

Əhalinin təsərrüfat məişəti nəinki həyətlərin həcminə, habelə onların *tərkibinə* də təsir göstərmişdir. Bir qayda olaraq, suvarma suyu çatışmayan və maldarlıqla məşğul olan kəndli ailələrinin həyətlərində *əkin-dirrik* sahəsi olurdu. Belə həyətlərdə təsərrüfat-məişət bölməsi nisbətən geniş sahəni əhatə edirdi. Çünki maldarlıq təsərrüfatı tövlə, ağıl, pəyə, küz, göyəbaxan, samanlıq, quraqlıq, talvar və s. kimi bir sıra təsərrüfat tikililərinin olmasını tələb edirdi.

Kустar sənət istehsalına malik kəndlərdə həyətlərin tərkibində ayrıca *istehsal* bölməsinin olması labüd idi. Bu isə həmin həyətlərdə *emalatxana* və *anbar* tipli bir sıra yardımçı təsərrüfat tikililərinin inşa edilməsi zərurətindən irəli gəlirdi. Məlum olduğu kimi, fərdi həyət daxilində bu və ya digər peşə (sənət) növünə aid emalatxana, karxana, ticarət dükkanı və s. tikililərin olması ustanın işini xeyli yüngülləşdirirdi. Belə halda usta iş prosesində istədiyi vaxt ailə üzvlərinin köməyindən istifadə edə bilir, istehsal alətləri və vasitələri həmişə ailənin nəzarəti altında olur, ustanın material axtarış tapmasına vaxt imkanı yaranırdı.

Baramaçılıqla məşğul olan kəndli həyətlərində isə «gərlik» və ya «tumcarlıq» adlanan bağ bölməsi nisbətən geniş sahəni tuturdu.

Əkinçilik və bağçılıqla məşğul olan kəndli həyətləri geniş *yaşillıq* bölməsi ilə seçilirdi.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın əksər bölgələrində kəndli həyətləri məişət-təsərrüfat və əkin-ziraət bölməsinə malik idi. Həyətin məişət bölməsi etnoqrafik ədəbiyyatda çox vaxt «inşaat bölməsi», əkin-ziraət bölməsi isə «yaşillıq» adlanırdı.

Məişət bölməsinin tərkibinə yaşayış binası, təsərrüfat tikililəri və istehsal-məişət işlərinin icra edildiyi «eşik» daxil idi.²⁶

Fərdi həyətlərin məişət bölməsi sabit mövqeyə malik olmayıb, həyətin müxtəlif səmtini təşkil edirdi. Bu səbəbdən də həyətin ümumi plan quruluşunda yaşayış evi və təsərrüfat tikililəri yerləşmə vəziyyətinə görə müxtəlif səciyyəyə kəsb edirdi.

Çox vaxt yaşayış evi bilavasitə həyətin küçə səmtində yerləşirdi. Belə halda evin arxa və ya kəllə divarı küçəyə baxırdı. Bunun sayəsində, adətən, evin daxili fəzası küçənin tozlu havasından və kənar, naməhrəm nəzərdən qorunurdu. Digər tərəfdən də, həyətyanı sahənin içərisində yerləşən təsərrüfat tikililəri ilə daxili əlaqə güclənirdi.

İkinci halda yaşayış binası həyətyanı sahənin daxilində, təsərrüfat tikililəri (quraqlıq, altıaçıq, tövlə, pəyə, qəhəl və s.) isə bilavasitə həyətin küçə səmtində tikilirdi.

Üçüncü halda yaşayış evi təsərrüfat binaları ilə birlikdə eyni cərgədə, həyətin küçə

səmtində yerləşməklə, onların arxası küçəyə baxırdı. Belə planlaşdırmada təsərrüfat binaları evdən aralı tikilir və ev ilə onların arasında «alaqapı» adlanan darvaza yerləşirdi.

Bəzən isə təsərrüfat tikililəri evə bitişik olurdu. Belə halda evin yaxınlığında, həyət hasarında ayrıca darvaza qurulurdu.

İkimərtəbəli yaşayış binasına malik həyətlərdə evin birinci mərtəbəsi təsərrüfat və mal tövləsi məqsədləri üçün ayrılır, ikinci mərtəbənin otaqları yaşayış-məişət məqsədilə istifadə olunurdu. Belə olan təqdirdə ikinci mərtəbənin altında həyətə daxil olmaq üçün darvaza düzəldilirdi.²⁷ Bu halda yaşayış və təsərrüfat binalarının arxa divarı eyni zamanda küçə barısını əvəz edirdi. Keçmişdə izafi tikinti xərclərinə yol verməmək məqsədilə bu təcrübədən geniş istifadə olunmuşdur. Həmin ənənə indi də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Bir qayda olaraq, belə həyətlərdə evin səmti küçəyə deyil, həyətə baxırdı. Bu isə ailənin ev-məişət həyatının naməhrəm nəzərdən iraq olması, küçədə əmələ gələn tozlu havanın mənzilə yayılmasının qarşısını almaq və həyətyanı təsərrüfatla sıx əlaqə yaradılması saxlamaq məqsədi güdürdü.

Bəzi kəndlərdə evin məişət bölməsinin həyətin müxtəlif səmtini, o cümlədən onun mərkəzini təşkil etməsi hallarına da təsadüf edilirdi.

Adətən, həyətdaxili bölmələr («təyalıq», «eşik», «ocaqlıq», «təndirxana» «bostan», «dirrik», «bağça» və s.) bir-birindən *çəpər*, *tapan*, *çubuq-hörmə* və s. kimi arakəsmələrlə təcrid olunurdu. Həyətin bağ, bostan, tərəvəz əkinini yerləşən yaşıllıq sahəsi çox vaxt «əkin-dirrik» və ya «ziraət» bölməsi adlanırdı.

Kənd tipli məskənlərdə, adətən, həyətin məişət bölməsində ev heyvanlarının saxlanması üçün müvafiq yer ayrılır və arakəsmə vasitəsilə başqa bölmələrdən təcrid edilirdi. Həyətin bu hissəsi çox vaxt «mal məhləsi» də adlanırdı.²⁸ Heyvanların saxlanması və yemlənməsi ilə əlaqədar həmin bölmədə *pəyə*, *tövlə*, *vana*, *kərəkə*, *ağıl*, *küz*, *talvar*, *samanlıq* və s. tikilirdi. «Mal məhləsi», əsasən, həyətin giriş qapısı səmtində yerləşirdi.

Həyətin məişət bölməsinin xeyli hissəsini tutan «eşik» çox vaxt bilavasitə yaşayış binasının qarşısında yerləşməklə, əkin-ziraət bölməsi ilə eyvan arasında orta mövqe tuturdu. Eşikdən, həmçinin, isti mövsümdə «açıq mətbəx» kimi də istifadə olunurdu. Çox vaxt açıq yay mətbəxi ağac və ya meynə kölgəsində yerləşirdi. Təndir və açıq ocaq yay mətbəxinin əsas ünsürlərini təşkil edirdi.

Məişət bölməsində, həmçinin, *quraqlıq*, *altıaçıq*, *kümxana*, *kəndi*, *taxıl quyusu*, *anbar*, *god* və s. yerləşirdi.

Bağçılığın inkişaf etdiyi kəndlərdə çox vaxt əkin-ziraət bölməsi eyvana bitişik olduğundan eşik evin həyət qapısına yaxın səmtdə yerləşirdi. Belə planlaşdırma həyətyanı torpaq sahəsindən qənaətlə istifadə etməyə imkan verirdi.

Həyətlərin bağ-dirrik bölməsi *bağ*, *gərlik*, *xiyaban*, *tumcar* adlanmaqla müxtəlif növ **meyvə** (alma, armud, xurma, gavalı, fındıq, şabalıd, üzüm və s.), **tərəvəz** (soğan, keşniş, reyhan, şüyüd, turp, sarımsaq, badımcan, pomidor və s.) və **bostan** (yemiş, qarpız, xiyar və s.) bitkiləri yetişdirilirdi.

Suvarma əkinçiliyinin intişar tapdığı çayboyu və arxboyu yaşayış məskənlərində həyətlərin yaşıllıq bölməsi, adətən, meyvə bağından əlavə tərəvəz-bostan əkinini sahəsini əhatə edirdi. Bu ənənəyə indi də ciddi əməl olunmaqdadır. Bağ-bostan sahəsinə malik həyətlərdə həmin bölmə çox vaxt ümumi həyətyanı torpaq sahəsi ilə birlikdə hasara alınır.

Təsərrüfat tikililərinin həyət daxilində mövqeyi həyətyanı sahənin bağçılıq və bostançılıq üçün nə dərəcədə istifadə edilməsindən asılı idi. Başqa sözlə, həyət daxilində yaşayış və təsərrüfat tikililərinin sıx əlaqəsi relyeflə yanaşı, həm də əhalinin məşğuliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Aran (düzən) kəndlərində həyətlərin yaşıllıq bölməsində, həmçinin, bulanıq çay, arx suyunu durultmaq üçün qoşa vəziyyətdə torpaq *hovuz* («höyüt») düzəldilirdi.

Həyətdaxili bölmələr (məişət, əkin, eşik, ocaqlıq, mal məhləsi və s.) bir-birindən çox vaxt *arakəsmə* vasitəsilə ayrılırdı. Bu hal başlıca olaraq, oturaq əkinçi və maldar kəndlər üçün səciyyəvi olmuşdur. Elat obalarında, adətən, yaşıllıq, xüsusilə əkin-ziraət bölməsi olmur, məişət bölməsi isə maldarlıq təsərrüfatı üçün nəzərdə tutulan tikililərlə məhdudlaşır. Bu tikililərin çoxu (*pəyə*, *ağıl*, *küz*, *göyəbaxan* və s.), qışlaqda, arxac isə yaylaqda, həm də yaşayış evinin (qazma, alaçıq və s.) bilavasitə qarşısında və ya ona bitişik inşa edilirdi. Həyə hüdudları o qədər

də bilinməyən qışlaq və yataqlarda çobanların yaşayış evləri elə səmtləşdirilirdi ki, onların qapıları qoyun damlarına doğru yönəlirdi. Bunun sayəsində qoyunçuluq təsərrüfatı daim çobanın nəzarət altında saxlanılırdı.

Qışlaq və yaylaqlarda hər bir obanın örüş-otlaq sahəsinin hüdudları qəti müəyyən olunub, «otarası» və ya «oyuq» adlanan *mərzlə* bir-birindən ayrılırdı.²⁹ Bir sözlə, elat obalarında yaşayış və təsərrüfat tikililərinin ətrafına hasar və ya çəpər çəkilirdi. Belə halda onlar «açıq həyət» tipi təşkil edirdi. Q.T.Qaraqaşlı Kiçik Qafqaz bölgəsində dağ kəndlərini müşahidə nəticəsində, belə bir qənaətə gəlir ki, ayırım məskənlərinin inkişafının ilkin mərhələlərində, yəni torpaq üzərində icma mülkiyyətinin hələ də mövcud olduğu dövrdə həyətlər hasara alınmırdı.³⁰ Bu səbəbdən də, hasarsız (çəpərsiz) həyət, bir qayda olaraq, «eşik» adlanırdı. Ümumiyyətlə, keçmişdə Azərbaycanın dağ kəndlərində həyətlərin hasarla əhatə edilməsi hallarına az təsadüf edilirdi.

Etnoqrafik materiallardan anlaşıldığı kimi, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda *poligen* səciyyəli məskənlər üstünlük təşkil etmişdir. Belə kəndlər qan qohumu olmayan ayrı-ayrı patronimik qruplara məxsus məhəllələrdən ibarət olmuşdur. Məlum olduğu kimi, patronimiya böyük ailələrin bölünüb parçalanması nəticəsində yaranmış qan qohumlarından ibarət bir neçə böyük və kiçik ailədən təşəkkül tapırdı. Böyük ailədən ayrılıb müstəqil təsərrüfat vahidinə çevriləndən sonra evli qardaşlar bir-birindən çox da uzaqlaşmır, özlərinin keçmiş iqtisadi, ictimai və mənəvi əlaqələrini qoruyub saxlayırdılar.³¹ Adətən, eyni patronimiyaya daxil olan qan qohumlarından ibarət ailə vahidləri *əqrəba*, *nəsil*, *toxum*, *ata uşağı*, *külfət*, *xizan*, *tabun*, *çilək* və s. adlanırdı. Keçən əsrin ortalarında Zaqatala mahalında olmuş A.F.Poserbski yazırdı ki, «hər bir toxum sanki bir ümumi ailədir».³² Ayrımlar arasında uzun müddət etnoqrafik müşahidələr aparmış Q.T.Qaraqaşlı ayırım qocalarının belə bir ifadəsini xatırladırdı: «Bir məhlədə olanların hamısı bir çiləkdir, yəni bir kökdən, bir nəsiləndir».³³

Azərbaycan kəndlərində məhəllələr əksər hallarda patronimiyanın əsasını qoyan ilk əcdadın adı ilə, bəzən də peşə, sənət əlaməti əsasında adlandırılırdı. Məsələn: Qazax rayonunun Quşçu Ayırım kəndi 7 *çiləkdən* (Ellazlı, Cəbrayılı, Qoğallı (Muradlı), Mahıclı, Cırdaxanlı, Təbərli, Şahmuradlı)³⁴, Şirvanda Zarat kəndi hər birində bir «atauşağı» olan 8 *təbədən* (Səmhəli, Xıdırlı, Səmədli, Zamanlı, Arıqlar, Dadaşlı, İmaməlili, Zərbəlili), Çaylı kəndi 6 *obadan* (Qaraismayılı, Niyazlı, Hacıməmmədli, Qəhirli, Qululu, Qasımlı)³⁵, Muğandakı Muradbəyli kəndi 5 *əqrəbadan* (Daşdılı, Qaracalı, İbili, Mustafalı, Novruzlu) ibarət idi.³⁶ Şəki rayonunun Yuxarı Köynük kəndində məhəllələrin adını bildirmək üçün patronimiyanın əsasını qoyan şəxsin adına «uşağı» istilahı qoşulurdu. Burada Müdhəddin uşağı, Axund uşağı, Şahmurad uşağı məhəllələri indi də mövcuddur.³⁷ Naxçıvanda Şərur rayonunun Muğancıq kəndi üç *tayfadan* (Çölməkçi, İrzalı, Məşədimməddli) ibarət olmuşdur.³⁸ Abşeronun qədim kəndlərindən sayılan Əmircan kəndində müxtəlif *nəsil* (Şərifli, Şıx Nəcəfli, İsfəndiyarlı, Bünyadlı, Həsənli, Tanrıverdi, Sultabadlı, Cozalı, Muradlı, Tağılı, Şükür-Əlili, Telemxanlı, Davudbəyli və Dəmirqayalı) adını daşıyan 14 məhəllə qeydə alınmışdır.³⁹ Ağcabədi rayonunun Hüsülü kəndi iki nəslin (Köçərilər, Ağaməmmədli) məskunlaşması nəticəsində yaranmış, İmişli rayonunun Köpəktala kəndi isə üç nəslə (Pənahlı, Talıbxanlı, Şəmmədli) mənsub idi.⁴⁰ Bu kəndlərdəki məhəllələr həmin nəsilərin adını daşıyırdı.

Məlum olduğu kimi patronimiya üçün tarixən *təsərrüfat birliyi* səciyyəvi olmuşdur. Patronimiya üzvləri torpaq vergisi verməklə, torpaqdan və sudan, otlaq və çəmənliklərdən icma qaydasında istifadə edirdilər. Onlar kənd təsərrüfatı və ev-məişət işlərində, icma mükəlləfiyyətlərinin yerinə yetirilməsi, tikinti üçün ağac tədarükü, ev tikmək, taxıl səpini, yığıcı, döyümü, ot çalımı zamanı, suvarma arxlarının təmiri vaxtı və s. işlərdə bir-birinə yaxından, təmənnasız kömək edirdilər. Əkin-şum işlərində çox vaxt onlar öz xüsusi əmək alətlərini birləşdirir, «kotan birliyi», «əvrəz», «ortaqlıq», «şəriklik» və s. adı ilə bəlli olan qarşılıqlı yardım formalarından istifadə edirdilər.

P.N.Yoqodinski Bakı qəzasının Pirəkəşkül kəndindəki patronimik qrupların təsərrüfat birliyi məsələsinə toxunaraq qeyd edir ki, bu kənddə icma torpağı kəndin dörd məhəlləsinə uyğun olaraq dörd yerə bölünür.⁴¹ D.L.Kistenev Lənkəran qəzasında icma torpağının ayrı-ayrı qohum qrupları arasında bölündüyünü yazırdı.⁴² Patronimiya üzvlərindən birinə bədbəxtlik,

xoşagəlməz hadisə üz verdikdə hamı buna şərik çıxır və onu sanki öz başına gəlmiş hadisə hesab edirdi. Ailələrdən birinə maddi ziyan dəyirdikdə (məsələn, evi yanarkən, heyvanı itərkən və s.) patronimiya üzvləri ona yardım edib mərhəmət göstərirdi.⁴³

Patronimiya üçün *mənəvi-ideoloji birlik* də səciyyəvi idi. Kəndin hər bir patronimik məhəlləsinin «gimgə» adlanan öz yığıncaq, söz-söhbət yeri vardı. Hətta bəzən hər bir patronimiyanın özünün ayrıca etiqad və pərəstiş yeri-piri, ibadət yerləri, məscid və qəbiristanlıq sahəsi var idi. Hazırda məhəllələrin sayı qədər pirləri və qəbiristanlıqları olan kəndlər hələ də qalmaqdadır. Məsələn, Quba rayonunun Dərə Çiçi kəndinin sakinləri ölülərini öz kəndlərində deyil, Sırt Çiçi qəbiristanlığında basdırırlar. Bu onu göstərir ki, Dərə Çiçi əhalisinin ilk məskəni Sırt Çiçi kəndi olmuşdur.⁴⁴ Onlar öz yaşayış yerlərini dəyişsələr də, ideoloji birliklərini qoruyub saxlamışlar.

Patronimiyanın mənəvi birliyi özünü keçmişdə bütün Qafqaz regionunda geniş yayılmış və «qisas» adı ilə bəlli olan *qan intiqamı* məsələsində də büruzə verirdi. Məlum olduğu kimi, patronimiya üzvlərinin bir-birinin mənafeyini qoruması («qanlılıq») keçmişdə bütün Qafqaz xalqlarına xas olmuşdur. Bu adət, həmçinin, xalqımızın məişətində uzun müddət qalmışdır. Patronimiya daxilində anlaşılmazlıqlar baş verdikdə, adətən, nəslin ağsaqqalı bu mübahisələri yoluna qoyurdu. Qanlılar ayrı-ayrı patronimiya üzvləri olduqda, bir qayda olaraq, onları hər iki patronimiya ağsaqqallarının iştirakı ilə barışdırırdılar. Bu cür barışıq məhlə və ya kəndin ümumi camaat meydanında həll edilirdi.

Kənd meydanı, adətən, kəndlərin ortasında yerləşir və kəndarası daxili yolların çoxu burada qovuşurdu. Məscid, bazar, xırdavat və qəssab dükənləri həmin meydanın ətrafında yerləşirdi. Göründüyü kimi, yaşayış məskənlərinin daxili quruluşu, onların tərkib hissələri tək-cə məhəllə və fərdi həyətlərdən ibarət olmayıb, həmçinin, əhalinin sosial-iqtisadi həyatı ilə bağlı bir sıra ictimai yerlər də əhatə edirdi.

Patronimiyanın mənəvi birliyi özünü *nigah* münasibətlərində də göstərirdi. Keçmişdə çox vaxt cavanların qohum qrupları daxilində evlənməsinə, başqa sözlə, *endoqam* nigahlara üstünlük verilirdi. Başqa nəsilədən gətirilən gəlin «yad qızı» sayılır və o, böyük ailədə araya «kösöv atır»dı.⁴⁵ Bununla yanaşı keçmişdə, Azərbaycanın şəhər və kəndlərində *ekzoqam* nigahlar da geniş yayılmışdı. Elə zərb-məsələ çevrilmiş «yaxşını özgəyə verməzlər-heyifdir, pisi özgəyə verməzlər-eyibdir» kəlamı bunu aydın göstərir.

Tədqiq edilən dövrdə tək-cə Azərbaycan kəndləri deyil, həm də şəhərlər patronimik *məhəllələrə* bölünmüşdü. Belə bir digər bölgü keçmişdə şəhərlərin idarə olunmasını da nisbətən asanlaşdırırdı. Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şuşa, Naxçıvan və digər iri şəhərlərin məhəllə bölgüsünü xatırladan patronimik adlar indi də qalmaqdadır.

Əhalinin müxtəlif ictimai təbəqə və sosial qruplarının ayrı-ayrı məhəllələrdə məskunlaşması, nəinki Azərbaycan, həmçinin, Ümumşərq səciyyəsi daşımıdır. Şəhər əhalisinin məşğuliyyət növü, etnik və ya etnoqrafik qrup mənsubiyyəti, habelə onların məskunlaşma mövqeyi və s. nəzərə alınaraq şəhər məhəllələri müxtəlif adlar daşımıdır. Məsələn, keçmişdə Şamaxı şəhəri Ərəblər, Ərdəbilli, Dərəməhlə, Cilaməhlə, İmamlı, Ağçılar, Şeyxzahirli, Şeyxnamazlı, Sarı torpaqlı, Şapırlı, Yuxarı qala və b. adlar ilə on beş məhəlləyə bölünürdü.⁴⁶ Gəncə şəhərində Ozanlar, Bağbanlar, Şərbafılar, Zərrabi, Toyuqçular və s. Nuxada (indiki Şəkiddə) Şərbafılar, Dabbaqlar, Duluzlar, Əfqanlar və s. məhəllələr mövcud olmuşdur.⁴⁷ Hər məhəllədə çox vaxt ayrıca *məhlə məscidi*, *hamam*, *mədrəsə* və bu kimi ictimai və dini səciyyə daşıyan binalar olurdu. Adətən, ictimai binalar, ya kompleks halında məhəllənin mərkəzi hissəsində, ya da onun müxtəlif yerlərində ayrı-ayrılıqda yerləşirdi. Məhəllə məscidləri yalnız dini ayinlərin icra olunması üçün deyil, eyni zamanda, bir sıra ictimai və mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə də istifadə olunurdu. Buna uyğun olaraq, adətən, məscid məhəllənin hər tərəfi ilə əlaqəsi olan sahədə yerləşir və onun qarşısında kiçik meydança olurdu. Meydança ətrafında məsciddən başqa bulaq, hovuz, kölgəli ağaclar, bəzi hallarda isə mədrəsə binası yerləşirdi.

Məhəllə məscidləri, adətən, bu və ya digər məhəllənin adı ilə adlandırılırdı. Bu isə həmin dini binaların tək-cə şəhərin memarlıq simasının formalaşmasında deyil, həm də ümumən, ayrı-ayrı məhəllələrin təşəkkülündə onların mühüm rol oynadığını göstərir. Məsələn, köhnə Bakının «İçəri şəhər» adlanan hissəsində məhəllələrin, demək olar ki, hamısı bu və ya digər məscidin adı ilə adlandırılırdı: Cümə məscidi məhəlləsi, Şah məscidi məhəlləsi, Məhəmmədyar məscidi

məhəlləsi, Hacı Qayıb məscidi məhəlləsi, Hamamçılar məscidi məhəlləsi, Sınıqqala məscidi məhəlləsi, Qasım bəy məscidi məhəlləsi, Böyük Qasım bəy məscidi məhəlləsi, Şıx İbrahim məscidi məhəlləsi.⁴⁸

Bakının «Bayır şəhər» adlanan *şəhristan* hissəsində məhəllələrin meydana gəlməsində yuxarıda göstərilən amillərin mühüm rol oynaması barədə H.Sarabski xüsusi olaraq bəhs edir. O, Təzəpir məscidi məhəlləsinin burada ziyarətgahın meydana çıxması ilə, Hüseyinqulu bulağı məhəlləsinin burada şirin (şit) sulu quyunun aşkar edilməsi ilə, Məhəmmədli məhəlləsinin Bakının eyniadlı kəndindən maldar əhalinin burada məskunlaşması ilə, Palçıqlı məhəlləsinin buradakı çökək çuxurda küçə sularının axıb lil-palçıq yaratması ilə, Kərpicbasan məhəlləsinin burada çiy kərpic kəsilməsi ilə bağlı adlandırıldığını xəbər verir.⁴⁹

Məhəllələrə çəkilən və bəzi hallarda yüksək memarlıq görkəmi ilə fərqlənən *bulaqlar*, küçələrin yaşıllıq sahələri, daşdöşənməsi və başqa *abadlıq* tədbirləri şəhərlərin ümumi görkəmini xeyli gözəlləşdirirdi. XIX əsrin sonlarında Şamaxının təsvirinə həsr edilmiş bir ədəbiyyatda göstərilirdi ki, şəhər küçələri üzü hamarlanmış tavadaşlarla döşənmişdir.⁵⁰

Həyət hasarları. Tədqiq edilən dövrdə hər bir ailə öz həyət sahəsinin dövrəsini *çəpər* və ya *barı* ilə hasarlayırdı. Azərbaycanda yerli xammal ehtiyatından, əhalinin məşğuliyyət növü və məişət tərzindən asılı olaraq, hasarların müxtəlif növü (*daşqura*, *möhrə*, *qala-barı*, *kol çəpər*, *tapan*, *qarğı* (qamış) *çitəmə*, *çubuq-hörmə*, *çax-çax*, *aradoldurma* və s.) qeydə alınmışdır.

Dağ kəndlərində həyətlərin ətrafına çox vaxt çaydaşından hörülmüş alçaq barı çəkirdilər. «Daşqura» adlanan belə barını bəna deyil, hər kəs özü hörürdü.⁵¹ Qaratikan, böyürtkən kolluqları bol olan dağətəyi, çayboyu yaşayış məskənlərində kəndli həyətlərinin dövrəsi, əsasən, «kol» çəpərlə çəpərlənirdi. Ağac materialı bol olan meşəlik ərazilərdə «ağac» hasar, «çubuq-hörmə» və ya «tərəcə» çəpər, «çax-çax» və s. geniş yayılmışdı.

Düzən (aran) kəndlərində həyətlərin ətrafını möhrə və ya çiy kərpicdən hörülmüş barı ilə hasarlayırdılar. Alazan vadisi kəndlərində hörgülü barı «cəbir» adlanırdı.⁵²

Aran kəndlərində qamış əsas inşaat materialı olduğundan burada hasar düzəltmək üçün qamış və qarğıdan geniş istifadə olunmuşdur. Bu məqsədlə təzə biçilmiş qamışdan əvvəlcə «tapan» düzəldirdilər. Tapanın möhkəm olması üçün qamış qomlarının başını çəp vəziyyətdə əyərək xüsusi qaydada bir-birinə keçirirdilər. Bu səbəbdən də çəpərin bu növü el arasında «sındırma çəpər» adlanırdı.⁵³ Aran kəndlərində çəpər bəzən bitili qarğıdan da düzəldilirdi. Bu məqsədlə yaz başı, hələ bitki oyanmamış qarğını kəsir və həyətin kənarı boyunca qazılmış xəndəyin yumşaq torpaq örtüyü üzərinə köndələn vəziyyətdə uzadıb üstünü torpaqlayırdılar. Nəm torpağa kök salmış qarğı buğumlarından tədricən pöhrələr göyərək qalxırdı. Köhnə çəpərin arasından boy atan həmin budaqlar bir müddətdən sonra sıx çəpər halına düşürdü. El arasında buna «bitili çəpər» deyilirdi. Bitili çəpərin başqa bir növü böyürtkən kolundan əmələ gəlirdi.

Şəhər həyətlərinin hasarı, əsasən, daş, möhrə, çiy və ya bişmiş kərpiclə hörülürdü. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində «cəbir» adlanan daş və ya kərpic hörgülü həyət barılarını yağmurdan qorumaq məqsədilə, onların üstü qamış, küləş və ya kirəmitlə maili vəziyyətdə örtülürdü. Həyət barılarının üstünə bəzən bişmiş kərpic düzülür, yaxud divarın üstü balıqbəli formasına salınıb qalın suvanırdı.

Meşəiçi və meşəətrafı yaşayış məskənlərində geniş yayılmış «çubuq-hörmə» çəpərlərin müxtəlif növü qeydə alınmışdır. Onların bəziləri tək və ya qoşa çubuqla çəpərəsayağı hörülürdü. «Təpmə çəpər» adlanan *qom* çəpər eşmə çubuq qomları ilə hörüldüyündən çox yaraşlıqlı görünürdü.

Həyət hasarlarının bir növü də ağas zolalarından düzəldilən və «zobalağ» adlanan çax-çax hasardan ibarət idi. Zobalağ hasar düzəltmək üçün 4-5 ədəd ağac zolası (diametri 9-12 sm) həyətin kənarı boyunca bir-birindən müəyyən məsafədə aralı basdırılmış payalara sıyırım və ya çubuqla sarınıb bağlanırdı. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində bu cür hasar çox vaxt «çax-çax» adlanırdı. Çax-çax hasarların başqa bir növü isə ağac zolalarını həyətin dövrəsi boyunca basdırılmış yoğun dirəklərə dəlib keçirtmə üsulu ilə düzəldilirdi.

Kol çəpərlərin «payalı», «tirli», «xəndəkli» və s. olmaqla, müxtəlif növləri yaranmışdı. Kol çəpər düzəltmək üçün həyətin dövrəsinə əvvəlcə bir ucu itmil ağac payalar basdırılır və onlara qaratikan, böyürtkən basması, göyəm şaxı və s. taxılırdı. Sonra çəpərin bayır tərəfindən

xəndək qazılır və onun torpağı çəpərin dibinə tökülməklə möhkəmləndirilirdi.

Ağac budaqlarından düzəldilmiş tirli çəpər, əsasən, meşəiçi kəndlərdə geniş yayılmışdı.

Həyət qapısı. Hər tərəfdən çəpər, hasar və ya barı ilə dövrələnmiş fərdi həyətlərin xarici mühitlə əlaqəsi müxtəlif növ *keçid* və *qapılar* vasitəsilə həll edilmişdir.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlərində həyətə giriş hər bir ailənin iqtisadi tavanasından və təsərrüfat məşğuliyyətindən asılı olaraq, tək və ya qoşalaylı *darvaza*, yaxud çubuq, qarğı, qamış və s. kimi yüngül materiallardan hörülmüş *çitəmə* qapı vasitəsilə həll olmuşdur. Keçmişdə varlı həyətlərində darvaza daha geniş yayılmışdı. Belə qapılar el arasında «alaqapı» da adlanır.

Həyətə daxil olub çıxarkən hər dəfə darvazanın ağır taylarını açıb örtməmək üçün əksər hallarda onun yanında, bəzən də darvaza laylarının birində adam keçə biləcək balaca qapı qoyulurdu. Buna el arasında «ara qapı», yaxud «əl qapısı» deyilirdi. Əl qapısı, həmçinin, həyətin bir bölməsindən digərinə keçmək və yaxud qonşu həyətə gediş-gəliş yaratmaq məqsədilə də qoyulurdu.

Darvazalar, əsasən, həyətə nəqliyyat vasitələrinin (araba, yüklü at, dəvə və s.) sərbəst daxil ola biləcəyi qədər geniş və hündür düzəldilirdi. Əkinçilik, bağçılıq və maldarlıqla məşğul olan kəndli ailələrinin əksəriyyətinin həyətinə giriş geniş darvaza vasitəsilə mümkün olurdu.

Ağac darvazalar «dabanlı» və «asma» olmaqla iki cür düzəldilirdi. Bunların arasında həngəmə vasitəsi ilə çərçivə tayının midbarından asılan darvazalar xüsusi yer tuturdu.

Darvazaların daha mürəkkəb quruluşa malik olub varlı həyətləri üçün səciyyəvi idi. Bu darvazalar həyət hasarının münasib yerində quraşdırılmış dördkünc formalı, ikimərtəbəli tikilini xatırladırdı. Darvazanın bürclü alt mərtəbəsi qoşa qapı, üst mərtəbəsi isə iki tərəfə, bəzən isə dörd tərəfə pəncərə açırımı olan tək otaqdan ibarət düzəldilirdi. Üst mərtəbəyə divariçi daş və ya ağac pilləkənlə qalxılırdı. Köşklü darvazaların damı dördsənəli və yanxanalı çardaqdan ibarət olurdu. Çardağa, adətən, taxta və ya divariçi hörmə pilləkən qalxırdı. Köşklü darvazaların ikinci mərtəbəsindəki otaq qaraulxana vəzifəsi daşıyırdı.

Şirvanın bəzi kəndlərində (Göylər, Çağan, Quşçu, Sündü, Çuxanlı və s.) darvaza sütunları ağacdən deyil, yonma daşdan hörülüb ucaldılırdı. Daş sütunlu darvazalar daha çox varlı həyətləri üçün səciyyəvi idi.

Şəhərlərdə həyət qapıları kənd darvazalarından bir qədər kiçik, lakin ikilaylı olurdu. Adətən, bu qapıların bir və ya hər iki tərəfində oturmaq üçün daş, yaxud kərpicdən xüsusi «kursü» hörülürdü.

Həyət qapılarının bayır üzündən, adətən, «taqqılbab» adlanan *qapıdöyən* və minik atını bağlamaqdan ötrü *midbar* (dəmir halqa) asılırdı. Sifarişlə yerli dəmirçilərə düzəldirilmiş yaraşlıq dəmir «taqqılbablar» əməli vəzifə daşımaqdan əlavə, eyni zamanda qapının bədii tərtibatını tamamlayırdı. Buna görə də keçmişdə yerli dəmir ustaları tərəfindən hazırlanan taqqılbabların incə zövqlə işlənmiş çox müxtəlif formalarına təsadüf edilirdi. Şimal-Şərqi Azərbaycanda alaqaqapıların bir qisminin üzərində taxtadan kəsilmiş simvolik günəş təsviri bərkitmək dəb halını almışdır.

Darvazanı arxadan bağlamaq üçün onun laylarının orta bərabərində «kilid» adlanan qarmaqlı ağac *siyirmə* və ya *halqa-cəftə* düzəldilirdi. Bundan əlavə, həyət qapıları arxadan divariçi «siyirtmə», yaxud ağac *ling* vasitəsilə də bağlanırdı.

Qoşa laylı darvazalardan fərqli olaraq, *alaqapı* çox vaxt tək laylı düzəldilirdi. Darvaza kimi, alaqaqapı da həyətyanı hasarda ayrıca, bəzən də ikimərtəbəli yaşayış evinin tərkib hissəsi kimi onun altında düzəldilirdi. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, yaşayış binasından ayrıca, onun yanında qurulmuş alaqaqapılar daha geniş yayılmışdı.

Alaqaqapıların üstü çox vaxt «yastı», bəzən də «tağ» şəklində düzəldilirdi. *Tağlı* alaqaqapılar həm bədii tərtibatı, həm də memarlıq görkəmi etibarını ilə diqqəti daha çox cəlb edirdi. Keçmişdə əsilzadə varlı ailələrin həyətinə *çatma tağlı* alaqaqapılar daha geniş yayılmışdı. Bu tip alaqaqapıların cinahları, adətən, kərpic və ya daş hörgülü *sütun* şəklində qurulurdu.

Yaşayış evləri

Ev insanın zəruri həyati ehtiyaclarını (yemək, yatmaq, təhlükədən, yağış-yağmurdan,

şaxta-borandan qorunmaq, istirahət etmək və s.) ödəməyə xidmət edən ən mühüm məişət vasitəsi olmuşdur. İnsanın əməli fəaliyyətinin ilk məhsullarından olan yaşayış evləri və onların müxtəlif tipoloji növləri məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, təbii-coğrafi şərait, ictimai münasibətlər, ailə formaları, təsərrüfat məişəti və cəmiyyətin, ümumən, sosial quruluşu ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Tarixi-etnoqrafik anlamda ev təbii və süni surətdə düzəldilmiş məişət sahəsi, sığınacaq yeri olub, məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı nəticəsində çox böyük və mürəkkəb təkamül yolu keçmişdir. Yerli inşaat materiallarından səmərəli istifadə etmək yolu ilə düzəldilmiş süni tikililərdən ibarət olan müxtəlif ev tipləri təkcə insanları namünasib hava şəraitindən (soyuq, şaxta, boran, qar, yağış, külək, qızmar günəş şüası və s.) mühafizə etmək və onların təhlükəsizliyini qorumaq məqsədi güdməyib, həm də onların ən zəruri həyati ehtiyaclarını (qida məhsulları ehtiyatını qoruyub saxlamaq, onları emal edib yeməli hala salmaq, yemək bişirmək, çay-çörək yemək, yatmaq, dincəlmək və s.) təmin etmək məqsədi daşmışdır.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə üzvi surətdə bağlı olan yaşayış evi cəmiyyətdə əmlak bərabərsizliyinin yaranması və sosial təbəqələşmənin dərinləşməsindən sonra həm də sosial göstəriciyə, özünün mükəmməl memarlıq görkəmi ilə nüfuz, şöhrət rəmzinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda daş dövrü insanları yaşayış məqsədilə uzun müddət təbii mağara, qayaaltı oyuq və qayalararası yarıqları özlərinə sığınacaq etmişlər. Yağmur və soyuq küləklərdən qorunmaq üçün onlar daş, ağac şaxı, heyvan dərisi və vasitələrlə qayaarası yarıq və qayaaltı oyuqların açıq sahələrini tutmaqla, sığınacaq yerində özlərinə məişət rahatlığı düzəltmişlər. Bütün bu səylərin sayəsində ilk inşaat vərdişləri yaranmış, tikinti mədəniyyətinin ilk bəsit rüşeymləri təşəkkül tapmağa başlamışdır. Sonralar ibtidai insan məskənləri çay vadiləri və yaşayış üçün əlverişli digər münbit sahələrə yayıldıqca *daşqura*, *çim*, *möhrə ev*, *koma*, *dəyə* və s.-dən ibarət ilk bəsit ev tipləri meydana çıxmışdır.

Azıx mağarasının aşel dövrü mədəni təbəqəsindən aşkar edilmiş daşqura divar qalığı Azərbaycanda hörgü texnikasının çox qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Daşqura hörgü texnikasının meydana gəlməsi inşaat tarixində irəliyə doğru ilk mütərəqqi addım olub, hörgülü *divarın* yaranmasına təkan vermişdir.

İnşaat materialları. Azərbaycan xalqının ənənəvi ev tikmə mədəniyyətində yerli tikinti materialları başlıca yer tutmuşdur. Məlum olduğu kimi, bu və ya digər ev tipinin formalaşmasında sosial-iqtisadi amillərlə yanaşı, məskunlaşma ərazisinin mövcud inşaat materialı imkanları həlledici rol oynamışdır. Məhz buna görə də, tarixən Azərbaycanın hər bir etnoqrafik bölgəsində əlaltı inşaat materiallarının səciyyəsinə müvafiq olaraq müxtəlif ev tipləri formalaşmışdır. Bununla belə, yaşayış binalarının tipoloji növlərinin yaranmasında əhalinin həyat tərzini və əmək məşğuliyyəti həlledici rol oynamışdır. Təsərrüfat məşğuliyyətinin fərqli növləri: oturaq əkinçilik, köçəbə maldarlıq, ovçuluq, balıqçılıq, sənətkarlıq və s. davam etdikcə daimi və müvəqqəti (səyyar) səciyyəyə daşıyan müxtəlif ev tipləri özlərinin əməli-məişət əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycan xalqının inşaat təcrübəsində tarixən *bitki* (ağac, qarğı, qamış, avar, lıg, küləş, saman), *gil* (möhrə, çiy kərpic, bişmiş kərpic, kirəmit, kaşı), *daş* və *mineral qatışıqlar* (singir, ağ gil, gəc, əhəng, kirənc, mineral boyaqlar, şüşə), habelə heyvan mənşəli *dəri*, *keçə* və s. materiallarından səmərəli şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu materialların hər biri istifadə tarixi və tətbiq məqamı (*təməl*, *divar*, *dam*, *döşəmə*, *tavan*, *qapı-pəncərə*, *baca*, *buxarı*, *eyvan* və s.) ilə fərqlənir. Bütün bu ənənəvi inşaat ünsürləri zəmanəmizədək özlərinin əməli əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Bitki mənşəli materialların böyük əksəriyyəti, habelə heyvan dərisi və yundan hazırlanmış *keçə* çox qədim zamanlardan başlıca *örtük* materialı kimi ibtidai insanların karına gəlmişdir. *Qamış*, *qarğı*, *avar*, *küləş* hələ daş dövründən başlayaraq örtük materialı kimi çardağ, talvar və daldalanacaqlarda yaxın keçmiş qədər tətbiq olunmaqda idi. Sonralar ağacın inşaat imkanları daha da artmışdır. O, *çubuq*, *şüvül*, *kərən* (tir), *dirək*, *haça*, *qoc*, *pərdi* və s. məqsədlərlə divar, dam, çardağ, sütun, talvar, taxtaban, qapı, pəncərə, çərçivə, nərdivan, pilləkən və s. düzəltmək üçün işlənmişdir. O, hətta bir sıra ağac konstruksiyalı ev tiplərinin (*cımqa*, *bağdatı*, *kərtmə*, *daxal*, *alaçıq* və s.) əsasını təşkil etmişdir. İnşaat təcrübəsində ağac, habelə

«kətil» adlanan antiseysmik *qurşaq* kimi də işlənmişdir. Bütün bunlardan əlavə keçmişdə ağacdan, xüsusilə palıdın qara özəyindən çatma damlarda «taxtapuş» adlanan örtük materialı kimi istifadə olunmuşdur.

Ənənəvi inşaat materialları arasında *gil*, *qum*, habelə *mineral* süxurlar mühüm yer tutmuşdur. Gildən həm divar hörgü materialı (*möhrə*, *kərpic*), həm bəzək tərtibatı (*kaşı*, *kəc*, *gilabi*, *suvaq*), həm də yapışdırıcı məhlul *mala* kimi istifadə olunmuşdur. Hətta qədim tikililərdə gildən *döşəmə örtüyü* də düzəldilmişdir.

Tikinti təcrübəsində gildən səmərəli istifadənin ən qədim və bəsit vasitəsi *möhrə* olmuşdur. Azərbaycanda möhrə texnikası Naxçıvan, Muğan, Mil-Qarabağ və Gəncə-Qazax düzənliyində arxeoloji qazıntılar zamanı hələ neolit və eneolit dövrünə aid abidələrindən aşkar edilmiş yaşayış və təsərrüfat tikililərində tətbiq edilmişdir. Ucuz və asan başa gəldiyi üçün Azərbaycanın düzənlik bölgələrində, xüsusilə, cənub əyalətlərində möhrə texnikası yaxın keçmişə qədər özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Eneolit dövründən etibarən gildən *kərpic* düzəldilməyə başlanmışdır. Azərbaycanın eneolit abidələrində çiy kərpicin, əsasən, düzbucaqlı formada, həm də ən çox 35-40x17-20x9-10, bəzən isə 50-55x22-25x9 sm ölçülərdə hazırlandığı qeydə alınmışdır. Əlikömək təpəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı abidənin eneolit təbəqəsindən aşkar olunmuş kərpiclər düzbucaqlı formadadır.

Çiy kərpic, əsasən, samanqatışıq palçıqdan hazırlanırdı. Bəzi abidələrdə onun palçığına qum qatıldığı müşahidə olunur. Kültəpə, Şomutəpə, Qaratəpə, Töyrətəpə, Qarğalar təpəsi, Çalağantəpə, İlanlıtəpə və b. abidələrdən bu cür düzbucaqlı kərpiclə tikilmiş divar qalıqları aşkar olunmuşdur. Sonralar, xüsusilə, Azərbaycanın orta tunc dövrü arxeoloji abidələrində (Üzərliktəpə, Kültəpə) kvadrat formalı kərpiclərin dəb düşdüyü müşahidə olunur.

Antik dövrdən etibarən Azərbaycanın inşaat sənətində *bişmiş kərpic* və *kirəmit* (sufal) tətbiq olunmağa başladığı nəzərə çarpır. Mütəxəssislərin fikrincə qədim Albaniyada kirəmit istehsalına ellinizm dövründə başlanmışdır.⁵⁴ Qəbələdən 2300 il bundan əvvələ aid uzunlu 75 sm olan yastı, novşəkilli və ikiqatlı kirəmit növləri, e.ə. I əsrə aid kvadrat (39x39x5 sm) və düzbucaqlı (39x19x5 sm) formalı bişmiş kərpic aşkar olunmuşdur.⁵⁵ Antik dövrün kvadrat kərpiclərinin ölçüləri ilk orta əsrlərdə və ondan sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Lakin bu tip kərpiclərə ilk dəfə Sasani dövrü abidələrində təsadüf edildiyindən elmi ədəbiyyata o, «Sasani kərpic» adı ilə daxil olmuşdur. Orta əsrlərin sonrakı mərhələlərində bişmiş kərpicin ölçüləri (19-22x19-22x4,5-5 sm) xeyli kiçilmişdir.⁵⁶ Bununla belə, orta əsr tikililərində böyük ölçülü kvadrat kərpiclərdən istifadə olunması ənənəsi xeyli müddət davam etmişdir.

Kaşı, inşaat materialı kimi, ilk dəfə Azərbaycanın orta əsr memarlıq abidələrində təsadüf olunur.

Şüşə, həmçinin, professional memarlıqla bağlı olub, tikinti işində çox sonralar, son orta əsrlərdə tətbiq olunmuşdur. Əsilzadə zadəgan zümrəsinə məxsus olan şəbəkəli evlərdə, əsasən, rəngli mikro şüşələrdən istifadə olunduğu nəzərə çarpır.

Gəc, *əhəng*, *kirənc* yapışdırıcı (bərکیدici) vasitə olmaq etibarı ilə *mala* və *suvaq* materialı məqsədi ilə nisbətən sonralar, əsasən, bişmiş kərpic və daş hörgüsündə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Azərbaycanın eneolit dövrü inşaat təcrübəsində əhəng ilk vaxtlar boyaq-bəzək məqsədilə işlənmişdir. Ondan mala məqsədi ilə istifadə olunması xeyli sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Azərbaycanda əhəng məhlulundan hazırlanmış ən qədim mala qalığı hələlik antik Qəbələdən (e.ə. I əsr) aşkar olunmuşdur.⁵⁷

Evlərin tipoloji təsnifatı. Azərbaycan ərazisində qədim zamanlardan başlayaraq əlaltı inşaat materiallarından səmərəli istifadə olunmaqla, öz dövrünün məişət tələblərinə cavab verən müxtəlif ev tipləri təşəkkül tapmışdır. Bunların çoxunu mükəmməl inşaat texnikasına malik olan və daimi səciyyə daşıyan *hörgülü* evlər, az bir hissəsini isə səyyar səciyyə daşıyan yüngül *çubuq* konstruksiyalı müvəqqəti ev tipləri təşkil edirdi.

Mükəmməl memarlıq quruluşuna malik daimi (hörgülü) evlərin *tək* və *çoxotaqlı* olmaqla tarixən müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır. Bundan əlavə, daimi yaşayış evləri plan quruluşuna, yerləşmə vəziyyətinə və hündürlük səciyyəsinə görə də bir-birindən fərqlənmişlər. Məhz buna görə də tarixi təkamül nəticəsində daimi evlərin yeraltı (*kühül*, *qazma*, *gəmrə*,

pəyəbaşı, tövlə-səki, qaradam) və yerüstü (*zirzəmili, səkili, kürsülü, dəkkəlüstü və mərtəbəli*) olmaqla müxtəlif tipoloji növləri formalaşmışdır.

Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində əhalinin sosial-iqtisadi və mədəni-texniki səviyyəsinin müxtəlif olması üzündən ənənəvi ev tiplərinin xeyli qismi XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində gəlib çatmışdır.

Arxaik ev tiplərinin böyük qismi (*kühül, qazma, daxma, daxal, daşqura, koma, kolux* və s.) kənd, xüsusilə də elat məişəti ilə üzvi surətdə bağlı olub *nəsli-qəbilə* evləri kimi sabitləşmişdir. Bunlardan əlavə köçəbə elat məişəti çubuq-çətən konstruksiyalı *alaçıq* tipli ev nümunələrini də mühafizə edib zəmanəmizə çatdırmışdır.

Kühül tipli evlər çox qədim dövrdə qazma texnikasının meydana gəlməsi nəticəsində yaranmışdır. Böyük torpaq kütləsini çapıb kənara çıxarmaq üçün, ilk növbədə qazma texnikasının, xüsusilə də əmək alətlərinin təkmilləşməsi tələb olunurdu. Qədim tarixə malik olan kühüllərin bəzi nümunələri özlərinin yaşayış və təsərrüfat əhəmiyyətini yaxın keçmişdə saxlamışdır.

Mənşə etibarilə təbii mağaralardan törəmiş kühüllər öz forma və quruluşunu da elə buradan götürmüşdür. Təbii mağara və suni kühüllərin tipoloji oxşarlığı da məhz buradan irəli gəlmişdir. Zaman keçdikcə məişət və təsərrüfat ehtiyaclarına müvafiq olaraq kühüllərin quruluşu daha da təkmilləşmişdir.

Azərbaycanda kühüllərdən ibarət süni tipli yaşayış və təsərrüfat tikililəri Qobustan yaylasında və Kiçik Qafqazda (Zəngəzur, Laçın, Minkənd, Qaladərəsi, Mişni) zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır.⁵⁸ Qobustanda kühüllərin düzbucaqlı və girdə olmaqla iki forması qeydə alınmışdır.⁵⁹

Oturaq həyata keçilməsi ilə əlaqədar olaraq ev tipləri daha da inkişaf edib təkmilləşmiş və onların müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır. Tikinti işində yeni-yeni inşaat materiallarından istifadə olunması evlərin yeni tiplərinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Neolit və Eneolit dövründə yaşayış evlərində möhrə və daş (çaydaşı, laydaşı, dənizdaşı, kötürdaş) ilə yanaşı, çiy kərpic tətbiq olunmağa başlanmışdır. Evlərin divarına içəridən və çöldən samanqatışıq palçıq mala ilə suvaq çəkmək ənənəsi də məhz bu dövrdə meydana çıxmışdır. Azərbaycanda hörgülü divarlara malik daş, möhrə, kərpic evlər hələ neolit dövründə meydana gəlsə də, onların geniş yayılması Eneolit dövrünə təsadüf edir.

Daimi səciyyə daşıyan hörgülü evlər istehsal təsərrüfatının yaranması ilə bağlı olub patriarxal ailə icmalarına məxsus idi. Arxeoloji araşdırmalardan anlaşıldığı kimi, Eneolit qəbilələri bir-birinin yanında planlaşdırılmış təkotaqlı, nadir hallarda isə ikibölməli evlərdə yaşayırdılar. Qəbilələr tez-tez təcavüzə məruz qaldıqlarından ailə icmalarına məxsus evlərin və təsərrüfat tikililərinin bir-birinin yanında və ya yaxınlığında tikilməsi ənənə halını almışdı. Azərbaycan ərazisində Eneolit dövrünə aid aşkar olunmuş çoxtəbəqəli yaşayış yerləri məhz bu cür sıx məskunlaşmanın nəticəsində yaranmışdır. Kür və Araz çayları vadilərində məhz bu cür dördkünc, yaxud dairəvi planda tikilmiş möhrə və ya kərpic evlər geniş yayılmışdır. Belə evlərin ən tipik nümunələrinə Urmiya gölü ətrafında, Naxçıvan, Mil-Muğan, Qarabağ, Gəncə-Qazax abidələrində təsadüf olunur.⁶⁰

Tunc dövründə Azərbaycanın dağlıq rayonlarının təbii ehtiyatlarının təsərrüfat cəhətdən mənimsənilməsi sayəsində bu ərazilərdə məskunlaşmanın xeyli sürətləndiyi nəzərə çarpır. Məhz bunun nəticəsində maldar əhaliyə aid edilən *meqalit* (yun. medas – böyük, litos – daş) tikililər: *siklop, menhir, dolmen* meydana gəlmişdir.⁶¹

Tunc dövründə hörgü texnikası daha da təkmilləşməyə başlamışdır. Kəsici alətlərin meydana gəlməsi nəticəsində inşaat işində *ağac* materiallarından istifadə etmək imkanları xeyli artmışdır. Son tunc və İlk dəmir dövründə bu proses daha intensiv şəkil almışdır. Bu işdə xüsusilə, poladın əldə olunması və ondan kəsici alətlər (balta, kərki, çapacaq, dəhrə) düzəldilməsi müstəsna rol oynamışdır. Məhz bunun nəticəsində e.ə. I minillikdən etibarən ağac və qamışdan tikilmiş ev tipləri (*cımqa, kərtmə, ciğ, çubuq-hörmə, daxal* və s.) əhalinin məişətində artmağa başlamışdır.

İlk sinifli cəmiyyətin yaranması ərəfəsində tayfa ittifaqlarının meydana gəlməsi o dövrün sərt məişət tələblərinə uyğun yeni ev tiplərinin (*qalaça, qəsr, siklop* tikililər) geniş yayılmasını

labüd etmişdi. İnşaat texnikası sahəsində gözə çarpan ən mühüm irəliləyiş hörgülü divarlara malik ev tiplərinin yaranması olmuşdur.

Daş və ya kərpic hörgülü evlərə keçid ümumən inşaat mədəniyyəti tarixində mühüm dönüş məqamlarından biri olub, yaşayış binasının boy (kəllə, arxa, ön) və arakəsmə divarlarının, beləliklə də, evlərin daxili yerləşmələrinin meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Yaşayış evində qalın boy divarlarının peyda olması sonralar bir sıra divariçi məişət ünsürlərinin (*buxarı, taxça, camaxatan, dolab, rəf, çıraqdan, qapı-pəncərə açımları* və s.) yaranmasına imkan vermişdir. Ənənəvi divar açımları təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən Şərqi ölkələri üçün də səciyyəvi olub, evin daxili sahəsində səliqə, məişət rahatlığı yaranmasına xidmət edirdi. Bütün bunlardan əlavə, hörgülü divarların peyda olması nəticəsində vaxtı ilə dirəklər üzərində qurulan dam və çardaq örtüklərinin konstruktiv quruluşunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bununla da evlərin daxili fəzası çoxsaylı ağac dirək və sütünlərdən azad olmuşdur. Bu texniki irəliləyişlər nəticə etibararı ilə hörgülü evlərin memarlıq məziyyətlərinin artırılmasına şərait yaratmışdır.

Hörgülü evlərin meydana gəlməsi həm də oturaq məişət həyatının və onunla bağlı təsərrüfat məşğuliyyətinin sabitləşdiyini göstərən mühüm əlamətlərdən biri idi. Azərbaycanda hələ neolit dövründən meydana gəlməyə başlayan və sonralar getdikcə daha da sabitləşib möhkəmlənən istehsal təsərrüfatı sabit ev tiplərinin və onların ətrafında yardımçı təsərrüfat tikililərinin yaranmasını labüd etmişdir. Bu irəliləyişlər nəticəsində neolit dövrünün sonu və eneolit dövründən etibarən yaşayış evləri yardımçı təsərrüfat tikililəri ilə birlikdə kompleks səciyyəvi kəsb etməyə başlamışdır. Həmin dövrə aid arxeoloji abidələrdən xeyli yaşayış evi kompleks aşkar olunmuşdur. Yaşayış və təsərrüfat tikililərinin vahid memarlıq planında həllinin sonrakı gedişi onların ikimərtəbəli tikilməsini labüd etmişdir. Bu halda mərtəbələr arasında əlaqənin müxtəlif variantlarda həll edildiyi nəzərə çarır.

Çubuq konstruksiyalı, dəri və ya keçə örtüklü mövsümi evlər, əsasən, köçəri və yarımköçəri maldarlığın inkişafı nəticəsində meydana çıxmışdır. Xüsusilə qoyunçuluğun inkişafı keçə istehsalına geniş imkan yaratmışdı. Yaylaq və qışlaqlar arasında mütəmadi surətdə hərəkətdə olan köçəbə maldarların səyyar məişət tərzini üçün çubuq konstruksiyalı evlər daha münasib (yüngül, asan və tez başa gələn) yaşayış evi olduğundan onlardan sonralar da istifadədən düşmüş, daha da təkmilləşmişdir. Beləliklə quruluş və forma etibararı ilə onların bir-birindən fərqlənən müxtəlif tipoloji növləri: *alaçiq, dəyə, muxur, qara keçə, çadır* və s. yaranmışdır.

Alaçıq tipli səyyar evlərlə yanaşı, elat qışlaqlarında *qazma, çovustan, pəyəbaş* (tövlə-səki), *kümə, daxma, daxal, tapan, qom* və digər adlarla bəlli olan bəsit ev tipləri də təşəkkül tapmışdır. Azərbaycanın müxtəlif etnoqrafik bölgələrində elat yaşayış evlərinin bu və ya digər nümunəsi yaxın zamanlaradək qalmaqda idi.

İbtidai icma quruluşunun son mərhələsində qəbilə icmaları və patriarxal ailələrə məxsus olan *qaradam* (xaçkəran) və *qazma* tipli böyük külfət evləri tədricən fərdi ailələrin yaşadığı kiçik və təkotaqlı evlərlə əvəz olunmağa başlanmışdır. Qəbilə quruluşunun dağılması ərəfəsində əmlak bərabərsizliyinin artması və siniflərin meydana gəlməsinə səbəb olan sosial təbəqələşmənin güclənməsi qədim ev tiplərinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Qəbilə başçılarına və icma aristokratiyasına məxsus mükəmməl konstruksiyalı hörgülü evlər plan quruluşuna və inşaat texnikasına görə icmanın digər üzvlərinin yaşadığı bəsit konstruksiyalı arxaik ev tiplərindən seçilirdi.

Sinifli cəmiyyətin yaranması ərəfəsində Azərbaycanın maldar və əkinçi tayfalarına məxsus qaradam tipli mürəkkəb memarlıq quruluşuna malik külfət evləri hələ də qalmaqda idi. Patriarxal böyük ailələr üçün səciyyəvi olan qaradamların böyük tutumu onların qalmasını labüd edən mühüm amillərdən idi. Patriarxal böyük ailələr qaldıqca qaradamlar da qalmaqda davam edirdi.

Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı nəticəsində inşaat texnikasının təkmilləşməsi sayəsində yerüstü evlərin müxtəlif tipləri: *daxal, tati, tövlə-səki, hambalalı, qoclu, dirəkbarı, kərtmə, cımqa, şirvani, salyani, damda-baca, günbəzli ev* və başqa adlarla bəlli olan yaşayış binalarının bir-birindən fərqli müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır. Digər tərəfdən maldar əhaliyə məxsus səyyar evlərin çoxu özlərinin əməli əhəmiyyətini saxlamışdı.

Ənənəvi ev tipləri *qapı, pəncərə, orta ocaq, baca, buxarı*, habelə bir sıra zəruri məişət ünsürlərinə (*taxça, yük yeri, camaxatan, dolab, rəf* və s.) malik olmaq baxımından fərqli xüsusiyyət kəsb edirdi.

İnşaat texnikasının sonrakı təkamülü nəticəsində hörgülü evlərin *zirzəmili, kürsülü, yerüstü, dəkkəlüstü, təkotaqlı, dəhlizli, eyvanlı, bir və ikimərtəbəli, küləfirəngili* və s. olmaqla, çoxsaylı tipoloji növləri yaranmışdır. Bəzən yaşayış evləri təsərrüfat tikililəri ilə vahid inşaat kompleksi təşkil edirdi.

Çoxotaqlı evlər əksər hallarda yan-yana üfüqi, bəzən isə şaquli vəziyyətdə alt-üst mərtəbəli olmaqla, iki cür quruluşda planlaşdırılırdı. İkimərtəbəli evin üst mərtəbəsi, adətən, yaşayış, alt mərtəbəsi isə məişət və təsərrüfat (anbar, tövlə, təndirxana, mətbəx və s.) məqsədlərlə istifadə olunurdu.

Zirzəmili evlər, əsasən, şəhər və şəhər tipli qəsəbələr üçün səciyyəvi olmuşdur. Bir qayda olaraq *imarət* tipli daş evlər zirzəmili tikilirdi. Bu halda zirzəmi təsərrüfat məqsədi ilə, ən çox isə anbar kimi istifadə olunurdu.

Xalq yaşayış evləri, habelə dam örtüyünün formasına (*yastı, balıqbeli, günbəzli, damdabaca, çatma damlı*) və örtük materialına (*torpaq, qamış, lığpuş, taxtapuş, sufal* (kirəmit), *tənəkə*) görə də bir-birindən fərqlənirdi.

Yaşayış evinin tipindən asılı olaraq, onların memarlıq ünsürləri (bünövrə, divar, döşəmə, dam, eyvan, başmaqçıxan, pilləkan və s.), inşaat texnikası, işıqlandırma və qızdırılma sistemləri bir-birindən seçilirdi.

Ənənəvi yaşayış evləri, habelə otaqların düzülüş qaydasına (*kəllə-baş, əndərun-birun, dəhlizli, tövlə-səki, alt-üst, balaxanlı, ləməli* və s.) görə də fərqlənirdi.

Evlərin tipi onun məişət bölmələrinə (*yataq, yemək, qonaq otağı, mətbəx, dəhliz, eyvan, seyvan, küləfirəngi, pilləkan qəfəsəsi, ləm* və s.) əsaslı təsir göstərmişdir. Bir sıra zəruri divar açırmaları və evin daxili sahmanını tənzimləyən məişət ünsürləri (*camaxatan, taxça, dolab, çıraqdan, sərdan, rəf, yük yeri, çarpayı, taxt*, habelə döşəməyə salınmış *həsir, keçə, nəməd, xalça-palaz, dör-döşəyi, nimdər, püştü, mütəkkə*) ənənəvi ev tipləri ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Ənənəvi ev tiplərinin bir qismində *ocaq* evin ortasında, *baca* onun damında, *qapı-pəncərə* cənub və ya cənub-şərq səmtindəki divarda yerləşirdi.

İnşaat texnikasının təkmilləşməsi və *buxarının* meydana gəlməsi nəticəsində orta ocağın ənənəvi mövqeyi dəyişmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, həm də qaradam (xaçkəran), damdabaca evlərə xas orta baca tədricən özünün əməli əhəmiyyətini itirib aradan çıxmışdır. Bəzi ev tiplərində (qaradam, damdabaca, alaçıq və b.) isə orta baca özünün funksional əhəmiyyətini uzun müddət qoruyub saxlaya bilmişdir. Mədəni-texniki tərəqqi artdıqca buxarının müxtəlif tipoloji növləri (*yanlama, asma, küncbasma, divariçi*) yaranmış və onların bədii tərtibatı təkmilləşmişdir.

İnşaat təcrübəsinin təkmilləşməsi, yeni tikinti materiallarının (yonma daş, bişmiş kərpic, sufal, əhəng, gəc, kirənc, singir və b.) tətbiqi nəticəsində yoxsul icma üzvlərinə məxsus bəsit ev tipləri ilə yanaşı, «imarət» adlanan varlı evləri və *qəsrlər* meydana gəlmişdir. Orta əsr Abşeron qəsrləri, bir sıra feodal şəhərlərində hələ də qalmaqda olan bəy, xan evləri və saray kompleksləri buna parlaq nümunədir.

Azərbaycanda antik şəhərlərin yaranması *ikimərtəbəli*, yaxud *kürsülü* (səkili) evlərin artmasına təkan vermişdir. Yonma daş və ya bişmiş kərpicdən tikilən iki, yaxud çoxotaqlı, geniş pəncərəli şəhər evlərində buxarı, taxça, dolab, camaxadan, yük yeri, rəf kimi bir sıra zəruri məişət ünsürlərinin peyda olması mənzilin daxili sahmanında xoşagəlimli səliqə yaradılmasına imkan vermişdir. Azərbaycanın şəhər və kənlərində kirənc mala ilə hörülmüş bu sayaq evlərin müxtəlif nümunələri son zamanlaradək qalmaqda idi.

Feodalizm dövründə şəhərlərdə evtikmə təcrübəsi daha da təkmilləşməklə, kənd evlərinə də təsir göstərmişdir. Bu evlərdə *mətbəx, anbar, təndirxana, balaxana* və s. təsərrüfat-məişət ünsürləri tədricən *arakəsmə* divarla digər otaqlarından ayrılmağa başlamışdır.

Birmərtəbəli evlərdə məişət və təsərrüfat tikililəri çox vaxt yaşayış binası kompleksindən kənarında inşa edilirdi. İkimərtəbəli binalarda isə, adətən, evin alt mərtəbəsində *dükən* və ya *emalatxana*, yaxud *tövlə* yerləşir, üst mərtəbədəki otaqlar yaşayış məqsədilə istifadə olunurdu.

Orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində feodal *sarayları* və əyanlara məxsus imarət tipli yaşayış binaları geniş yayılmışdı. Xalq memarlıq ənənələrindən bəhrələnən saray tipli binalar, adətən, peşəkar bəna və memarların köməyi ilə inşa olunurdu. Azərbaycanda bu tip binaların tikintisi *daş və kərpic* memarlığı olmaqla, iki istiqamətdə inkişaf etmişdir.

Şirvan-Abşeron memarlıq mərkəzi daş tikililəri ilə səciyyələnirdi. Aran, Təbriz, Marağa və Naxçıvan inşaat mərkəzləri isə kərpic memarlığı ilə diqqəti cəlb edirdi. Hər iki halda saray kompleksinin memarlıq görkəminə, onun daxili və zəhiri tərtibatına xüsusi diqqət yetirilirdi. Orta əsrlərdə imarət tipli kərpic binaların divar hörgüsündə **kaşı** üzlüklərdən istifadə olunduğu nəzərə çarpır.

Feodalizm dövrünə xas olan səksəkəli, sərt həyat tərzinin tələblərinə uyğun yeni ev tiplərindən biri də *qəsr* olmuşdur. Qəsrlər, adətən, müdafiə üçün əlverişli ərazilərdə tikilməklə, özlərinin uca və möhtəşəm müdafiə divarları ilə diqqəti cəlb edirdi. Qəsrlərin ətrafında çox vaxt xəndək qazılır, bənd atılır, bürclü qala divarları çəkilirdi. Qəsrlər təkcə yaşayış məqsədi güdməyib, həm də zaman keçdikcə tədricən dini, ictimai, təsərrüfat tikililəri və müdafiə qurğuları ilə tamamlanaraq mürəkkəb memarlıq kompleksinə çevrilmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycanda bir sıra qəsrlər: Bayıl qəsr (XIII əsr), Mərdəkan qəsr (XIII əsr), Ramana qəsr (XIV əsr) tikilmişdir. Son orta əsrlərdə artilleriyanın inkişafı ilə əlaqədar qəsr tipli tikililər özünün müdafiə əhəmiyyətini itirmiş, onun bir sıra memarlıq elementləri (bürç, mazgallı qala divarları) dekorativ bəzək ünsürünə çevrilmişdir. Sonralar müdafiə qəsrləri şəhər və şəhəratrafi möhtəşəm *saray* kompleksləri ilə əvəz olunmuşdur.

Planlaşdırma baxımından feodal şəhərlərində yaşayış evlərinin müxtəlif tipləri yaranmışdır. Bunların arasında islam dininin naməhrəmlik tələblərinə uyğun olan *əndərun-birun* tipli evlər xüsusi yer tuturdu. Belə evlərdə «qonaq otağı» və «məişət» bölmələri dal-qabaq olmaqla, iki cərgədə planlaşdırılırdı.

Son orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində şəbəkəli ev nümunələrinin geniş yayılması əlamətdar hala çevrilmişdir. Hakim zümrələr bu tip evlərin biri-birindən yaraşığı, mükəmməl nümunələrini tikdirir, sanki, bu sahədə bir-biri ilə bəhsə girirdilər. Şəki xan sarayı, Şəki xanovların evi, Qarabağda Pənahəli xanın sarayı, Əsədbəy və Xan qızı Xurşid banu Natəvanın evləri xalq memarlarının yüksək bədii düşüncə və inşaat ustalığından soraq verir.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ölkədə yaranan mədəni-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq, əhalinin sosial-məişət şəraitində baş verən irəliləyişlər ənənəvi ev tiplərində bir sıra yeni elementlərin (ləmə, balaxana, tənəbi, eyvan, seyvan, aynabənd, külafirəngi, mətbəx, dəhliz və b.) yaranmasına, beləliklə də yaşayış binasının kompleks halına düşməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, ev tikintisi sahəsində əlverişli inşaat bazası yaranmışdır. Şəhər və qəsəbələrin ətrafında daş karxanaları, kərpic zavodları, kirənc, əhəng, gəc, sement istehsalı müəssisələri yaranmış, dəmir yolu və su nəqliyyatının inkişafı sayəsində ağac materialı təchizatı kökündən dəyişmişdi. Kapitalist cəmiyyətinin müxtəlif sinfi təbəqə və sosial zümrələrinə, xüsusilə burjua – mülkədarlara (qolçomaqlara), fəhlə və kəndlilərə məxsus evlər təkcə memarlıq-plan quruluşuna və bəzək tərtibatına görə deyil, habelə daxili sahmanına, avadanlığına, abadlığına, yaraşığı və işıqlı olmasına görə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənirdi. Kapitalist münasibətlərinin daha da dərinləşməsi və sosial təbəqələşmənin güclənməsi yaşayış evlərinin, ümumi mənzərəsinə möhtəşəmlik bəxş etməklə yanaşı, yoxsulluq, səfalət də gətirmişdir. Evlərin təkcə memarlıq quruluşu deyil, onların daxili sahmanı, avadanlıq və məişət müxəlləfatı da sosial təbəqələrin iqtisadi tavanasına uyğun olaraq bir-birindən fərqlənirdi.

XX əsrin əvvəlində Bakı şəhərinin sürətlə böyüməsi və burada əhalinin artması ilə əlaqədar olaraq, kirayə yolu ilə gəlir əldə etmək məqsədi ilə fərdi həyətlərdə və satınalma yolla əldə olunmuş torpaq sahələrində müasir şəhər məişəti tələblərinə uyğun çoxmərtəbəli *mülk* evləri tikdirən sahibkarların sayı artmışdı. Digər tərəfdən, milyonlar səltənətinə çevrilmiş neft şəhəri olan Bakıda böyük sənaye sahibləri fəhlələr üçün ayrıca yaşayış qəsəbələri saldırır, «barak» tipli evlər tikdirməli olurdular. Normal məişət rahatlığından məhrum olan baraklardan ibarət bu sayaq qəsəbələr, adətən, neft mədənlərinin yaxınlığında, çox vaxt isə onların aralarındakı neft-qaz

qoxulu namunasib iqlim şəraitinə malik olan sahələrdə salınırdı.

Təsərrüfat tikililəri və məişət qurğuları

Azərbaycan əhalisinin çoxsahəli təsərrüfat məşğuliyyəti (əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, maldarlıq, quşçuluq, ovçuluq, balıqçılıq, ev peşəsi və sənət istehsalı) tarixən burada bir sıra təsərrüfat binaları və məişət qurğularının yaranmasını labüd etmişdir. Böyük əksəriyyəti zamanəmizədək gəlib çatmış həmin tikililər əhalinin məşğuliyyət sahələrinə müvafiq olaraq müxtəlif səciyyə daşmışdır. Ona görə də həmin tikililəri tipoloji cəhətdən təsnif etmək üçün ilk növbədə onları məşğuliyyət növləri üzrə qruplaşdırmaq tələb olunur. Bu baxımdan əkinçilik, maldarlıq və sənət istehsalı ilə bağlı tikililərin zəngin tipoloji növləri yaranmışdır..

Əkinçilik və bağçılıq məşğuliyyəti ilə bağlı yaranmış yardımçı təsərrüfat tikililərinin bir qismi (*anbar, quraqlıq, taxtaban, təndirxana, kümxana və s.*) universal səciyyə daşımaqla həm kənd, həm də şəhər əhalisinin ev məişəti üçün səciyyəvi tikililər sayılır.

Bu qəbildən olan təsərrüfat və məişət tikililərinin bir qismi sırf məhəlli səciyyə daşmışdır. Məsələn, Naxçıvan diyarında geniş yayılmış «təndirəsər», «qəfəxana», «yandamı», yaxud Lənkəran və Muğan bölgələri üçün səciyyəvi olmuş «ləmə» (talvar) yardımçı məişət tikililərindən sayılırdı.

Bu cür məhəlli səciyyə daşıyan məişət qurğularından biri də Alazan vadisində «daqqa», Quba-Xaçmazda «god» adı ilə bəlli olan yoğun kötükdən düzəldilən *taxıl çəlləyi* olmuşdur. Azərbaycanın bəzi bölgələrində buna «dəbbə» də deyilirdi. Çəlləyin bu növü başlıca olaraq meşəiçi və meşəətrafi kəndlərdə geniş yayılmışdır. Vaxtılı taxıl saxlamaq məqsədi ilə istifadə olunan «səbət anbar» da məhəlli səciyyə daşımaqla, meşəətrafi kəndlərdə geniş yayılmışdır. Bunun əksinə olaraq, taxıl, un saxlamaq məqsədi ilə düzəldilən «kəndi» (gil anbar), əsasən, ağac materiallarından korluq çəkən aran kəndlərində təsadüf edilirdi. Bütün bu faktlar göstərir ki, Azərbaycan əhalisi ayrı-ayrı məskunlaşma bölgələrində mövcud olan əlaltı xammal növlərindən bacarıqla istifadə edərək, özlərinə müvafiq məişət vasitələri düzəltmişdir. Elə ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin tipoloji zənginliyini şərtləndirən ümdə amillərdən biri də məhz buradan irəli gəlmişdir.

Azərbaycanın bəzi bölgələrində yaşayış evlərində kiçik otaqlardan birini **mətbəx** kimi ayırmaq ənənə halını almışdı. Xörək-çörək bişirilən mətbəxin yaşayış otağından ayrılması ənənəvi inşaat mədəniyyəti tarixində mühüm mədəni irəliləyiş sayılırdı. Xörək və digər bişmişlərin qoxusunu mənzilin digər yerləşmələrindən təcrid etməyə imkan verən mətbəx Abşeronda «suaxan», Naxçıvan bölgəsində isə «qəfəxana» adlanırdı.

Keçmişdə yaşayış evlərinin bir sıra bölmələrindən (*dəhliz, çardağ, dərəncə, pilləkan qəfəsəsi, balaxana və s.*) yardımçı məişət və təsərrüfat yerləşməsi kimi istifadə olunurdu. Bu cəhətdən xüsusilə çatma çardaqlı damlar mühüm təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb etmişdir. Həyətyanı sahədə ayrıca *kümxana* tikmək imkanı olmayanlar evin çardağından kümxana kimi istifadə edirdilər. Görünür, dəkkəüstü çardağ növünün yaranması da məhz bu zərurətdən irəli gəlmişdir. Çatma çardaqları damın kənarları boyunca quraşdırılmış dəkkələr üzərində qurmaqla, onun maili ətklərinin tutumlu hala salınmasına və beləliklə də ondan səmərəli şəkildə istifadə edilməsinə şərait yaradılmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, evin banından ərzaq saxlamaq və ya orada barına becərmək məqsədi ilə istifadə etmək üçün ikisinəli («şilvərli») çardaqlar daha sərfəli sayılırdı. Şilvərli çardağın kəllələri çox vaxt «şəşxana» adlanan daş və ya kərpic hörgülü divar, yaxud çubuqdan hörülmə çəpərə ilə tutulub tutumlu hala salınırdı. Hətta bu məqsədlə, şilvərli çardaqların ətəyini qapalı hala salmaq lazım gəlirdi. Bunun üçün dəkkəl və ya daqqaların aralarında qalmış «cinik» adlanan boşluqlar elastik çubuqla hörülüb tutulurdu. Bəzən isə şilvərli çardağ dəkkəl (daqqa) üzərində deyil, evin yastı dam örtüyündən sonra onun yan (arxa və ön) divarları üzərində boyvəboy hörülüb qaldırılmış «yanxana» adlanan daş və ya kərpic bari üstündə qurulurdu. Bu halda şilvərli bana işıq düşmək üçün hər 1,5-2 m-dən bir olmaqla, yanxana divarlarında «gözmək» adlanan bacasayağı balaca pəncərələr qoyulurdu. Bütün bunlar şilvərli banın təsərrüfat və məişət əhəmiyyətini artırırdı.

Naxçıvan və Abşeron bölgələrində yastı damlı evlərin üstündə məişət və təsərrüfat bölməsi kimi işlənən balaxana tikilirdi. Bundan fərqli olaraq, Muganda həmin məqsədlə yaşayış binasının

arxasında tikilmiş kiçik artırma, həmçinin, eyni adla «balaxana» adlanırdı. Muğan kəndlərində təsərrüfat məqsədi ilə yaşayış evinin yan tərəfində «qulaban» adlanan *artırma*, evin qənşərində isə «qulangəriş» adı ilə bəlli olan *eyvan* düzəldilməsi ənənə halını almışdı.

Quba bölgəsində ikimərtəbəli evlərin üst mərtəbəsinin döşəmə millərinin divardan kənara çıxan uclarının köməyi ilə tikilmiş «papaq» adlanan quraqlıq yenə də təsərrüfat məqsədi daşıyırdı. Buraya odun, kömür, ağac materialı yığır, minik atı bağlayır, araba saxlayırdılar.

Yaşayış evlərinin daxilində səliqə-sahman yaratmaq, paltar-palaz, yorğan-döşək, qab-qacaq, saxlanacaq boxça, mücrü və s. kimi ev ləvazimatını yığıb saxlamaq üçün müxtəlif növ divar açırları: (camaxatan, taxça, dolab (xaxra), rəf (ləmə), çıraqdan, sərđan və s. düzəldilməsi ənənəyə çevrilmişdi.

Arxaik ev tipləri olan kühül, qaradam (xaçkəran), qazma (gəmrə) üçün səciyyəvi təsərrüfat qurğularından biri də taxıl quyusu idi. Taxıl quyusu sucar olmayan dağətəyi kəndlərdə daha geniş yayılmışdır.

Ehtiyat taxıl tədarüku üçün bəzi kəndlərdə «xum» adlanan böyük küplərdən də istifadə edilirdi. Vaxtilə belə küplərdə ölkənin xristian əhalisi şərəb saxlamışdır. Qax rayonunda məskunlaşmış xristian ingiloyların həyətlərində basdırılmış bu cür böyük şərəb küplərinə indi də təsadüf edilməkdədir.

Əkinçilik və bağçılıq məşğuliyyəti ilə bağlı bir sıra əlavə təsərrüfat tikililəri də yaranmışdır. Çox vaxt yaşayış evindən bir qədər aralıda tikilən bu tip tikililərin bir qismi (quraqlıq, anbar, tağtaban, təndirxana, əl damı, «alma» və s.) zəmanəmizədək qalmaqdadır.

Əkinçilik və bağçılıqla bağlı tikililər ayrıca tikilməkdən əlavə, həm də onlara yaşayış evinin tərkib hissəsi kimi təsadüf edirdi.

Dirrik evi. Buraya un, taxıl, fırçın, sac, küpləmə ördək, küpləmə əzgil, küpləmə armud, asma ördək, çörək, ağırtı məhsulları, mətbəx ləvazimatı, təsərrüfat alətləri yığılırdı. Yaşayış məqsədilə istifadədən çıxmış köhnə qazma və ya kümə (daxma) çox vaxt «dirrik evi» kimi işlənidirdi.

Təndirxana. Keçmişdə kənd əhalisinin hamısı, şəhər əhalisinin isə bir qismi çörəyi özü bişirirdi. Bu səbəbdən də, hər bir ailədə müxtəlif növ çörəkbişirmə vasitələrinə təsadüf edilirdi. Bunların arasında təndir və sac daha kütləvi səciyyə daşmışdır. Təndiri yağmurdan qorumaq üçün onun üzərində, adətən, talvar tikirdilər. Yanğın ehtimalına qarşı, bir qayda olaraq, təndirxananı həyətin samanlıq, ot tayası yerləşən mal məhləsinin əks qütbündə tikirdilər.

Meyvəçiliklə məşğul olan kəndli həyətlərində «çörək təndiri»ndən əlavə, bir neçə ədəd «meyvə təndiri» də düzəldilirdi. Meyvə qurudulan təndir çörək təndirindən xeyli böyük qurulurdu.

Təndirxananı 4 ədəd haça (basdırma) üzərində tikirdilər. Haçaların başına bir cüt yoğun pərdi atandan sonra onların üzərinə nazik pərdilər düzüb üstünü «laş» və ya «carcı» adlanan şaxşüvəl ilə örtür, ən nəhayət axırda onun yastı damını torpaqlayırdılar. Təndirxanada təndirdən əlavə xörək və ya sac çörəyi bişirmək üçün açıq ocaq da qurulurdu. Yay mövsümündə, adətən, xörəyi açıq ocaqda hazırlayırdı, yaxud çay qaynadırdılar. Şəhər həyətlərində təndirxananın talvarı «zabaq» adlanan yarmaça ilə örtülüb üzəri torpaqlanandan sonra həm də suvanırdı. Şəhər təndirxanalarının damı bəzən çardalla örtülür, döşəməsi vaxtaşırı suvanıb xüsusi gil ilə şirlənirdi.

Quraqlıq (altıaçıq). Həyətin «eşik» səmtində azuqə ehtiyatı, əmək alətləri, nəqliyyat vasitələri və s. saxlamaq üçün «tağban», «tağtaban» və ya «altıaçıq» adlanan xüsusi talvar (çardaq) tikilirdi. Burada, həmçinin, nəhrə çalxalanır, yun didilir, ip əyirilir, yer hanası qurulurdu. Çox vaxt kəndi, god, ağac anbar (saqan), meyvə və taxıl səbətləri də burada saxlanılırdı.

Anbar (taxıl səbəti, taxta anbar, saqan). Əksər hallarda yaşayış evinin alt mərtəbəsində, otaqlardan biri anbar məqsədilə ayrılırdı. Bəzən isə həyətin bir tərəfində ayrıca anbar tikilir, orada taxıl, un, süd, meyvə, bostan məhsulları saxlanılırdı. İstifadə məqsədlərindən asılı olaraq ərzaq anbarı təsərrüfat alətləri saxlanılan quraqlıqdan fərqlənirdi.

Əmək aləti və məişət vasitələri saxlanılan anbar çox vaxt yaşayış evindən bir qədər aralıda tikilirdi.

Ərzaq anbarı *çubuq*, *gil*, *kötük* və *taxta* olmaqla, dörd növdə düzəldilirdi. Hörmə anbar ən çox cır fındıq çubuğundan hazırlanırdı. Bunun üçün əvvəlcə bir cüt palıd yarmacası üzərində

anbarın oturacağı qurulurdu. Bunun sayəsində onun yerini dəyişdirmək mümkün olurdu. Yarmaçaların üzərinə 10 sm qalınlığında ağac mıx ilə 3 ədəd palıd zabağı bərkidilirdi. Zabaqların kənarı «kankeş» adlanan rəndə ilə rəndələnib bir-birinə kip otuzdurulurdu. Sonra oturacağın kənarı boyunca bir-birindən 10-15 sm aralı olmaqla, deşiklər açıb oraya findıq çubuqları keçirirdilər. Anbarın ortası xaşal olsun deyə, deşiklər bir qədər çölə doğru maili vəziyyətdə bərkidilirdi. Nisbətən yoğun olan qabırğa çubuqlarının araları nazik findıq şüvülləri ilə hörülür, yarıya çatanda anbarın ağızı tədricən yığılıb daraldırdı. Anbarın başı açılmasın deyə, bir cüt çubuğu bir-birinə dolayandan sonra qabırğa çubuqlarının belinə fırladırdılar. Sonra anbar sarı torpaqdan tutulmuş samanqatışıq palçıq mala ilə suvanırdı. Suvağa, adətən, sünbül qılıçığı və ya saman püfəsi qatırdılar. Suvaq quruyandan sonra «singir» adlanan ağ gillə anbarı şirləyirdilər. Yerli əhalinin nəzərinə, singirdən hazırlanmış ağ şir bərəkət rəmzi sayılaraq «pak» hesab edilirdi.

Hörmə anbara çəltikdən başqa digər dənli bitkilərin hamısı, o cümlədən, un yığılırdı. Qalın yığıldıqda hərarət nəticəsində qıçırma verdiyindən çəltiyi anbara və ya başqa dərin qaba tökmək olmurdu. Məlum olduğu kimi, çəltik payızda yığıldığından kifayət qədər qurumayıb nəm qalırdı.

Azərbaycanın əksər bölgələrində geniş yayılmış taxta anbar Şəki-Zaqatala bölgəsində «saqan» adı ilə tanınırdı.

Taxta anbar (saqan), bir qayda olaraq, tam verməyən qovaq, söyüd və ya qarağacdan hazırlanmış əldəyonulma taxtalardan düzəldilirdi. Onun uzununu 2-3 m, eni 1 m, dərinliyi 1,2-1,5 m-ə çatırdı. Üstü düz olub baca ilə tamamlanan taxta anbardan fərqli olaraq, saqana açılıb-örtülən maili qapaq düzəldilirdi. Saqanın taxtaları onun dayaqlarına əvvəllər çiv vasitəsi ilə deşib-keçirtmə üsulu ilə, sonralar isə papaqlı mismarla bərkidilirdi. Saqandan fərqli olaraq taxta anbarın aşağı hissəsində siyirmə qapağa malik «dənlik» düzəldilirdi.

God tipoloji cəhətdən anbarın xüsusi növü olub meşə qovağının gövdəsinin kökə yaxın hissəsindən içəçən xüsusi isgənə ilə yonulub düzəldilirdi. Godun bir başına qovaq, palıd və ya narrat ağacından yonulmuş taxta qapaq vurulurdu. Onun ağızına, həmçinin, taxta qapaq düzəldilirdi. Ərzaq məhsullarını daha yaxşı saxladığından tumluq buğda, mərci, noxud və s. çox vaxt godda saxlanılırdı. Godun aşağı hissəsində dənə çıxartmaq üçün qapaqlı «dənlik» düzəldirdilər.

Kəndi mal peyini qatılmış gildən hazırlanırdı. Onu hissə-hissə, hər dəfə bir qarış hündürlüyündə hörüb qaldırırdılar. Bir qayda olaraq, kəndini qadınlar düzəldirdi. Onun hündürlüyü orta boylu adama boy verə biləcək qədər olurdu. Ölçüsündən (böyük-küçüklüyündən) asılı olaraq, kəndinin diametri 60-70 sm-dən 1m-ə qədər olurdu. Kəndi düzbucaqlı (oval) və girdə olmaqla iki formada hazırlanırdı. Əksər hallarda o, təndirsayağı girdə düzəldilirdi. Kəndinin ağız dibinə nisbətən bir qədər daralırdı. Onun divarı 7-8 sm qalınlığında olurdu. Bu məqsədlə kül səpilmiş sahədə mal peyini qatılmış gil kütləsini «bad» və ya «zobalaq» adlanan loğana halına salandan sonra onları bir-birinin üzərinə yapışdırırdılar.

Bir qayda olaraq, kəndi nəm tutmayan quraq yerdə düzəldilirdi. Kəndi hissə-hissə hazırlanıb başa çatandan sonra bir ay müddətində öz dəmində qurudulurdu. Kəndi tamam quruyandan sonra onun içəri və çöl üzü, əvvəlcə narın saman qatılmış sarı gil ilə, sonra isə ağ gil (singir) ilə şirlənirdi. Bununla da, mal peyini qatışığı hazırlanmış kəndi paklanmış olur və onda bərəkət rəmzi sayılan taxıl, yarma, un saxlanılırdı. Kəndidə, adətən, buğda, arpa və darıdan əlavə, həm də noxud, mərci, un saxlayırdılar. Un kəndisi hər il şirlənirdi.

Keçmişdə hər bir kəndli ailəsi müəyyən qədər ev quşları: toyuq, hindquşu, qaz, ördək saxlayırdı. Buna münasib də fərdi həyətlərdə «hin» adlanan kiçik damça düzəldilirdi.

«*Alma*». Alma-armudu uzun müddət salamat saxlamaq üçün, adətən, həyətin «eşiyə» bitişik sahəsində xüsusi meyvə çalası düzəldilirdi. Meyvəni həmin çalaya yığıb üzərini hərarət verməyən qıjı ilə örtür və üstünü torpaqlayırdılar. El arasında, xüsusilə, bağçılığın inkişaf etdiyi bölgələrdə bu «alma» adlanırdı.

Taxıl quyusu. Suvaq ərəzilərdə taxıl quyusu qazmaq əl vermirdi. Belə quyuda ancaq boyaq bitkisinin kökünü saxlayırdılar. Çünki boyaq kökü çox quruyanda özünün boyaq keyfiyyətini xeyli itirirdi. Boyaq bitkisi əkinləri tənəzzülə uğrayandan sonra boyaq quyusu da aradan çıxmışdır.

Taxıl quyusu ən çox dağ kəndlərində, qismən də dağətəyi kəndlərdə geniş yayılmışdı. Taxılı nəmədən qorumaq üçün quyunun döşəməsinə ot-alaf, saman tökməkdən əlavə, bəzən divarlarına çətən və ya həsir çəkirdilər.

Heyvandarlıqla bağlı tikililər. Ənənəvi təsərrüfat binaları arasında tipoloji zənginliyinə görə maldarlıq məşğuliyyəti ilə bağlı yaranmış tikililər üstün yer tutmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl, ənənəvi heyvandarlıq məşğuliyyətinin özünün çoxşaxəli olmasından irəli gəlirdi. Onun müxtəlif sahələrinin (qaramal, sığır, qoşqu heyvanları, qoyun, qoç, quzu, at, dəvə, ev quşları və s.) hər biri özünə məxsus təsərrüfat tikilisi tələb etdiyi kimi, onların yem ehtiyatının toplanması və saxlanması zərurəti ilə bağlı müvafiq tikililərə də ehtiyac duyulurdu. Heyvandarlıqla bağlı köməkçi təsərrüfat tikililərinin tipoloji zənginliyinin yaranmasında ölkənin müxtəlif bölgələrində inşaat materiallarının bol olması faktı da mühüm rol oynamışdır. Hər bir məhəlli ərazinin əlaltı inşaat materialı nəyə imkan verirdisə, maldarlar ondan bacarıqla istifadə edib öz təsərrüfat və məişətləri üçün gərək olan müvafiq yardımçı tikililər inşa etmişlər. Ənənəvi təsərrüfat tikili və qurğularının tarixən təşəkkül tapmış tipoloji zənginliyi də məhz buradan yaranmışdır. Bu işdə otarma üsulu (gəzərgi yem) ilə heyvan sürüləri bəsləyən elat əhalisindən fərqli olaraq yem tədarükü ilə məşğul olan oturaq maldarlıq məişət tərzində az rol oynamamışdır.

Yaylaq-qışlaq şəraitində heyvan sürüləri bəsləməklə məşğul olan elat obaları «sığırxana», «yataq», «binə» və s. adlarla bəlli olan qışlaqlarda qoyun sürüləri bəsləmək üçün *ağıl*, *vana*, *kəriskə*, *banıstan*, *küz*, *göyəbaxan* (kora), iribuynuzlu mal-qara saxlamaqdan ötrü *pəyə*, *tövlə*, *sığırxana*, at ilxısı və dəvə qatarı üçün *basdaray*, *qərəb* və s. tikilirdi. Bundan əlavə elat obaları yaylaqda heyvanların gecələməsi üçün *arxac* yeri seçir və ya *qalaq* düzəldirdilər.

Bundan fərqli olaraq, oturaq maldarlıqla məşğul olan kənd əhalisi *tövlə* və ya *pəyə* ilə yanaşı, qış üçün tədarük olunmuş heyvan yemini (ot, kövşən, saman) saxlamaq üçün bir sıra yardımçı təsərrüfat tikililəri (*mərək*, *samanlıq*, *talvar*, *tayalıq* və s.) düzəldirdi. Bunlardan əlavə, sağmal mal-qaranı sağmaq, yaxud ev heyvanlarına yem, duz, su vermək üçün *tövlə* və ya *pəyə*nin qabağında «baharbənd» və ya «çardağ» adlanan *talvar* tikilirdi.

Oturaq maldarlıqla məşğul olan əhali həm də əkinçiliklə məşğul olduğundan onlar xeyli miqdarda kənd təsərrüfatı alətlərinə (kotan, xış, mala, dırmıx, yığan, vəl, yaba, şana, kürək, dəryaz və s.), habelə bir sıra zəruri qoşqu nəqliyyatı vasitələrinə (araba, təkər, boyunduruq, çalı, kirşə, çəpə və s.) malik idilər. Bu alətlər çox vaxt quraqlıq, talvar və ya mərəkdə saxlanılırdı.

Ənənəvi təsərrüfat tikililərinin tipoloji növləri şəhər və kənd əhalisinin məişət tərzində, əmək məşğuliyyəti və iqtisadi tavanası ilə üzvü surətdə bağlı olub müxtəlif amillərin təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Eyni bir həyətdə həm əkinçilik, həm maldarlıq, həm də bağçılıqla bağlı müxtəlif səciyyəli təsərrüfat tikililəri cəmləşmişdi.

Etnoqrafik çöl tədqiqatları nəticəsində ölkənin əksər kəndlərində maldarlıqla bağlı təsərrüfat tikililəri üstün yer tutmuşdur. Onların bir qismi Ümumazərbaycan, az bir hissəsi isə məhəlli səciyyə daşıyırdı.

Tövlə. Ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyan bu təsərrüfat tikilisində, əsasən, mal-qara və at saxlanılırdı. Bununla belə, bəzən onu arakəsmə ilə bölüb az miqdarda qoyun da salırdılar. At və dəvə tövləsi nisbətən hündür tikilməsi və qapısının gen olması ilə seçilirdi. Abşeronda «basdaray» adlanan dəvə tövlələrinin damı çox vaxt daş tağbəndlə tikilirdi. Ən çox mal damı (pəyə) kimi istifadə olunan tövlə bir sıra bölgələrdə yaşayış binasının alt mərtəbəsində yerləşirdi. Bununla yanaşı, onu həyətin mal məhləsində ayrıca da tikirdilər. Tövlənin divarları çox vaxt çiy kərpicdən, bəzən isə daşdan hörülürdü. Tövlənin yeganə bir qapısı, «gözmək» və ya «külbə» adlanan balaca bir bacası olurdu. Mala alaf vermək üçün onun arxa divarı boyunca «axur» düzəldilirdi.

Qışlaqlarda tövlə əvəzinə «sığırxana» və ya «gəmrə» adlanan uzun *mal qazması* tikirdilər. Lakin onun çalası xeyli dayaz (0,5-1 m dərinlikdə) qazılırdı. Mal qazmasının ölçüsü mal-qaranın sayından asılı olaraq, böyük və ya kiçik olurdu.

Ağıl. Az miqdarda qoyunu olanlar həyətdə *ağıl* tikirdilər. Ağılın dam örtüyü tövləyə nisbətən alçaq və mafraqlı olurdu. Ənənəvi təsərrüfat tikililərinin bu növü Xəzəryanı düzənliyin əhalisi arasında «paraq» adlanırdı. Azərbaycanın qərb bölgəsində isə yay mövsümündə heyvan salınan və «xalxal» adlanan çəpərlənmiş sahəyə «paraq» deyilirdi. Quba bölgəsinin bir sıra

kəndlərində isə ağıl və ya paraq əvəzinə «məgəl» istilahı işlənirdi. Qarabağda buna «kərəskə», Qazaxda «kəriksə», Borçalıda «kərəksə» deyilirdi.

Xalxal- ətrafı kol çəpər və ya çaxçax vasitəsi ilə hasarlanmış dairəvi formalı, üstü açıq tikili olub isti mövsümdə mal, qoyun və ya at ilxısı salmaq üçün tikilirdi. Xalxalın qapısı doqqazla tamamlanırdı.

Xalxalın ətrafı daşqura hasarla tutulduqda o, «qalaq» adlanırdı. Qalaq ən çox yaylaqlarda, qismən isə yazdaq və küzdəklərdə tikilirdi. Qalaq gecələr ev heyvanlarını mühafizə edib saxlamaq məqsədi güdürdü.

Vana qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı olub daha çox dağətəyi kəndlərdə yayılmışdı. Vananın divarları çitəmə üsulu ilə qarğı və qamışdan, bəzən isə daşdan tikilirdi. Onun damı nisbətən hündür olub orta dirəklərin başına uzadılmış mil üzərində qurulurdu. Dam hər iki tərəfə doğru maili görkəm kəsb edirdi. Bunun üçün vananın nisbətən qısa olan yan haçalarının üstünə uzadılmış pərdilər orta milə nisbətən xeyli aşağıda dayanırdı. Mil ilə pərdilərin arasına sıx vəziyyətdə sallama düzüləndən sonra onların üstünə şax döşəyib üzərinə küləş, ot-alaf tökür və torpaqlayırdılar. Yağmuru keçirməsin deyə, çox vaxt onun torpaq damı həm də suvanıb şirlənirdi.

Düz qazma. Qışlaqlar üçün səciyyəvi təsərrüfat tikilisi olan bu qazma növünü el yaylağa qalxan zaman ev-məişət müxəlləfatını, təsərrüfat alətlərini, ehtiyat ərzaq məhsullarını gizləyib saxlamaq məqsədi ilə tikirdilər. Oba qışlağı tərک edib yaylağa qalxan zaman artıq qalmış barxana (xalça-palaz, yorğan-döşək, qab-qacaq və s.) düz qazmaya yığılıb gizlədilirdi.

Düz qazmanı tikmək üçün 1,5 dərinliyində düzbucaqlı formada çala qazıb üstünü pərdi, laş, şax, küləşlə örtüb torpaqlayırdılar. Qazmanın bu növünün yastı damı yer səthi ilə bərabər olduğundan onun mövcudluğu bilinmirdi. Onun yolağı «quyu-lağım» üsulu ilə düzəldilir və gizli saxlanılırdı. Hava keçməsin deyə, quyunun ağzı taxta qapaq və ya hörmə qapsaqla möhkəm bağlanıb, üstünə kandalaş, ot-alaf, bəzən isə torpaq tökülürdü. Qazmada «xəlvəti mal» saxlamaq üçün, adətən, onun yolağının qovuşduğu quyunun üstündə araba, çəllək, yəhər, navar və s. saxlayırdılar.

Yataq (qoyun yatağı). Qışlaqlar üçün səciyyəvi olan qoyun yatağı selab tutmayan hündür sahədə tikilirdi. Bunun üçün yataq yerinin orta xətti boyunca, araları 3-4 m məsafədə olmaqla, yoğun haçalar basdırıb üzərinə «sün» adlanan tir (mil) atandan sonra onun yanlarına bir ucu yerə söykənən 4-5 m uzununda pərdilər düzürdülər. Pərdi düzümünün üstünə şax, ləmbə, lıg, bəlim atırdılar. Bəzən isə yatağın damı qamışla örtülürdü. Bunun üçün qamış dərzilərini açıb yatağın balıqbeli damının üstünə səridilər. Yağış suyunu axıtmaq üçün yatağın yanlarına «qarım» çəkilirdi. Yatağın arxa kəlləsi maili formada olub, çubuq tərəcə və ya qamış qomu ilə örtülür, qabaq kəlləsi isə bir cüt qapsaqla bağlanırdı. Yatağın qabaq tərəfində qapsaqdan kənar qalan boşluqları yenə də çubuqla hürülüb tutulurdu.

Küz. Qoyunçuluqla məşğul olan oba və kəndlərdə, adətən, quzu salmaq üçün xüsusi küz tikilirdi. Bunun üçün həyətin mal məhləsi bölməsində müəyyən bir sahəni dövrələmə çəpərləməklə bir tərəfində giriş-çıkış yolu qoyulurdu.

Küz müxtəlif adlarla Azərbaycanın bütün bölgələrində geniş yayılmışdı. Şəkiddə «küzmək», Bərdədə «küzlük», Qazax-Gəncə bölgəsində «quzuluq» adı ilə bəlli olan küzün bala, orta və böyük olmaqla, müxtəlif ölçüdə tikilmiş üç növü qeydə alınmışdır. Ölçülərindən asılı olmayaraq küzün inşaat texnikası eyni idi. Qarabağda küzün divarı qarğı və ya qamışdan «tanan» üsulu ilə düzəldilirdi. Bunun üçün küzün hündürlüyü boyunca 30-35 sm dərinlikdə «xarım» adlanan xəndək qazandan sonra onun uzununu boyunca 15-20 sm dərinlikdə çalalar qazıb qarğı qomlarını onlara basdırırdılar. Daha sonra qarğı qomlarının araları xəndək boyunca qamış düzümü ilə tutulurdu. Sonra qom və qamış düzünlərinin arxası çöl tərəfdən xəndək torpağı ilə doldurulub tapdalanırdı. Bu qayda ilə küzün yan və arxa divarları əmələ gətirilirdi. Divarların möhkəm dayanması üçün onları qarğı qomları vasitəsi ilə iki yerdən qurşaqlayıb bağlayırdılar. Sonra küzün maili damı tikilirdi. Bunun üçün küz çalasının tən orta xətti boyunca başı haça dirəklər basdırıb başlarına «hambala» adlanan uzun mil uzadandan sonra hər iki yana doğru maili vəziyyətdə qarğı qomlarından ibarət sallamalar uzadırdılar. Qomlar milin üstündən aşırılardan sonra onların ucları bir-birinin içərisinə keçirilir və sallamaların üstündən ağac «burğu» vasitəsi ilə burulub

bərkidilirdi. Bəzən ağac əvəzinə sallama qarğı qomundan ibarət qurşaqlar bağlayandan sonra onların üzərinə şax döşəyir, onun üstünə isə qamış, liğ və ya cəyən töküdürlər.⁶²

Samanlıq. Yerə basdırılmış 4 və ya 6 ədəd haçanın üzərinə bir cüt yoğun sunaça (sün) atıb üstünə nazik pərdilər düzürdülər. Pərdilərin üstünü şaxla tutandan sonra onun üzərinə küləş töküdürlər. Samanlığın yanları çox vaxt çubuqdan hörülmə tərəcə ilə tutulurdu. Bunun üçün əvvəlcə samanlığın ətrafına haça payalar basdırılır, sonra onların araları tərəcə ilə tutulurdu. Samanı samanlığa doldurandan sonra qabağını qapsaqla bağlayırdılar.

Bütün yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, keçmiş şəhər və kənd əhalisinin, o cümlədən, köçəbə elatların fərdi həyətlərində toy-düyün, yas mərasimlərini keçirmək üçün müvəqqəti səciyyəli bir sıra tikililər (*toyxana, mağar dəyəsi, yasxana, yüyət yeri* və s.) düzəldilirdi. Mərasim başa çatandan sonra həmin tikililər sökülüb yığışdırılırdı.

¹ М.М.Гусейнов. Древний палеолит Азербайджана. Б.,1985.

² А.К.Алекперов. Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Б.,1960, с.149-151.

³³ А.Н.Мустафәев. Qobustanda qədim ev tipi-kühül haqqında. - «Azərb. EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası)», 1970, №3-4, s.188-196.

⁴ М.М.Нүсәйнов. Göst.əsəri, s.61.

⁵ Yенә orada.

⁶ И.Г.Нариманов. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Б., 1982.

⁷ Yенә orada, s.172.

⁸ Yенә orada, s.172-173.

⁹ И.М.Джафарзаде. Обследование циклопических сооружений Азербайджана. - «Изв.Аз.ФАН СССР», 1939, №3, с.67-70.

¹⁰ И.М.Джафарзаде. Циклопические сооружения Азербайджана. «Тр.Аз. ФАН СССР», т.55, Б.,1938, с.16-17; С.Ə.Хәлилов. Göst.əsəri, s.21-44.

¹¹ S. Qaşqay. Manna dövləti, B.,1993, s.51-56.

¹² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, X c. B., 1987, s.251.

¹³ Azərbaycan tarixi. B.,1993, s.78.

¹⁴ ASE, X c. B., 1987, s.521.

¹⁵ И.А.Бабаев. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э.-III в.н.э. Б., 1990, с.54.

¹⁶ ASE, X c. s.521.

¹⁷ М.Х.Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVIII вв.Б.,1982, с.25.

¹⁸ Yенә orada, s.23-24.

¹⁹ Г.Зардаби. Избранные статьи и письма. Б., 1962, с.44.

²⁰ Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində «həyəət» mənasında «məhlə» və «mülk» termini də işlənir. Buna Şirvan zonasında «dəngə» də deyilir (Бах: А.Н.Мустафәев. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 1977, s.25).

²¹ Д.Л.Сегал. Крестьянское землевладение в Закавказье. Тифлис, 1912, с.71.

²² М.Н.Насирли. Сельские поселения и крестьянские жилища Нахичеванской АССР. Баку, 1959, с.56.

²³ В.П.Кобычев.Поселения и жилища народов Северного Кавказа в XIX-XX вв. М.,1982, с.56.

²⁴ А.Н.Мустафәев. Göst.əsəri,s.22.

²⁵ Т. Q.Səlimov. Abşeronlular. Bakı,1993,s.143.

²⁶ «Eşik» türk termini olub «iş» sözü ilə «ik» şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmiş, iş görülən yer deməkdir.

²⁷ Ə.V.Salamzadə, Ə.Ə.Sadıqzadə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları. Bakı,1961, s.40-41.

²⁸ М.Н.Нәsirли. Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri. B.,1975, s.17.

²⁹ Н.Абелов. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии. - МИЭБГКЗК, VI с., II hissə, Tiflis, 1897, s.56.

³⁰ К.Т.Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964, с.96.

³¹ М.О.Косвен. Семейная община и патронимия. М.,1963, с.32.

³² А.Ф.Посербский.- Очерк Закатальского округа - «Кавказский календарь на 1866 г.», Тифлис, 1865.

³³ Q. T. Qaraqaşlı. Göst.əsəri, s.41.

³⁴ Yенә orada.

³⁵ А.Н.Мустафәев. Göst.əsəri,s.18.

³⁶ Н.Н.Мәммədov. Muğanın maddi mədəniyyəti (Avtoref.) Bakı,1996, s.7-8.

³⁷ К.М.Ибрагимов. Материальная культура Шекинской зоны в конце XIX-XX вв. (Автореф.) Баку, 1982, с.14.

³⁸ М.Н.Нәsirли. Göst.əsəri, s.53.

³⁹ Q. T. Səlimov. Abşeronlular. Bakı,1993,s.127.

⁴⁰ Q.Ə. Qeybullayev. Azərbaycanlılarda ailə və nigah. I hissə, Bakı,1994,s.109.

⁴¹ П.Н.Ягодинский. Экономический быт государственных крестьян западной части Бакинского уезда Бакинской губернии.- МИЭБГКЗК, т.П.,Тифлис, 1886, с.452.

⁴² Д.А.Кистенев. Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда Бакинской губернии.- МИЭБГКЗК, т. VII, Тифлис,1887,с.666

-
- ⁴³ Г.А.Раджабов. Пережитки сельско-общинного быта в дореволюционном Азербайджане (Автореф.) Б.,1966,с.26.
- ⁴⁴Н.А.Қулиев. Азәрбајсанда ailə məişətinin bəzi məsələləri. В., 1966, s.11.
- ⁴⁵ Q.T.Qaraqaşlı. Göst. əsəri, s.32.
- ⁴⁶С.П.Зелинский. Описание города Шемахи. Тифлис, 1896, с.10.
- ⁴⁷ Ə.V.Salamzadə, Ə.Ə.Sadıqzadə. Göst. əsəri, s.33-34.
- ⁴⁸ H.Sarabski. Köhnə Bakı., В.,1982, s.121-122.
- ⁴⁹ Yənə orada, s.126-127.
- ⁵⁰ S.P.Zelinski. Göst. əsəri, s.10.
- ⁵¹ A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.29.
- ⁵² A.N.Mustafayev. İngiloyların maddi mədəniyyəti. В., 2005.
- ⁵³Н.Н.Мəммədov. Muğanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). В.,2001, s.8.
- ⁵⁴ Azərbaycan tarixi.В.,1993, s.99.
- ⁵⁵ И.А.Бабаев. Города Кавказской Албании. Б.,1990,с.69.
- ⁵⁶Yənə orada, s.86; К.М.Мамедзаде. Строительное искусство Азербайджана. Б.,1983.
- ⁵⁷ İ.A.Babayev. Göst.əsəri, s.86.
- ⁵⁸ А.К.Алекперов. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Б., 1961, с.149-151.
- ⁵⁹ A.N.Mustafayev. Qobustanda qədim ev tipi – kühül haqqında. «Azərb. EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası)», 1970, №3-4, s.188-196.
- ⁶⁰ İ.H.Nərimanov. Göst.əsəri,s.172-173.
- ⁶¹ İ.M.Cəfərzadə. Göst.əsəri.
- ⁶² X.D.Xəlilov. Qarabağın elat dünyası. В., 1992, s.93-94.

GEYİM MƏDƏNİYYƏTİ

Ənənəvi geyimlərin ümumi səciyyəsi

XIX əsr Azərbaycan xalqının etnosiyasi tarixində ən mürəkkəb dövrlərdən biri olub, onun iki hissəyə parçalanması, beləliklə də, sosial-iqtisadi və mədəni-texniki cəhətdən müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı ilə səciyyələnir. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal torpaqları çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuş, cənub torpaqları isə İran əsarəti altında qalmışdır. Azərbaycan xalqının tarixi taleyində dərin iz buraxan bu parçalanma vahid etnosun siyasi və sosial-iqtisadi həyatının bütün sahələrinə, o cümlədən onun maddi və mənəvi mədəniyyətinin inkişaf meyllərinə təsirsiz qalmamışdır. Rusiya tərəfindən işğalın müstəmləkə məramından asılı olmayaraq, bu tarixi akt sayəsində Azərbaycanın şimal torpaqları uzun müddət xarici qəsbkarların basqınlarından, siyasətindən yerli feodal hakimlərin dağıdıcı ara müharibələrindən xilas ola bildi.¹ Bütün bu proseslər öz növbəsində xanlıqlar dövründə mövcud olan məhəlli təsərrüfat qapalılığına və feodal pərakəndəliyinə son qoymağa, Şimali Azərbaycan əhalisinin iqtisadi və mədəni həyatının qabaqcıl Avropa və rus mədəniyyətinə yaxınlaşmasına imkan vermişdir.²

Şimali Azərbaycanın iqtisadi işğalı, başqa sözlə, bu ərazinin təsərrüfat-iqtisadi cəhətdən mənimlənməsi, onun hərbi-siyasi işğalından bir qədər sonra baş verməklə, xeyli müddət davam etmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada kapitalizmin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq, Şimali Azərbaycan əyalətləri təsərrüfat baxımından Rusiya iqtisadi sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməyə, beləliklə də, Azərbaycan iqtisadiyyatı tədricən Rusiya və dünya bazarına cəlb olunmağa başlamışdır. Bu proseslər öz növbəsində Azərbaycanın şimal torpaqlarında feodal-patriarxal münasibətlərin sürətlə dağılmasına və kapitalist istehsal münasibətlərinin inkişaf etməsinə, beləliklə də, ölkənin kapitalist inkişafı yoluna düşməsinə əlverişli zəmin yaratmışdır.

Ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni-texniki həyatı üçün əlamətdar olan bu tarixi dönüş nəticəsində Bakıda və sənaye mərkəzlərinə çevrilməkdə olan digər Azərbaycan şəhərlərində burjuaziya və proletariat təşəkkül tapmağa başlamış, milli konsolidasiya prosesi güclənmişdir. Çarizmin mürtəce müstəmləkə siyasətinə baxmayaraq, işğaldan sonrakı dövrdə Azərbaycanın şimal əyalətlərində iqtisadi-ticarət əlaqələrinin güclənməsi, su və quru nəqliyyatı, xüsusilə dəmiryolu nəqliyyatının intensiv inkişafı, mətbu orqanların artması, rabitə vasitələrinin təkmilləşməsi və s. amillər mədəniyyətin, o cümlədən maddi mədəniyyətin inkişafında ümummillə xüsusiyyətlərin artmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla belə, ənənəvi maddi mədəniyyətin bir çox sahələrində, o cümlədən xalq geyimlərində ümummillə xüsusiyyətlər gücləndikcə məhəlli əlamətlər azalmağa başlamış, lakin tamam yox olmamışdır³. Ona görə də ümummillə geyim mədəniyyətinin təşəkkülü prosesində onun müxtəlif məhəlli variantları hələ də qalmaqda idi. Xanlıqlar dövründə daha da güclənmiş məhəlli xüsusiyyətlər tədricən zəifləməyə başlamışdır. Etnoqrafik faktlardan bəlli olduğu kimi, ümummillə geyim dəstlərinin təşəkkül tapmasında Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik bölgələrinin hər biri yaxından iştirak etmiş, bu mədəni sərvətin yaranmasına öz əməli töhfəsini vermişdir. Məhz bu səbəbdən də XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ümummillə geyim mədəniyyətinin etno-qrafik bölgələr üzrə fərqlənən məhəlli dəstləri və geyim dəbləri bir-birindən seçilirdi. Həm də bu məhəlli fərqlər təkcə terminoloji baxımdan deyil, eyni zamanda tipoloji cəhətdən də nəzərə çarpırdı.

Maddi mədəniyyətin digər sahələri kimi, ənənəvi geyimlər də sosial-iqtisadi həyat şəraiti ilə üzvi surətdə bağlı olub, xalqın əmək fəaliyyətinin, onun təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakterini, bədii-estetik zövqünü, cəmiyyətin ictimai qrupları arasındakı sosial-zümrə fərqlərini aydın şəkildə özündə əks etdirirdi. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın XIX əsr sosial-iqtisadi həyatı əvvəlki tarixi dövrlərdən xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Geyim mədəniyyətinin səciyyəsi baxımından bu dövr, hər şeydən əvvəl, tarix səhnəsinə burjuaziya və proletariattan ibarət yeni sosial təbəqələrin çıxması ilə diqqəti cəlb edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yeni dövr geyim mədəniyyətinin inkişafında təzə yaranmaqda olan milli burjuaziyanın xüsusilə böyük rolu olmuşdur. Feodal-zadəgan geyim və bəzək ənənələrini xeyli müddət davam etdirən Azərbaycan

milli burjuaziyası özünün mövcud ənənəvi geyim dəbini heç də tezliklə dəyişdirib Avropa libası ilə əvəz etməmişdir. Məhz bu səbəbdən də milli geyim dəbi ilə Avropa libası arasındakı üstüörtülü rəqabət XX əsrin əvvəllərində kəskin şəkildə davam etmişdir. Lakin burju saraylarında bərqərar olmuş labüd geyim dəbləri tədricən məğrur milli libasın tərklənməsini və Avropa geyim dəbini qəbul etməyi təkidlə tələb edirdi.⁴

Əvvəllər olduğu kimi, XIX əsrdə də geyim dəbi xalqın sosial-mənəvi həyatı ilə üzvi surətdə bağlı olub, köhnə geyim və bəzək ənənələrinin xeyli hissəsini qoruyub saxlamışdı. Bu cəhət özünü **bayram** və **mərasim** geyimlərində daha aydın büruzə verirdi.

Ümumşərq və Ümumqafqaz geyim ənənələrini xeyli dərəcədə mühafizə edib saxlamaqla yanaşı, XIX əsr Azərbaycan milli geyim mədəniyyəti özünə məxsus bir sıra məhəlli xüsusiyyətlərə də malik olmuşdur. Belə ki, XIX əsr Azərbaycan geyim dəstində əhalinin müxtəlif zümrə və ictimai qruplarına xas olan libas növləri, o cümlədən peşə mənsubiyyəti ilə bağlı geyim dəbləri yaranıb sabitləşmişdi.

XIX əsrin geyim dəblərində habelə o dövrün şəriətlə bağlı qəbul olunmuş etik normalarına da ciddi əməl olunduğu nəzərə çarpır. Məlum olduğu kimi, moda insanların daim təzələnmə məişət və estetik ehtiyaclarına müvafiq olaraq, ev əşyalarının, o cümlədən geyim formalarının qısa müddətli zahiri dəyişməsindən ibarətdir. Geyim dəbləri sahəsində zövqlərin dəyişkənliyi isə hər bir tarixi dövrün sosial-iqtisadi həyat səviyyəsi və dini-etik normaları ilə ölçülür. Bu mənada XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sənaye istehsalının inkişaf etməsi təkcə əhalinin həyat tərzinə deyil, habelə fabrik üsulu ilə hazırlanan geyim materiallarının növünə və keyfiyyətinə, buradan da mövcud geyim dəblərinə əsaslı təsir göstərmişdir.

XIX əsr geyim dəsti *biçim* üsuluna və *tikiş* texnikasına görə özündən əvvəlki tarixi dövrlərdə təşəkkül tapmış geyim tiplərinin davamı olsa da, yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq bəzi dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu cəhət özünü daha çox şəhərlərdə kübar geyim dəstində və *peşə* geyimlərində təzahür etdirirdi. Azərbaycan şəhərlərində kapitalist istehsal müəssisələrinin yaranması, əmək bölgüsünün artması, peşə və zümrə fərqlərinin dərinləşməsi müxtəlif növ peşə geyimlərinin yaranmasını zəruri etmişdir.⁵

XIX əsr Azərbaycan geyimlərində baş verən mühüm dəyişikliklərdən biri də ənənəvi *hərbi* geyim ünsürlərinin (*cövşən, dəbilqə, qolçaq*) və onunla bağlı olan *yaraq* növlərinin (*qılinc, qalxan, nizə, mizraq, əmud, şeşpər, ox, kaman*) tədricən gərəksizləşməsi və aradan çıxması olmuşdur. Təkcə kəmərdən asılan xəncər və çuxanın yaxasına düzülmüş, patrondaşı əvəz edən «vəznə» hələ də kişi libasının tamamlayıcı bəzək elementi kimi qalmaqda idi. Odlu silahların yayılması nəticəsində dəb düşmüş vəznə tədricən özünün əməli əhəmiyyətini itirərək, daha çox dekorativ bəzək elementinə çevrilmişdir.

Müasir dövr geyim mədəniyyətində bu vaxtdan etibarən *alt* və *üst* paltarının bir-birindən qəti surətdə ayrıldığı nəzərə çarpır. Fabrik üsulu ilə yüksək keyfiyyətli pambıq parça (ağ, çit, sətin) istehsalının artması əhalinin bütün ictimai zümrələri arasında alt paltarının geniş yayılmasına əlverişli zəmin yaratmışdır.

XIX əsr Azərbaycan geyimləri tipoloji cəhətdən əvvəlki yüzilliyin geyimlərindən o qədər də fərqlənmirdi. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində milli səciyyə kəsb etmiş Azərbaycan geyim dəstinin tipoloji nümunələri əslində feodalizm dövründə, xüsusilə də son orta əsrlərdə təşəkkül tapmış və xanlıqlar dövründə xeyli dərəcə məhəlli xüsusiyyət kəsb etmiş olan ənənəvi libas növlərinin bir növ davamı idi. Lakin bu dövrün geyim tiplərində *biçim* üsulu və *tikiş* texnikası baxımından müəyyən dəyişiklik, təkmilləşmə baş verdiyi nəzərə çarpır.⁶

Geyim dəstinin öyrənilməsi tarixindən. Bu vaxtdək Azərbaycanın yeni dövr geyimləri elmi ədəbiyyatda müəyyən qədər araşdırılmışdır. Bunlardan əlavə, Rusiya Xalqları Etnoqrafiya Muzeyində, Gürcüstan Dövlət Muzeyində, Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyində, Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, həmçinin, respublikanın digər şəhər və kəndlərində yaradılmış tarix-diyarşünaslıq muzeylərində XIX əsr geyimlərinə aid xeyli faktik material, əhalinin müxtəlif zümrələrinə və etnik qruplarına məxsus milli geyim nümunələri toplanmışdır. Onların bir qismi «Azərbaycan milli geyimləri» adı ilə 1972-ci ildə albom halında nəfis şəkildə nəşr olunmuşdur.⁷

Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrinə məxsus ənənəvi geyim və bəzək

nümunələrinin toplanması işinə XIX əsrin sonu və XX əsrin ibtidasında başlanmışdır. Qafqaz canişinliyinin mərkəzi olan Tiflis şəhərində fəaliyyətə başlayan Daşkov Muzeyinin və Sankt Peterburqdakı Rusiya Xalqları Etnoqrafiya Muzeyinin Qafqaz şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən toplanmış geyim komplektləri sonralar xeyli dərəcədə tamamlanıb zənginləşdirilmişdir. Bundan əlavə, həmin muzeylərin geyim və bəzək kolleksiyaları əsasında hazırlanmış rəsm, qrafik şəkil və cizgi işləri, habelə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinə aid fotomateriallar xalq geyimləri və ənənəvi zinət nümunələrini tədqiq etmək üçün mötəbər mənbəyə çevrilmişdir. Bu illüstrasiyalar arasında M.Tilkenin sulu boya ilə işlədiyi kişi və qadın geyim dəstlərinə aid rəsmlər, habelə A.S.Matyaseviç tərəfindən yenə də muzey materialları əsasında natural böyüklükdə çəkilmiş qızıl və gümüş zinət nümunələri diqqəti daha çox cəlb edir.⁸

Bunlardan əlavə, XIX əsrdə dərc olunmuş elmi və elmi-publisist məqalələrdə, habelə şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan fotosəkil və təsviri sənət nümunələri XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində dəbdə olmuş Azərbaycan milli geyimləri barədə müəyyən qədər təsəvvür yaradır. Bu cəhətdən görkəmli rus şərqşünasları P.Zubov⁹, N.Dubrovin¹⁰, İ.Berezin¹¹, M.Tkeşelov¹², İ.Stepanov¹³, B.Miller¹⁴, Q.Çursin¹⁵ və b. əməyi xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra etnoqrafik bölgələrin maddi mədəniyyətinin, o cümlədən milli geyim və bəzəklərin tədqiqi intensiv şəkildə almışdır. Bununla əlaqədar olaraq, etnoqrafik ekspedisiya və elmi səfərlər zamanı əldə olunmuş faktik materiallar əsasında ayrı-ayrı bölgələrin xalq geyimləri araşdırılmağa başlanmışdır. Bu cəhətdən Q.F.Çursin¹⁶, Ə.K.Ələkbərov¹⁷, Q.T.Qaraqaşlı¹⁸, Z.A.Kilçevskaya¹⁹, Ə.Ə.İsmayılova²⁰, E.Q.Torçinskaya²¹, A.Q.Trofimova²² və b. araşdırmaları peşəkarlıq baxımından diqqəti cəlb edir.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq xalq geyimləri etnoqrafik bölgələr (Şirvan, Gəncəbasar, Qarabağ, Şəki, Quba, Dərbənd, Muğan və b.) üzrə müntəzəm qaydada, zəngin etnoqrafik çöl materialları əsasında tədqiq olunmuşdur.²³

Xalq geyimlərinin tarixi-etnoqrafik bölgələr üzrə araşdırılması Azərbaycan geyim mədəniyyətinin ümumi (oxşar) və məhəlli (fərqli) xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verməklə yanaşı, həm də azərbaycanlıların qonşu xalqlarla etnomədəni əlaqələrini izləmək imkanı yaradır.

Geyim və bəzək materialları

XIX əsrin ilk qərindəndə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi həyatında ciddi dəyişikliklər baş verməsinə baxmayaraq, geyim məqsədi ilə həm yerli, həm də kənardan gətirilmə parça və dəri mallarından istifadə olunurdu. İşğaldan bir qədər keçəndən sonra vəziyyət dəyişməyə başlamış, yerli parça istehsalı tənəzzülə uğrayıb Rusiya və Avropa ölkələrinin ucuz manufaktura malları ilə əvəz olunmuşdur. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən iqtisadi işğalı XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən başlanmışdır.

Rusiya sənayesinin, xüsusilə toxuculuq manufakturalarının xammala olan tələbatını ödəmək üçün çar Rusiyasının hakim dairələri əsas diqqəti Zaqafqaziyanın xammal ehtiyatlarının mənimsənilməsinə yönəlmişdilər. Bu məqsədlə də xüsusi olaraq «Zaqafqaziya ölkəsində ipəkçiliyi və ticarət sənayesini inkişaf etdirən kompaniya» təşkil olunmuşdur. Şirkət müstəmləkələrdə yetişdirilən xammal ehtiyatları: ipək, yun, pambıq, qızılboya məhsullarının istehsalını təşkil edib, inkişaf etdirməyə və beləliklə də Zaqafqaziyanı özünün xammal bazasına çevirməyə çalışırdı. Layihədə deyilirdi ki, Zaqafqaziya ölkəsinin təbii sərvətləri o qədər rəngarəng və zəngindir ki, onları yalnız seçmək və emal etməklə fayda əldə etmək sərfəli olar. Bunlardan ən başlıcaları olan ipək, pambıq, qızılboya, qırmız və s. inkişaf etdirilməsi daha çox fayda verə bilər. İpək (barama), xüsusən cənub əyalətlərində daha çox istehsal olunur. Onun istehsalının genişləndirilməsi daha faydalı olardı.²⁴

Azərbaycanda ənənəvi parça istehsalının vəziyyəti 1836-cı ildə çapdan çıxmış «Rusiyanın Qafqaz arxasındakı əyalətlərinin statistik, etnoqrafik, topoqrafik və maliyyə baxımından icmalı»nda ətraflı əks olunmuşdur.²⁵

İcmallardan bəlli olur ki, Rusiya tərəfindən işğal olunana qədər Azərbaycanın bir sıra bölgələrində yerli karxana toxuculuğu hələ də qalmaqda idi. «İcmallar»ın Yelizavetpol (Gəncə-red.) dairəsindən bəhs edən hissəsində deyilir: «Yelizavetpolda manufaktura istehsalının mühüm

istiqlamətini ipəkdən parça və yaylıq hazırlanması təşkil edir. İndi burada toxucu dəzgahlarının sayı 200-ə qədər azaldığı halda, Cavad xanın dövründə onların miqdarı 375-ə çatırdı»²⁶. Başqa sözlə desək, Gəncə şəhərində toxucu dəzgahlarının sayı işğalın ilk vaxtlarındakından iki dəfə çox idi. Daha sonra həmin mənbədə deyilir: Şəhərdə ipək karxanalarından əlavə, ağ və qırmızı bez (şilə), habelə «cəlamayi» adlanan nazik pambıq parça istehsal edən 30 dəzgah vardı. Ümumiyyətlə, şəhərin toxucu müəssisələrində hər il 10.000 ədəd parça, müxtəlif çeşidli 15.000 yaylıq, 2000 ədəd ağ, 200 tikə qırmızı rəngli bez (şilə), 400 ədəd cəlamayi hazırlanırdı. Dairədə həmçinin, şalvar üçün parça, yundan çul, şal, palaz, xalça toxunurdu.²⁷

Həmin mənbədə, həmçinin, parça toxuculuğu işlərində şəhərin ətraf mahalları arasında ən çox Samux sakinlərinin seçilib fərqləndiyi və onların əla növ parçalar, xüsusilə ipəkqarıışıq parçalar və «cecim» adlanan pambıq parça hazırladıqları xəbər verilir.²⁸

XIX yüzillikdə ipəkçilik Azərbaycan əhalisinin mühüm məşğuliyyət növlərindən biri olaraq qalırdı. O dövrdə Şəki əyaləti təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən Zaqafqaziyada ipəkçiliyin başlıca mərkəzi sayılırdı. Şəki şəhər əhalisinin iqtisadi həyatında ipəkçiliyin başlıca yer tutması *şərbaflıq* və onunla bağlı bir sıra köməkçi sənət sahələrinin-*boyaqçılıq*, *şəridçilik* (qaytançılıq) *təkəlduz* tikmə və s.-nin geniş miqyas almasına səbəb olmuşdur. XIX yüzilliyin ortalarında Şəkiddə 14 minə yaxın ailə kümdarlıqla məşğul olurdu. Şəki kümdarları il ərzində 15 min puda qədər xam ipək hasil edirdilər. Bu bütün Zaqafqaziyada istehsal edilən ipəyin yarısına bərabər idi. Şəki ipəyinin bir qismi ölkə hüdudlarından kənara ixrac edilir, qalan hissəsi yerli şərbaftxanalara sərf olunurdu. Rusiya və Qərbi Avropanın fabrik məhsulları tərəfindən tənəzzülə uğradılan kустar ipək parça toxuculuğundan fərqli olaraq, milli kaloritə malik ornamental bəzəkli kəlağayı istehsalı Şəkiddə uzun müddət davam etmişdir.²⁹

Bu dövrdə Azərbaycanın qərb bölgəsi əhalisinin əsas geyim materialları yerli ustalar tərəfindən üfiqi toxucu dəzgahında kустar üsulla toxunmuş «qılıcı» şaldan, müxtəlif rəngli ipək və pambıq parçalardan, həmçinin, aşılınmış gön və dəridən ibarət olmuşdur.³⁰

Muğan əhalisinin əsas geyim materiallarını əldətoxunma yun və pambıq parçalar təşkil edirdi. Muğan qadınları cəhrə və əl iyində ayrılmış ipdən yer hanasında şal toxuyardılar. Muğanlılar ipək parçaları (tafta, darayı, qanovuz, atlas və s.) satılma yolla əldə edirdilər.³¹

Şirvanda geyim materialları (dəri, gön, ipək, yun və s.) hər bir ailənin özündə hazırlanırdı. Azərbaycanın başqa bölgələrindən fərqli olaraq, burada yun parça (şal) çox vaxt yer hanasında deyil, xüsusi mütəhərrik şal dəzgahında toxunurdu. Hər bir ailə şal dəzgahında öz ehtiyacını ödəməkdən əlavə, «bazar şalı» adlanan yun parça istehsal edirdi.

Şal bir qayda olaraq, küzəm yundan toxunurdu. Göyçay qəzası kəndləri küzəmi Şirvan düzündən yaylağa qalxan elatlardan, Şamaxı kəndliləri isə Qobustan tərəkmələrindən satın alırdılar. Şirvanda şal istehsalını zəruri edən amillərdən biri də burada küzəm ehtiyatının bolluğu olmuşdur. Yun parça «yalınqat», «əmələ», «ikiqat» olmaqla, müxtəlif növlərdə toxunulurdu.³² «İkiqat» toxunmuş şal sıx və zərif olub çox vaxt «dügürd» adlanırdı.

Bir qayda olaraq, xam şal isti suda «bişirilib» sıxlaşdırılırdı. Bu əməliyyat təpmə üsulu ilə görüldüyündən şalın bu növünə el arasında «təpmə şal» deyilirdi. Bundan fərqli olaraq, yer hanasında taxta «qılınc» vasitəsilə toxunmuş şal Azərbaycanın qərb bölgəsində «qılıcı şal» adı ilə tanınırdı. Bundan əlavə, keçmişdə şal parça dəvə yunundan da toxunur və «dügürd» adlanırdı.

Şal başlıca olaraq kişi üst geyimlərinin (çuxa, bürmə, başlıq, şalvar, dolaq və s.) hazırlanmasına sərf edilirdi.

Parça toxumaq üçün təkcə qoyun yunu deyil, dəvə yunu və keçi qəzilindən də istifadə edilirdi. Dəvə yunundan əla növ *mahud* toxunurdu. Azərbaycanda mahud istehsalının mühüm mərkəzlərindən biri Şirvan olmuşdur. Şamaxıda 1865-cı ildə hələ də 19 mahud karxanası işləyirdi³³.

Şirvanda yerli *ipək* parça istehsalı xüsusilə geniş yayılmışdı. Burada ipək istehsalının *ev peşəsi* və *karxana* toxuculuğu olmaqla, iki formasına təsadüf edilirdi. Şirvanda karxana şərbaflığının əsas mərkəzləri Şamaxı şəhəri, Basqal və Mücü kəndləri idi. Onlar xam ipəyi Şamaxı kəndlərindən əlavə, Şəki, Qaraməryəm, Bıdır, Vəndam, Qəbələ, İsmayılı, Ordubad, Kutaisi və Səmərqənddən gətirirdilər.³⁴

Rusiyada ipək toxuculuğunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanda xam ipək hasilatının sürətlə artması nəzərə çarpır. XIX əsrin 30-cu illərində Zaqafqaziyada illik ipək hasilatı 15.000 pud olduğu halda, həmin əsrin ortalarında onun miqdarı iki dəfəyə yaxın artaraq, 24-32 min puda çatmışdı.³⁵

Zaqafqaziyada istehsal olunan ipəyin əsas hissəsi diyarın başlıca ipəkçilik rayonları sayılan Azərbaycan əyalətlərinin payına düşürdü. «Qafqaz» qəzetinin 1854-cü il saylarının birində verilən məlumata görə, Zaqafqaziya ipəyinin böyük hissəsini Şamaxı quberniyası, xüsusilə onun üç qəzası: Şamaxı, Şuşa və Nuxa qəzaları verirdi.³⁶ Bu dövrdə bütün Zaqafqaziya ərazisindən hasil edilən xam ipəyin yarıya qədəri, yəni 15.000 pudu təkcə Nuxa qəzasının payına düşürdü.³⁷

Azərbaycanın ənənəvi ipəkçilik təsərrüfatı XIX əsrin ikinci yarısına uğurla qədəm qoymuşdu. 60-cı illərin əvvəllərində o, öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə çatmışdı.³⁸ Bu dövrdə ipəkçilik mərkəzinə çevrilmiş Nuxa (Şəki) şəhəri Rusiyanın cənubunda ən qızgın istehsal fəaliyyətinə malik şəhərlərdən biri olmuşdu. Burada hər il 50.000 pud xam ipək emal edilirdi.³⁹

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın ipəkçilik təsərrüfatları yenə də özünün köhnə, ənənəvi mərkəzlərində: Nuxa, Ərəş, Cəbrayıl, Cavanşir, Şuşa, Göyçay, Şamaxı, Quba, Naxçıvan qəzalarında və Zaqatala dairəsində cəmləşmişdi.⁴⁰

XIX əsrdə Cənubi Azərbaycan şəhərlərində də toxuculuq, boyaqçılıq geniş yayılmışdı.⁴¹ Təbrizdə pambıq emalı üzrə xeyli karxana fəaliyyət göstərirdi. Lakin bu dövrdə bəsit əl dəzgahlarında toxunmuş pambıq, yun, ipək və s. parçalar Avropanın müasir texnika əsasında işləyən fabrik məhsulları ilə rəqabət apara bilmirdi.⁴²

XIX yüzilliyin sonlarına doğru Cənubi Azərbaycan- dan ixrac edilən əmtəə malları xeyli azalmağa başlamışdı. Ən başlıcası isə pambıq, yun, barama, gön və s. kimi məhsullar ölkədən xaricə, əsasən, xammal şəklində aparılırdı.⁴³

Azərbaycanda parça istehsalı əvvəllər olduğu kimi, yenə də **boyaqçılıq** sənəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Yerli boyaqçılar təbii boyaq əldə etmək üçün, adətən, boyaq verən bitkilərin kök, yarpaq, qabıq, oduncaq və meyvələrindən istifadə edirdilər. Bu işlə peşəkar boyaq ustaları məşğul olurdular.

Qadın geyim dəsti

XIX əsr qadın geyim dəsti tipoloji cəhətdən Ümumazərbaycan səciyyəsi daşısa da, bir çox cəhətdən məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilib fərqlənirdi.

XIX əsr qadın geyim dəsti yenə də əyin (*alt* və *üst* paltar), *baş* və *ayaq* geyimlərindən ibarət olmaqla, tipoloji cəhətdən inkişaf etmiş daxili bölgüyə malik idi. Elmi ədəbiyyata «əyin libası» adı ilə daxil olan alt və üst paltar öz növbəsində çiyindən və beldən geyilmə olmaqla iki qismə bölünürdü. Çiyindən geyinilən libas növləri bəzi bölgələrdə «çiyindirikli», bel geyimləri isə «kəmərbəstə» adı ilə təqdim olunurdu.

Ənənəvi qadın geyimlərinin alt və üst libas növlərinə ayrılması geyim mədəniyyəti tarixində mühüm irəliləyiş baş verdiyini göstərən etnomədəni dəyərlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Beldən bağlanan alt paltar «dəyişəcək» adlanmaqla tarixən «iç don», «ara tumanı», «dizlik», «şəltə», «alt tumanı», «darbalaq», «ikibalaq», «cüt balaq» və s. adlarla bəlli olmuşdur. Çiyindirikli alt geyim növü isə isə «alt köynəyi», «bulaşa», «can köynəyi», yaxud «ara köynəyi» adlanmışdır.

Talışlar və tatlar arasında «şai», udinlərdə «qurat», ingiloylarda «peranqi», ləzgilərdə «perəm» adlanan köynək sabiq Qazax qəzasında «pirəən» formasında qeydə alınmışdır. «Perəm» və ya «pirəən» istilahlarının fars dilindən keçmiş «pirəhən» sözünün təhrif olunması nəticəsində yarandığı və Cənubi Azərbaycandan miqrasiya etmiş əhali qruplarına məxsus olduğu güman edilir.

Yuxarı zümrədən olan imkanlı qadınların alt geyimləri çox vaxt müxtəlif növ ipək parça materiallarından tikilsə də, biçim üsulu və tikiş texnikasına görə kasıb geyimlərdən o qədər də fərqlənmirdi.

Alt köynəyi. Azərbaycanın etnoqrafik bölgələrində geniş yayılmış alt köynəyi biçim

üsuluna görə bir-birindən o qədər də fərqlənmirdi. XIX əsrdə Şirvan qadınlarının alt köynəyi həm əldətoxunma, həm də satınalma pambıq parçalardan tikilirdi. Bu məqsədlə, əsasən, cülfa dəzgahında toxunmuş *bez*, qismən isə *midqal*, *şilə*, *qədək* və s. kimi satınalma pambıq parçalardan istifadə olunmuşdur.

Qadın alt köynəyinin ətəyi uzun və qısa olmaqla iki biçimdə hazırlandığı nəzərə çarpır. Çox vaxt uzun ətəkli köynəyin yanlarından çapıq qoyulurdu. Etnoqrafik çöl materiallarından göründüyü kimi, uzun ətəqli qadın köynəyi Quba bölgəsində «bulaşa» adı ilə məlum olmuşdur. Həm də burada «bulaşa» istilahı həm alt, həm də üst köynəyini bildirirdi. Kasıb ailələrdə alt və ya ara köynəyi bəzən rəngli parçalardan da tikilirdi. Belə halda o, eyni zamanda üst köynəyini də əvəz edirdi.⁴⁴

Alt köynəyi, adətən, «qatlama» üsulu ilə biçildiyindən onun çiyinləri tikişsiz olurdu. Köynəyin bu növünün qol oyuğu və qolları düz biçildiyindən onun qoltuğunun altına əlavə «xişdək» qoyulmurdu. Alt köynəyinin qolağzı bir sıra bölgələrdə «məcəli», yəni bilərzikli biçilib tikildiyindən onun arası azca yarıq olub, bir yerdən düymələnərmiş. Alt köynəyinin qolunun məcə ilə tamamlanması soyuqdan qorunmaq üçün əməli məqsəd daşamışdır. Bununla belə, alt köynəyinin qolağzı çox vaxt açıq qalarmış.

Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılan kolleksiyalardan bəlli olur ki, üst köynəyi kimi, alt köynəyinin də boynuna 3 sm hündürlüyündə dik «boyunluq» tikilərmiş.

Üst köynəyi kimi, onun da yaxası yarıq olub boğazın altından düymələnirdi. Köynəyin yaxası, adətən 3 ədəd düymə ilə, həm də sağdan-sola düymələnərmiş. Dözümlü olmaq üçün köynəyin yaxasına öz parçasından əlavə olaraq ikinci «qat» tikilərmiş.⁴⁵

Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılan sabiq Gəncə quberniyasının Bucaq kəndinə məxsus digər alt köynəyi yenə də qısa ətəqli olub əl ilə tikilmişdir. Gövdəsinin uzunluğu 63 sm-ə qədər olan bu köynəyin yaxa kəsiyinin ətrafı ensiz zolaq şəklində qara rəngli sapla tikmələnilib bəzədilmişdir. Bunun sayəsində köynəyin yaxa yarığının davamlı olmasını təmin etmək mümkün olmuşdur.

Köynəyin boynuna yenə də 3 sm enində dik boyunluq tikilmişdir. Şirvan qadınlarının köynəyindən fərqli olaraq, onun yaxası iki ədəd düymə ilə düymələnmiş, qolunun altına isə əlavə «xişdək» qoyulmuşdur. Qısa ətəqli digər köynəklər kimi, onun qolağzı məcəli tikilmişdir.⁴⁶

İmkanlı ailələrdə bəzən alt köynəyi qanovuzdan da tikilirdi. Bir qayda olaraq, əyine geyinilərkən alt köynəyinin ətəyi tumanın altına salınırdı. Qanovuzdan tikildə o, çox vaxt «ara köynəyi» kimi geyilərmiş. Kasıb qadınların alt köynəyinin düz biçilmiş yaxa kəsiyi nisbətən qısa olub, çox vaxt açıq qalırdı. Bəzən alt köynəyinin yaxa yarığı üçbucaq formada biçilir və açıq qalırdı.

Naxçıvan və İrəvan bölgələrində qadın köynəyinin ətəyi bir qədər uzun tikilirdi. İrəvan qadınlarının alt köynəyi dizdən bir qədər yuxarı olub, qolu uzun, düz və «xişdək»li tikilərmiş. Davamlı olmaq üçün alt köynəyinin yaxasına bir qarış enində ikinci «qat»ın qoyulması dəb halını almışdır. Bəzən xişdək uzun biçildiyindən qol altından başlayıb ətəyədək uzanır və bununla köynəyin gövdəsini genişləndirməyə imkan verirdi. İrəvan qadınlarının alt köynəyi çox vaxt ağdan, bəzən də güllü çit və ya kətandan tikilərmiş.

Muğan qadınlarının «uzunluq» adlanan alt köynəyi qolsuz, yaxası üçbucaq şəklində açıq olub, yerlilər arasında «sosi» adlanan ağdan tikilərdi. Qollu tikilən üst köynəyindən fərqli olaraq, onun ətəyi xeyli uzun olurdu.⁴⁷

Alt tumanı. Biçim etibarlı ilə üst tumanından o qədər də fərqlənməyən alt tumanı müxtəlif adlarla Azərbaycanın etnoqrafik bölgələrində geniş yayılmışdır. Şirvan qadınlarının alt paltarı «darbalax» adlanan dizlik ilə tamamlanarmış.⁴⁴

Şəkiddə qadın alt tumanı biçim etibarlı ilə üst tumanına bənzər olmuşdur. Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan və Şəki qadınlarına məxsus alt tumanı hər biri 64 sm enində altı «taxta»dan ibarət biçilməklə çitdən tikilmişdir. Tumanın uzunluğu 77 sm, hər balağının eni 192 sm, bel həcmi 172 sm-dir. Balaqlarının enli olmasına baxmayaraq tumanın paçasına 20x20 sm ölçüdə «miyança» tikilmişdir.⁴⁸ Bu tip tuman növü Azərbaycanın əksər bölgələrinə də «genbalaq» tuman adı ilə tanınırdı.

Naxçıvan geyim dəstində üst tumanı xeyli qısa olduğundan buna müvafiq olaraq, «şəltə» adlanan alt tumanı da nisbətən qısa biçilib tikilmiş. Gen balaqlı olmasına baxmayaraq, şəltənin paçasına əlavə «miyança» tikilirdi.

Ermənistan azərbaycanlıları arasında da alt tumanı «şəltə» adı ilə bəlli olmuşdur. Lakin İrəvanda geyinilən «şəltə» Naxçıvan şəltəsinə nisbətən, xeyli uzun olmuşdur. Burada şəltə, bir qayda olaraq, üst tumanından, təxminən dörd barmaq enində qısa tikilmiş.

Muğan qadınlarının alt bel geyimi Şirvan bölgəsində olduğu kimi, «dizlik» adlanırdı.⁴⁹ Maraqlı haldır ki, İrəvan və Naxçıvan bölgəsində, habelə Şimal-Şərqi Azərbaycanda dizlik «işdan» adı ilə qeydə alınmışdır. Bu sözün etimoloji mənası mənşə etibarlı qədim türkcə «iç don», «iş ton» sözlərindən olub, rusların «ştanı» sözü ilə oxşarlıq təşkil edir.⁵⁰

Ara tumanı. İlin fəsillərindən asılı olaraq, müxtəlif bölgələrdə sayı artıb birdən ona qədər çatan ara tumanı biçim üsulu və tikilişinə görə üst tumanından o qədər də fərqlənmirdi. Üst tumanına nisbətən o, qısa biçilir və az bəzəkli olurdu. Digər tərəfdən ortabab və kasıb ailəlidə çox vaxt köhnəlmiş üst tumanı ara tumanı yerinə geyilirdi.

Şalvar. Əməli əhəmiyyət kəsb edən və rahat geyim növü olan şalvar mütəhərrik elat məişətinə müvafiq həyatı ehtiyacdən yaranmışdır. Köçəbə məişət tərzinin minik nəqliyyatı ilə bağlı olması bu geyim tipini zəruri etmişdi. Bu mənada qadın şalvarı köçəri məişət tərzinə məxsus geyim növü sayılır.⁵¹ Elat qadınları ənənə olaraq, darbalaq şalvarın üstündən mütləq tuman geyərmişlər.

Tumanın uzun ətəyi hərəkətə mane olmasın deyə, elat qadınları, adətən, onun dal ətəyini paçanın arasından yuxarı çəkib nifənin qabaq tərəfinə sancırdılar. Beləliklə, gen tuman iki balaq şəklinə düşürdü.⁵² Keçmişdə Şirvan qadınları, xüsusilə padarlar «cüt balaq» adlanan və hər balağı beş-altı taxtadan ibarət biçilmiş bu cür şalvar geyinərmişlər.⁵³

Muğanda da cüt balağı ən çox elat qadınları geyərmişlər. Bu da onların yenə minik vasitələrindən çox istifadə etməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyində bir neçə dəst qadın alt geyimi mühafizə edilməkdədir.⁵⁴

Qarabağ bölgəsinə aid olan alt köynəyin uzunluğu 54 sm, qolunun (e.f.3231) uzunluğu 62 sm olub gövdəsi «qatlama» üsulu ilə biçildiyindən çiyinləri tikişsizdir. Qollarının üstündə bəzək məqsədi güdən xırda qırçınlar vardır. Qoltuq altına əlavə «xişdək» qoyulmuşdur. Köynəyin yanlarında 8 sm hündürlüyündə «peş» adlanan çapıq vardır. Qollarının ağzı və yaxa kəsiyi boyunca bafta tikilmişdir. Bütün bu ünsürləri tipoloji cəhətdən onu üst köynəyinə yaxınlaşdırır. Çox güman ki, onu ara köynəyi kimi geymişlər.

Gəncə bölgəsinə aid olan digər bir alt köynəyi (e.f.7979) qanovuzdan tikilmişdir. Onun gövdəsinin uzunluğu 70 sm, qolunun uzunluğu 65 sm-dir. Qolları düz biçilib, çiyini tikişsizdir. Qollarının altına «xişdək» tikilib. Boynu bafta ilə bəzədilmişdir.

Şəki qadınlarına aid olan başqa bir alt köynəyi /e.f.5891/ isə yenə də qanovuzdan tikilmişdir. Biçim etibarlı ilə o, Gəncə köynəyini xatırladır. Qatlama üsulu ilə biçildiyindən çiyini tikişsiz olub, qol altına yenə də «xişdək» tikilmişdir. Alt köynəyinin bahalı ipək parçadan tikilməsi faktı bir daha onun varlı kübar qadınlara məxsus olduğunu xəbər verir.

Üst paltarı. Mövcud tarixi-etnoqrafik məlumatlar, Moskva, Sankt Peterburq, Tiflis şəhərlərindəki dövlət muzeylərində, habelə Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyi, respublikanın əyalət şəhər və kəndlərindəki diyarşünaslıq muzeylərinin etnoqrafik fondunda mühafizə edilən faktik materialların təhlili XIX yüzilliyə aid Azərbaycan qadın geyimlərinin biçim üsulu və tikiş texnikasını, onların məhəlli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Bəhs edilən dövrdə qadın üst geyimləri *köynək, ləbbadə, çəpkən, nimtənə, arxalıq, baharı, küləcə, eşmək, kürdü, katibi, don, tuman, cüt balaq, çaxçur* olmaqla, tipoloji və terminoloji cəhətdən zəngin geyim dəstindən ibarət olmuşdur.

Üst köynəyi. Varlı qadınların üst köynəyi, adətən, qiymətli ipək parçalardan (darayı, qanovuz, mov, atlas), kasıbların köynəyi isə boyalı bez, çit və ya sətindən tikilirdi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə məxsus qadın köynəklərinin təhlili göstərir ki, varlı qadınların üst köynəyi əsasən ipək və qumaşdan, ən çox isə kустar üsulla toxunan qanovuzdan tikilmiş. Adətən, varlı

qadınların köynəklərinin qolunun ağzı, yaxa kəsiyi, boynu, ətəyi müxtəlif növ bəzəklərlə – bafta, çapara, sikkə, «kəsmə» üsulu ilə hazırlanan və «pilək» və ya «pərək» adı ilə bəlli olan müxtəlif səciyyəli çaxma metal bəzək düzümü, bəzən isə güləbətın, yaxud təkəlduz tikmə ilə bəzədilib süslənərdi.

Bir qayda olaraq, qadınların alt köynəyi kimi üst köynəyinin də yaxası boğaz altında bir ədəd düymə ilə, bəzən isə sıx tikilmiş, «həbabı» adlanan qızıl-gümüş düymələrlə düymələnirdi. Üst köynəyinin ətəyinin hər iki yanlarında çox vaxt «çapıq» qoyulurdu. Gözə yaxşı çarpmaq üçün çapığın kənarı, habelə, köynəyin qabaq ətəyi qıraqlama olmaqla, müxtəlif növ bəzək nümunələri ilə bəzədilirdi.

Köynəyin qabaq ətəyini bəzəmək məqsədi ilə «ətəklik» adlanan ayrıca ensiz parça üzərinə bəndlənmiş «kəsmə» pilək və ya pərək düzümü bənd edilirdi. Varlı qadınların «ətəkliyi» çox vaxt «arpa» adlanan qızıl və gümüş «kəsmə»lərdən ibarət tərtib edilirdi. Kasıb qadınlar toy-bayram köynəyinin ətəyini «qıyqac» adlanan rəngli parça zolaqları ilə bəzəyirdilər.

«Ətəklik» çox vaxt cərgə ilə düzülüb parça zolağı üzərinə bənd edilmiş «qulaqlı» qızıl və ya gümüş sikkələrdən, yaxud «kəsmə» adlanan müxtəlif formalı çaxma pilək və ya pərəklərdən ibarət düzəldilirdi. Bir qayda olaraq, pilək və ya pərək kəsmələr rəngli, həm də möhkəm parça zolağı üzərinə bəndlənirdi.

Hərəkəti məhdudlaşdırmamaq üçün çox vaxt qadın köynəyinin qolunun altına «xişdək» tikilirdi. Faktik materialların təhlili göstərir ki, xişdək başqa parçadan qoyulduqda, adətən o, köynəyin öz parçasının rənginə uyğun seçilirdi.

Ənənəvi qadın köynəyinin qollarının birləşməsi və qol yeri, adətən, «düz» biçilib tikilirdi. Elə köynəyin qoltuğunun altına əlavə xişdək tikilməsi zərurəti də məhz buradan irəli gəlmişdir. Təsədüfi deyil ki, sonralar qadın köynəyinin koftaya çevrilməsi prosesində onun qol yerinin qövsvari şəkildə, «oyma» üsulu ilə biçilməsi nəticəsində xişdək aradan çıxmışdır. Xişdəyin tətbiqinə başqa bir fakt da təsir göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, keçmişdə kустar üsulla toxunan parçaların ensiz olması səbəbindən «qatlama» üsulu ilə biçilən köynəyin gövdəsinə əlavə «en» verilirdi. Ensiz parça materialından tikilən köynəyin gövdəsinə enləndirmək məqsədi ilə xişdəyin aşağı hissəsini ətəyədək uzatmalı olurdular. Bunun sayəsində köynəyin gövdəsinə genişlənmək imkanı yaranmışdır.

Qadınların üst köynəyinin çiynində çox vaxt narın «qırçınlar», bəzən isə bir neçə xırda «çin» qoyulurdu. Bununla da tipoloji baxımdan bir-birinə çox yaxın olan kişi və qadın köynəkləri fərqləndirilirdi.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində üst köynəyinin boyu ölçü etibarlı ilə fərqli xüsusiyyət kəsb edirdi:

1) Naxçıvan, Bakı, Şəki, Qarabağ, Gəncə, İrəvanda yaşlı qadın köynəyinin uzunluğu yarım arşın hüdudunda (45-46 sm-dən 54 –55 sm-dək) olurdu;

2) Lənkəran qadınlarının üst köynəyi nisbətən uzun olub dizdən təxminən dörd barmaq yuxarıda qalırdı;

3) Azərbaycanın qərb bölgəsində, o cümlədən Borçalıda geyinilən uzun ətəkli qadın köynəyinin boyu 130-140 sm ölçüdə biçilib tikilirdi. Qərbi Azərbaycanda «don» və ya «gövdəli don» adı ilə bəlli olan bu geyim növü Quba bölgəsində «bulaşa» adı ilə geniş yayılmışdı;

4) Şirvan, Mil, Muğan düzlərinin tərəkəmə qadınları arasında, habelə Lənkəran, Sədərək və İrəvanda dəbdə olan köynəyin uzun ətəyi, üst tumanının üstündən aşağı buraxılmış.

Hərəkətin sərbəstliyini təmin etmək məqsədilə uzun ətəkli üst köynəyinin yanlarında, adətən, «yarıq» qoyulurdu.

Çox vaxt üst köynəklərinin qolları enli biçildiyindən çiynə yaxın hissədə qırçınlanırdı.

Ənənəvi parçaların eni köynəyin gövdəsinə kifayət etmədiyindən onun qollarının altından başlayaraq gövdənin yanları boyunca öz parçasından düzbucaqlı və ya trapes formada «calaq» verilirdi. Başqa sözlə ona əlavə xişdək tikilirdi. Parça materialının eni imkan verdikdə köynəyə «qoltuqaltı» əlavə olunmadığı kimi, «xişdək» də tikilmirdi. Qol üstü qırçımsız tikilmiş köynəyin qollarının enli olmasını və qolların hərəkət sərbəstliyini təmin etmək məqsədilə dirsəkdən başlayaraq, qollara dövrələmə qırçınlanmış əlavə enli parça tikilirdi. Xalq arasında qolun bu

hissəsi «yelpazə» adlanırdı. Maraqlı haldır ki, «yelpazə» qol növü təkcə köynəkdə deyil, qadın arxalıqlarında da nəzərə çarpırdı.

Şəki qadınlarının üst köynəyinin qoluna dirsəyədək əyri xətt boyunca, sonra isə biləyə qədər düz xətt boyunca əlavə parça verilirdi. Bunun sayəsində onun qolu yolu qismən genişləndirilirdi. Köynəyin bu növü «ləbbadə köynək» adlanırdı.

İrəvanda geyinilən uzun ətkli üst köynəyinin ön tərəfi 3 hissə parçadan ibarət biçilib tikilmiş. Köbəyin altına qədər olan birinci hissə ensiz, ikinci və üçüncü hissələrin hər biri əvvəlkindən bir qədər gen götürülərək büzmələnərmiş. Köynəyin ikinci və üçüncü tikələrini birləşdirən tikişin üzərinə, adətən, «ətəklilik» tikilmiş. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, keçmişdə Naxçıvanın Qarabağlar və Sədərək kəndlərində də buna bənzər üst köynəkləri dəbdə olmuşdur.

Azərbaycan qadınlarının ənənəvi üst geyimləri arasında «çəpkən», «nimtənə», «ləbbadə», «baharı», «don» və «məndülə» adları ilə bəlli olan **arxalıq** xüsusi yer tutmuşdur. Başqa sözlə, adları çəkilən üst geyim növləri tipoloji cəhətdən arxalığın məhəlli variantlarını təşkil etmişdir.

Çəpkən. Faktik materiallardan görüldüyü kimi, çiyindirikli üst geyim tipinə aid olan çəpkənin forması XVIII yüzillikdə olduğu kimi, heç bir məhəlli dəyişikliyə uğramadan Ümumazərbaycan xüsusiyyətini saxlamışdır. Əslində, hələ erkən orta əsrlərdə «qaftan» adı ilə tanınan bu geyim növü biçim üsuluna və tipoloji xüsusiyyətinə görə, Azərbaycan qadın üst geyimlərinin sanki əsası olmuşdur. Belə ki, «məndülə», «ləbbadə», «baharı» və «küləcə» adı ilə tanınan məhəlli səciyyəli çiyindirikli geyimlərinin biçim üsulu, tikiş texnikasını və forma xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdikdə bəlli olur ki, adları çəkilən libas növləri həmin geyim əsasında təşəkkül tapmışdır. Bunların arasında təkcə küləcə «Dədə Qorqud» dastanlarındakı «cübbə-çuxa»-nı xatırladırdı.

Bahalı ipək parçalardan (tirmə, məxmər, zərxara və s.) tikilən çəpkən «doğrama» biçim üsulu ilə kəsilmiş dördbucaqlı formalı parça tikələrindən hazırlanırdı. Çəpkən bir qayda olaraq, astarlı tikilirdi. Bu həm onun davamlılığını artırıb istifadə müddətini uzadır, həm də əl tikişlərinin üstünü örtməklə, paltarı səliqəli və cazibədar göstərirdi. Çəpkənin bütün kənar tikişləri boyunca onun üzərinə bəndlənən müxtəlif növ *bafta*, *zəncirə*, *köbə* və ya *haşiyələr* bəzək elementi olmaqdan əlavə, həm də əl bəxyələrinin üstünü örtmək kimi əməli məqsəd güdürdü.

Bel yerinə qədər bədənə kip biçilib tikilən çəpkənin beldən aşağı «omba» hissəsinə genişlik vermək üçün onun ətəyinin hər iki yanında tikiş xətti boyunca 10-12 sm hündürlüyündə çapıq və çıxıntı qoyulurdu. Bu da səbəbsiz deyildi. Keçmişdə, adətən, üst-üstə geyilmiş çoxsaylı (10-a qədər) büzməli-qırçınlı tumanların baş hissəsi qadının ombasını bürüdüüyü və həcmi böyütdüyündən çəpkənin beldən aşağı hissəsinin genişlənməsini tələb edirdi.

Çəpkənin «qondarma» qollarının altı, adətən, yarıq olurdu. Sonu xüsusi «əlçək»lə bitən qolun alt yarıqlarının kənarına tikiş xətləri boyunca bəzəkli düymələr və ilgəklər tikilirdi. Bu da soyuq və küləkli havalarda çəpkənin qol yarıqlarının düymələnməsinə və beləliklə də onların bütöv hala düşməsinə imkan yaradırdı. Bayırlıq-bayramlıq paltarı sayılan çəpkənin qondarma qolunun astarı daima görüldüyünə görə, bir qayda olaraq, onların astarını da rəngli ipək parçalardan tikirdilər.

Q.T.Qaraqaşlının müşahidələrinə görə, Kiçik Qafqaz bölgəsində çəpkən «zıbın», yaxud «zıvını» adı ilə bəlli olmuşdur. O, həmin geyim növünün Gəncə və onun ətraflarında da eyni adla geniş yayıldığını xəbər verir.⁵⁵

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, çəpkən, həmçinin, Bakı, Naxçıvan, Qarabağ, Şamaxıda eyni biçimdə olub, eyni adla qadın geyim dəstində mühüm yer tutmuşdur.

Qazaxda çəpkənə «arxalıq», sabiq Şəmsəddin mahalında isə «məndülə» deyilirdi. Burada o, əsasən, atlazdan tikildiyindən çox vaxt «atlaz arxalıq» adlandırılırdı. Tovuz mahalında arxalıq ən çox «məndülə» adlanan satınalma yun parçadan tikildiyi üçün həmin adla tanınırdı.

Çəpkən Lənkəran və İrəvanda «nimtənə» sözündən təhrif olunmuş «mintənə» adı ilə bəlli olmuşdur. Qarabağda isə bu geyim növü əvvəllər olduğu kimi, XIX əsrdə də «nimtənə» adı ilə tanınırdı.

Arxalıq (don). Astarlı çiyin geyimi olub, əsasən, tirmə, tafta, məxmər, atlaz, xara, zərxara

kimi bahalı parçalardan tikilirdi. Lakin kasıb qadınların arxalığı ucuz pambıq parçalardan da tikilirmiş.

Kübar qadınların arxalıqlarının yaxasına, bir qayda olaraq, qızıl və ya gümüşdən çaxmaqalib üsulu ilə düzəldirilmiş «qoza» düymələr tikilirdi. Arxalığın yaxasına düzölmüş bu böyük ölçülü düymə düzümü daha çox dekorativ bəzək məqsədi güdüdü.

Azərbaycanın şərq bölgələrində qadın arxalığı «don» adı ilə bəlli olmuşdur. Bel kəsiyinin formasına, yaxa və ətəyinin səciyyəsinə görə, qadın arxalıqları bir-birindən ayrılırdı.

Şəki, Bakı qadınları «qolçaq»lı arxalıq (don) geyərdilər. Bu qrupa məxsus arxalıqların qolu çox vaxt dirsəyə qədər düz biçilib tikilir, dirsəkdən başlayaraq ona qondarma qolçaq əlavə olunurdu. Qondarma qolçaq əməli əhəmiyyət kəsb etməyib bəzək məqsədi daşıyırdı. Bir qayda olaraq, qolçaq lazım gələndə «baharı» adlanan yarımqol arxalığa əlavə edilirdi.

Qarabağ və Gəncə qadınlarının arxalığı «nilufər» və ya «yelpazə» adlanan xüsusi qollara malik olması ilə seçilirdi. Arxalığın bu tipi Şirvanda «yerpazə arxalıq» adlanırdı.⁵⁶

Yaxa kəsiyinin formasına görə qadın arxalıqlarının müxtəlif variantları qeydə alınmışdır. Naxçıvan, İrəvan, Şəki, Lənkəran və Qazax qadınlarının arxalıqlarının yaxası xeyli dərəcədə bir-birinə bənzəyirdi.

Keçmişdə Azərbaycanın əksər bölgələrində düzbucaqlı və ya oval formada biçilmiş «açıq», yaxud «meydan yaxa»lı arxalıqlar daha geniş yayılmışdı. Bununla belə, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində biçim etibarlı ilə bir-birindən seçilən və müxtəlif adlarla bəlli olan arxalıq variantları da mövcud olmuşdur.

Baharı. Əsasən, sərin havalarda geyinilən, sıırıqlı və astarlı çiyin geyimi olmuşdur. Belə qədər bədənə kip tikilən baharıya, adətən, bəldən aşağı zərif qırıqlı uzun «ətək» əlavə olunurdu. Baharının qolu dirsəkdən yuxarı olub, yaxası «açıq» biçilirdi. Baharı ən çox Qarabağ, Bakı və Lənkəranda geniş yayılmışdı. Lənkəran qadınlarının baharısı biçim etibarlı ilə Bakı qadınlarına məxsus «don»u xatırladırdı.

Küləcə. Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmış mövsümi səciyyə daşıyan çiyindirikli geyim növü olan küləcə bahalı parçalardan (xara, zərxara, məxmər və s.), uzun ətkli və astarlı biçilib tikilirdi. Küləcənin qolu düz və dirsəkdən azca aşağı, yaxası boyvəboy «açıq» biçilirdi. Onun yaxa və ətəyinin kənarları boyunca tikiş xətlərinin üzəri məxmər və ya tafta parçadan kəsilmiş haşiyə ilə örtülürdü. Küləcəni bəzəmək məqsədi ilə, adətən, güləbətin tikmə, məlilə, bafta, zəncirə, qaragöz, sərmə, muncuqlu tikmə, piləkli doldurma və s. dekorativ vasitələrdən istifadə edilirdi.

Küləcə qadın geyim tipii kimi sabitləşsə də, keçmişdə onu kübar ailələrdə kişilər, xüsusilə gənc oğlanlar da geyərmişlər.

Küləcənin biçim elementləri və forma xüsusiyyətləri Dədə Qorqud dastanlarında adı çəkilən «cübbə» və ya «cübbə-don»u xatırladırdı. Hər iki geyim növünün kübar qadınlara məxsus olması faktı da onların vahid mənşəyə malik olub, birinin digərindən törədiyini söyləməyə əsas verir. Həm cübbə, həm də küləcə biçim etibarlı ilə Dədə Qorqud dastanlarında «qaftan» və ya «ton» adı ilə təqdim edilən üst geyim növünü xatırladırdı.

Qaftan yeni eranın əvvəllərində geniş yayılmış üst geyim tipi olub, genbalaq şalvar ilə birlikdə qədim türklərin dünya geyim mədəniyyətinə verdikləri töhfələrdən biridir. Romalılar, çinlilər və bizanslar həmin geyim tiplərini ilk dəfə onlardan əxz etmişlər.⁵⁷

Kürdü. Aşılınmış xəzdən tikilən kürdü çiyindirikli geyim növü olub, daha çox varlı qadınlar arasında dəbdə olmuşdur. Tüklü tərəfi içəri düşməklə, qolsuz biçilən və üzərinə qalın parçadan «üz» çəkilən kürdü mövsümi səciyyəli isti geyim növü sayılırdı. Bir qayda olaraq onun qol yeri, yaxasının hər iki kənarı, ətek və yan çapıqları boyunca ensiz xəz zolağı tikilərək bəzədilirdi. Dövrələmə xəz zolağı bəzək olmaqdan əlavə, həm də soyuğu buraxmadığı üçün əməli məqsəd daşıyırdı. Bəzən kürdünü qalın parçadan biçir və astarı ilə üzünü yun qoyub sıırırdılar. Bu halda, yenə də onun qol yeri, yaxa və ətəyinin kənarlarına xəz haşiyə tikilirdi. Xəz haşiyəyə paralel olaraq üzlüyün kənar tikişlərinin üstünə çox vaxt bafta bənd edilirdi.

Kürdünün üzərinə, adətən, tirmə, xara, məxmər və s. kimi qalın parçalardan üzlük çəkilirdi. İmkansız ailələr xəz əvəzinə kürdünün yaxa və qol oyuqlarının kənarlarına bafta tikərmişlər.

Kürdü bədənin ölçüsünə müvafiq kip tikildiyindən onun yanlarında 10-12 sm uzunluğunda «çapıq» və «çixıntı» qoyulardı.

Eşmək. Aşılarmış xəzdən biçilmiş və üstünə parça üzlük çəkilmiş, eşmək mövsümi səciyyəli isti geyim növü sayılırdı. Dağ kəndlərində eşməyin üzü ilə astarı arasına yun qoyub sıyrıarmışlar. Bu səbəbdən də bəzi bölgələrdə o, «sırıqlı» adlanırdı. Eşmək biçim etibarı ilə kürdüyə çox yaxın olub yalnız yarım qollu tikilməsi ilə ondan fərqlənirdi.

Eşməyin qolu dirsəyə çatacaq qədər qısa biçilib tikilirdi. Onun qolağzı, yaxa və ətəyinin kənarları kürdüsayağı xəz haşiyə ilə bəzədilirdi. Qolların sərbəstliyini təmin etmək üçün onun qoltuqaltında iri «çapıq» qoyulurdu. Eşməyin xəz haşiyəsinin ətrafları çox vaxt bafta ilə bəzədilirdi.

Eşməyin qabağı açıq qaldığından ilgə-düyməsiz tikilirdi. Soyuq vaxtlarda arxalığın altından geyilən eşmək, əsasən, varlı qadınların geyim dəstinə daxil idi.

Canlıq (içlik) mövsümi səciyyəli qadın geyimi olub, xüsusilə imkansız, kasıb ailələr arasında geniş yayılmışdı. Biçim etibarı ilə kürdü və eşməkdən o qədər də seçilmirdi. Lakin onlardan fərqli olaraq, canlılığın həm üzü, həm də astarı parçadan biçilir və arasına yun qoyulub sıyrılırdı. Eşməkdən fərqli olaraq, onun boyvəboy açıq yaxasına ilgə-düymə tikilirdi. Canlılığı qışda həm qadınlar, həm də kişilər geyinirdilər. Qərbi Azərbaycanda «içlik» («işdik») adı ilə bəlli olan bu geyim növü Muğan qadınları arasında «yələ» adlanırdı. Yələ çox vaxt qırmızı və ya yaşıl məxmərdən tikilirdi. İmkanlı qadınların yələ qoza düymələrlə düymələnərmiş.⁵⁸

Bir qayda olaraq, üst paltarının altından geyilən canlılığın üzü ilə astarı arasına yun qoyulub sıyrıldığı üçün «sırıqlı» da adlanırdı.

Tipoloji cəhətdən çox yaxın olan kürdü, eşmək və canlıq (içlik) eyni mənşədən, çox güman ki, qədim dövrün ilk geyim tiplərindən olan dəri bürüncəkdən törəmişdir. Bu geyim növlərinin hər üçü düzyaxa olur və ön qanadlarının açıq qalması ilə fərqlənirdi.

Ləbbadə ən çox Şəki, Bakı və Şamaxıda geniş yayılmış, astar adlanan araqatı ilə birgə sıyrılmış üst çiyin geyimi olmuşdur. Ləbbadənin qolları dirsəyədək düz biçilib tikilir, qoltuq altında iri yarıq qoyulurdu. Ləbbadəni həm yarım, həm də bütöv qollu biçib tikirdilər. Bu halda onun qolunun qabağına dekorativ məqsəd daşıyan «qolçaq» əlavə edilirdi. Ləbbadə bir ədəd kürək (arxa), qabaq qanadları və qollar olmaqla, üç hissədən ibarət biçilib tikilirdi.

Ləbbadənin kənar tikişləri boyvəboy müxtəlif növ baftalar, zəncirələr tikilirdi. Bundan əlavə onun qabaq qanadlarının kənarı qızıl və ya gümüşdən düzəldilmiş «qoza» düymələrlə bəzədilirdi. Ləbbadənin qoluna əlavə edilmiş dekorativ qolçağının alt yarığının kənarlarına gümüş asmalar düzər, yaxasına isə gümüş «qotaz» bağlayar, çiyinlərindən «quşpara» və ya «zınqırovlar» tikərdilər.

Şəki və Şamaxıda varlı qadınların geydiyi ləbbadənin qollarına çox vaxt xəz haşiyə tikilər, yan çapıqın genişliyini təmin etmək üçün onun kənarına üçbucaq formalı parça kəsib «çixıntı» əlavə edilərmiş. Onu xüsusi olaraq tikilmiş «ləbbadə köynəyi»nin üstündən geyərmişlər.

Katibi. Ən çox Borçalı qadınlarının geyim dəstinə daxil olduğu nəzərə çarpır. Üstü butalı atlazdan biçilmiş katibinin ətəyi uzun və bürmüli olub, dekorativ səciyyə daşıyan qollarına altı yarıq qolçaq əlavə olunur, yaxasının ətrafına isə dövrələmə xəz tikilirdi. Katibinin uzun ətəyinin, yaxasının və qol yarığının kənar tikişləri boyunca qara sətindən «kəbə» tikilib bəzədilirdi. Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılan katibinin boyunun çox uzun (ətəklə birlikdə 124 sm) və yaxasının açıq qalması qədim geyim tipii olan «cübbə»ni xatırladırdı. Sabiq Borçalı mahalının Qaracalı kəndinə məxsus katibi biçim etibarı ilə bundan yalnız xəz bəzəyinə görə fərqlənirdi. Belə ki, xəz haşiyə onun ətəyinin ətrafına və qollarının ağzına dövrələmə tikilmişdir. Bundan əlavə, Qaracalı qadınlarına məxsus olan katibinin çiyinlərinə ilgəklər bəndlənmişdir.⁵⁹ Görünür, katibini geyinərkən əlavə asma boyun bəzəklərindən istifadə edildi üçün onun yaxasına xəz qoyulmamışdır. Qiymətli metallardan hazırlanmış ağır zinət və yaxa bəzəkləri, adətən, bu ilgəklərdən asılmış.

Üst tumanı. Faktik materiallar göstərir ki, keçmişdə Azərbaycan qadınları mövsümdən asılı olaraq, üst-üstə, çox sayda (10-a qədər) tuman geyərmişlər.

Tumanların sayı və uzunluğu müxtəlif olurdu. Naxçıvan, İrəvan, Təbriz və Gilan

qadınlarının tumanları qısa olması ilə fərqlənirdi. Onların orta uzunluğu 50 sm-dən 75 sm-dək olurdu.

Naxçıvan qadınlarının tumanlarının ətəyi çox zəngin bəzədilirdi. Tuman ətəyinin bəzədilməsində muncuqlu tikmə, məlilə, pələk, gümüş burmalar, doldurma və s. tikmə növlərindən istifadə edilirdi. Tumanın ətəyini bəzəmək imkanı olmayan kasıb qadınlar onun ətəyinə əlvan rəngli parçadan bir neçə cərgə haşiyələr tikərmişlər. Ətəkliyin bu növünə «qıyqac» deyilirdi.

Keçmişdə «genbalaq» tumanlar daha çox dəbdə olmuşdur.

Qadın tumanlarının beli *lifəli*, yaxud *köbəli* olub, «qarmanlı» /qırçınlı/, yaxud «çimdikli», yəni büzməli tikilirdi. Muğan qadınları tumanın balağına, adətən, iki cüt «sırınma», iki ədəd qırçın vururdular. Balaqda olan qırçınların arasına bir ədəd «çapara» qoyulurdu. Bəzən isə çapara əvəzinə gümüşü bafta da bənd olunurdu.⁶⁰

İrəvan mahalında varlı qadınların üst tumanları topuğa qədər uzun olmuş. 3-4 taxta parçadan tikilən bu tumanlar *büzməli* və *qırçınlı* olmaqla iki cür tikilmiş.

Tumanın belinə nifə tikilib «belbağı» (xonçar) salınmış. Belbağı xüsusi bağtoxuma dəzgahında toxunmuş. Şirvan bölgəsində o, «şalabəndçü», Şimal-Qərbi Azərbaycanda isə «xoncar dəzgahı» adlanmışdır.

Meyzər /önlük/ - etnoqrafik materiallar Azərbaycanda «meyzər», «döşlük», «önlük» adı ilə bəlli olan və iş paltarları sayılan xüsusi geyim növünü də təsbit etmişdir. İş görəndə zaman onu həm qadınlar, həm də kişilər geyərmiş. Lakin ölkənin bir sıra bölgələrində meyzər həm də qadın geyim dəstinin zəruri tərkib hissəsinə çevrilmişdi.

Azərbaycanın bir sıra regionlarında, o cümlədən Gəncə-Qazax bölgələrində döşlükdən əlavə, bəldən bağlanan «önlük» də geniş yayılmışdı.

Çaxçur. XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər Azərbaycanın bir sıra bölgələrində geniş yayılmış çaxçur bayır geyimi hesab edilirdi. Çaxçur ayrı-ayrılıqda iki ədəd gen balaqdan ibarət tikilməklə, həm də abır libası sayılmış. Küləkli Bakı şəhərində küçəyə çıxan zaman üst paltarını külək qaldırmasın deyə qadınlar çaxçur geyərmişlər.

Çaxçurun balaqlarının ayaq hissəsi büzməli olub, «topuqluq» və «üzəngi» ilə tamamlanırdı. Çaxçurun biçimi cütbalaq tuman və ya şalvarın biçimindən xeyli fərqlənirdi. Belə ki, çaxçurun hər balağı ayrılıqda trapes formada kəsilib bütöv parçadan tikilirdi.

Çaxçurun balaqları torba formasında ayrı-ayrılıqda tikildəndən sonra onların baş hissəsi üçbucaq şəklində açıq qalır və «künc» əmələ gətirirdi. Çaxçurun balaqları qıçlara geyinildəndən sonra həmin «künc»lərin ucu tumanın nifəsinə keçirilib bərkidilirdi. Bəzən isə çaxçurun küncləri əlavə belbağı ilə bağlanırdı.

Keçmişdə çaxçur təkcə Azərbaycanda deyil, qonşu Şərqi ölkələrində də geyilmişdir. İranda geyinilən çaxçurun ölçüləri Azərbaycan, xüsusilə Bakı qadınlarının çaxçurundan fərqlənirdi.

Abşeron qadınları uzun tumanlarının şaxlığını pozmamaları üçün çaxçuru daha gen tikirmişlər. Naxçıvan qadınlarının tumanı qısa olduğu üçün onlar nisbətən dar çaxçur geyinirmişlər. Çaxçur əyinə geyinildikdən sonra iki yerdən, topuqdan və dizdən xüsusi bağ vasitəsilə bağlanırdı.

Baş geyimləri. XIX yüzillikdə qadın baş geyimləri tipoloji cəhətdən əvvəlki yüzilliklərin baş geyimlərindən o qədər də fərqlənmirdi.

Qadınların ənənəvi baş geyimləri, *örtmə*, *geymə*, *tikilmə*, *sarınma* olmaqla müxtəlif tipoloji qruplara bölünür. Bunların arasında örpək xüsusi yer tuturdu.

Baş örtükləri öz növbəsində bir neçə qrupa bölünürdü. Bunların arasında şal, yaylıq, örpək, cuna (çikila), qıyqac (qəsabə), kələğayı (çarqat) daha çox dəbdə idi.

Baş və üz örtükləri «bağlanma» və «bəndləmə» olmaqla, həmçinin iki qismə ayrılırdı. Parça materialına görə bir-birindən seçilən bu tip baş geyimlərinə: *sərəndaz*, *bənarə*, *örpək* (qaz-qazı, naz-nazı), *yaylıq*, *kələğayı*, (heratı, çarqat), *tülü*, *cuna* (çikila), *çadra* (çarşab), *baş şalı*, (kəşmiri şal, tirmə şal), *boğazaltı*, *ləçək*, *qıyqac*, *qaşbənd*, *xınabənd*, *rübənd*, *niqab*, *duvaq* və s. daxil idi.

Geymə (tikili) və *sarınma* baş geyimlərinə: *çutqu* (tülü), *təsək*, *araxçın*, *küləh* (*səbküləh*),

çalma, dingə, düyməçə və s. daxil idi.

Çutqu (tülü). Şəki, Quba, Şamaxı və Bakıda geniş yayılmış *çutqu* qadının saçlarını yığcam saxlayan xüsusi saç torbası rolunu oynayırdı. Bu səbəbdən də onun ölçüsü hər kəsin başının dövrəsinə çata biləcək və hörüklərin boyuna müvafiq ölçüdə götürülürdü. Şəki bölgəsində daha çox «tülü» adı ilə bəlli olan *cutqu* hər iki ucu açıq torbanı xatırladırdı. Tünd rəngli ipək parçalardan, həm də astarlı tikilən *çutqunun* hər iki ucuna bəzək vurulurdu.

Çutqunun baş tərəfi axıradək tikilməyib bir qarış ölçüdə qulaqcıq formasında sərbəst buraxılırdı. *Çutqunu* başda saxlamaq üçün qulaqcıqların uclarına uzun «qatma» (şərid, qaytan) tikilirdi. Qatmalar baş ətrafına dolanandan sonra boyunun arxasında bir-birinə bağlanırdı.

Çutqunun kənarları bəzəkli olsa da, başa geyilərkən onun önünə «çutquqabağı» və ya «alınqabağı» (alınlıq) adlanan baş bəzəyi tutulurdu.

Araxçın (təsək) tərgötürən vasitə kimi əməli vəzifə daşmasına baxmayaraq, ona müxtəlif rəngli ipək və ya güləbətın sapla al-əlvan bəzək vurulurdu. *Çutqu* və ya *tülüdən* fərqli olaraq, *araxçının* ön tərəfdən gözə çarpması eyib sayılmırdı. Belə halda, *araxçın*, eyni zamanda, *çutquqabağını* əvəz edirdi. *Araxçın*, adətən, «boğazaltı» və ya zəncirəli qızıl, yaxud gümüş «qarmaq» vasitəsilə başa bəndlənib bərkidilirdi. Sonra bəzəkli baş sancaqları vasitəsilə örpək, kələğayı və s. ona bənd edilirdi. Bunun sayəsində sərəndaz tipli baş geyimlərinin sürüşüb başdan düşməsinə yol verilmirdi.

Təsək. Adətən, gəlinlər toy günü başlarına qiymətli qalın materialdan hazırlanmış *təsək* qoyurdular. Ədəbiyyat məlumatlarından göründüyü kimi, onun üzərinə çox vaxt iki sıra sikkə pul bənd edilir və bununla da gəlinin alını bəzədilirdi.⁶¹

Duvaq. Toy günü bir qayda olaraq, gəlinin başına *duvaq* salardılar. Bu barədə bir bayatıda deyilirdi: «*Duvaq* salın üzünə, gəlməsin gözə dilbər».⁶²

Örtmə və bağlama baş geyimləri sərbəst halda istifadə olunmaqdan başqa, çox vaxt tikili baş geyimlərinin üstündən örtülürdü. Bu qrup baş geyimləri Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif cür bağlanırdı.

Qarabağda *araxçının* üstündən örtülən *kələğayı* qıyğacı qatlanandan sonra ortası alının üstünə düşmək şərtilə, onun hər iki ucu boğaz altında qarşı-qarşıya gətirilərək, sağ ucu sol çiyindən arxaya atılır, sol ucu isə sağ çiyindən geri qatlanır.

Şirvan bölgəsində qadın *araxçını* çox vaxt «*təsək*» adlandırılırdı.⁶³

İmkanlı ailələrdə *araxçın* və ya *təsəyə* bənd edilmiş qiymətli ipək *örpəklər* başa salınandan sonra onun qanadları sərbəst şəkildə kürəyin arxasına atılırdı.

Şamaxıda *çutqunun* üstündən qıyğacı qatlanmış ipək *yaylıq* örtmək dəb halını almışdı. Yaylığı başa örtmək üçün onun ortası alına düşmək şərtilə, ucları arxaya aparılıb hörüklərin altından çal-çarpaz keçirilirdi. Daha sonra yaylığın qanadları qabağa qaytarılır və öndə hər bir qanadı geriye döndərilməklə, yenidən boyunun ardında bir-birinə bağlanırdı.

Soyuq vaxtlarda başa *kələğayı* *çalma* bağlayandan sonra onun üstündən əlavə *şal* örtürdülər.

Q. Qaqarının 1840-cı ildə çəkdiyi «Şamaxılı rəqqasə» rəsminə *çutqunun* üstündən salınan örpəyin ucları sərbəst buraxılmışdır.

İpək toxuculuğunun qədim vətəni olmaq etibarını Şirvan bölgəsində qadın baş geyimlərinin müxtəlif tipoloji növləri (sərəndaz, alafa, bənarə, kələğayı və s.) qeydə alınmışdır.

Şəddə. Keçmişdə Lənkəranın dağ kəndlərində qadınlar başlarında «*şəddə*» qururmuşlar. *Şəddə* dörd ədəd müxtəlif rəngli yaylıqdan düzəldilirdi. Bunun üçün əvvəlcə kiçik ölçülü birinci yaylıq qıyqacı qatlanıb ortalama alının üstündə əllə tutulur, ikinci böyük ölçülü yaylıq onun üstündən çalmasıyağı bağlanırdı. Həmin ölçüdə, lakin başqa rəngdə üçüncü yaylıq yenə də qıyqacı qatlanaraq, ortası alının üstünə düşməklə, ucları əvvəlki sayağı saçın altından qabağa qaytarılıb gətirilir və çal-çarpaz vəziyyətdə birinci çarpazın arxasında düyünlənənirdi. Sonra onun ucları əvvəlki örpək qatlarının arasında gizlədilirdi. Ən nəhayət, axırda birinci yaylığın əldə saxlanılan uclarını geriye döndərərək bəzəkli formada başın arxasında, saçların üstündə düyünləyirdilər. Bölgə əhalisi arasında bu tip bağlama geyim növü «*şəddə*» adlanırdı. *Şəddənin* sabit qalması üçün onun üstündən bir ucunda qarmaq, digər ucunda ilgək olan *başbağı* sarınıb

bərkidilirdi. Daha sonra onların üstündən əlavə daha bir iri yaylıq örtülürdü.

Belə mürəkkəb quruluşlu bağlama baş geyimlərindən fərqli olaraq, şəhər qadınları arasında başa iki yaylıq örtmək dəb halını almışdı. Hətta imkanlı ailələrdə alt yaylığını çox vaxt araxçın əvəz edirdi.

Qaşbənd. Naxçıvanda kasıb qadınlar başlarına «qaşbənd» adlanan *çarqat* bağlayandan sonra onun üstündən kələğayı örtürdülər. Qaşbənd, adətən, hər iki ucunda qarmaq olan «boğazaltı» vasitəsi ilə başa bərkidilirdi. Qaşbəndin üstündən bağlanan kələğayı və ya saçaqlı ipək yaylıq (örpək) qıyqacı qatlanıb, ortası başın təpəsinə düşmək şərtilə, ucları qoşalaşdırılırdı. Kələğayı və ya yaylığın sağ ucu qulaqdan aşağı hissədə kiçik «qat» əmələ gətirməklə, sol çiyinin üstündən geri aşırılırdı. Bu halda burun altından onun əmələ gətirdiyi «qat» *yaşmaq* məqsədi daşıyırdı. Örpəyin sol ucu geri qayıtmaqla, sağ ucun mövqeyini möhkəmlədir və onu dayanıqlı edirdi. Bu məqsədlə də örpəyin sol ucu sağ çiyindən geri çəkildəndən sonra yenidən önə qaytarılırdı.

İmkanlı, kübar ailələrdə bəzəkli *araxçın* və ya *başlığın* üstündən bağlanan yaylıq xüsusi *baş sancağı* vasitəsilə ona bəndlənib bərkidilirdi. Çox vaxt boğaza ayrıca yaylıq dolayırdılar. Bəzən onu qızıl boğazaltının asma silsilələri ilə əvəz edib örtürdülər. Bu halda başlıq və ya araxçına bərkidilmiş zərif örpəyin ucları sərbəst halda arxaya tərəf atılırdı.

Şəkiddə *tülü* üstündən örtülmüş kələğayı sürüşməsin deyə, onun üstündən «baş bağı» adlanan xüsusi *bağ* bağlanırdı.

Dingə. Azərbaycanın qərb bölgəsinə məxsus baş geyimləri (təsək, araxçın, çalma) arasında *dingə* xüsusi yer tutmuşdur. *Dingə* üzüm tənəyi və ya iydə çubuğundan düzəldilmiş «çənbər» üzərinə xüsusi qaydada şal və ya qalın ipək örpək sarımaqla düzəldilmiş. *Dingə*dən fərqli olaraq, *çalma* təsəyin (araxçının) üzərinə sarınarmış.

Kiçik ölçülü *örpəklər*, o cümlədən *yaylıq*, *cuna*, *ləçək*, *qaşbənd* və s. nazik pambıq parça və ya ipəkdən bəzəkli, yaxud bəzəksiz olmaqla, saçları bir yerə yığıb sabit saxlamaqdan əlavə, bunların üstündən geyinilən qiymətli baş geyimlərini tərdən qorumaq məqsədi güdürdü. Dördkünc formalı baş örpəkləri qıyqacı qatlanıb alının qabaq tərəfindən başa dolanır, sonra ucları arxada, saçın altından keçirilərək çarpaz halında qarşı-qarşıya gətirilir və düyünlənirdi.

Yuxarıda sadalanan baş geyimləri saçı yad nəzərdən, başı isə soyuq və ya istidən mühafizə edir, yaxud onların sürüşüb düşməsinin qarşısını almaq kimi əməli məqsədlər daşıyırdı.

Şal (baş şalı). Qadın baş geyimləri arasında *yun şal* mühüm yer tutmuşdur. Bununla yanaşı, varlı qadınlar «xara şal», hətta o dövrdə məşhur olan Kəşmirdən gətirilmə «kəşmiri şal» örtərmişlər.

Şalın bu növü bayatılarımızda da öz əksini tapmışdır:

«Kəşmiri şalın ollam, üzündə xalın ollam»⁶⁴

Kənd qadınları baş şalından həm də «bel şalı» kimi istifadə edirdilər. Soyuq vaxtlarda belə kip dolanmış şalın ara qatları əməli məqsəd daşımaqla onlardan cib kimi istifadə edilirdi.

Ləçək. İmkansız, kasıb ailədən olan qadınlar başlarına güllü *ləçək* bağlamaqla kifayətlənirdilər.

Örpək. Qızlar və gənc qadınlar, adətən, başlarına ağ rəngli *örpək* örtürdülər. Örpəyin müxtəlif rəng çalarları mövcud olmuşdur. Qara rəngli baş örpəyi keçmişdə, əsasən, yas mərasimlərində örtülürmüş.⁶⁵

Rübənd və niqab İslam dininin yayılmasından sonra üzü yad, naməhrəm nəzərlərdən gizlətmək üçün başlıca vasitə sayılırdı. Keçmişdə niqabı bəzən kişilər də üzlərinə tutarmış.⁶⁶

Çadra (çarşab). Keçmişdə qadınlar, xüsusilə, şəhər qadınları küçəyə çıxarkən geyim dəstəsinin üstündən, adətən, başlarına *çadra* örtürdülər. *Çadra* qadının təkcə başını və sifətini deyil, bütün əndamını örtüb yad nəzərdən gizlədirdi. İslam dini ehkamlarına görə, müsəlman qadınları, dünyanın harasında yaşayarsa, yaşasın əl, üz və ayaqdan əlavə, həm də bədənini bütünlüklə örtməli idilər.⁶⁷ Şəriətə görə, müsəlman qadınlarının yad, naməhrəm nəzərdən *yaşınması* «sətr» və «hicab» ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, «sətra» görə, qadın ərindən başqa, atası və oğlu da daxil olmaqla, bütün kişilərdən yaşınmalı idi. «Hicaba» görə isə, qadının yaxın kişi qohumları naməhrəm sayılmırdı. Ona görə də, qadına ancaq yaxın kişi qohumlarından yaşınmamağa icazə

verilirdi.

İslam ehkamlarına görə, yad nəzərdən yaşınmaq üçün qadınlar *yaşmaq*, *çadra*, *rübənd*, *niqab* və s.-dən istifadə edərmişlər. Keçmişdə hətta bəzən ahıl kişilər də üzlərini niqabla örtmüşlər. Dədə Qorqud dastanlarında bu adət aydın izlənilir.

Çadra, adətən, yarım dairə və düzbucaqlı formada olmaqla iki cür biçilirdi. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, ən çox isə Abşeron kəndlərində yaşlı qadınlar arasında abır-həya və mərasim geyimi kimi, çadra və çarşab bu gün də özünün əməli əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Keçmişdə bütün müsəlman aləmində çadra qadın geyiminin vacib ünsürü sayılırdı. Maraqlı haldır ki, Azərbaycanın bəzi bölgələrində çadra (çarşab) qadının ancaq üzünü gizlətməsi üçün örtük vasitəsi idi, onun ayaqlarının açıq qalması isə eyib sayılmırdı. Keçmişdə digər müsəlman qadınları kimi, Azərbaycan qadınları da çox vaxt ictimai yerlərə qara çadraya bürünüb gedərmişlər.

Bakı və Bakı ətrafı kəndlərdə çadra qara rəngli atlasdan, dama-dama ipək parçadan, Naxçıvan və onun kəndlərində isə ağ güllü, zərif ipək parçalardan tikilirdi. Bakı şəhəri küləkli olduğuna görə, bəzən çadranın belindən onu xüsusi *belbağı* ilə bağlanması faktına da təsadüf edilirdi.

Kasıb qadınların çadrası pambıq parçalardan, hətta boyaqxanada boyanmış bezdən («qədək») düzəldilirdi.

Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılan, Şəkiyə məxsus çadra ağ bezdən, həm də yarım oval formada iki tikə parça materialından hazırlanmışdır. Maraqlı haldır ki, çadranın üstündən yenə də həmin materialdan nisbətən kiçik ölçülü başqa bir parça kəsiyi tikilmişdir.⁶⁸ Bundan əlavə çadranın kənarlarına qırmızı və mavi rəngli parçadan zolaq şəklində haşiyə tikildiyi nəzərə çarpır.

Azərbaycanın elat kəndlərində o cümlədən azsaylı xalqları arasında bir qayda olaraq, çadra örtülməmişdir. Kənd təsərrüfatı işlərində fəal iştirak edən kənd qadınlarının məişət həyatı çadra və çarşabı istisna edirdi.

Sosialist inqilabının ilk illərində Azərbaycanda şəhər qadınları arasında «Rədd olsun çadra!» şüarı altında qadın hərəkəti başlanmışdır. Bu işdə təzəcə yaradılmış «qadınlar şuraları» fəal rol oynamışdır. Azərbaycanın o zamanki ictimaiyyətçi qadınları çadranı mədəniyyətsizlik, gerilik rəmzi hesab etdiyindən kütləvi yerlərdə, klublarda çadranı atıb, onu adi baş yaylığı ilə əvəz etməyə başlamışdılar.

Ayaq geyimləri. Qadın ayaq geyimi əvvəllər olduğu kimi, yenə də yun və ya ipək *corab*, onun üstündən geyinilən *başmaq*, *nəleyin* və ya *çustdan* ibarət idi. Bütün bunlardan əlavə, kənd qadınları arasında çarıq geyənlər də olurdu. Kübar qadınlar, xüsusilə də at belində gəzməyi xoşlayan varlı elat qadınları arasında «qunclu» (uzunboğaz) çəkmə dəb halını almışdı.

Corab. Keçmişdə Azərbaycanın bütün bölgələrində yun, iplik və ya keçidən toxunmuş rəngarəng naxışlı qadın corabları dəbdə olmuşdur. Corabların naxışları çox vaxt hər bir bölgənin xalça və tikmə naxışları ilə oxşarlıq təşkil edirdi.

Başmaq. Şirvanda geyinilən qadın başmağının üzünü müşkü və ya tumacdan, altı isə aşılı göndən olurdu.⁶⁹ Bu dövrdə keyfiyyət etibarlı ilə «sağrı başmaq» yenə də məşhur olub yüksək qiymətləndirilirdi. Qadın başmaqlarının üzü çox vaxt parçadan olub tikmə, o cümlədən muncuqlu tikmə üsulu ilə bəzədilirdi.

Keçmişdə Abşeron kəndlərində qadın başmağı «zəmanə başmaq» adı ilə geniş yayılmışdır.

Şətəl. Azərbaycanın bir sıra bölgələrdə, xüsusilə də şəhər əhalisinin məişətində ev ayaq geyimi kimi «şətəl» geniş yayılmışdı.

Nəleyin. Şəhər qadınları evdə, adətən, *nəleyin* geyinirdilər. Nəleyinin dabanı başmağa nisbətən xeyli alçaq olur, üstü çox vaxt parçadan olub tikmə ilə bəzədilirdi.

Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılan azərbaycanlılara məxsus geyim dəstlərində yun corab və başmaq mütəmadi yer tutur.

Çəkmə. Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyində mühafizə olunan etnoqrafik materiallardan (e.f.2623) aydın olur ki, əvvəllər olduğu kimi, bu dövrdə də kübar qadınlar *uzunboğaz çəkmə* geyirmişlər. Gəncə qadınlarına məxsus çəkmələr məxmərdən tikilməklə, üstü təkəlduz, güləbətın

tikmə və s. ilə bəzədilmişdir

Tufli. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən etibarən şəhər qadınları arasında «qondara», «dikdaban», «quşkeçməz» və s. adlarla bəlli olan satınalma **tufli** dəb düşmüşdür. Bununla əlaqədar olaraq, ənənəvi ayaq geyimləri: başmaq və nəleyin sıxışdırılıb məişətdən çıxarılmaya başlamışdır.

Çarıq. Keçmişdə kənd yerlərində çöl-təsərrüfat işlərində iştirak edən qadınlar arasında hələ də çarıq geyənlərə təsadüf edilirdi. Elat qadınları arasında çarıq geyən kasıb ailələr daha çox idi.

Ənənəvi qadın geyim dəstinə daxil olan libas növləri tipoloji cəhətdən, biçim üsulu və tikiş texnikası baxımından Ümumazərbaycan səciyyəsi daşısa da, bir sıra məhəlli xüsusiyyətlərdən də xali deyildi. Geyim dəsti və geyim dəblərində gözə çarpan məhəlli fərqlər isə hər bir etnoqrafik bölgənin sosial-iqtisadi inkişaf səciyyəsi, etnomədəni durumu, istehsal (təsərrüfat) məişəti xüsusiyyətləri ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Göstərilən amillərin təsiri altında nəinki bütöv mədəni təsərrüfat tipi və inzibati-ərazi vahidləri üzrə, habelə onların daxilindəki mahal, şəhər və kəndlərin əhalisinə məxsus geyim dəbləri arasında fərqli məhəlli xüsusiyyətlər yaranmışdır. Həm də məhəlli əlamətlər özünü ən çox qadın geyim və bəzəklərində biruzə verirdi. Bu da təsadüfi deyildi. Məlum olduğu kimi, keçmişdə kişilərə nisbətən qadınlar daha çox guşənişin həyat keçirməklə, ömürləri boyu yaşadıkları yerdən kənara çıxmırdılar. Bu səbəbdən də onların ənənəvi geyim və bəzəkləri xeyli dərəcədə mühafizəkarlığı ilə seçilirdi. Bundan fərqli olaraq, kişilər daha çox gəzərgi məşğuliyyət sahələri (alış-veriş, çarvadarlıq, sövdəgərlik, çovdarlıq, mövsümçülük, dağ-aran köçü və s.) ilə bağlı olduqlarından onların mütəhərrik həyat tərzini ənənəvi geyim dəbində əxzətmələri artırmış, ümumi oxşar cəhətlərini gücləndirmişdir. Ona görə də kişi geyim dəstində məhəlli əlamətlər çox erkən silinib aradan çıxdığı halda, Bakı, Naxçıvan, İrəvan, Gəncə, Qarabağ, Qazax, Borçalı, Şəki, Şirvan, Talış, Quba qadınlarının geyim və bəzəklərində məhəlli fərqlər aydın nəzərə çarpırdı.

Kişi geyimləri

Azərbaycanlıların XIX əsr kişi libasına daxil olan geyim növlərinin əksəriyyəti əvvəlki dövrlərin ənənəvi geyim tiplərinin davamı olub biçim üsulu və tikiş texnikasına görə Ümumqafqaz və Ümumşərq səciyyəsi daşıyırdı. Qafqaz xalqları arasında tarixən yaranmış mədəni-iqtisadi əlaqələr maddi mədəniyyətin başqa sahələrində olduğu kimi, xalq geyimlərində də qarşılıqlı təmasa və bunun nəticəsi olaraq, bir sıra ümumi oxşar cəhətlərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bununla belə, bu xalqların hər birinin ənənəvi geyimi özünə məxsus spesifik milli və məhəlli xüsusiyyətlərdən də məhrum deyildi. Geyim sahəsində bəzi fərqli cəhətlər, hətta ayrı-ayrı etnik qruplar və geniş areala malik etnoqrafik bölgələr arasında da nəzərə çarpırdı. Azərbaycan kişi geyim dəstində lokal fərqlər biçim üsulu və tikiş texnikasında deyil, daha çox geyim terminlərində özünü büruzə verirdi.

Əyin geyimləri. Azərbaycanın bir çox bölgələrində kişi *alt* paltarı «dəyişək», yaxud «adnalıq» adlanırdı. Keçmişdə, adətən, həftədə bir dəfə çimib alt paltarını dəyişdirirdilər. Bu çox vaxt «adna» gününə təsadüf etdiyindən alt dəyişəyi bu cür adlanırdı.

Ənənəvi kişi alt paltarı əksər hallarda ucuz pambıq parçalardan (ağ, bez, şilə, qədək, çit və s.) tikilən «*can köynəyi*» və «*dizlik*»dən ibarət olmuşdur. Bu geyim növləri müxtəlif adlarla (*alt köynəyi, ağ köynək, can köynəyi, at köynəyi, şalvaraltı, kişi tumanı, dizlik, ağ tuman* və s.) Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrində geniş yayılmışdır.

XIX əsrin birinci rübünə qədər Azərbaycanın hər yerində alt paltarı culfa dəzgahında toxunmuş pambıq parçalardan tikilirdi. Lakin XIX əsrin ortalarından etibarən Rusiya və Avropadan gətirilmə ucuz fabrik məhsulları tədricən yerli pambıq parça istehsalını məhdudlaşdırmışdır. XIX əsrin ikinci yarısında Mərkəzi Rusiyada, xüsusilə Moskvada toxuculuq sənayesinin gur inkişafı Azərbaycanın kustar parça toxuculuğunu, o cümlədən pambıq parça istehsalını tənəzzülə uğratmışdır. Digər tərəfdən XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən etibarən ölkədə pambıq parçaya olan zəruri tələbat nəticəsində Azərbaycanda yerli toxuculuq sənayesi inkişaf etməyə başlamışdır. Bu, bir tərəfdən ucuz fabrik məhsullarının əhalinin məişətinə geniş surətdə daxil olmasına səbəb olmuşsa, digər tərəfdən də ənənəvi geyim

formalarının biçim üsulunda müəyyən dəyişiklik yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, əldətoxuma parçalar ensiz olduğundan kişi **can köynəyi**, adətən, «qatlama» biçim üsulu ilə hazırlanırdı. Bu halda onun yanlarına əlavə «qoltuqaltı» calaq vermək lazım gəlirdi. Fabrik parçaları nisbətən enli olduğundan bu sayaq calağa ehtiyac qalmadığından və köynək çox vaxt «kəsmə» biçim üsulu ilə hazırlanmağa başlamışdır. Fabrik məhsulu olan enli pambıq parçalar əhalinin məişətinə daxil olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində «qatlama» biçim üsulu son zamanlara qədər əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Ənənəvi kişi alt köynəyi *gövdə, qol və qoltuqaltı* olmaqla üç hissədən ibarət biçilib tikilirdi. Bunun üçün əvvəlcə köynəyin gövdəsi biçilib onun ön tayında boyun və yaxa yarığı açılırdı, sonra qolları və qoltuqaltı ona calaq edilirdi.

Köynəyin gövdəsi hər kəsin boyuna müvafiq ölçülüb biçilirdi. Bir qayda olaraq, alt köynəyinin əyəyi dizliyin nifəsinin altına salındığından buna müvafiq surətdə onun gövdəsi nisbətən uzun biçilirdi. Köynəyin gövdəsini biçmək üçün parçanı iki qatlayıb onun tən ortasından *boğaz* və *yaxa yarığı* açılırdı. Bu sayaqla alt köynəyinin gövdəsi çiyində tikişsiz qalırdı.

Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində «düzyaxa» köynək növü geniş yayılmışdı. Bu forma hazırda yenə də dəbdədir. Lakin keçmişdə bundan əlavə, «yanyaxa» köynək formasına da təsadüf olunurdu.

Çox vaxt köynəyin boyun və yaxa yarığının ətrafına həmin parçanın özündən ensiz *kəbə* tikilirdi. Bəzən isə alt köynəyin boyununa dik dayanan ensiz *boyunluq* tikilirdi. Alt köynəyin yaxası *ilgək-düymə*, yaxud *qaytan* ilə bağlanırdı.

Alt köynəyin qol yeri *düz* və *oyma* olmaqla iki formada biçilirdi. Qoca dərzilərin söylədiyinə görə, qol yerinin oyma variantı, xüsusilə Avropa modasında tikilmiş hazır paltarlar əhalinin məişətinə daxil olandan sonra dəb düşmüşdür.

Köynəyin qolu gövdəyə «düz» bitişdirildikdə qolun altı ya açıq qalır, ya da «qoltuqaltı»nın üçbucaq formalı başına calanırdı. Bəzən isə alt köynəyin qoltuğuna **xışdək** qoyulurdu. Bununla da qolların sərbəst hərəkəti təmin edilirdi.

Alt köynəyin qolları düzbucaqlı, yaxud trapez formada olmaqla, iki cür biçilib tikilirdi. Düzbucaqlı formada biçilmiş qolun biləyi, bir qayda olaraq, açıq qalırdı. Trapez formada biçilmiş və uca doğru getdikcə daralan qolların isə biləyinə çox vaxt «*məcə*» adlanan biləzik tikilirdi. Köynəyin qollarının biləyi açıq qaldıqda, ya onun özünün ucu biləyin altına qatlanır, ya da biləyin kənarına «biləkağzı» adlanan əlavə *kəbə* tikilirdi.

Sərbəst hərəkət etmək üçün bəzi etnoqrafik bölgələrdə alt köynəyin əyəyinin hər iki yanında «*peş*» adlanan 10-15 sm ölçüdə yarıq düzəldilirdi. Sökülməmək üçün peşin kənarlarını ya özünün altına qatlayır, ya da onun ətrafına ensiz *kəbə* tutulurdu.

Keçmişdə alt paltarını, adətən, hər bir ailədə qadınlar özləri biçib tikirdilər. Məhz bu səbəbdən də ana və nənələr qız uşaqlarına körpə yaşlarından zərif tikiş növlərini öyrədirdilər. Keçmişdə qızlar bütün istedad və bacarıqlarını tikmə, hörmə, toxuma və s. kimi xüsusi məharət tələb edən ev işlərində təzahür etdirirdilər.

Mexaniki tikiş maşınının əhalinin məişətinə gec daxil olması faktı da bu işdə mühüm rol oynamışdır.⁷⁰

Köynəyin ayrı-ayrı hissələri bir-birinə müxtəlif növ əl tikişi ilə calanırdı. Bir qayda olaraq, köynəyin hissələri əvvəlcə astar üzdən köklənir, sonra «qıyıq» tikiş⁷¹ ilə bir-birinə sırtınıb birləşdirilirdi. Əl tikişinin bu növü möhkəm olmaqla yanaşı, həm də tez və asan icra olunurdu. Calaqların kənarları sökülməmək üçün çox vaxt «aşırma» tikişlə bir-birinə bənd edilirdi. Bəzən isə calaqlardan birinin kənarı azca artıq götürülərək digər hissənin üzərinə qatlanıb «basdırma» tikişlə basdırılırdı. Bəzən də köynəyin əyəyinin və biləyinin kənarları «*tək bəxyə*» adlanan sadə tikiş növü ilə bəxyələnirdi. Bəzəklə düşmək üçün çox vaxt yaxa *kəbəsinin* üzəri «*iyənədəli*» və ya «*su tikişi*» adlanan «*qoşabəxyə*», yaxud «*doldurma bəxyə*»⁷² ilə tikilirdi. Keçmişdə, xüsusilə nişanlı oğlanlar üçün «*bəy köynəyi*» bu qayda ilə tikilib bəzədilirdi.

Kişi alt paltarı *ş* ilə tamamlanırdı. Biçim üsulu və tikiş texnikası cəhətdən dizlik nifəli şalvar ilə tipoloji oxşarlıq təşkil edirdi. Bunların hər ikisi baş tərəfdən yarıqsız olub əlavə *nifə* ilə

tamamlanırdı. Onların beldə saxlanma tərzı də eynı olmuşdur. Onların hər ikısı nıfəyə keçırılmış *tumanbağı* (belbağı, şalabənd, xoncar) vasıtəsılə beldən bağılanırdı. Dizlık yalnız parça materialının növünə və rənginə görə şalvardan fərqlənırdı.

Dizlık, adətən, hər kəsin imkanından asılı olaraq ağ, bez, bəzən çıt, sətın, şılə, qədək və s. kimi pambıq parça növlərindən tikilirdı. Onun balaqlarının arası «paça» yerinə qədər müstəqıl tikildıkdən sonra baş hissədə bir-bırinə bitıřdirilirdı.

Dizliyin balaqları trapez formada olub aşıağı getdikcə nazilirdı. Bu səbəbdən də onun balaqlarının ayağında iç tərəfdən 10-15 sm ölçüdə «yarıq» qoyulurdu. Əməli məqsəd daşıyan həmin yarıqlar həm dizliyin geyinib-soyunmasını asanlaşdırır, həm də soyuq havanın bədənə daxil olmasına mane olurdu. Bu məqsədlə yarıqların hər iki qulağına qaytan tikir və həmin qaytanlar vasıtəsılə onu baldıra kip bağılayırdılar.

Dizliyin paçasına, bir qayda olaraq, əlavə *miyança* qoyulurdu. Bəzi bölgələrdə buna «kələöz», «ağ», yaxud «narvan» da deyilirdı.

Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində miyançanın müxtəlif formalarına təsadüf olunur. Bunların arasında kvadrat və romb şəkilli miyança növü çoxluq təşkil edirdı. Bəzi etnoqrafik bölgələrdə miyança nıfəyə çatacaq qədər böyük ölçüdə biçilirdı. Bu halda miyançanı iki qatlayıb trapez formasında biçirdilər.

Dizliyin «boy yeri» adlanan baş hissəsi yarıqsız (bütöv) tikildiyindən onu hər iki tərəfinə geyə bilirdilər. Bu hal dizliyin istifadə müddətinin uzanmasına imkan verirdı.

Dizliyi beldə saxlamaq üçün onun başına 10-15 sm enində ayrıca *nifə* tikilirdı. Onun həm qabaq, həm də arxa tərəfində xüsusi «bağ yeri» qoyulurdu.

Üst geyimi. Kişi üst geyim komplektinə əvvəllər olduğı kimi, yenə də *üst köynəyi*, *şalvar*, *arxalıq*, *içlik*, *çuxa*, *kürk*, *qurşaq*, *kəmə* (*təkbənd*), *yapıncı* və s. daxil idi.

Üst köynəyi. Kişi üst köynəyi «qatlama» və «doğrama» (kəsmə) olmaqla iki biçim üsulu ilə hazırlanırdı. Bu cəhətdən o, qadın köynəyini xatırladırdı. Qadın köynəyindən o, ətəyinin qısa olması və çiyininin qırçınısız tikilməsi ilə seçilirdı. Bundan əlavə, güllü parçalardan tikilmış qadın köynəyindən fərqli olaraq o, yekrəng parçalardan biçilib tikilirdı.

Kişi köynəklərinin qolları «məcəli» və «məcəsiz» olması ilə də bir-birindən seçilirdı.

Azərbaycanın əksər bölgələrində kişi üst köynəyinin «düzyaxa» növü geniş yayılmışdı. Çiyindən düymələnən «yanyaxa» («çəpyaxa») köynəyə çox nadir hallarda təsadüf edilirdı.

Kişi üst köynəyi qalın parçadan (məxmər, şal, mahud, cecim və s.) tikildikdə ona «döş cibi» qoyulur və biləkağı «məcə» ilə tamamlanırdı. Köynəyin bu növü aşıqlar arasında yaxın keçmişədək qalmaqla idi.

Nazik parçalardan tikilmış və ətəyi şalvarın nıfəsinin altına salınan köynəkdən fərqli olaraq, şal və ya mahud köynəyin ətəyi şalvarın üstündən sərbəst buraxılırdı. Belə halda köynəyin belinə kəmə

Arxalıq (don) kişi üst geyimlərinin ən kütləvi növü olmuşdur. Kişi arxalıqları «önürlü» və «önürsüz» (tayyaxa) olmaqla iki cür biçilib tikilirdı. Bu cəhət öz əksini bayatılarda da tapmışdır, «Arxalığın cüt yaxa, yaxana yar gül taxa».⁷³

Arxalıq bir qayda olaraq, astarlı tikilir, bəzən onun kürək hissəsinə həndəsi ornamentli tikmə bəzək salınırdı.

Kişi arxalıqlarının biçimində və bəzək tərtibatında bir sıra məhəlli xüsusiyyətlər nəzərə çarpırdı. Lənkəran arxalığı Bakı donundan xarici görkəminə görə az fərqlənırdı. Hər iki arxalığın qolları düz biçilməklə biləyə doğru getdikcə daralırdı. Hər iki arxalıq beldən «kəsmə» olub, bel xəttindən başlayaraq 1 sm qırçınlanmış əlavə ətəklə tamamlanırdı. Hər iki arxalığın qabaq qanadları öndə qaytanla bağılanırdı.

Bunlardan fərqli olaraq, çox vaxt Gəncə arxalığı «önürlü», yəni aşırma (cütyaxa) biçilib, boynuna 4 sm enində dik «boyunluq» qoyulurdu. Arxalığın bu növünün ətəyi qırçınlı deyil, «kah» adlanan 7-9 ədəd trapez formalı parça tikəşindən ibarət biçiləmiş. Belə biçimə malik arxalıq növü Şirvan bölgəsində «kahlı arxalıq» adlanırdı. «Dəstəçin ətəkli» arxalıqlardan fərqli olaraq, Gəncə arxalığının ətəyinin qabaq qanadları, adətən, gövdə ilə birlikdə bütöv biçiləmiş. Kahlı ətək olnun bel kəsiyindən aşıağı arxa yanlarını əhatə etmişdir.

Quba, Borçalı, Qazax və Şəmşəddin arxalıqları bir-birinə çox bənzəsə də, ətəyinin geniş və uzun biçimi ilə digər bölgələrə məxsus arxalıqlardan xeyli fərqlənirdi. Bu qrup arxalıqların uzun ətəyinin ön taylarında çox vaxt yarıq qoyulurdu. Bu da onların qatlanıb qurşağa ilişdirilməsinə xidmət edirdi. Bu arxalıqların qolları düz və uzun biçilməklə, qolağzı «qolçaq»la tamamlanırdı. Qolçaqlar biləkdə düymə ilə bağlanırdı. Mülayim havalarda arxalıq üst libası kimi sərbəst geyilirdi.

Soyuq havalarda çuxanın altından geynilən arxalığın uzun ətəyini iş görəndə zaman qatlayıb kəməre sancarmışlar.

Döşlük (içlik) yaxası bağlı, qolsuz, əyinə kip tikilmiş geyim növü olub soyuq vaxtlarda köynəyin üstündən, arxalığın altından geyinilirdi. Döşlüyə ən çox İrəvan azərbaycanlılarının geyim dəstində rast gəlinir. Çox vaxt qədəkdən tikilən döşlüyün sağ çiyini yarıq olarmış. Rahat geyinmək və soyuğu buraxmamaq üçün döşlüyün sağ çiyində 3-4 ədəd ilgək-düymə düzəldilirdi.

Azərbaycanın digər bölgələrində bu geyim növünü «canlıq» («işdik») əvəz edirdi. Bunları, əsasən, *ara* geyimi kimi geyirdilər.

Canlıq. Bəzi bölgələrdə buna «işdik», «içlik», «sırıqlı» da deyilirdi. Astarlı biçilib tikilən içliyin içərisinə yun döşəməklə, *ara* qatı ilə birgə sırımışlar. Mövsümi səciyyəli isti geyim növü olub, qolsuz və qabağı açıq tikilirdi. Kasıb ailələrdə çox vaxt o, kürkü əvəz edirdi. Bu geyim növündən, əsasən, çöl-bayır libası kimi, həm də üstündən arxalıq geyinməklə istifadə edirdilər.

Hörmə köynək. Qışda kişilər bəzən canlıq əvəzinə «hörmə köynək» adlanan və metal mil vasitəsilə hazırlanmış yun köynək geyirdilər. Keçmişdə nişanlı qızlar çox vaxt toyqabağı öz adaxlılarına yun köynək hörərdilər.

Qurşaq – XIX əsr kişi geyim komplektində mühüm yer tutan qurşaq imkandan asılı olaraq, müxtəlif növ parça materialından düzəldilirdi. İrəvan azərbaycanlılarının geyim dəstində eni 62 sm, uzununu 242 sm olan qırmızı rəngli, ağ-qara çiçəkli çitdən qatlanmış qurşaq mühüm yer tutmuşdur.⁷⁴ Qurşağın qatlarından, adətən, cib kimi istifadə olunurdu. Keçmişdə ağ və digər yekrəng qurşaqlar daha geniş yayılmışdı. Lazım gələndə ondan süfrə, örtük, kəfən kimi də istifadə edilmişlər.

Bir qayda olaraq, arxalıq sərbəst halda geyildikdə onun belinə, adətən, qurşaq bağlanardı. Keçmiş məişətdə xüsusilə ipək və ya keci qurşaq dəb olmuşdur. Abşeron kəndlərində və Bakı şəhərində varlı kişilər belləkinə dəvə yunundan toxunma «dügürd» parçadan qurşaq bağlayarmışlar. «Dügürd qurşaq» həm də ənənəvi geyim dəstində sosial zümrə fərqlərinin mühüm göstəricilərindən biri idi. Əyninə mahud paltar (şalvar, köynək, arxalıq, çuxa) geyən, başına sür papaq qoyan, ayaqlarına sağrı başmaq, yaxud «qunclu» uzunboğaz çəkmə geyən kişilər bellərinə, adətən, dügürd qurşaq bağlayardılar.

Qurşaq, xüsusilə ruhani şəxslər, tacir, baqqal, arşınmalçı və b. arasında geniş yayılmışdı.

*Kəmə*r (təkbənd, toqqa, qayış). Kasıblar, adətən, təkbənd əvəzinə arxalığın belinə *toqqa* və ya *qayış*, varlı kişilər isə qızıl və ya gümüş *təkbənd* bağlayardılar. Bu mənada təkbənd bir növ ictimai zümrələr arasında sosial fərqi göstəricisinə çevrilmişdir. Kəmə çox vaxt arxalığın bəzən də çuxanın belinə bağlanar, qılınc və ya xəncəri asmaq üçün əməli məqsəd güdürmüş.

Şalvar (nifəli şalvar) kəmərbəstə üst geyimi olmaqla, forma və biçim etibarlı ilə dizlikdən o qədər də fərqlənmirdi. Dizlik kimi o, da iki balaqdan, miyança və nifədən ibarət biçilib tikilirdi. Bunların arasında əsas fərq parça materialında nəzərə çarpırdı. Bu məqsədlə mahud, berrəng ipək, şal parçalardan istifadə edilirdi. Şalvarın başı, bir qayda olaraq, başqa parçadan nifəli tikilirdi. Nifənin arxa və qabaq tərəfindən «bağ yeri» qoyulurdu. Ona görə də «nifə»li şalvarı hər iki tərəfinə geymək olurdu. Bu isə onun tez dağılıb korlanmasının qarşısını almaqla istifadə müddətini uzatmağa imkan verirdi.

Fiziki işlə məşğul olanlar şalvarın balağını corabın boğazına salır və üstündən *dolaq* ilə sarıyırdılar. Başmaq geyən kişilərin şalvarının balaqları sərbəst buraxılırdı.

Çuxa. Soyuq havalarda arxalığın üstündən, adətən, çuxa geyinilirdi. Çuxa çox vaxt evdə toxunma «əl şalı»ndan və ya mahuddan tikilirdi. Çuxanın mənşə etibarilə orta əsrlərdə türk xalqları arasında geniş yayılmış «cübbə» və ya «bürmə»dən törədiyi güman olunur. Biçim

üsuluna görə, çuxanın üç tipoloji növü zəmanəmizə gəlib çatmışdır.

Birinci qrup çuxaların qabaq «taxta»ları birbaşa bütöv biçilir, kürək və yanları «kəsmə» ətəklə tamamlanırdı. Bu qəbildən olan çuxaların ətəyinin yan və arxa tayları bir neçə «kah»dan biçilib sıx büzmələnirdi. Kahlı çuxanın yaxasının sağ və sol tayları bir-birinə çatmayıb aralı qalırdı. Bu tip çuxaların qolu oyma formada gövdəyə birləşməklə, çox uzun, həm də altı yarıq olurdu. Bu səbəbdən də, el arasında o, çox vaxt «atmaqol çuxa» adlanırdı.

İkinci tip çuxaların gövdəsi biçim etibarlı ilə «atmaqol» çuxalardan seçilmirdi. Qolunun enli, düz və biləyə qədər uzanması və yarıqsız olması ilə fərqlənirdi. Bu tipdən olan çuxaların bəzilərinin döşünün hər iki tayında vəznələr qoyulurdu. Ona görə də el arasında o, «vəznəli çuxa» adlanırdı. Vəznəsiz çuxaların «düz» biçilmiş yaxası açıq qalırdı.

Üçüncü tip çuxalar əvvəlkilərdən kürək biçimi, qolunun aşağıya doğru genəlməsi və dik boyunluğa malik olması ilə fərqlənirdi. Bu qəbildən olan çuxaların digər fərqli xüsusiyyəti qabaq tərəfdə beldən çəkilib bağlanması idi. Çox vaxt bu çuxaların da sinəsinə vəznə tikilirdi.

Ənənəvi çuxa növlərinin müqayisəsi göstərir ki, biçim üsuluna görə onlar bir-birinə yaxın olmuşlar

«Atmaqol» çuxaların hamısının gövdəsinin qabaq qanadları ətəklə birlikdə, boyvəboy bütöv biçilirdi. Arxada və yanlarda ona xırda və sıx qırçınlanmış əlavə «ətək» birləşdirilirdi. Bakı, Şuşa, Quba çuxalarında qolların forması eyni olub, əlavə «qolçaq» ilə bitirdi. «Qolçaqlı» çuxaların qolağzı demək olar ki, əlin üstünü bütünlüklə örtürdü.

Qazax çuxalarının qol kəsiyi düz və ya oval formada olub biləyə doğru xeyli genişləndirdi. Ön tərəfdə çuxa beş ədəd düymə ilə düymələnirdi. Bu çuxaların gövdəsinin yaxa kəsiyi üçbucaq şəkilli olub, sinəsi vəznə ilə bəzədilirdi.

Gəncə çuxası digər çuxalardan yaxa kəsiyinə görə fərqlənirdi. Onun boyun hissəsi 3 sm hündürlüyündə dik boyunluqla əhatə olunurdu. Çuxanın bel kəsiyinə qədər yaxasının kənarına 2 sm enində əlavə «köbə» tikilirdi. Təzətoylu gəncələrin «bəy çuxası», adətən, ağ rəngdə olurdu. Qız evindən oğlan evinə göndərilən hədiyyələr arasında mütləq bu cür ağ çuxa olması ənənəyə çevrilmişdi.

Ruhani şəxslər əyinlərinə çuxa əvəzinə «əba», «qəba», dərvişlər isə «xirqə» geyərdilər. Orta əsrlərdə «bürmə» adlanan və moñqol işğalları dövrünün xələtini xatırladan uzun ətəklə üst geyimi də xeyli müddət dəbdə olmuşdur.

Kürk. Kişi üst geyimi sayılan kürk isti libas növü olub soyuq vaxtlarda geyilirdi. Aşılmalı qoyun dərisindən tikilən kürk xüsusilə maldar elatların məişətində mühüm yer tutulmuşdur. Biçim üsuluna görə, kürkün «kaval» və «geymə» olmaqla, iki tipoloji növünə təsadüf olunur.

9-10 qoyun dərisindən biçilib tikilən kaval kürkün dekorativ qolları topuğa qədər uzun olub əməli məqsəd güdmürdü. Zəvvar və çarvadarlar səfər zamanı ondan həm də yatacaq kimi istifadə edirdilər.

Kaval kurk, əsasən, çiyinə alınır. Keçmişdə Xorasan və Ərdəbildə hazırlanan kürklər geniş şöhrət qazanmışdı.⁷⁵ Azərbaycanın qərb bölgələrində ona «sallama», yaxud «salma» kürk də deyilirdi. Keçmişdə imkanlı ailələrdə kürk əvəzinə isti libas növü kimi bəzən «xəz-əzəmi» geyənlər də olurdu.

XIX əsrin sonunda təkcə Salyanda kürk istehsalı ilə 35 nəfər sənətkar məşğul olurdu.⁷⁶

Bəzəkli görünmək üçün imkanlı kişilərin kürkü müxtəlif tikmə növləri ilə bəzədilmiş. Keçmişdə kürk ən qiymətli hədiyyə kimi görkəmli şəxslərə bağışlanar, yaxud hədiyyə göndərilərmiş.

Yapıncı peşə səciyyəli geyim növü olub, maldarlıqla məşğul olan elat əhalisi arasında geniş yayılmışdı. Yapıncı *təpmə* (basma) üsulu ilə «həllac» adlanan peşəkar sənətkarlar tərəfindən hazırlanırdı. Yapıncının «saçaqlı» və «saçaqsız» olmaqla, iki tipoloji növü dəbdə olmuşdur. Saçaqlı yapıncı satınalma yolu ilə əldə olunur, saçaqsız yapıncı isə sifarişlə kəndbəkənd gəzən həllaclara düzəldiriləmiş.

Qədim dövrlərdən bəlli olan yapıncıya əvvəllər «kəpənək» də deyilirdi. Muğan bölgəsində yapıncının geyilmə tərzini nəzərə alınaraq o, «bürmə» adlanırdı.⁷⁷ Yapıncının qola geyilən növü Naxçıvan və Dərələyəzdə «xıllıx» adlanırdı.

Çopoz. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində geniş yayılmış və kürkü əvəz edən isti geyim növü olmaq etibarı ilə çopoz saya keçədən düzəldilirdi. Yarım qollu çopozu kasıblar qışda əyinə geyirdilər. Çiyinə atılan yapıncıdan fərqli olaraq çopoz xıllıx sayağı əyinə geyilirdi.

Baş geyimləri. Ənənəvi kişi baş geyimləri *dəri, keçə, parça* və s-dən olmaqla üç növdə hazırlanırdı.

Papaq. XIX əsr kişi baş geyimləri içərisində aşılı qoyun dərisindən tikilmiş *papaq* xüsusi yer tuturdu. İmkanlı kişilər, əsasən, «qaragül» dərisindən *sür* papaq tikdirərdilər. Keçmişdə qaragül dərisini kənardan, ən çox Orta Asiya və İrandan gətirirdilər. Buna görə də ona «Buxara», yaxud «Şirazi» papaq da deyilirdi. Yerli dəridən tikilən papaqların forma etibarilə bir neçə tipoloji növü yaranmışdır:

Şiş papaq konusvari formada olub, həmçinin, «Zərnəva papağı», «Molla papağı», «Qəbələ papağı», «Züllə papaq» da adlanırdı.

Şələ papaq forma etibarı ilə azca domba olub gen sağanağa malik idi. Ona «yastı papaq», «çoban papağı», «yapba papaq», «motal papaq», «kopan papaq» da deyirdilər.

Çapma papaq qiymətli (qıvrım tüklü) sür dəridən tikilmiş. Bu papağın ortası uzunsov şəkildə çökək hala salınırdı. Papağın bu növü «sür papaq» da adlanırdı.

Daqqa papağın sağanağı qaragül dərisindən, üst qapağı isə mahuddan tikilirdi. Bəzi bölgələrdə ona «üstlü», yaxud «qapaqlı» papaq da deyilirdi. Ümumiyyətlə, qaragül dərisindən tikilən sağanaqlı papaqların hamısı «börk» və ya «sür papaq» adlanırdı.

Qalmığı papaq yenə də qaragül dərisindən olub sağanağının yuxarısı gen, aşağısı dar olurdu. Buna «çərkəzi», «ləzgi», «noğay» papağı da deyilirdi.

Sarıq papaq. Keçmişdə Məkkə, Məşhəd, Kərbəlaya ziyarətə gedib qayıdanlar ilk vaxtlar başlarına «sarıq papaq» qoyarmışlar. Bu məqsədlə onlar börklərinin yarısından aşağı hissəsini dövrələmə tənzip və ya ağ parça zolağı ilə sarıtdırmışlar. Bu əlamətdən onların ziyarətdən yenicə qayıtdıqları bəlli olarmış. Ona görə də, onların qabağına üzbəsurət çıxan adamlar «ziyarətin qəbul olsun» - deyib onu təbrik edərmişlər.

Qələmi papaq çox hündür («züllə») olmaqla, qıvrım tüklü dəridən tikilirdi. Varlı kişilərə məxsus olan bu papağa «şikarı», «qacarı», «qoçu papağı» da deyilirdi.

Ənənəvi kişi baş geyiminin ən vacib elementi sayılan papaq keçmişdə əməli vəzifə daşımaqla yanaşı, həm də qeyrət, namus, şərəf və igidlik rəmzinə çevrilmişdi. Xüsusilə sür dəridən tikilmiş börk geyən kişilər nəinki ədalətsiz bir iş görməyi özlərinə rəva bilməz, hətta başqalarının haqsız əməlinə dözməyib, onu cəzasız buraxmağı öz qeyrətlərinə sığışdırmazdılar. Məhz bu səbəbdən də keçmiş məişətdə qeyrət və hünər rəmzi sayılan papaq (börk) səhər tezdən gecə yatana qədər kişilərin başında qalardı. Hətta süfrə ətrafında çörək yeyən zaman kişilər onu başlarından çıxarıb kənara qoymazmışlar. Tarix boyu davam edən ənənəyə görə, yalnız gecə yatağa girib yatan zaman papaq başdan çıxarıları. Hətta ahıl və qoca kişilər gecələr yatan zaman başlarına papağı əvəz edən *təsək* və ya *küləh* (şəbküləh) qoyardılar.

Dəri papaqlar formasına və geyilmə tərzinə görə məhəlli və zümrə xüsusiyyəti daşıyırdı. Papağın formasına əsasən onun sahibinin hansı zümrəyə mənsub olmasını və hansı bölgədə yaşadığını bilmək olurdu. Dəri papaqlar habelə rənginə görə də fərqləndirilirdi.

Papağın başa qoyulma tərz, habelə parça materialının rəngi də onu geyənin hansı zümrəyə, yaxud hansı məhəlli əraziyə mənsub olduğunu bildirirdi. Məsələn, məlum olduğu kimi, yaşıl rəng müsəlman aləmində müqəddəs rəng hesab edilirdi. Elə bu səbəbdən də seyidlər başlarına «çəltari» adlanan yaşıl rəngli papaq geyirdilər.

Parçadan tikilmə baş geyimləri arasında *araqçın (təsək), çəltari, küləh, başlıq* və s. xüsusi yer tutmuşdur. Bunların hər biri də müxtəlif məqamlarda geyinilirdi.

Təsək, adətən, qiymətli dəridən tikilmiş börkə tərdən qorumaq məqsədi ilə geyilirdi. Ona görə də onu, əsasən, tər çəkən pambıq parçadan tikdirərmişlər. Təsəyin üzəri, adətən, müxtəlif səciyyəli tikmə naxışlarla bəzədilirdi.

Başlıq. Soyuq, şaxtalı havalarda bayıra çıxan zaman geyinilirdi. Astarlı tikilən başlığın başa geyildəndən sonra onun qoşa qulaqcıqları hər biri boğazın altından fırladılıb çiyinin arxasına atılırdı. Başlıq mahud və ya «dügürd» adlanan yumşaq dəvəyunu şalından tikilirdi.

Küləh. Qoca və ahıl kişilər gecə yatanda başlarına küləh geyirdilər. Bu səbəbdən də o, «səbküləh», yəni «gecə papağı» da adlanırdı. Onu ən çox yaşlı və qoca kişilər başlarına geyərdilər.

Sarıq. Kişilər işləyən zaman, adətən, başlarına sarıq bağlayırdılar. Sarıq, bir qayda olaraq, pambiq parçadan tikilirdi. Bəzən qadınların baş yaylığı sarıq məqsədi ilə başa bağlanırdı.

Fəs. XX əsrin əvvəllərindən etibarən ziyalılar arasında başlarına fəs qoyanlara tez-tez təsadüf edilərmiş. Onu ən çox Türkiyədə təhsil alıb qayıdan ziyalılar başlarına qoyardılar.

Araqçın. İsti vaxtlarda varlı kişilər başlarına *araqçın* və ya şəbküləh qoyar, yaxud «sarıq» bağlayırdılar.

Ayaq geyimləri. XIX əsr kişi ayaq geyimləri əvvəllər olduğu kimi, yenə də yun *corab*, *badış*, *dolaq*, *patava*, onun üstündən geyinilən *çarıq*, *başmaq*, *nəleyin*, *uzunboğaz çəkmə*, *çust*, *məst* və s.-dən ibarət idi.

Ənənəvi ayaq geyimləri materialına və hazırlanma üsuluna görə, gön və dəridən tikilmiş *ayaqqabı* və hörmə-toxuma məmulatı (*corab*, *badış*, *dolaq*, *patava*, *ayaq şalı*) olmaqla, tipoloji cəhətdən iki qismə bölünür. Keçmişdə Azərbaycanın bütün bölgələrində bunların hər birinə təsadüf olunurdu.

Corab. Hörmə ayaq geyimlərinin ən kütləvi növü olmaq etibarəti ilə corab həm şəhər, həm kənd, həm də elat əhalisi arasında geniş yayılmışdı. Onu hər bir ailədə qadınlar özləri toxuyurdular. Corab, adətən, müxtəlif rənglərə boyanmış yun iplə, bəzən isə keci və ya ipliklə, «mil» adlanan 5 ədəd xüsusi corab iynəsi ilə hörülürdü.

Kasıblar çox vaxt onu öz təbii rəngində, boyaqsız ip və ya iplikdən hörərdilər. Əhalinin tavanalı hissəsi həm gündəlikdə, həm də toy-düyündə naxışlı corab geyinirdi.

Corablar naxışların səciyyəsinə, burun və daban çıxıntısının formasına, ən nəhayət, boğazının uzun, yaxud qısa, boğmalı və ya boğmasız toxunmasına görə bir-birindən fərqlənirdi. Adətən, corab naxışları al-əlvan boyalı iplərdən hörülməklə, çox vaxt hər bir bölgənin xalça naxışlarının bəzək elementlərini təkrar edirdi. Bu cəhətdən kişi corabları qadın corablarından o qədər də seçilmirdi. Kişilər, xüsusilə kənd yerlərində təsərrüfat işləri ilə məşğul olanlar şalvarın balağını bir qayda olaraq, corabın boğazının altına salıb, üstündən «dolama» üsulu ilə xüsusi corab ipi bağlayıb bərkidirdilər.

Badış. Keçmişdə çöl-təsərrüfat işləri ilə məşğul olan kişilər soyuq vaxtlarda, xüsusilə qış aylarında corabdan əlavə, baldırlarına topuqdan yuxarı olmaqla, «badış» adlanan, al-əlvan rəngli iplərlə hörülmüş boğazlıq geyərdilər. Corabın boğaz hissəsini xatırladan badış «ayaqsız» olub nisbətən gen hörülürdü. Elat kişiləri çox vaxt onu patavanın üstündən geyirdilər. Bu məqsədlə ayağa dolanmış patavanın ucunu topuqdan yuxarı baldıra sarıyandan sonra, açılmamaq üçün onun üstündən badış geyirdilər. Şalvarın balağı, yaxud patavanın dolağı badışın altına salınandan sonra onun üstündən «badış bağı» dolayıb bağlayırdılar.

Dolaq. Çox vaxt keci sapdan, bəzən isə yalınqat nazik yun ipdən toxunan dolaq (eni 10 sm, uzununu 1,5 m) topuqdan yuxarı baldıra dolanmaqla, badış əvəzinə şalvarın balağını bükülü vəziyyətdə sabit saxlayırdı. Dolağın sarğısı açılmamaq üçün onun ucuna bənd edilmiş uzun «dolaq bağı» ilə üstü sarınırdı.

Patava. Maldarlıqla məşğul olan elat əhalisi üçün səciyyəvi ayaq geyimi sayılan patava bir çərək (15-18 sm) eni və 2 m-ə qədər uzununu olan yun parça (şal) zolağından ibarət olurdu. Onu qadınlar yer hanasında, çox vaxt isə ipin təbii öz rəngində (boz, qonur, qara) toxuyurdular. Patava corabı əvəz etdiyindən onu ayağın ucundan başlayıb baldıradək xüsusi qaydada dolayandan sonra üzərindən «patava bağı» ilə bağlayırdılar.

Dolaq kimi, patava da kənd əhalisi arasında daha geniş yayılmışdı. Ayağa və baldıra kip sarımmaları səbəbindən çöl təsərrüfat işləri üçün onların rolu xüsusilə böyük idi.

Ayaq şalı. Hazırlanma üsulu, forma və ölçülərinə görə, tipoloji cəhətdən patavanı xatırladan ayaq şalı yenə də yer hanasında, lakin ondan bir qədər enli (20 sm) və qalın toxunurdu. Patavadan fərqli olaraq, ayaq şalı ikiqat, hətta bəzən üçqat büküdülmüş ipdən toxunmaqla, sırf mövsümi səciyyə daşıyan kişi ayaq geyimi sayılırdı. Bilavasitə ayağa dolanan patavadan fərqli olaraq, onu ayaqqabının üstündən dolayırdılar. Şaxtalı havalarda çöl-təsərrüfat

işlərini görmək üçün evdən bayıra çıxan zaman ayağa su keçib soyuq olmasın deyər, çarığın üstündən mütləq ayaq şalı sarıyırdılar.

Şətəl. Şəhər məişəti üçün daha səciyyəvi ayaq geyimi olan şətəl bir qayda olaraq, evdə geyinilirdi. Şətəl boğazsız hörülmüş corabı xatırladırdı. Lakin corabdan fərqli olaraq, onun alt hissəsi xeyli qalın hörülürdü. Bəzən şətəlin istifadə müddətini uzatmaq üçün onun altına tumacdan əlavə «altlıq» tikilirdi.

Məlum olduğu kimi, keçmişdə Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, o cümlədən şəhər məişətində evə ayaqqabı ilə daxil olmaq qəbahət sayılırdı. Hətta bu məqsədlə eyvanda, yaxud evin kandarında «başmaq çıxan» adlanan xüsusi yer düzəldilirdi. Ailə üzvləri, yaxud qonaq evə daxil olmaq üçün toz-torpaq bulaşmış ayaqqabını soyunub şətəl geyinirdi. Yalnız bundan sonra onlar xalça-palaz döşənmiş təmiz otağa keçə bilirdi. Azərbaycanda bu adət indi də qalmaqdadır.

Bundan əlavə, Alazan vadisində şətəlin uzun boğazlı yun corabı xatırladan əlahiddə bir növünə də təsadüf edilmişdir. Altlıqlı keçi qəzilindən hörülən şətəli çox vaxt çəkmə əvəzinə geyirdilər.

Çarıq. Kişi ayaq geyimlərinin ən qədim və geniş yayılmış kütləvi növü olmaq etibarını ilə çarıq daha çox kənd, xüsusilə də elat əhalisi üçün səciyyəvi ayaq geyimi sayılırdı. Əvvəllər olduğu kimi, XIX əsrdə də çarıq həm *xam*, həm də *aşılı* göndən tikilirdi. Kasıblar bir qayda olaraq, onu xam göndən tikib geyinirdilər.

Çarıq, əsasən, iribuynuzlu heyvanların, ən çox isə sığır gönündən tikilirdi. Sığır gönü camış gönündən nazik olsa da, ona nisbətən daha qaim, möhkəm və bu səbəbdən də davamlı olurdu. Yeri gəldikdə camış, at, dəvə, hətta uzunqulaq gönündən də çarıq tikənlər olurdu. At gönü ən çox aşılınmış halda istifadə olunurdu. Aşılı gönün keyfiyyət etibarını ilə ən yüksək növü sayılan *sağrı* məhz at gönündən, xüsusilə onun «sağrı» hissəsindən hazırlanırdı.

Xam çarıqdan fərqli olaraq, *aşılı* göndən hazırlanan çarığı peşəkar çarıq ustaları tikirdi. Keçmişdə şəhərlərdəki çarıqçı dükanlarından əlavə iri kəndlərdə də peşəkar çarıqçılar fəaliyyət göstərirdi. Müştərilər aşılı çarıq üçün onlara müraciət edirdilər.

Aşılı çarığın əsas müştərisi olan varlı kişilər də, həmçinin, qış mövsümündə «xam çarıq» geyməli olurdular. Çünki yağmurlu havalarda, bataqlıq şəraitində aşılı çarıq suyu öz məğzinə hopdurub ayağa keçirdiyi halda, xam gönün çarığı su buraxmırdı. Digər tərəfdən isə xam çarıq yayda quruyub ayağı incitdiyi halda, aşılı çarıq yumşaq qaldığından isti mövsüm üçün ən münasib, həm də yaraşığı ayaqqabı növü sayılırdı.

Kənd şəraitində, o cümlədən elat məişətində çarığın kütləvi ayaqqabı növünə çevrilməsində maldarlıq təsərrüfatının inkişafı və onu hər kəsin özünün biçib tikə bilməsi faktı mühüm rol oynamışdır.

Quruluş etibarını kişi və qadın çarıqları bir-birinə bənzəsə də, tikiş qaydasına və üstünün formasına görə, çarıqların müxtəlif tipoloji növünə təsadüf olunurdu. Buna müvafiq olaraq, kişi çarıqları müxtəlif adlarla tanınır və bir-birindən fərqləndirilirdi.

Şatrı çarıq. Şirvanın dağ kəndlərində o, «Sulut çarığı», Kəlbəcər rayonunda «şirmaylı çarıq» adı ilə tanınırdı. Abı və ya bənövşəyi rəngli ipliklə tikilən şatrı çarığı varlılar gündəliyə, kasıblar isə xeyir iş zamanı geyirdilər. Şatrı çarıq xüsusi olaraq eşilib mumlanmış «çarıq ipi» vasitəsilə tikilirdi. Bunun üçün çarığın üçbucaqlı formada biçilmiş, «çitmə» adlanan burnundan başlayıb bütün dövrəsi boyunca bir cərgədən ibarət müxtəlif ölçülü «gözək»lər tikir və ona xüsusi «çarıqbağı» keçirirdilər.

Şirazi çarıq. Biçim etibarını ilə şatrı çarığa bənzəyir, lakin tikilmə qaydası ondan fərqlənirdi. Aşılı göndən tikilən Şirazi çarığın gözəkləri iki cərgədən ibarət düzülürdü. Çarığın bu növünün pəncə gözəklərinə sıx düzülüb keçirilmiş çarıqbağı onun üst hissəsini əmələ gətirirdi. Çarıq ayağa geyiləndən sonra çarıqbağının qalan hissəsi çarığın yan və daban gözəklərindən çal-çarpaz vəziyyətdə keçirilməklə, əvvəlcə ayağa, sonra isə topuğa dolanırdı.

Şirazi çarıq yaraşığı olduğu üçün, adətən, toy-bayram libası ilə geyinilirdi.

Kalmanı çarıq. Mumlanmış ipliklə tikilən şatrı çarıqdan fərqli olaraq, kalmanı çarıq gönün özündən çəkilmiş «köşə» ilə, həm də xam göndən tikilirdi. Bu cəhət onun adında da öz əksini tapmışdı. «Xam» sözünün sinonimi olan «kal» istilahi aşılınmamış gönün xam (kal) vəziyyətini

dürüst əks etdirdiyindən ondan tikilmiş çarığ da, öz adına müvafiq olaraq «kalmanı» adlanmışdır. Kalmanı çarığın gözəkləri eşilmiş köşə ilə tikildiyi üçün ona bəzən «eşmə çarığ» da deyilirdi. Digər çarığ növlərindən fərqli olaraq, kalmanı çarığın çitməsi yuxarıya doğru azca qatlarırdı.

Qılıbzma çarığ. Keçi qəzilindən ayrılmış qıl «eşmə»si ilə tikilən bəsit çarığ növü olub, əsasən, kasıblar arasında yayılmışdı. Çarığın bu növünün bağı da çox vaxt qıldan, yəni keçi qəzilindən hazırlanmış.

Üstlü çarığ. Çarığın bu növü iki cür tikilib hazırlanırdı. Birinci halda çarığın üstü öz gönündən olurdu. Bu məqsədlə düzbucaqlı formada biçilmiş gönün qabaq küncələrini öz üzərinə qatlama yolu ilə «üst» əmələ gətirilir və onların kənarları bir-birinə tikilirdi. Sonra çarığın yanlarına və dabanına «gözək»lər düzəldilib bərkidilirdi.

Üstlü çarığın ikinci növünün burnu üçbucaq formada biçilib «çitmə» əmələ gətirəndən sonra ona tumac və ya kosaladan əlavə «üzlük» tikilirdi. Tumac üzlüklü çarığ, bir qayda olaraq, aşıllı göndən tikilirdi. Onu başlıca olaraq varlı maldarlar geyərdi.

Başmaq. Aşıllı dəri (kosala, tumac, ətvi, müşkü) və göndən tikilən başmağın yalnız pəncə hissəsinin üstü örtülü olurdu. Onun çitməsi dik olub azca geriye qatlanır, arxası isə açıq qalırdı. Hündürdaban ayaqqabı növü olan başmağın dabanına ağacdən xüsusi olaraq «dabanlıq» bərkidilir və nal vurulurdu. Keçmişdə başmaq «zənanə» (qadın) və «mərdanə» (kişi) olmaqla iki növdə hazırlanmış. Biçim üsulu və tikiş texnikası baxımından bunlar bir-birinə çox yaxın olsalar da, bəzək tərtibatına və zərifliyinə görə, qadın başmaqları seçilib fərqlənirdi. Qadın başmağının üstü çox vaxt məxmərdən tikilərək müxtəlif tikmə növləri ilə bəzədildiyi halda kişi başmaqlarına bəzək vurulmurdu.

Böyük, orta (miyanə) və kiçik olmaqla, üç ölçüdə tikilən kişi başmaqlarının ən yüksək növü sağrı başmaq olmuşdur. El arasında ona çox vaxt «sağrı başmaq» deyilirdi.

Azərbaycanda sağrı başmaqların istehsal mərkəzləri arasında Şamaxı, Şəki, Gəncə ilə yanaşı, Şuşa qalası da mühüm yer tutmuşdur. Məhz bu səbəbdən də Qarabağ və onun ətraf mahallarında sağrı başmağa «Qala başmağı» da deyilirdi. Sarğıdan tikilən Qala başmağı keyfiyyət etibarlı ilə adi göndən tikilən başmaqdan fərqlənir və üstün tutulurdu.

XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda başmağa tələbatın böyük olduğunu belə bir faktdan da aydın görmək olur ki, XIX əsrin 50-ci illərində ölkənin 8 şəhərində (Bakı, Gəncə, Lənkəran, Quba, Nuxa, Şamaxı, Şuşa, Naxçıvan) 579 nəfər başmaqçı fəaliyyət göstərirdi.⁷⁸

Azərbaycanın o zamankı Başmaq istehsalı mərkəzləri arasında Şamaxı və Nuxa (Şəki) şəhərləri xüsusilə fərqlənirdi. 1849-cu ildə təkcə Şamaxıda 227 nəfər başmaq ustası çalışırdı.⁷⁹ Başmaq istehsalında sonrakı yerləri Şəki və Şuşa şəhərləri tuturdu. 1848-ci ildə Şəkidə 147 nəfər,⁸⁰ Şuşada isə 84 nəfər⁸¹ başmaqçı işləyirdi. Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunandan sonra Avropa geyim nümunələrinin tədricən yerli əhalinin məişətinə sirayət etməsinə baxmayaraq, ölkədə milli geyim dəbi qaldıqca başmağa olan tələbat da azalmaq bilmirdi.

Uzunboğaz çəkmə. Altılıq aşıllı göndən, ayaqlığı kosaladan, «qunc» adlanan uzun boğazlı tumac və ya müşküdən tikilirdi. Çitməsi geriye doğru qatlanıb əyilmiş uzunboğaz çəkməni, əsasən, at belində gəzən varlı-hallı kişilər geyərdilər. Uzaq yol gedən zaman atı mahmızlamaq üçün çox vaxt çəkmənin dabanına «mahmız» keçirərdilər. Uzunboğaz çəkmə xüsusilə maldar elatların yuxarı təbəqələri arasında geniş yayılmışdır.

Quncu çəkmənin Dədə-Qorqud dastanlarında adı çəkilən «soqmə»dən törədiyi güman olunur.

Quncundan (boğazından) tutulub yuxarı «çəkmək» (dartma) üsulu ilə geyildiyi üçün, görünür, ona «çəkmə» deyilirdi.

XIX əsrdə Azərbaycanın çəkmə istehsalı mərkəzləri arasında Gəncə şəhəri xüsusi yer tuturdu. 1849-cu ildə burada 75 nəfər çəkmə ustası çalışırdı.⁸² 1859-cu ildə, zəlzələdən az sonra quberniya mərkəzinin Bakı şəhərinə köçürülməsinə baxmayaraq, Şamaxıda hələ də 30 nəfər çəkməçi işləyirdi. Lakin yerli «əyriburun» çəkmələr tədricən rus və Avropa modasında tikilmiş və nisbətən ucuz başa gələn çəkmələrlə əvəz olunmağa başlamışdı.⁸³ Məhz bunun sayəsində XIX əsrin 80-ci illərində Şamaxı qəzasının malakanlar yaşayan Mərəzə kəndində 12 nəfər yeni moda

ilə düz çitməli çəkmə tikən usta-çəkməçi fəaliyyət göstərirdi.⁸⁴

Çust. Ənənəvi ayaqqabıların ən kütləvi növü olub, kənd əhalisi arasında geniş yayılmışdır. Altı aşılı gön, üzlüyü tumac və ya kosaladan tikilməklə, gündəlikdə geyilən yüngül ayaqqabı növü sayılırdı. Başmağa nisbətən ucuz başa gələn çust xüsusilə kənd şəraiti üçün əməli cəhətdən daha sərfəli ayaq geyimi idi. Məhz bu səbəbdən də onu əhalinin bütün təbəqələri əldə edib geyə bilirdi. Dağ kəndlərində çust qoca kişilərin ayağında yaxın zamanlaradək qalmaqda idi. Xüsusilə yağmurluq şəraitində, bataqlı kənd yollarında çust arxası açıq başmaqdan üstün tutulurdu.

Çust yerli əhalinin məişətinə çox gec, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra, ticarət əlaqələri nəticəsində «çuvyak» adı ilə daxil olsa da, əməli cəhətdən sərfəli olduğuna görə çox tezliklə kütləvi istehsal səciyyəsi daşıyan ayaq geyiminə çevrilmiş və bütün bölgələrdə geniş yayılmışdır. Quba bölgəsində o, «kalış» adı ilə tanınırdı. Çustu, adətən, corabın üstündən geyirdilər.

Məst. İbadətlə bağlı ayaq geyimi olduğundan məsti ən çox namaz qılan kişilər və ibadətə məşğul olan din xadimləri (molla, axund, müfti, seyid, müəzzin və b.) ev şəraitində geyirdilər. Keçmişdə məst təkcə Azərbaycanda deyil, digər müsəlman xalqları arasında da geniş yayılmışdı.

Məstin həm altı, həm də üstü tumacdan tikilirdi. Namaz qılan kişilər hər dəfə namazdan əvvəl ayaqlarını yuyub, «məs çəkmə» əməliyyatını icra etmək məcburiyyətində qalmamaq üçün ayaqlarına yumşaq dəridən məst geyib islaq barmaqlarını onun üzərinə çəkməklə kifayətlənirdilər. Bir qayda olaraq, evdən bayıra çıxan zaman məstin üstündən ayaqqabı geyilirdi. Bayırdan qayıdıb evə daxil olarkən ayaqqabını çıxarılandıqdan sonra məsti soyunmaq lazım gəlmirdi. Corabın üstündən geyilmiş məst gecə yatana qədər çox vaxt ayaqda qalırdı.

Ənənəvi zinət və bəzəklər

Azərbaycan əhalisinin geyim mədəniyyətində tarixən *bəzək* və *zinətlər* xüsusi yer tutmuşdur. Həm də «süs» adlanan nəcib metal və qiymətli daş-qaşlardan (cavahiratdan) düzəldilmiş zinət növlərindən fərqli olaraq, bəzək vasitələri çox geniş yayılmaqla kütləvi səciyyə kəsb etmişdir. Bəzək təkcə insanın özünü deyil, onun məişətini də bəzəyib yaraşılıq hala salırdı. Ona görə də bəzək şeylərinə qızıl-gümüş zinət və ləl-cavahiratdan əlavə insanın geyimini və ev məişətini bəzəyib yaraşılıq edən *tikmə*, *ağlabənd məmulatı* (bafta, çapara, şahpəsənd, şəms, qaragöz, sərmə və s.), habelə *kosmetik vasitələr* (ənlük, kirşan, həna, sürmə, vəsmə) də daxil idi.

Bəzək şeylərinin etnoqrafik mənə çalarlarının, başqa sözlə, tipoloji növlərinin bu qədər geniş və zəngin olması səbəbindən onların hazırlanması ilə müxtəlif peşə sahibləri: *zərgər*, *gümüşbənd*, *cavahirsaz*, *ağlabənd*, *məşşatə* (bəzəkçi) məşğul olurdu.

Adları çəkilən bəzək növlərinin hər birinin özünə məxsus xammal növü, istehsal texnologiyası və tətbiq sahəsi mövcud olmuşdur.

Zinətlər. Ənənəvi bəzəklər arasında peşəkar zərgər və gümüşbənd ustalar tərəfindən hazırlanan *zinət* əşyaları başlıca yer tutmuşdur.

Azərbaycanda zinət istehsalının tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxır.

Arxeoloji abidələrdən (Mingəçevir, Yaloylutəpə, Xocalı, Qəbələ, Xınıslı, İsmayılı, Qaratəpə və s.) aşkar edilmiş qiymətli bəzək məmulatları Azərbaycan ərazisində zinət istehsalına çox qədim zamanlarda başlandığını söyləməyə əsas verir. Mingəçevir və Xosalıdan tapılmış 3 min il bundan əvvələ aid bəzəkli tunc kəmər, Ziviyyə mahalından aşkar edimis e.ə. VII əsrə aid qızıl döşlük ənənəvi zərgərlik sənətinin nadir nümunələri olub ölkəmizdə zinət istehsalının incə zövq və yüksək bədii səviyyəyə çatmış məhəlli mərkəzlərindən soraq verir.

Antik dövrdə ellinizm ənənələrinə söykənən Azərbaycan zərgərliyi uğurla davam etdirilmişdir. Erkən orta əsrlərdə feodal münasibətlərinin inkişafı, qızıl və gümüş sikkələrin ticarət dövriyyəsinə geniş surətdə daxil edilməsi zinət istehsalının sonrakı inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır.

Yurdumuzun qədim sakinləri mədəni tərəqqinin ilk çağlarından etibarən rəngbərəng xırda daş, diş, sümük, balıqqulağı və s. əşyalardan bəzək məqsədi ilə istifadə etməyə başlamışlar. Onlar bu xoşa gəlimli təbii materiallardan *muncuq* düzümləri hazırlayıb boyun, qulaq, bilək,

topuqlarını bəzəmiş, yaraşıqlı görünməyə çalışmışlar. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif materiifllardan düzəldilmiş xeyli muncuq aşkar edilmişdir.

Erkən metal dövrü abidələrindən başlayaraq muncuq və pilək (pərək) tipli bəzək növlərinin mis və tuncdan düzəldildiyi nəzərə çarpır. Qızıl və gümüşün istehsal xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsindən sonra bəzək əşyalarının hazırlanması zinət istehsalı səciyyəsi kəsb etmişdir. Bununla da spesifik istehsal texnologiyasına malik olan zərgərlik sənətinin tarixi başlanmışdır. Arxeoloji abidələrdən aşkar olunmuş qızıl və gümüş sırğa, üzük, bilərzik, qolbağ, çələng, tac, sancaq, boyunbağı, silsilə, düymə, toqqa, müxtəlif növ asma və bəndləmə bəzək növləri (pilək, pərək) əsrlər boyu insan məişətini bəzəyib süsləmişdir.

Zəmanəmizədək ənənəvi zinət istehsalının *döymə*, *çaxmaqəlib* (qəlibkarlıq), *qarasavad*, *minalama* (minasazlıq), *aynalama* (pardaxlama), *çaxma* (xatəmkarlıq), *şəbəkə* (torlama, həddələmə) və s. olmaqla olduqca zəngin texnoloji üsulları gəlib çatmışdır. Adları çəkilən texniki üsulların hər birinin özünəməxsus tətbiq sahəsi və məmulat növü yaranmışdır. Qarasavad ən çox gümüşkarlıqda tətbiq olunurdu. Soyuq silahların (qılınc, xəncər, qəmə, behbud və s.) qını, yaxud dəstəyi, odlu silahların qundağının gümüş bəzəkləri çox vaxt qarasavad üsulu ilə işlənib yaraşıqlı hala salınırdı. Yaxud sırğa, bilərzik, üzük, kəmər toqqası və s. zinət növlərinin hazırlanmasında çox vaxt şəbəkə üsulundan istifadə olunurdu. Xatəmkarlıq üsulu ilə xəncər, qılınc qını, onların ağac və ya sümük dəstəyi, habelə müxtəlif növ ev avadanlıqları bəzədilirdi. Minasazlıq üsulu ilə qızıl və ya gümüş zinətlərin üzərində oyulmuş rəsm və ya naxışların içi mina maddəsi ilə doldurulandan sonra bişirilib bərkidilirdi. Bu texniki üsul ən çox xəncər və qılınc qınının, sırğa, bilərzik və s. zinət növlərinin bəzədilməsində tətbiq olunurdu.

Bütün bunlardan əlavə, bir sıra ənənəvi zinət növlərinin bəzədilib yaraşıqlı hala salınmasında ləl-cəvahiratdan (inci, mirvari, kəhraba, sədəf, almaz, yaqut, əqiq, brilyant və s.-dən) istifadə edilmişdir. Ona görə də ənənəvi zərgərlik sənətində cavahirsazlıq çox vaxt müstəqil peşə növü kimi fəaliyyət göstərirdi.

Zinət istehsalı sahəsində orta əsrlərdən başlanan sənətdaxili ixtisaslaşma XIX əsrdə də davam etmişdir. Məhz bunun sayəsində zinət istehsalı *zərgərlik*, *gümüşbəndlik* və *cəvahirəsazlıq* olmaqla, müxtəlif ixtisas sahələrinə ayrılmışdır. Hətta zərgərlər arasında *minasaz*, *şəbəkəçi* (toplamaçı), *qəlibkar* və aynalama məmulatı hazırlayan *rəngkar* ustaların işi texnoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənirdi.

XX əsrdə zinət istehsalı, yenə də, əsasən, şəhərlərdə cəmləşmişdi. Bakı, Şamaxı, Şəki, Gəncə, Şuşa, Quba, Lənkəran, Salyan, Naxçıvan, Ordubad və b. şəhərlər ölkənin başlıca zərgərlik mərkəzləri sayılırdı. Bu dövrdə sürətlə böyüyüb neft səltənətinə çevrilən kapitalist Bakısı XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycan zərgərliyinin ən böyük mərkəzinə çevrilmişdi. 1900-cü ildə burada 130 nəfər qeydiyyatdan keçmiş zinət ustası və 89 nəfər şagird çalışırdı. Zərgərlərin sayına görə sonrakı yerləri tutan Gəncə şəhərində 33, Şamaxıda 25, Şəkidə 22, Salyanda 13, Şuşa və Quba şəhərlərinin hər birində 12 nəfər zərgər işləyirdi.⁸⁵

Statistik materiallardan görüldüyü kimi, Bakı şəhəri ilə əlaqələrin güclənməsi sayəsində əyalət şəhərlərində zinət ustalarının sayı xeyli azalmışdı. Buna əmin olmaq üçün təkcə belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, 1832-ci ildə Şamaxı şəhərində 40 nəfər yalnız gümüşbənd çalışırdı.⁸⁶

Orta əsr şəhərlərində zinət məmulatına tələbatın böyük olması səbəbindən çoxsaylı zərgər dükanları şəhərin mərkəzi küçələrində əlahiddə cərgə (çarşı) təşkil edirdi. Vaxtı ilə Təbriz və Ərdəbil şəhərlərindəki qeysəriyyələrdə zərgər dükanlarının əmələ gətirdiyi tağlı cərgələrdə (çaraş və ya çarşılarda) istehsal olunub satılan zinət mallarının zəngin çeşidi Avropa səyyahlarını (Qemelli Karyeri, Adam Oleari, Korneli de Bryuin, Şarden, Tavernye və b. heyran qoymuşdur.⁸⁷

Zərgər dükanlarında zinət istehsalı bir sıra kimyəvi proses və texniki əməliyyatlardan ibarət olduğundan əsas xammal növləri (qızıl, gümüş, ləl-cəvahirat) ilə yanaşı, bir sıra yardımçı vasitələrdən (mis, şora, naşatır, tənəkar, göydaş, bürünc, qurğuşun, sarı gil, qızıl yağı və s.) istifadə olunmuşdur. Bunların bir qismi *aşqar* məqsədi ilə işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, zinət istehsalında qızıl və gümüş xalis halda işlənmə bilmirdi. Ona görə də onları yumşaldıb elastik hala salmaq lazım gəlirdi. Bunun üçün əvvəlcə qızıl və gümüşün liqatur tərkibdə ərintisi hazırlanırdı.

Bununla da onların istehsal xassəsi gücləndirilir, beləliklə, döyülüb yaymalanarkən parçalanıb zaya getməsinin qarşısı alınır. Bir qayda olaraq, ərinti qatışıqı yüksək əyarlı qızıl və ya gümüşə əlavə olunurdu. Çünki aşağı əyarlı qızıla mis və ya gümüş qatdıqda onun əyarı daha da aşağı düşür, beləliklə də məmulat özünün dəfinə dəyərini itirirdi. Elə bu səbəbdən də zinət ustaları ərintinin liqatur tərkibini hazırlayarkən ata-babadan müəyyən olunmuş qatışıq nisbətlərinə ciddi əməl edirdilər. Məsələn, Şuşa zərgərləri 82 əyarlı qızılı 56 əyara endirib ərinti hazırlamaq üçün qızılın hər bir misqalına 9 noxud ağırlığında mis, 3 noxud gümüş qatırdılar.⁸⁸

Zinət istehsalı, bir qayda olaraq, xammalın əridilib müvafiq qəliblərə bölünməsi, ərintinin zindan üzərində döyülüb yastılanması, onun doğranıb zolaqlanması, həddələmə, burma, eşmə, deşmə, oyma, cızma, lehımləmə, taraşlama (aynalama) və s. kimi mürəkkəb proseslərlə bağlı olduğundan zərgər dükənlərində olduqca geniş çeşiddə əmək aləti və istehsal ləvazimatından istifadə olunurdu. Bunların arasında zərgər *kürəsi*, zərgər *körüyü*, *zindan*, *çəkic*, *kəlbətin*, *qayçı*, *məngənə*, *tutacaq*, *girə*, *həddə*, *simkeş*, *zərrədin*, *zərrəbin*, *qələm*, *biz*, *sünbə*, *bıçaq*, *matqab*, *maqqaş*, *buta*, *qəlib*, *rəcə*, *hövnə*, *pufkə*, *yeyə*, *sürtgəc*, *lək ağacı*, *asma tərəzi*, *çəki daşları*, *məhəkdaşı* və s. mühüm yer tuturdu. Göründüyü kimi, Azərbaycanın ənənəvi zinət istehsalının digər sahələrinin heç birində bu qədər sayda müxtəlif növ əmək alətlərindən istifadə edildiyi qeydə alınmamışdır.

Bu fakt özlüyündə yüksək istehsal mədəniyyətindən soraq verən olduqca dəyərli etnoqrafik göstərici idi. Belə dəyərləri yaradan el sənətkarlarının istedad və sənət məharəti qibtə doğurmaya bilmir.

İstifadə məqamına, başqa sözlə, gəzdirilmə tərzinə görə, ənənəvi zinətlər *baş-qulaq*, *boyun-yaxa*, *bilək-barmaq*, *be*, *ayal* və *bəndləmə* bəzəklər olmaqla, müxtəlif tipoloji qruplara bölünür. Bu qruplara daxil olan zinət növlərinin hər birinin özünə məxsus istehsal texnologiyası, forma və quruluş xüsusiyyətləri yaranmışdır. Bütün bunlardan əlavə, ənənəvi zərgərlik mərkəzlərindən asılı olaraq, hər bir bölgənin özünə məxsus səciyyəvi bəzək növü də təşəkkül tapmışdır. «Çəçik», «qarabatdaq» boyunbağılar Naxçıvanda, piyalə-zəng sırğalar Şamaxı, Bakı və Gəncədə, «döymə-babaxanı» və ya «ay-ulduz» adlanan aynalama yaxalıq Şuşada, həmayıl, heykəl Quba, aypərək Qazax, məjdiyyə Salyan zərgərliyində geniş yayılmışdır.

Tarixən insanın geyim və məişətinə gözəllik verən bəzək məmulatları arasında *zər-zivər*, xüsusilə *qadın zinətləri* başlıca yer tutmuşdur. Zinət ustaları tarix boyu qadınlar üçün bir-birindən yaraşqlı müxtəlif növ zər-zivər, bəzək nümunələri yaratmışlar.

Qadın zinətləri arasında *baş* bəzəkləri (süs, cıgçığa) üstün yer tutmuşdur. *Qulaq* və *saç* bəzəkləri də çox vaxt bu qrupa aid edilir. Azərbaycanda tarixən baş bəzəklərinin çox zəngin tipoloji çeşidləri yaranmışdı. Bunların arasında ayrı-ayrı məhəlli zərgərlik mərkəzlərində müxtəlif adlarda zəmanəmizədək gəlib çatmış *tac* və ya *çələng* ən arxaik bəzək növü olmaq etibarını ilə diqqəti cəlb edir.

Ağır və bahalı zinət növü olmaq etibarını ilə tac, əsasən, ağa-bəy zümərəsindən olan varlı kübar qadınlar arasında dəbdə olmuşdur. Keçmişdə tac, həmçinin, hakimiyyət rəmzi kimi, hökmdar libasının zəruri tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Ənənə halını almış rəsmi qaydaya görə, hökmdar hakimiyyət taxtına çıxarkən, həm də hökm verən zaman onun başına mütləq tac qoyulmalı idi.

Hazırda tac öz adı ilə tək-cə Şimal-Qərbi Azərbaycanda qalmışdır. Qazaxda o, «dingə», Gəncə və Muğan bölgəsində «cıgçığa» adı ilə xatırlanır.

Zaqatala tarix-diyarşünaslıq muzeyinin fondunda saxlanılmaqda olan tac dəbilqəni xatırladır. Daş-qaşla bəzədilmiş qızıl tacın əsas bəzək elementləri onun ön və yan tərəflərində cəmləşdirilmişdi.

Ənənəvi zərgərlik sənətində bəzək dekorunun təkmilləşdirilməsi ənənəsi sonralar bu tipdən olan zinətlərin «alınlıq», «qabaqlıq», (Qərbi Azərbaycan), «çütqabağı» (Şirvan, Abşeron), «tülüqabağı» (Şəki), «alınlıq» (Naxçıvan), «araşqın» (Ordubad), «təsəkqabağı» (Lənkəran) və b. adlarda bəlli olan və müəyyən qədər məhəlli xüsusiyyət kəsb edən tipoloji çeşidlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Tacdan fərqli olaraq, adları çəkilən baş bəzəkləri, əsasən, alının üstünü və gicgahları əhatə

etdiyindən ya arxa tərəfdən qaytanla başa bağlanır, ya da ensiz parça, yaxud bafta üzərinə bənd edilərək çutqu və ya araçqının (təsəyin) ön hissəsinə bənd edilirdi. Şirvan və Abşeron qadınları bir qayda olaraq, çutqabağını çutqunun önünə bənd edirdilər.

Alınlıq (qabaqlıq) ayrı-ayrı zərgərlik mərkəzlərində «pilək», «pərək» («pərəng»), «gülpərək», «kəsmə» və s. adlarla bəlli idi. Alınlıq iki cür, ya qəlibkarlıq üsulu ilə hazırlanmış zəngin bədii dekora malik zinət üsürlərindən, yaxud kənarına qulp bənd etdirilmiş qızıl və ya gümüş sikkə düzümündən ibarət tərtib edilirdi. Məhz bu səbəbdən də alınlıq (qabaqlıq) el arasında həmin bəzək üsürlərinin adına müvafiq qaydada adlandırılırdı. «Pilək alınlıq», «pərək» və ya «gülpərək qabaqlıq» buna misaldır. Əsilzadə kübar qadınların «kəsmə» alınlığı, adətən, lələcavahiratla bəzədilərdi. Alınlığı zənginləşdirən daş-qaş arasında brilyant mühüm yer tutmuşdur. Daha çox Bakı zərgərləri brilyant qaş düzəltməyə üstünlük verərmişlər.

Qulplu sikkələrdən düzəldilən alınlıq hansı ölkənin sikkə növündən hazırlanırdısa, həmin adla da tanınırdı. Məsələn, «əşrəfi» və ya «imperial alınlıq», «bacaqlı qabaqlıq», yaxud «məcidiyyə» (məjdiyyə) bunu aydın göstərirdi.

«Əşrəfi» Misir məmlük sultanı Əşrəf Seyfəddin tərəfindən 1422-ci ildən kəsdirilməyə başlamışdır. Səfəvilər dövründə həmin çəkiddə (3,45q) kəsilmiş qızıl sikkələr də «əşrəfi» adlanmışdır.⁸⁹

«İmperial» rus qızıl sikkəsi olub nominal dəyəri 10 gümüş manata bərabər pul vahidi sayılırdı. 1755-ci ildən kəsilməyə başlamış həmin sikkənin tərkibində 11,65 q qızıl var idi.⁹⁰ Rus işğalından sonra Azərbaycanda geniş yayılmış imperial çəkisinə görə digər sikkələrdən üstün tutulurdu. «Bacaqlı» XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda işlədilən Niderland qızıl dukatının adı olmuşdur. Hətta Avstriya qızıl sikkələri, habelə Fətəli şah dövründə İranda eyni çəkiddə kəsilən qızıl sikkələr də «bacaqlı» adlanmışdır.⁹¹

«Məcidiyyə» Türkiyədə Sultan Əbdülməcid tərəfindən 1844-cü ildən kəsdirilən qızıl və gümüş sikkələr idi. Azərbaycanda o, «məjdiyə» adı ilə yayılmışdır. Çəkisi 7,2 q, nominal dəyəri 100 quruşa bərabər olan bu qızıl sikkələr «Osmanlı lirəsi» kimi də tanınırdı.⁹²

Kənarına qulp bənd etdirilmiş həmin sikkələri qadınlar özləri də sap və ya qaytana düzüb «alınlıq», «yaxalıq», «belbağı», yaxud «ətəklik» düzəldə bilirdilər.

«Kəsmə» adlanan paxlava formalı bəzək üsürlərindən ibarət qızıl *silsilə* də baş bəzəkləri sırasından idi. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, o cümlədən Quba bölgəsində silsilə «həmail», yaxud «heykəl» adı ilə məşhur idi.

Alazan vadisi əhalisi arasında silsiləni «mumasan» adlanan ardıcıl qaydada bir-birinə bənd edilmiş zəncirə və pilək düzümlərindən ibarət bəzək növü əvəz edirdi.

Qadın baş bəzəkləri arasında qəlibkarlıq üsulu ilə, müxtəlif bəzək üsürlərindən, ən çox isə «pərək» və ya «gülpərək» düzümlərindən ibarət hazırlanmış *cutquqabağı* xüsusi yer tutmuşdur. Çutqunun önünə tutulan bu zərif baş bəzəyi keçmişdə Azərbaycanın şərq bölgələrində xüsusilə geniş yayılmışdır.

Kiçik tacı xatırladan cutquqabağı çox vaxt qızıldan, bəzən də, xüsusilə kasıblar üçün gümüşdən düzəldilərdi. Varlı əsilzadə qadınlar üçün hazırlanmış qızıl cutquqabağı həm də daş-qaşla bəzədilirdi.

R.Əfəndiyevin yazdığına görə, aypara şəklində çələngi xatırladan cutquqabağını XVIII əsrdə araçqının qabağına tutmuşlar.⁹³ Görünür, elə məhz bu səbəbdən də Ordubadda bu tip baş bəzəyi «araçqın» adlanırdı.

Ənənəvi baş bəzəklərinin bir qismi, məsələn, *qarmaq*, *sancaq* və s. çalma və örpəkləri (bənərə, sərəndaz, alafa, tor) bənd edib bərkitmək, müəyyən hissəsi (*telbasan*, *qüllaba*, *ərca*) isə qadın saçlarının hörüyə gəlməyən cığa və birçəklərini yığıb səliqəyə salmaq məqsədi güdürdü. «Həbabi» adlanan yaxa bu düymələri, quşpara və çarpaz da bəndləmə zinətlər qrupuna daxil idi.

Zəncirəli qızıl *qarmaq*, əsasən, ərli qadınların geyim dəstinə daxil olan baş bəzəyi sayılırdı.⁹⁴ Çünki keçmişdə bahalı baş örpəklərini, başlıca olaraq, ərli, həm də varlı qadınlar örtərdilər. Belə örpəklər isə başa qarmaq vasitəsilə bərkidilirdi.

Qulaq bəzəkləri etnoqrafik ədəbiyyatda çox vaxt baş zinətləri sırasında təsnif olunsalar da, tətbiq məqamına görə ayrıca tipoloji qrup təşkil edirdi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində

«sırğa», «tana» («tənə»), «guşvarə» və s. kimi sinonim istilahlarla geniş yayılmış bu bəzək növünün tipoloji cəhətdən müxtəlif çeşidləri yaranmışdır. Azərbaycanda ən qədim sırğa nümunəsi qədim Mingəçevirdən, tunc dövrünə aid kurqandan tapılmışdır.⁹⁵

Erkən orta əsr abidəsi olan Dədə-Qorqud dastanlarında sırğa «küpə» («altun küpə») adı ilə təqdim olunmuşdur.⁹⁶ Həm də dastandan bəlli olduğu kimi, altun küpəni təkcə qadınlar deyil, adlı-sanlı kişilər də qulaqlarına taxırmışlar. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində əziz-xələf oğlan uşaqlarının qulağının bir tayına «heydəri» sırğa taxmaq adəti yaxın keçmişdək davam etmişdir.

Sırğanın zaman-zaman forma və quruluş etibarı ilə çoxsaylı tipoloji növləri yaranmışdır. Onların bir qismi zamanəmizədək gəlib çatmışdır. Bunların arasında «piyalə-zəng», «satıl», «şarlı» («lolo»), «minarə», «badamı», «gilası», «üçdüymə», «dörddüymə», «beşdüymə», «qırxdüymə» sırğalar, habelə «halqa» və «asmalı» sırğa və s. hələ də dəbdən düşməmişdir. Bəzən, sırğaların üzərinə qiymətli daş-qaş əlavə etməklə zənginləşdirilir və beləliklə də məmulatın dəfinə dəyəri artırılırdı. Bunlardan fərqli olaraq, «minarə» sırğanın ətəyi silsiləli düzəldilməklə, bir növ «piyalə-zəng»i xatırladırdı.

Boyun-sinə (yaxa) bəzəkləri müxtəlif materiallardan (qızıl, gümüş, ləl-cavahirət, şüşə, mərca, kəhraba və s.) düzəldilməklə, müxtəlif növ boyunbağlarla təmsil olunurdu. Azərbaycanın bəzi bölgələrində boyunbağı «xirdəklik», «boğazlıq», «yaxalıq», «imarət» də adlanırdı. Bu istilahlər sinonim kimi işlənsə də, vahid tipoloji qrup təşkil edən həmin bəzək növləri hazırlandığı materialın səciyyəsinə, quruluş və formasına görə müəyyən qədər fərqli xüsusiyyətlərə malik idi. Bu baxımdan Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvi olan *çəçik* və *qarabatdaq* tipoloji cəhətdən digər boyun bəzəklərindən seçilirdi.

Ənənəvi boyun bəzəklərinin ən qədim növü *muncuq* boyunbağı olmuşdur. Müxtəlif materiallardan (mirvari, inci, mərca, brilyant, rəngli şüşə, balıqqulağı və s.) hazırlanan muncuq düzümləri ilə yanaşı, qızıldan düzəldilmiş «arpa», «hil», yaxud «gülperək» boyunbağlar da dəbdə olmuşdur. «Səddə» adlanan mirvari boyunbağı 9-10 cərgə topa muncuq düzümündən ibarət hazırlanırdı. Çox vaxt şəddə bir cüt «arpa» və ya «hil» muncuq vasitəsilə tamamlanırdı.

İstehsal texnologiyasının spesifik səciyyə daşması səbəbindən muncuq boyunbağlarının hazırlanması ilə cavahirsazlar məşğul olurdular.

Zərgər dükanlarında hazırlanan zinət məmulatları arasında qızıl *boyunbağlar* tipoloji zənginliyinə görə xüsusilə fərqlənirdi. Forma, quruluş və nəqş xüsusiyyətlərinə görə seçilən qızıl boyunbağların *həmail*, *heykəl* (Quba, Şamaxı, Şəki), *aypərək* (Qazax), *hil*, *arpa* (Bakı), *aralıq* (Şuşa, Şəki, Şirvan, Gəncə), *çəçik*, *qarabatdaq* (Naxçıvan), *xirdəklik* (Cəncə, Naxçıvan) və s. olmaqla müxtəlif tipoloji növləri qeydə alınmışdır.

Həndəsi və astar motivli nəqş üsürləri ilə zəngin olan aralığın ayrı-ayrı zərgərlik mərkəzlərində fərqli adlarla bəlli olan «ay-ulduz», «şəms», «qüttə» («qübbə»), «paxlava» və s. kimi növləri təşəkkül tapmışdır.

Qızıl boyunbağların *sikkə* düzümündən ibarət tərtib olunmuş tipoloji növləri ayrıca bir qrup təşkil edirdi. Həm də sikkə boyunbağlar müxtəlif ölkələrə məxsus qızıl və gümüş pullardan düzəldildiyindən fərqli adlarla tanınırdı. «Bacaqlı», «imperial», «əşrəfi» boyunbağı, yaxud «məjdiyyə» (məcidiyyə) yaxalıq bu qəbildən olan boyun-yaxa zinətlərinə daxil idi.

Çox vaxt boyun və yaxa (sinə) bəzəkləri bir-birini əvəz edib tamamlayırdı. «Arpa» boyunbağının arasına bəzən zəngin nəqşlərlə bəzədilmiş dairəvi bəzək ünsürü, yaxud 6 və ya 8 guşəli ulduz, onun altına isə aypara bənd edilirdi.⁹⁷

«Həmail» çox vaxt daş-qaşla, xüsusilə də zümrüd və ya zəbərəcdə bəzədilib yaraşılıq hala salınırdı. Zərgərlik sənətində o, çox vaxt «zəbərəcdə həmail» adlanırdı. Yaqut, inci, brilyantla bəzədilmiş həmaili çox vaxt qızıl qarmaqla arxalıq və ya ləbbadənin çiyinlərinə bənd edirdilər. Bəzən həmailin ətəyi 4 cərgə qızıl sikkə ilə tərtib olunub tamamlanırdı. Həmailin bu növü «*sinəbənd*» adlanırdı.

Qol, *bilək* və *barmaq* bəzəkləri müxtəlif növ *qolbağ*, *bilərzik* və *üzük* ilə təmsil olunurdu. Bu qrupdan olan zinət növləri arasında *qaşlı* və *qaşsız* üzüklər, qismən də bilərzik daha kütləvi səciyyə daşmışdır.

«*Bazubənd*» adlanan və əksər hallarda ləl-cavahirlə bəzədilmiş qızıl və ya gümüş

qolbağlar, əsasən, kişi zinəti sayılmaqla, başlıca olaraq çox məhdud dairədə yayılmış və hakim zümrələrə məxsus olmuşdur.

Keçmişdə kübar qadınlar arasında *halqa* qolbağ, *muncuq* qolbağ daha çox dəbdə idi.

Bazubənddən fərqli olaraq, bilərziklərin daha çox tipoloji növü yaranmışdır. «Halqa», «burma», «yığma», «həsiri», «həncamə», «gül» bilərzik növləri uzun müddət dəbdən düşməmişdir. Kübar qadınların «gül» bilərziyinə, adətən, yaqut və ya zümrüd qaş qoyulurdu.

Barmaq bəzəkləri arasında «*barmaqçalıq*», «əyrimçə» və ya «*halqa*» adlanan qaşsız üzüklər daha qədim tarixə malik olmaqla, uzun müddət xatircəmlilik, nişan üzüyü kimi işlənmişdir. Bunların əsasında sonralar qaşlı üzüklərin müxtəlif tipoloji növləri peyda olmuşdur. Qaş materialından, habelə qaşın formasından asılı olaraq, bu qrupdan olan üzüklər müxtəlif adlarla (yaqut, zümrüd, brilyant, mivari, paxlava qaşlı və s.) tanınırdı.

Bel bəzəkləri *kəmərlər*, *belbağı* və *təkbənd* ilə təmsil olunurdu. Minalı, şəbəkəli, yaxud sallamalı saltoqqa vasitəsi ilə tamamlandıq qabaq tərəfdən bağlanan qızıl və ya gümüş kəmərlərin müxtəlif tipoloji növünə təsadüf olunurdu.

Qadın və kişilərə məxsus *kəmərlər* bəzək ünsürlərinin bənd edilmə üsuluna görə «körpülü», «bəndləmə» və «keçirtmə» olmaqla üç cür hazırlanmışdır. Körpülü kəmərlərin «kəsmə» bəzək ünsürləri bir-birinə keçirilən bəndləyici «körpü»lər vasitəsi ilə bağlanırdı. Bu tiptən olan «kəsmə» kəmərlərin sallama və ya zəngirələri onun ön tərəfində, xüsusilə toqqanın ətəyində cəmləşirdi.

Bundan fərqli olaraq, «bəndləmə» kəmərlərin qulplu sikkələrdən ibarət olan bəzək ünsürləri qayış üzərinə bəndlənirdi. «Kəsmə» pərəklərdən ibarət düzəldilmiş minalı «gül» belbağlarının bəzək-nəqş ünsürləri də çox vaxt bəndləmə üsulu ilə, lakin tünd rəngli parça (sürməyi, zoğalı, yaşıl və ya qara məxmər) üzərinə bənd edilirdi.

Bunlardan fərqli olaraq, kişilərə məxsus zinət növü sayılan *tərbəndin* bəzək ünsürləri «keçirtmə» üsulu ilə qayış üzərinə düzülüb bərkidilirdi.

Bəzən zərgərlər tərəfindən düzəldilən və «kəmərbənd» adlanan kəsmə «gül belbağı»dan fərqli olaraq, *sikkə* kəmərləri hər kəs özü də düzəldə bilirdi. Bunun üçün zərgərə təqdim edilən qızıl və ya gümüş sikkələrə qulp döydürmək və toqqa sifariş etmək kifayət edirdi.

Libaslara *bəndləmə* zinətlər bəzək növü olmaqdan əlavə, həm də onların bir qismi əməli məqsəd daşımaqla, yaxa və bilək yarıqlarını düymələyib bağlamaq məqsədi güdmüşdür. Qızıl və gümüşdən kəsilmiş «*həbbabı*», «*böyrəyi*», «*qoza*» düymələr məhz bu məqsədlə istifadə olunmuşdur.

Bu qrupdan olan bəndləmə zinətlərin ən tipik nümunəsi sayılan *ətəklilik* iki tipoloji növdə hazırlanmışdır. «Sikkə ətəklilik» qızıl və gümüş sikkələrdən (bacaqlı, əşrəfi, məcidiyyə, imperal, çervon və s.) tərtib olunmaqla daha geniş yayılmış və kütləvi səciyyə daşmışdır. Sikkə ətəklildən fərqli olaraq, qızıl və gümüşdən kəsilmə «*pilək*» və ya «*pərək*» ətəklilik çox vaxt mina ilə bəzədilirdi. Ona görə də minasazlar ətəkliyin bu növünü çox vaxt «gül» və ya «gülpərək» adlandırırdılar.

Bütün bunlardan əlavə, keçmişdə kübar qadınların ətəkliyi həm də cavahiratdan düzəldilirdi. Keçmişdə kübar qadınları arasında «*mirvari*» ətəklilik daha geniş yayılmışdı.

Bir qayda olaraq, digər bəndləmə zinət növləri kimi, ətəkliyin də bəzək ünsürləri çox vaxt bafta üzərinə düzülüb bənd ediləndən sonra tuman və ya digər üst geyimlərinin ətəyinə bəndlənib bərkidilirdi.

Bəndləmə zinətlər bəzən sapa düzələndən sonra paltara bənd edilirdi. «*Həbbabı*» və ya «*qoza*» düymələrdən ibarət *yaxalıq* buna əyani misaldır.

Pilək və ya pərək *ətəklilik* qadın tumanından başqa, üst köynəyinin ətəyinə də vurulurdu.

«*Oyma*» yaxalı arxalıqların yaxasının ətrafı, adətən, qızıldan düzəldilmiş «*böyrəyi*», yaxud «*həbbabı*» düymələrdən ibarət bəzək düzümü ilə süsləndirilirdi.

Libaslara bənd edilən bəzəklərin digər qrupunu *ağlabənd* məlumatları: *zəncirə*, *bafta*, *çapara*, *hərəmi*, *qaragöz*, *sərmə*, *şəms*, *şahpəsənd*, *qotaz*, *purçüm*, *pitik* və s. təşkil edirdi.

Hörmə və toxuma üsulları ilə hazırlanan həmin bəzəklər qadın üst geyimlərinin ətəyinə, qol yarıqlarına, bilək ağzına, belinə, yaxasına bəndlənirdi. Qotaz, pürçüm, pitik isə bəzəkli

görünmək üçün tumanbağı, çutqu qaytanı, meyzər bağının uclarına əlavə edilirdi.

Üst geyimləri bütün bu bəzək növlərindən əlavə, *tikmə* usulu ilə də bəzədilir, yaraşığı hala salınırdı.

Tikmə bəzəklər, əsasən, müxtəlif rənglərə boyamış keci sap, yaxud güləbətənlə icra olunurdu. Tikmə naxışlar müxtəlif növ bəxyələrlə - qoşasıriq, əyrim-üyrüm, qayçıqulpu, çalkeçir, quş caynağı, dördüymə, doldurma və s. tikiş texnikası ilə salınırdı.

Tikmə naxışların geniş yayılmış tipoloji növlərindən biri də *muncuqlu* tikmə idi. Təkbətək, yaxud düzüm halında istifadə olunan rəngbərəng muncuqları müəyyən nəqş motivi üzrə məmulat üzərinə bənd etməklə, lazımi bəzək növü əldə edib onu yaraşığı hala salırdılar. Muncuqlu tikmə texnikası ilə ən çox qadın başmaqları, pul və tənəkəki kisəsi, möhür, daraq, qayçı, sürmə qabı və s. bəzədilirdi. Muncuqlu tikmə habelə, araqçın, çutqu, düyməçə kimi baş geyimlərinin bəzədilməsində də istifadə edilirdi.

Tikmə naxışlarla keçmişdə bir sıra kişi geyimlərinə də bəzək vurulurdu. Kaval kürkün yaxası, boynu, kürəyi, biləyi və ətəyi, əbanın qabaq qanadlarının ətrafları, qol yeri, yaxa köbəsinin yanları müxtəlif səciyyəli naxışlarla bəzədilirdi. Bunlardan əlavə, qadınlara məxsus çutqu, araqçın, təsək və üst köynəyi, həmçinin, tikmə naxışlarla bəzədilib yaraşığı hala salınırdı.

Qadın bəzəklərinin xüsusi bir qrupunu yanağa, qaşa, gözə çəkilən *boyalar*, yaxud əl-ayaq barmaqlarına yaxılan *həna* təşkil edirdi. Keçmişdə, adətən, «məşşatə» adlanan peşəkar bəzək ustaları toy günü gəlin köçən qızların, yaxud varlı evlərində kübar qadınların üz-gözünü bəzəyib geyindirirdilər. «Bəzəkçi» qadınlar bir qayda olaraq, maqqaş və səkkizvari ilgək halına salınmış sap vasitəsilə qadının üz-qaşını alıb təmizləyəindən sonra kosmetik boya maddələri (*ənlik, kirşan, vəsmə, sürmə, həna, rüşül*) ilə bəzəyib yaraşığı hala salırdılar. Kosmetik bəzək vasitələrinin bir qismini, o cümlədən *rüşül, daban daşı* və hənanı hər kəs özü də əldə edib istifadə edə bilərdi.

Bir qayda olaraq, vəsmə qaşa, sürmə gözə çəkilir, ənlik, kirşan isə yanaqlara yaxılırdı. Həna əl-ayağa, saç-saqqala yaxılırdı.

Məşşatə saçın hörük, cığa və birçəklərini darayıb səliqəyə salandan sonra *güləb*, *ənbər* və digər ətirli mayələr çiləyib qadın saçını rayihələndirərdi.

Kosmetik vasitələri, adəbən, əttar dükkanı və əczaxanalardan, yaxud çərçi və camaşırxanalardan satınalma yolu ilə əldə edirdilər.

¹ Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi və onun mütərəqqi iqtisadi və mədəni nəticələri. B., 1956, s.50-51.

² Yəne orada, s.54.

³ S.S.Dünyamaliyeva. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi. B., 2003, s. 133.

⁴ Yəne orada, s. 133-134.

⁵ Yəne orada, s. 134.

⁶ Yəne orada.

⁷ Национальная одежда Азербайджана. Альбом. М., 1972.

⁸ Э.Г.Торчинская. Мужская одежда азербайджанцев XIX –начале XX в. по собранию Государственного Музея Этнографии Народов СССР. -Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX -XX вв. вып. I, М., 1971; А.Г.Трофимова. Обзор коллекции одежды народов Азербайджана Государственного Музея Грузии им. акад. С.Н.Джанашиа. - Yəne orada.

⁹ П.Зубов. Картина Кавказского края. СПб., 1834.

¹⁰ Н.Ф.Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. I, II, кн., 1,2. СПб., 1871.

¹¹ И.Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань, 1850.

¹² М.Ткешелов. Азербайджанские татары. - Сборник материалов по этнографии при Дашковском музее. Т.Ш, М., 1888.

¹³ И.Степанов. Закатальский округ. - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. XI, Тифлис, 1891.

¹⁴ Б.Миллер. Предварительный отчет о поездке в Талыш летом 1925 г.

¹⁵ Г.Чурсин. Талыши (этнографические заметки). - «Изв.Кавказского историко-археологического института», т. IY, Тиф., 1926.

¹⁶ Q.F.Çursin. Göst.əsəri.

¹⁷ А.К.Алекперов. Женская одежда Азербайджана. -Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Б., 1960.

- ¹⁸К.Т.Каракашлы. Женская одежда населения Малого Кавказа XIX-начала XX в.-«Азербайджанский этнографический сборник», вып.1, Б.,1964; *Yenə onun: Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зон Малого Кавказа.* Б.,1964.
- ¹⁹З.А.Килчевская. Азербайджанский женский костюм XIX века из сел. Оджек Халданского района. - Материальная культура Азербайджана, т, П,Б.,1961; *Yenə onun: Азербайджанский женский костюм XIX века из Карабаха.* - Вопросы этнографии Кавказа. Тб.,1952.
- ²⁰ А.А.Измайлова. О народной одежде населения юго-восточных районов Азербайджана. - «Иzv. АН Азерб.ССР».Б.,1964, №4; *Yenə onun: Женская народная одежда Загатальской зоны в конце XIX – начале XX в.*-«Иzv.АН Азерб.ССР»,Б.,1974»,№4; *Yenə onun; О народной одежде Нахичеванской зоны в XIX-нач. XX в.*-«Иzv.АН Азерб.ССР»,Б.,1981,№2.
- ²¹Э.Г.Торчинская. Мужская одежда азербайджанцев XIX – начала XX в.по собранию Государственного музея этнографии народов СССР. - «Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX-XX вв.», вып, 1, М.,1971; *Yenə onun: Женская традиционная одежда народов Азербайджана и азербайджанцев Дагестана по собранию Государственного музея этнографии народов СССР.-Отражение этнических процессов в памятниках бытовой культуры.* Л., 1984.
- ²²А.Г.Трофимова. Обзор коллекций одежды народов Азербайджана Государственного Музея Грузии им.акад. С.Н.Джанашиа - «Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX-XX вв.», вып.1, М., 1971.
- ²³ А.Н.Mustafayev. *Şirvanın maddi mədəniyyəti.* В., 1976, s.60-69; *Yenə onun: İngiloyların maddi mədəniyyəti.* В., 2005, s.115-155; Н.А.Нəvilov. *İnsan, məişət, mədəniyyət.* В., 1981, s. ; Е.Н.Бабаян Азербайджанская народная одежда конца XIX – начало XX в. (По материалам Карахской зоны). М., 1967; К.М.Ибрагимов. Материальная культура Шекинской зоны в конце XIX –начале XX в. Б., 1982, с.18-21; И.Г.Шахбазов. Материальная культура народов Шахдагской группы. Б., 1981, с.12-15; Н.Д.Даданов. Современная материальная культура азербайджанцев Дагестана. М., 1989, с.12-15; Д.А.Новрузов. Традиционная и современная материальная культура азербайджанцев проживающих в Грузии. Б., 1991, с.16-19; Н.Н.Мəmmədov. *Muğanın maddi mədəniyyəti.* В., 2001, s.72-91; Ş.Н.Əliyev. *İngiloylar.* В., 2001, s.20-21; Э.М.Ляtifова. Илсуйское султанство (историко-этнографическое исследование). Б.,2001, с. ; Ə.İ.İsayev. *Şimal-Şərqi Azərbaycanın maddi mədəniyyəti.* В., 2005, s.17-20 və b.
- ²⁴ *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar.*В.,1989,s.191-192.
- ²⁵ Обзорение Российских владений за Кавказом. Ч.1-ІУ,СПб.,1836.
- ²⁶ Обзорение Российских владений за Кавказом.ч. II, СПб., 1836, с.387.
- ²⁷ Елизаветпольский округ. - ОРВЗК, ч. П,СПб.,1836,с.389.
- ²⁸ *Yenə orada.*
- ²⁹ А.Н.Mustafayev. *Şəki sənətkarlar diyarıdır.*В.,1987,s.41-44.
- ³⁰ Ф.И.Велиев. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX-нач. XX в.,Б.,1999.
- ³¹ Н.Н.Мəmmədov. *Muğanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat),* В., 2001, s.76.
- ³² А.Н.Mustafayev. XIX əsrdə Şirvanda şaltoxuma dəzgahı. - «Azərb. SSR EA Xəbərləri» (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1968, №4.
- ³³ А.С.Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в. Б.,1964,с.61
- ³⁴ А.Н.Mustafayev. *Şirvanın maddi mədəniyyəti,* В.,1977,s.64-65.
- ³⁵ Н.Н.Шавров. Очерк шелководства в Закавказии.-Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края.т.ІХ,Тиф.,1888,с.161-165
- ³⁶ «Qafqaz» qəzeti,1854, №53.
- ³⁷ Н.Потехин. Шелководство Шемахинской губернии и Цар-Абадская школа. - «Вестник промышленности», М.,1860,т.х.,№10,с.2.
- ³⁸ N.N.Şavrov. *Göst. əsəri,* s.166.
- ³⁹ *Yenə orada,* s.170.
- ⁴⁰ А.Н.Mustafayev. *Azərbaycanda şərbafliq sənəti.*В.,1991,s.40.
- ⁴¹ *Sənubi Azərbaycan tarixi oçerkləri.*В.,1985,s.52.
- ⁴² *Yenə orada,* s.62.
- ⁴³ *Yenə orada,*
- ⁴⁴ А.Н.Mustafayev. *Şirvanın maddi mədəniyyəti.*В.,1977, s.84.
- ⁴⁵ А.Г.Трофимова.*Göst.əsəri,* s.157.
- ⁴⁶ *Yenə orada,* s.165-166.
- ⁴⁷ Н.В.Мəmmədov. *Muğanın maddi mədəniyyəti (avtoref.),* s.12.
- ⁴⁸ А.Н.Mustafayev. *Göst. əsəri,* s. 78.
- ⁴⁹ А.Г.Трофимова. *Göst. əsəri,* s.163.
- ⁵⁰ Н.Н.Мəmmədov. *Göst. əsəri,* s.11.
- ⁵¹ Б.Р.Мамедов. Название одежды в азербайджанском языке (автореф.). Б.,1992,с.14.
- ⁵² Н.И.Гаген-Торн. К методике изучения одежды в этнографии. - СЭ, 1934, - № 3-4, с.122; Q.T.Qaraqashlı.*Göst.əsəri,*s.130-133.
- ⁵² А.Н.Mustafayev. *Göst. əsəri,* s.87.

-
- ⁵³ Yenə orada.
- ⁵⁴ Bax: S.S.Dünyamalıyeva. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi. B., s.141-190.
- ⁵⁵ Q.T.Qaraqaşlı. Göst. əsəri, s.136.
- ⁵⁶ A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.88.
- ⁵⁷ Bax: Л.Н.Гумилев. Открытие Хазарии. М., 1966, с. 56.
- ⁵⁸ H.N.Məmmədov. Muğanın maddi mədəniyyəti.B.,2001,s.86
- ⁵⁹ A.Q.Trofimova. Göst. əsəri, s.174-175,177-178.
- ⁶⁰ H.N.Məmmədov. Göst. əsəri, s.85.
- ⁶¹ M.İ.Tkeşelov. Göst. əsəri, s.103.
- ⁶² Bayatılar, B., 1960, s.65.
- ⁶³ A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.91.
- ⁶⁴ Bayatılar, İkinci nəşri, B.,1960, s.72,94.
- ⁶⁵ Yenə orada, s.61.
- ⁶⁶ Kitabı Dədə Qorqud. B., 1962, s.
- ⁶⁷ Q.M.Kərimov. Şəriət və onun sosial mahiyyəti.B.,1987, s.13.
- ⁶⁸ A.Q.Trofimova. Göst. əsəri, s.157.
- ⁶⁹ A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.94.
- ⁷⁰ Qoca dərzilərin verdiyi məlumatlara görə «Zinger» markalı əl və ayaq maşınları Azərbaycanda XIX əsrin 70-ci illərindən tətbiq olunmağa başlamışdır.
- ⁷¹ Şirvanda tikişin bu növü «xırdasıriq» adlanırdı.
- ⁷² Buna bəzən «təsək tikişi» də deyilir. Çünki təsəyin üstü ən çox bu tikiş növü ilə bəzənirdi.
- ⁷³ Bayatılar, II nəşri, B., 1960, s. 21.
- ⁷⁴ A.Q.Trofimova. Göst. Əsəri, s. 182.
- ⁷⁵ A.Mustafayev. Göst. əsəri, s.78.
- ⁷⁶ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. XI. Тиф.,1891, с.146.
- ⁷⁷ H.N.Məmmədov. Göst.əsəri, s.12 (nam.dis.avtoref.).
- ⁷⁸ A.C.Sumbatzadə. Промышленность Азербайджана в XIX в.Б., 1964, с.108.
- ⁷⁹ A.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.53.
- ⁸⁰ Yenə orada.
- ⁸¹ Yenə orada, s.55.
- ⁸² Yenə orada, s.108.
- ⁸³ SMOMPK, XI bur., s.72.
- ⁸⁴ Yenə orada, s.155.
- ⁸⁵ В.К.Згленецкий. Кустарное производство золотых и серебряных изделий в Бакинском районе и Дагестане и предполагаемые меры для упорядочения и развития оногo. – «Труды Первого съезда деятелей по кустарных промышленности Кавказа. Тиф., 1902, с.60, 64
- ⁸⁶ Ə.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.171
- ⁸⁷ M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.220-221
- ⁸⁸ Şuşa zərgəri Cahangir Rüstəm oğlu Əliyevin məlumatı.
- ⁸⁹ Azərbaycan sovet ensiklopediyası. IVc, B., 1980, s.261
- ⁹⁰ Yenə orada, s.443
- ⁹¹ ASE, II s., B., 1977, s.47
- ⁹² ASE, VI, s., B., 1982, s.545
- ⁹³ R.Əfəndiyev. Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri, B., 1960, s.30-31
- ⁹⁴ А.Кличевская. Азербайджанский женский костюм XIX века из села Оджак Халданского района. – Материальная культура Азербайджана. Т.II, B., 1951, s.196
- ⁹⁵ Г.М.Асланов, Р.М.Ваидов, Г.И.Ионе. Древний Мингечаур, Б., 1959, с.114
- ⁹⁶ Kitabı-Dədə Qorqud, B., 1962, ç.40
- ⁹⁷ R.Əfəndiyev. Göst. əsəri. s.32

MƏTBƏX MƏDƏNİYYƏTİ: YEMƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR

Ərzaq məhsulları

İnsan həyatının əbədi bioloji olan *qida* çiy halından emal edilib bişirilənədək çox böyük təkamül yolu keçmişdir. Qidalanmanın mədəniyyət səciyyəsi kəsb etməsi də məhz qida məhsullarının emal edilməsi, ərzaq məhsuluna çevrilməsi və yeməli hala salınması ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Təbiətin bəxş etdiyi qida məhsullarının tədarük edilib *ərzaq* halına salınması çox qədim tarixə malik olub, yığıcılıq və ibtidai ovçuluğun yaranması dövrünə gedib çıxır. İnsanın özünün yaranması ilə həmyaşlıq olan qida tədarüku, istehsal təsərrüfatının meydana gəlməsi ilə yeni məzmun kəsb etmişdir. Əslində bu keçid nəticəsində ərzaq-qida təminatı sahəsində əsaslı dönüş yaranmışdır. *Əkinçilik və maldarlığın* meydana gəlməsi, başqa sözlə, *istehsal təsərrüfatının* yaranması bu tarixi dönüşün iqtisadi əsasını təşkil etmiş, qida təminatı cəhətdən insanın təbiətdən asılılığını xeyli dərəcədə azaltmışdır.

Azərbaycan ərazisinin təbii şəraiti dünyada mövcud olan 11 iqlim qurşağından 9-na malikdir. Landşaft amillərinin belə zənginliyi onun *flora* və *fauna* aləminə ciddi təsir göstərməklə, qida ehtiyatının bolluğuna əlverişli zəmin yaratmışdır.

Yeməklər, onların tərkibi, növ və çeşidləri ilk növbədə ölkənin təbii qida şəraiti və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Yemək öynəsində əsas yer tutan başlıca qida məhsullarının tərkibinə bu amillərin təsiri tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində heç də eyni olmamışdır. Azərbaycanın qədim sakinlərinin qida məhsulları ilə təmin olunmasında ölkənin təbii şəraiti, onun başlıca rol oynamışdır. Başqa sözlə, *mənimsəmə* təsərrüfatının (yığıcılıq və ibtidai ovçuluğun) hələ də hakim mövqe tutduğu Neolit dövrünə qədər, Azərbaycanın qədim əhalisini təşkil edən ibtidai qəbilə icmalarının qida ehtiyatında təbiətin hazır məhsulları- yeməli yabanı bitkilər, onların meyvəsi, kökü, bəzilərinin gövdəsi, ilbiz, həşərat və cücülər, ov heyvanları, ov quşları, balıq və suda yaşayan digər canlılar başlıca yer tuturdu.

İstehsal təsərrüfatına keçildəndən sonra əhalinin qida ehtiyatları ilə təmin olunmasında tədricən əkinçilik və maldarlıq məhsulları üstün yer tutmağa başlamışdır. Bununla da əhalinin qida məhsulları, başqa sözlə, ərzaq ilə təminatında sosial-iqtisadi amillər təbii-coğrafi şəraitdən irəli gələn amilləri üstələmiş, lakin onu tamamilə yox edə bilməmişdir.

Ənənəvi yeməklərə sosial-iqtisadi inkişafı yanaşı, digər amillər, xüsusilə etnoslararası əlaqə, tarixi ənənə və dini yasaqlar da müəyyən təsir göstərmişdir. Buna görə də, xalqın etnik xüsusiyyətləri onun mətbəx mədəniyyətində daha aydın əks olunur.

Ənənəvi yeməklər maddi mədəniyyətin zəruri tərkib hissəsi kimi, həm də müəyyən sosial funksiya daşıyır. Yemək süfrəsi özünün mərasim yeməkləri ilə etnosları bir-birinə yaxınlaşdırsa da, pəhriz və yemək yasaqları ilə onları bir-birindən ayırır.¹

Bununla belə, maddi mədəniyyətin digər sahələrinə nisbətən yeməklər daha mühafizəkar olub qədim ənənələri uzun müddət qoruyub saxlamışdır. İbtidai çörəkbişirmə üsul və vasitələrinin bir qismi yaxın keçmişdək yaylaq mövsümü zamanı çobanların məişətində qalmaqda idi. Yaxud «qovura» adlanan arxaik yemək növü dənli bitkilərdən istifadənin ən bəsit və qədim üsulu kimi zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Yeməklərə xas olan mühafizəkarlıq ətli xörəklərdə də nəzərə çarpır. Köz üzərində bişirilən şişlik (kabab), ocaq hənirtisində hazırlanan «fırlama», qora basdırma yolu ilə dəri arasında bişirilən «çoban kələfiri», yaxud alovda qızardılan «çığırtma» qədim ənənələrin müasir dövrə gəlib çatmış qəlpələridir. Yeməklərin bişirilməsi sahəsindəki bu qədim üsul və vərdişlər uzunömürlü əməli təcrübəyə çevrilərək, nəsil-dən-nəslə ötürülmə yolu ilə mətbəx mədəniyyətində zəmanəmizədək mühafizə olunub saxlanmışdır.

Xalq mətbəxinin təşəkkülündə psixoloji təlqin amili ilə bağlı etiqad qadağaları da az rol oynamamışdır. Zaman keçdikcə psixoloji təlqin bəzi ərzaq məhsullarına qarşı imtinanın əmələ gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Məsələn, Azərbaycanda İslam etiqadı yayıldıqdan sonra donuz əti, bəzi balıq növləri (ilanbalığı, ağ balıq, köpək balığı), ət yeyən quşların və gövşəməyən heyvanların əti «murdar» hesab olunaraq yasaq edilmişdir. Qida məhsullarının bəzi növlərindən imtina dini yasaqdan əlavə həm də, tarixi-etnik ənənələrə söykənirdi. Məsələn, İslamı qəbul etmiş türkdilli xalqların bir qismi at südündən (qımis) susuzluğu dəfədicici içki, yaxud yavanlıq kimi istifadə etdiyi

halda, azərbaycanlılar arasında belə fakta təsadüf olunmur. Yaxud, Azərbaycanın əksər bölgələrində dəvə əti yeyilmədiyə halda, vaxtilə Abşeron əhalisi arasında o, ən ləziz yemək növü sayılırdı. Bu bölgədə ən əziz qonağa məzə yeməyi kimi dəvə ətinin qutabını təklif etmək böyük şərəf sayılırdı. Göründüyü kimi, qida mühafizəkarlığı məsələsində tarixi ənənələr də mühüm rol oynamışdır.

Qida məhsullarının bəzi növlərindən psixoloji imtina etmə məsələsində tarixi ənənələrin həlledici rol oynadığını vaxtilə Talış-Lənkəran bölgəsində yemək süfrəsinə çörək əvəzinə daha çox düyü xörəklərinin verilməsi faktından da aydın görmək olur. Bu bölgənin təsərrüfat məişətində tarixən çəltikçiliyin üstün yer tutması üzündən yerli əhalinin gündəlik və mərasim süfrələrində düyüdən hazırlanan bişmişlər mühüm yer tutmuşdur.² Başqa sözlə, psixoloji qida əngəli fizioloji imtinaetməni şərtləndirmişdir. Bu ənənə bölgədə çəltikçiliyin ləğv olunmasına qədər davam etmişdir.

Beləliklə, ölkənin ekoloji və təsərrüfat xüsusiyyətlərini dolğun şəkildə əks etdirən ənənəvi yeməklər tərkib etibarını ilə iki qismə bölünür: *bitki* mənşəli (nəbati) yeməklər və *heyvan* mənşəli (ətli və südlü) qida məhsulları. Bunların hər biri zəngin tipoloji növə malik olub tədarük qaydalarına, emal üsuluna və süfrəyə verilmə tərzinə görə bir-birindən fərqlənmişdir. Bundan fərqli olaraq yeməklərin böyük əksəriyyəti *qatışıq* tərkibli olub həm nəbati, həm də heyvanat məhsullarından hazırlanmışdır.

Yeməklərin etnoqrafik təsnifatında, hər şeydən öncə, onların səciyyəsi başlıca yer tutur. Bu cəhətdən ənənəvi yeməklər *gündəlik* (öynəlik), ziyafət və *mərasim* süfrəsi olmaqla üç qismə bölünür.

Nəbati qida məhsulları tədarük üsuluna görə, *becərmə* və *yabanı* olmaqla, iki qrupa ayrılır. Hər iki qəbildən olan qida növləri yalnız tədarük edilib emal olunandan sonra *ərzaq* məhsuluna çevrilirdi.

Ərzaq tədarükü tarix boyu insanların başlıca, əzəli qayğılarından olmuşdur. Xüsusilə keçmişdə ictimai iaşə, o cümlədən çörəxana müəssisələrinin, zəif inkişaf etməsi üzündən hər bir ailənin uzun müddətli ərzaq tədarükü qayğısına qalmasını həyati zərurətə çevrilmişdir. Ötən əsrlərdə ərzaq tədarükünün başlıca səbəblərindən biri də natural təsərrüfatın uzun müddət hakim rol oynaması ilə bağlı olmuşdur. Natural təsərrüfat şəraitində əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişafı üzündən hər bir ailə qida (ərzaq) ehtiyaclarını ödəmək üçün başlıca istehlak məhsullarını özü istehsal etməyə məcbur idi. Bundan əlavə, onlar istehsal etmədikləri bir sıra ərzaq məhsullarını natural mübadilə yolu ilə əldə edirdilər. Bazar əlaqələrinin zəif inkişaf etdiyi belə şərait hər bir ailənin növbəti məhsul yetişənədək illik və ya yarımillik azuqə ehtiyatını əvvəlcədən tədarük etməsini tələb edirdi. Xüsusilə kənd yerlərində satış bazarının çatışmaması uzun müddət üçün ərzaq tədarükünü zəruri etmişdir.

Ərzaq ehtiyatının əvvəlcədən tədarük edilməsinin digər səbəblərindən biri də qida məhsullarının yetişmə müddətinin müxtəlif olması və onların tədarükünün mövsümi səciyyə daşması ilə bağlı olmuşdur. Ölkənin bu və ya digər bölgəsində həmin məhsulların bir qisminin çatışmaması, ilin isti fəsilələrində onların bol ehtiyata malik olması, soyuq qış aylarında isə bu ehtiyatın tükənməsi adamları vaxtında *azuqə* tədarükü qayğısına qalmağa vadar etmişdir. Yaylaq mövsümü zamanı qidalı alp çəmənliklərində bəslənmiş ev heyvanlarının payıza dönəndə hədsiz dərəcədə kök olması və qışda yem çatışmamazlığı üzündən onların «ətini tökü» arıqlaması, yaxud döl mövsümü dövründə arıqlamış heyvanların kəsilməsinin sərfəli olmaması, qışlaqdan yaylaqı və köçü dövründə mübadilənin qızgın şəkil alması ilə bağlı yaranan ucuzlaşma və s. amillər də uzun müddət üçün əvvəlcədən azuqə tədarükünü labüd etmişdir.

Hələ mənimsəmə təsərrüfatı dövründə ibtidai insanların qida öynəsində yeməli *yabanı* bitkilər, mühüm yer tutmuşdur. Lakin qış mövsümü yaxınlaşanda qida əhəmiyyəti kəsb edən yabanı bitkilərin ehtiyatı azalıb, tükənir və nəticədə insanlar acliq, qida çatışmazlığı qarşısında qalırdı. Belə şərait ibtidai insanları soyuq qış ayları üçün yetişmiş bitki və meyvələri yığıb qurutmaq qayğısına qalmağa vadar etmişdir. Beləliklə, ərzaq tədarükü barədə ilk bəsit anlayışlar təşəkkül tapmışdır. Zaman keçdikcə tədarük olunmuş qida məhsullarını korlanıb xarab olmaqdan qorumaq üçün bir sıra səmərəli üsul və vasitələr axtarılıb tapılmışdır.

İstehsal təsərrüfatının meydana gəlməsindən sonra da yığıcılıq, yeməli yabanı bitkilərin toplanıb saxlanması təcrübəsi özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu əməli səylərlə bağlı

ənənələrin bir qismi nəinki müasir dövrdək gəlib çatmış, hətta indi də davam etdirilməkdədir. Əvəlik, ələyöz, yarpız, nanə, kəkotu, çayotu, itburnu, göbələk, qazayağı, unnuca, tərə, sozu, pərpətöyün, unnuca, şomu, turşəng, qazayağı, kığ, cacıx, şalgam, ələyöz, quzuqulağı, göbələk, qulançar, tərə, yarpız, sözü, dağ keşnişi, əvənkömənci (balva), cincilim, yolotu və s. yeməli yabanı bitkilərin tədarükü buna əyani misal ola bilər.

Becərmə yolu ilə hasil olunan ərzaq məhsullarının əsasını *dənli* bitkilər (taxıl, çəltik, darı, nərinc, mərci, noxud), qismən isə *bağ, bostan, tərəvəz* bitkiləri təşkil etmişdir.

Qədim zamanlardan başlayaraq əhalinin qida rasionunda *əkinçilik* məhsulları, xüsusilə dənli bitkilər üstün yer tutmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş mədəni *buğda, çovdar, arpa, pərinc, darı* qalıqları əhalinin qida ehtiyatında qədim zamanlardan dənli bitkilərin mühüm yer tutduğunu əks etdirir.

Neolit dövründə meydana gələn *toxa* əkinçiliyinin sonrakı inkişafı, xüsusilə *şum* əkinçiliyinə keçilməsi ilə əlaqədar olaraq *tarlaçılıq* təsərrüfatının yaranması qida ehtiyatında dənli bitkilərin rolunu xeyli dərəcədə artırmışdır.

Azərbaycan əhalisinin ev məişətində dənli bitkilərdən müxtəlif formada - *dənəvər, yarma və un* halında olmaqla, üç cür istifadə olunmuşdur. Görünür, bu üsullardan ən qədimi sayılan *dənə* halında istifadə əhalinin gündəlik qida rasionunda başlıca yer tutmuşdur.

Ərzaq məhsullarından *dənəvər* formada istifadənin arxaik üsullarının bir qismi (*hədik, sütlül, qovurğa, çilov, plov* və s.) zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Əkinçilik məhsullarından *dənəvər* formada istifadənin geniş yayılmış səmərəli üsulu Azərbaycan süfrəsinin ən ləziz xörək növünə çevrilən *plov* olmuşdur. Doğrudur, digər taxıl növlərinə nisbətən çəltik Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətinə nisbətən gec daxil olmuşdur. Bununla belə, hazırlanma üsuluna və «xuruş» adlanan aşqarasının səciyyəsinə görə, Azərbaycan plovlarının çox zəngin tipoloji növ və çeşidləri yaranmışdır. Onların çoxu müasir dövrdək gəlib çatmışdır.

Azərbaycan süfrəsinə bəzəyən ləziz plov və aşıların bir-birindən dürlü müxtəlif çeşidlərinin yaranmasında ölkəmizdə sayısız-hesabsız çəltik növlərinin yetişdirilməsi faktı da mühüm rol oynamışdır. Vaxtilə Azərbaycanda yetişdirilmiş 50-dək çəltik növünün adı zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.³ Bunların arasında sədri, ənərbəbi, akülə, xan düyüsü, sərilə və s. xüsusilə fərqlənirdi. Digər *dənəvər* bitkilər - *pərinc, mərci, noxud, lobya, maş* və s. çox vaxt başqa xörəklərə qatışıq məqsədi güdmüş, nadir hallarda onların bəzisiindən ayrılıqda xörək bişirilmişdir.

Arxeoloji abidələrdən Neolit və Eneolit dövrlərinə aid müxtəlif formalı *dən daşlarının* aşkar edilməsi faktı bu dövrdən etibarən Azərbaycanda dənli bitkilərin *yarma, yaxud un* halına salındığını söyləməyə əsas verir.

Azərbaycanda dənüyütmənin tarixini müəyyənləşdirmək üçün arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş qayıqvari formaya malik *dən daşları* müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı girdə formalı *kirkirə* və *su dəyirmanlarının* yaranmasına, beləliklə də dənüyütmə vasitələrinin təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, əhalinin yemək öynəsində *yarma xörəkləri* və unlu yeməklərin nisbəti dəyişmişdir.

Yarma soyuq mövsümdə hazırlanan bir sıra xörəklərin: *yayma* (sıyıq), *çəkmə* və *şorba* növlərinin başlıca komponentinə çevrilmiş və XX əsrin ortalarına qədər, başqa sözlə, vermişel, makaron və s. kimi un məmulatlarının sənaye üsulu ilə kütləvi istehsalınadək Azərbaycan mətbəxində başlıca yer tutmuşdur. Dağ kəndlərində *yarma* özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.

Azərbaycan mətbəxində geniş yer tutan dənli bitkilərdən *un* halında istifadə olunmuşdur.

Su dəyirmanları meydana çıxana qədər Azərbaycanda ən məhsuldar dənüyütmə vasitəsi əllə fırladılan *kirkirə* sayılırdı.

XIX əsr müəlliflərindən birinin yazdığına görə, o dövrdə *kirkirə* demək olar ki, hər bir kəndli evində var idi.⁴ Azərbaycanın bir sıra bölgələrində «əl dəyirmanı» adı ilə tanınan *kirkirələr* tək cə forma və quruluşuna görə deyil, habelə işləmə prinsipinə görə də *su* və ya *qoşqu*, («həngli»)dəyirmanlarından seçilmirdi. Ölkənin dağlıq və dağətəyi məskunlaşma bölgələrində geniş yayılmış *su dəyirmanları*ndan fərqli olaraq, üst daşı *qoşqu* qüvvəsi (at, dəvə, ulaq) vasitəsilə fırladılan «həngli» dəyirmanlar çay və arx şəbəkəsindən məhrum ərazilərdə, ən çox isə Abşeron yarımadasında geniş yayılmışdır.

Küləklər vətəni sayılan Abşeronda küləyin istiqaməti (xəzri-gilavar) tez-tez dəyişdiyindən burada külək dəyirmanları o qədər də geniş yayılmamışdır. Bunun müqəbilində Abşeron kəndlərində «həngli» dəyirmanlar kütləvi dənüyütmə vasitəsi kimi üstün yer tutmuşdur.

Azərbaycanda geniş yayılmış Asiya tipli, alt çarxlı su dəyirmanları ilə yanaşı, işğaldan sonra buraya rusların köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq, XIX əsrin ortalarından etibarən yan çarxlı «malakan» dəyirmanları da peyda olmağa başlamışdır.

Bitki mənşəli yeməklər

Azərbaycanın qədim əhalisinin qida ehtiyatının əsasını yeməli yabanı və mədəni bitkilər təşkil etmişdir.

Ənənəvi bitki mənşəli qida məhsulları arasında *dənli* bitkilər, xüsusilə *taxıl* başlıca yer tutmuşdur. Başqa sözlə, ölkə əhalisinin yemək öynəsinin əsasını taxıl məhsullarından hazırlanan *xörək* və *çörəklər* təşkil etmişdir.

Unlu yeməklər hazırlanma üsuluna və səciyyəsinə görə *çörək*, *qənnadı məmulatı* və *xəmir xörəkləri* olmaqla üç qrupa bölünür.

Ənənəvi çörək növləri. Azərbaycanda çörəkbişirmə təcrübəsinin tarixi dəqiq bəlli deyil. Arxeoloji materiallar (dən daşları, gil saclar, müxtəlif növ təndirlər) bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün mötəbər mənbə sayılır. Həmin materiallara əsaslanıb Eneolit dövründə Azərbaycanda artıq çörək bişirilməyə başlandığını söyləmək olar.

Çörəkbişirmə vasitələrinin (*ocaq*, *sal daş*, *gil sac*, *təndir*, *metal sac*, *kürə*, *fırın*, *xərək* və s.) tipoloji növləri artıb təkmilləşdikcə buğda unundan bişirilən *acıtmalı* (mayalı, balatılı, xərəli, xaşlı) və *acıtmasız* (mayasız, kal) çörək növləri də çoxalmışdır.

Əməli təcrübədə çox vaxt çörəkbişirmə vasitəsinin növünə görə, çörəklər *sac çörəyi*, *təndir çörəyi*, *xərək çörəyi*, *kürə (səngək) çörəyi*, *fırın* və s. olmaqla müxtəlif qruplara bölünür. Öz növbəsində bunların hər birinin də fərqli tipoloji növləri: *yuxa* (fətir, nazik), *lavaş*, *qalın*, *dasdana*, *xəmralı*, *yanlama*, *bozlamac*, *səngək*, *xərək*, *çitqa*, *somu* və s. yaranmışdır.

Xəmirin hazırlanmasında müxtəlif növ əmək alət və vasitələrindən: təknə, tabaq, ələk, yamakeş, fırçın (duvaq), oxlov, vərdənə, ərsin, satıl, dolça və s.) istifadə olunmuşdur. Bunlardan ərsin, satıl və dolça istisna olmaqla, yerdə qalanlarının hamısı ağacdən, peşəkar ağac ustaları tərəfindən hazırlanırdı.

İctimai çörəkxanaların mövcud olmadığı kənd yerlərində adları çəkilən xəmiryoğurma vasitələrinin, demək olar ki, hamısı hər bir ailədə indi də qalmaqdadır.

Çörək və qənnadı məmulatının hazırlanmasında həm *kal* (mayasız) və *acıtma* (mayalı) xəmindən istifadə olunmuşdur. Xəmir xörəkləri, bir qayda olaraq, kal xəmindən bişirilirdi.

Xəmirin kal və ya acıtmalı (acxəmrəli) yoğrulması onun keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərməklə yanaşı, çörək məmulatının uzun müddət yumşaq qalması və qidalılıq məziyyətini saxlaması üçün də təminat yaradırdı. Bütün bunları nəzərə alaraq *xəmir mayasının* hazırlanması və saxlanması qaydasına əməli təcrübədə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində xəmir mayası müxtəlif üsullarla hazırlanırdı.

İlk xəmir mayasını əldə etmək üçün Ümumazərbaycan səciyyəsi kəsb edən üsullardan biri turşumuş boyat qatığa un qarışdırıb, onu bir müddət isti yerdə saxlamaqdan ibarət olmuşdur. Hərərət nəticəsində sıyıq xəmir qıcqırıb yetişir maya keyfiyyəti kəsb edirdi. Onu ələnmiş una qatmaqla acıtmalı xəmir yoğrulurdu. Sonrakı dəfələrdə təzə maya hazırlamaq lazım gəlmirdi. Bunun üçün acıtmalı xəmindən bir gündə boyda kəsib xırda qabda saxlayır və onu qıcqırdırdılar. Növbəti dəfə xəmir yoğurarkən onu təknə və ya tabağa ələnmiş una qarışdırırdılar.

Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi bölgələrinin çoxunda ilk xəmir mayası «maya otu» adlanan turş tamlı bitkidən hazırlanırdı.

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində ilk xəmir mayası hazırlamaq üçün qatığa əncir yarpağı, az sonra isə ona un qatıb bir müddət qıcqırmağa qoyurdular.

Şirvan bölgəsində «maya otu»ndan əlavə ilk xəmir mayasını ayran, alça qurusu və gicitkən vasitəsilə də hazırlayırdılar. Bunun üçün ayrına qarışdırılmış təzə xəmiri bir həftə isti yerdə saxlayıb qıcqırdırdılar. Maya hazırlamaq qədim üsullardan biri də soyuq suya alça qurusu, gicitkən və mismar salıb 2-3 gün saxlamaqdan ibarət idi.

Turşumuş qatıq, ayran, alça və gavalı qurusu vasitəsilə də xəmir mayası hazırlanırdı. Bu üsul Gəncə, Qazax, Qarabağ və Naxçıvan bölgələrində xüsusilə geniş yayılmışdı. Bu üsullarla hazırlanan xəmir mayasına Qarabağda «balatı», Naxçıvanda «xamra» («xəmrə»), Qazaxda «acıtma» və ya «xaş», Muğanda «acxəmrə» deyilirdi.

Abşeronda ilk xəmir mayasını ən çox qıvcırdılmış qatıq və ya qatıq suyuna un qatıb yoğurmaqla hazırlayırdılar. Bəzən isə xəmir təknəsi və ya tabağa yapışmış köhnə xəmir qalıqlarını ərsin ilə qazıyır, sonra ona isti su və un qatıb xəmir yoğururdular. Daha sonra onu kündə edib yetişməyə qoyurdular. Kündə «gəlib» yetişəndən sonra onu ələnməmiş una qatıb xəmir yoğururdular.⁵

Azərbaycanlıların inamına görə, Novruz bayramı ərəfəsində evdə hər şey yuyulub paklanır və təzələnirdi. Bu baxımdan maya, o cümlədən, xəmir mayası da təzələnirdi.

Azərbaycanda çörəkbişirmə vasitələrinin növündən və məhəlli çörəkbişirmə ənənələrindən asılı olaraq müxtəlif növ çörək məmulatı hazırlanmışdır. Forma və qalınlıq səciyyəsinə görə, əsasən, *nazik* (yuxa, fətir) və *qalın* olmaqla tarixən iki cür çörək bişirilmişdir. İkinci qrup çərəklər *qalıntəhər* (lavaş, çitqa) və *qalın* (xamralı, bozlamac, firnı, somu, təndir çörəyi, dasdana, səngək çörəyi, xərək çörəyi, tapı, kömbə, qulan, beysuman və s.) olmaqla iki cür hazırlanmışdır.⁶

Mayalı xəmirdən bişirilən çərəklər xeyli müddət qurumayıb yumşaq qaldığı üçün onun bişirilməsinə həmişə üstünlük verilirdi.

Çörək, əsasən, yüksək keyfiyyətli xalis buğda unundan, nadir hallarda, xüsusilə, kasıb ailələrdə ona arpa və ya darı unu, son vaxtlar isə qarğıdalı unu qatmaqla xəmir yoğurub bişirirdilər. Buğda ununa arpa unu qatıb bişirilmiş çörək «kərdiyar», darı unu qatılmış çörək isə «darıqatışığı» adlanırdı. Xalis arpa unundan bişirilən çörək «kələcə», darı və qarğıdalı ununun çörəyi isə «cad» adlanırdı. Qarğıdalı unundan bişirilən çörək Muğanda «ləkü» adı ilə tanınırdı.

Çörək çeşidlərinin zənginliyinə görə də Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələri bir-birindən seçilirdi. Bu cəhətdən Naxçıvan bölgəsi xüsusilə fərqlənirdi. Keçmişdə burada *nazik*, *fətir*, *qalın*, *tapı*, *dasdana*, *çırpba*, *kökə*, *bombi*, *somu*, *kömbə*, *qulan*, *beysuman* və s. olmaqla, çox zəngin çeşiddə çörək məmulatı bişirilirdi. Hətta burada fətirin «kalafətir», «çoban fətiri», «dəyirman fətiri» və s. olmaqla, müxtəlif çeşidlərinə təsadüf edilir.

Naxçıvan bölgəsində çörəkbişirmənin bir xüsusiyyəti də uzun müddət üçün çörək tədarük etməkdən ibarət idi. Bu ənənə İrəvan azərbaycanlılarının da ev məişəti üçün səciyyəvi hal almışdı.

Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində çörəkbişirmə vasitələri kimi, çərəklərin də müxtəlif tipoloji növ və çeşidləri yaranmışdı. Burada *bozlamac*, *kal*, *fətir*, *lavaş* (yayma), *təndir çörəyi*, *xərək çörəyi*, *çitqa*, *cır çörək* (cır kal), *cad* və s. yemək süfrələrinin ən ləziz nemətinə çevrilmişdi.

Abşeronda bunlardan əlavə, *yayma* və *bozlamac*, Qazaxda *xamralı*, *fətir*, *lavaş*, *firnı*, Qarabağda *qalınca*, *çapırtma*, *yuxa* geniş yayılmışdı.

Ənənəvi çörək çeşidlərinin az olması baxımından Cənub-Şərqi Azərbaycan, xüsusilə çəltikçiliyin geniş yayıldığı Talış bölgəsi xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Burada *təndir* çörəyindən əlavə, *nazik*, *zirək*, habelə düyü unundan çörəyi əvəz edən *çanduri* və *ləkü* də bişirilirdi.

Azərbaycanlıların yemək süfrəsində başlıca yer tutan çörək həm təzə, həm də boyat halda yeyilirdi. Süfrəyə isti, təzə çörək qoymaq hər ailədə evdar qadınların əzəli qayğılarından sayılırdı. Məhz bu səbəbdən də, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində ölçü etibarlı ilə fərqlənən bir neçə təndir qurulduğu, hətta bəzən onların yanında sac da qoyulduğu nəzərə çarpırdı. Kiçik ölçülü təndirdə 1-2 günlük, bəzən 3-4 öynəlik çörək bişirilirdi. Bunun müqabilində bəzi bölgələrdə, o cümlədən, Naxçıvanda uzun müddət üçün, 2-3 aylıq çörək tədarüku görülürdü.

Boyat çörək süfrədə müxtəlif formalarda istifadə olunmuşdur. Yuxa, xüsusilə də uzun müddət üçün tədarük olunmuş lavaş yemək süfrəsinə verilməzdən əvvəl, adətən, su çiləmə üsulu ilə isladılıb yumşaldılır, sonra süfrəyə qoyulurdu. Duru xərəklərin, xüsusilə bozbaş, piti və şorbaların yanında süfrəyə qoyulduqda onu əllə doğrayıb xırda tikə halına salandan sonra xörəyə qatıb qaşığı və ya barmaqla yeyirdilər.

Boyat çörəyi bəzən də xırda tikələrə doğrayıb ondan *soğança* bişirməklə isti çörək halına salıb yeyirdilər. Boyat çörəyi qaynanmış süd, qatıq və ya bəkməz (doşab) qatılmış qatığa da doğrayıb yeyənlər olurdu. Yayda çox vaxt boyat çörəyi ovduğa doğrayıb «doğramac» adlanan yemək növü hazırlamaqla onu yeməli və asan həzm edilən yumşaq hala salırdılar. Formasına və qalınlıq səciyyəsinə görə Azərbaycan süfrəsinə *girdə*, *oval*, *uzunsov*, *yastı*, *domba*, *nazik*, *qalın* və s. kimi

müxtəlif çörək növləri çıxarılmışdır.

Yuxa (nazik, fətir). Kal xəmir kündəsi yaymakeş üzərində oxlov ilə yayılıb sacda bişirilir və süfrədə çox vaxt xırda «dürmək» halına salınıb yeyilirdi. Bunun üçün onun arasına kərə yağ, pendir və ya şor qoyulandan sonra dürməkləyirdilər. Bəzən hüzur (yas) yerində halvanı yuxanın arasına büküb dürmək düzəldirdilər. Çox vaxt quymaq, halva, pendir, yağ-şor və s. kimi ağartı məhsulları bu qayda ilə dürmək edilib yeyilirdi. Hətta bu məqsədlə, yəni halva və quymaq bükmək üçün xüsusi olaraq sac asıb yuxa bişirərdilər.

Təzə (isti) çörək süfrədə, əsasən, yavanlığın yanında qoyulurdu. Təzəcə bişirilmiş isti xamralı (bozlamac), firni, təndir və ya səngək çörəyini, həmçinin, doğrayıb yağa qatmaqla «döymənc» adlanan yüksək kalorili və tez başa gələn yemək növü hazırlanırdı.

Ənənəyə görə, süfrəyə çörəyi bütöv halda qoyar və onu əllə doğrayıb yeyərdilər. Xalq inamına görə, bərəkət rəmzi olan çörəyin bıçaqla doğranması ailədə ruzunun «kəsilməsi» kimi dəyərləndirilirdi.

Hətta bəzi xörəkləri yemək üçün xüsusi çörək növü bişirilib hazırlanırdı. Məsələn, şəhər məişətində pitini səngək çörəyi ilə yemək dəb halını almışdı. Yaxud toy-nişan mərasiminin ziyafət süfrəsi üçün sac çörəyi (*yuxa*) bişirmək dəb halına çevrilmişdi. Keçmişdə ehsan süfrəsi üçün də çox vaxt yuxa (fətir) bişirərdilər.

Çörək və xəmir xörəklərin bişirilməsində un halında istifadə olunan dənli bitkilərin tərkibində zülal, karbohidrogen, mineral duzlar və vitaminlər bol olduğundan onlar insan orqanizminin fizioloji tələbatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan mətbəxində düyüdən müxtəlif növ *plovlar* hazırlanmaqla yanaşı, düyü unundan *firni* də bişirilirdi. Firni yemək süfrəsinə ehsan yeməyi kimi qoyulurdu.

Yağlı çörəklər və qənnadı məmulatı. Azərbaycan mətbəxinin özünə məxsus bir sıra ənənəvi yağlı çörək növləri yaranmışdır. Bunların bir qismi Ümumazərbaycan, müəyyən bir hissəsi isə məhəlli səciyyə daşmışdır. *Kömbə* (sacarası), *küllü kömbə* (külçə), *fəsəli*, *qatlama* və s. demək olar ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində yayılmışdır. Bununla belə, hər bölgənin özünə məxsus spesifik səciyyə daşıyan məhəlli yağlı çörək və qənnadı məmulatı da təşəkkül tapmışdır. Muğanda külçə, zireyni, yağlama, lay-lay, bişi, yayma, əyirdək və s. kimi zəngin çeşiddə yağlı yeməklər bişirilirdi.

Yağlı çörəklər həm bayram, toy-düyün, yas mərasimləri münasibəti ilə, həm də səfər zamanı (həcc ziyarəti, dağ və aran köçü və s. hallarda) bişirilib hazırlanırdı. Yağlı çörəklər yüksək kaloriyə malik olub insanı xeyli müddət tox saxlamaqdan və xörək bişirmək intizarından azad etməkdən əlavə, həm də adi çörəyə nisbətən gec çənləyib bar bağlamadığı üçün qida keyfiyyətini yaxşı qoruyub saxlayırdı.

Yağlı çörəklərin bir qismi məhəlli səciyyə daşsa da, sonralar tədricən onlar digər bölgələrə də yayılmışdır. Qazax qatlaması, Qazax fəsəlisi, Quba tıxması, bəyim çörəyi, kal, Gəncənin dımdım halvası, qoz halvası, Şəki halvaları, bamiyə, bişi və paxlavaları, Bakı və Lənkəranın şəkərbura, şorqoğal və şəkərçörəyi, Qarabağın sacarası, küllü kömbəsi, şirin qoğalı, Zaqatalanın ovma, kətə, maxara və cızdaqlı çörəyi qarşılıqlı mədəni-ticarət əlaqələrinin genişlənməsi sayəsində digər bölgələrə də yayılmışdır.

Azərbaycan mətbəxi zəngin qənnadı məhsulları ilə yanaşı, müxtəlif növ *baqqaliyyə* məmulatı hazırlanması ilə də seçilib fərqlənirdi. Bunların bişirilməsində düyü və ya əla növ buğda unu başlıca komponent sayılırdı.

Ailə şənlikləri, toy-nişan, milli bayramlar, yas mərasimlərinin hər birinin özünə məxsus süfrəsi, səciyyəvi qənnadı məmulatı, spesifik yağlı çörəkləri yaranmışdır.

Kənd toyları ərəfəsində, xüsusilə toyqabağı, adətən, fəsəli, qatlama, şəhər şənliklərinin ziyafət süfrəsi üçün, adətən, şəkərbura, şəkərçörəyi, paxlava, düyü firnisi bişirilirdi. Toy-nişan mərasimlərinin ziyafət süfrəsinə ən çox dəbdə olan şəkərbura, qoğal və paxlavadan əlavə, şəkərçörəyi, badambura, mütəkkə, bişi çıxaranlar da olurdu.

Orucluq və Novruz bayramlarının da öz hüsnü, özünə məxsus qənnadı süfrəsi var idi.⁷ Novruz bayramında süfrəyə səməni halvası bişirib qoymaq hər bir şəhər və kənd ailəsinin əzəli bayram qayğılarından sayılırdı. Çərşənbə axşamları, xüsusilə hicri-qəməri təqvimə üzrə ilin son çərşənbəsi bayram süfrəsi ilə qeyd olunardı. İləxır çərşənbəsi süfrəsinə ləziz düyü xörəkləri ilə yanaşı, dadlı-tamli qənnadı məmulatı düzülərdi.

Yas mərasimlərində (mərhumin dəfn günü, 3-ü, 7-si, 40-ı, ili və digər anma günlərində) ehsan yeməyi kimi, ətli və düyü xörəkləri ilə yanaşı, halva, qoğal və fəsəli də bişirilirdi. Həm də fəsəli və halva bükümü (dürmək) qəbir üstünə aparılar, xırda nimçələrə çəkilməmiş halva və qoğal isə yas (əza) süfrəsinə düzülərdi.

El-oba yaylağa köçəndə, yaxud dağdan-arana qayıdanda yorucu yollarda tox qalmaq üçün yenə də xüsusi olaraq, yüksək kaloriyə malik yağlı yeməklər (fəsəli, qatlama, şirin qoğal, şor qoğal) bişirilirdi.

Xəmir xörəkləri. Bitki mənşəli yeməklər arasında xəmir xörəkləri üstün yer tutmuşdur. Azərbaycan mətbəxinin özünə məxsus zəngin çeşiddə xəmir xörəkləri və xəmirqatışıq yeməkləri yaranmışdır. Tipoloji zənginliyinə görə, Azərbaycan süfrəsinə qoyulan isti yeməklər arasında xəmir xörəkləri (tutmac, mürəssə, xəngəl, xaşıl, quymaq, umac, əriştəli aş, süfüllü, löyünbələyün halvalar və s.) xüsusi yer tutmuşdur.

Yüksək növ buğda unundan bişirilən xəmir xörəklərinin böyük əksəriyyəti gündəlik yemək süfrəsi üçün hazırlanırdı. Xəmir xörəkləri əhalinin əkinçiliklə məşğul olan qismi arasında xüsusilə düzənlik və dağətəyi bölgələrdə daha geniş yayılmışdı.

Ölkəmiz təkcə dənli bitkilərin deyil, habelə bir sıra *paxlalı* bitkilərin (noxud, lərgə, mərci, lobya, paxla, maş və s.) vətəni sayılır. Azərbaycan süfrəsində paxlalı bitkilər həm xalis halda, həm də digər bitkilərdən bişirilən xörəklərin tərkibində istifadə olunmuşdur.

Nəbati qida məhsulları arasında yeməli *yabanı bitkilər* də müəyyən yer tutmuşdur. Həm də «ala» və ya «afar» adlanan, vitaminlərlə zəngin olan və ucuz başa gələn bu qida növü əhalinin yemək rasionunda əvvəllər daha çox yer tutmuşdur. Sonralar becərmə yolu ilə əldə edilən mədəni qida məhsullarının miqdarı və çeşidi artdıqca əhalinin yemək rasionunda yeməli yabanı bitkilərdən hazırlanan yeməklərin nisbəti azalıb məhdudlaşmışdır.

Azərbaycanın yerüstü təbii sərvətləri arasında qida əhəmiyyəti kəsb dən yeyinti məhsulları arasında tarixən müxtəlif növ *meyvələr* mühüm yer tutmuşdur. İstər yabanı (cır), istərsə də becərmə yolu ilə yetişdirilən mədəni meyvələrdən müxtəlif üsullarla istifadə olunmuşdur. Həmin üsulların xeyli qismi zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Tumlu, çayirdəkli, ləpəli meyvə növləri, habelə *giləmeyvələr* ən çox təzə (tər) halda yeyilmişdir. Bu məqsədlə həmin meyvələr tam yetişəndən sonra onları dərib, yaxud çırpıb yığır və təmizləyib süfrəyə verirdilər. Tər meyvələri çox vaxt *çərəz* məqsədilə digər yeməklərin yanında süfrəyə vermək dəb halını almışdı. Süfrə mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi olan bu ənənə daha çox şəhər əhalisinin məişəti üçün səciyyəvi olmuşdur.

Azərbaycanlıların ənənəvi yemək öynəsində *tərəvəz, giləmeyvə* (üzüm, moruq, çiyələk, qarağat), *ləpəli meyvələrin* (qoz, fındığın) rolu böyük olmuşdur. Bu məhsullar həm təzə halda, həm də qurudularaq duru və quru xörəklərin hazırlanmasında qatışıq kimi istifadə olunmuşdu.

Meyvələri uzun müddət saxlamağın müxtəlif texnoloji üsul və vasitələri zamanəmizədək gəlib çatmışdır.

Azərbaycanın müxtəlif etnoqrafik bölgələrində yerli floranın səciyyəsiindən, bağçılığın təmayülündən, onun inkişaf səviyyəsindən, habelə əhalinin mətbəx ənənələrindən asılı olaraq, *meyvə tədarükü* və onun *saxlanması* təcrübəsinin bir sıra səmərəli üsul və vasitələri yaranmışdır.

Meyvə tədarükünün ən qədim və bəsit üsulu *sərmə* yolu ilə onların günəş şüaları altında qurudulmasından ibarət olmuşdur. Bu üsul ilə ən çox alma, armud qaxı, yaxud alça, gavalı, iydə, innab qurusu, axta zoğal və s. tədarük olunurdu.

Qax əldə etmənin ən optimal üsulu Quba bölgəsində «ginnə» adı ilə bəlli olan qablara yığılmış meyvəni təndir hənirtisində qurutmaqdan ibarətdir. Təndir vasitəsilə qax istehsalı bağçılığın geniş yayıldığı bölgələrin hamısında, xüsusilə də Ordubad və Quba-Xaçmaz bölgəsində geniş yayılmışdır. Hətta burada qax hazırlamaq üçün böyük ölçülü xüsusi «meyvə təndiri» düzəldilirdi. Təndir vasitəsilə qax tədarükünə diqqət xüsusilə XIX əsrin ikinci yarısından etibarən meyvəçiliyin əmtəə səciyyəsi kəsb etməsi ilə əlaqədar olaraq xeyli dərəcədə artmışdır. Bu işdə Zaqafqaziya dəmir yolunun çəkilməsi (1883-cü il), xüsusilə də Bakı-Mahaçqala xəttinin işə salınması ilə əlaqədar Rusiya bazarına rəvan yol açılması müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Keçmişdə Abşeron bölgəsində əncirdən *piskəndə* hazırlayıb çərəz məqsədilə qış üçün tədarük etmək dəb halını almışdı. Əncir qurusu təkcə çərəz və ya məzə deyil, həm də müalicə əhəmiyyətli

qida məhsulu sayılırdı. İmkansız ailələr, hətta, əncir qurusu ilə qənd əvəzinə çay içmək üçün içərmişlər.

Turş meyvələr çox vaxt *axtalama* üsulu ilə, bəzən isə bişirilib *lavaşa* halına salınma yolu ilə tədarük edilirdi. Bundan əlavə, şəhər mətbəxində turş meyvələrdən bişirmə yolu ilə mət halında *turşu* (alça turşusu, bəhli, yaxud zoğal turşusu) hazırlanırdı.

Bütün bunlarla yanaşı, bişirmə üsulu ilə meyvələrdən müxtəlif növ *mürəbbə*, *doşab* (*bəkməz*), *riçal*, *urub*, *narşərab*, *nardaşa* və s. kimi qida məhsulları hazırlanıb tədarük edilir.

Azərbaycanın ənənəvi dənəvər yeməkləri arasında *düyü* xörəkləri mühüm yer tuturdu. Düyü həm dənəvər, həm yarma, həm də un halında müxtəlif növ xörək və qənnadı məmulatının bişirilməsinə sərf olunurdu. Düyüdən ən çox plov bişirilirdi. Azərbaycan plovları bütün Qafqazda məşhur idi. Azərbaycanda hələ erkən orta əsrlərdə təşəkkül tapan çəltikçilik təsərrüfatı sonralar da uğurla davam etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində çəltikçilik Talış, Şəki, Şirvan, Quba, Car-Balakən əyalətlərində daha çox inkişaf etmişdi. XIX əsrin sonunda Bakı quberniyasında çəltikçiliyin ən iri mərkəzlərindən biri Lənkəran qəzası sayılırdı. Azərbaycanda çəltiyin 50-dən çox növünün mövcud olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bunların arasında *ənbərbu*, *akülə*, *rasimi*, *sədri*, *çampo*, *ağqılçıq*, *qaraqılçıq* kimi məhsuldarlığı seçilən yüksək keyfiyyətli çəltik növləri daha geniş yayılmışdı.⁸

Abşeron əhalisi üçün səciyyəvi çəltik (düyü) növü *akülə* və *sədri* (xan düyüsü) idi. Onlardan sonra *ənbərbu*, *mövlayi*, *çilayi*, yaxud Quba düyüsü gəlirdi. Abşeron əhalisi arasında ən çox sevilən düyü növü *akülə* idi. *Toyuqplov*, *paxlaplov*, *südlü plov*, *döymə döşəmə*, *parça döşəmə*, *quzu plov* məhz bu düyü növündən bişirilirdi.

«Sədri» adlanan düyü növündən qovurma çilov, mərci çilov, lobya çilov və s. plovlar hazırlanırdı. Bir qayda olaraq yanında «xuruş»u olan plovları *sədri* düyüsündən bişirirdilər. Bunlardan əlavə düyü, həmçinin, dəşdəmyə, əvəlikçilov, şorba, dovğa, dolma, küftə kimi xörəklərə də «qat» edilib işlənir.⁹

Dənəvər xörəklərin bişirilməsində düyü ilə yanaşı, mədəni bitkilər: *lobya* (ağ lobya, maş, paxla), *lərgə*, *noxud*, *mərci*, *qarğıdalı* da mühüm yer tutmuşdur. Dənli bitkilərin bu qrupu çox vaxt başqa xörəklərə «qatışıq» məqsədi ilə, bəzən də sərbəst halda bişirilib süfrəyə verilir. Bu tip xörəklər arasında *hədik* xüsusi yer tuturdu.

Adətən, hədiyyi 7 növ dənli bitkidən: buğda, noxud, qarğıdalı, lərgə, mərci, xırda və iri lobyanın qatışığından bişirirdilər. Bu yemək növü həm də mərasim səciyyəsi daşıyırdı. Onu ən çox məhərrəm ayında və körpə uşaqlar ilk dəfə diş çıxaran zaman hazırlayırdılar. Diş çıxarma münasibətilə bişirilən «diş hədiyyi» qonşulara, qohumlara paylanırdı. İnsan orqanizminin zülal maddələrə olan tələbatının xeyli hissəsi məhz paxlalı bitkilər hesabına ödənilirdi.

Azərbaycan mətbəxində paxlalı və qabıqlı bitkilər (noxud, lobya) həm *duru* (şorba), həm də *quru* xörəklərin hazırlanmasına sərf olunurdu. Adı çəkilən qida məhsulları həm gündəlik, həm də bayram yeməklərində istifadə olunurdu.

İnsan orqanizmi üçün çox əhəmiyyətli olan meyvə, tərəvəz (göy-göyərti) və bostan bitkilərinin bəzi qismi nişasta, bəzisi zülal, digərləri isə – şəkər (qlükoza) mənbəyidir. Bitki yeməklərinin tərkibində olan turşular, yeməklərə tam verməkdən əlavə, həm də həzmetməyə kömək edir. *Soğan* və *sarımsağın* tərkibində olan müalicəvi əhəmiyyətli mineral maddələr orqanizmə düşən xəstəliktörədicilə mikrob və virusların məhv olunmasına kömək edir.

Bütün bunlardan əlavə, tərəvəz qrupundan olan bitki məhsullarındakı bəzi turşu xassəli maddələr mədəyə düşən qidani həzm etməyə xeyli dərəcədə kömək edir.

Qoz, fındıq, püstə, badam, şabalıd, fıstıq və s. kimi ləpəli meyvələrin tərkibində orqanizm üçün faydalı olan müəyyən yağlar vardır. Ona görə də ləpəli meyvə çərəz kimi istifadə olunmaqdan əlavə, həm də onları döyüb qənnadı məmulatına «qat» edilirdi.

Məlum olduğu kimi, bir sıra qida məhsullarını, o cümlədən çörək, düyü, ət, balıq, pendir, yumurta və s.-ni yedikdə insan orqanizmində zərərli turşular əmələ gəlir. Meyvə və tərəvəzdə olan mineral duzlar isə bu cür turşu maddələrini zərərsizləşdirməyə kömək edir. Buna görə də azərbaycanlıların yemək öynəsində bu məhsullar özünəməxsus önəmli yer tutur. Bundan əlavə, meyvə, tərəvəz, habelə digər yeməli yabanı bitki növləri insan orqanizmi üçün zəruri olan bir sıra dəyərli vitaminlərə malikdir. Bu vitaminlərin çatışmaması insan orqanizmində fəsadlar əmələ

gətirir, yaxud onu zəiflədib xəstələnməyə qarşı müqavimətini azaldır. Müasir tibb elmi göstərir ki, vitamin çatışmazlığı insanda maddələr mübadiləsinin pozulmasına, onun həyat fəaliyyətinin aşağı düşməsinə, tez halsızlaşmasına, ümumi zəifliyə, ayrı-ayrı xəstəliklərə meylin artmasına səbəb olur.¹⁰

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, əvvəllər olduğu kimi, tədqiq olunan dövrdə də Azərbaycan əhalisinin yemək öynəsində insan orqanizmi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən mədəni və yabanı meyvə növləri önəmli yer tutmuşdur.

Meyvələrin bir qismindən, ən çox isə üzümdən qıçqırtma üsulu ilə *abqora* və *sirkə* düzəldilməsi ənənəvi olaraq bu gün də davam etdirilməkdədir. Azərbaycanda İslam dini yayılana qədər üzümdən həm də *şərab* (çaxır) hazırlanmışdı. Bununla yanaşı, giləmeyvələrdən *bəkməz* (doşab) və *mürəbbə* hazırlanması ənənəsi uzun müddət davam etdirilmişdir.

Bostan-tərəvəz bitkiləri mövsümi səciyyəli qida məhsulları olmaqla, əsasən, təzə halda yemək süfrəsinə verilir. Onların bir qismi həm də *tutma* (sirkəyəqoyma), *şoraba*, yaxud qurutma üsulları ilə qış mövsümü üçün tədarük olunurdu. Bu ənənələr indi də davam etməkdədir.

Bostan-tərəvəz bitkilərinin (soğan, sarımsaq, balqabaq, nanə, reyhan və s.) qurutma üsulu ilə tədarükü daha geniş yayılmışdı. Bu məhsulların bir qismi *sərmə*, bir qismi isə *asma* yolu ilə qurudulurdu. Taliş bölgəsində bu məqsədlə «ciyəbənd» adlanan xüsusi asma vasitəsi düzəldilirdi. Eyvan, ləmə və təndirxanalarda ciyəbənd asmalarda il boyu balqabaq (kudu), payız aylarında isə qarpız, yemiş saxlanırdı.

Tərəvəz bitkilərinin bir qismindən *bişirmə* yolu ilə *səbzəvat yeməkləri* (kükü, sıxma, səbzə-qovurma və s.) hazırlanması ənənə halında indi də davam etməkdədir.

Hər fəslin özünün meyvə, giləmeyvə və göyərtisi olduğundan onlar əsasən, təzə halda yeməklərə qatılır, yaxud qış fəslə üçün tədarük edilib saxlanılırdı.

Meyvə və giləmeyvədən, adətən, *mürəbbə*, *riçal*, *mət*, *doşab*, *lavaşana* bişirilir, *alana*, *sucuq* və *püşkəndə* düzəldilirdi. Gavalı, heyva, albalı, gilə, göyəm, zoğal, əncir, çiyələk, qaysı, şaftalı, moruqdan bişirilən mürəbbələr əsrlər boyu çay süfrəsinin bəzəyi olmuşdur. Bəzi meyvələrdən, xüsusən kişmiş üzümündən açıq havada qurutma yolu ilə *çərəz* məqsədi ilə kişmiş qurusu hazırlanırdı.

Azərbaycan mətbəxində çərəzin müxtəlif növü (kişmiş, gavalı, xurma, albuxara, qaysı, alça qurusu, lavaşana, axta zoğal və s.) işlənmişdir. Heyva, zoğal, nar bir sıra milli xörəklərin hazırlanmasında geniş istifadə olunurdu. Belə ki, bozbaş və kələm dolmasına heyva, müsəmmaya zoğal, küftəyə alça qurusu, fisincana nar və ya nar qovurması «qat» etməklə, xörək ləziz hala salınırdı.

Azərbaycanlıların ənənəvi qida rasionunda mədəni bitkilərlə yanaşı, *yabanı* bitkilər, meyvə və giləmeyvələr də mühüm yer tutmuşdur. Lənkəran və Zaqatala bölgəsində əzgil, xurma, nar, fındıq, Quba-Xaçmaz bölgəsində alça, yemişan, alma, armud, Gəncə-Qazax bölgəsində isə zoğal, armud meşələri indi də mövcuddur. Əhali bu meyvələrdən keçmişdə olduğu kimi, indi də mətbəxində gen-bol istifadə edir.

İtburnu, heyva, alça, əzgil, göyəm, zoğal, ərik, albalı, nar həm də müalicəvi əhəmiyyət kəsb etdiyindən şəhər və kənd əhalisi onların tədarükünə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Azərbaycanda *bağçılıq* və *bostançılıq* hələ qədim zamanlardan inkişaf etmiş, XIX əsrdə isə daha geniş yayılmaqla təsərrüfat formasına çevrilmişdir. Çox vaxt əmtəə səciyyəsi kəsb edən bu təsərrüfat sahələri əhalini meyvə, tərəvəz məhsulları ilə təmin etmişdir. Azərbaycan mətbəxində *tərəvəz* (xiyar, badımcan, bibər, soğan, sarımsaq) və kökü meyvəli bitkilərə (yerlək, çuğundur, qırmızı və ağ turp) üstünlük verilmişdir. Bununla yanaşı, keşniş, şüyüd, vəzəri, şomu, reyhan, turşəng, nanə, kəvər, tərşun, kərəviz, cəfəri və s. kimi *göyərtilər* növləri azərbaycanlıların milli mətbəxində xüsusi yer tutmuşdu.

Etnoqrafik çöl materiallarından aydın olduğu kimi Azərbaycan mətbəxində işlənən göyərtilər üç qismə bölünür. Onların bir qismi (keşniş, şüyüd, kəvər, soğan, turşəng, şomu, cəfəri) həm sərbəst halda süfrəyə qoyulur, həm də isti xörəklərə «qat» edilirdi. İkinci qrup yeməli yabanı göyərtilər (yağlıtərə, dağ əvəliyi, dağ nanəsi, cincilim, qulançar, ələyəz, pərpərəng (qutab otu), cığ-cığa, pişik dırnağı, əmək öməci, çobanyastığı, pərpətöyün, qazayağı, unnuca, yolotu və s. müstəqil xörək (yemək) bişirmək üçün istifadə olunurdu. Bu qrup göyərtilər ya sıxma edilib yağ-soğanla bişirilir,

ya da onlardan *qutab* (afar) hazırlanırdı. Üçüncü qisim tərəvəzlər (qırmızı və ağ turp, tərşun, göy soğan, sozu, kəvər, reyhan və s.) xörək yanında süfrəyə verilirdi.

Yaz-yay mövsümündə tərəvəzdən göbələk çıxırtması, badımcan qızartması bişirilib süfrəyə verilirdi. Göyərtildəndən kükü, göy qutabı (kətə) bişirilir, balqabaqdan müxtəlif növ xörəklər - qəlyə qutabı, balqabaq soyutması, balqabaq qızartması və s. hazırlanırdı.

Azərbaycan mətbəxində meyvə və tərəvəz məhsullarının bir qismi (xiyar, pomidor, bibər, kələm, sarımsaq, badımcan, zirinc, xırda soğan, əzgil, göyəm və s.) duza və sirkəyə qoyma yolu ilə «tutma» və ya «şoraba» düzəldilib qış mövsümü üçün tədarük edilirdi. Bunlardan əlavə, tərəvəz məhsullarından «həftə-becər» düzəldilirdi. Əzilmiş sarımsağı qatıq və ya sirkəyə qarışdırıb bir çox yağlı xörəklərin yanında süfrəyə verilirdi. Kəhrək azmaya qarşı təsirli vasitə olan və yağlı xörəklərin həzm olunmasını asanlaşdıran sarımsağın insan orqanizmi üçün həm də müalicəvi əhəmiyyəti olduğunu müdrik qocalar yaxşı bilirdilər.

Azərbaycanlıların ziyafət süfrələrində möhkəm yer tutan qənnadı və şirniyyat məmulatına «ədva» adlanan müxtəlif növ *ədviyyat* (qara istiot, sarıkök, zəfəran, darçın, cirə, razyana, xaş-xaş, keşniş tumu, hil, qoz ləpəsi, mixək, nanə qurusu və s.) qatılırdı. Ədva qənnadı məmulatına dad-tam gətirirdi. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının mətbəx mədəniyyətinin ən yüksək məziyyətlərindən olub, həm də onun qədim və zəngin Şərq mətbəxi ilə üzvi əlaqəsindən soraq verirdi. Təsədüfi deyil ki, keçmişdə bu ədvaların bir qismi karvan ticarəti vasitəsi ilə Şərq ölkələrindən gətirilirdi.

Etnoqrafik baxımdan mühüm məna kəsb edən vacib bir cəhət də bundan ibarətdir ki, ədvalı bişmişlər daha çox şəhər mədəniyyəti ilə, xüsusilə də onun elitar qisminin mətbəxi ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Heyvan mənşəli yeməklər

Azərbaycanın zəngin faunası və qədim tarixə malik olan maldarlıq təsərrüfatı əhalinin yemək rasionunda *ət* və *süd* məhsullarına üstünlük verilməsini şərtləndirmişdir. Ov heyvanları, ov quşları, dəniz, çay və göllərin tükənməz balıq sərvətləri qədim zamanlardan əhalinin ətli yeməklərə olan tələbatını ödəmək üçün bol qida ehtiyatı yaratmışdır.

Azərbaycan ovlaqları qədim zamanlardan tükənməz qida mənbəyi olmuş, onun əhalisini «ov əti» ilə təmin etmişdir. Hətta vaxtilə şahlar, hökmdarlar Azərbaycan ovlaqlarına əyləncə məqsədi ilə ceyran-cüyür ovuna gəlmişlər.

Azərbaycanda kollektiv («sürək») və fərdi ovetmənin bir sıra səmərəli üsulları zamanəməzədək gəlib çatmışdır. Heyvan və quş ovunun qədim üsulları olan *surək*, *böyrək*, *lağım*, *quyu*, *çapırtma*, *cələ*, *tor*, *nişanalma*, *əl quşu* (tərlan ovu) və s. XIX əsrə qədər özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Bununla belə, heyvanların əhliləşdirilməsindən sonra qida ehtiyatında ov ətinin nisbəti xeyli dəyişmişdir.

Heyvanların əhliləşdirilməsi və onun sərfəli təsərrüfat məşğuliyyətinə çevrilməsi Neolit dövründən başlayaraq, Azərbaycanın qədim sakinlərinin qida ehtiyatında ciddi təbəddülata səbəb olmuşdur. Ev heyvanlarının artması, xüsusilə qoyunçuluq təsərrüfatının sonrakı inkişafı qida ehtiyatını etibarlı etməklə yanaşı, həm də yemək rasionunun tərkibini yeni qida növləri – süd və süd məhsulları ilə zənginləşdirmişdir. Görünür, Neolit və Eneolit abidələ- rindən aşkar olunmuş saxsı məmulatının bir qismi məhz süd məhsullarının emalı və saxlanması ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Hətta sonralar süddən biçimli, ağzı süzgəçli və lüləli qablardan ibarət xüsusi növ saxsı məmulatı məhz bu məqsədlə yaranmışdır. Eneolit abidələrindən tapılmış *nehrələr*, tunc dövrünün *goduş* və *xeyrələri* də, həmçinin, ağartı məhsullarının emalı ilə əlaqədar meydana gəlmişdir.

Maldarlıq təsərrüfatının genişlənməsi və yağ hasilatının artması ilə əlaqədar olaraq, saxsı, dəri (tuluq, çalxar) və ağac (arxıd) nehrələr yaranmışdır. Nehrələrin bu tipoloji növləri əhalinin oturaq və köçəbə məişət tərzi ilə bağlı olub XIX əsrə qədər gəlib çatmışdır. Oturaqlaşma prosesinin güclənməsi və elat məişətinin məhdudlaşmış aradan çıxması nəticəsində tuluq nehrə («çalxar») vasitəsi ilə yağ hasilətmə üsulu özünün əməli əhəmiyyətini itirmişdir.

Süd məhsulları və südlü yeməklər. Gündəlik yemək süfrəsində başlıca yer tutan süd və ağartı məhsulları həm sərbəst halda yavanlıq növü kimi işlənmiş, həm də başqa xörəklərin yanında süfrəyə qoyulmuşdur. Bundan əlavə o, bir sıra südlü xörəklərin zəruri tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Təbii qida məhsulu olmaq etibarilə ev heyvanlarının (inək, camış, qoyun, keçi) süd¹¹ kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə bir-birindən fərqlənmişdir.

Keçi südünün yararlıq dərəcəsi aşağı olduğundan ondan ən çox pəhriz və müalicə məqsədi ilə istifadə olunmuşdur. Xüsusilə, ana südündən kəsad qalan südəmər körpələrə bir qayda olaraq, keçi südü əmizdirildilər. Qidalılıq əmsalına görə, keçi südü inək südünə yaxın olsa da, bioloji tərkibi vitaminlərlə zəngin olduğundan ondan xeyli üstün tutulurdu.¹² Camış südü, bundan fərqli olaraq, daha yağlı və dadlı olduğundan çox vaxt süfrədə yeyilmək üçün istifadə edilirdi. *Qatıq*, xüsusi masqura qatığı çox vaxt camış südündən çalınırdı. Camış südündə yağlılıq və zülalın tərkibi inək südündən iki dəfə çox olduğu müəyyən edilmişdir.¹³

İstifadə məqsədlərindən asılı olaraq inək, camış və qoyun südü bir-birindən fərqləndirilirdi. İnək südü, əsasən, yağ hasil etmək, habelə bir sıra südlü xörək və yağlı çörəklər bişirmək məqsədi ilə, qoyun südü isə pendir tutmaqdan ötrü sərf olunurdu. Bununla belə, vəziyyətdən asılı olaraq, ev heyvanlarının südü bir-birini əvəzləyə bilər, hətta qatışdırılaraq istifadə olunurdu.

Təzə doğmuş qaramalın «ağız» (kələkə, kətəmöz) adlanan ilk südündən spesifik yemək növü – *ağız* (şan-şan), *bulama* («kələkə»), *şan-şan*, *qoyux*, *qoysara* və s. bişirilirdi. «Ağız» xalis halda, bulama isə ona süd qatma yolu ilə bişirilirdi. Heyvanın yelinində uzun müddət yığıntı halında qalmış «ağız» südü hədsiz dərəcədə yağlı və qəliz olması ilə seçilir.

Əsrlərdən bəri davam edən el adətinə müvafiq olaraq, ailədə bərəkəti mühafizə etmək niyyəti ilə «ağız südü»nü qonşuya verməz, başqasına satmazdılar. Bərəkəti evdə saxlamaq niyyəti ilə onu hər kəs öz ailəsinə sərf edərdi.

Heyvanın ağız südündən sonrakı sağım öynələri digər məqsədlər üçün sərf olunurdu. Ondan xörək bişirmək, *ağartı* məhsulları emal edilirdi.

Süddən bişirilən isti xörəklərin bir sıra tipoloji növləri *şullu*, *südlü aş*, *südlü umac*, *südlü ariştə*, *düyü sıyığı* (yayma), *yarma sıyığı*, *qındı* və s. zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Bir qayda olaraq, südlü xörəkləri ən çox soyuq mövsümlərdə bişirir və əsasən, gündəlik yemək süfrəsinə verirdilər. Düyü sıyığı (xır-xır yayma), yarma sıyığı, südlü plov («daşma») səhər süfrəsinin çox xoşlanılan ləziz xörəkləri sayılır.

Süd məhsullarının *emalı* və *saxlanması* müəyyən əməli vərdişlər tələb edirdi. Südü çiy halda uzun müddət saxlamaq mümkün olmadığından ondan müxtəlif növ *ağartı məhsulları* (qatıq, qaymaq, çiyə, xama, yağ, pendir, şor, nor, lor, ayran, kəsmik, süzmə, qurut və s.) hazırlanırdı. Süddən ən çox *qatıq* çalınırdı. Görünür, qatıq ilk vaxtlar südün təbii qıvcırması sayəsində üyüşüb əmələ gəlmiş, sonralar isə ona *maya* (çalası) qatma yolu ilə əldə olunmuşdur. Çalası vasitəsilə qatıq üyüşdürmə üsulu özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.

Kənd əhalisinin yemək süfrəsində üstünlük təşkil edən qatıq başlıca yavanlıq növü və sərinləşdirici içki (doğramac, ovdux, atlama, körəmöz) olmaqdan əlavə, həm də xörək bişirmək (dovğa, ağsoğlaq, qatıqası), süzmə və qurut hasil etmək, habelə *yağ* çalxamaq məqsədilə istifadə olunurdu. Qatıq süzməsinə göyərti qatmaqla ondan, həmçinin, *süzmə şoru* düzəldilirdi.

Azərbaycanın qərb bölgəsində qatıq süzməsindən, həmçinin, *qurut* hazırlamaq və bu yolla onu uzun müddət, bəzən 1-2 il saxlamaq dəb halını almışdı. Süd məhsullarını uzun müddət saxlamağın ən səmərəli üsullarından biri olan quruta «yoğurd» adı ilə hələ Dədə Qorqud boylarında rast gəlinir. Azərbaycanın qərb bölgəsində, xüsusilə Şıxlı camaatı arasında qatıq süzməsinə indi də «yoğurd» deyilir.

Süddən əməli surətdə istifadənin ən səmərəli yollarından biri ondan yağ hasil etmək olmuşdur. Yağ həm qatıqdan, həm də çiy (çiyə, xama) və ya bişmiş süd üzündən (qaymaqdan) hasil olunurdu. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bu üsulların bu və ya digəri üstünlük təşkil etmişdir.

Yağ çalxama vasitələri (saxsı nehrə, arxıd, çalxar) baxımından Azərbaycanın etnoqrafik bölgələri arasında fərq nəzərə çarpırdı.

«Kərə», yaxud «şit yağ» adlanan təzə nehrə yağı həm yavanlıq kimi işlənərək, süfrədə pendir və ya balın yanında qoyulur, həm də ondan müxtəlif növ xörəklər bişirilirdi. Lakin xörək bişirmək məqsədilə çox vaxt yağı duzlayır, yaxud əridib saxlayırdılar. Duzlanmış kərəyağı çox vaxt təmizlənilib emal olunmuş qoç və ya dana qarında saxlanılırdı. «Qarın yağı», əsasən, yaylaq mövsümündə tədarük olunur və qışda istifadə edilirdi. Adətən, qarın yağını gəmiricilərdən qorumaq üçün «yaxdan» («yağdan») adlanan ağac sandıqda saxlanılırdı.

Yağı uzun müddət qoruyub saxlamağın ən səmərəli üsulu onu əridib küpə, bərnə və qalqalara yığmaqdan ibarət idi. Kərə yağdan fərqli olaraq, ərinmiş yağ yavanlıq məqsədilə süfrəyə verilmir, ondan bilavasitə xörək və ya çörək bişirmək üçün istifadə olunurdu. Həmin ənənələr bu gün də davam etməkdədir.

Yağ hasil edilib nehrədən çıxarılandan sonra onun içində qalan *ayran* müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunurdu. Təzə ayran ilk növbədə sərinlədici və iştahaçan *ıçki* növü kimi içilirdi. Ondan dovğa, ayranası və s. xörəklər bişirilirdi. Bütün bunlardan əlavə, ayran torbaya tökülüb acı suyu (*zərdab*) çıxarılır və *süzmə* halına salınırdı.

Süzmədən *qurut* düzəldib onu uzun müddət istifadəyə yararlı halda saxlayırdılar. Xəngəl bişirmək üçün qurut başlıca komponent olmuşdur. Bu məqsədlə onu suda əllə ovuşdurmaqla əzib sıyıq hala salandan sonra məcməyi, sini və ya boşqablara çəkilməmiş xəngəlin üzərinə əlavə edirdilər. Azərbaycanın qərb bölgəsində qurutlu xəngəl ən çox xoşlanan xəmir xörəklərindən olmuşdur.

Qurut əzməsindən bəzən müalicə əhəmiyyətli pəhriz yeməyi kimi, «ağsoğlaq» və «qurutlu ərİştə» istisi bişirənlər də olurdu.

Ayrandan, habelə ocaq üstündə çürütmə üsulu ilə *şor* hazırlanırdı. Şor kasıb süfrəsinin dirəyi, onun başlıca yavanlıq növü sayılırdı. Duzlanmış şoru motal və ya saxsı qablara doldurub saxlayırdılar. «Şor motalı» Azərbaycanın aran rayonlarında yavanlıq növü kimi azuqə ehtiyatında mühüm yer tuturdu.

Bunlardan əlavə, ayrandan *kəsmik* əldə edib ondan *kətə* (qutab) bişirir, yaxud onu *kətə* göyərtisinin içinə qatırdılar.

Təzə sağılmış süddən, ən çox isə qoyun südündən pendir tutulurdu. Azərbaycanda tarixən *üzlü* və *üzsüz* olmaqla pendirin iki növü hazırlanmışdır. Bunların hər ikisi eyni üsulla: ilinmiş *südə maya* qatma yolu ilə hasil olunurdu. Bunun hasil etmək üçün mayalanmış süd *dələmə* halına düşəndən sonra onu torbalara tökür və burub suyunu süzməklə bir müddət bərkiməyə qoyurdular. Pendir özünü tutub bərkiyəndən sonra onu duzlayıb cılgı və ya küpələrə yığırdılar.

Pendiri uzun müddət yaxşı saxlamağın ən səmərəli üsullarından biri onu *motala* basmaq idi. Pendiri duzlu suda saxlama üsulu keçmişdə Azərbaycanda az yayılmışdı. Azərbaycanın etnoqrafik bölgələrində tarixən təşəkkül tapmış pendir tutma ənənələrindən asılı olaraq, motal pendirinin iki tipoloji növü - pendir motalı və şor motalı geniş yayılmışdı. Quru motal, əsasən, üzlü qoyun pendirindən tutulurdu. Ən yüksək pendir növü isə «axtarma» süddən hasil edilirdi. Qoyun sağımlı mövsümünün sonunda tutulmuş və hədsiz dərəcədə yağlı olan bu pendir növü «axtarma motal» adlanırdı. «Axtarma» pendiri, adətən, sərkər çoban öz ailəsi üçün tutar, yaxud el-obanın ən hörmətli ağsaqqallarına hədiyyə edərdi. Elat camaatı arasında bu ənənə uzun müddət davam etmişdir.

Üzlü südün *dələmə*sini torbaya töküb süzəndən sonra *dələmə* suyunu qaynatma üsulu ilə «çürüdüb» *nor* hasil edir və kərə yağla qarışdırıb yavanlıq məqsədilə süfrəyə qoyurdular. Bəzən *dələmə*ni qazana töküb qaynatmaqla «kəsmik» düzəldirdilər. *Kəsmik* süddən də hazırlanırdı. Bunun üçün təzə südə azca qatıq töküb qaynatmaqla onu «çürüdüb» *kəsmik* halına salırdılar.

Ətli yeməklər. Heyvan mənşəli yeməklərin digər qrupunu yüksək kaloriyə malik *ət* və *ətli yeməklər* təşkil etmişdir. Azərbaycan əhalisinin ət ehtiyatı əvvəllər, mənimsəmə təsərrüfatı dövründə ovçuluq və balıqçılıq məşğuliyyəti hesabına ödənilmişdir. İstehsal təsərrüfatına keçildəndən sonra bu ehtiyaclar ev heyvanları, əsasən, qoyun, keçi, inək, camış, habelə ev quşları saxlamaq hesabına təmin olunmuşdur. Abşeron bölgəsində bunlardan əlavə, dəvə əti də yeyilmişdi. Bununla belə, *ov əti* və *balıq* uzun müddət əhalinin yemək rasionundan tamam çıxmamışdır. Ceyran, cüyür, dağ kəli (tur, arğalı) ilə yanaşı, quş ovu (turac, torağay, qaşqaldaq, bildirçin, qarabatdaq, qırqovul, kol toyuğu, çöl qazı, durna, bəzgak, ördək və s.) bir sıra bölgələrdə vaxtı ilə əhalinin qida rasionunda nəzərə çarpacaq yer tutmuşdur. El arasında çöl heyvanlarının əti «qaçar», çöl quşlarının əti isə «uçar əti» adı ilə bir-birindən fərqləndirilmişdir. Həm də ceyran və turac əti tamına və lətafətinə görə çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Ən əziz qonağın süfrəsinə ceyran və ya turac ətindən kabab qoymaq el-obada yüksək şərəfət sayılırdı.

Tarixən Azərbaycan mətbəxində *qoyun* (davar), həm də erkək ətinə üstünlük verilmişdir. Fizioloji baxımdan mal əti, xüsusilə *sığır* əti orqanizm üçün sərfəlilik baxımından yüksək məziyyətlərə malik olsa da, o, qoyun ətindən aşağı tutulmuşdur. Bu baxımdan camış əti çətin həzm olduğundan çox nadir hallarda kəsilib yeyilirdi. Asan həzm olunma və orqanizm üçün faydalılıq

baxımdan Azərbaycanın bir sıra dağlıq və dağətəyi bölgələrində *keçi*, xüsusilə *dıbir* ətinə üstünlük verildiyi müşahidə olunur.

İstifadə tərzinə, başqa sözlə, bişirilmə üsuluna görə ətli yeməklər *bütöv cəmdək*, *doğrama* (tikələmə) və *qiymələmə* olmaqla üç qaydada bişirilib hazırlanmışdır.

Cəmdək bütöv halda buryan və fırlama (hərləmə) olmaqla ocaq (təndir) hənirtisində iki cür bişirilirdi. Ən geniş yayılan üsul isə *doğrama* (tikələmə) ət olmuşdur.

Mal cəmdəyi doğranıb müxtəlif hissələrə ayrıldıqdan sonra onların hər birindən müvafiq xörək növü hazırlanırdı. İlk növbədə qoyunun «içalatı» cəmdəkdən ayrılıb ayrıca doğranır, sonra onun quyruğu kəsilib götürülürdü. Ətli xörəyi tamli etmək üçün, bir qayda olaraq, ona quyruq tikəsi əlavə olunurdu. Heyvan ətindən istifadənin üç başlıca üsulu: təzə kəsilmiş ət, qaxac, qovurma zamanəmizədək gəlib çatmışdır.

Azərbaycan xalqının qida ehtiyatında tarix boyu qoyun ətinə üstünlük verilməsi elmi ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdı. Başqa heyvanların ətinə nisbətən qoyun ətində bir sıra faydalı maddələrin bol olması onun daha asan həzm olunmasına zəmin yaratmışdır. Ona görə də ulu babalarımız ömürləri boyu, əsasən, qoyun əti yeməklə sağlam və uzunömürlü olmuşlar.¹⁴

Azərbaycanın bəzi bölgələrində, xüsusilə Abşeron əhalisinin yemək öynəsində *dəvə* ətinin özünə məxsus yeri olmuşdur. Dəvə əti Qarabağ bölgəsində keçmiş elat mətbəxinin də ən ləziz yeməyi sayılmışdır. Abşeron kəndlərində dəvə ətinin qutabı və dəvə ətinin kababı spesifik yemək növünə çevrilməklə, ənənəvi ətli yeməklərin tacı sayılmışdır.¹⁵

Dad və tamına görə dəvə əti keyfiyyət etibarlı ilə qoyun ətinə bərabər tutulurdu.¹⁶

Heyvanın cəmdəyi doğranan zaman onun 7 tikəsi (döş fəqərəsinin ucundakı gəmirçək, qabaq qolların qurtaracağındakı gəmirçəklər, boyunun kəsilmiş hissəsindəki «it yeməz» adlanan fəqərə, ürəyin hər iki qulaqcıqları və dalaq) haram sayılaraq kəsilib atılırdı.¹⁷ Lakin qan azlığından əziyyət çəkən, səhhəti zəifləmiş xəstələrə *pəhriz* yeməyi kimi, dalağı yağda qızardıb, yaxud köz üzərində bişirib verirdilər.

Tikə ət bişirilmə tərzinə görə, bilavasitə köz üzərində (közləmə, şişləmə kabablar), qarabasdırma (çoban qovurması) və ocaq (təndir) hənirtisində (tavada) olmaqla müxtəlif üsullarla bişirilmişdir.

Heyvan cəmdəyinin müxtəlif hissələri ənənə olaraq müvafiq xörək növlərinin bişirilməsinə sərf olunurdu.

Keçmişdə Abşeron bölgəsi əhalisinin mətbəxində qoyun cəmdəyinin müvafiq hissələrindən aşağıdakı ətli yeməklər hazırlanırdı:

Kabab: a) Tikə kabab qabırğa, can əti, ağ və qara ciyər, ürək, xaya (ağ ət) və qarındanköz üzərində hazırlanırdı; b) Lülə (döymə) kabab qiymə doğranmış can əti və quyruqdan közdə bişirilirdi; v) Tava kabab da bu hissələrdən, lakin ocaq üzərində tavada qızardılırdı. Azərbaycanın digər bölgələrində bu «taskabab» adlanırdı;

Qovurma – bud və qabırğanın yumşaq ətindən tavada bişirilirdi;

Qızartma – can ətinin yağlı tikələrindən tavada, ocaq üstündə hazırlanırdı;

Piti – cəmdəyin döş və qabırğa tikələrindən, habelə maça və qol ətindən dopu və ya küvəcdə bişirilirdi;

Küftə (bozbaş) – can ətinin yumşaq, xüsusilə budun yuxarı hissələrindən tavada hazırlanırdı; «Küftə qır-qır» adlanan spesifik xörək növü də bud ətinin yumşaq, yağlı tikələrindən tavada bişirilirdi.

Şorba – əsasən, döş və maça ətindən bişirilirdi;

Qutab – budun yağlı, yumşaq hissəsindən, yaxud qarın ətindən hazırlanırdı;

Xəngəl, plov qarası (xuruş, aşqara – qabırğa və can ətinin xırda tikələrindən bişirilirdi;

Xəmirəşi – budun yumşaq tikələrindən bişirilirdi;

Düşbərə – qol ətindən və cəmdəyin miyantən hissələrindən hazırlanırdı;

Dolma – cəmdəyin yumşaq və yağlı yerlərindən qiymə yarpaq bükülür, yaxud badımcan, bibər və ya pomidora dolduralağ edilib bişirilirdi;

Parça-döşmə – əsasən, quzu ətindən hazırlanırdı; həm də quzu cəmdəyi bütöv halda təndir hənirtisində bişirilir, yaxud onun bud ətindən döşəməlik çıxarılırdı;

Seyfəlmülük – quyruq, ağ ciyər, qara ciyər, ürəkdən doğranıb tavada bişirilirdi;

Şəşandaz – cəmdəyin yumşaq hissələrindən hazırlanardı;
Fisincan – qabırğa tikələrindən və budun yumşaq hissələrindən doğranmış tikələrdən bişirilirdi.

İç qovurması cız-bız – şirin bağırsağ, ağ və qara ciyərdən bişirilirdi;

Dil – qoyunun dilindən doğranıb yağda qovrulurdu;

Kəllə-paça – qoyunun baş-ayağından vam yanan kürədə bişirilirdi.¹⁸

Bundan əlavə, Muğanda qoyunun içalatdan «sacüstü», «cız-bız», şirin bağırsaqdan isə köz üzərində «çöz» adlanan ətli xörəklər bişirilirdi.

Azərbaycanın digər bölgələrində tikə ətdən tavadan *bozartma*, *pörtləmə*, *qızartma*, *soyutma*, *buğlama*, *kələfir*, *yaxni* və s. olmaqla müxtəlif üsullarla qonaq-qara yola verə biləcək bir sıra «üz ağardan» ləziz ətli xörək növləri bişirilib süfrələrə verilir.

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, keçmişdə Azərbaycanın bəzi bölgələrində mal ətindən əlavə, «quş əti» də (ov və ev quşları) tədarük olunub qış üçün saxlanılırdı. Quba bölgəsində ov quşları, xüsusilə çöl ördəyi kütləvi şəkildə, tor vasitəsilə ovlanaraq *küpləmə* üsulu ilə qış üçün mövsümü tədarük olunurdu.¹⁹ Şəki bölgəsində isə ev quşlarının, xüsusilə toyuq ətinin asma üsulu ilə *qaxac* edilib saxlanması ənənə halını almışdı. Payızın sonlarında, dən qıtlığı yaranan vaxtlarda toyuqların bir qismini kəsir, yolub təmizləyəndən sonra düzlayır və ayaqlarından iplə bağlayıb çardağ, yaxud eyvandan asırdılar. Bu üsulla tədarük olunmuş toyuq əti «müsəmbə» adlanırdı.²⁰ Soyuq qış aylarında albuxara, kişmiş və qaysı qurusu qatmaqla, ondan *müsəmma* bişirib ailə üçün ətli xörək hazırlayırdılar. *Müsəmma*, həmçinin, bu qayda ilə qoyun ətindən də bişirilir.

Azərbaycan mətbəxində ov quşlarının (qırqovul, turac, torağay, kəklik, qarabatdaq, çöl qazı, çöl ördəyi və s.) ətindən geniş çeşiddə ətli xörək (çığırtma, qızartma, fisincan, kabab) hazırlanırdı.²¹

Azərbaycanın bol su tutarlarına malik olan bir sıra bölgələrində su quşları və balıq ehtiyatı əhalinin ətli yeməklərə olan tələbatının xeyli hissəsini ödəyirdi.

Qida rasionunda mühüm yer tutan başlıca qida növlərindən biri olmaq etibarını ətli yeməklərin köməyi ilə insan orqanizminə gərək olan xeyli miqdarda zülal, müxtəlif növ vitaminlər, bir sıra duzlar daxil olurdu.

Gündəlik yemək öynəsində ətli yeməklərdən istifadə baxımından şəhər və kənd mətbəxi bir-birindən fərqlənirdi. Kənd əhalisinin bilavasitə heyvandarlıqla məşğul olmasına baxmayaraq, şəhər əhalisinin gündəlik yemək süfrəsində ətli yeməklər daha çox işlənirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri şəhərlərdə *sallaqxana* və *qəssabxanaların* mövcud olması ilə bağlı idi. Şəhər sakinləri hər gün, yaxud günəşırı ailənin bir öynə yeməyinə kifayət edəcək qədər az miqdarda, bir neçə girvənkə ət almaq imkanına malik idi. Kənd məişətində bu cür əlverişli şərait olmadığından fərdi təsərrüfatdan hər dəfə heyvan kəsmək iqtisadi cəhətdən sərfəli deyildi. Bunun üçün onlar birləşib ya *alışma* etmək məcburiyyətində qalır, ya da özlərinin fərdi təsərrüfatlarında mal-qaranın hər hansı bir təsadüf üzündən tələf olmasını gözləməli olurdular. Ona görə də kəndli mətbəxində mal ətinə olan ehtiyac quş əti (toyuq, hindquşu, qaz, ördək, ov quşları və s.) ilə ödənilir, yaxud süd məhsulları ilə əvəz olunurdu.

Əhalinin ət məhsullarına olan tələbatı təkcə təzə kəsilmiş heyvan əti ilə deyil, həm də tədarük olunmuş ət hesabına ödənilmişdir. Zəmanəmizədək ət tədarükünün bir sıra səmərəli suları gəlib çatmışdır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində payız fəslində ev heyvanı hələ «ətini töküb» arıqlamamış onu kəsib *qovurma*, *qaxac* və ya *dolma* (doldurma) düzəltmə yolu ilə kifayət qədər ət məhsulu tədarük etmək ənənə halını almışdı.

Qış azuqəsi kimi ət tədarükünün məhdud yayılmış üsullarından biri də su quşlarının ovlanıb *küpləmə* üsulu ilə saxlanması olmuşdur. Bu yolla ən çox ördək əti tədarük edilirdi. Bu məqsədlə hər bir ailə «niğə» adlanan su tutarlarından tor vasitəsi ilə ovladığı ördəkləri yolub təmizləyəndən sonra duzlayıb küplərə yığır və qış azuqəsi tədarük edirdi. Sərin yerdə saxlanılan, yaxud yerə basdırılan küplərdə duza tutulmuş ördək ətinə xeyli müddət, istilər düşənədək, bəzən 5-6 ay saxlamaq olurdu. «Küpləmə ət»dən müxtəlif növ xörək və xuruş hazırlanırdı.

Qaxac hazırlamaq üçün heyvan cəmdəyinin iri tikələri duzlanıb «asma» üsulu ilə qurudulurdu. Cəmdəyin yumşaq hissələri qiyməkeşlə kötük üzərində «qiymə» doğranıb, təmizlənmiş heyvan bağırsağına doldurulmaqla, ondan «*dolma*» hazırlanırdı. Mal ətinin «dolma» (doldurma) üsulu ilə saxlanması Azərbaycanın şimali-qərb bölgəsində daha geniş yayılmışdır. Alazan vadisi əhalisinin

mətbəxində «dolma» və qaxac ətindən bir sıra spesifik xörəklər hazırlanırdı.

«Qovurma» həm də əti uzun müddət saxlamağın sərfəli üsulu olmuşdur. Qovurma üsulu ilə ət tədarükü Gəncə-Qazax və Naxçıvan bölgələrində daha geniş yayılmışdır. Bu üsulun üstün cəhəti ondan ibarət idi ki, kök heyvan əti öz yağında tam qovrulub bişirildiyindən tamamı dəyişmirdi. Digər tərəfdən isə öz yağında yaxşı qalan qovurmanı yavanlıq kimi bilavasitə süfrəyə verməkdən əlavə, onu həm də başqa ətli xörəklərin hazırlanmasında istifadə edə bilirdilər olunurdu. Səciyyəvi haldır ki, qovurma üsulunun geniş yayıldığı bölgələrdə «qaxac», xüsusilə də «dolma» üsulundan istifadə olunmamışdır.

Azərbaycan mətbəxində hazırlanan ətli xörəklər *duru* (sulu) və *quru* olmaqla şərti olaraq iki qrupa bölünür. Duru xörəklərə müxtəlif növ şorbalar, piti, bozbaş, küftə, xaş, kəllə-paça, kələfir, püşdəmə, bozlama, düşbərə və s. daxildir. Bu xörəklər dərin boşqab və ya kasalarla, fərdi qaydada süfrəyə verilməklə, əsasən, qaşıqla yeyilirdi. Bir qayda olaraq, duru xörəkləri çömçə ilə qazandan birbaşa boşqablara çəkirdilər, ümumi qabda süfrəyə duru xörək verilməsi qaydası Azərbaycanın şəhər və kənd mətbəxində uzun müddət dəb düşməmişdir. Keçmişdə Avropa mədəniyyətinə meyilli bəzi kübar ailələr istisna olmaqla, Azərbaycan süfrəsi üçün eyni vaxtda yemək öynəsinə «birinci» (duru) və ikinci (quru) xörək vermək ənənəsi səciyyəvi olmamışdır. İstər şəhər, istərsə də kənd əhalisinin gündəlik yemək süfrələrində çörəklə yanaşı, əsasən, təkcə bir növ - ya duru, ya da quru xörək qoyulurdu.

Hər bir ailə iqtisadi imkanından, mövsümdən, habelə yerli şəraitdən asılı olaraq, xörəyin yanında süfrəyə *tərəvəz*, (vəzəri, kəvər, göy soğan, nar şirəsinə doğranmış baş soğan, tərşun, bibər, turp və s.), *təzə meyvə*, *bostan bitkiləri* (qarpız, yemiş, xiyar), müxtəlif növ *tutmalar*, habelə *şor*, *pendir*, soyutma *yumurta* və s. qoymağa çalışmışdır.

Ətdən hazırlanan quru xörəklər - *kabab* (tikə, lülə, ciyər, bağır, böyrək, taskabab və s.), *soyutma*, *qızartma*, *bozartma*, *pörtləmə* (kələfir) bişirilmiş mal, qoyun, balıq və ya quş əti gündəlik yemək süfrəsindən əlavə, *ziyafət* məclislərində də yemək süfrəsinin əsasını təşkil etmişdir. Quş əti *çığırtma* bişirilməklə yanaşı, ziyafət məclisi üçün çox vaxt ondan *ləvəngi* hazırlanırdı. Ləvəngi habelə, toyuq, balıq və ya çöl quşlarından da bişirilirdi. Bundan əlavə, Azərbaycan süfrəsində ciyər ilə yanaşı, içəlatdan hazırlanan *cızbız*, can ətindən bağır-öfkə kababı müxtəlif növ *dolmalar* mühüm yer tutur. Bunların böyük əksəriyyəti ziyafət süfrələrinin başlıca xörəkləri sayılır. Xeyir-şər məclisləri bu sayaq ləziz ətli xörəklərsiz keçinmirdi.

Ziyafət süfrələrinin ən ləziz xörəyi plov (aş) olmuşdur.

Azərbaycan mətbəxində 40-dan çox *aş* (plov) növü mövcud olmuşdur. Onlar bir-birindən düyü çilovuna əlavə olunan «aşqara» («xuruş») növlərinə görə fərqlənirdi.

Plov üçün aşqara çox vaxt qoyun və ya quzu ətindən, bəzən də ev və çöl quşlarının ətindən *qovurma*, yaxud *çığırtma* üsulları (turşu-qovurma, səbzi –qovurma, küftə-qır-qır, almüsəmma, nar qovurması, murğu-turş, qiymə-qovurma, şəşəndaz, fisincan, bağırsağ qovurması («cız-bız», seyfəlmülük və s.) ilə hazırlanırdı. Bundan əlavə, lobya çilov, mərci çilov, şüyüd çilov, badımcan çilov və s. vasitəsi ilə aşın çeşidləri, deməli, həm də tamı dəyişdirilirdi.

Azərbaycan mətbəxində bir sıra *dolma* növləri: yarpaq (tənək, heyva) dolması, kələm dolması, alma dolması, soğan dolması, badımcan dolması, xiyar dolması geniş yer tutmuşdur. Xiyar və alma dolması son zamanlar pomidor və bibər dolması ilə əvəz olunmağa başlamışdır.

Bir sıra spesifik xörək növlərinin hazırlanmasında istifadə olunan *qaxac* və ya *dolma* əti, qovurmada fərqli olaraq, müəyyən qədər emaldan keçəndən sonra bişirilirdi.

Azərbaycanın qərb və şimal-qərb bölgələrində heyvan əti təzə halda qovrulub bişirilməkdən əlavə, həm də uzun müddət saxlamaq məqsədi ilə tədarük olunurdu. Burada qaxac, dolma (bağırsağ dolması) və cızdaq üsulları ilə ət tədarükü geniş yayılmışdı.²²

Azərbaycan mətbəxində hazırlanan isti xörəklərin böyük əksəriyyəti *qatışıq* tərkibə malik olmaqla, bitki və heyvan mənşəli qida məhsullarından bişirilmişdir. Bunların arasında *gürzə*, *düşbərə*, *müsəmbə*, *dolma*, *küftə-bozbaş*, *parça-bozbaş*, *qutab*, *səbzi-qovurma*, *turşu-qovurma*, *fisincan*, *piti*, *mütəncəm*, *qəlyə* və s. xüsusi yer tutmuşdur.

Azərbaycanda başlıca olaraq, təzə ətdən, müxtəlif növ ləziz *xörəklər* hazırlanmışdır. Bu məqsədlə mal və ya qoyun əti bütöv *cəmdək*, *doğrama* (tikə), *qiymə* və qismən də *döymə* halında olmaqla, müxtəlif formalarda istifadə olunmuşdur. Buna müvafiq olaraq tarixən Azərbaycanda ətli

yeməklərin müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır. Hər bir xörək növünün də özünəməxsus səciyyəvi *bişirmə üsul və vasitələri vasitələri* (şiş, tava, çölmək, dopu, küvəc, manqal və s.) və yaranmışdır.

Ətli yeməklərin ən bəsit növü onu bilavasitə köz üzərində tikə, yaxud lülə (qiymə) halında bişirilən *kabab* olmuşdur. Həm də tikə kabab (şişlik) ətli yeməklərin ən qədim, arxaik növlü sayılır. Görünür, tikə kabab heyvan cəmdəyini bütöv halda, «fırlama» yolu ilə bişirmə üsulunun sonralar təkmilləşməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Çünki, hər necə yaxşı bişirilsə də, fırlama üsulunda bütöv cəmdəyin alaçı yerləri qalırdı. Bu səbəbdən də cəmdəyi doğrayıb xırda tikələrə ayırmaq yolu ilə bişirmək daha sərfəli sayılmışdır. Xırda doğranmış ət tikələri köz hənirtisində tam bişirdiyi üçün tamlı olmaqdan əlavə, həm də yaxşı həzm olunurdu. Biləvasitə köz üzərində ət bişirmə üsulunun ən arxaik forması olan «közləmə kabab» zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Azərbaycanda tarixən kababın tikə (şişlik), lülə, bağır-öfkə, bağırsağ, qarın-qursağ, ciyər, böyrək, ağ ət və s. olmaqla, müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır. Bunların böyük əksəriyyəti qoyun və quzu ətindən, bəzən isə çöl heyvanlarının (ceyran, cüyür, tur və s.) ətindən bişirilirdi. Dil, yaxud «ağ ət»in kababı süfrədə «məzə» yeməyi sayılırdı.

Ətli yeməklərin ocaq hənirtisində (alov) və ya onun istisində bişirilməsi üsulu da qədim tarixə malikdir. Heyvan cəmdəyini ağaca keçirib ocaq üzərində aramsız olaraq fırlatmaqla onun hər tərəfi vam bişirilirdi. Hazırda Baş Qafqazın cənub bölgələrində quş ətindən təndir hənirtisində bişirilən «fırlama» məhz həmin arxaik üsulun davamı kimi dəyərləndirilir.

Ətli yeməklərin bütöv cəmdək halında bişirilmə üsullarından biri də *ləvəngi* «içli», yaxud «doldurma», olmuşdur. Azərbaycanın Xəzəryanı bölgələrində geniş yayılmış ləvəngi həm ev, həm də ov quşlarından bişirilirdi. Talış-Lənkəran və Abşeron bölgəsində bunlardan əlavə, ləvəngi həm də balıqdan bişirilmişdir. Bu məqsədlə kütüm, xəşəm, ziyad balığı daha sərfəli sayılmışdır.

Ətli xörəklərin böyük əksəriyyəti tarixən açıq *ocaq*, *təndir* və ya *manqal* bilavasitə od üzərində bişirilmişdir. Lakin şəhər mətbəxində bu məqsədlə xüsusi ocaq qurğularından- mətbəx kürəsi, kiranə, keçən əsrdən etibarən isə *neft plitəsi* və tənəkə *sobadan* istifadə olunduğu nəzərə çarpır. Xörək bişirmək üçün xüsusi ocaq qurğularının tətbiq olunması yanacağa qənaət və istilik enerjisindən səmərəli istifadə etmə baxımından olduqca sərfəli idi.

Ocaq üzərində bişirilən ətli xörəklər xalis və *qatışıq* olmaqla iki növə ayrılır. Xalis ətli xörəklər *qızartma*, *pörtləmə* (kələfir), *soyutma*, *buğlama*, *qovurma* olmaqla müxtəlif üsullarla bişirilmişdir.

Qatışıq tərkibli ətli xörəklər (bozbaş, küftə-bozbaş, parça-bozbaş, piti, şorba, süfüllü, qaşiq xəngəli və s.) ən çox mis və ya saxsı qazanda (çölmək), yaxud dopu və ya küvəcdə bişirilmişdir. Saxsı qablar hərərəti tənzimləyib yeməyi vam bişirdiyindən onun xörəyi digər qablarda bişirilən xörəklərdən tamlı olması ilə seçilirdi.

Xəzər dənizi, Kür və Araz çayları, onlara qovuşan çoxsaylı çay şəkəki və su tutarlarının (göl, çala, axmaz) mövcud olması səbəbindən Azərbaycan tarixən tükənməz balıq ehtiyatına malik olmuşdur. Elə bu səbəbdən də, balıq əti onun əhalisinin qida rasionunda mühüm yer tutmuşdur. Özünə məxsus dad-tama malik olan və asan həzm edilən balıq ətinin tərkibi insan orqanizmi üçün zəruri olan zülal, fosfor, kalsium, maqnezium, yod və s. maddələrlə zəngindir.

Azərbaycan mətbəxində başlıca olaraq, *pulcuqlu (axçalı)* balıqlar üstün yer tutmuşdur. İslam dini pulcuqsuz balıqların ətinə yasaq qoyduğundan uzun müddət ilan balığı, ağ balıq, nərə uzunburun balıq və digərləri müsəlmanların mətbəxinə yol tapa bilməmişdir.

Azərbaycan mətbəxində balıq, əsasən, təzə halda, qismən də qurudulmuş («qaxac», «cırım», «nicar») və «küpləmə» olmaqla üç cür yeyilmişdir. Quru balıq tədarükü, əsasən, dəniz və iri çayların sahillərində məskunlaşmış əhali arasındageniş yayılmışdır. Əhalinin bu qisminin yemək öynəsində balıq məhsulları, o cümlədən *kürü* mühüm yer tutduğundan onun tədakürünə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Təzə balıq istifadə tərzinə görə qızartma, kabab, soyutma, ləvəngi, sırda, mütəncəm olmaqla müxtəlif üsullarla bişirilib süfrəyə verilir.

Xəzəryanı kənd və şəhərlərdə dəniz balıqları, çaykənarı qıraqbasar kəndlərdə isə çay balıqlarını təzə halda yağda bişirib yemək ənənəsi geniş yayılmışdır. Azərbaycanda, xüsusilə Abşeronda ən çox çapaq, çəki, siyənkək, kütüm, xəşəm, şamayı, ziyad balığı, naqqa, nərə, qızılbalıq, durna balıq və s. yeyilmişdir.²³

Azərbaycan mətbəxində balıq əti ən çox *kabab*, *qızartma*, *durma* (ləvəngi) üsulları ilə bişirilmişdir. Bundan əlavə, bəzi bölgələrdə buğlama (mütəncəm) və soyutma balıq bişirmə üsulları da geniş yayılmışdır. *Soyutma* üsulu ilə başlıca olaraq xırda çay balıqları bişirilmişdir.

Balığın qaxac üsulu ilə uzun müddət üçün tədarükü Kür və Araz çaylarının aşağı axarı boyunca və Xəzər sahili əyalətlərdə geniş yayılmışdır. Qızılbalıq «cırımlama» üsulu ilə qurudulduğundan onun qaxacı «cırım» adlanırdı. Bir sıra balıq növləri - çapaq, külmə, ziyad, siyəmək, şamayı və s. *hisəvermə* yolu ilə alov hənirtisində qurudulurdu.

Xırda çayların balığı çox vaxt «nəməko» adlanan duzlu suda qaynatma üsulu ilə bütöv halda bişirilir, sonra soyudulub süfrəyə verilir. Ona görə də el arasında o, «soyutma balıq» adlanır.

İri balıqlar, bir qayda olaraq, bıçaqla doğranıb tava və ya sapılıca *qızartma* üsulu ilə bişirilirdi. İmkanlı ailələr balıq ətindən köz üzərində kabab bişirirdi. Lənkəran bölgəsində balığın içərisini doldurub təndirdə *ləvəngi* hazırlamaq dəb halını almışdır. Balıq ləvəngisi Azərbaycanın şərq bölgələrində, o cümlədən, Şirvanda geniş yayılmışdır. Balıqdan, habelə «sırda» (ləmbic) bişirilirdi.

Abşeronda öz dəmində bişirilmiş quru balığı müxtəlif xörəklərin yanında süfrəyə vermək adəti dəb halını almışdır. Aş ilə ən çox kütüm balığı yeyilirdi. Quru balığı, adətən, sərin və quru yerdə saxlayırdılar. Buxarda bişirilmiş quru balıq bir sıra aş növlərinin- paxla plov, südlü plov, lərgə çilov, əvəlik plov, yarma çilov və s. yanında süfrəyə verilirdi. Quru balıqdan, həmçinin, *kükü* də hazırlanırdı.

Keçmişdə Abşeronda və digər Xəzəryanı bölgələrdə kütüm, xəşəm, çapaq balıqlarının kürüsündən kükü hazırlamaq dəb olmuşdur. Balıq kürüsü qidalılığına və dad-tamına görə, əvəzsiz qida məhsulu olmuşdur. Buna görə də təzə balıq kürüsü yuyulub qaba qoyulandan sonra bıçaqla ehməlcə qarışdırılır və üz pərdələri götürülürdü. Sonra onun üzərinə qaynar su tökülür və 10 dəqiqədən sonra suyu süzülürdü. Bu yolla kürünün acılığı götürülürdü. Bundan sonra ona yağda qızardılmış soğan, yumurta, qara istiot qatılır və tavaya tökülüb yağda bişirilirdi. Abşeronlular kükünü, həmçinin, xırda doğranmış quru balıqdan da hazırlayırdılar. Kükünün bu növü həm sərbəst halda çörəklə, həm də aş ilə yeyilirdi.

Ətli yeməklərin tipoloji təsnifatına yekun vurarkən **xaş** (dırnaq), *kəllə-paça*, *içalat*, *qarın-qursağ*, *ciyər-bağırçaq cızbızı* və *ət qutabları kimi spesifik yemək növlərini* də qeyd etmək lazım gəlir.

Bir sıra gətirilmə bitkilər (*qarğıdalı*, *kartof*, *kələm*, *pomidor*, *çay* və *sitrus* bitkiləri) azərbaycanlıların mətbəxinə nisbətən gec daxil olmuşdur. Hazırda bu nemətlər həm şəhər, həm də kənd mətbəxində geniş yer tutmaqdadır.

Ədviyyat, çərəz və turşular. Ənənəvi yeməklərin dad-tama gəlməsi üçün şəhər və kənd əhalisinin yuxarı təbəqələrinin mətbəxində *ədviyyat* növlərindən istifadə olmuşdur. Tətbiq məqamına görə, onlar iki qrupa bölünür: a) ərzaq məhsullarının emalı və bişirilməsi zamanı «qat» məqsədi ilə işlənən ədvələr: *turşular* (alça, zoğal, albuxara qurusu, yaxud axtası), *bibər*, *istiot*, *sarıkök*, *hil*, *mixək*, *darçın*, *zəncəfil*, *nanə*, *şüyüd*, *keşniş*, *razyənə*, *cafəri*, və s.) xörəklərin yanında süfrəyə qoyulan ədvələr: *abqora*, *sirkə*, *narşərab*, *alça* və *bəhli məti*, *sumağ*, *tutma* (*xiyar*, *sarımsaq*, *badımcan pomidor*), *turp*, *kəvər*, *reyhan*, *vəzəri*, *tərxun*, *göy soğan* və s.

Bundan əlavə bir sıra göyərti tərəvəz məhsulları: Ətli xörəklərin yanında süfrəyə *tutma*, yaxud *şoraba* qoymaq qədim zamanlardan adət halını almışdır. Bununla da yağlı xörəklərin orqanizmə zərərli təsiri azaldılır və həzmetmə prosesi qismən asanlaşır. Hətta bu məqsədlə Azərbaycanın bir sıra bölgələrində yağlı xörəklərin yanında kəhriyin azmasına imkan verməyən qatıq, yaxud sarımsaqlı qatıq qoyulurdu. Yaxın keçmişdə Şirvan bölgəsində xüsusi olaraq bunun üçün «masqura» adlanan xırda şərbəti və ya piyalələrdə piyalələrdə ayrıca qatıq çalınır və süfrə ətrafında əyləşənlərin hər birisinə ayrıca «kasamas», yəni kasa qatdığı təklif olunurdu.

Bütün bunlardan əlavə, ziyafət xüsusilə də bayram süfrəsinə *məzə*, *çərəz* məqsədilə imkan daxilində bir sıra qida məhsulları: qoz, fındıq, badam ləpəsi, kişmiş, innab, iydə, xurma, ləbləbi, xirnik qurusu, müxtəlif növ meyvə qaxları, əncir qurusu (piskəndə) və s. kimi xüskbar düzmək ənənə halını almışdır.

Tarixi faktlardan göründüyü kimi, ərzaq məhsullarının bu və ya digər qisminin yemək rasionunda nisbəti təkcə hər bir bölgənin təbii şəraiti və təsərrüfat məşguliyyətindən irəli gəlməyib,

habelə, əhalinin sosial və əmlak vəziyyəti ilə də xeyli dərəcədə bağlı idi.

Azərbaycanlıların ənənəvi yeməkləri qida tərkibinin müxtəlif olmasına, yüksək kaloriliyinə, ləziz tamına görə seçilir. Azərbaycan təbiəti insanın normal həyat fəaliyyəti üçün gərək olan yüksək qida keyfiyyətlərinə malik hər cür nemətlər yetişdirir. Lakin ölkənin bütün bölgələrində və əhalinin bütün sosial qrupları hər gün bu tamlı yeməklərlə eyni dərəcədə qidalana bilməmişdir. Dağ kəndlərində yemək süfrəsinə meyvə-tərəvəz qoymaq həmişə, hamıya müyəssər deyildi. Keçmişdə şəkər tozu, noğul, şirni, nabat kimi şirniyyat və müxtəlif *mürəbbə* növləri kasıb ailələrin süfrəsinə o qədər də müyəssər deyildi. Köçəbə elat ailələrinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, onlar bu məhsullardan istifadə etmək imkanından məhrum idilər. Kasıb və ortabab kəndlilər satınalma yolla əldə edə bilmədikləri həmin məhsulları çox vaxt *bal*, *bəkməz* (doşab), *meyvə qurusu*, *çayotu*, *kəkotu*, *itburnu* və s. ilə əvəzləyirdilər. Əhalinin yoxsul təbəqələrinin yemək süfrəsində əsas yer tutan başlıca qida növü yavan çörəkdən (buğda əppəyi, arpa kələcəsi, kərdiyar, darı cadı və s.) ibarət idi. Gündəlik yemək süfrəsində çörəyin yanında pendir və ya şorun olması yoxsul ailələr üçün ən ümdə istək və arzu idi. Onlar necə yemək haqqında deyil, nəşə tapıb yemək barədə daha çox düşünür və bunun uğrunda əlləşirdilər. Yüksək qida mədəniyyətinə xas olan zəngin çeşidli, löyünlü ləziz yeməklər keçmişdə əhalinin elitər zümrələrinin süfrəsinə məxsus idi.

Yemək öynəsi. Azərbaycanda tarixən üç öynəli qidalanma rejimi təşəkkül tapmışdır. Səhər yeməyi, günorta naharı və şam yeməyinin onların hər birinin özünə məxsus yeməkləri var idi. Yalnız oruc tutanlar bu qaydadan kənara çıxıb gündə iki dəfə: «imsak» («obaşdanlıq») və «iftar» yeməyi yeyirdilər.

Azərbaycan yeməkləri *gündəlik*, *mərasim*, *ziyafət* (toy, bayram, ad günü) və *pəhriz* yeməkləri olmaqla bir neçə tipoloji qrupa ayrılır. Əhalinin ayrı-ayrı sosial qruplarının iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq gündəlik və ziyafət süfrələri bir-birindən kəskin surətdə fərqlənirdi. Bunun müqabilində mərasim, xüsusilə yas mərasimi, dini və mövsümü bayram süfrələri, habelə pəhriz yeməkləri tipoloji cəhətdən əhalinin sosial qruplarının süfrələri bir-birindən bir o qədər də seçilmirdi. Qurban, Orucluq, Mövlud bayramları üçün açılmış süfrələrin timsalında bu cəhət aydın izlənilir. Həmçinin, pəhriz yeməkləri bilavasitə insanın səhhəti ilə bağlı olduğundan hamı üçün eyni tipoloji tərkibə malik idi.

Yuxarıda sadalanan ətli, südlü və bitki (nəbatət) yeməkləri Azərbaycan mətbəxində tarixən təşəkkül tapmış xörəklərin tam siyahısı deyildir. Ənənəvi yeməklərin hazırlanması sahəsində hər bir elin, hər obanın özünə məxsus məhəlli qidalanma xüsusiyyətləri, spesifik üsul və vasitələri, hətta tamamilə fərqli, məhəlli səciyyə daşıyan xüsusi xörək növləri mövcud olmuşdur. Bütün bu xüsusiyyətlərlə yanaşı, eyniadlı xörək növünün şəhər və kəndərimizdə müxtəlif qaydada hazırlanması faktları da aşkar olunmuşdur.

Ənənəvi yemək və içkilər maddi mədəniyyətin nə qədər mühafizəkar ünsürü olsa da, tarixi tərəqqi və sosial-iqtisadi irəliləyişlə əlaqədar olaraq, mətbəx mədəniyyətində bir sıra tərəqqi meyilləri, müəyyən dəyişmə və təkmilləşmə halları da baş vermişdir. Vaxtilə Azərbaycanda at əti, qıymıs, donuz ətindən istifadə olunduğu halda, sonralar, xüsusilə İslam dininin yasaqları ilə əlaqədar olaraq, bu qida məhsulları tədricən Azərbaycan mətbəxindən çıxmağa başlamışdır. Bir sıra türkdilli xalqlarda, o cümlədən, noqay, qumuq, Krım tatarları, kalmıqlar arasında at ətindən istifadə yaxın keçmişdə qalmaqda idi. Azərbaycanlıların bu xalqlarla etnik yaxınlığı, xüsusilə onun təşəkkülündə müəyyən rol oynamış qıpçaqların at əti yeməsi faktı bu tarixi həqiqəti bir daha təsdiq edir. Lakin Azərbaycan mətbəxində at ətindən imtinanın hansı amillərin təsiri altında və nə vaxt baş verdiyini qəti söyləmək çətindir. Görünür, bu məsələdə Azərbaycanda məskunlaşmış qıpçaq tayfalarının yerli əhalinin mədəni təsiri altına düşməsi faktı xeyli dərəcədə mühüm rol oynamışdır. Məhz bu təsir nəticəsində eyni dini etiqada riayət edən bu etnik qrupların adət-ənənələri bir-birinə yaxınlaşdıqca onların mədəni həyatının bəzi arxaik ünsürləri tədricən aradan çıxmışdır. Orta Asiya, Qazaxıstan və Volqaboyunda yaşayan türkdilli xalqların çoxunun məişətində bu cür qarşılıqlı təsirin güclü olmaması üzündən onların müasir mətbəxində at əti və qıymıs yenə də mühüm yer tutur.

Azərbaycan mətbəxi qonşu Qafqaz və Yaxın Şərq xalqlarının ənənəvi yeməkləri ilə bir sıra oxşar və ortaq cəhətlərə malikdir. Şişlik, bozbaş, halva, dolma, plov, çığırtma, qovurma, xəngəl, ərİştəli aş, şorba, basdırma, şərbət, bəkməz və s. Qafqaz xalqlarının bir çoxunun müştərək yeməkləri sırasına daxil olmaqla, onların aralarında qədim zamanlardan mövcud olmuş mədəni-tarixi əlaqələri

əks etdirir. Digər tərəfdən, Azərbaycan xalqının etnik özəyinin formalaşmasında türkdilli tayfaların həlledici rol oynaması faktı onun mətbəx mədəniyyətinə az təsir göstərməmişdir. Bu səbəbdən də, Azərbaycanın ənənəvi yeməkləri digər türkdilli xalqların - tatar, qazax, özbək, qırğız, türkmən, uyğur, osmanlı türklərinin yemək və içkiləri ilə bir sıra orta q tipoloji və terminoloji oxşarlığa malikdir.

Azərbaycan mətbəxi, habelə tarixən qonşu İrandilli xalqların mətbəxi ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Bu yaxınlıq həmin xalqların tarixi əlaqələrindən, ilk növbədə isə, onların, fasilələrlə də olsa, eyni dövlət qurumlarının tərkibində olmalarından və eyni dini etiqada (büt-pərəstlik, atəş-pərəstlik, İslam etiqadına) riayət etmələrindən irəli gəlmişdir.

Qonşu və qohum xalqlarla min illər boyu davam edən qarşılıqlı mədəni-tarixi əlaqə və təmas nəticəsində Azərbaycan mətbəxi tədricən zənginləşmiş və qonşularının mətbəxini də zənginləşdirmişdir. Azərbaycan mətbəxinin həmişə xoşlanan ləziz yeməkləri olan bozbaş, dolma, şişlik, plov, qovurma, xəngəl, halva, şorba, basdırma və s. həmçinin, cüzi səs dəyişməsinə uğrayaraq eyni adla gürcü mətbəxinin də sevimli yemək növünə çevrilmişdir. Azərbaycan süfrəsində fəxri yer tutan tərşun, reyhan, soğan, şərbət, bəkməz və s. gürcü süfrələrinə də eyni adla çıxarıldı. Son iki əsrdə Azərbaycan mətbəxi borş, sup, şi, kotlet, kartof, kələm, pomidor, vermişel, makaron, kolbasa, sosiska və s. kimi rus və Avropa xalqlarına məxsus yeməklərlə zənginləşmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan mətbəxi bütövlükdə ölkə əhalisinin ötən tarixi keçmiş ərzində, onun qida mədəniyyəti sahəsindəki əməli söyləri nəticəsində yaranıb təkmilləşmişdir. Bu mədəni sərvət özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olub, əsasən, yerli ənənələr zəminində inkişaf etmişdir. Digər tərəfdən, azərbaycanlıların tarix boyu qonşu Qafqaz və Şər q xalqları ilə sıx mədəni əlaqə və qarşılıqlı təmas şəraitində yaşaması faktı da onun ənənəvi qida mədəniyyətinə az təsir göstərməmişdir.

Ənənəvi içkilər

Azərbaycan süfrəsinin özünə məxsus ənənəvi içkiləri təşəkkül tapmışdır. Həmçinin hər şeydən öncə, alkoqolsuz və çoxçeşidli olması ilə diqqəti cəlb edirdi. Hər bir etnoqrafik bölgənin təbii-coğrafi şəraitindən və məhəlli-etnik xüsusiyyətlərindən, həmçinin, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin təmayülündən asılı olaraq, burada tarixən müxtəlif içki növləri yaranmışdır. Ona görə də, etnoqrafik bölgələr ənənəvi içkilərin hazırlanma üsulları və istifadə qaydasına görə, müəyyən qədər məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Buna baxmayaraq, ənənəvi içkilərin əksəriyyəti nəinki Ümumazərbaycan, eyni zamanda Ümumşər q oxşarlığına malikdir.

Azərbaycan süfrəsində istifadə olunan alkoqolsuz içkilərin bir qismi (*çay, səhləb, qəhvə, meyvə şərbətləri, ayran, atlama, körəməz, ovdux* və s.) gümrahlaşdırıcı və sərinləşdirici xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Bunlar yağlı xörəkləri yaxşı həzm etmək üçün faydalı olduğu kimi, insan orqanizmində maddələr mübadiləsinə kömək etmək baxımından da sərfəli içki növləri idi.

XIX əsrdə Azərbaycanda olmuş əcnəbi müəlliflər yerli əhalinin məişətində bilavasitə müşahidə etdikləri ənənəvi içkilərdən, öləri də olsa, bəhs etmişlər.²⁴ Vaxtilə Azərbaycanda olmuş rus hərbi tarixçilərindən biri yazırdı ki, azərbaycanlılar «içki məqsədi ilə, əsasən, su, ən isti vaxtlarda isə ayran (suda qarışdırılmış qatıq) qəbul edirlər, varlılar isə şərbət içirlər».²⁵

Başlıca həyat mənbəyi olmaq etibarilə içməli saf suya Azərbaycanın hər yerində tələbat böyük olmuşdur. Xüsusilə, quru, subtropik və yarımsəhra iqlimə malik düzənlik məskunlaşma ərazilərində (Şirvan, Muğan, Mil, Qarabağ, Şabran düzü və s.) çay şəkəkəsi və yeraltı su mənbələrinin çatışmaması üzündən şit suya ehtiyac daha böyük idi. Ona görə də məskənsalma zamanı içməli və işlətməli su mənbəyinə yaxınlıq başlıca amil kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Azərbaycanda *bulaq* (qaynama), *quyu, ovdan, kəhriz, çay* (arx) suyu olmaqla, tarixən müxtəlif su mənbələri yaranmışdır. Saflıq və şəffaflıq baxımından bunların hər biri özünə məxsus istifadə məziyyətlərinə malik idi.

Azərbaycanın düzən rayonlarında su təminatı qənaətbəxş halda olmadığından əhali içməli suyu bilavasitə çay (Kür, Araz, Alazan, Samur və s.) və ya onlardan çəkilməmiş arxlardan götürürdü.

Qeyd etmək lazımdır ki, Zaqafqaziyada qeydə alınmış 182 çayın 131-i Azərbaycan ərazisindən axır.²⁶ Azərbaycanın Şamaxı, Göyçay, Qazax, Yelizavetpol (Gən- cə), Ərəş, Nuxa

(Şəki), Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarında başlıca içməli su mənbələrini Kür, Araz çayları və onların çoxsaylı qolları təşkil edirdi.²⁷

Çaykənarı yaşayış məskənlərində hər bir ailə fərdi həyatında *hovuz* (höyüt) qazıb, xırda arx vasitəsilə onu çay suyu ilə doldururdu. Aran kəndlərinin əhalisi suya olan tələbatlarını bu yolla ödəməyə çalışırdı. Çox vaxt su hovuzu qoşa qazılırdı. Lilli, bulanıq su əvvəlcə birinci hovuzda qismən durulandan sonra ikinciyə axıdılırdı. Bəzən də arx suyu daşdan hörülmüş *su anbarına* yığılıb qismən durulduqdan sonra *su daşı* vasitəsi ilə süzülürdü. Çox vaxt arx suyu *zəy* vasitəsilə durulduqdu. Belə halda içməli suyun təhlükəsiz və zərərsiz olmasını təmin etmək üçün onu qaynadıb içirdilər.

Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanın dağ və dağətəyi kəndlərinin əhalisi, əsasən *bulaq* suyu ilə təmin olunurdu. Dağ kəndlərinin çoxu bulaq ətrafında yerləşirdi. Kəndlərin əksəriyyətinin içərisində bir və ya bir neçə bulaq olurdu. Kənd bulaqdan kənarında yerləşdikdə, onun suyu saxsı *tüng* vasitəsilə kəndə gətirilirdi. Su kəməri çəkilişində tünglərdən əlavə *qıstab* və paylayıcı *bulaq gözü* və s. vasitələrdən istifadə olunurdu.

İçməli suyu sərin saxlamaq üçün, adətən, kölgə yerdə saxsı *küp* basdırılırdı. Küp suyu bir neçə gün sərin saxlayırdı. İçməli suyun sərin saxlanması və süzülüb təmizlənməsi üsullarından biri də xüsusi qəsaməli daş növündən yonulub hazırlanmış *su daşı* olmuşdur. Su daşına tələbat aran kəndlərində daha çox idi.

Azərbaycan ərazisi mineral su mənbələri ilə zəngin olmasına baxmayaraq, gündəlik yemək süfrəsində o, az yer tuturdu. Dağlıq Şirvanda onlarca «bədö» adı ilə məlum olan* kükürlü bulaqların suyu, əsasən, müalicə məqsədilə içilirdi.²⁸

Axar su mənbələrindən kasad olan dağətəyi və düzən kəndlərin əhalisi *kəhriz* və *quyu* suyu işlətməmişdir. Abşeron üçün səciyyəvi su mənbələrindən bir də yeraltı suların toplandığı *ovdan* olmuşdur. Su mənbəyinə pilləkən vasitəsi ilə enilən ovdandan fərqli olaraq, su quyularından suvarma suyu *dol-bağara* vasitəsi ilə çıxarılırdı. Dolu dartmaq üçün adətən, qoyunun başında «badara» adlanan ər qarxı düzəldilirdi.

Azərbaycan əhalisi tarixən susuzluğu ən çox *isti içkilər* vasitəsilə ram etmişdir. Ənənəvi isti içkilərin ən geniş yayılmış növü olmaq etibarilə susuzluğun yatırılması, yorğunluğun aradan qaldırılması üçün ən təsirli vasitə *çay* sayılmışdır. Çay həm də ürək-damar sisteminə müsbət təsir göstərir, əsəbləri sakitləşdirir və insanın əmək qabiliyyətini bərpa edib artırır. Ümumiyyətlə, həm keçmişdə, həm də indi Şərqi inkişaf etmiş ölkələrindən biri olmaq etibarilə Azərbaycanın gündəlik və ziyafət süfrəsini çaysız təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Çay içmək üçün suyu əvvəllər qazan və ya aftafada qaynadırdılar. Keçmişdə çayı Şərqi ölkələrindən gətirilmə çay yarpağı ilə yanaşı, *çayotu*, *kəklikotu*, *quluncan*, *zəncəfil*, *darçın*, *mixək*, *itburnu*, *hil* və s. bitkilərlə dəmləyib içərmişlər. Kiçik Qafqazın şimal-şərqi və mərkəzi bölgələrində yaşayan ayrımlar dəm məqsədi ilə qurudulmuş giləmeyvə, sarı çiçək (qantəpər), qırmızı moruq, kəkotu dəmləyib içirdilər.²⁹

Dağ kəndlərində müalicə əhəmiyyətli yerli bitkilərdən dəmlənmiş çaylardan zökəm, soyuqdəymə və s. xəstəliklər zamanı tərlədici vasitə kimi istifadə edilməsi ənənə olaraq indi də davam etdirilməkdədir. Keçmişdə, türkçəyə həkimlər zökəmə tutulmuş xəstəni kəklikotu, itburnu çayı içirib, isti halda unlu xörəklər yedirtmək yolu ilə tərlədib müalicə edirdilər. Muğan bölgəsində qızdırma xəstəliyinə tutulanları «şivəran» adlanan otun tumunu suda təmiz yuyub dəmləyər və səhərlər ac qarına xəstəyə içirərdilər.³⁰

Keçmiş məişətdə, adətən, çayı *üzüm riçalı*, *gülqənd* (gül ləçəyindən bişirilən mürəbbə), *bal*, *doşab*, *kişmiş*, imkanı olanlar isə kəllə qəndlə içərmişlər.

Ənənəvi isti içkilərin arasında müalicəvi içki növü sayılan *səhləb* mühüm yer tuturdu. İsti halda içilən səhləb Şirvan bölgəsində daha geniş yayılmışdır. Onu Baş Qafqaz sıra dağlarında bitən səhləb bitkisinin kökündən dəmləyirdilər. Bunun üçün qurudulmuş səhləb kökünü həvəngdə narın döyərək bir litr suya 15-20 qram nisbəti ilə qatıb qaynadırdılar. Alınan məhlulu 4-5 litr qaynar südün içərisinə töküüb üzərinə bir qədər qənd əlavə elirdilər.³¹ Səhləb, adətən, səhər süfrəsində içilirdi. O, həm də soyuqdəymənin, boğaz ağrısının, öskürmənin qarşısını almaq üçün xalq arasında

* Бяд – фарса «пис», «йарамайан» сюзцндян, «о» ися татларын тьяляффцзцндя «аб» (су) мянасыны билдирмякля «пис гохулу су» дмякдир.

türkəçarə vasitə hesab edilirdi.³²

Səhləb isti halda içildiyi üçün onu misdən düzəldilmiş, ortasında odluğu olan xüsusi səhləb çaydanında saxlayırdılar. Keçmişdə şəhər bazarlarında əlində səhləb çaydanı, yaxasından asılmış quturda piyalə və ya stəkan gəzdirib müştərilərə səhləb çayı satan peşəkar səhləbçilər fəaliyyət göstərərdilər.

İsti içki növü kimi işlənən qaynadılmış *süd* maldar köçəbə əhalinin məişətində geniş yer tutmuşdu. Azərbaycanda, əsasən, inək, camış, qismən isə qoyun və keçi südü qaynadılıb içilmişdir. Qaynanmış süd, həmçinin, pəhriz yeməyi kimi, soyuqdəymə, zökəm, öskürək zamanı sinəni yumşaldan təsirli müalicəvi vasitə sayılırdı. Xalq təbabətində habelə, dəvə südü nadir hallarda türkəçarə vasitə kimi içilmişdir. Təbabətdə ciyər-boğaz xəstəliklərinin (vərəm, tənəffüs orqanlarının iltihabı, tənəgfəslik və s.) müalicəsində dəvə südündən istifadə olunarmış.³³

Azərbaycanda süfrə içkilərinin hazırlanmasında, eləcə də, xalq təbabətində «araq» adlanan müxtəlif növ mey növlərindən istifadə olunardı. Bunların hazırlanmasında *boymadərən, züfa, kəklipotu, nanə, şahtərə, pişpişə* (bədmüşk) və b. bitkilərin yarpaq və çiçəklərindən istifadə edilirdi.

³⁴ Azərbaycanın ənənəvi «araq»ları alkoqolsuz olub təklidə içki növü kimi süfrədə sərbəst halda içilmirdi. Onlar halda yalnız müalicə məqsədilə sərbəst içilirdi.³⁵ Azərbaycan araqları, əsasən, qatışıq məqsədi ilə, şərbətlərin hazırlanmasında istifadə olunurdu.

Peşəkar mey çəkənlər «mey» adlanan xüsusi cihazdan istifadə etmişlər. Lakin xalq empirik təcrübəsində adi məişət qabları vasitəsi ilə də «mey» çəkilirdi. Bunun üçün ətirli bitkinin gövdə, çiçək və ya yarpağını qazanın ortasına qədər doldurub üzərinə təmiz su tökürdülər. Sonra onun içinə badiya yerləşdirirdilər. Badiyə qazanın dibinə tam oturmaq üçün onun içinə ağır çaydaşı qoyulurdu. Bu halda badiyənin ağzı qazandakı suyun səthindən bir qədər yuxarıda qalırdı ki, su qaynayarkən pıqqıldayıb badiyənin içinə tökülməsin. Bundan sonra qazanın içinə tərsinə çevrilmiş sərpuş qoyulurdu. Şərpuşun sivri ucu badiyənin ortasında qalır, ağzı isə qazanın ağzı ilə dodaq-dodağa kip dayanırdı. Qaynama prosesində buxarın kənara çıxmaması üçün sərpuşun kənarı ilə qazanın ağzının arasına əski parçası tıxanıb xəmirlənirdi. Qazan vam yanan ocaq üzərində qaynadıqca ondan qalxan ətirli buxar sərpuşun soyuq gövdəsinə toxunub su damçalarına çevrilir və axıb badiyəyə dolurdu. Şərpuşun səthi daima soyuq qalmaq üçün onun içindəki su tez-tez dəyişdirilirdi.

Bu minvalla 2-3 saat ərzində qazandakı çiçəkli su buxarlanıb ətirli mayeyə, başqa sözlə «arağa» çevrildi. Bəzi bölgələrdə buna «mey» də deyilirdi. Mey çəkilib hazır olandan sonra dar boğazlı gülabzənlərə süzülüb ağzı tıxacla möhkəm bağlanır və xəmirlənirdi.³⁶

Azərbaycanın florası olduqca zəngindir. Ölkə ərazisində yetişən bir çox meyvə, giləmeyvə və ətirli bitkilərdən (nar, ərik, üzüm, qızılgül, alma, əzgil, armud, heyva və s.) keçmişdə müxtəlif növ şərbətlər hazırlanırdı, bayram, məişət mərasimlərində və ziyafət məclislərində plov və ətli xörəklərin yanında süfrəyə verilirdi.

Şərbətlər meyvə, həmçinin, ətirli otlar və onların toxumlarını «qəndab» adlanan şəkər qatılmış suda qaynatma yolu ilə hazırlanırdı. Şərbət sərinlədici, gümrəhləndirici və iştahaçma xüsusiyyətlərinə malik olub həzmetmə prosesini asanlaşdırır. Ən qədim dövrlərdən bu günədək şərbət Azərbaycan süfrəsinin ən ləziz içki növü olaraq qalmaqdadır. Abşeronda o, çox vaxt «ovşala» adlanırdı.

Keçmişdə Azərbaycanda *qəndab, xoşab, ovşala, heyva şərbəti, əzgil suyu, üzüm şirəsi, iskəncəbi, gülab şərbəti, araqnanə, bədmüşk* və s. olmaqla, süfrəyə müxtəlif şərbət növləri qoyulurdu.

Qızılgül şərbətini hazırlamaq üçün əvvəlcə qızılgülün ləçəklərini soyuq suda yuyub, qazana tökür, sonra onun üstünə su əlavə edib qaynadırdılar. Qatışıq tam qaynağa düşəndə onu ocaqdan götürürdülər. Soyuyandan sonra onu süzüb, «gülab» əldə edirdilər. Gülabın üzərinə şəkər tozu, əlavə edib qarışdırırdılar. Bununla da qızılgül şərbəti hazır olurdu.

İskəncəbi turşməzə içki növü olub, yağlı xörəklərin yanında süfrəyə verilirdi. Onu hazırlamaq üçün bir litr abqora və ya üzüm sirkəsinə I kq qənd qatır və tənəzfə bağlanmış az miqdarda quru nanə əlavə edib, uzun müddət qaynadırdılar. Qatılış bəddə həddinə çatmış məhlul «isgəncəbi cövhəri» adlanırdı. İstifadə zamanı yarım stəkan isgəncəbi cövhərinə bir stəkan su qarışdırıb içirlər.

Qəndab. Azərbaycan süfrəsində dəbdə olan içkilərdən biri də qəndab idi. Sərinlədici və iştahaçıcı keyfiyyətə malik olan qəndabı hazırlamaq üçün qənd və ya bal şərbətinin içərisinə ətirli ot

və çiçəklərdən (boymadərən, nanə, züfa və s.) çəkilmiş cövhər suyu əlavə edilirdi. Qatışığa azca güləb da qatılırdı. Qəndab tez xarab olduğundan onu uzun müddət saxlamaq olmurdu. Adətən, onu bir öynəlik süfrə üçün hazırlayırdılar. Qəndab plovun və digər yağlı xörəklərin iştahla yeyilməsinə və asan həzm olunmasına kömək edirdi. O, eyni zamanda, müalicəvi əhəmiyyətə də malik idi. Bu səbəbdən də, qəndabdan xalq təbabətində qan azlığına və baş gicəllənməsinə qarşı müalicə məqsədilə istifadə edilirdi. Azərbaycanın ziyafət məclislərində, xüsusən plov süfrəsində qəndab içmək ən qədim zamanlardan dəbdə olmuşdur. Toy zamanı oğlan evinə gələn aparmağa gələnlərə qəndab şərbəti vermək adət halını almışdı.

Xoşab. Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmış bu içki növünü gilənar, alça, şaftalı, ərik (qaysı) və s. meyvələrin qurusundan hazırlayırdılar. Bunun üçün meyvə qurusunu (qaxı) yuyub, suya tökür və qaynadırdılar. Nəticədə meyvə qaxının tamamı suya keçirdi. Soyuduqda xoş ətirli, turşməzə içki növü əldə edilirdi. Xoşabı daha da tamlı və xoşagəlimli etmək üçün ona bəzən azca güləb və ya gül suyu qatılırdı.³⁷

Bəzən xoşabı adi şərbətə bu və ya digər meyvə qaxı qatıb azca qaynatma yolu ilə də əldə edirdilər.

Əzgil suyu Quba-Xaçmaz bölgəsində sərinlədici və meyxoş tamlı içki növlərindən biri kimi geniş yayılmışdır. Əzgil suyunu hazırlamaq üçün onu təmizləyib yuyur və küplərə doldururdular. Yarıyacaq dolandan sonra küpün ağzına çatana qədər təmiz su əlavə edirdilər. Əzgil bu halda bir ay müddətində suyun içində qalıb öz tamamı suya buraxırdı.

Güləb. Azərbaycanlıların ətirli və tamlı içkilərindən biri olan güləb qızılgülün ləçəklərini suda qaynatma yolu ilə onun buxarından əldə edilirdi. Güləb qızılgülün yalnız müəyyən növündən çəkilirdi. Bu məsələyə vaxtilə dahi Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin» əsərində xüsusi diqqət yetirmişdir:

«O gül yaxşıdır ki, ondan güləb çəkilsin,
Güləb çəkən gülü dərməsə, solub tökülər».³⁸

Şərbət hazırlayarkən bir qayda olaraq, güləbdən istifadə edilirdi. Bəzən halvaya *şirə* qaynadan zaman ətirli tam vermək üçün ona güləb tökürdülər.

Güləb çəkmək üçün əvvəlcə qızılgülün ləçəklərini arıtlayıb mey qazannı tökür və üzərinə su əlavə edirdilər. Sonra qazanı ocağın üzərinə qoyub ağzına günbəz formalı lüləkli qapaq qoyulurdu. Qazanda yaranan buxar həmin lüləyə keçirilmiş qarğı, yaxud metal boru vasitəsilə dərin çalaya salınmış güyümə axıdılırdı. Boruya daxil olan buxarın soyuyub mayeyə çevrilməsi boru soyuq sudan keçirilirdi.

Qızılgülün ləçəklərini qazana yığıb üstünə su tökəndən sonra meyi qazanın ağzına qoyub onların aralarını xəmir vasitəsilə tutur və bir-birinə yapışdırırdılar. Bundan sonra qazanın altında ocaq yandırılırdı. Su qaynadıqca əmələ gələn buxar, gülün qoxusunu özünə çəkərək meyin yuxarısına qalxır və mayeyə çevrilərək mis boru vasitəsi ilə axıb Beləliklə, buxar tədricən mayeyə çevrilib güləb olurdu.³⁹

Gül suyu. Qızılgülün ləçəklərindən buxar vasitəsilə əmələ gətirilən güləbdən başqa, *gül suyu* da hazırlanırdı. Gül suyu təklikdə içki kimi içilmirdi. Digər içkiləri, xüsusilə şərbətləri ətirli, xoş iyili etmək üçün «qatıq» məqsədi ilə onlara qatışdırılırdı.

Gül suyu hazırlamaq üçün qızılgülün ləçəklərini bir qaba yığıb üzərinə ılıq su tökəndən sonra azca limon duzu əlavə edirdilər. Bu onun rəngini tündləşdirməklə yanaşı, həm də tamamı turşməzə edirdi. Sonra qabın ağzını kip qapayıb 4-5 gün sərin yerdə saxlayırdılar. Nəticədə qızılgülün ləçəklərinin ətri və rəngi suya keçirdi. Bundan sonra onu süzüb puçalını çıxarır, hasil olan gül suyunu şüşə və ya saxsı güləbdana töküb ağzını möhkəm bağlayırdılar. Lazım gələndə ondan tələb olunan qədər töküb şərbət hazırlayırdılar.

Ovşala. Abşeron, Şirvan və Quba bölgələrində geniş yayılmış bu içki növünü hazırlamaq üçün qənd şərbətinə gül suyu (güləb) qatılırdı. Qatışıqın nisbəti 2 girvənkə qənddən hazırlanmış «qəndab»a bir stəkan güləb hesabı ilə götürülürdü. Ovşala, adətən, bayram, toy-nişan, qonaqlıq və digər ziyafət süfrələrində yağlı xörəklərin yanında verilirdi.

Keçmişdə kübar ailələrin sifarişi ilə misgər dükanlarında xüsusi olaraq böyük ovşala badyası düzəldirilirdi. Ovşalanı süfrəyə xırda piyalə və ya şərbətilərdə paylayırdılar. Hətta kübar məclislərində yaraşlıq ağac çömçə (ovşala çömçəsi) vasitəsi ilə ovşalanı piyalə və ya masquralara

paylayırdılar.

Araqnanə müalicə əhəmiyyətli içkilərdən biri olmaq etibarilə onu nanə bitkisindən gülabşayağı əldə edirdilər. Mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində təsirli türkəçarə vasitə olan araqnanə indi də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Xoş iyə və tama malik olan araqnanəni çox vaxt gülab qatılmış sərin suya qarışdırandan sonra qəndab və digər şərbətlərə əlavə edib içirdilər.

Sərinləşdirici içkilər. Azərbaycan süfrəsində *ayran*, *atlama*, *körəməz* kimi sərinlədici içkilər isti mövsümdə, çöl-təsərrüfat işlərini görən zaman daha çox işlənirdi. Azərbaycanın aran kəndlərində havalar xeyli isti olduğundan burada sərinlədici içkilərə daha çox üstünlük verilmişdir. Yay aylarında, demək olar ki, çox vaxt çay əvəzinə ağırtıdan hazırlanmış müxtəlif növ sərinlədici içkilər içilirdi.

Kənd əhalisi isti yay mövsümündə yemək süfrəsində *qatıq*, *ayran*, *atlama*, *körəməz* və *ovduğa* üstünlük verərdi. Xüsusilə taxıl, ot biçini, döyüm, yığım və s. zamanı ayran və atlama əvəzsiz sərinləşdirici içki növü sayılırdı.

Ayran, adətən, nehrə çalxanıb yağı götürüləndən sonra yerdə qalan turşməzə suyu müxtəlif məqsədlərlə, o cümlədən susuzluğu aradan qaldıran sərinlədici içki növü kimi içilmişdir. Xarab olmamaq üçün çox vaxt ayranı torbaya töküb suyunu süzərək *süzmə* edirdilər. Lazım gəldikdə *süzməyə* su qataraq, onu yenidən ayran halına salıb içirdilər.

Atlama ən çox boyat qatıqdan hazırlanırdı. Bu məqsədlə iri qaba müəyyən qədər qatıq və su töküb qaşıqla atılayıb qarışdırırdılar. Suda həll olunmuş qatıq Azərbaycanın qərb bölgəsində «atlama», Naxçıvanda «qatıq ayranı»⁴⁰ adlanırdı. Lənkəran və Muğan bölgələrində «ovduq», Bakı və Qubada «oduğ», Gəncədə «avdığ» adlanan ayrına xırda doğranmış xiyar və göyərtili də qarışdırılırdı. Tamli olsun deyə, içilməzdən əvvəl ona bir qədər duz vurulurdu.

Keçmişdə maldar elatlar köç yollarında sudan korluq çəkməmək üçün çoxlu atlama ehtiyatı gərmişlər. Qocaların söylədiyinə görə, keçmişdə Qazax mahalında çox miqdarda atlama düzəltmək üçün tuluğa qatıq və su doldurub atlı bir cavan oğlanın tərkinə yükləyərmişlər. O, atı o tərəf bu tərəfə çapırdarmış. Bunun sayəsində tuluq çalxalanar və qatıq suda yaxşı həll olunarmış.⁴¹ Vaxtilə köçəbə maldarlar yaylaqdan qışlağa, qışlaqdan yaylağa köçərkən kifayət qədər ayran tədarükü gərmişlər.⁴² Qarabağ maldarları, həmçinin köç zamanı ovduq düzəltmək üçün qatığı tuluğa yığıb yüklü heyvanın belindən asar, istədikləri vaxt ona su və duz qatıb içərdilər.⁴³

Şirvan elatları qatıq *süzməsindən* hazırlanmış atlamaya daha çox üstünlük verərdilər.⁴⁴ Muğan əhalisi ovduq hazırlamaq üçün iri qabda qatıqla suyu qarışdırandan sonra, onun üzərinə bir qədər nanə və yarpız doğrayırdı. Sonra ona azca duz vurub içir və bu yolla susuzluğu yatırırdılar.⁴⁵

Körəməz. Ənənəvi sərinlədici içkilərin az təsadüf edilən tipoloji növlərindən biri də südə qatıq qarışdırmaq yolu ilə hazırlanan körəməz olmuşdur. Turşməzə tama malik olan və bir növ məzə içkisi sayılan körəməz, əsasən isti yay aylarında düzəldilib içilirdi. Körəməz Azərbaycanın qərb bölgəsində daha geniş yayılmışdı.

«Dədə Qorqud dastanlarında «qımız»dan bəhs edilsə də,⁴⁶ Azərbaycan əhalisinin XIX əsr məişətində dəbdə olmuş ənənəvi içkilər arasında qımızdan istifadə faktı qeydə alınmamışdır.

Ölkədə islam dini sabitləşib möhkəmlənəndən sonra *spirtli içkilər* əhalinin məişətindən tamamilə çıxmışdır. Bunun əvəzinə süfrəyə sərinlədici və iştahaçan alkoqolsuz içkilər (*ayran*, *atlama*, *körəməz*, *ovşala*, *qəndab*, *xoşab*, *iskəncəbi*, *şərbət* və s.) verilərdi. Sovet hakimiyyəti illərində sosialist bayramları, təntənəli günlər, beynəlmiləl toylar və s. dəb düşəndən sonra Azərbaycanın ziyafət süfrələrinə spirtli içkilər yol açmağa başlamışdır.

Alkoqollu içkilər (çaxır, araq, konyak, pivə və s.) uzun müddət Azərbaycan əhalisinin yemək süfrəsində yer tutmamışdır. *Kakao*, *qəhvə* və s. kimi Şərq süfrəsinə məxsus içkilər də keçmişdə kəndli ailələrinin məişətinə sirayət etməmişdir. İstisna kimi, şəhərin kübar ailələrində ziyafət süfrəsində *qəhvə* içilirdi.

Tədqiq edilən dövrdə Azərbaycanın xristian əhalisinin məişətində *spirtli içkilər*, o cümlədən, xristian ingiloyların gündəlik yemək öynəsi və mərasim süfrələrində *çaxır* və «cecə» adlanan tut, zoğal və digər meyvələrdən hazırlanmış əldəqayırma *araq* növləri geniş yayılmışdır. İngiloy süfrəsində «buza» ən çox xoşlanan içki növü olmuşdur.⁴⁷

Vaxtilə Azərbaycanda üzümçülüyn inkişafı, habelə antik və erkən orta əsrlərə aid arxeoloji

abidələrdən iri şərab küplərinin tapılması faktı burada spirtli içkilərdən qədim zamanlardan istifadə olunduğunu söyləməyə əsas verir. Bunu Dədə Qorqud boylarından da görmək olur. Elə xalqımızın müasir leksikonunda hələ də qalmaqda olan «çaxır», «buza» kimi arxaik terminlərin mövcudluğu da spirtli içkilərin Azərbaycanın qədim sakinlərinin məişətinə yad olmadığını göstərir. Görkəmli Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin arpa suyu (buza) adı ilə vəsf etdiyi *pivə* spirtli içkilərin bir nümunəsi kimi, islamın hələ güclü olduğu XII əsrdə dəbdən düşməmişdi. Nizami Gəncəvinin əsərlərində «saqi», «qədəh», «şərab» istilahlalarının tez-tez işlənməsi və hökmdarlara məxsus saray süfrələrində şərab içilməsi faktı da bunu sübut edir. Bununla belə, spirtli içkilərə, o cümlədən, çaxıra İslam dini tərəfindən yasaq qoyulması və onun «haram» təam növləri sırasına daxil edilməsi nəticəsində erkən orta əsrlərin sonlarından etibarən Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılıq tənəzzülə uğramışdır. Alman kolonistlərinin köçürülməsi ilə əlaqədar XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılıq yenidən dirçəlməyə başlamışdır. Lakin İslam dini yasaqlarının müsəlmanlara spirtli içkiləri qadağan etməsi ilə əlaqədar olaraq, Sovet hakimiyyəti illərinə qədər şərab ölkənin müsəlman əhalisinin gündəlik və ziyafət süfrələrinə yol tapa bilməmişdir.

Qablar

Azərbaycan əhalisinin ev məişətində işlənen qablar və mətbəx ləvazimatı XIX əsrə gəlib çatana qədər böyük təkamül yolu keçmişdir. Şəhər və kənd əhalisinin ev məişətində gərək olan mətbəx qabları və ev avadanlığı xammalın səciyyəsinə görə *daş, ağac, saxsı, metal, dəri və hörmə-toxuma* olmaqla müxtəlif tipoloji qruplara ayrılır.

Daş məmulatı. Əvvəlki tarixi dövrlərdən fərqli olaraq, XIX əsrdə daş ən sərfəli tikinti materialına çevrilmişdir. Bununla belə, o, hələ təsərrüfat və ev məişətində özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Ev məişətində hələ də onlardan müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunurdu. *Su daşı, xırman daşı, kirkirə, hovuz, axur, həvəng, dibək, yalaq, qıstab* və s. daş məmulatı keçmiş məişətdə hələ də qalmaqda idi.

Daş məmulatının hazırlanması tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Daş dövrünü sonu və erkən metal dövrünə keçid mərhələsində daş qablar peyda daş buta, çam, dən daşları, kirkirə, dibək və s. aşkar olunmuşdur.

Daş məmulatının hazırlanması tarixi çox qədim dövrlərə gətirib çıxarır. Daş dövrünün sonu və erkən metal dövrünə keçid mərhələsində daş qablar peyda olmağa başlamışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı daş buta, çam, dən daşları, kirkirə, dibək və s. aşkar olunmuşdur. K.Xatisov XIX əsrin sonlarında Zaqafqaziyada daşışləmə sənətinin ən çox inkişaf etdiyi istehsal mərkəzləri arasında Bakı, Naxçıvan, Qazax, Cəbrayıl və Şamaxı qəzalarını xüsusi olaraq qeyd edir.⁴⁸

Ənənəvi daş məmulatı içərisində *su daşı* xüsusi yer tuturdu. Su daşı «gəvək» adlanan məsaməli daş növündən düzəldilirdi. Həcmindən asılı olaraq belə daşlar 15-20 litrədək su tuturdu. Adətən, daşdan süzülən su damcılarını toplamaq üçün onun alt hissəsi sferik formada düzəldilirdi. Süzülmüş suyu bir yerə toplamaq üçün su daşı kürsüsayağı ağac çərçivə üzərində quraşdırılır və onun altında iri tutumlu saxsı və ya mis qab qoyulurdu. Çox vaxt süzülmüş suyun sərin qalmasını təmin etmək üçün su damcılarını çərçivənin altında basdırılmış saxsı küpə tökülürdü. Bununla da süzülmüş suyun sərin qalması təmin edilirdi. XIX əsrdə su daşı başlıca olaraq, Azərbaycanın düzənlik, qismən isə bulaq suyu çatışmayan dağətəyi yaşayış məskənlərində geniş yayılmışdı. Aran kəndlərində bulanıq çay (arx) suyunu süzmək üçün su daşı əvəzsiz durultma vasitəsi sayılırdı.

Dibək. Ev məişətində tez-tez təsadüf edilən dibək nisbətən bərk daş növündən yonulub hazırlanırdı. Daş dibək forma etibarı ilə su daşını xatırlatsa da, ondan xeyli kiçik olurdu. Dibəyin müxtəlif ölçülü növləri fərqli məqsədlərlə istifadə olunmuşdur. Onun kiçik ölçülü növü əzmə məqsədi ilə *həvəng* kimi işlənmişdir. Bu halda ona daş və ya ağacdan «dəstək» əlavə edilirdi. Belə halda o, «həvəng-dəstək» adlanırdı.

Dibəyin böyük ölçülü növü «dibək» adlanmaqla yalaq, yaxud ev quşları üçün su qabı kimi işlənirdi.

Ənənəvi daş məmulatı arasında dən əzmə və dən üyütmə vasitələri xüsusi yer tuturdu. Bunların arasında qayıqvari *dən daşı* («əzmə») və *kirkirə* (əl dəyirmanı) kütləvi səciyyə daşması ilə fərqlənirdi. Keçmiş ev məişətində daş məmulatının bu növlərinə bütün ailələrdə rast gəlinirdi.

Kütləvi məişət aləti sayılan kirkirə forma və quruluş etibarlı ilə başlıca dənüyütmə vasitəsi olan *dəyirman daşı* ilə eyni idi. Əslində tipoloji baxımdan dəyirman daşı kirkirədən törəmə olub onun davamı kimi meydana gəlmişdir. Təsadüfi deyil ki, köçbə məişətində un hasil etmək üçün başlıca üyütmə vasitəsi olduğundan çox vaxt kirkirə «əl dəyirmanı» adlanırdı. Bu fakt bir daha onların arasında mənşə əlaqəsindən soraq verir. Kirkirə və dəyirman daşları yalnız ölçülərinə görə bir-birindən fərqlənirdi. Bunların hər ikisi girdə və yastı formada olub ortası oyuq şəkildə yonulub düzəldilirdi. Bundan əlavə, kirkirəni fırladan dəstək dəyirman daşında təvərinin köməyi ilə üst daşını fırladan mərkəzi oxa çevrilmişdir. İşləmə qaydasına görə, həm kirkirə, həm də dəyirman daşının alt daşı sabit qalırdı. Bütün bu xüsusiyyətlər dəyirman daşının tipoloji cəhətdən kirkirədən törəndiyi və onun tipoloji davamı olduğuna dəlalət edir.

Azərbaycanın bir sıra bölgələrində daşdan «girgino» adlanan yuvarlaq formalı *damdaşı* və *xırmandası* düzəldilməsi ənənəsi yaxın keçmişdək davam etməkdə idi.

Daş mədənlərinə yaxın olan kəndlərdə daşdan, həmçinin, *hovuz*, *nov*, *novça* (şırdan), *axur*, *qıstab* və s. hazırlandığı qeyd alınmışdır.

Ağac məmulatı. Azərbaycanda ağac məmulatı istehsalı qədim tarixə malikdir. Azərbaycan meşələri istehsal əhəmiyyətli ağac növlərinin: qarağac, palıd, göyrüş, vələs, çökə, dəmirağacı, zoğal, alça, yemişan, əzgil, şabalıd, qoz, fındıq, fıstıq (pir) və s. zəngin ehtiyatına malikdir. Bu qiymətli xammaldan müxtəlif növ ev avadanlığı və mətbəx qabları hazırlaması geniş yayılmışdır.

Keçmişdə hər bir azərbaycanlı ailəsinin ev məişətində istifadə edilən mətbəx ləvazimatı - *çömçə*, *kəfgir*, *qaşiq*, *təknə*, *tabaq* (hövsər), *aşsüzən*, *qənd çanağı*, *qənddan*, *sandıq mücrü*, *nehrə*, *çanaq*(qaqqa), *saqan*, *yağdan*, *god*, *arı pətəyi*, *yuxayayan* (dördəyək), *oxlov*, *vərdənə*, *həvəngdəstə* və s. yerli ağac ustaları tərəfindən hazırlanırdı.

Keçmişdə *təknə-tabaq* istehsalı sahəsində Quba qəzasının Xaltan, Quşçu, Gömür, Zıxır kəndləri, Şamaxı qəzasının Cülyan, Ximran kəndləri daha çox məşhur idi. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, təknə, tabaq, hövsər, çanaq və nəhrə qoz və qızılağacdan, çömçə, qaşiq cır armud, yemişan və fıstıq ağaclarından düzəldilirdi. Əgər təknə süd sərmək məqsədilə nəzərdə tutulurdusa, onda onu qovaq ağacından düzəltməzdilər. Çünki xalq təcrübəsi əsasında müəyyən olunmuşdur ki, qovaqdan düzəldilən təknə (çanaq) südü qıçqırdıb korlayır. Ona görə də süd sərmək məqsədilə hazırlanan təknə, əsasən, qızılağac, qoz, fıstıq ağaclarından düzəldilirdi. Bunun əksinə olaraq, xəmir təknəsi çox vaxt yüngül qovaq və ya cökə ağacından hazırlanırdı.⁴⁹ Əməli təcrübədə müəyyən edilmişdir ki, cır armud, yaxud tut ağacından düzəldilən *çömçə* və *qaşiqın* səthi çox hamar olduğundan xörəyin yağlaşovu onlara o qədər bulaşmır və onlar hərərətə daha çox davamlı olurdu. Buna görə də çömçə, qaşiq istehsalında bu ağaclar daha üstün tutulurdu.

Maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olan kənd əhalisinin məişətində *ağac nehrə* (arxıd) mühüm yer tuturdu. Etnoqrafik materiallar əsasında Azərbaycanda ağac nehrənin ortası xaşal və silindrik olmaqla, iki növü müəyyən edilmişdir. Xaşal nehrə, əsasən, Gəncəbasar və Naxçıvan bölgələrində, silindrik nehrə isə Qazax-Borçalı və Böyük Qafqazın cənub və cənub-şərq ətkələrində geniş yayılmışdır. Şəki-Zaqatala bölgəsində o, çox vaxt «arxıd» adlanırdı.

Yüngül və qaim ağac növlərindən hazırlanan nehrəni düzəltmək üçün yoğun ağac kötüyünün qabığını soyandan sonra hər iki başdan olmaqla, onun içini «əydi» adlanan xüsusi alətlə yonub çıxarırdılar. Sonra onun hər iki başına girdə qapaq düzəldib bərkidirdilər. Ağac nehrə «çatma» və ya «çatma ayağı» adlanan 3 ədəd haça ağacdan asılmaqla çalxanırdı. Bunun üçün çatmalar başbaşa çatılandan sonra nehrə sicim vasitəsilə onlardan asılır və içərişi ağartı ilə doldurulurdu.

Ağacdan düzəldilmiş cürbəcür *mücrü*, *qələmdan*, *sandıq*, *rəhil*, *beşik*, *ovşala qaşığı*, *qənddan* və s. kimi məişət əşyaları, adətən zərif oyma nəqşlərlə bəzədilirdi.

Keçmiş məişətdə işlənən ağac qablar arasında *xəmir tabağı*, *hövsər tabağı*, *taxıl çanağı*, *qənd çanağı*, *çömçə*, *kəfgir*, *qaşiq*, *qənddan*, *həvəngdəstə* xüsusi yer tuturdu.

Xəmir tabağı böyük və kiçik ölçüdə düzəldilirdi. Böyük tabaqda un ələnilib xəmir yoğrulur, şəkərçörəyi bişirmək üçün «iç» hazırlanırdı. Kiçik tabaqda şəkərbura hazırlamaq üçün qənd və badam döyülərdi.⁵⁰

Hövsər müxtəlif formada hazırlanırdı. Onda, əsasən, düyü, buğda, noxud, lobyə və s. arıtlanıb hövsələnirdi. Bundan əlavə, hövsər tabağında təndir üstünə kündə daşınar, yaxud onun arxasında fətir kündəsi yastılanıb yayılırdı.⁵¹

Sarımsaqdöyən ölçü etibarilə masqura boyda olub nisbətən qısa dəstəyə malik idi. Bir qayda olaraq, sarımsaq dənələlənilib onun içərisinə tökülür və ağac dəstək vasitəsilə döyülürdü. Bu mənada o, həvəngdəstəni xatırladırdı.

Qənd çanağı kiçik ölçülü ağac qutudan ibarət idi. Onun ortasındakı çıxıntının üzərində xüsusi qənd çəkici ilə qənd sındırılırdı. Qənd çanağı formaca girdə və dördkünc olmaqla, iki cür hazırlanırdı. Kəllə qənd xüsusi qənd çəkici vasitəsi ilə iri qəlpələlərə parçalandıqdan sonra tabağa tökülüb qənd çanağında xırda doğranırdı.

Yaymakeş müxtəlif böyüklükdə və formada düzəldilirdi. Tayqıç yuxayayan palıd ağacından xarrat çarxında bütöv halda yonulurdu. Yüngül olmaq üçün onun ayaq çıxıntısının içi yonulub çuxur hala salınırdı. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində o, «ayaqlı» adı ilə tanınırdı. Yuxayayanın digər forması yenə də palıddan yonulmaqla, alt hissədə özündən iki cüt qoşa ayağı olurdu. Buna Azərbaycanın bir sıra rayonlarında «dördayaq» deyilirdi. Yuxayayanın üçüncü növü «qurama» olub şam və ya cökə ağacından hazırlanırdı. Onun taxta ayaqları paralel vəziyyətdə altına mıxlanıb bərkidilirdi.

Üst səthi girdə və hamar olan yuxayayanların üzərində xəmir kündəsini yayıb doğramaqdan əlavə, həm də lavaş yayılıb yağlanırdı. Ondan, həmçinin, fətir, şora, qatlama, fəsəli kimi bişmişlərin hazırlanmasında da istifadə olunurdu. Adətən yaymakeş *oxlov* və ya *vərdənə* ilə dəst hazırlanırdı. *Vərdənə*, adətən, qalın xəmir yuxasının yayılmasında istifadə olunurdu.⁵²

Saxsı qablar. Azərbaycanda dulmuşluq sənəti çox qədim tarixə malik olmuşdur. Saxsı məmulatı istehsalı özünün əməli əhəmiyyətini sonralar, o cümlədən XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində də qoruyub saxlamışdır. Ev məişətinin elə bir sahəsi yox idi ki, orada dulmuş məmulatı işlənməsin. Bu cəhət orta əsrlərdə Azərbaycanda olmuş Avropa səyyahlarının da diqqətini cəlb etmişdir.⁵³ Zəngin çeşidə malik olan dulmuş məmulatı, hər şeydən öncə, məişət ehtiyaclarını təmin etməkdən irəli gəlmişdir. Ona görə də, Azərbaycanın dulmuş ustaları əhalinin zəruri məişət və təsərrüfat ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif növ saxsı məmulatı istehsal etmişlər.

İstifadə məqsədlərindən asılı olaraq ənənəvi dulmuş məmulatı aşağıdakı qruplara ayrılır:

I. Ərzaq məhsullarının emalı, hazırlanması və saxlanması üçün işlənən saxsı məmulatı geniş çeşidə malik olub aşağıdakı tipoloji qruplara ayrılır:

1. çörəkbişirmə vasitələri: *təndir, kürə, xərək, firni, sac, külçəbasan, xaş dopusu, xəmir fəşiri*;
2. xörəkbişirmə vasitələri: *çölmək, küvəc, piti dopusu, mətbəx küpəsi, kirənə (kiyə), manqal*;
3. mətbəx qabları: *küpə (bəkməz, bal, yağ küpəsi), bəsti, bərnə, qalqa, bəqqə, badya, xeyrə, kərəğan, əngənək, dəndənə, həlimdan, aşıüzən, süzək, qapaq (duvaq)*;
4. süfrə qabları: *ləngəri, boşqab, kasa, piyalə, şərbəti, masqura, nəlbəki (bölmə), nimçə, qənddan, duzqabı, duşbərəxor, yaxnikeş*;
5. ağırtı qabları: *sərnici, goduş, yağ küpəsi, bal küpəsi, pendir küpəsi, maya küpəsi, nehrə, çalası (maya) dopusu*;
6. təsərrüfat küpləri: *kür, küpcə, xum, ximçə, ləh, şəhrəng*.

II. Məişət müxəlləfatı: *kürsü manqalı, silvic, daxıl, dibçək, qəlyənbaşı, çıraq (qaraçıraq), qıf, mey qazanı, quyubaşı*.

III. Su qabları: *səhəng, güyüm, fərş, bardaq, kuzə, qur-qur, qum-quma, kürni, sovça, çürdək, (aftafa), ləyən, parç (tayqulp), dolça, güləbdan*.

IV. Su kəməri üçün saxsı məmulatı: *bulaq sərnici (sugözü), tüng, lülə, novça*.⁵⁴

Mətbəx qabları arasında çölmək, qazança, güvəc, müxtəlif ölçülü piti dopuları, çilovsüzən, həlimdan və s. ləziz milli xörəklərin hazırlanmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu qablarda bişirilən xörəklərin tamamı mis qabları üstləyirdi.

Ənənəvi xörək və çörəkbişirmə vasitələri olan *kürə, təndir, sac, manqal* və s. saxsı məmulatı qədim tarixə malik olmaqla, bir sıra etnoqrafik bölgələrdə əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir. Əsrlər boyu kənd və şəhər əhalisinin keçmiş təsərrüfat və ev məişətində mühüm yer tutmuş kürənin bir neçə tipoloji növü: *xörək kürəsi, kürsü kürəsi, zəfəran kürəsi, dulmuş kürəsi, zərgər kürəsi, misgər kürəsi, dəmirçi kürəsi* və s. yaranmışdır.

Keçmiş ev məişətində, xüsusilə aran kəndlərində hər bir ailədə müxtəlif böyüklükdə küplərə təsadüf edilirdi. Su küpləri çox vaxt mətbəxdə yerə basdırılırdı. Ayda bir-iki dəfə su küpü təmizlənilib yuyulur və sonra yenidən doldurulurdu. Su küpünə taxta qapaq, onun üstünə isə mis

birəlli (parç, tayqulp) qoyurdular. Kүpdən su birəlli ilə götürülərdi.

Kiçik ölçülü küplər *bərni, qalqa, bəqqə* adlanmaqla müxtəlif məqsədlərdə işlənirdi. Pendir və ya şor küpəsi nisbətən böyük olurdu.

Təsərrüfat küpləri forma və həcm etibarilə bir-birindən seçilən müxtəlif tipoloji növləri (küp, ləh, ximçə, bərni, qalqa, küpə) zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Lənkəran-Astara bölgəsində su quyularını kənar çirkab sularından mühafizə etmək üçün «quyubaşı» adlanan çəlləkvari saxsı məmulatı geniş yayılmışdır.

Azərbaycan əhalisinin məişətində istifadə olunan dulus məmulatı arasında *maye qabları* özünün əməli əhəmiyyətini uzun müddət qoruyub saxlamışdır.

Su səhəngi (bardaq, cürdək). Keçmişdə içməli su ya bulaqdan gətirilər, ya da kəndirlə quyulardan çəkilərdi. Ona görə də, hər bir ailədə su daşımaq üçün saxsı səhənglər işlənərdi. Ölçü etibarlı ilə bunlar müxtəlif boyda və formada olardı. «Cürdək» adlanan balaca səhənglər suyu sərin saxladığından çöl təsərrüfat işlərində daha çox işlənərdi. Səhəngin nisbətən böyük növü «bardaq» adlanırdı. Kiçik ölçülü, uzun boğazlı *kuzə* şirli bəzəyi ilə seçilirdi.

Aftafa- Formaca şüşə sürahiyə oxşayırdı. Onun gövdəsinin aşağısı nisbətən dar, yuxarıya doğru getdikcə gen olub, boğazı yenidən daralırdı. Su axıtmaq üçün ön hissəsində lülək, arxa tərəfində dəstək düzəldilirdi. Ən çox «əl suyu» vermək üçün istifadə olunurdu. Kasıb ailələrdə avtafada çay qaynadılırdı.

Ağartı qabları. XIX əsr ev məişətində işlənən saxsı məmulatının bir qismini *ağartı qabları* təşkil edirdi. Bunların arasında *godus, kasa, yağ bardağı* (bərni), *xeyrə, qatıq güvəci, masqura* xüsusi yer tuturdu. Bu qrup qablar tipoloji cəhətdən daha zəngin olmuşdur.⁵⁵ Bunların böyük əksəriyyəti özlərinin əməli-məişət əhəmiyyətini uzun müddət qoruyub saxlamışdır.

Dəhmərdan – müxtəlif böyüklükdə və formada (girdə və uzunsov) olurdu. Böyük ölçülü dəhmərdan «xeyrə»ni xatırladır, lakin ondan bir qədər kiçik olurdu. Paxırı çıxmadığı üçün onda çox vaxt xörək saxlanar, yumurta çalınar, qaymaq tökülüb saxlanardı. Bunlardan əlavə ona xörək çəkilib müştərək yeyilmək üçün süfrə üzərinə qoyulardı.⁵⁶

Yağ bardağı qulplu və qulpsuz, dar və gen ağızlı olmaqla müxtəlif tipoloji növə malik idi. Bunların əksəriyyətinin içi, bəzilərinin isə hər iki üzü şirli olurdu. Şirli qab yağlaşovu bayıra sızdırmadığından yağı uzun müddət itkisiz saxlayırdı.⁵⁷

Qatıq güvəci. Ölçü etibarilə güvəclər müxtəlif böyüklükdə hazırlanırdı. Formaca onlar ayaq tərəfdən dar olub yuxarı getdikcə genişlənir, ortadan başlayaraq yenidən yığcam şəkil alırdı. Keçmişdə şəhər və oturaq kənd əhalisinin ev məişətində bir qayda olaraq, qatıq güvəcdə çalınardı. Kiçik ölçülü küvəclər yemək zamanı *masqura* kimi də istifadə olunurdu. Ona qatıq tökülərək süfrəyə qoyulurdu. Balaca güvəcdə bəzən bir nəfərlik qatıq çalınardı.⁵⁸ Keçmişdə, adətən, «kəhrizmazma»nın qarşısını almaq məqsədi ilə yüksək kalorili yağlı xörəklərin yanında süfrəyə xırda masquralarda çalınmış qatıq (kasamas) qoyulurdu. «Kasamas» qatığı keçmiş məişətdə süfrə mədəniyyətinin yüksək göstəricilərindən sayılırdı.

Xörək güvəci (çölmək). Qazan kimi istifadə olunan xörək güvəcində ən çox bozbaş, fisincan bişirilərdi. Bəzən onda səbzəqovurma, hətta dəmyəçilov da bişirilərdi.⁵⁹ Naxçıvan bölgəsində xörək güvəci «çölmək», Qərbi Azərbaycanda isə «qazan» və ya «tava» adlanırdı.

Masqura formaca xırda kasaya bənzəməklə, müxtəlif böyüklükdə olurdu. Şirli boya ilə bəzədilmiş masquranın rəngləri ağ, göy, güllü, zərli olmaqla, milə-mil, buta və qeyri nəqşlərlə bəzədilirdi. Əsasən, xörək yanında içərisinə sirkə-sarımsaq, qatıq tökülüb süfrəyə qoyulurdu. Çox vaxt isə bunda «kasamas» deyilən qatıq çalardılar.⁶⁰

Küpə mətbəxdə müxtəlif məqsədlərlə işlədilməkdən əlavə, soyuqdəymə zamanı «qançır» məqsədi ilə xəstənin kürəyinə küpə qoyulardı. Küpəni götürdükdən sonra ülgüclə onun şişkin yerini çərtərək qan götürür, yaxud *həcəmət* qoyulurdu.

Nehrə. Azərbaycanın Şərqi rayonlarında yağ hasil etmək üçün saxsı nehrələrə üstünlük verilmişdir. Erkən tunc dövründən bəlli olan saxsı nehrələr çox böyük təkamül yolu keçmişdir. Saxsı nehrələrin boğazdan azacıq aşağı hissəsində üfüqi vəziyyətdə yerləşən qulpu, onun altında isə yağ çalxama prosesində yaranmış qazlı havanın çıxması üçün 1 sm diametrdə kiçik deşik qoyulurdu. Saxsı nehrələr xüsusilə oturaq maldarların məişətində geniş yer tutmuşdur.⁶¹

Saxsı məmulatları arasında *məişət müxəlləfatı* (dibək, çıraq, qıf, silvic, daxıl, dəmi, manqal

xüsusi qrup təşkil edirdi.

Beləliklə, dulus ustaları 50-dən çox növdə müxtəlif formalı qab-qacaq və digər məişət əşyaları hazırlayırdılar. Bunların bir qismi XX əsrin əvvəllərində əhalinin ev məişətində hələ də qalmaqda idi.

Dəmir məmulatı. Ənənəvi metal məmulatının böyük əksəriyyəti qədim tarixə malik olub, əhalinin ev məişəti və təsərrüfat həyatında geniş yer tutmuşdur.

Keçmiş ev məişətində bir sıra dəmir məmulatı - *sac, sacayağı, ərsin, qıra* (koğa), *şiş, qiyməkəş, dudkəş, bıçaq, qırxılıq, qənd qayçısı, parça qayçısı, ilmə qayçısı, qəmə, maşa, qəndqıran, sacayağı, xəkəndaz, qəfəqovuran* (çuqun) və s. işlənirdi.

XIX əsrdə dəmir məmulatının başlıca istehsal mərkəzləri arasında Şamaxı qəzasının Dəmirçi və Əhən kəndləri, Yelizavetpol (Gəncə) qəzasının Bayan, Quşçu, Seyid və Daşkəsən kəndləri,⁶² Cavanşir qəzasının Kasapet kəndi, Cəbrayıl qəzasının Hadrut kəndi, Şuşa qəzasının Ağdam icması, Nuxa qəzasının Küsnət kəndi xüsusi yer tuturdu.⁶³

Mis qablar. Ev məişətində mis məmulatı müxtəlif məqsədlərlə işlənmişdir. İstifadə məramına görə mis qablar aşağıdakı tipoloji qruplara bölünür: 1) maye qabları; 2) mətbəx qabları; 3) süfrə qabları; 4) ev-məişət əşyaları.

Mis qabların əsas hissəsini *maye və mətbəx* qabları təşkil edirdi. Bu qruplardan olan mis qabların müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdı.

Maye qabları *su və ağartı* qabı olmaqla öz növbəsində iki yarım qrupa ayrılırdı. Su qabları arasında *səhəng, güyüm, aftafa-ləyən, satıl, dolça tayqulp, məşqəfa, çaydan, səhləbdan, qəhvədan, abgərdən, hamam tası, mey qazanı* başlıca yer tuturdu.

Səhəng və *güyüm* tipoloji cəhətdən su qablarının ən kütləvi növü idi. Səhəngin gövdəsi silindrvari güyümün gövdəsi isə girdə formada düzəldilirdi. Səhənglə su çiyində və beldə, sarıma, üsulu ilə daşınırdı. Güyüm isə çiyindən sallanmaqla yançaqda gütürülürdü. Güyümün böyük və hündür dəndəli növü *fəşir* adlanırdı.

Satıl keçmişdə bütün ailələrdə işlənmişdir. Onun böyük, kiçik və orta ölçülərinə təsadüf edilirdi. Satıl naxışlı, yazılı və yazısız olurdu. Satılın *hamam* və *şərbət* üçün nəzərdə tutulan növləri xeyli böyük olub forma etibarlı ilə bir-birindən fərqlənirdi. Hamam satılı qapaqlı olub ağzı qıfıllanırdı. Toy məclislərində gənəgizli böyük satıllara şərbət töküb fincanlarda qonaqlara paylanılırdı.⁶⁴ Bu halda o, «şərbət qabı» adlanırdı.

Dolça. Müxtəlif ölçülərdə, həm də naxışlı və naxışsız hazırlanırdı. Kübar ailələrə məxsus dolçalar, hətta, daş-qaşla zərif şəkildə bəzədilirdi. Böyük, kiçik və orta ölçülü dolçalar müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunurdu. Çox vaxt böyük dolça ilə qonaqlıq və ya yas məclisində «əl suyu» paylanılırdı.

Lüləyin. Aftafadan bir qədər hündür olub ornamental nəqşlərlə zəngin bəzədilirdi. Çox vaxt onunla «əl suyu» verilirdi. Bu halda o, ləyən və fəşirlə dəst təşkil edirdi.

Səhləb çaydanı. Çaydanın bu növü samovar sayağı odluğa malik olub, lüləyinin və dəstəyinin böyük olması ilə seçilirdi. Əsasən, səhləb çayı qaynatmaq və onu isti saxlamaq üçün istifadə edilirdi. Səhləb çayı ən çox bazarlarda satılırdı. Keçmişdə Səhləb çaydanının qədim oxşarına arxeoloji abidələrdə də təsadüf olunur.

Süfrə qabları. Ənənəvi mis məmulatı arasında xörək qabları ayrıca qrup təşkil edirdi. Süfrə qablarının bir qrupu (cam, kasa, nimçə, sahan, fincan, şərbəti, piyalə, masqura və s.) fərdi, bir qismi isə (ləngəri, dəhmərdan, məcməyi, sini, sərpuş və s.) kollektiv səciyyə daşıyırdı.

Cam girdə formada düzəldilməklə, böyük, orta və kiçik ölçülərdə olub, içərisi saya, bayırı naxışlı hazırlanırdı. Əsasən, süfrədə işlənirdi. Bəzən camda göy gilabı isladılıb, satılın içərisində hamama aparılırdı.⁶⁵ Camın orta ölçülü növü «kasa», kiçik ölçülüsü isə «piyalə» və ya masqura adlanırdı. Bir qayda olaraq, kasanın oturacağı dımıqlı düzəldilirdi.

Sərcam mis camların böyük növü olub səthi qübbə kimi domba, aşağı hissəsi qazan qapağı sayağı getdikcə yaymalanmış forma kəsb edirdi. Üzəri ərəb hürufatı və nəbatı, yaxud həndəsi naxışlarla bəzədilirdi. Bəzən onu isti xörək tökülmüş qabın ağzına qapaq və ya sərpuş əvəzinə də işlədirdilər.

Camın oturacağı ortası domba düzəldilən xüsusi bir növü «qırxaçarcam» adlanırdı.

Nimçə. Əsasən, şəhər ailələri arasında dəbdə olmuşdur. Formaca girdə və dayaz olan

nimçənin üzəri çox vaxt saya, bəzən də naxışlı olurdu. Nimçəyə, adətən, «quru» xörək çəkilirdi. Lazım gəldikdə onun içində xörək də qızdırırdılar. Nimçədə xörək saxlanıldıqda, isti qalmaq üçün onun üstünə *sərpuş* qoyulurdu.

Ağartı qabları daha çox elat məişəti ilə bağlı olub, tipoloji cəhətdən *sərnici*, *qablama* və *badya* ilə təmsil olunurdu.

Sərnici başlıca ağartı qabı olub ev məişətində işlənən maye qabları arasında xüsusi yer tuturdu. Formaca o, satıla bənzəməklə, iki qulplu düzəldilir və içərisinə su, süd, yaxud ərinmiş yağ tökülürdü. Sərnicin böyüyünə inək, camış, kiçiyinə qoyun, keçi sağılırdı.

Qablama mis camdan xeyli böyük, həm də oturacağı çox vaxt dımışsız hazırlanırdı. Qablamaya, adətən, ağartı məhsulları və un tökər, onda umac hazırlayırdılar.

Mətbəx qabları. Mis məmulatının tipoloji növləri arasında bu qrup qablar başlıca *çörək* və *xörəkbişirmə* vasitələri kimi kütləvi səciyyə daşmasına görə xüsusi yer tuturdu.

Qazan. Bir girvənkədən bir puda qədər xörək bişirilən qazanların hündür və alçaq gövdəli olmaqla, müxtəlif tipoloji növlərinə təsadüf edilirdi. Məsələn, «qablama qazan» orta ölçülü olub onun hündür qapağı ağına kip geydirilirdi. Taskababı bişirərkən xörəyin buğu içəridə qalsın deyər, qapaq onun ağına kip otuzdurulurdu. Kiçik və orta ölçülü qazanlar «tava» və ya «tavasər» adlanırdı.

Böyük qazanların yan tərəflərindən 2 və ya 4 ədəd qulp sallanırdı. Toy-nişan şənliklərində bu tip qazanlarda plov, yas mərasimində bozbaş, xəmirəşi bişirilirdi. Bu səbəbdən də, qazanın bu növü «qulplu qazan», yaxud «məclis qazanı» da adlanırdı. Bəzi bölgələrdə qulpu qazan «tiyan» ad ilə tanınırdı.

Tava müxtəlif böyüklükdə olmaqla, zahirən saya hazırlanırdı. Tavada çığırtma, taskabab, badımcan dolması, quymaq, halva və s. xörəklər bişirilirdi. Tavanın xüsusi qapağı olmadığı üçün onun ağı çox vaxt sini ilə örtülürdü.

Teşt. Böyük və kiçik ölçüdə iki cür hazırlanan teştin böyüyündə çimilir, paltar yuyulur, kiçiklərində isə mürəbbə və ziyafət məclislərində ətli xörəklər bişirilirdi. Mürəbbə teştinə «ləyən» də deyilirdi. Bəzən mis teştin qıraqları dilikli düzəldilirdi. Teştin bu növündə doşab bişirilir, «iç» qovrulurdu.

Məcməyi müxtəlif böyüklükdə olub səthi naxışlı və qıraqları çevirmə düzəldilirdi. Məcməyi ən çox toyda, nişanda və yas məclislərində işlənirdi. Bundan əlavə, onun içərisində qovun, qarqız kəsilib doğranılırdı. Yay mövsümündə bağlarda əncir, üzüm və s. meyvələr dərilib məcməyiyə yığılırdı. Toy və yas məclislərində məcməyidə plov paylanılırdı. Məcməyinin bir qədər kiçik növlərində düyü arıtlanırdı.

Sini məcməyi formasında, lakin nisbətən ondan kiçik, həm də saya olurdu. Onun içərisində düyü, lobya, noxud, mərci, kişmiş və s. təmizlənilib arıtlanırdı. Bəzən sininin üzünü aşağı çevirməklə onun üstündə çörək yastılanırdı. Bundan əlavə, keçmişdə sininin içərisində süfrəyə südlü plov da yeyilirdi. Ona görə də sini həm də, süfrə qabı kimi işlənirdi. Bəzən isə sinidən qapaq kimi də istifadə olunurdu. Sininin dərin növü «ləngəri», xırda və dayaz növü «sahan» adları ilə tanınırdı.

Aşsüzən (çilovsüzən). Düyüdən bişirilən plovları və bəzi xəmir xörəkləri (əriştə, xəngəl) aşsüzən vasitəsilə süzülüb həlimdən çıxarılırdı. Ağı gen, gövdəsi aşağı getdikcə daralan aşsüzənin səthi deşik-deşik olurdu. Xörəyin həlimi həmin deşiklərdən süzülüb çıxırdı. Çilovun suyunu süzmək üçün, adətən, aşsüzən boş qazan üzərinə qoyulurdu.

Sərpuş. Şərq ölkələrinə məxsus süfrə qablarının tipik nümunəsi olan sərpuş xörəyi isti saxlamaq məqsədi güdürdü. Plov nimçə ləngəri və ya dəhmərdana çəkiləndən sonra onun gec soyuması üçün üstünə qübbəvari sərpuş qoyulurdu. İsti plovdan qalxan buxar sərpuşun köməyi ilə xörəyin üzərində qalır və onu isti saxlayırdı. Sərpuşun bayır səthi həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilirdi. Sərpuşun başı gübbə formalı zərif dürcəklə tamamlanırdı. Aşsüzənin kiçik növü «süzək» adlanırdı.

Çömçə. Xörək çömçələri müxtəlif böyüklükdə olub uzun qulpla tamamlanırdı. Çömçə ən çox şorba, düşbərə, küftə, bozbaş və s. kimi xörəklərin boşqablara çəkilməsi zamanı işlənirdi. Bu mənada o, ağac çömçəni əvəz edirdi.

Abgərdən. Gövdəsi girdə və çuxur olub, uzun qulplu düzəldilirdi. Ən çox toy və yas məclislərində istifadə olunmaqla, qazana su tökmək və yaxud ondan su götürmək məqsədilə

işlənirdi.

Kəfkir. Əsasən, bişməkdə olan ətli xörəklərin üzərinə yığılan kəfi götürmək məqsədi güdürdü. Müxtəlif böyüklükdə hazırlanan kəfkirlərin çalovu dəlik-dəlik və qulpu uzun olurdu. Böyük kəfkir plov bişirilərkən, kiçikləri isə sulu xörəklərin kəfini alarkən, habelə qovurma və çığırtma kimi xörəklərin qarışdırılıb bişirilməsində işlənirdi.

Qasıq. Xörək və çay qaşığı olmaqla iki növünə təsadüf edilir. Keçmişdə varlı kübar ailələrin süfrəsinə çox vaxt gümüş qaşığı düzülərdi.

Məişət əşyaları. Keçmiş məişətdə işlənən bir sıra əşyalar (şamdan, piydan, çırağ, kürsü manqalı, kabab manqalı, gilabi qabı, rüşul qabı, çiriş qabı, sulu qəlyan, qəlyan, qəlyan masası, süzək, tərəzi gözü, nağara və dünbək sağanağı, zinc, zıncırov və s.) misdən döyülüb hazırlanırdı.

Ötən əsrlərdə Azərbaycan mətbəxində təsadüf edilən və son dərəcə məhdud səciyyə daşıyan metal əşyaların, bir qismi *tənəkə*, *bürünc* və *şüşədən* hazırlanırdı.

Bürünc və şüşə qablar, əsasən varlı, kübar ailələr üçün səciyyəvi olmuşdur. Şüşə sürahi, bərnə, qədəh, ətir qabı və s. kasıb zümrələrin məişətinə yad idi. Həmçinin, başa başa gələn bürünc qazan (tiyan), buxurdan, güləbdən, şamdan, dolça, məcməyi və s. xalq məişətindən artıq çoxdan çıxmışdı.

Bürünc qablar. Təşəkkül tarixi hələ erkən tunc dövründən başlanan *tökmə məmulatı* misə müxtəlif aşqarlar qatmaq yolu ilə əldə edilməklə, çox mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Aşqarın tərkibindən asılı olaraq qədim metal ustaları mis ərintisindən həm *tunc*, həm də *bürünc* əldə etmişlər. Ona görə də arxeoloji abidələrdən həm tunc, həm də bürünc məmulatına təsadüf olunur.

Bürünc mis ərintisinə yarımbarı nisbətdə *sink* filizi qatmaq yolu ilə əldə edilmişdir. Mis ərintisinə mərğmü, sürmə, qalay, qurğuşun xəlitələrindən bu və ya digərini qatdıqda tunc əldə olunurdu. Qalay istisna olmaqla, bu metal filizlərinin yerli yataqlarının bolluğu üzündən Azərbaycanın arxeoloji abidələrində tunc məmulatına daha çox təsadüf edilir. Bununla belə, tunc başlıca olaraq əmək aləti və soyuq silahların istehsalına sərf olunduğundan həmin məmulat növləri dəmir və poladdan hazırlanmağa başlayandan sonra tədricən əməli əhəmiyyətini itirib aradan çıxmışdır. Bundan fərqli olaraq, bürünc daha çox qab istehsalına və bəzək əşyalarının hazırlanmasına sərf olunması səbəbindən məhdud miqyasda da olsa, uzun müddət davam etmişdir. Sonralar bürüncü zinət istehsalı sahəsindən *zərgərlik*, qab istehsalı sahəsindən isə *misgərlik* məmulatları sıxışdırıb çıxarmışdır. Bununla da ənənəvi tökməçilik sənəti tənəzzülə uğrayıb aradan çıxmışdır.

Texniki cəhətdən tökmə üsulu bu və ya digər məmulat növünün yumşaq mum modelini hazırlayıb onun üzərinə qılaf rolunu oynayan gil (üzlük) çəkməyə əsaslanırdı. Qəlib quruyandan sonra bişirilib saxsı halına salınır və onun içindəki mum əriyib tökülürdü. Həmin boşluğa bürünc ərintisi tökməklə lazımı məmulat növü əldə edilirdi. Soyuyub hazır hala düşmüş məmulatı qılafindan çıxarmaq üçün saxsı qəlibi sındırmaq lazım gəlirdi. Beləliklə, hər bir məmulat növü üçün yeni model və onun formasına müvafiq təzə qəlib düzəldilirdi.

Bürünc əşyalar, əsasən, hakim zümrələrin sifarişi ilə tökülüb hazırlanırdı. Ona görə də onlar çox yaraşlıq düzəldilirdi.

Tökmə üsulu ilə hazırlanmış bürünc məmulatının bəzi nümunələri zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Bunların arasında hazırda Rusiya Dövlət Ermitajında saxlanılan bürünc *güləbdən* Y-YII əsrlərə aid *avtafa*, YI -YIII əsrlərə aid bürünc məcməyilər, XIII-XIV əsrlərin yadigarları olan bəzəkli bürünc *qazanlar*, xüsusilə 1399-cu ildə Teymurləngin sifarişi ilə Təbrizdə hazırlanmış iki tonluq nəhəng *tiyan* xüsusi yer tutur.⁶⁶

Azərbaycan bürünkarlarının tökmə üsulu ilə hazırladıqları bu tiptən olan bürünc qab nümunələri dünyanın digər ölkələrinə də yayılmışdır. XII əsrdə Naxçıvanda hazırlanmış dodağı novçalı bürünc *dolça* nümunələri Nyu-York və Paris şəhərinə gedib çıxmışdır.⁶⁷

Vaxtı ilə Azərbaycanın tökmə ustaları tərəfindən düzəldilmiş yüksək bədii məziyyətlərə malik digər məişət əşyaları da dünya muzeylərinin fəxri eksponatlarına çevrilmişlər. Bu cəhətdən 1319-cu ildə Təbrizli Yusif Əhməd oğlu tərəfindən düzəldilmiş bürünc *kasa* Londondakı məşhur Viktoriya və Albert muzeyinin bədii sənət nümunələri arasında fəxri yer tutmuşdur.⁶⁸ XII əsrin sonu və XIII əsrin əvvəllərində Şirvanın tökmə ustaları tərəfindən böyük məharətlə düzəldilmiş başqa bir bürünc *tiyan* Londonda qərar tutmuşdur. 4 ədəd orijinal formalı qulpa malik olan bu tiyan olduqca nəfis şəkildə ornamental nəqşlər və süjetli kompozisiya nümunələri ilə bəzədilmişdir.⁶⁹

Dəri qablar. Azərbaycanda heyvan dərisindən istifadə çox qədim tarixə malikdir. Səyyar səciyyə daşıyan mütəhərrik maldarlıq məişəti şəraitində ağır və tez sınıan saxsı qabların daşınması sərfəli olmadığından dəri qablara üstünlük verilmişdir. Buna görə də bəsit xalq üsulu ilə aşılanmış dəri məmulatı, xüsusilə maldar elatlar arasında geniş yayılmışdır.

Azərbaycan maldarları heyvan dərisindən müxtəlif növ ağartı qabları: *eymə, tejən, tuluq, cılğı, dağarcıq, motal, çalxar* və s. hazırlayırdılar. Bunlardan əlavə, quyudan su çıxarmaq üçün mal dərisindən «dol» düzəldilirdi

Xırda buynuzlu heyvanların dərisindən düzəldilən ağartı qabları və digər məişət vasitələri ucuz və yüngül olduğuna görə uzun müddət istifadədən çıxmırdı.

Azərbaycanın maldarlıq təsərrüfatlarında yağ hasil etmək məqsədilə «çalxar» adlanan tuluq nehrələrdən geniş istifadə etmişlər.⁷⁰ Ötən əsrlərdə tuluq nehrələr təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Zaqafqaziyada, İran, Türkiyə və başqa qonşu ölkələrdə də yayılmışdır.⁷¹

Qarın. Kərə yağı saxlamaq məqsədilə ən çox xırda buynuzlu heyvanların qarından istifadə olunardı. Yağı qarına yığmaq üçün onu duzlayıb kiçik kündələr halına salırdılar. Sonra onları qarına yığır və üstündən əllə basırdılar ki, aralarında hava qalıb yağı xarab etməsin. Həcmindən asılı olaraq hər bir qarın 8-10 kq-dan 15-16 kq-a qədər yağ tuturdu.⁷²

Motal, əsasən, qoyun dərisindən hazırlanırdı. Ən yaxşı motal erkək heyvan, xüsusilə qoç dərisindən düzəldilirdi. Böyük həcmli motal dərisində 15-16 kq-a qədər pendir saxlaya bilirdilər. Pendir yığmaq üçün bütöv soyulmuş qoyun dərisinin qolları və arxa hissəsi iplə möhkəm bağlanırdı.

Cılğı təzə pendir və ya şor saxlamaq məqsədilə bütöv soyulmuş keçi dərisindən hazırlanırdı. Təzə şor və pendir cılğıda bir müddət qalıb özünü tutandan sonra onu çıxarıb motal dərisinə doldururdular.

Dağarcıq. Dəri məmulatının ən qədim növü olub ərzaq məhsulları: yarma, un, duz, çörək və s. saxlanılırdı. Dağarcıq, əsasən, xırda buynuzlu heyvan dərisindən düzəldilirdi. Motal və cılğıdan fərqli olaraq, dağar dərisi yumşaq qalmaq üçün xalq üsulu ilə aşılanıb yararlı hala salınırdı.

Eymə. Maldarlıq təsərrüfatında ağartı məhsullarının emalında eymə xüsusi yer tuturdu. Eymənin böyük ölçüsü «tejen» adlanırdı. Qatıq yığmaq (yığıntı) üçün qoyun dərisi arpa unundan hazırlanmış yal vasitəsi ilə aşılanırdı. Sonra onun arxası və qollarının ağız tikilib bağlanır, yalnız boğazı açıq saxlanırdı. Bir qayda olaraq, eymənin boğazına tənək çubuğundan düzəldilmiş çənbərə tikilirdi.

Tuluq - Azərbaycanda tuluqdan başlıca olaraq maye (su, neft, ayran) daşınmasında istifadə edilirdi. Hazırlanma üsuluna və formasına görə tuluq eyməyə bənzəyirdi. Tuluqdan, həmçinin yağ hasil etmək üçün nehrə kimi də istifadə olunurdu. Tuluq habelə çay nəqliyyatı vasitəsi (kəlik, pələ) kimi də istifadə olunmuşdur.

Keçmişdə Abşeronda əhalinin su təchizatında quyu suyu mühüm yer tuturdu. Quyudan su çıxarmaq üçün aşılı göndən hazırlanmış «dol», habelə su daşımaq üçün istifadə edilən tuluq ən sərfəli vasitə sayılırdı. Abşeron neftini dəvə karvanları vasitəsilə uzaq ölkələrə, həmçinin iri tuluqlarda daşıyırdılar.

Hörmə və toxuma qablar. Zəngin xammal ehtiyatına malik olması səbəbindən Azərbaycanda müxtəlif növ hörmə qablar da geniş yayılmışdı. Sucar sahələrdə yetişən lifli bitkilər (lığ, ziyəlağ, dala, cil), elastik ağac çubuqları və siyırımı, şilgir, tənək, dənli bitkilərin küləsi hörmə işində ən qədim xammal növü olmaq etibarlı ilə yaxın keçmişdək özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Lifli bitkilərdən ev məişətində geniş yayılmış *ciyəbənd, zənbil, kövsərə, süfrə, tərəzi* və s. hazırlanırdı. Çubuqdan hörülən *səbat, tərəcə, salğar, cilovsüzən* və s. özünün təsərrüfat və məişət əhəmiyyətini əsrlər boyu saxlamışdır.⁷³

Toxuma qabların çeşidi olduqca zəngin idi. Bunların arasında yun, kətan və keci məmulatı xüsusi yer tuturdu. *Xurcun, heybə, məfrəş, çuval, kisə, siyəzi* və s. keçmiş məişətdə geniş yayılmışdı.

Həsir məmulatının əsas istehsal mərkəzi Kürboyu kəndlər, Muğan ərəzisi, xüsusilə Lənkəran-Astara bölgəsi olmuşdur. Lənkəran-Astara bölgəsində vaxtilə taxıl saxlamaq üçün həsirdən *kövsərə, yantay* (çanta), *süfrə* düzəldirdilər.

Keçmişdə yaxın və uzaq səfər zamanı *xurcun* və *heybə* azuqə daşınardı. Xurcunun

(heybənin) gözəklərinə ucu qotazlı xurcunbağı keçirərdilər. Xurcun və heybələr rəngbərəng boyanmış keci və ya yun ipdən toxunmaqla üzərinə müxtəlif növ naxışlar salınardı.

Keçmişdə taxıl, un, duz və s. saxlamaq, habelə azuqə daşımaq üçün yundan müxtəlif ölçülü *çuval* toxunmuşdur. Muğanda böyük çuvaldan həm də çəki vahidi kimi istifadə olunmuşdur. Taxıl doldurulmuş «Muğan çuvalı» 10 batmana bərabər tutulurdu.⁷⁴

¹С.А.Токарев. Разграничительные и объединительные функции культуры. IX Международный Конгресс антропологических и этнографических наук. М.,1973.

²А.А.Измайлова. Социалистическое преобразование хозяйства, культуры и быта талышей (автореф). М., 1964.

³Х.Ахундов. Azərbaycanca çəltik bitkisi və onun məhsuldarlığının yüksəldilməsi yolları. В., 1958, s.28; Azərbaycanca çəltikçilik. В.,1964; Ş.A.Quliyev. Azərbaycanca çəltikçilik.В.,1977,s.27.

⁴Н.Д.Калашев. Местечко Сальян Джеватского уезда Бакинской губернии - СМОМПК, вып.,У, Тиф., 1888, с.158.

⁵ R.Babayeva. Abşeron yeməkləri, Az. MEA TİEA, inv. №3632,f.1,s.11; A.Ələsgərzadə. Əfşəran yeməkləri.Yenə orada, inv. №374; T.T.Səlimov. Abşeronlular.В.,1993.

⁶ В.А.Ахмедова. Традиционное хлебопечение в Азербайджане. В. 1997, с.78.

⁷ Н.Sarabski. Köhnə Bakı.В.,1982, s.181.

⁸ Ş.A.Quliyev. Azərbaycanca çəltikçilik. В.,1977.

⁹ R.Babayeva. Abşeron yeməkləri.-Azərb.MEA TİEA, inv.№3632, s.32-33.

¹⁰ С.М.Бремнер. Витамины в домашнем питании. М.,1974.

¹¹ Azərbaycanca dəvə və at südündən (qıymıs) tarixən istifadə olunmamışdır.

¹² Р.Б.Давидов, В.П.Соколовский. Молоко в питании человека. М.,1959, с.27.

¹³ Yenə orada, s.29.

¹⁴ N.Sultanov. Uzun ömürlülük. - «Ədəbiyyat və incəsənət», 20 aprel 1984.

¹⁵ A.N.Mustafayev, Q.C.Cavadov. Qobustanda dəvəçiliyin etnoqrafik tədqiqinə dair. - AEM,V bur., В.,1985, s.75.

¹⁶ Azərbaycan etnoqrafiyası, I c.В., 1988, s.278.

¹⁷ X.D.Xəlilov. Qarabağın elat dünyası.В.,1992, s.105.

¹⁸ R.Babayeva. Abşeron yeməkləri. Azərb.MEA TİEA, inv. №3632, f.1, op.11.

¹⁹ Ş.A.Quliyev. Azərbaycanca su quşlarının ovlanması. – Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. В., 1965, s.299-303.

²⁰ К.М.Ибрагимов. Материальная культура Шекинской зоны в конце XIX – начале XX века (автор). В.,1982,с.23.

²¹ Azərbaycan etnoqrafiyası, I c. В.,1988, s.287.

²² A.N.Mustafayev. İngiloyların maddi mədəniyyəti. В., 2005, s.177-178; С.М.Агамалиева. О пище населения Таузского и Казахского районов - АЭИА, В., 1986, с.73; Yenə onun: О национальной пище в северо-западной зоне Азербайджана. - Материалы к сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1970 г. в Азербайджане. В., 1972, с.41.

²³ Ə.Ə.İzmayilova. Balıqçılıq. -Azərbaycan etnoqrafiyası.В.,1988,s.299.

²⁴ Н.Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе. Т.1, кн. II. СПб., 1871; И.Н. Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань, 1849 və b.

²⁵ N.Dubrovin. Göst. əsəri, s.362.

²⁶ Иессен А. Орошение в Закавказье. Кавказский календарь на 1914 г. Тифлис, 1913,с.42;

²⁷ İ.A. Talıbzadə XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanca suvarma və sudan istifadə. В., 1980,s.13.

²⁸ A.N.Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. В., 1977. s. 118.

²⁹ К.Т.Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. В.,1964, с.250.

³⁰ Н. Н. Мəmmədov. Muğanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). В., 2001, s.117.

³¹ A.N.Mustafayev. Göstərilən əsəri, s.119.

³² M.N.Nəsirli. Azərbaycanın bəzi içkiləri haqqında. Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. 1 bur., В., 1964, s.143.

³³ A.N. Mustafayev, T.C.Cavadov. Qobustanda dəvəçiliyin etnoqrafik tədqiqinə dair. AEM, V bur., В.,1985, səh.76.

³⁴ M.N.Nəsirli. Göst. əsəri, s.138.

³⁵ Yenə orada.

³⁶ Yenə orada.

³⁷ А.Пашаев. Город Ордубад в XIX – начале XX вв. (историко-этнографическое исследование). В., 1998, с.110.

³⁸ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, 1981, s.289.

³⁹ M.N.Nəsirli. Göst.əsəri, s.140-141.

⁴⁰ M.N.Nəsirli. Göstərilən əsəri, s.144.

⁴¹ Q.Ə.Rəcəbov. Azərbaycanca süd məhsulları hazırlanmasının xalq üsulları. AEM, III bur., В., 1977, s.63.

⁴² Yenə orada

⁴³ X.D. Xəlilov. Qarabağın elat dünyası. В., 1992, səh.103.

⁴⁴ A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.119.

⁴⁵ H.N.Məmmədov. Göst. əsəri, s.119.

⁴⁶ Dədə Qorqud. В., 1988,s.133.

⁴⁷ Ş.H. Əliyev. İngiloylar (tarixi etnoqrafik tədqiqat). (Nam. dissertasiyasının avtor.) . В.,2001, s.21.

⁴⁸ К.И.Хатисов. Кустарные промыслы Закавказского края.- Отчеты и исследования по кустарной промышленности России. т. II, СПб, 1894, с.340.

-
- ⁴⁹ Q.C.Cavadov. Ağacısləmə.- Azərbaycan etnoqrafiyası, I c, B.,1988, s.350.
- ⁵⁰ P.И.Бабаева. Утварь Апшерона. Вах: Azərb. MEA TİEA, f.3632, s.10.
- ⁵¹ Yənə orada, s.28.
- ⁵² В.А.Ахмедова. Традиционное хлебопечение в Азербайджане (историко-этнографическое исследование). Б., 1997, с.69-70.
- ⁵³ Путешественники об Азербайджане. II с. Azərb. Respub. MEA İEA., inv.№, s.153.
- ⁵⁴ A.N.Mustafayev. Azərbaycanca sənətkarlıq (tarixi-etnoqrafik tədqiqat), səh.94.
- ⁵⁵ S.M.Ağamaliyeva. Dulusçuluq. - Azərbaycan etnoqrafiyası. I-ci cild. B.,1988, s.339.
- ⁵⁶ R.İ.Babayeva. Göst.əsəri.s.36.
- ⁵⁷ Yənə orada.
- ⁵⁸ Yənə orada.
- ⁵⁹ Yənə orada.
- ⁶⁰ Yənə orada.s.37.
- ⁶¹ H.Həvilov. Azərbaycanın maldarlıq mədəniyyəti. B., 1987, s.64
- ⁶² K.Xatısov. Göst.əsəri, s.323.
- ⁶³ Yənə orada, səh.325.
- ⁶⁴ Yənə orada, s.23.
- ⁶⁵ Yənə orada.
- ⁶⁶ R.Əfəndiyev. Göst. əsəri, s.22-23; 6-9, 12-ci rəsmlər.
- ⁶⁷ Yənə orada, s.51, 26-cı rəsm; s.99, 51-ci rəsm.
- ⁶⁸ Yənə orada, s.74. 38-ci rəsm.
- ⁶⁹ Yənə orada, c.79.39-cu rəsm
- ⁷⁰ K.T.Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев северо- восточной зоны Малого Кавказа. (историко-этнографическое исследование). Б., 1964, с. 234-235.
- ⁷¹ Т.Ə. Bünjadov. Azərbaycanca maldarlığın inkişafı tarixindən. B., 1969, s.134.
- ⁷² Q.T. Qaraqaşlı. Göst. əsəri, s. 186-187.
- ⁷³ A.N. Mustafayev. Azərbaycanca sənətkarlıq, s.262.
- ⁷⁴ Кавказский календарь на 1852 г., Тифлис,1851, с.542; Г.А.Гулиев. Системы народной метрологии в земледельческой культуре Азербайджана в XIX-XX вв. - АЕМ, III бур., Б., 1977.с.31.

NƏQLİYYAT MƏDƏNİYYƏTİ

Quru nəqliyyatı

Ənənəvi nəqliyyat vasitələri tipoloji baxımdan **quru** və **su** nəqliyyatı olmaqla, tarixən iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. İlk vaxtlar ibtidai insanlar yaxın və uzaq məsafələri *piyada* qət etmişlər. Minik-yük nəqliyyatı vasitələri meydana gələnə qədər onlar ən zəruri yükləri (əmək aləti, silah, ərzaq, azuqə ehtiyatı), hətta körpə uşaqları özləri ilə piyada gəzdirmək məcburiyyətində qalmışlar. Öz əməklərini yüngülləşdirib-asanlaqdırmaq üçün onlar bir sıra bəsit yükdaşıma üsul və vasitələri düşünüb tapmışlar.

Bu mənada quru yollarla piyada hərəkət edən adamların öz əzələ gücü hesabına yükdaşıma əməliyyatı və ilk bəsit nəqliyyat növü olmuşdur. Hətta sonralar bəsit yükdaşıma üsulları təkmilləşdikcə «*hambal*» adlanan yükdaşıyan, habelə «*carçı*», yaxud «*şatır*» adı ilə bəlli olan müjdə (xəbər) yayan piyada peşəkarlar meydana çıxmışdır. Keçmişdə məktub və ya ismaric çatdıran «*qasid*» peşəsi də məhz bu ehtiyacdən yaranmışdır.

XIX əsrə, başqa sözlə, Azərbaycanda *poçt* və *teleqraf* xidməti yaranana qədər davam etmiş bu peşə sahiblərinin çoxu piyada hərəkət edən adamlardan ibarət olmuşdur. Onların bir qisminin xüsusi yükdaşıma vasitələri (*hambal* palanı, *heybə*, *çanta* və s.), bəzilərinin isə, hətta xüsusi geyimləri yaranmışdır. Yerli hakim və ya hökmdar səfərə çıxarkən onun müşayiətçilərinin önündə gedən şatirlərin yüngülsayaq qaçış geyimi, yaxud zəvvar və sövdəgərlərin səfər geyimi olan *yapınçı* və ya *kaval kürk* buna əyani misal ola bilər.

Bütün bunlardan əlavə, keçmişdə kəndbəkənd gəzib öz matahlarını satmağa çalışan *arşınmalçı*, *bafayçı*, *çərçi* və xalça-palaz satan digər *alverçi* təbəqələri də var idi ki, onlar satış mallarını *kisə*, *çanta* və boxçalara doldurub bellərinə alır, yaxud *xurcun* və ya *heybələrə* yığıb çiyinlərində daşıyırdılar.

Keçmişdə Azərbaycanın bir sıra bölgələrində səhləb çayı içmək dəbdə olduğundan şəhər bazarlarında onun satışı ilə məşğul olan peşəkar *səhləbçilər* fəaliyyət göstərirdilər. Onlar mis çaydanlarda isti saxladıkları səhləb çayını əldə tutub gəzir qutuya yığılmış piyalə, masqura və ya stəkanları yaxalarından asırdılar.

İnsanın fiziki gücü ilə *bəsit yükdaşıma* üsulları çox qədim tarixə malik olsa da uzun müddət əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Minik heyvanı olmayanlar əsrlər boyu çöl-təsərrüfat işlərinə, qonşu kəndlərə, eləcə də inzibati-ticarət mərkəzlərinə, müqəddəs yerlərə ziyarətə gedənlər və digər səfərlərə *piyada* getmişlər.

Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da tarixən ev məişət əşyaları, ərzaq məhsulları və digər zəruri yüklər yaxın məsafəyə insanın öz gücü ilə daşınmışdır.

Yüngül yükləri, adətən, *başda*, *çiyində*, *beldə*, *qoltuqda*, *qucaqda*, *qolda* və *əldə* daşımışlar. Bu sayaq yükdaşıma üsulu, xüsusilə qadınlar üçün daha çox səciyyəvi olmuşdur. Belə bəsit yükdaşıma, üsulları dar cığırlara malik olan dağlıq ərazilərdə daha geniş yayılmışdı.

Yaxın məsafəyə səfər edən, eləcə də müxtəlif növ çöl təsərrüfatı işləri ilə məşğul olan peşə adamları (çobanlar, ovçular və b.) şəxsi əşyalarını (ov bıçağı, xəncər, tüfəng, çörək torbası, tənbəki və pul kisəsi və s.) əl, qol, qoltuq, çiyin və yançaqlarında, kəmərdə, yaxud qurşaqlarında daşımışlar. Adətən, ovçular dağlıq və qayalıq yerlərdə gəzərkən sürüşməmək üçün ayaqlarına dəmir dişli «çarıq» geyirdilər.¹

Başda yükdaşıma üsuluna Azərbaycanın bütün bölgələrində təsadüf olursa da, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz, eləcə də Abşeron bölgələri üçün o, daha çox səciyyəvi idi.

Yükün başı zədələmədən, rahat və sabit dayanması üçün, adətən, başa parçadan çələngvari formada düzəldilmiş, «biçənə» və ya «piçənə» adlanan yumşaq altlıq qoyulurdu. Biçənə yükü başda tarazlaşdırıb sabit saxladığı üçün onu əllə tutmaq lazım gəlmirdi.

Əllə yükdaşımalarının ən bəsit və qədim üsullarından biri olmuş əl sürürütməsi özünün əməli əhəmiyyətini yaxın keçmişdəkə qoruyub saxlamışdır.

Beldə və *çiyində*, nisbətən ağır yükləri daşımışlar. Keçmişdə qonşu kəndlərə, yaxud şəhərlərə müxtəlif yükləri daşımaq üçün onu *xurcun*, yaxud *heybəyə* doldurub çiyindən aşırırdılar.

Su, süd, ayran, şərbət, güləb və s. məhsulları daşımaq üçün müvafiq formalı maye

qablarından (*səhəng, güyüm, tayqulp, dolça, aftafa, satıl, sərnici, abgərdən, güləbdən, kuzə, cürdək, bardaq, tuluq* və s.) istifadə olunması ənənəsi yaxın keçmişdə davam etmişdir.

Su və digər maye doldurulmuş bir sıra yükləri çiyində daşımaq üçün «düşəli» adlanan, ucuna qarmaqlı keçirilmiş xüsusi çiyin ağacından istifadə olunmuşdur. 2-2,5 m uzunluğunda olan düşəli möhkəm ağac növlərindən hazırlanırdı.² Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür bəsit yükdaşıma qaydası Asiya ərazisində, eləcə də Avropa və Asiyanın qovuşağında yerləşən Azərbaycanda qədim zamanlardan mövcud olmuşdur.³

Abşeron yarımadasında yerli əhalini içməli su ilə təmin etmək üçün xüsusi peşə növü də yaranmışdı. «Suçu» adlanan həmin peşəkarlar keçmişdə şirin sulu quyu və ovdanlardan bellərində içməli su daşıyırdılar. Onlar bunun üçün aşılanmış dəridən düzəldilmiş tuluqlardan istifadə edirdilər.

Beldə su daşımaq üçün Azərbaycanın kənd rayonlarında bir sıra saxsı qablar: «bardaq», «cürdək», yaxud mis «səhəng», «güyüm» və s. maye qabları da düzəldilmişdir. Digər bölgələrdən fərqli olaraq, Abşeron suçuları bellərində su daşımaq üçün «xərəkə» adlanan taxtadan düzəldilmiş su daşıma vasitəsindən istifadə etmişdilər. Xərəkəni kəndir (ciyə) vasitəsilə kürəyə bağlayandan sonra su qabları (bardaq, səhəng və s.) onun oturacağına qoyulurdu.⁴

Beldə, habelə odun, çırpı, ot, küləş şələ üsulu ilə, meyvə və saman səbəti, barama daşınmışdır.

İnsan gücü ilə beldə yük daşımanın peşə səciyyəsi kəsb edən ən təkmlil növü «hambal» olmuşdur. Keçmişdə Azərbaycanın əksər şəhərlərində, xüsusilə iri ticarət mərkəzləri və əlaqə yolları qovşaqlarında (vağzal, liman, bazar və s.) muzdlu yük daşıyan xüsusi peşə sahibləri çalışırdı. Onlar xüsusi hazırlanmış *hambal palanı* vasitəsi ilə ağır yükləri bellərində daşıyırdılar.⁵

Hambal palanının üzü köhnə palaz, keçə və ya qalın parçadan (sigəzidən) olub içərisinə *tüktəpən* vasitəsi ilə tik, yun çöpüyü, saman və ya xırda doğranmış küləş doldurulurdu. Bir qayda olaraq, palanın aşağısı qalın, yuxarı hissəsi nazik düzəldilirdi. Bunun sayəsində yükün beldə dik dayanması təmin edilirdi.

Bundan əlavə, belə götürülmüş yükün üstünü sarıyıb sabit saxlamaq üçün ucu halqalı xüsusi hambal qayışından istifadə olunurdu.

Bəsit yükdaşıma üsullarından biri də *xərək* vasitəsi ilə müştərək yükdaşıma olmuşdur. Bunun üçün bir cüt ağac zolağını azca aralı olmaqla yerə uzadıb üzərinə yük yığandan sonra dalqabaq olmaqla əl və ya çiyinə götürüb lazımı yerə çatdırırdılar.

Müharibə zamanı yaralı döyüşçüləri *xərək* vasitəsi ilə əməliyyat meydanından çıxarıb təhlükəsiz yerə çatdırırdılar.

İnsanın fiziki gücü ilə müştərək yükdaşıma vasitələrindən biri olmaq etibarilə *kəcavə* Azərbaycanda çox məhdud dairədə yayılmışdır. Hakim dairələr üçün səciyyəvi olmuş bu yükdaşıma üsulu çox uzaq keçmişdə qalmış və nəqliyyat növü kimi geniş yayıla bilməmişdir.

Minik-yük nəqliyyatı. Azərbaycan əhalisinin təsərrüfat məşğuliyyəti, eləcə də ölkə ərazisinin dağlıq və düzənliklərdən ibarət olan mürəkkəb relyefi ilə əlaqədar olaraq, XIX əsrdə ənənəvi minik-yük nəqliyyatı özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir. Təkərli nəqliyyat vasitələrinin hərəkət edə bilmədiyi dağlıq yerlərdə nəqliyyatın bu növündən tarixən geniş istifadə olunurdu.⁶ Keçmişdə düzənlik ərazilərdə yağmurlu vaxtlarda aran yolları keçilməz hala düşürdü. Belə şəraitdə yol getmək və yük daşımaq üçün minik-yük heyvanları yeganə sərfəli nəqliyyat növünə çevrilirdi. Digər tərəfdən, minik-yük nəqliyyatını ölkə əhalisinin müəyyən bir hissəsini təşkil edən köçbə elatların səyyar məişəti də tələb edirdi. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, arandan yaylağa köç vaxtı zəruri yüklərin (barxana, azuqə, ev müxəlləfatı və s.) daşınmasında minik-yük heyvanları əvəzsiz rol oynamışdır.

Zaqafqaziyada, eləcə də Azərbaycanda minik və yükdaşıma məqsədi ilə, əsasən, *at, qatır, dəvə*, qismən isə *kə* və *öküzdən* istifadə olunmuşdur.⁷

Ən sərfəli minik və yük heyvanı kimi, at Azərbaycanın hər yerində geniş yayılmışdı. XIX əsrdə ölkədə sosial-iqtisadi şəraitin dəyişməsi və əmtəə təsərrüfatı formalarının inkişafı yük atına tələbatı daha da artırmışdır. Həmin dövrdə at təkəli nəqliyyat vasitəsi kimi deyil, həm də satış üçün bəslənirdi.⁸ Ona görə də atçılıq təsərrüfat forması kəsb etməklə, Azərbaycanın bütün bölgələrində geniş yayılmışdır. Təkəli 1843-cü ildən 1858-ci ilə qədər Azərbaycanın 6 qəzasında

(Bakı, Quba, Şamaxı, Nuxa, Şuşa və Lənkəran) atların sayı 82.972 başdan 140.867 başa çatmışdır.⁹ Bu hər şeydən əvvəl, atın mühüm nəqliyyat vasitəsinə çevrilməsi ilə əlaqədar idi. Məlum olduğu kimi, Zaqafqaziyada atı ətinə və südünə görə deyil, ən sərfəli nəqliyyat vasitəsi olmasına görə bəsləyirdilər.¹⁰

Azərbaycan əhalisi, əsasən, yerli at cinslərindən (Qarabağ, Dilboz, Şirvan, Quba və s.) istifadə etmişdir. Bunların arasında *arəb* atından törədiyi güman olunan Qarabağ atı xüsusi yer tutmuşdur.

Azərbaycanda keçmişdə atdan həm *minik*, həm də *yükdaşıma* məqsədilə istifadə olunurdu. Azərbaycanda erkən orta əsrlərdən şöhrət tapmış Qarabağ atları, əsasən, minik məqsədilə saxlanılırdı. Yüksək sürətə malik olmaqdan əlavə, həm də yüngül və dözümlü olan Qarabağ atları dağ-minik atları qrupuna daxil idi.

Azərbaycanda geniş şöhrət qazanmış yerli at cinslərindən biri də Qazax atları olmuşdur. Minik və yükdaşıma, qismən isə qoşqu qüvvəsi məqsədi ilə işlədilən Qazax atları həm də yüngül və dözümlü olması baxımından yüksək qiymətləndirilirdi. Qazax atları arasında «dilboz» və ya «haçadil» adlandırılan at cinsi xüsusilə fərqlənirdi.

Azərbaycanda yayılmış digər at cinsləri: *Şirvan* və *Quba* atları da minik-yük göstəricilərinə görə məşhur olmuşdur.

Minik atları bir sıra əlamətlərinə, xüsusilə yerişinə görə «yortma», «yorğa», «çapırtma» olmaqla seçilib fərqləndirilirdi.

Yerli at cinsləri habelə zahiri əlamətlərinə görə «qaşqa», «ala qaşqa», «səkil», «ağyal», «kəhər», «kürən», «kürən-qaşqa», «səmənd», «alaça», «bozat», «ağat», «qırat», «dürat» və s. adlarla tanınırdı.

Ağır yükləri daşımaq üçün «löhrən» adlanan qoşqu atları Azərbaycana XIX əsrdə köçürülmüş rus təriqətçiləri tərəfindən gətirilmişdir.¹¹

Keçmişdə heç də əhalinin bütün təbəqələri atdan nəqliyyat məqsədilə istifadə edə bilməmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl, atın, xüsusilə də cins atın çox baha olması və eləcə də «atpulu» adlanan vergi növü ilə bağlı olmuşdur.¹²

Azərbaycan əhalisinin keçmiş məişətində at sərfəli minik nəqliyyatı olmaqdan əlavə, *qoşqu* qüvvəsi kimi də istifadə olunmuşdur.

Bir neçə baş atı olan ailələr, adətən, çöl-təsərrüfat işlərini qurtarandan sonra əlavə qazanc əldə etmək məqsədilə yük daşımaqla məşğul olurdu. Atla yükdaşıma «çarvadarlıq» peşəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Etnoqrafik çöl materialları göstərir ki, çarvadarlıq peşəsi Azərbaycanın bütün qəzalarında geniş yayılmışdır. Adətən, hər bir çarvadarın 2-3 baş yük atı olurdu. El arasında yük atı çox vaxt «yabı» da adlanırdı.

Xam atın minik və yük üçün öyrədilməsi də etnoqrafik cəhətdən maraq doğurur. Bu məqsədlə əvvəlcə, «rəşmə» adlanan bir ucu ilgəkli kəmənd vasitəsi ilə xam at kəməndə salınıb tutulurdu. İlgəyin halqası xam atın boynuna keçdikdən sonra onu tədricən çəkirdilər. Kəmənd atın boğazını sıxdıqca dəliqanlı xam *ürgə* tədricən taqətdən düşüb sakitləşirdi. Xam atları, adətən, köməkli tutub ram edirdilər. Bu işlə daha çox gənclər məşğul olurdu.

Xam at tezliklə ram olmadıqda onu heydən salıb zəiflətmək üçün bir müddət qaranlıq tövlədə ac saxlayırdılar. Bir qədər sonra onu şumlanmış, yaxud sucar sahəyə salırdılar. Bu məqsədlə bir nəfər xam atın kəməndini dartır, digəri isə onun belinə minirdi. Bəzən də xam atın belinə ağır yüklə dolu xurcun qoyulurdu. Xam atı miniyə alışıdırmaq üçün əvvəlcə onun belinə *çul* salınıb, sonra *yəhər* qoyurdular. Bu qayda ilə atın öyrədilməsinə 3-4 gün, bəzən bir həftə vaxt tələb edirdi.¹³

Atı qoşquya öyrətmək üçün onun boynuna keçirilmiş kəndirə ağır daş, yaxud kötük bağlayıb sürütlədirdilər. Bəzən isə xam atın boynuna *gərdənbənd* keçirib, qoşquya alışmış digər atla birlikdə arabaya qoşurdular. Adətən, minik atı qoşquya da tez alışırırdı.

Xam atın minik və yük üçün öyrədilməsinə 3-4 yaşlarından başlanırdı. Xam at 4 yaşında artıq bədəcə möhkəmlənir və minik üçün yararlı sayılırdı. At sərtafları miniyə öyrədilmiş xam ata yüksək tələblər qoyurdular. Bu cəhət öz əksini atalar sözündə də tapmışdır: «Atı birində bəslə, ikisində gözlə, üçündə min, dördündə oldu at, olmadı sat».

Minik və ya yük atlarını *noxta* və *yüyən* (qaytarğan) vasitəsi ilə idarə edirdilər. Yüyən

qayışdan hazırlanır, noxta isə yun ipdən hörülürdü. Yüyənin *gəm və qaytarğanı* metaldan olub, sifariş dəmirçi tərəfindən hazırlanırdı.

Minik atına bir qayda olaraq, *yəhər*, *yük atına isə navar* vurulurdu. Adətən, minik üçün *yəhər* ləvazimatı dəst halında hazırlanırdı. Azərbaycanda tarixən *yəhər*in iki növü: *minik və yük yəhəri* mövcud olmuşdur. 2-3 qat keçədən hazırlanan *yük yəhəri* xalq arasında «navar», «palan-navar», yaxud «çul» adlanır. *Yük heyvanının belinə navar qoyandan sonra onun üstündən «keyvənd» adlanan çul salınır üstü tapqır və ya örkən ilə çəkilib bərkidilirdi. Qərbi Azərbaycanda navarın təkmilləşmiş forması «qom» adlanırdı. Navar kimi, qomun da içərisinə saman və ya küləş doldurulurdu.*

Yük yəhərlərini «palanduz» adlanan peşəkar ustalar hazırlayırdı.

Bundan fərqli olaraq, minik yəhərləri mürəkkəb quruluşa malik olub, ağac *qaltaq*, keçə *təkaltı*, *üzəngi qayıışı*, *tapqır*, *tərlik*, *sinəbənd* və *quşqun* kimi müxtəlif hissələrdən ibarət hazırlanırdı. Azərbaycanda vaxtı ilə «müsəlman yəhəri» («ərəb yəhəri», «Ərdəbil yəhəri») adlanan yerli yəhərlərlə yanaşı, «çərkəz» rus (kazak), ingilis tipli minik yəhərləri də geniş yayılmışdır.

Yerli (müsəlman) yəhərlər nisbətən mürəkkəb quruluşa malik olduğundan onun hazırlanmasına xeyli material və çox vaxt tələb olunurdu. Bununla belə, yerli yəhər növü uzun müddət dəbdən düşməmişdir. Şuşada hazırlanan «Şahsevən yəhəri» rus və ingilis yəhərlərindən üstün hesab edilir və yüksək qiymətləndirilir.

Etnoqrafik çöl materialları keçmişdə qadınlar üçün də xüsusi yəhər növü hazırlandığını göstərir. Qadın yəhərlərinin fərqləndirici xüsusiyyəti onların qaltağının arxa hissəsinin enli, qabaq hissəsinin isə dar düzəldilməsindən ibarət idi.

Yəhər dəstini «sərrac» adlanan peşəkar ustalar hazırlayırdılar. XIX əsrdə Azərbaycan şəhərlərində xeyli sərrac dükanı fəaliyyət göstərirdi. 1859-cu ildə təkcə Şamaxı şəhərində 36 nəfər sərrac çalışırdı.¹⁴ Yəhərə olan tələbatla bağlı olaraq sərraclıq sənəti təkcə şəhərlərdə deyil hətta kənd yerlərində də inkişaf etmişdir.

Minik atını yəhərləmək üçün əvvəlcə onun belinə *tərlik*, onun üstündən *təkaltı*, onun üstünə *qaltaq*, qaltağın üstünə isə «yastıq» adlanan yəhər döşəkcəsi qoyulurdu. Yəhər, adətən, atın belinə *tapqır*, *sinəbənd* və *quşqun* vasitəsilə bərkidilirdi. Ata minmək üçün yəhərin qaltağına ucu üzəngili qoşa qayışlar bərkidilirdi.

Minik və yük atlarının ayaq dırnaqlarını zədələnməkdən qorumaq üçün onların altına metal *nal* vurulurdu. Nallanmış atlar daşlı, kəsəkli yollarda yükə daha dözümlü olurdular.

Vaxtilə Azərbaycanda *girdə* və *aypara* şəkilli (dımıqlı) nallardan istifadə olunmuşdur. Qoşqu atları üçün aypara şəkilli (dımıqlı) nallar daha əlverişli olduğundan nallın bu növü nisbətən geniş yayılmışdır.

Atı, adətən, «nəlbənd» adlanan peşəkar ustalar nallayırdılar. XIX əsrin ortalarında Azərbaycanın iri yaşayış məntəqələrinin hər birində nəlbəndxana var idi.¹⁵

Nəlbənd çox vaxt həm nal düzəldir, həm də yük və minik heyvanlarını nallayırdı. Ona görə də, nəlbəndxanada müxtəlif əmək alətləri: zindan, kəlbətin, dəmir kəsən qayçı, isgənə, yiyə, yonacaq (sintaraş), çəkiç və s. olurdu.

At «dizləmə» və «çarmıx» vasitəsi ilə olmaqla, iki üsulla nallanırdı. Dəlisov və ürkək atlar bədnal olduğundan, adətən, çarmıx vasitəsilə nallanırdı.¹⁶

Azərbaycanda qədim zamanlardan minik-yük məqsədi ilə istifadə olunan ev heyvanlarından biri də *qatır* olmuşdur. Ondan, əsasən, yükdaşıma, qismən isə minik vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

Hər cür çətin şəraitə dözümlü olmasına görə, qatır Azərbaycanın bir sıra bölgələrində yük atından üstün tutulmuşdur. Sabiq Yelizavetpol quberniyasında yük daşınmaq üçün xeyli qatır bəsləniliirdi.¹⁷ 200 kq-a qədər yük götürə bilən qatır gündə 20-25 km yol qət edirdi.¹⁸ Bu səbəbdən də Azərbaycanın dağ yollarında qatır əvəzəndirməz yük heyvanı hesab edilirdi.

Azərbaycan əhalisinin təsərrüfat məişətində yük daşımaq məqsədi ilə işlədilən ev heyvanlarından biri də *ulaq* olmuşdur. O ən çox ev təsərrüfatında (odun, un, duz, su və s. yüklərin daşınmasında) işlədilirdi. Elat təsərrüfatında, xüsusilə köç yollarında yük daşımaq üçün ulaq ən sərfəli nəqliyyat vasitəsi sayılırdı. Atı olmayan ailələr ulaq saxlamaq məcburiyyətində

qalırdı.

Keçmişdə hətta ticarət yollarının üstündə yerləşən, yaxud ticarət mərkəzlərinə yaxın kəndlərdə ulaq vasitəsilə çarvadarlıqla məşğul olanlar da var idi.¹⁹

Ulaq köçəbə təsərrüfatı üçün də sərfəli yük heyvanı idi. Sakit və rahat heyvan olması, az yem tələb etməsi, qoyun sürüsü ilə ayaqlaşması onu çobanlar üçün əlverişli nəqliyyat vasitəsinə çevirmişdir. Çobanlar özlərinə gərək olan lazımı yükləri ulağa yükləyəndən sonra onu onları sürüyə qatır və birgə hərəkət edirdilər.

Uzunqulağı yükləmək üçün onun belinə *palan*, yaxud *palan-navar* vurulurdu. Yükün növündən asılı olaraq, *xurcun*, *kisə*, *tuluq* və s. vasitələrdən istifadə olunurdu.

İş heyvanının belini əzib yağır etməmək üçün, adətən, ağır yüklər ağac *qaltaq* vasitəsilə daşıyırdı. Abşeronda qaltaq «xərək»,²⁰ Şirvanda isə «qaş» adlanırdı. Talışlar arasında o, «xərçü» və ya «tayçü» adı ilə tanınırdı.

Qədim zamanlardan yükdaşıma məqsədi ilə istifadə olunan yük heyvanlarından biri də *dəvə* olmuşdur. Aclığa və susuzluğa dözümlü olmaqdan əlavə, çox yük götürə bilməsi səbəbindən dəvə başlıca yükdaşıma vasitəsinə çevrilmişdi. Elə bu səbəbdən də Azərbaycanın bir sıra bölgələrində dəvəçilik maldarlıq təsərrüfatının ən gəlirli, sərfəli sahələrindən biri sayılırdı. Təkrarlı nəqliyyat vasitələrindən istifadə oluna bilməyən yerlərdə yük dövriyyəsi, əsasən, dəvə karvanları vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Ona görə də Azərbaycanın bir sıra bölgələrində dəvəçilik ayrıca təsərrüfat forması kəsb etmişdir.²¹ İsti iqlim şəraitinə alışmış dözümlü heyvan olması səbəbindən dəvə, Azərbaycanın aran rayonlarında daha çox yayılmışdır.

Keçmişdə Azərbaycanda dəvə ən çox Bakı, Quba, Şamaxı, Nuxa, Şuşa, Lənkəran, Ağdam və Salyan qəzalarında saxlanılırdı. 1858-ci ildə bu qəzalarda dəvələrin sayı 11542 başa çatmışdır.²²

Dəvəçiliklə, əsasən, Mil-Qarabağ, Muğan və Şirvan düzənliklərində yaşayan maldar elatlar, qismən də Abşeron əhalisi məşğul olmuşdur. Dəvə ilə başlıca olaraq uzaq məsafəyə neft, duz, pambıq, yun və s. yüklər daşıyırdılar. Bundan əlavə, keçmişdə köçəbə məişəti keçirən, qışlaq və yaylaqlar arasında müntəzəm hərəkət edən elat əhalisi arasında dəvə ən sərfəli yükdaşıma vasitəsinə çevrilmişdi.

XIX əsrin ortalarından etibarən Bakı neftinin qəzalara daşınması Abşeronda dəvəçiliyin sürətlə artmasına təkan vermişdir. XIX əsrin 80-ci illərində Abşeron kəndləri arasında Corat (300 baş) və Qobu (200 baş) ən çox dəvə saxlanılan kəndlər idi. Maştağa və Saray kəndlərinin hərəsində neft daşımaq üçün 100 baş, Novxanı, Qala, Sabunçu, Fatmayı, Nardaran, Biləcər, Güzdək, Əmircan və Zabrat kəndlərinin hərəsində isə onlarla dəvə saxlanılırdı.²³ Lakin XIX əsrin axırlarında Zaqafqaziya dəmir yolu və neft kəmərinin çəkilməsi ilə əlaqədar olaraq, bu kəndlərdə dəvəçiliyin inkişafı zəifləmişdir.²⁴

Azərbaycanda həm bir, həm də ikihörgüclü²⁵ dəvə növü saxlanmışdır. İkihörgüclü dəvənin erkəyinə «buğur», dişisinə «haça maya» deyilirdi. Birhörgüclü dəvənin erkəyi «lök», dişisi «arvana», hər iki növün cütləşməsi nəticəsində yaranmış erkək dəvə «nər», dişisi dəvə isə «pəsərək» adlanırdı.²⁶ Həm də çarpaz cütləşmə nəticəsində həmişə bir hörgüclü dəvə törəmişdir.²⁷ Buğur və lök dəvə 130-170 kq-a qədər yük götürə bilirdi. Maya dəvənin yükü 65-100 kq-dan artıq olmurdu.²⁸ Nər güclü olduğu üçün başqa dəvələrə nisbətən daha çox yük götürür və yüksək qiymətləndirilirdi.

Dəvə üç yaşından başlayaraq yükə öyrədilirdi. Bunun üçün onu «qaraçı» adlanan kəndir vasitəsilə əvvəlcədən öyrədilmiş başqa dəvənin navarına bağlayırdılar. Dəvəni minməyə və yükləməyə tədricən alışdırırdılar. Öyrətmə müddətində ona ancaq quru yem verilirdi. Təzə öyrədilmiş dəvəni 50-60 gün fasiləsiz işlədirdilər ki o, xamlamasın. Sonra *navar* və ya *arqana* öyrənmiş dəvəni karvana alışdırmaq üçün onun belinə yük vurub başını ovsar vasitəsilə özündən qabaqkı dəvəyə, arqanından isə arxadakı dəvəyə bağlayırdılar. Karvana alışmış dəvəyə 80-100 kq yük vurub uzaq səfərə çıxırdılar. Hər 5-6 aydan bir dəvənin yükünü bir qədər artırırırdılar. Beş-altı yaşlarında dəvəni normal qaydada yükləyirdilər.

Abşeron kəndlərində dəvəni qışda kəndin kənarında, daşdan tikilmiş «**dəvəlik**» adlanan xüsusi tövlələrdə saxlayırdılar.²⁹ Dəvə tövlələrinin qapısı hündür olduğundan yüklü dəvə ora sərbəst girə bilirdi. Yayda dəvə talvar altında saxlanılırdı.

Qoşa hörgüclü dəvəni yükləmək üçün onun belinə *navar*; və *arqan*, tək hörgüclü dəvənin belinə isə *cihaz* qoyurdular. Dəvə navarı uzunluğu təxminən 1-1,2 m-ə çatan bir cüt ağac milə dolanmış keçədən və onları birləşdirən paldımaşırmanın ibarət düzəldilirdi.³⁰

Dəvə güvəninin sayından asılı olaraq, navarın qolları iki, yaxud üç yerdən paldımaşırma vasitəsilə bir-birinə bağlanırdı. Navar dəvənin hörgücləri arasında kip dayanandan sonra onun üstü örkən ilə bağlanıb bərkidilirdi.³¹

Dəvə ilə yük daşımaq üçün yükün səciyyəsinə asılı olaraq, iri ölçülü «dəvə çuvalı»ndan, mafraş, sandıq, səbət və tuluqlardan istifadə edilirdi. Ərzaq məhsulları (taxıl, un, dən, qənd və s.) çuvala doldurulub dəvəyə yüklənirdi. Silah, sursat, saxsı və mis qablar sandıq və səbətlərə doldurulub dəvəyə yüklənirdi. Maye məhsulları (neft, su) tuluq vasitəsilə daşınırdı. Vaxtı ilə Bakı nefti tuluqlara doldurularaq, ölkə daxili mahallara və uzaq şəhərlərə dəvələrlə daşınırdı.

Dəvəni yükləmək üçün hazır yük tayları bir-birindən təxminən 1,5-2 m aralı yan-yan qoyulduqdan sonra dəvənin noxtasından tutub tayların arasına çəkirdilər. Kiçik çubuqla dəvənin dizlərinə vurub «xıxladı» və onu tayların arasında yerə yatırdıqdan sonra yük taylarını dəvəyə yaxın çəkirdilər. Daha sonra ucu ilgəgəklili örkən və çilik vasitəsi ilə tayları bir-birinə çatıb dəvəni qaldırırdılar.³²

Dəvənin başlıca yükdaşıma vasitəsinə çevrilməsində Azərbaycanın təsərrüfat həyatında əmtəə istehsalının üstün yer tutması faktı mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanda istehsal olunan ipək, kətan, pambıq, taxıl, neft, duz, barama və s. məhsullar istər daxili, istərsə də xarici bazarlara əsrlər boyu dəvə *karvanları* ilə daşınmışdır.

Gədəbəy mis mədəni işə düşəndən sonra hər il buradan Rusiyaya göndərilən 40.000 puda qədər mis Bakıyadək dəvələrlə daşınırdı.³³

İsti yay aylarında dəvə karvanı ilə, əsasən, sərin vaxtlar, çox vaxt isə gecə yarısından sonra hərəkət edirdilər. Gecələr yol getmək və yük daşımaq üçün dəvə karvanı ən münasib nəqliyyat növü sayılırdı.

Ağır heyvan olmasına baxmayaraq, iri addımlara malik olan dəvə uzun müddət fasiləsiz yol gedə bilirdi. Sürəti saatda 4-4,5 km-ə çatan yüklü dəvə bir gündə fasiləsiz 30-35 km, fasilə ilə isə 50 km-ə qədər yol qət edirdi.³⁴

Səfər zamanı dəvənin yemi arpa unundan düzəldilən *nuğa* və yol boyu bitmiş tikanlı bitkilərdən ibarət olurdu. Digər ev heyvanlarının xoşlayıb yemədiyi dəvətikanı bitkisini dəvə daha iştahla yeyirdi.³⁵ Bu mənada dəvə yemi onun sahibi üçün çətinlik yaratmırdı.

Bir qayda olaraq, dəvə karvanı bir neçə *qatara* bölünürdü. Bu səbəbdən də karvanı bir neçə nəfər idarə edirdi. Bunlardan biri «sarvan» adlanan karvan başçısından, qalanları isə onun köməkçilərindən ibarət olurdu.

Cərgə ilə dalbadal düzölmüş qatarlarda dəvələrin hər birinin *ovsarı* özündən qabaqkı dəvənin navarına bağlanılırdı. Qabaqdakı nə dəvənin ovsarının ucu isə karvanın önündə atlı, yaxud piyada gedən karvan başçısının əlində olurdu. Karvanın sonunda gedən dəvənin boynundan, adətən, *zinqirov* asılırdı. Zinqirov vasitəsi ilə karvanın ön və arxa qatarları arasında, bir növ, əlaqə yaradılırdı. Hərəkət vaxtı zinqirov səsi kəsilərdisə, karvan başçısı dayanıb arxaya baxır və gözləyirdi ki, onun köməkçiləri qatarların əlaqəsini bərpa etsinlər.³⁶

Dəvəçiliklə məşğul olan Abşeron kəndliləri neft və duzu Azərbaycanın digər bölgələrinə çatdırmaqdan əlavə, həm də buradan əkinçilik və maldarlıq məhsullarını daşıyıb qonşu əyalətlərə satırdılar.³⁷ Çoxlu dəvəsi olan kəndlilər bir qayda olaraq, *çarvadarlıq* peşəsi ilə güzəran keçirirdilər. Abşeronda neft və duzun bolluğu, habelə o vaxt hələ neft kəmərlərinin mövcud olmaması səbəbindən burada çarvadarlıq ən gəlirli peşə sahəsinə çevrilmişdi.

Keçmişdə dəvə ilə yük daşıma işində Bakı kəndliləri ilə yanaşı, Şamaxı və Nuxa qəzasının bir sıra kəndliləri də xüsusilə fərqlənirdi. Onlar Azərbaycanın müxtəlif şəhərləri arasında dəvə ilə yük daşıyırdılar. Hər il Lahic sənətkarları üçün Gədəbəydən, Zəngəzur və digər mədənlərdən alınan min pudlarla mis Lahicə dəvə ilə gətirilir, onların hazırladığı mis qablar dəvə karvanları ilə müxtəlif yerlərə daşınırdı.³⁸

XIX əsrdə Azərbaycanda 50-60 nəfərə yaxın çarvadarı olan bir sıra kəndlilər var idi. Onların hər biri 10-12, bəzən isə 25 başa yaxın dəvə saxlayırdı.³⁹ XIX əsrin 80-ci illərində təkcə Şamaxı qəzasında 4282 baş dəvə var idi.⁴⁰ İnformatorların verdiyi məlumatlara görə, Abşeronun Əmircan

və Güzdək kəndlərində 20-30 dəvəsi olan karvan sahibləri var idi. Həm də onlar təkcə ölkə daxilində deyil, Tiflis, İrəvan, habelə Şərq ölkələrinə (İran, Türkiyə, Əfqanıstana) mal aparıb gətirirdilər.⁴¹

Etnoqrafik materiallardan görüldüyü kimi, keçmişdə yük daşıma əməliyyatında iribuynuzlu heyvanlar, xüsusilə *kəl* və *öküz* mühüm yer tutmuşdur. Bu hal xüsusilə köçəbə maldarlar arasında daha geniş yayılmışdır. Məlum olduğu kimi, maldar elatlar yaylağa köçən zaman yolun müəyyən məsafəsini araba ilə qət edir, təkrarlı nəqliyyatın hərəkəti mümkün olmayan dağ yollarında isə barxana və ərzaq məhsullarını yük heyvanları vasitəsilə daşıyırdılar. Bu fakt ədəbiyyat materiallarında daöz əksini tapmışdır.⁴²

Azərbaycanın dağlıq bölgələrində yükdaşımada xüsusilə öküz çox mühüm yer tutmuşdur. Quba qəzasının Şahdağ qrupu xalqları (xınalıqlılar, qırızlılar, buduqlular) arasında öküz əsas yükdaşıma vasitəsi sayılırdı.⁴³

İribuynuzlu heyvanları qoşqu və yükə alışdırmaq məqsədi ilə onları hələ 1-2 yaşında olarkən «buruqçu»ya burdurur,yaxud axtaladırdılar. 3-4 yaşlarından heyvanı yükə öyrətmək üçün onun başına sicim və ya çatı ilə «buruntaq» vurulur, belinə ağır yük qoyulurdu. Yüklənmiş heyvan bir neçə saat yedəkdə gəzdirildikdən sonra ram edilirdi.

Öküz və kəli yükləmək üçün onun belinə keçə və ya köhnə palazdan hazırlanmış qoyulurdu. Alıq ucu doğanaqlı örkən vasitəsilə heyvanın belinə bağlanıb bərkidilirdi.⁴⁴

Qoşqu nəqliyyatı. Tipoloji cəhətdən Azərbaycanın ənənəvi qoşqu nəqliyyatı *təkərsiz (sürütmə)* və *təkərli* olmaqla iki növə ayrılır.

Sürütmə nəqliyyatı. Yuxarıda göstəriləyi kimi, təbii şəraitinə görə, Azərbaycanın relyefi dağlıq, dağətəyi və düzənlik ərazilərdən ibarətdir. Bunların hər birinin özünə məxsus mədəni-təsərrüfat tipləri formalaşmışdır. Belə şərait isə burada ənənəvi qoşqu nəqliyyatı vasitələrinin müxtəlif tipoloji növlərinin yaranmasını zəruri etmişdir.

Təbii-coğrafi şəraitdən asılı olaraq Azərbaycanın dağ kəndlərində bəsit yükdaşıma vasitəsi olan sürütmə önəmli yer tutmuşdur.

Dağlıq rayonlarının kəndli təsərrüfatlarında odun, küləş, ot və digər yükləri daşımaq üçün sürütmə üsulundan geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində sürütmə nəqliyyatının «şəl», «cəpə» «havza», «kirşə» («kəriskə») olmaqla, müxtəlif tipoloji növləri qeydə alınmışdır. Bundan əlavə, bir sıra yüklər (kərən, mil, tir, saldaş və s.) bilavasitə özləri sürüdülmə üsülü ilə daşınmışdır. Bunun üçün yükün yerə yatımlı alt hissəsini arıtlayıb hamar hala salandan sonra baş tərəfinə zəncir bağlayır və ucunu boyunduruğa qoşurdular.

Sürütmə üsulunun geniş yayılmış növlərindən biri də xırman vəli olmuşdur. Öküz və ya ata qoşulmuş vəli xırmana sərilmiş taxıl dərzinin üzəri ilə sürütməklə onu döyüb hasilə gətirirdilər.

Şəl düzəltmək üçün bitili ağacın qol-budağını balta ilə bir qədər arıtlayandan sonra onları baş-baş çatıb bağlayır və üzərinə «yük» yığırdılar. Zəncir və ya kəndir vasitəsi ilə şəlin başını boyunduruğa bağlamaqla, onun üzərindəki yükü daşıyıb lazımi yerə çatdırırdılar. Sürütməni, görünür, ilk vaxtlar insanlar özləri çəkmişlər. Sonralar bu məqsədlə qoşqu heyvanlarından (öküz, kəl) istifadə etmişlər.

Öküz və ya kəl qoşquya təcridən alışdırılırdı. Yeni öyrədilmiş öküz və kəli boyunduruğa qoşarkən çox vaxt onları buynuzlarından bir-birinə çatırdılar ki, hərəsi bir yana, çəp halda dartmasın. Bir çox hallarda isə onları, əvvəlcədən öyrədilmiş qoşqu heyvanlarının bir tayı ilə boyunduruqlayıb, araba və yaxud xırman vəlinə qoşurdular. Öküzə nisbətən kəl sakit və güclü ev heyvanı olduğu üçün qoşqu qüvvəsi kimi, daha yüksək qiymətləndirilirdi. Bununla belə, əhali arasında öküz daha sərfəli qoşqu heyvanı sayılırdı. Çünki öküzdən fərqli olaraq, kəl həddindən artıq yem və qulluq tələb etməklə yanaşı, həm də soyuğa o qədər də dözümlü heyvan deyildi.

Vəl. Sürütmənin ən təkamil və geniş yayılmış növlərindən biri kimi vəl, əsasən, ağacdən, qismən də daşdan düzəldilirdi. Ağac vələ, adətən, bir boyun öküz və ya kəl, bəzən isə at qoşulurdu. Öküz və ya kəl bir qayda olaraq, vəlin «almacıq» adlanan çıxıntısına *boyunduruq*, at isə *gərdənbənd* vasitəsi ilə qoşulurdu. Həm də xırman atını ortada dayanıb uzun *cilov* vasitəsilə, öküz və kəli isə vəlin üstünə minməklə idarə edirdilər.

Qoşqu heyvanların hər ayağına aypara formasında bir cüt nal vurulurdu. Nallama əməliyyatı qoşa ayaqlı haça *çarmix* vasitəsilə icra olunurdu. Bunun üçün öküz və ya kəlin

ayaqlarını bağlayandan sonra onu yanı üstə yığıb ayaqlarını çarmixin oxuna bağlayırdılar. Bundan fərqli olaraq, «at çarmixı» 4 ədəd dik basdırılmış dirəklərin arasında qurulurdu. Bundan əlavə, öyrədilmiş at «dizləmə» üsulu ilə də nallanırdı.

Çəpə. Sürütmənin bəsit növlərindən biri olan «çəpə» son vaxtlara qədər Lənkəran bölgəsində işlədilməkdə idi. Çəpə, xüsusilə, suçaq sahələrdəki çəltik zəmilərində ən sərfəli və yüngül yükdaşıma vasitəsi sayılırdı. Sürütmənin bu nisbətən təkmil növü başı yuxarıya doğru əyilib çənbərlənmiş bir cüt ağac qol üzərində qurulurdu. Paralel uzadılmış çəpə qollarının üstü bir cüt törpü vasitəsi ilə bir-birinə birləşdirilib bərkidildəndən sonra qollara paralel olmaqla, onlara iki ədəd döşəmə taxtası bənd edilirdi. Daha sonra qol və döşəmələrin üzərinə əvvəlcədən hörülüb hazırlanmış çubuq çəpərə bərkidilirdi. Çəpənin üzərinə yük yığıandan sonra onu qoşqu heyvanına qoşur və sürütləyib lazımı yerə çatdırırdılar.

Kirşə. Sürütmə nəqliyyatının ən təkmilləşmiş və iri tutumlu növü sayılan kirşənin banı iki ədəd əyri başlı ağac qol üzərində quraşdırılırdı. Yaxşı sürüşmək üçün kirşə qollarının qabaq başı yonulub yuxarıya doğru bir qədər maili hala salınırdı. Kirşə tayları paralel vəziyyətdə, 1,5-2 m qədər aralı qoyulandan sonra «törpü» adlanan ağac döşəmələr vasitəsilə bir-birinə birləşdirilirdi. Bunun üçün kirşə qollarının yan tərəfində törpü deşikləri açılırdı. Qoşa qolların hər birinin üzərində, həmçinin, dik vəziyyətdə 4-5 ədəd deşik açıb onlara ağac *cağ* bərkitməklə kirşənin banı hazırlanırdı. Kirşə, adətən, haça *əskeş* (yedək) və yaxud *zəncir* vasitəsilə boyunduruğa bağlanırdı.

Şimal ölkələri üçün səciyyəvi olan maral, it və s. kimi heyvanlar vasitəsilə hərəkət etdirilən yüngül xizəkdən fərqli olaraq, Azərbaycanda kirşəyə bir cüt kəl və ya öküz qoşulurdu. Keçmişdə kirşə ən çox ölkənin dağ rayonlarında geniş yayılmışdır. Dağlıq ərazilərdə kirşədən nəinki qışda, hətta yay vaxtı da müəyyən yükləri daşımaq üçün istifadə olunmuşdur.⁴⁵ Şamaxı, Quba, Qusar, İsmayılı və bir sıra dağ rayonlarında XX əsrin 60-cı illərinə qədər odun, dərz, küləş, ot və s. kimi yükləri daşımaq üçün kirşə ən əlverişli nəqliyyat vasitəsi olaraq qalırdı.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində kirşə müxtəlif adlarla tanınmışdır. Muğan və Lənkəranda o, «havza», Şirvan düzündə (Kürdəmir və Ağsuda) «kəriskə», Dağlıq Şirvanda (Şamaxı, Quba, Qusar və İsmayılı rayonlarında) isə «kirşə» adlanırdı.

Yükün səciyyəsinə əsaslı olaraq, kirşə bəzən «təzək», «odun», «dərz kirşəsi» və s. olmaqla müxtəlif adlarla da tanınırdı.

Ənənəvi təkərsiz nəqliyyat növlərinə yekun vurarkən daş mədənlərində sal daşın *gırdın* və *ling* vasitəsi ilə, itələmə üsulu ilə nəqliyyat ayağına daşınması faktını da qeyd etmək lazımdır. Qədim Misir ehramlarının azman daşlarının daşınmasında tətbiq olunduğu kimi, Azərbaycanın daş ustaları da tava, sənduqə, başdaşı, dəyirman daşını kəsib, yatağından qoparandan sonra onu yatağından düşürüb nəqliyyat ayağına çatdırmaq üçün *ling* vasitəsilə arxadan itələmə üsulundan istifadə etmişlər. Bu məqsədlə onlar qopardıqları daş qaiməsinin altına bir cüt ağac *gırdın* atıb arxadan *linglə* onu itələyirdilər. *Gırdınlar* diyirləndikcə daş irəli hərəkət edirdi. Dəyirman daşı da işlənmək üçün bu cür itələmə üsulu ilə, lakin *gırdə* başlı *mayallaq* vasitəsi ilə hərəkət etdirilirdi. Çox güman ki, oxlu təkər mənşə etibarilə *mayallaqdan* törəmişdir.

Təkərli nəqliyyat vasitələri. Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti və onun əhalisinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq, burada tarixən təkərli nəqliyyat vasitələrinin müxtəlif tipoloji növləri (tayçarx *əl arabası*, iki və dörd təkərli *qoşqu arabaları*) təşəkkül tapmışdır.

«Tayçarx» adlanan taytəkər *əl arabaları* ev təsərrüfatında xırda-para yükləri (peyin, daş, qum və s.) daşımaq məqsədi ilə işlənmişdir. Tayçarx *əl arabası*, bir qayda olaraq, insanın fiziki qüvvəsi ilə hərəkət etdirilirdi. Bu tip *əl arabası* vasitəsilə yükdaşıma keçmişdə dəmir yolu vağzallarında və limanlarda xüsusilə geniş yayılmışdı.

İkitəkərli araba XIX əsrdə Azərbaycanda təkərli nəqliyyatın ən geniş yayılmış tipik növünə çevrilmişdir. Arabanın təkamül yolu ölkənin sosial-iqtisadi və texniki həyatında baş vermiş dəyişikliklərlə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. İkitəkərli arabanın ən bəsit nümunəsinə Qobustanın qaya rəsmlərində rast gəlinir.

Araba istehsalı həm də ölkədə ağacişləmə sənəti ilə bağlı bir sıra peşə sahələrinin yaranmasını labüd etmişdir. Araba banı bağlayan və «bançı» adlanan ustaların əməli fəaliyyəti

dülgərlik sənəti ilə bağlı olub xüsusi peşə sahəsi təşkil edirdi. Bu sayaq ixtisaslaşma təkər istehsalında da baş vermişdi. Araba bağlayan ban ustası çox vaxt təkər hazırlamırdı. Xüsusi peşə hazırlığı və spesifik əmək alətləri tələb edən təkər istehsalı ilə bilavasitə *təkərçi* məşğul olurdu. Elə bu səbəbdən də keçmişdə təkərə tələbatın çox olması üzündən *təkərçilik* ayrıca sənət sahəsinə çevrilmişdir. Sinkretik səciyyə daşıyan təkərçilik peşəsi digər bir sıra sənət sahələri (*dülgərlik, xarrathıq və dəmirçilik*) ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Belə ki, təkərin *dəndə* və *qəsəkləri* dülgərlik alətləri ilə yonulub hazırlanır, onun *topu* xarrat çarxında yonulur, metal hissələri (*qurşaq, dulğu, çüyütkə, işgil* və s.) dəmirçi tərəfindən zindan üzərində döyülüb hazırlanırdı.

Azərbaycanda arabanın tarixən *ikitetəkərli* və *dördtəkərli* olmaqla, iki tipoloji növünün yaranmasını labüd etmişdir. İkitəkərli araba daha qədim tarixə malik olub uzun bir təkamül yolu keçməklə, həm də dördtəkərli arabaların yaranmasına təkan vermişdir.

Azərbaycan ərazisinin dağlı-dərəli relyef quruluşundan asılı olaraq, burada ikitəkərli araba daha geniş yayılmışdır.

Qoşqu üsulundan asılı olaraq, ikitəkərli arabaların *haça qollu* və *əskeşli* olmaqla, iki başlıca tipi təşəkkül tapmışdır. Haçaqollu araba qoşqu üsuluna görə «boyunduruqlu» araba da adlanmışdır.

Üçbucaqlı formaya malik olan boyunduruqlu arabaya bir qayda olaraq, öküz və ya kəl qoşulduğundan o, həmin adla «öküz», yaxud «kəl arabası» da adlanırdı.

Arabanın təkərləri qoşqu heyvanını «vurmamaq» üçün kəl arabasının banı öküz arabasına nisbətən bir qədər böyük düzəldilirdi. Buna müvafiq olaraq, kəl arabasının banı daha tutumlu olub xeyli çox yük götürürdü.

Qolları düzbucaqlı əmələ gətirən *əskeşli* arabaya tək at, qatır, ulaq qoşulduğundan el arasında o, həmin adlarla da tanınırdı. Qoşqu qüvvəsindən asılı olaraq *əskeşli* arabanın və ölçüsü dəyişirdi.

Üçbucaqlı quruluşa malik olan boyunduruqlu arabadan fərqli olaraq, paralel qollar üzərində quraşdırılmış *əskeşli* arabaların *banı* düzbucaqlı forma kəsb edirdi. Həm də tək at qoşulmuş *əskeşli* arabaların banı tutum etibarı ilə boyunduruqlu arabaların banından xeyli kiçik olurdu.

Boyunduruqlu arabalar ən çox Azərbaycanın qərb və şimal-qərb bölgələrində geniş yayılmışdır. Bu tip böyük arabalar, iri tutumlu bana malik olmaları səbəbindən xalq arasında bəzən «qara araba» adlanırdı. Bu cür ağır arabalar etnoqrafik ədəbiyyata «Qafqaz arabası» adı ilə daxil olmuşdur.⁴⁶ Belə arabaların təkərləri nisbətən kiçik olub arabanın «aya»sında sabit dayanan *ox* ətrafında fırlanırdı. Adətən, bu tip arabaların banı üçbucaq şəklində baş-başa çatılmış iki ədəd yoğun və uzun (6-7 m) *qol* üzərində qurulurdu. Araba qollarının başı ya biri digərinin üzərinə mindirilir, ya da bir-birinə yanaşdırılaraq ağac mıxçalar vasitəsi ilə «tikilib» bərkidilirdi.

Birinci halda boyunduruq araba qollarının alt-üst dayanan əyri başlarının arasına keçirilib «işgil» vasitəsi ilə bir-birinə birləşdirilirdi. Sonra araba qollarının başı boyunduruğun arxa tərəfində «kağan» adlanan köşə hörmə və ya zəncir vasitəsi ilə bir-birinə bağlanırdı. İkinci halda, yəni araba qollarının başı «yanlama» üsulu ilə birləşdirildikdə o, bilavasitə boyunduruğun altına bağlanırdı. Bu halda araba qollarının başı tənək eşməsi və ya zəncirlə boyunduruğun tən ortasındakı «modux» adlanan qoşa mıxçalar vasitəsilə bağlanır və ondan asılı qalırdı.

Boyunduruqlu arabaların banı qayçısayacağı dayanan qollar üzərində qurulurdu. Bunun üçün qolların hər birinin üzərində 5 və ya 7 ədəd «cağ» (barmaq, daraq, laşar) deşiyi, yan tərəflərində isə «törpü» deşikləri açılırdı. Araba qollarını maffraqlaşdırmamaq üçün törpü deşiklərinin hər biri qoşa cağ deşiyinin arasında açılırdı. Törpülərin köməyi ilə araba qolları bir-birinə birləşdirilməkdən əlavə, həm də banın döşəməsi əmələ gətirilirdi.

Araba banının yanları qolların üçdə iki hissəsi üzərinə düzölmüş cağların köməyi ilə əmələ gətirilirdi. Dik vəziyyətdə qola keçirilmiş cağların sabit qalması üçün onların yarısından yuxarı hissəsi, həmçinin, «tar» adlanan üst qoldan keçirilirdi. Beləliklə, üst qollara keçirilmiş 5 və ya 7 cüt cağ arabanın banını əmələ gətirir və yükün tökülməsinə imkan vermirdi.

Araba banının döşəməsi qollara keçirilmiş törpülərin üzərinə elastik çubuqlardan hörülmüş çəpərə, yaxud əldəyonma taxtalar vurmaqla düzəldilirdi.

Araba oxu qolların altında sabit qalmaq üçün oxun qollara «çəkəkək» adlanan əyri uclu mıxçalar vurulurdu. Qolların ox üzərinə düşən hissəsi Azərbaycanın qərb bölgəsində «aya» adlanırdı. Ölkənin digər bölgələrində araba oxu qolların altına «zor ağacı» vasitəsilə birləşdirilirdi.

Boyunduruqlu arabaların ikinci tipoloji qrupunu nisbətən böyük ölçülü təkərlərə malik olan *burazlı* arabalar təşkil edirdi. Hündür bana malik olan burazlı arabalar, əsasən, Abşeron, Şamaxı, Quba, Qusar, Oğuz, Qəbələ, Şəki və Lənkəran rayonlarında geniş yayılmışdır. Belə arabalar, adətən, yayıldığı məkanın adı ilə «Şamaxı arabası», «Quba arabası», «Bakı arabası», «Salyan arabası» və s. tanınırdı.

Xalq arasında «cığ-cığ» adlanan bu qrup arabaların böyük ölçülü təkəri, bir qayda olaraq, oxa birlikdə fırlanırdı. Bu qrup arabaların təkərləri burazlanıb, oxa kip otuzdurulurdu. Bunun üçün təkərləri nisbətən sivri oxun uclarına keçirəndən sonra kəndir və ya zəncir vasitəsi ilə onları səkkizvari formada bir-birinə bağlayırdılar. Sonra iki nəfər, hərəsi bir təkəri əks istiqamətə fırlatmaqla, zəncir dolağını dartıb daraldır və beləliklə, təkərləri oxa kip otuzdururdu. Elə bu səbəbdən də, ikitəkərli arabaların bu tipi çox vaxt «burazlı araba» adlanırdı.

Üçbucaqlı arabalar qoşqu hevanlarına boyunduruq vasitəsilə qoşulurdu. Azərbaycanda tarixən «tək» (tay) və «çənəli» olmaqla, boyunduruğun iki tipoloji növü yayılmışdır.

Şəki bölgəsində arabanı boyunduruğa «*taraq*» (daraq) adlanan əlahiddə qurğunun köməyi ilə birləşdirirdilər.

Yüklü araba qoşqu heyvanının boynunu «döyüb» incitməsin deyə, boyunduruğun «yalman» adlanan hər iki ucu bir qədər enli düzəldilirdi. Bundan əlavə, bəzən yumşaq olmaq üçün boyunduruğun yalman hissəsinə keçə və ya tüklü dəridən «yastıq» düzəldilib bağlanırdı.

Bundan fərqli olaraq, «çənəli» boyunduruq bir-birinə paralel dayanan iki taydan ibarət düzəldilirdi. Onun üst tayı yoğun, alt tayı isə nisbətən nazik hazırlanırdı.

Qoşqu heyvanı boyunduruğa dörd ədəd *samı* (sınəçula) və *samıbağı* vasitəsilə qoşulurdu.

Bütün bunlardan əlavə, kəl arabasına «kağan» adlanan köşədən hörülmüş *gövdəbənd* əlavə edilirdi. Qoşqu heyvanına geydirilmiş kağanın qabaq ucları boyunduruğa, arxası isə kəlin sırtına keçirildiyindən bu vasitə ilə enişli yolda yüklü arabanı ləngitmək mümkün olurdu.

Burazlı arabaların bir xüsusiyyəti də onların banının nisbətən kiçik olmasından ibarət idi. Məhz bu səbəbdən də, bu arabaların banının yük tutumunu artırmaq üçün Quba-Xaçmaz bölgəsi əhalisi bir sıra əlavə texniki vasitələrdən: *çali*, *çəpərə*, *dərz ağacı* və s. istifadə etmişlər. Arabanın qabaq və dal çağlarına bərkidilmiş bu texniki vasitələrin köməyi ilə ban tutumlu hala salınırdı

İkitəkərli arabanın xüsusi bir növünü maye məhsulları daşımaq üçün istifadə olunan *su* və ya *neft arabası* təşkil edirdi. Bu məqsədlə arabanın qolları üzərində ban əvəzinə, bir ədəd böyük *çəllək* quraşdırılırdı. Maye çəlləyin üst deşiyindən «ağızlıq» adlanan, mis və ya tənəkədən düzəldilmiş böyük *qıf* vasitəsi ilə tökülürdü. Çəlləkdən mayeni qablara süzüb tökmək üçün onun arxasının aşağı hissəsinə deşikli *tıxac* və ya *kran* bərkidilirdi.

İkitəkərli arabaların digər qrupunu təşkil edən əskeşli araba çox vaxt «at arabası» adlanırdı. Ən çox Bakı, Şamaxı, Quba və Salyan ərazilərində işlədilən at arabalarının təkərləri çox iri və enli, banı isə kiçik olurdu. Digər burazlı arabalar kimi, onun da oxu təkərlə birlikdə fırlanırdı. Bu tip arabaların təkərlərinin böyük diametrdə hazırlanması yerli şəraitlə bağlı olmuşdur. X.A. Vermişev yazırdı ki, Şamaxı və Göyçay qəzalarının düzənlik hissəsində və Qobustanda yolları tez-tez qum basdığına görə, at arabalarının qurşaqsız təkərləri adi arabaların təkərlərindən iki dəfə böyük olurdu. Çox qıvraq və yüngül olan bu arabaların banı dördbucaqlı formada düzəldilirdi. Arabanın paralel uzadılmış qoşa qollarının qabaq hissəsi at qoşmaq üçün yedək (əskeş) vəzifəsini görürdü.⁴⁷

İkitəkərli at arabası Azərbaycanın qərb bölgəsində «daşqa», Abşeronda isə «qazalaq» adlanırdı. Kiçik həcmli olmasına baxmayaraq, ucuz başa gəlməsi və rahat idarə olunması sayəsində o, öküz və ya kəl arabalarına nisbətən kəndli təsərrüfatlarında üstün yer tutmuşdur. At arabasında müxtəlif növ yüklər (ot, odun, dən, un, su, neft və s.) daşınırdı. Həm də keçmişdə at arabası ilə təkə yük deyil, *sərnişin* də daşınırdı. Bu mənada o, orta əsrlərdə işlənmiş *cəng* arabalarını xatırladırdı.

At arabasının qoşqu ləvazimatı *gərdənbənd* (vəlbənd), *gövdəbənd*, *qaltaq*, *palan*, *tapqır*,

uzun cilovlu *yüyan* və s.-dən ibarət idi.

Azərbaycanın qərb bölgəsində işlədilən at arabaları təkərlərinin nisbətən kiçik olması ilə Bakı arabalarından fərqlənirdi. Bundan əlavə, Abşeron qazalaqlarının banında sürücü üçün xüsusi oturacaq düzəldilirdi. Sərnişin daşınan qazalağın «dümbə» adlanan arxa hissəsinə sərnişinlərin xırda yükləri də yığılırdı.

Əskeşli arabanın nisbətən kiçik növünə *qatır* və ya *ulaq* qoşub ev təsərrüfatında, xırda yükləri yaxın məsafəyə daşıyırdılar.

Dördtəkərli arabalar. Qoşqu qüvvəsindən asılı olaraq, dördtəkərli arabaların öküz (kəl) arabası; b) at arabası; v) uzunqulaq arabası olmaqla üç tipoloji növü yaranmışdır.

Azərbaycanda dördtəkərli öküz arabasının qoşqu üsuluna görə, bir-birindən müəyyən qədər fərqlənən iki əsas növü - «yedəkli» və «çəkəkəkli» araba təşəkkül tapmışdır. Bunlardan birincisi dövr etibarilə daha qədim tarixə malik olub, yeni eradan xeyli əvvəllər meydana gəlmiş və XX əsrin ortalarına qədər işlənmişdir. Bu tip arabaların Zaqafqaziya ərazisində miladdan xeyli əvvəl, hələ ikinci minilliyin ortalarından istifadə edildiyi güman edilir.⁴⁸

Etnoqrafik çöl materialları əsasında dördtəkərli nəqliyyatın bu növünün dal və qabaq oxlarından, onlara keçirilmiş iki cüt təkərdən, zor ağacı, paçalar, dördbucaqlı ban, çəkəkək və boyunduruqdan ibarət mürəkkəb quruluşa malik olması müəyyənləşdirilmişdir. Dördtəkərli arabanın mütəhərrik gövdəsi dal və qabaq olmaqla, iki ədəd «əyri»dən, bir cüt tardan və iki ədəd döşəkdən ibarət olmuşdur. Arabanın qabaq və dal oxları zor ağacı vasitəsi ilə bir-birinə birləşdiriləndən sonra onun üzərində ban qurulurdu.

Dördtəkərli arabanın banı sağ və sol məhəccərdən, onları dik saxlayan dörd ədəd dayaqdan, dal və qabaq qapaqlarından ibarət idi. Arabanın dal və qabaq oxları çəkəkək vasitəsilə birləşdirilirdi. Çəkəkək ağası bir cüt paça vasitəsi ilə dal oxu sabit vəziyyətdə saxlayırdı. Çəkəkəyin qabaq başı işgil vasitəsi ilə qabaq oxun yastığına birləşdirilirdi.

Dördtəkərli öküz arabalarının bu tipinin yaranmasında XIX əsrin ortalarında Azərbaycana köçürülən rus təriqətçilərinin gətirdikləri furqonlar mühüm rol oynamışdır.

Dördtəkərli arabaların digər bir tipoloji növü də tək at qoşulmuş *əskeşli* araba idi. Bu tip arabalar Azərbaycana XIX əsrin ortalarında rus təriqətçiləri tərəfindən gətirilmişdir. Ona görə də çox vaxt xalq arasında ona «Malakan arabası» da deyilir. Quruluş etibarilə o, dördtəkərli öküz arabası ilə tipoloji oxşarlıq təşkil edirdi. Onların arasında əsas fərq qoşqu üsulunda nəzərə çarpırdı. Belə ki, öküz arabası qabaq oxa bərkidilmiş «yedək» vasitəsilə boyunduruğa qoşulurdu. Həm də öküz arabasında yedəyin qolları qayçısayağı birləşdirdiyi halda, əskeşli at arabasının qoşa qolları paralel vəziyyətdə aralı qalırdı. Digər tərəfdən dördtəkərli at arabasının qoşqu ləvazimatı uzun cilovlu *yüyan*, *gərdənbənd*, *gövdəbənd*, *qaltaq* və *qövsdən* ibarət idi.

Dördtəkərli at arabalarının təkmil növlərindən biri də «*furqon*» adı ilə yayılmışdır. Furqona çox vaxt bir cüt, bəzən isə üç və ya dörd baş at qoşulurdu. Təkərli nəqliyyatın bu növü alman kolonistləri və rus təriqətçilərinin Azərbaycana köçürülməsindən sonra XIX əsrin ortalarında dəb düşmüşdür.

XIX əsrin 80-cı illərinə aid statistik faktlar göstərir ki, Yelizavetpol (Gəncə-A.M.) qəzasının Yelenendorf, Annenfeld və Bayan kəndlərində yaşayan almanlar ildə 300 furqon düzəldirdilər.⁴⁹

Yaylı nəqliyyat. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən, Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, şəhər əhalisi artıb çoxalırdı. Bu da öz növbəsində, şəhərlərdə yeni nəqliyyat növlərinə ehtiyac yaradırdı. Bu dövrdə Bakı və Gəncə şəhərlərində «qazalaq», «kareta», «fayton», «şəraban», «dilicans» və s. kimi, Avropa və Rusiyadan gətirilmiş yaylı nəqliyyat növləri peyda olmağa başlamışdır.

XIX əsrin sonlarına doğru *sərnişin* daşınmasına tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq, qazalağın quruluşunda müəyyən qədər dəyişiklik yaranmış, yumşaq olmaq üçün ona yay əlavə olunmuşdur.

Tək at qoşulmuş *qazalaq* quruluş etibarilə ikitəkərli at arabasına oxşasa da, yaylı olması ilə ondan fərqlənirdi. Bundan əlavə, yaylı qazalağın təkərləri xeyli böyük və yüngül olması ilə seçilirdi. 4-5 sərnişin götürə bilən bu nəqliyyat vasitəsi, əsasən, Bakı şəhərində hazırlanırdı.

Yaylı nəqliyyatın digər növü olan *fayton*, əsasən, şəhərlərdə və şəhərlər arasında sərnişin

daşımaq üçün işlənirdi. XIX əsrin axırlarında Bakıdan müxtəlif istiqamətlərə işləyən 418 fayton qeydə alınmışdır.⁵⁰

Su nəqliyyatı

Azərbaycanın dəniz, göl və üzgüçülüyə yararlı, dərin çaylardan ibarət təbii su tutarları qədim zamanlardan başlayaraq, burada ənənəvi su nəqliyyatı vasitələrinin meydana gəlməsinə və onların sonrakı inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır.

Ölkənin daxili su tutarlarının səciyyəsiindən asılı olaraq, burada tarixən həm *çay*, həm də *dəniz* nəqliyyatı vasitələri təşəkkül tapmışdır.

Çay nəqliyyatı. Azərbaycanın nəqliyyat əhəmiyyətli çayları arasında Kür və Araz çayları xüsusi yer tutmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar hətta Kürü «qədim gəmiçilik çayı» adlandırmaqdan da çəkinməmişlər.⁵¹

IX-X əsr ərəb müəlliflərinin məlumatına görə, Azərbaycana basqın edən ruslar qayıqlarda Kür çayı ilə Bərdə yaxınlığına qədər üzüb gələ bilmişdilər.⁵²

A.Mets əl-Müqəddəsiyə istinad edərək Xilafətin gəmiçilik əhəmiyyəti kəsb edən 12 çayı sırasında Kür çayı ilə yanaşı, Araz çayının da adını çəkir.⁵³

Kür və Araz çayları ilə yanaşı, Azərbaycanda Qanıx, Təvədöy, Arpaçay, Samur və başqa çaylar quru nəqliyyat üçün ciddi maneə törədirdi. Onları keçmək üçün insanlar tarix boyu müxtəlif nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməli olmuşlar.

Zəmanəmizədək gəlib çatmış mövcud faktları (qayaüstü rəsmlər, yazılı məxəzlər, su arxeologiyası materialları və etnoqrafik məlumatları) təhlil edib nəzərdən keçirdikdə bəlli olur ki, dəniz nəqliyyatına nisbətən çay nəqliyyatı vasitələri daha qədim tarixə malikdir. İbtidai insanlar təhlükəli dənizlərdə üzmə vasitələrini icad etməzdən çox-çox əvvəllər ensiz çay maneələrini dəf etmək, ərzaq və azuqə ehtiyatlarını, digər zəruri yaşayış vasitələrini çaylardan keçirmək, bir sahildən digərinə çatdırmaq məcburiyyətində qalmışlar. Dərin sulu çayların ətrafında məskunlaşmış qədim tayfaların məişət həyatı həmin su maneələrini keçmək üçün sərfəli nəqləmə vasitələri düzəltməyi tələb etmişdir. Bu yolda onlar aramsız axtarışlar etməli, üzgüçülük üçün etibarlı nəqləmə vasitələri düşünüb tapmalı olmuşlar.

Çay nəqliyyatının inkişaf etdirilməsində qıraqbasar ərəzilərdə məskunlaşan oturaq əkinçi və köçəbə maldar (elat) əhalisinin bir-biri ilə qədim zamanlardan təşəkkül tapmış iqtisadi-ticarət əlaqələri mühüm rol oynamışdır. Başqa sözlə desək, həyatı ehtiyac, zəruri təsərrüfat əlaqələrinin özü həmin tayfaları çay maneələrini dəf etmək üçün gərəkli nəqliyyat vasitələri axtarıb tapmağa vadar etmişdi.

Çay nəqliyyatı vasitələri cəmiyyət tarixinin erkən mərhələlərindən etibarən yaranmağa başladığından daha zəngin tipoloji növə malikdir. Çay maneələrini keçmək, yaxud onların vasitəsilə bir sıra zəruri yükləri daşımaq ehtiyacından yaranan bəsit nəqləmə vasitələri: *kötük*, *sal*, *tuluq* (pələ) və s. tədricən təkmilləşərək, yükdaşıma vasitələrinin daha mükəmməl tipoloji növlərinin: *kolaz*, *kəraçi*, *pələ*, *kələk*, *qayıq*, *bərə* və s. yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Çay nəqliyyatının təkmilləşməsi sahəsində baş verən irəliləyişlər öz növbəsində böyük yük tutumuna malik olan və daha uzaq məsafələri qət edə bilən *dəniz nəqliyyatı* vasitələrinin: *kirjim*, *səndəl*, *yelkənli gəmi* və s. yaranmasına təkan vermişdir. Xüsusilə, qurama *qayıqların* meydana gəlməsi və onların sonrakı təkamülü bu işdə həlledici rol oynamışdır.

Zəmanəmizədək gəlib çatmış çay nəqliyyatı vasitələrinin böyük əksəriyyəti yerli zəmində yaranmışdır. Elə ənənəvi su nəqliyyatına, çay və dəniz gəmiçiliyinə dair xalqımızın tarixi leksikonunda ilişib qalmış arxaik terminlərin rəngarəngliyi: *sal*, *tuluq*, *pələ*, *kələk*, *kolaz*, *kəraçi*, *qayıq*, *kirjim*, *səndəl*, *gəmi*, *bərə*, *buraz*, *yelkən*, *avar*, *çap*, *ləngər*, *lövbər*, *göyartə*, *vətər*, *tərsanə*, *bərgah* və s. ənənəvi su nəqliyyatı vasitələrinin tipoloji zənginliyini əks etdirməklə yanaşı, həm də onların böyük əksəriyyətinin mənşə etibarlı ilə yerli zəmində yarandığını söyləməyə əsas verir.

Çay nəqliyyatının inkişafına ölkədə ağac, qamış və qarğı materiallarının bolluğu da əlverişli zəmin yaratmışdır. Çaykənarı tuğay meşələrindən əldə olunan, üzgüçülük üçün yararlı, yüngül və qaim oduncaqlı ağac növlərinin: ağcaqayın, qovaq, cır söyüd, şilgir, tənək və s. bolluğu bu işdə mühüm rol oynamışdır.

Bəsit su nəqliyyatı vasitələrinin arxaik növlərinin bir qismi çaykənarı kəndlərdə yaxın

keçmişə qədər özlərinin əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu cəhətdən Kür, Araz, Qanix (Alazan) və digər çayların ətrafında yaşayan əhalinin məişətində bu tiptən olan arxaik nəqliyyat növləri hələ də qalmaqdadır. Onlar çayın bir sahilindən digərinə keçmək, yaxud bir sıra zəruri yükləri çayın axarı boyunca daşımaq üçün əsrlər boyu bəsit quruluşlu üzmə vasitələrindən istifadə etmişlər.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrün arxaik su nəqliyyatı vasitələrinin tipoloji növlərinin hamısı zəmanəmizədək gəlib çatmamış, sosial-iqtisadi və mədəni-texniki tərəqqinin sonrakı gedişatı nəticəsində aradan çıxmışdır.

İbtidai icma mədəniyyətinin görkəmli tədqiqatçısı E. Teylorun fikrincə, üzgüçülüyn əsasını suyun üzərində üzən ağac budağından yapışan və onun səthində qalmağa çalışan insanlar qoymuşdur.⁵⁴

Çay gəmiçiliyinin mənşəyini nəzərdən keçirdikdə, bu sözlərdə böyük həqiqət olduğu aydın görünür. Həqiqətən də, çay sahillərində yaşayanlar dəfələrlə, xüsusilə də, yaz daşqınları zamanı ağac budaqlarının, yaxud kökündən qoparılmış ağacların, quru kütük və ya digər yüngül əşyaların çayın üzü ilə necə asan üzdüyünü dəfələrlə müşahidə etmişlər. Bütün bu əməli müşahidələr su nəqliyyatının bu və ya digər bəsit növünün yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Qurumuş, yaxud qol-budağı arıtlanmış ağac kütüyü dərin sulu çayı keçmək üçün ən qədim və bəsit nəqliyyat növlərindən biri olmuşdur. Ondən tutmaq, yaxud üzərinə oturub əl və ya ayaqla onu hərəkət etdirməklə, insanlar təhlükəli axına malik çayı keçə bilirdilər.

Sonralar həyati təcrübə kötüyün suda dönüb çevrilmə ehtimalını azaltmaq və onun istiqamətini idarə edib tənziqləmək üçün bir sıra yardımçı vasitələrdən: *çəp*, *avar*, *yan tay* (qoşma) və s. istifadə olunmasını labüd etmişdir. Çayın burulğan və nahamar astanalarından salamat ötürmək, beləliklə də, kötüyün çevrilməsinin qarşısını almaq və onun üzərindəki yükün suya qərqlə olmasına yol verməmək üçün bu təkmilləşdirici tədbirlərin çox böyük əməli əhəmiyyəti olmuşdur. Ən başlıcası isə, kötüyü qoşalaşdırmaq, yaxud onun yanına əlavə *girdin*, *çubuq dəstəsi* və ya *qarğı qomu* bağlamaq nəticə etibarlı ilə daha təkmil üzücü vasitələrin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Şəl. Qədim dövrün ilk bəsit üzücü vasitələrindən biri olan *şəl* uzun müddət özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Kürboyu kəndlərdə şəl üsulu ilə odun tedarük etmə yaxın keçmişdə qalmaqda idi. Etnoqrafik çöl materiallarından göründüyü kimi, Qarayazı meşələrindən odun tedarük edən mahir üzgüçülər lazımi qədər ağac budaqlarını doğrayandan sonra çayın qırağında onları suya salıb baş-başa çatır, daha sonra ağac sıyrımı və ya tənək çubuğu ilə onları bir-birinə möhkəm bağlamaqla şəl əmələ gətirirdilər.

Adətən, böyük şəli 2 nəfər, kiçik şəli isə 1 nəfər üzgüçü çayın axını ilə üzə aşağı üzdürürdü. Bunun üçün onlar paltarlarını soyunub şəlin üstünə qoyur və onun baş tərəfindən yapışb çayın axarı istiqamətində axıdıb lazımi yerə çatdırırdılar. Şəlin önündə üzən üzgüçü əl və ayaq hərəkətləri ilə onun istiqamətinə təsir göstərməklə, çayın burulğan və astanalarından yan ötürüb mənzil başına salamat çatdırırdılar.

Sal. Qurama çay nəqliyyatının ilk təkmil növlərindən biri olan salın yaranması və ondan yükdaşıma vasitəsi kimi istifadə olunması tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxır.

Salı düzəltmək üçün eyni ölçülü ağac gövdələrini yan-yana düzəndən sonra onları şilgir, tənək, yaxud digər elastik ağac çubuqları və ya sıyrımı ilə bir-birinə bağlayırdılar. Bu mənada salın meydana gəlmə tarixi kəsici alətlərin, xüsusilə baltanın ixtira olunması ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Sal düzəltmək üçün gərəkli olan lazımi ağac materialı tapılmadıqda, onu *qamış* və ya *qarğı* qomu ilə əvəz etmişlər. Xüsusilə, Araz çayı ətrafında meşə materialının kəsad olması səbəbindən sal çayın sahilləri boyunda bol ehtiyata malik olan qarğı və qamış qomundan düzəldilirdi. Burada hətta *pələ* və *kələk* tipli «üfürmə» nəqliyyat vasitələrinin üstünü yüngül material növü sayılan qarğı *salğar* vasitəsi ilə örtərmişlər.

Tipoloji baxımdan qarğıdan düzəldilmiş sal quruluş etibarlı ilə «ağac sal»dan o qədər də fərqlənmirdi. Ağac salın hazırlanmasında olduğu kimi, qarğı qomları da yan-yana düzəndən sonra şilgir, yaxud eşilmiş tənəklə bir-birinə möhkəm bağlanıb qarğı sal əmələ gətirilirdi. Yükün islanmaması üçün salın üzərinə köndələn vəziyyətdə qamış qomları düzəndən sonra onların

üzərinə salğar sərirdilər.

Qədim insanlar yükdaşıma əməliyyatı zamanı bəsit su nəqliyyatı vasitələrinin (kötük və ya salın) çatışmayan cəhətini aradan qaldırmağa çalışmışlar. Onların həcm tutumunun kifayət etməməsi, burun hissəsinin küt olması səbəbindən suda yaxşı şütüməsi, habelə axının köməyi ilə istiqamətini lazımi səmtə meylləndirmək imkanının məhdud olması onları daima narahat etmişdir. Bu əməli səylər çay nəqliyyatının daha təkmil növlərinin, tutumlu yükdaşıma vasitələrinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Kolaz. Yükdaşıma ilə bağlı əməli səylər nəticə etibarlı ilə içərisi yonulub tutumlu hala salınmış təkgövdəli çay nəqliyyatı vasitəsinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Çay nəqliyyatının bu növünün meydana gəlməsində keçmişdə ölkədə əlaqə yollarının zəif inkişafı və böyük xərc tələb edən tağlı körpülərin mövcud olmaması faktı da mühüm rol oynamışdır.

Qayığın bu tipi bütöv ağac kötüyündən, ən çox isə qovaq ağacından yonulub müvafiq formaya salınırdı. Azərbaycan etnoqrafik gerçəkliyində o, daha çox «kolaz» adı ilə tanınmışdır. Kolaz düzəltmək üçün qovaq kötüyünün (boyu 4-5 m, diametri isə 2 m altı yastı və hamar şəkildə yonulurdu. Bu onun suya az batmasını təmin etməklə, həm də suyun müqavimətini azaltmağa imkan verirdi.

Kolazın arxa tərəfi enli, qabaq hissəsi (burnu) isə dar, həm də yuxarıya doğru maili formada düzəldildiyindən onun gövdəsinin su ilə təması xeyli azalırdı. Kolazın belə forması onun hərəkətini asanlaşdırıb sürətini artırmağa imkan verirdi.

Kolazı tutumlu hala salmaq üçün onun içərisi *kərki*, *balta*, *iskənə* kimi kəsici və yonucu alətlərlə yonulub çıxarıldı. Həmin alətlər kolazın erkən dəmir dövründən gec olmayaraq peyda olduğunu söyləməyə əsas verir. Görünür, antik dövrdən etibarən kolazın yonma texnikası xeyli təkmilləşmişdir.

Hazırlandığı ağac kötüyünün boyndan asılı olaraq, kolazın müxtəlif ölçülərinə təsadüf edilir. Kolazın uzun ölçülü (5-6 m) növü Kürboyu kəndlərdə «nebit» adı ilə qeydə alınmışdır. Kolaz, adətən, kiçik və orta ölçülərdə, 2-3 və 4-5 m uzununda hazırlanırdı.

Kolazı, adətən *çəpçi* (çəpkeş) adlanan 1 nəfər idarə edirdi. O, kolazın arxa tərəfində ayaq üstə dayanıb çəp vasitəsi ilə onun hərəkət istiqamətini tənzimləyirdi. Ona görə də kolazın arxa tərəfi xeyli enli olub, çəpçinin sərbəst və rahat dayanmasına imkan verirdi.

Kiçik ölçülü kolazdan fərqli olaraq, böyük kolazı (nebiti) iki nəfər müştərək idarə edirdi. Belə halda çəpçi yenə də kolazın arxasında, «avarçı» adlanan kürək çəkən isə qabaq tərəfdə düzəldilmiş oturmaqda əyləşib *avar* (kürək) vasitəsilə onu irəliyə doğru hərəkət etdirirdi. Bunun üçün də o, avarı gah sağdan, gah da soldan suya batırıb qabaqdan geriye doğru çəkirdi.

Kolaz həm tək, həm də qoşa avarla hərəkət etdirilirdi. Qoşa avarlı böyük kolazı idarə etmək üçün onun üst kənarının orta hissəsinə «kürşün» adlanan bir cüt dayaq bərkidilirdi. Avar «kürşün bağı» vasitəsi ilə kürşünün sərbəst başına bağlanırdı.⁵⁵

Bir qayda olaraq, kolaz çayın «bərgah» adlanan sakit axına malik sahilində saxlanılırdı.

Kolaz idarə olunan ənənəvi su nəqliyyatı vasitələrinin ən qədim növlərindən olmaqla uzun müddət özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Kür çayının orta və aşağı axarı boyunca yerləşən kəndlərdə o, indi də işlənməkdədir.⁵⁶

Üfürmə nəqliyyatı vasitələri. Meşə massivindən məhrum olan çaykənarı ərazilərin əhalisi su manielərini keçmək üçün başqa üzgü vasitələrindən istifadə etmək məcburiyyətində qalmışlar. Araz çayının ətrafı meşəsiz, çılpaq çaylaqlardan ibarət olduğundan onun sahillərində məskunlaşmış tayfalar çayı keçmək üçün bir sıra bəsit su nəqliyyatı növləri: *tuluq*, *pələ*, *kələk* düzəltməli olmuşlar. Təsadüfi deyil ki, üfürmə su nəqliyyatı vasitələri əsasən, Naxçıvan bölgəsində qeydə alınmışdır.⁵⁷

Aşılı qoyun, keçi və ya dana dərisindən düzəldilmiş tuluqlar üzərində quraşdırılan *pələ* və *kələk* tipoloji cəhətdən bir-birindən o qədər də seçilmirdi. Mənşə etibarlı ilə bunların hər ikisi üfürülüb hava ilə doldurulan və tək adamın üzüb keçməsi üçün nəzərdə tutulan tuluqdan törəmişdir.

Bir cüt tuluq üzərində quraşdırılan *pələ* kiçik, *kələk* isə ondan xeyli böyük olub, 6 və ya 8 tuluq üzərində quraşdırılırdı.

Pələni hazırlamaq üçün əvvəlcə iki gözdən ibarət ağac *çərçivə* düzəldilirdi. Bu məqsədlə

diametri 10-15 sm olan 2 m uzunluğunda bir cüt ağac zolası arıtlanıb, araları 1 m qədər olmaqla, paralel vəziyyətdə yerə uzadılırdı. Sonra onların hər iki ucunu ağac törpü vasitəsilə birləşdirib bir-birinə bağlayırdılar. Daha sonra çərçivənin tən ortasından yenə də köndələn vəziyyətdə bir törpü bağlayıb onu iki bərabər hissəyə bölürdülər.⁵⁸ Bunun sayəsində pələnin çərçivəsi kvadrat formalı iki xanəyə bölünmüş olurdu. Bundan sonra xanələrin hər birinə bir ədəd üfürülüb hava ilə doldurulmuş tuluq bağlanırdı. Çərçivəni üzə üstə çevirib işlək hala salandan sonra onun üzərinə çubuqdan hörülmüş çəpərə və ya qarğı salğar sərilirdi. Salğar (çəpərə) bir növ pələnin göyörtəsi rolunu oynayırdı. Onun üzərinə xırda-para yük və adam mindirib çayın bir sahilindən digərinə keçirirdilər. Bu mənada pələ Kür çayında istifadə olunan salı xatırladırdı. Elə onların hər ikisinin idarə etmə qaydası da eyni idi. Sal kimi, pələ də çəp vasitəsilə, pələçi tərəfindən hərəkət etdirilirdi.

Pələnin sonrakı təkamülü daha çox yük və sərnişin götürə bilən böyük ölçülü su nəqliyyatı növünün yaranması ilə nəticələnmişdir. Naxçıvan bölgəsində «kələk» adı ilə bəlli olan bu arxaik su nəqliyyatı növü istifadə üsuluna, quruluşuna və yükdaşıma məqsədinə görə, tipoloji baxımdan pələ ilə eyni idi. Onların hər ikisi çayın bir sahilindən digər sahilinə üzdürülməklə, bir növ *bərə* vəzifəsini daşıyırdı.

Kələyin böyük ölçüsü onun gövdəsini təşkil edən çərçivə xanələrinin, deməli, həm də tuluqların çoxsaylı (6,8, bəzən isə 10 gözdən ibarət) olmasını tələb edirdi. İki xanəli pələdən fərqli olaraq, çoxxanəli kələyin yük tutumu 2-2,5 tona çatırdı.

Pələ kimi kələk də uzun dəstəkli çəp vasitəsi ilə hərəkət etdirilirdi. Bir qayda olaraq, çəp çəkən (pələçi) kələyin arxa hissəsində ayaq üstə dayanıb onu digər sahilə keçirirdi. Həm pələ, həm də kələyin hərəkəti çayın axarı və çəp vasitəsi ilə tənzimlənirdi.

Qayıq. Çay nəqliyyatının ən təkmil növü sayılan qurama gövdəli qayıqlar, çox güman ki, mənşə etibarilə kolazdan törəmişdir. Görünür, köhnə kolazın zədələnilib, yaxud çürüyüb yararsız hala düşmüş deşik-yırtığını əldəyonma taxta ilə tutub bərpa etmişlər. Əsrlər boyu davam edən bu əməli təcrübə taxtadan quraşdırılma nəqliyyat vasitəsinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Qurama qayığın nisbətən yüngül olması və onun tutumunu artırmaq imkanının böyük olması faktı da onun inkişafını labüd etmişdir. Beləliklə də çay və dəniz qayıqçılığı, bu zəmin əsasında isə gəmiçilik yaranmışdır.

Qayığın yükçötmə tutumunun və yükdaşıma gücünün böyük olması onu həm də sahil boyunca üzən dəniz nəqliyyatı növünə çevirmişdir. Bu mənada qayıq dəniz gəmiçiliyinə keçid vəsiləsi rolunu oynayaraq, *yelkənli* və *avarlı* gəmilərin yaranmasının texniki əsasını təşkil etmişdir. Başqa sözlə, kolaz qayığın, o isə, öz növbəsində, *kirjim* və *səndəl* tipli bəsit gəmilərin sələfi olmuşdur.

Qayıq nisbətən sonralar meydana çıxsada, çay nəqliyyatında başlıca yükdaşıma vasitəsinə çevrilmişdir. Kolazdan fərqli olaraq, qayıqla həm çayın axarı boyunca, həm də onun əksinə yük daşıyırdı.

Böyük yük tutumuna malik olan qayığı çayın axarının əksinə hərəkət etdirmək üçün çərçidən əlavə, ona avar çəkənlər də cəlb edilirdi. Ona görə də qayığı hazırlayan zaman onun gövdəsində avar çəkənlər üçün oturacaq düzəltmək lazım gəlmişdir.

Bir qayda olaraq, qayıqqayıran ustalar əvvəlcə onun gövdəsinin «yataq» adlanan alt döşəmələrini və «dirək», yaxud «ayaq» adı ilə bəlli olan yan qabırğalarını yonub quraşdırırdılar. Möhkəm və qayım ağac növlərindən (palıd, qaraqac, vələs, dəndə, dəmirağac və s.) yonulub hazırlanan döşəmə və qabırğa dirəkləri qayığın formasından asılı olaraq müxtəlif ölçüdə düzəldilirdi. Adətən, orta qabırğalar nisbətən əyri və hündür olub, arxaya doğru getdikcə tədricən kiçilməkdən əlavə, həm də araları ensiz quraşdırılırdı.

Qayıq gövdəsini əmələ gətirən «yataq» və qabırğalar onun ölçüsünə müvafiq olaraq, 5-7-dən 11-13-dək müxtəlif sayda hazırlanırdı.

Kür və Araz çaylarında işlədilən ənənəvi qayıqlar yastı dibli olub üç hissədən ibarət hazırlanırdı. Qayığın gövdəsinin alt (yataq) döşəmələri düz, yan qabırğaları isə qövsvari formada azca əyri düzəldilirdi. Qabırğalar bir-birinə calanıb birləşdirilərkən onların yuxarı başı xeyli aralı qalırdı. Bunun nəticəsində qayığın gövdəsi xaşal forma kəsb edir və onun yuxarı hissəsi dibinə nisbətən xeyli gen olurdu. Qayığın bu cür təknəvari forma kəsb etməsi yüklənən zaman onun

gövdəsinin suya az batmasına təminat yaradırdı. Qayığın gövdəsinin çox hissəsinin suyun üzündə qalması isə onun hərəkətini asanlaşdırır və avarçəkənləri az yorurdu.

Qayığın qabırğa dirəklərinin hamısı quraşdırılıb müvafiq qaydada düzüləndən sonra onun üz taxtaları vurulurdu. Çöl tərəfdən, sıx vəziyyətdə quraşdırılan üz taxtaları papaqlı *qadaqla* qabırğalara bərkidilirdi.

Daima suda olan qayığın yataq və yan taxtalarının ara yarıqlarından onun içinə su sızıb dolmasın deyə, onların arasına «finif» adlanan yun çöpüyü, kətan lifi və s. tıxayandan sonra üzərinə qatı qətran (qır) yaxılırdı. Qədim zamanlarda bu məqsədlə balıq qovcuqlarından hazırlanmış yapışqandan istifadə olunmuşdur. Antik dövr müəllifi Elian kaspilərin hazırladığı balıq yapışqanına yüksək qiymət verərək yazırdı ki, o şəffaf olub yapışdırır, çox möhkəm və yapışdığı yerdən qopmur.⁵⁹

Azərbaycanın Xəzəryanı və Kürboyu ərazilərində qayıq indi də su nəqliyyatı vasitəsi kimi özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Kəraçi. Ənənəvi çay nəqliyyatının məhəlli növü olan kəraçi böyük ağac gövdəsindən yonulub hazırlanırdı. Tipoloji cəhətdən o, kolaza bənzəyirdi. Lənkəran-Astara bölgəsində geniş yayılmış olan bu təkgövdəli kolaz növü yerli əhali arasında «kəraçi» adlanırdı. Kəraçi kolaza nisbətən xeyli enli və dərin olması ilə ondan seçilirdi. Kəraçi «kər» adlanan uzun çəp və avarı əvəz edən ikibaşlı kürək vasitəsilə idarə olunurdu. Kər çəpə nisbətən uzun olmaqdan əlavə, həm də onun ucu kürək formasına salınırdı.

Məlum olduğu kimi, avardan, əsasən, yaz daşqınları zamanı, çayda su dərinləşən vaxtlarda, həm də axının əksinə üzmək lazım gələndə istifadə olunurdu. Çayda suyun səviyyəsi aşağı düşüb dayazlaşanda kəracı çəp və ya kər vasitəsi ilə itələnməklə hərəkət etdirilirdi.

Bərə. Ənənəvi çay nəqliyyatının qədim növləri arasında yüksək yük tutumuna malik olmaq baxımından bərə xüsusi yer tutmuşdur. Dərin sulu çaylardan ağır yükləri, o cümlədən, minik-yük heyvanlarını, habelə hərbi sursat və ləvazimatı digər sahilə tarixən müxtəlif ölçülü bərələr vasitəsilə keçirmişlər.

Azərbaycanda ən çox Kür, Araz və Alazan (Qanıq) çaylarında istifadə olunan bərənin yaranma tarixi dəqiq bəlli deyildir. Məlum olan əsas həqiqət bundan ibarətdir ki, qədim karvan yollarının dirəndiyi iri çayların üzərindən çoxtağlı körpülər salınana qədər ağır yükləri dərin su maneələrindən bərə ilə keçirmişlər.

Bir qayda olaraq, bərə kolaz və ya qayıqlar üzərində qurulurdu. Ağır yükləri digər sahilə təhlükəsiz və rahat keçirmək üçün qoşa kolaz üzərində ağacdən «göyertə» adlanan meydança düzəldilirdi. Bunun üçün əvvəlcə «atma» adlanan yoğun tir vasitəsi ilə kolaz və ya qayıqlar bir-birinə birləşdirilir, sonra onların üzərinə köndələn vəziyyətdə şalban yaxud ağac zolaları düzüb bərkitməklə göyertə əmələ gətirilirdi.

Təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə çox vaxt bərə göyertəsinin ətrafına alçaq məhəccər düzəldilirdi.

Bərənin ən bəsit və qədim növü yan-yana düzülüb, bir-birinə bağlanmış şalbanlar üzərində quraşdırılan üzücü «**göyertə**» olmuşdur. Göyertə bərənin ölçüsündən asılı olaraq şalbanların sayı 5-6-dan 10-a qədər çatırdı. XIX əsrdə Azərbaycanda 10-12 şalban üzərində qurulmuş böyük bərələrə də təsadüf olunurdu.⁶⁰

Ağır şalbanların fərqli olaraq, yüngül kolaz və ya qayıqlar üzərində qurulmuş bərənin göyertəsinin suyun səthindən xeyli yuxarıda qalması onun yükötürmə əmsalını xeyli artırmağa imkan vermişdi.

Adətən, kiçik bərə 2, orta və böyük bərə isə 3 ədəd kolaz və ya qayıq üzərində quraşdırılırdı. Görkəmli şərqşünas N. Berezin Lənkəran qəzasındakı Qumbaşı körfəzində 3 ədəd qayıq üzərində quraşdırılmış bərədən bəhs edərək yazırdı ki, onu bir nəfər bərəçi çəp vasitəsi ilə hərəkət etdirirdi.⁶¹

Bir qayda olaraq, çayın iki sahilində yoğun dirəklərə bağlanmış «buraz» (vərənə) üzrə hərəkət etdirilən bərə diyirlənən girdə «bağara» vasitəsi ilə üzürülürdü. Bunun üçün bərənin başı kəndirə bənd edilirdi. Bərənin buraz boyunca hərəkətini tənzimləyən baqara məhəccərin «gildi» adlanan tirinə bağlanırdı.

Adətən, bərəni quraşdırmaq üçün çayın «lal» axan münasib sakit sahəsi seçilirdi. Çayın

belə sakit aıxımlı sahəsi çox vaxt el arasında «bərə» və ya «keçid» də adlanırdı.

Bir qayda olaraq, bərəçilər öz əməklərini yüngülləşdirmək üçün çayın axınından istifadə etməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə onlar ucun enli kürəkli tamamlanan çəp vasitəsilə bərənin səmtini dəyişib, onu çayın axarı istiqamətində maili hala gətirirdilər. Bunun sayəsində çayın axını bərəni arxa tərəfdən itiləyərək buraz boyunca hərəkət etdirir və digər sahələrlə yaxınlaşmasını təmin edirdi.

Son vaxtlar bərənin idarə olunması xeyli təkmilləşdirilmişdir. Bunun üçün qayıqların hər birisinin arxasına sükan rolunu oynayan çəp bərkidilmişdi. Sonra da hər iki çəp birləşdirilib sükan halına salınırdı. Sükanın istiqamətini dəyişdirməklə, çayın axarı vasitəsi ilə bərənin hərəkəti təmin edilirdi. Hərdən bir bərəci burazdan tutub bərəyə təkən verməklə onun sürətini artırırdı.

Bərənin sahələrlə yan alması və yüklərin rahat boşaldılması üçün çayın hər iki sahilində «suvat» və ya «bərgah» adlanan ağac döşəməli körpü düzəldilirdi. Bərəyə təhlükəsiz minib-düşmək üçün bərə ilə suvat arasına kiçik pilləkən qoyulurdu.

Keçmişdə Kür, Araz və Qanıx çayları boyunca əlaqə və ticarət yollarını qovuşdurən böyük bərələrlə yanaşı, bir sıra yerli nəqliyyat əhəmiyyətli xırda bərələr də mövcud olmuşdur. Çox vaxt bərə-keçidlər yaxınlıqdakı şəhər və ya kəndlərin adı ilə tanınırdı.

XIX əsrə aid ədəbiyyat və arxiv sənədlərində Kür və Araz çaylarının Azərbaycan ərazisinə düşən hissələrindəki bərələrin bir qisminin adı çəkilir. Yazılı mənbələrdə Kür çayının orta və aşağı axarı boyunca salınmış Qaradonlu, Sabirabad, Cavad, Surra, Mollakənd, Pirəzi, Mingəçevir və başqa keçidlərdəki bərələrin adı çəkilir.⁶²

Araz çayı üzərində təkə Naxçıvan bölgəsinə düşən 5 keçidin (Qaqaç, Bulqan, Abbasabad, Daraşan və Culfa) adı çəkilir. Bunlardan da ən böyüyü Culfa və Abbasabad qalası yaxınlığındakı bərələr sayılırdı.⁶³ Bu bərələrin hər biri 300 puda qədər yük götürə bilirdi.⁶⁴ Culfa bərəsində keçid haqqı məzənnəsindən bəhs edən bir mənbədə hər dəfə bərədə 20 ədəd yük və 8 baş at və ya başqa heyvan keçirildiyi xəbər verilir.⁶⁵

Bu tip qayıqüstü bərələrə Araz çayının Mil düzünə düşən hissəsində də təsadüf olunurdu. Saatlı və Sabirabad (Petrovlovka) bərələri bunların arasında yükötürmə gücünə görə mühüm yer tuturdu.

Qayıqlar üzərində quraşdırılmış bərələrə Alazan (Qanıx) çayında da təsadüf olunurdu. Şirək qışlaqlarına doğru uzanan köç yollarının qovuşduğu keçidlər yaz daşqınları zamanı keçilməz hala düşdüyündən əhali bu tip bərələrdən istifadə etmək məcburiyyətində qalırdı.

XIX əsrə aid ədəbiyyat materiallarında Alazan çayında aşağıdakı keçidlərin adı çəkilir: Becanlar, Anaqa, Urdo, Muğanlı, Qozlu, Boyaqçı, Çırpılı, Boyəhmədli, Lələli və Almalı.⁶⁶ Bunlardan ən başlıcaları olan Muğanlı, Urdo və Almalı keçidlərində hər tay yük üçün alınan rüsumun miqdarı bərədə də məlumat verilmişdir.⁶⁷ Hətta arxiv sənədlərində Padar kəndi yaxınlığındakı Boyaqçı keçidindəki bərənin 3 ədəd qayıq üzərində qurulduğu da xəbər verilir.⁶⁸

Dəniz nəqliyyatı. Azərbaycanın şərq hüdudları Xəzər dənizinə söykəndiyindən burada dəniz gəmiçiliyinin yaranma tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxır. Qobustan qaya təsvirlərində əksini tapmış gəmi rəsmləri Azərbaycanda dəniz gəmiçiliyinin hələ e.ə. VII-Y minilliklərdə mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir. Ölkəmizdə dəniz nəqliyyatının ən qədim nümunələrinin rəsmləri Qobustanda Böyükdaş dağında təsbit olunmuşdur. Dağın yuxarı ətrafındakı 33, 34,35,42 və 81 sayılı qaya daşları üzərində xeyli qayıq tipli avarlı *gəmi* nümunələrinin təsvirləri aşkar olunmuşdur.⁶⁹ Həmin gəmiləri qayıq adı ilə təqdim edən İ.M. Cəfərzadənin fikrincə, dəniz nəqliyyatının bu növünün ilk nümunələri neolit dövrünün erkən mərhələlərində, e.ə. VII minilliyin ortalarında yaranmışdır.⁷⁰ İçərisində adamlar oturmuş gəmi təsvirlərinin digər nümunələrinin həkk olunma tarixləri YI-Y, qismən isə İY minilliyə təsadüf edir.⁷¹

Maraqlı haldır ki, e.ə. YI-Y minilliklərə aid olan təsvirlərdəki gəmilərdə oturmuş insanların bir qismi kamanla silahlanmışdır.⁷² Bu fakt belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycanın qədim sakinləri artıq e.ə. YI minillikdən etibarən Xəzər dənizində kamanla silahlanmış döyüşçülərdən ibarət avarlı *hərb* gəmilərinə malik olmuşlar.

Bəndləmə üsulu ilə qarğı qomlarından düzəldilmiş bu qayıq tipli gəmilərin təknəsinin burun hissəsinin qövsvari şəkildə yuxarıya doğru qatlanması sırf əməli məqsəd daşımaqla, onların dalğaya davamlı olmasını və üzgüçülük imkanlarını artırmışdır.

Böyükdaş dağının aşağı ətrafındakı 1 və 8 sayılı qaya daşları üzərində qeydə alınmış gəmi rəsmlərinin sayının artdığı nəzərə çarpır. Burada qeydə alınmış 1 sayılı qaya parçası üzərində 7, onun qərb səmtindəki qaya qəlpəsi üzərində isə 11 ədəd irili-xırdalı qayıq-gəmi rəsmi aşkar olunmuşdur.⁷³

Nəqliyyat vasitələrinin böyüklüyündən asılı olaraq, onların hər birində 2 nəfərdən 20-ə qədər kamanla silahlanmış avar çəkən əyləşdiyi nəzərə çarpır. Təkcə 6-cı rəsmdəki qayıq-gəmidə 15 nəfərdən 3-ü ayaq üstündə dayanmışdır.⁷⁴ Bu təsvirlərin həkk olunma tarixi e.ə. Y-IY minilliklərə aid edilir.⁷⁵

Böyükdaş dağının aşağı ətrafındakı 8 sayılı qaya parçası üzərində həkk olunmuş 42 rəsmdən 27-sini gəmi təsvirləri təşkil edir.⁷⁶ Bir qismi dərin dibli gəmiləri əks etdirən bu təsvirlərin böyük əksəriyyəti e.ə. Y-IY minilliklərə, cüzi bir hissəsi isə nisbətən sonrakı dövrlərə aid edilir.⁷⁷

Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı, xüsusilə dəmir dövründən etibarən kəsici alətlərin daha təkmil növlərinin meydana gəlməsi sosial-mədəni həyatın digər sahələrində olduğu kimi, gəmiqayırma sahəsində də bir sıra texniki irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə poladdan hazırlanan kəsici, deşici və mişarlayıcı əmək alətlərinin meydana gəlməsi ağacdən yonulan qurama tipli ağac gövdəli gəmilərin düzəlməsinə imkan vermişdir. Bütün bu texniki irəliləyişlər nəticəsində Azərbaycanın Xəzəryanı liman şəhərlərində (Dərbənd, Niyazabad, Bakı, Salyan, Lənkəran və s.) bəsit gəmiqayırma *tərsanələri* yaranmışdır.

Ənənəvi gəmiqayırma tərsanələrində tarixən *göyartəsiz* və *göyartəli* olmaqla iki tip gəmi düzəldildiyi məlum olur. «Kirjim» və «səndəl» adlanan yerli gəmilərin hər iki növü XIX əsrə qədər gəlib çatmışdır. İlk vaxtlar *avar* vasitəsilə hərəkət etdirilən yerli gəmilər tədricən *yelkən* ilə təchiz edilməyə başlamışdır. Hərəkət etmək (üzmək) üçün küləyin gücündən istifadəyə imkan verən yelkənin gəmiçilikdə tətbiq olunması yerli gəmilərin ortasında *dor ağacının* düzəldilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Yelkənin asılmasına xidmət edən dor ağacı həm də gəminin quruluşunda və yük tutumunda xeyli dəyişiklik yaranması ilə nəticələnmişdir. Bunun nəticəsində yük tutumu yüksək olan *göyartəli gəmilər* ənənəvi dəniz gəmiçiliyində başlıca yükdaşıma vasitəsinə çevrilmişdir.

Ənənəvi dəniz gəmilərinin hər iki növü, əsasən, sahil boyunca, həm də kompassız üzürdü. Kirjim və səndəlin sahilədən çox aralanmamasının digər səbəbi də güclü fırtınaya qarşı onların dözümsüz olmasından irəli gəlirdi. Adətən, dənizdə qasırğa təhlükəsi yaxınlaşanda bu gəmilər dərhal sahilə yan alıb lövbər salır və bununla da qəzaya uğramaq təhlükəsindən xilas ola bilirdilər. Ona görə də bu tip gəmilər yalnız sakit, fırtınasız havalarda sahil boyunca üzə bilirdilər.

Azərbaycanda dəniz gəmiçiliyinin meydana gəlməsi ənənəvi *gəmiqayırma* sənətinin yaranmasını da labüd etmişdir. Burada qədim zamanlardan gəmiqayırma işi üçün zəruri olan bütün materiallar, ən başlıcası, suya davamlı yüksək keyfiyyətli ağac növləri mövcud olmuşdur. Xəzəryanı Talış, Şirvan, xüsusilə Müşkür və Xaltan meşələrində bitən palıd, pip, vələs, narrat, dəmirağac və s. gəmiqayırma işində müxtəlif məqsədlərlə (*qabırğa, taxta, qadaq, çəp, avar, dor* düzəltmək üçün) istifadə olunmuşdur. Bunlardan əlavə, gəmiqayıranlar yerli istehsal məhsulu olan *balıq yapışqanı, qətran, kənaf* və *kəndirdən* də istifadə etmişlər. Antik dövrdən etibarən gəmiqayıranlar papaqlı *metal mismar, pərçim, gəmi burazı, yelkən* və s. kimi yerli istehsal məhsullarından istifadə etmişlər.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda bacarıqlı və təcrübəli gəmiqayıranlar olduğunu belə bir faktdan da aydın görmək olur ki, Şeyx Heydər Səfəvi 1497-ci ildə Şirvana yürüş edərkən səriştəli gəmiqayırma ustalarının və dülgərlərin köməyi ilə Xəzərdə üzmək üçün gəmi inşa etdirmişdir. Həmin gəmi üçün ağac materialı Şimal-Şərqi Şirvan meşələrindən gətirilmişdir.⁷⁸

Azərbaycanın orta əsr gəmilərinin forma və quruluşu haqqında ən dürüst məlumatı XY əsrin 70-ci illərində Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin sarayında yaşamış Venesiya səfiri Ambrozio Kontarini vermişdir. Onun yazdığına görə, yerli gəmilərin arxası və burnu dar, ortası çox enli, xaşal olduğundan balıq formasını kəsb edir. Onların gövdəsinin taxtalarını ağac qadaxla bərkidir və qatranla möhkəm yapışdırırdılar. Bu gəmilər iki ədəd dor ağacı və sükan rolunu oynayan uzun çəp vasitəsilə idarə olunurdu. Xəzər dənizçiləri, kompassız, ulduzlara baxıb səmti

nəzərə almaqla, bəxtəbəxt, sahil boyunca üzürdülər. Küləkli havada onlar yelkəndən istifadə edirdilər. Bəzən isə sükanı əvəz edən çəp vasitəsilə gəmini, çətinliklə də olsa, idarə edirdilər. Buna baxmayaraq, onlar möhkəm əmindirlər ki, bütün dünyada onlardan yaxşı dənizçi yoxdur. Qışda onlar gəmilərini sahilə çəkirlər, çünki həmin vaxt dəniz səfəri həyata keçirilmirdi.⁷⁹

Azərbaycan gəmilərinin yastıdibli olması faktı əcnəbi səyyahların çoxu tərəfindən təsbit olunmuşdur. Məhz yastı dibli olmaları səbəbindən də yerli gəmilər suya az batır və dənizin dayaz sahilləri boyunca üzə bilirdilər.⁸⁰

Son orta əsr mənbələrinə görə, bu dövrdə orta və böyük ölçülü yerli gəmilər 35 tondan 100 tona qədər yük götürürdülər.⁸¹

Yerli gəmilər Azərbaycanın Xəzəryanı əyalətlərinin həm daxili, həm də xarici ticarət və iqtisadi əlaqələrində mühüm yer tuturdu. Belə vəziyyət son orta əsrlərdə də davam etmişdir. Azərbaycanın Xəzəryanı limanları təkcə gəmiçiliyin deyil, həm də gəmiqayırmannın mühüm mərkəzləri sayılırdı. Bu limanların çoxunda gəmiqayıрма tərsanələri fəaliyyət göstərirdi. Görkəmli alman səyyahı, Şərq ölkələrinin tanınmış bilicisi Adam Oleari Şirvanın şimal-şərq sahillərindəki Niyazabad limanından bəhs edərkən həmin kəndin sakinləri üzərinə xüsusi bir mükəlləfiyyət də qoyulduğunu xəbər verərək yazırdı ki, onlar hər il şah xəzinəsi üçün bir neçə gəmi hazırlayırdılar. Onlar gəmi qayıрмаq üçün ağac materiallarını on kilometrə uzaq məsafədən, çox çətinliklə daşıyıb gətirirdilər.⁸²

Son orta əsrlərdə Rusiyanın qüdrətli dəniz dövlətinə çevrilməsi, Xəzərdə ticarət və hərbi dəniz donanması yaratmaq səyləri digər Xəzəryanı ölkələr kimi, Azərbaycanın da dəniz gəmiçiliyinin inkişafına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Həştərxanı ələ keçirəndən sonra Xəzər dənizində donanma yaratmağa müvəffəq olan Rusiya Xəzər hövzəsində hakim mövqe tuturdu. Elə bu səbəbdən də o, digər Xəzəryanı ölkələrin gəmilərinin Xəzərdə üzməsinə qısqançlıqla yanaşır və hər vaxtlə yerli gəmiqayıрма işinə əngəl törətməyə çalışırdı.

Məlum olduğu kimi, hələ Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Xəzər dənizində hərbi və ticarət donanması yaratmaq məqsədi ilə Ləngərud limanında ingilis mütəxəssislərinin köməyi ilə gizli şəkildə gəmilər inşa olunmağa başlanmışdı.⁸³ Bunu, özünün Xəzər dənizindəki hərbi və iqtisadi mənafeyi üçün təhlükə hesab edən Rusiya ilk gündən həmin gəmilərin inşa olunmasının qarşısını almaq üçün bütün vasitələrə əl atmışdı. Hökumətin qərarı ilə İrana gəmiqayıрма üçün lazım olan avadanlıq və materialların (dər ağacı, şalban, lövbər, mismar, kəndir, pərçim və s.) göndərilməsi qadağan edildi.⁸⁴

Rusiyanın bu qadağalarına baxmayaraq, Ləngərud tərsanəçiləri yerli materiallardan istifadə etməklə, donanma üçün gəmilərin inşasını davam etdirmişlər. Bu işdə Azərbaycandan olan tərsanə ustaları ilə yanaşı, dəniz gəmiçiliyində böyük təcrübə və səriştəsi olan yüksək hərbi rütbəli şəxslər də yaxından iştirak etmişdilər. O dövrdə Azərbaycanda olmuş həkim-səyyah İ.Lerxin yazdığına görə, Ləngərud limanında gəmiqayıranların əsas başçılılarından biri admiral rütbəli Bakı hakimi Mirzə Məhəmməd xan idi.⁸⁵

Nadir şahın ölümündən sonra donanmanın inşası dayandırılmaqdan əlavə, hazır gəmilər 1751-ci ildə rusların fitnəkar iştirakı ilə yandırılmışdır.⁸⁶

XYIII əsrin ortalarında müstəqil xanlıqların meydana gəlməsi Xəzərsahili vilayətlərdə gəmiqayırmannın və dəniz ticarətinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Feodal ara müharibələrinin şiddətlənməsi nəticəsində quru yolları ilə ticarət təhlükəli həddə çatmaqdan əlavə, həm də baha başa gəlirdi.

Digər tərəfdən, ölkə ərazisində bir sıra müstəqil xanlıqların yaranması ilə əlaqədar olaraq, gömrük məntəqələrinin sayının çoxalması və quru yollarda ticarət karvanlarının mütəmadi olaraq qarət edilməsi satış mallarının gəmilərlə daşınmasını zəruru etmişdi. Dəniz yolu ilə yükdaşıma nisbətən təhlükəsiz olmaqdan əlavə, həm də ucuz və tez başa gəlirdi.⁸⁷

Dəniz ticarətinin əhəmiyyətinin getdikcə artması gəmiçiliklə məşğul olan şəxslərə və dövlətlərə böyük gəlir gətirirdi. Belə vəziyyət onları ticarət gəmilərinin sayını artırmağa sövq edirdi.

Məlum olduğu kimi, xanlıqlar dövründə Xəzər dənizi vasitəsilə həyata keçirilən ticarətdə mülki və hərbi donanmaya malik olan Rusiya hakim mövqe tuturdu. İqtisadi cəhətdən zəif olan xırda Azərbaycan xanlıqları güclü dəniz donanması yaratmağa qadir deyildilər. Ona görə də bu

sahədə onlar Rusiyanın rəqabətinə tab gətirə bilmirdilər. Bununla belə, Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərinin hakimləri və varlı şəxslərinə məxsus xeyli yerli gəmi var idi.⁸⁸

Doğrudur, kirjim və səndəllərdən ibarət olan yerli gəmilər yükçü qabiliyyətinə görə Rusiyanın ticarət gəmilərindən xeyli geridə qalırdılar. Bununla belə, sərnişin və yükdaşımada yerli gəmiçilər fəal iştirak edirdilər. XVIII əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda olmuş S. Qmelinin yazdığına görə, belə gəmilərdə bir dəfəyə ancaq 50-100 nəfər sərnişin daşınması mümkün idi.⁸⁹

Uzaq dəniz səfərinə çıxma bilməyən və sahil boyunca üzən yerli gəmilər, əsasən, Bakı-Dərbənd, Bakı-Salyan, Bakı-Lənkəran və Bakı-Ənzəli marşrutları ilə yük daşıyırdılar.⁹⁰

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda gəmiqayırma işinin əsas mərkəzi Bakı limanı idi. Burada kirjim və səndəl inşa edilən gəmi tərsanəsi fəaliyyət göstərirdi.⁹¹

Xanlıqlar dövründə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin intensiv şəkildə inkişaf etməsi şəraitində yerli gəmiqayıranlar rus gəmilərinə bənzər iri *ticarət gəmiləri* də inşa etməyə başlamışdılar. Bu gəmilərin inşasında daha çox Rusiyadan gətirilən materiallardan istifadə olunurdu.

XIX əsrin əvvəllərinə aid bir mənbədə xəbər verilir ki, Bakı limanı yerlilərə məxsus ticarət gəmilərinə malikdir. Onların əsas ticarəti İranın Xəzər dənizindəki limanlarına göndərilən neft, duz və zəfərandan ibarət idi.⁹²

Gəmiqayırma üçün gərək olan lazımi materialların Xəzəryanı vilayətlərə ixracını qadağan edən çar hökuməti kirjim və səndəllərin artmasının Rusiyanın ticarət maraqlarına zidd olduğunu nəzərə alaraq, 1774-cü ildə Xəzəryanı ölkələrdəki öz konsullarına belə gəmilərin çoxalmasına mane olmaq barədə göstəriş vermişdir.⁹³

Lakin çarizmin bu tədbirləri elə bir ciddi sərəmə vermədi. Xəzəryanı limanlarda gəmiqayırmanın qarşısını almaq mümkün olmadı. Yerli hakimlərə və varlı şəxslərə məxsus müxtəlif tipli gəmilələrin sayı durmadan artmaqda davam edirdi. Ona görə də, 1782-ci ildə çar hökuməti Xəzər dənizində digər ölkələrə məxsus ticarət gəmilərinin üzməsinə qadağan edən bədnam qərar qəbul etdi.⁹⁴

Lakin çarizmin bütün bu qadağaları təkcə yerli gəmiçiliyin inkişafına əngəl olmayıb, habelə ümumən Xəzər dənizində ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə mane olurdu. Digər tərəfdən o zamankı rus gəmiçiliyi Xəzər dənizində yükdaşımının öhdəsindən gələ bilmirdi. Bunu nəzərə alan çar hökuməti 1802-ci ilin aprelində Xəzər dənizində digər ölkələrə, o cümlədən Azərbaycan xanlarına məxsus kirjim və səndəllərin üzməsinə əngəl törətməmək barədə yeni qərar qəbul etməyə məcbur oldu.⁹⁵

Bu qərardan sonra Xəzərsahili vilayətlərdə yerli gəmiqayırma və gəmiçiliyin inkişafı intensiv səciyyə almışdır. Həmin dövrdə Quba, Bakı və Talış xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunması faktı da buraya gəmiqayırma üçün gərək olan rus mallarının gətirilməsi ilə bağlı mövcud maneələri aradan qaldırdı. Məhz bu səbəbdən də, XIX əsrin 30-cu illərində Bakı limanında 6 gəmiqayırma tərsanəsi fəaliyyət göstərirdi.⁹⁶ Həmin dövrdə Bakı sakinlərindən 57 nəfərinin 60 gəmişi var idi.⁹⁷

Azərbaycanın ənənəvi dəniz nəqliyyatının tipik nümunələri olan kirjim və səndəllərin quruluşu və inşa texnikası barədə dövrümüzdə qədər çox cüzi məlumat gəlib çatmışdır. Əcnəbilərə məxsus buxarla işləyən və yüksək tonnajlı gəmilərin Xəzərdə hakim yükdaşıma vasitəsinə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq, kirjim və səndəl tipli yerli gəmilər XIX əsrin ortalarına doğru əməli əhəmiyyətini itirib gəmiçilikdən çıxmışdı.

Kirjim düz dibli və göyərtəsiz inşa olunmuş kiçik həcmli gəmi növü olub yerli ağac materiallarından hazırlanırdı. Qurama qayıq kimi, onun da gövdəsi dib törpüləri və onların uclarına birləşdirilmiş yan qabırğalardan ibarət olub, üzərinə əldəyonma, yaxud mişarlı qalın taxta vurulurdu. Səndəlsayağı onun da dal qabırğalarının arası nisbətən gen və böyük olur, qabağa doğru getdikcə qabırğaların məsafəsi tədricən daralırdı.

Kirjimdən həm dayaz sahilə yan ala bilməyən böyük gəmilərin yükünü doldurub-boşaltmaq üçün, həm də sahil boyu marşrutlarla reyde çıxıb yükdaşımaq məqsədi ilə istifadə olunurdu. Ona görə də kirjim həm avar, həm də yelkən vasitəsilə hərəkət etdirilirdi.

Kirjimdən ən çox sahilboyu kəndlərdə balıqçılıq təsərrüfatında istifadə olunduğundan o, «balıqçı gəmişi» adı ilə də tanınırdı. Bununla belə, kirjimlə həm də uzaq məsafələrə yük və

sərnişin daşınırdı.

Səndəl kirjimdən bir qədər böyük olub təknəvari formada inşa edilirdi. Həm də kirjimdən fərqli olaraq, onun alt təknəsi üzərində «göyertə» adlanan üst meydançası da düzəldilirdi. Daşınacaq yüklər, adətən, səndəlin «anbar» adlanan alt təknəsində, sərnişinlər isə onun göyertəsində yerləşdirilirdi.

Bir qayda olaraq, səndəlin ortasına *dor ağacı* bərkətilirdi. Adətən, orta və kiçik ölçülü səndəllər tək dorlu, böyük səndəl isə iki dorlu düzəldilirdi.

Səndəl suda həm *avar*, həm də *yelkən* vasitəsilə hərəkət etdirilə bilirdi. Yelkən vasitəsilə səndəlin hərəkət sürəti səmt küləyinin əsməsindən asılı idi. Təcrübəli dənizçilər səmt küləyinin əsmə məqamını, «gilavar» və ya «xəzri»nin nə vaxt əsəcəyini, nə qədər davam edəcəyini empirik bilik əsasında dəqiq müəyyənləşdirə bilir və işlərini bu məcrada qururdular. Yelkənin açılıb yığılması dor ağacı vasitəsi ilə tənzimlənirdi.

Keçmişdə Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətlərində yükdaşıma məqsədi ilə işlənən yerli gəmilərdən əlavə, kənardan gətirilmə mexaniki gəmilərlə də yük daşımıdır. Xüsusilə avarlı qayıqlar dayaz sahillərə yan ala bilməyən böyük tutumlu dərinlik gəmilərindən yüklərin boşaldılıb daşınmasında, yaxud onun yüklənməsi əməliyyatında müstəsna rol oynamışdır. XVIII əsrin əvvəllərinə aid bir məlumatda Xəzərin cənub-qərb vilayətlərində bütöv palıd kötüyündən yonulmuş və hər birində 6 nəfər balıqçı yerləşən çoxlu qayıqlar olduğu xəbər verilir.⁹⁸ Həmin məlumatda balıqçı qayıqlarından əlavə, Xəzər dənizinin bu hissəsində hər biri 30 tonadək yük götürə bilən yastı dibli, dorlu və yelkənli ticarət gəmilərinin üzdüyü də bildirilir.⁹⁹ Şahidin söylədiyinə görə, bu gəmilərin dənizçiləri səyyarələr əsasında səmti müəyyənləşdirənlər də, kompas və digər dənizçilik cihazları barədə müəyyən billiklərə malik idilər.¹⁰⁰

Əlaqə yolları və rabitə vasitələri

Azərbaycanın ənənəvi əlaqə vasitələri *quru və su yolları, bərə-keçidlər körpülər*, habelə bəsit *rabitə* növlərindən ibarət olmaqla, tipoloji cəhətdən müxtəlif səciyyə kəsb etmişdir.

Maddi mədəniyyətin digər növləri kimi, ənənəvi əlaqə vasitələri də çox qədim zamanlardan təşəkkül tapmağa başlamışdır.

Ənənəvi əlaqə vasitələrinin ən qədim və bəsit növü isə *yollar* olmuşdur. Qədim insanların əmək məşğuliyyəti və istehsal fəaliyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olan əlaqə yollarının zamanəməzədək gəlib çatmışdır.

İbtidai insan dəstələrinin *mənimsəmə* təsərrüfatı dövründəki yığılılıq və ovçuluqla bağlı əməli fəaliyyəti sayəsində cığırlar əmələ gəlmişdir. Bu bələdçi cığırlar ilk, həm də ən bəsit yol növü idi. Bu dar cığırların yaranmasında təkcə qida axtarışında olan insanlar deyil, həm də yem və içməli su dalınca gəzən digər canlılar da yaxından iştirak etmişdilər. Ovlaq və özlüləri el-obaya qovuşduran bu bələdçi cığırlarla uzun müddət piyadalar və minik-yük nəqliyyatı vasitələri hərəkət etmişdir. Dağlardan, dərələrdən, düzlərdən, meşələrdən ötür keçən bu təhlükəli dar cığırlardan başlanan ensiz nəqliyyat yolları təkərli nəqliyyat vasitələri üçün yararlı şəhrah yollaradək çox böyük təkamül yolu keçmişdir.

İstehsal təsərrüfatının meydana gəlməsi, qida məhsullarının artması, natural mal mübadiləsinin yaranması, əmtəə ticarətinin genişlənməsi yolların yaxşılaşdırılmasına maraqla oyatmışdır. Bununla belə, əlaqə yollarının uzun müddət bəsit halda qalmasına natural təsərrüfatın mövcud olması faktı mənfi təsir göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, natural təsərrüfat şəraiti ticarət əlaqələrinin artmasına, mal daşımaları və əmtəə dövriyyəsinin inkişafına, beləliklə də yolların yaxşılaşdırılmasına maraqla oyatmırdı. Natural təsərrüfatın mövcud olduğu qədim və orta əsrlər dövründə, uzun müddət nəqliyyat yolları örtüksüz, *torpaq yolu* olaraq qalmışdır.

Ənənəvi əlaqə yollarını labüd edən amillər sırasında ölkənin təbii –coğrafi şəraiti, xüsusilə onun dağlıq, yayla və düzənliklərdən ibarət topoqrafik quruluşu, habelə nəqliyyat əhəmiyyətli su hövzələri mühüm rol oynamışdır. Məhz bu səbəbdən də, burada müxtəlif səciyyəli quru yolları ilə yanaşı, çay və dəniz yolları da təşəkkül tapmışdır.

Quru yollarının vəziyyəti həm də ölkənin sosial-iqtisadi və texniki inkişaf səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılı idi. Əslində bu, quru yollarının inkişaf səviyyəsinin müəyyən edici amili idi. Azərbaycanın tarixən düçar olduğu texniki gerilik üzündən ölkənin həyat mənbələrini: şəhər,

kənd, qəsəbə, yaylaq və qışlaq obalarını bir-birinə qovuşduran quru yolları minilliklər boyu *örtüksüz*, təbii halında qalmışdır. *Daş* və ya *çınqıl* örtüklü yollar burada yaxın keçmişdə, XIX əsrin ikinci yarısından sonra peyda olmağa başlamışdır. Mütəmadi *poçt* rabitəsi və sərnişin daşınmasının meydana gəlməsi *döşəmali* yolların salınmasına təkan vermişdir. Elə bu səbəbdən də, *asfalt* yolların salınmasına qədər daş döşəmali yollar «poçt» və ya «şosse» yolu adı ilə tanınırdı. Yük dövriyyəsi və yükdaşıma əməliyyatları artdıqca şosse yolları şəbəkəsi də genişlənilib saxələnmiş və çoxalmışdır.

Yollar. Azərbaycanın ənənəvi əlaqə yolları ilk növbədə tipoloji cəhətdən *quru* və *su* yolları olmaqla iki böyük qrupa bölünür.*

Ənənəvi quru yolları örtük materialının səciyyəsinə görə *döşəməsiz* (torpaq) və daş, yaxud çınqıl *döşəmali* (şosse) yolları olmaqla iki qismə ayrılırdı.

Yük və sərnişin daşınmasına xidmət edən döşəmali yollar, öz növbəsində texniki vəziyyətinə, yəni örtük materialının növünə görə *ağac*, *daş*, *asfalt*, *beton* yollara ayrılmışdır. Azərbaycanda bataqlıq və sucaq sahələrdə yaşayış məskəni salınmadığından ağac (taxta) döşəmali yollara, demək olar ki, təsadüf edilməmişdir. Bu cəhətdən təkcə kolaz (qayıq) və ya gəmilərin yan aldıqları liman körpüləri və cay keçidlərində düzəldilmiş «suvat» və ya «bərgah» istisnalıq təşkil edirdi. Suvat ilə bərə, yaxud gəmi göyərtəsi arasında keçid məqsədi ilə düzəldilən və «hoppırı» adlanan pilləkən, həmçinin ağac yarmacaları vasitəsilə döşənib düzəldilirdi.

Asfalt və asfalt-beton örtüklü yollar Azərbaycanda çox gec, Sovet hakimiyyəti illərində çəkilməyə başlamışdır.

Örtüksüz yolları istifadə məramından asılı olaraq *daxili* və *xarici* (beynəlxalq ticarət və ziyarət) əlaqə yollarına ayrılırdı. Bunların hər birisi də öz növbəsində iqtisadi-ticarət əhəmiyyətinə görə, müxtəlif tipoloji növlərə bölünür.

Daxili yollar uzun müddət kənd və şəhərlər arasında sosial-iqtisadi və mədəni əlaqələrin həyata keçirilməsinin yeganə vasitəsi olmuşdur. Çox vaxt «əyalət yolu» kimi səciyyələndirilən kənd və şəhərlərarası əlaqə yollarının vəziyyəti bu və ya digər tarixi mərhələdə ümumən ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilirdi. Ölkədə siyasi durum sabitləşib möhkəmləndikcə iqtisadi həyatın canlanıb inkişaf etməsi üçün əlverişli şərait yaranırdı. Əyalətlərin təsərrüfat həyatı canlandıqca onların istehsal etdiyi məhsulları minik-yük hevanları, yaxud təkərli nəqliyyat vasitələri ilə daşıyıb istehlakçılara (müştərilərə) çatdırmaq lazım gəlirdi. Belə vəziyyət təbii ki, yolların, xüsusilə də, *təkərli* nəqliyyat yollarının yaxşılaşdırılmasını tələb edirdi. Lakin ölkədə natural təsərrüfatın üstün yer tutması daxili torpaq yollarının abadlaşdırılmasına marağı azaldırdı. Ona görə də ölkənin daxili əlaqə yolları uzun müddət örtüksüz, bəsit torpaq yolu halında qalmışdır.

Beləliklə, daxili əlaqə yollarının məhdud səciyyə daşıyan ən bəsit növü *cığırılar* olmuşdur. Zaman keçdikcə onların bir qismi genişlənilib təkərli nəqliyyat («araba») yoluna çevrilmişdir. Yol quruculuğu sahəsində ilk ciddi əməli addımlar Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasından xeyli sonra, XIX əsrin ortalarından atılmağa başlamışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının Rusiyanın təsərrüfat həyatının tərkib hissəsinə çevrilməsi nəqliyyata, o cümlədən əlaqə yollarına da öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatından daha çox gəlir götürmək cəhdləri artıqca, onunla əlaqə yollarını yaxşılaşdırmağa maraq da artırdı.¹⁰¹ Bu baxımdan Yevlax-Şuşa-Gorus-Naxçıvan-İrəvan şosse yolunun çəkilməsinin böyük iqtisadi – ticarət əhəmiyyəti var idi. Bundan əlavə, həmin dövrdə Ağsu şosse yolu xeyli uzadıldı.¹⁰²

Daxili əlaqə yolları ölkənin başlıca sənət və ticarət mərkəzlərinə çevrilmiş iri şəhərlər ətrafında cəmləşdiyindən müxtəlif istiqamətlərə saxələnib şəbəkə əmələ gətirirdi. Həm də daxili əlaqə yollarının bir qismi *karvan* yolları ilə, bəzən isə *magistral* yollarla üst-üstə düşürdü. Uzun müddət ölkənin ən böyük sənət və ticarət mərkəzi olmuş Şamaxı şəhərindən şimala, cənuba, şərqə və qərbə olmaqla, müxtəlif istiqamətlərə daxili yollar uzanırdı.

Şamaxıdan qərbə doğru istiqamət götürən Şəki yolu baş Qafqaz silsiləsinin cənub ətəkləri boyunca uzanıb gedirdi. Qəbələdən keçməklə, Şəkiyə çatandan sonra bu yol Zəyəm təriqi ilə davam edərək, Gürcüstan ərazisinə daxil olur, sonra da Dəryal dərəsindən keçib Şimali Qafqaza,

* Sovet hakimiyyəti illərində bu təsnifata *hava* yolları da əlavə olunmuşdur.

oradan da Rusiyaya və Qara dənizin şimal hüduqları ilə Avropa ölkələrinə istiqamət alırdı. Elə bu səbəbdən də Şəki yolu beynəlxalq tranzit ticarəti yolunun bir hissəsini təşkil edirdi. Həmin yolla yüklü dəvə karvanları müntəzəm surətdə hərəkət etdiyindən o, «karvan yolu» da adlanırdı. El arasında həm də «Xan yolu» adı ilə tanınan bu yol Şamaxı-Zərgəran-Vəlibinə-Topçu-Vəndam-Şəki təriqi üzrə uzanırdı.¹⁰³ Qeyd etmək lazımdır ki, qədim «Xan yolu»nun şərq davamı yenə də daxili yolların bir qolu olaraq Şamaxı şəhərini Bakı və onun ətraf kəndləri ilə qovuşdurub əlaqələndirirdi.¹⁰⁴ Bakı yolu, öz növbəsində, şimal və cənub olmaqla, iki istiqamətə şaxələnirdi. Həm də hər iki yol Xəzərin sahilləri boyunca, dənizdən azca aralı uzanıb gedirdi.

Şamaxını Rusiya ilə əlaqələndirən şimal yolu el arasında «dağ yolu» kimi də tanınırdı. Bu yolun bir hissəsi Niyazabad, Şabran və Qubadan keçib Dərbəndə, oradan da Həştərxana doğru uzanıb gedirdi. Dərbənd dəhlizini iki hissəyə bölən şimal yolu Niyazabad limanına çatandan sonra onu dəniz yolu ilə də davam etdirib, yükləri gəmi ilə Həştərxana, yaxud İran limanlarına çatdırmaq olardı.

Şamaxıdan şərqə doğru uzanan və Bakı yaxınlığında beynəlxalq karvan yoluna qovuşan «araba yolu» bütün il boyu işlək halda olurdu.

Aran kəndlərini qovuşduran araba yolları yağmurlu havalarda keçilməz hala düşdüyündən çox vaxt onlar dağların xırlı ətklərində salınırdı. İlin, hər mövsümündə gediş-gəliş üçün yararlı olan dağətəyi yollar çox vaxt «dib yolu» adlanırdı. Şamaxıdan şimala doğru uzanan və onu Dərbəndə qovuşduran digər *dağ yollarının* hər ikisi yalnız minik-yük nəqliyyatının hərəkət edə biləcəyi təhlükəli dar cığırlardan ibarət olub mövsümü səciyyə daşıyırdı. Yalnız isti vaxtlarda yükdaşıma üçün yararlı olan şimal yolundan ayrılan qollardan biri Təngi dərəsindən keçməklə, Xaltan, Qonaqkənd və Nügədi təriqi ilə Quba və Dağıstan mahallarına doğru uzanıb gedirdi. Şamaxıdan şimal istiqamətinə səmt götürən digər dağ yolu isə Altıağacdan keçirdi.¹⁰⁵ Altıağac yolu xeyli çətin və təhlükəli olduğundan el arasında ona «şeytan yolu» da deyirdilər.¹⁰⁶

Dağ yollarının bir qisminə hətta minik vasitələri ilə də hərəkət etmək tez-tez çətinləşirdi. Dağların sıldırım yamaclarından keçən belə cığırlarla ancaq piyada getmək mümkün olurdu. Keçmişdə Lahıcdan Mücü, Sulut və Dəmirçi kəndlərinə bu cür piyada cığırlar uzanıb gedirdi.¹⁰⁷

Şamaxıdan cənub istiqamətinə gedən yol el arasında Salyan yolu adlanırdı. Küdrü düzündən keçdiyi üçün onu çox vaxt «Küdrü yolu» da adlandırırdılar. Küdrü qışlaqlarındakı tərəkəmələrin böyük əksəriyyəti Şamaxı şəhəri və Şirvan yaylaqlarına həmin yol ilə qalxıb enirdilər. Şamaxı ilə Salyan arasında poçt əlaqəsi yaratması səbəbindən onu «poçt yolu» da adlandırırdılar. Küdrü yolu bəzən «yaylaq yolu» kimi də tanınırdı.

Şirvan düzü (Xançoban və Sərdəri) kəndləri Şamaxı şəhəri ilə «Qatruçan yolu» vasitəsilə də əlaqə saxlayırdılar. Şirvan düzünə enmək üçün «kəsə yol» hesab edilən bu yol yalnız minik-yük nəqliyyatının hərəkəti üçün yararlı idi.¹⁰⁸

Şirvanın dağətəyi və aran kəndləri bir-biri ilə yükdaşıma əlaqələrini çox vaxt təkərli nəqliyyat yolları vasitəsilə saxlayırdılar. Ona görə də kəndlərarası *araba* yolları burada üstünlük təşkil edirdi. Torpaq örtüklü «araba yolları» yağmurlu havalarda bərbad hala düşdüyündən çox vaxt onlardan həm də minik-yük nəqliyyatı yolu kimi istifadə etmək məcburiyyətində qalırdılar.

Kənd yollarının bir qismi Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra «poçt yolu» kimi tanınan baş *magistral yola* qovuşub şəbəkə əmələ gətirirdi.

Ənənəvi kənd yollarının çoxu, hətta təsərrüfat əhəmiyyətli bir sıra xırda yollar Şamaxıdan ötən Bakı-Tiflis magistral yoluna qovuşduğundan Şirvanın iqtisadi və mədəni həyatı üçün bu yolun müstəsna əhəmiyyəti var idi.¹⁰⁹

Ölkənin digər əyalətləri də piyada və minik-yük heyvanlarının hərəkəti üçün yararlı olan dar cığırlarla qovuşan araba yolları ilə əhatə olunmuşdu. Əyalət yollarının çoxu ya magistral yola qovuşur, ya da onunla üst-üstə düşürdü.

Magistral yollar. Əyalət və ölkə əhəmiyyətli magistral yolların və onlara qovuşan kənd yollarının vəziyyəti sabit qalmayıb arabir dəyişirdi. Köhnə siyasi-inzibati, yaxud sənət və ticarət mərkəzi olan iri şəhərlər tənəzzülə uğrayıb yeniləri ilə əvəz olunduqca magistral yolların istiqaməti dəyişirdi. Qəbələ, Bərdə, Beyləqan, Qədim Gəncə, Mehəvan, Şirvan, Şabran, Zəyəm, Mahmudabad və b. şəhərlərdən keçən qədim və orta əsr yollarının aqibəti bunu aydın göstərir.

XIX əsrin əvvəllərində, rus işğalı nəticəsində Tiflis şəhəri Qafqaz canişinliyinin mərkəzinə

çevrildəndən sonra buradan başlanan magistral yolların abadlaşdırılmasına diqqət artırılmağa başlamışdır. O zamankı Qafqaz canişini general Yermolovun göstərişi ilə Tiflis-İrəvan magistral yolunun yenidən qurulmasına başlandı. 250 verstə qədər məsafəsi şosseləşdirilmiş bu yolun bir hissəsi Azərbaycan ərazisindən keçirdi. Həmin yol Ağstafa poçt məntəqəsinə çatandan sonra, Gəncədən keçməklə, Bakı istiqamətinə şaxələndirdi.¹¹⁰

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Bakının iqtisadi qüdrətinin artması, siyasi-inzibati və mədəni-ticarət mərkəzinə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq, yeni quberniya mərkəzini ölkənin digər əyalət şəhərləri ilə birləşdirən magistral əlaqə yollarının əhəmiyyəti artmışdı. Bakı-Quba-Dərbənd, Bakı-Salyan-Lənkəran, Bakı-Gəncə-Tiflis, Bakı-Yevlax-Şuşa, Bakı-Şəki-Zaqatala kimi magistral əyalət yolları fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan əlavə, Şamaxı-Hacıqabul-Salyan, Şamaxı-Ağsu-Kürdəmir, Şamaxı-Göyçay-Ucar yolları özlərinin iqtisadi-ticarət əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.¹¹¹

XIX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda *poçt* xidmətlərinin meydana gəlməsi poçt yolları şəbəkəsinin genişləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Həm də *çapar* xidmətinə malik olan poçt yollarının çoxu köhnə magistral yollar zəminində qurulurdu.¹¹² Daha doğrusu, qədim və orta əsrlər dövründə salınmış sabiq araba yolları abadlaşdırılıb daş döşəməli yollara çevrilirdi.

Əsas vəzifəsi poçt rabitəsi xidmətlərindən ibarət olmasına baxmayaraq, post yolları, qismən də olsa, abad halda olmaları səbəbindən ölkənin ayrı-ayrı məhəlli əraziləri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənilməsinə yardım etmişdir.

Köç yolları. İqtisadi əhəmiyyətinə görə ölkədaxili əlaqə yolları arasında qışlaq və yaylaqları bir-birinə qovuşdurən ənənəvi köç yolları xüsusi yer tuturdu. Məhəlli səciyyə daşıyan köç yollarının bir qismi dağların ətəyinə qədər araba yolları ilə üst-üstə düşür, sonra təkərli nəqliyyatın hərəkəti mümkün olmadığı üçün yaylağa qədər minik-yük heyvanlarının gedə biləcəyi darısqal piyada cığırları ilə davam edirdi. Bu sayıqla təhlükəli cığırlardan ibarət olan *yaylaq* yolları təkərli nəqliyyat üçün yararlı olan *qışlaq* (aran) yollarından fərqlənirdi. Bununla belə, köç yolunun hər iki mərhələsinin özünəməxsus çətinlikləri və üstün cəhətləri var idi. Həm də qışlaq (aran) yollarından fərqli olaraq, yaylaq yollarının çoxunun özünə məxsus adları yaranmışdır. Bu yolların adı ya onların vəziyyətindən («Naltökən», «Qatırucan», «Səbətkeçməz», «Təngi» və s.), ya da yaylaqların adından («Lilpər», «Gəlinqaya», «Quşdonan», «Cantəpə», «Xaçbulaq», «Dəli dağ», «Soyuqbulaq», «Qırxbulaq», «Dibrar», «Sarıdaş» və s.) götürülürdü.

Məlum olduğu kimi, Kür çayı Azərbaycan ərazisindən keçərkən ovalığı iki hissəyə böldüyündən onun sol sahili boyundakı qışlaqlar Baş Qafqaz sıra dağlarındakı yaylaqlara, sağ sahilindəki Mil, Qarabağ, Muğan düzlərinin maldarları isə Kiçik Qafqaz yaylaqlarına qalxırdılar. Ona görə də, köç yollarının bir qrupu şimal, digər qrupu isə cənub-qərb istiqamətinə doğru uzanırdı. Bu cəhətdən yalnız Kürün sol sahilindəki Qarayazı və Ceyrançöl qışlaqlarından başlanan köç yolları istisnaq təşkil edirdi.

Qarayazı və Ceyrançöl qışlaqlarının maldar elatları Kür keçidlərini (Şıxlı, Salahlı, Poylu, Qıraq Kəsəmən) keçib qərb və cənub-qərb istiqamətində uzanan köç yolları ilə Kiçik Qafqaz yaylaqlarına qalxırdılar. Ədəbiyyat məlumatlarından bəlli olduğu kimi, Kür çayının Qazax qəzasına məxsus sol sahili qışlaqlarından başlanan köç yolları 6 marşrut üzrə yaylaqlara qalxıb enirdi.

Şıxlı-Qalaçı marşrutu ilə hərəkət edən maldarlar Gəmiqayası keçidini gəmi-bərə ilə keçəndən sonra Qulp çayının sahilinə çatanda iki istiqamətdə ayrılırdı: onlardan biri Çətir-dağa qalxmaqla, Borçalı qəzasında Babacan vadisinə, digəri isə Aleksandropol qəzasında Ələp dağına istiqamət alırdı.

Şıxlı və Salahlı keçidləri vasitəsilə Aslanbəyli kəndinə çıxan ikinci bir köç yolu yenə də Balakənd və Borana yolu olmaqla iki şaxəyə ayrılırdı.

Kürü Poylu və Qıraq Kəsəmən keçidləri vasitəsilə keçənlər Qazax yolu ilə Ağstafa çayı boyunca, Dilcan dərəsi ilə üzü yuxarı uzanıb gedirdi. Uzuntala kəndini keçəndən sonra yol uzunluğunda cığırlara ayrılıb yaylaqlara qalxırdılar.

Nəhayət, axırıncı yol Qıraq Kəsəmən keçidini keçəndən sonra Həsənsu çayının vadisi ilə

Murğuz dağına qalxırdı.¹¹³

Bu cür çoxşaxəli köç yolları digər bölgələrin qışlaqlarını da səfalı yaylaqlara qovuşdururdu. Məsələn, Gəncə yaylaqlarına 11 köç yolu qalxırdı. Bunlardan ən başlıcası Yasamal aşırımından keçən «Yasamal yolu» idi. Çardaxlı, Gədəbəy, Qalakənd və Çayqarışandan keçən bu yolun 90 km-ə qədəri təkərli nəqliyyat üçün əlverişli idi. Gəncəbasar qışlaqlarından başlanan digər bir köç yolu Gəncəçay vadisi ilə üzü yuxarı, «Naltökən yolu» ilə Xaçbulaq və Çobandağ yaylaqlarına qalxırdı.¹¹⁴

Qarabağın elat əhalisinə məxsus qışlaq və yaylaqlar kimi, onları qovuşduran köç yolları da çox idi. Qarabağın çoxsaylı elat tayfa və tirələrinin az qala hər birinin özünə məxsus köç yolları və marşrutları yaranmışdı. Murovdağ yaylaqlarına 6, Qırxqız yaylaqlarına 2, Girs və Ziyarət yaylaqlarına gedən ayrıca bir köç yolu olmuşdur.¹¹⁵ Şuşa qəzasında Qaradolaqlar Əskəran vadisi ilə Qırxqız yaylaqlarına, yaxud Xaçın yolu ilə Girs yaylaqlarına qalxırdılar.¹¹⁶ Sonuncu yoldan ən çox Cavanşir qəzasının elatları istifadə edirdilər.

Koç yollarının bir qismi kənd yolları ilə çarpazlaşırdı. Bu onların iqtisadi-ticarət əhəmiyyətini daha da axtarırdı. Bunun nəticəsində aran kəndlərinin oturaq əhalisi əkinçilik məhsullarını (taxıl, çəltik, meyvə, bostan bitkiləri) maldar elatlara satmaq və onların heyvandarlıq məhsullarına (yağ, pendir, şor, ət, yun, dəri və s.) dəyişmək imkanı əldə edirdilər. Koç yolları üzərində yerləşən kənd və şəhərlərin əhalisi də bundan böyük fayda götürürdü. Koç yolları sayəsində onlar həm ucuz xammal əldə edə bilir, həm də istehsal etdikləri məmulatları satmaq üçün maldar elatların timsalında özlərinə sərfəli müştəri tapırdılar.¹¹⁷

Karvan yolları. Ənənəvi quru yolları arasında iqtisadi-ticarət əhəmiyyətinə və yükdaşıma dövryyəsinin həcminə görə karvan yolları xüsusi yer tuturdu. Qədim və orta əsrlər dövründə beynəlxalq ticarət əlaqələri karvan yolları vasitəsilə həyata keçirilirdiyindən bu yollar Azərbaycanı dünyanın yaxın və uzaq ölkələri ilə əlaqələndirirdi. Çindən başlanan qədim «İpək yolu»ndan tutmuş Şərq ölkələrindən müxtəlif səmtlərə baş alıb gedən *tranzit ticarəti* yollarının çoxu Azərbaycandan gəlib keçirdi. Azərbaycanın paytaxt əhəmiyyətli şəhərləri, habelə iri sənət və ticarət mərkəzləri tarix boyu beynəlxalq tranzit ticarəti yollarının başlıca dayanacaq yerinə, alış-veriş məntəqələrinə çevrilmişdilər.

Antik dövrdən başlayaraq Çin, Hindistan və digər Şərq ölkələrindən Yunanıstan, Roma və Bizansa doğru uzanıb gedən karvan yollarının bir qismi Azərbaycanın tarixi ərazilərindən, Atropatena və Albaniya şəhərlərindən ötüb keçirdi. Erkən orta əsrlərdə Reydən başlanan karvan yolları Zəncan, Miyana, Sarab, Ərdəbil, oradan da Qafqaza gedirdi.¹¹⁸ Reydən Qazaka, Şəhrizur və Mədain istiqamətinə gedən karvan yolu da mühüm ticarət əhəmiyyəti kəsb edirdi. Bu yol Şərq ölkələrini Qərblə birləşdirən ən işlək və çox qızgın alış-verişə malik mühüm ticarət yollarından biri olmuşdur.¹¹⁹

Qədim dövrdə Ərdəbil şəhərindən bir yol Gilan ərazisindən keçərək, Amard ölkəsinə, oradan da Hirkaniyaya gedirdi. Bu yolun davamı Orta Asiya vasitəsilə Hindistan və Çinə qədər uzanırdı.¹²⁰

Ərdəbildən Marağaya gedən yol Zəncan yaxınlığında iki qola ayrılırdı. Ərdəbildən Miyanayadək olan yol Miyanadan Marağaya olan məsafəyə bərabər idi.¹²¹

Beynəlnəhreyndən Zaqrəş və Bisitun dağına keçib, oradan Dərbənd dəhlizi vasitəsilə şimala getmək olurdu. Muğandan keçən həmin şimal yolundan Albaniya şəhərlərinə qollar ayrılırdı.¹²²

Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərində baş verən siyasi-hərbi təlatümlər və bunun ağır nəticələri sayəsində yaranan iqtisadi tənəzzül mərhələləri ilə bağlı olaraq, beynəlxalq karvan yolları kimi, daxili ticarət yolları da öz şəmtini dəyişmişdir.

Beynəlxalq və daxili karvan yolları çox vaxt kəsişir, yaxud bir-birinə qovuşaraq ticarət əlaqələrinin geniş şəbəkəsini əmələ gətirirdi.

Orta əsr karvan yollarının bir qismi XIX əsrə qədər özlərinin iqtisadi-ticarət əhəmiyyətini itirməmişdir. «Xan yolu» adı ilə bəlli olan və orta əsrlərdə Gürcüstana, oradan da Avropa ölkələrinə uzanıb gedən beynəlxalq karvan yolunun bir hissəsi baş Qafqaz silsiləsinin ətəyindən keçməklə, daxili əlaqə yolu kimi, Şamaxı-Zərgəran-Vəlibinə-Topçu-Vəndam-Şəki təriqi ilə davam edirdi.¹²³

Daxili və xarici ticarət əlaqələrinə birgə xidmət edən müştərək karvan yolları ölkənin digər bölgələrində də mövcud idi. Naxçıvanın duzunu, Abşeronun neft və duzunu, Gədəbəy, Qəlizur, Ləlvər mədənlərinin misini, Lahıcın mis qablarını, Şəki-Şirvanın ipək mallarını, Gəncə, Naxçıvan, Ordubadın al-qumaşını daxili karvan yolları ilə xüsusi peşə sahibləri olan *çarvadarlar* daşıyırdılar. Onlar yük daşımaq məqsədi ilə qatar-qatar dəvə saxlayır və bu gəlirli peşə sahəsindən əldə etdikləri qazancla yaşayırdılar.¹²⁴

Bakı-Tiflis dəmir yolu çəkiləndən sonra (1883-cü il) dəvə ilə yük daşıma və çarvadarlıq peşəsi tənəzzülə uğradığından ölkədaxili karvan yollarının bir qismi tərک olunmağa, yeni nəqliyyat marşrutları yaranmağa başladı.

Bununla belə, köhnə ticarət yollarının bir qismi XIX əsrdə əvvəlki qayda ilə işlək əlaqə yolu kimi davam edirdi. Avropa malları Şamaxıya yenə də Türkiyənin İzmir limanı və Ərzurum vasitəsilə Gürcüstandan ötürək gətirilirdi. Türkiyədən gələn başqa bir ticarət yolu İrəvandan keçib Gəncəyə daxil olurdu.¹²⁵ Qara dənizin şimal sahilləri boyunca uzanan digər bir tranzit ticarət yolu yenə də Gürcüstandan keçməklə, Balakən-Şəki-Şamaxı təriqi ilə Bakıya çatırdı. Bunlardan əlavə, Şəkidən Ağdaş və Ərəş vasitəsi ilə Gəncə, Şuşa və Lənkərana uzanıb gedən ticarət yolları karvan yolu kimi, yükdaşıma dövriyyəsinə azaltsa da, işlək əlaqə yolu olaraq qalırdı. Bu cür daxili əlaqə yolları Gəncədən Şuşa-Cavad-Lənkəran-Astara təriqi ilə, Şamaxıdan isə Cavad keçidi və Xudafərin körpüsü istiqamətində İran şəhərlərinə uzanan əlaqə yolları iqtisadi-ticarət əhəmiyyətini hələ də itirməmişdi.¹²⁶

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sənaye şəhəri kimi, Bakının iqtisadi qüdrətinin artması ilə əlaqədar olaraq, Bakı-Tiflis magistral yolu Azərbaycanın birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən şəhərlər yoluna çevrilmişdir. Azərbaycanın ərazisini iki hissəyə bölən bu magistral yol şərqdən qərbə doğru uzandıqca ölkənin ucqar əyalətlərindən mərkəzə doğru istiqamətlənən əlaqə yollarını özünə qovuşdurub böyük yükdaşıma dövriyyəsinə malik olan geniş nəqliyyat şəbəkəsi əmələ gətirmişdir. Nəqliyyat dəhlizi yaradan bu magistral yolun bir ucu uzanıb Dəryal dərəsi ilə, digər ucu isə Dərbənd dəhlizi vasitəsilə Azərbaycanı Rusiya və Avropa ölkələri ilə qovuşdururdu. Ölkənin baş yolu sayılan Bakı-Tiflis magistralı bir qədər sonralar çəkilmiş eyniadlı dəmiryolu xətti ilə yanaşı uzanmaqla, yükdaşıma dövriyyəsinin əsas ağırlığını öz üzərinə götürmüşdür.

Bu yolun nəqliyyat əhəmiyyətini artıran təkcə onun hər iki başının Rusiya ərazisinə çıxması deyil, həm də Bakıya çatandan sonra su yolu ilə Xəzəryanı ölkələrin limanlarına mal və sərnişin daşınmasını təmin etməsi idi. Bu mənada Bakı-Tiflis magistralı Azərbaycanın nəqliyyat yolları şəbəkəsinin şah damarı sayılırdı.

Su yolları. Azərbaycan ərazisi üzgüçülük əhəmiyyəti kəsb edən iri su hövzələrinə (çay, göl, dəniz) malik olduğundan onun əhalisi tarixən yükdaşıma məqsədi ilə quru yolları ilə yanaşı, yaxın və uzaq məsafəli su yollarından da istifadə etmişdir. Azərbaycanın başlıca su yolları Kür, Araz, Akusa çayları, Xəzər dənizi və Urmiya gölü vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Su yolları vasitəsilə yükdaşıma nisbətən tez, həm də uzuc başa gəldiyindən ona daha çox üstünlük verilirdi. Su yollarından istifadəni ölkənin təbii şəraiti də zəruri edirdi. Ona görə də, quru yollarının çəkilməsi çətin olan və çox baha başa gələn bölgələrdə su yolu ən sərfəli nəqliyyat əlaqəsi sayılırdı. Kür çayının sahillərini yaz daşqınları nəticəsində yaranan axmaz və çalalar, bataqlıq və qamışlıqlar əhatə etdiyindən onun kənarı boyunca yerləşən kənd və şəhərlərin iqtisadi-ticarət əlaqələrini həyata keçirilmişdir.

Kür çayı Azərbaycan ərazisinə daxil olandan sonra gəmiçilik əhəmiyyəti kəsb edirdi. Kirjim, kolaz, avarlı və yelkənli qayıqlarla Kürün mənsəbindən Mingəçevirə qədər üzmək olurdu.

Mütəxəssislər Kürü qədim gəmiçilik çayı adlandırmışlar.¹²⁷ Keçmişdə Çin və Hindistandan karvan yolları ilə Orta Asiyaya çatdırılan ticarət malları Xəzər dənizi vasitəsi ilə Azərbaycana gətiriləndən sonra Kür və Rion çayları vasitəsilə Qara dəniz sahillərinə, oradan isə Yunanıstan və Bizansa göndərilirdi.¹²⁸

XIX əsrdə Kür və Araz çayları iri tutumlu gəmilərin hərəkətinə imkan vermədiyindən yükdaşıma əməliyyatında keçmiş şöhrətini və gəmiçilik əhəmiyyətini xeyli itirmişdilər. Kür çayı yalnız kiçik tutumlu üzücü vasitələrin (kirjim, qayıq) köməyi ilə yerli əhəmiyyətli yüklərin

daşınmasında məhəlli su yolu kimi istifadə olunurdu.

Azərbaycanın ənənəvi su yolları arasında yükdaşıma əhəmiyyətinə görə Xəzər dənizinin limanlarını bir-birinə qovuşduran gəmiçilik marşrutları mühüm yer tuturdu. Keçmişdə Dərbənd, Niyazabad, Bakı, Lənkəran, Həştərxan, Ənzəli və başqa limanlar arasında dənizin sahilləri boyunca yük və sərnişin gəmiləri üzürdü.

Əlamətdar haldır ki, çay yolları çox vaxt dəniz yollarının davamına çevrilirdi. Rusiya, İran, Türküstan və Azərbaycan limanlarından çıxan yük gəmilərinin bir qismi Kür çayına daxil olub Salyan və Cavad məntəqəsində sahilə yan alırdılar.

Körpülər. Azərbaycan ərazisinin fiziki-coğrafi şəraiti, xüsusilə onun səthini bürüyən çoxsaylı çay manelələri, təbii yarğan və qobular yollarda rəvan gediş-gəlişi təmin etmək üçün müxtəlif növ körpülərin salınmasını zəruri etmişdir.

Qədim və orta əsr körpülərinin bir qisminin qalıqları zamanəmizədək gəlib çatmışdır. Azərbaycanın qədim sənət və ticarət mərkəzləri olan Qəbələ, Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan şəhərlərinin ticarət yolları üzərində bir sıra körpülər salınmışdır. Araz çayı üzərində salınmış 11 və 15 aşırımlı körpülər, Gəncə körpüləri, Xram çayı üzərindəki Sınıq körpü, Qırmızı körpü, Miyanə yaxınlığındakı Qaflankuh, Marağa və Zəncan arasındakı körpülər orta əsr körpüsəlmə təcrübəsinin yadigarlarıdır. Onların inşaat matriallarını və tikinti texnikasını nəzərdən keçirdikdə, yurdumuzun qədim sakinlərinin körpüsəlmə təcrübəsi, bu sahədə onların əldə etdiyi mədəni-texniki dəyərlər barədə aydın təsəvvür yaranır.

Maneənin səciyyəsiindən və istifadə məramından asılı olaraq körpü keçidləri *piyada*, *minik* və *təkərli nəqliyyat* üçün nəzərdə tutulmaqla, iki qrupa ayrılır. Xalq inşaat təcrübəsinin nəticəsi kimi meydana çıxmış körpülər tikinti materialına görə *ağac*, *daş* və *kərpic* hörgülü olmaqla, müxtəlif tipoloji növlərə bölünür. XIX əsrin 80-ci illərində Bakı-Tiflis dəmir yolu boyunca salınmış *metal* körpülər, habelə XX əsrin əvvəllərindən etibarən peyda olmuş *dəmir-beton* körpülər mühəndis-texniki düşüncənin məhsulu olub, körpüsəlmə sahəsində yaranmış empirik xalq təcrübəsi ilə əlaqəsi yox idi.

Konstruktiv quruluşuna görə körpü keçidləri *tirli* və *tağlı* olmaqla iki tipoloji qrupa ayrılır. Bunların hər birinin də özünə məxsus tikinti texnikası təşəkkül tapmışdır.

Ağac (tirli) körpülər, əsasən, piyadalar və minik-yük nəqliyyatı üçün nəzərdə tutulub tikilirdi. Arx və digər xırda su maneələrinin üzərindən təkərli nəqliyyatın keçməsi üçün, həmçinin, tirli, lakin nisbətən enli körpü salınırdı.

Piyadaların keçməsi üçün salınmış körpülərin bəsit quruluşu onların mənşə etibarilə kökündən qopub yıxılmış ağac gövdəsindən və yaxud xırda dağ çaylarında təbii yolla əmələ gəlmiş «addamac»dan törədiyini söyləməyə əsas verir. Dayaz çayların içərisində bir-birinə yaxın məsafədə ilişib qalmış iri çay daşlarının üzəri ilə su mənəəsini keçmək olurdu. Keçidin «addamac» adlanan bu bəsit və arxaik növü dağ kəndlərində özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.

Tirli körpülərin bəsit növlərindən biri sakit axan çayların «boğaz» adlanan dar axınlı yerində salınan tək və ya qoşa tirli körpülər olmuşdur. Yatağına yayılıb axan çayların axınıni dar məcraya salmaq üçün çox vaxt onların sahilində *məsnə* düzəldilir və yaxud səbətdən *bənd* qurulurdu. Daş doldurulmuş çubuq səbətlərdən ibarət bənd vasitəsi ilə, həmçinin, yatağını dəyişmiş çay qolu da köhnə məcrasına qaytarılırdı. Körpü taylarının bir başı çayın sudöyənindəki qaya «yastıq» üzərinə, digər nazik ucu isə içərisinə ağır çaydaşları doldurulmuş səbət dayaq üzərinə qoyulurdu. Qoşa tirli körpülərin üstünə çox vaxt çubuqdan hörülmə çəpərə (tərəcə), yaxud gödək ağac yarmacalarından ibarət döşəmə düzəldilirdi. Hətta bəzən mal-qoyun keçirmək üçün bu tip körpülərin ağac döşəməsinin üstü torpaq və ya çimlə örtülürdü.

Piyadaların keçməsi üçün nəzərdə tutulan «asma» körpü növü Azərbaycanda az yayılmışdır. Azərbaycanın təbii şəraiti buna imkan verməmişdir. Bu tip körpülər başlıca olaraq, Sovet hakimiyyəti illərində inşa olunmağa başlamışdır. Hazırda Qudyalçay üzərində salınmış asma körpülərin bir qismi (Amsar və Köhnə Xaçmaz kəndlərində) istifadə olunmaqdadır.

Tirli körpülərin davamlı və uzunömürlü olması üçün bəzən onun kəllə dayaqlarını əhəng-qumqatışiq mala ilə daş və ya kərpicdən hörürdülər. Daş (kərpic) hörgülü dayaqlara malik tirli körpülər başlıca olaraq içərisindən çay və ya su arxı keçən şəhərlər üçün səciyyəvi idi. Belə

çaylar daşqın zamanı evlərə və həyətyanı təsərrüfatlara zərər yetirməsin deyə, şəhər daxilində onların məcrası daş hörgülü *bəndə* salınırdı. Belə halda şəhərin sağ və sol sahillərindəki məhəllələri arasında gediş-gəliş yaradan tirlər, yaxud daş (kərpic) tağ-körpülər salınırdı.

Tirlər körpülərin nisbətən təkmilləşdirilmiş mükəmməl növü *pərdibasma* dayaqalara malik körpü olmuşdur. Körpünün bu növü həm də təkərli nəqliyyat vasitələrinin keçməsinə təmin edirdi. Bunun üçün əvvəlcə çayın dar axınlı sahilində *pərdibasma* dayaq düzəldilirdi. Bu məqsədlə çayın sahilində bir cərgə nərdi düzəndən sonra onların üstündən köndələn *pərdilər* döşənirdi. Növbəti *pərdi* düzümləri bu qayda ilə üst-üstə quraşdırılarkən üst *pərdilər* alt qatdakından bir qədər qabağa çıxırdı. Bunun sayəsində dayaq quraşdırıldıqca, həm yuxarı qalxır, həm də tədricən irəliyə doğru çıxıb pərvaz forması kəsb edirdi. Beləliklə, dayaqaların yuxarı hissəsi bir-birinə yaxınlaşır.

Pərdibasma dayaqalar hazır olandan sonra onların üzərinə yoğun tirlər uzadılırdı. Körpünün aşırımını əmələ gətirən tirlər düzülüb qurtarandan sonra onların üzərinə köndələn vəziyyətdə *pərdilər* döşənirdi. Minik və qoşqu heyvanlarının *pərdi* döşəməyə təsirini azaltmaq üçün körpünün üstü xır və ya xırqatışıq torpaqla örtülürdü.

Ağac körpülərə nisbətən *tağlı* daş və ya kərpic körpülər qismən az yayılsa da, mükəmməl memarlıq quruluşuna və uzun ömürlü olmasına görə diqqəti cəlb edirdi.

Minik-yük heyvanlarının və təkərli nəqliyyat vasitələrinin keçməsinə imkan verən *tağlı* körpülər maneənin səciyyəsinə görə asılı olaraq, müxtəlif uzunluqda inşa edilirdi. Elə bu səbəbdən də *tağlı* körpülərin çox aşırımlı tikilirdi. Çoxaşırımlı körpülərin tipik nümunəsi sayılan Araz çayı üzərində salınmış 11 və 15 aşırımlı Xudafərin körpüləri tanrı möcüzəsi kimi, orta əsr körpü salma təcrübəsindən soraq verir.

XIX əsrin son qərinasında çəkilmiş Şuşa-Zəngəzur yolu üzərində 4 ədəd *tağlı* daş körpü tikilmişdir.¹²⁹ Bu sayaq *tağlı* daş körpülər XIX əsrdə digər poçt yolları üzərində də inşa olunmuşdur. Onların bir qismi yaxın keçmişdə qalmaqda idi.

Azərbaycanda ilk çuqun körpü XIX əsrin 70-ci illərində Gəncəçay və Akstafa çayları üzərində tikilmişdir.¹³⁰ Bundan əlavə, Bakı-Tiflis dəmir yolunun çəkilməsi ilə əlaqədar bir sıra körpülər, o cümlədən Kür çayının üstündən Poylu və Yevlax yaxınlığında **metal dayaq**lı iki möhtəşəm körpü salınmışdır. Belə körpülər 1900-cü ildə istifadəyə verilən Dərbənd-Bakı dəmiryolu xətti boyunca da salınmışdır.

Azərbaycanda «cisir» adlanan yeganə ponton körpü növü Kür çayı üzərindəki məşhur Cavad keçidində qeydə alınmışdır. 14 ədəd iri və 14 ədəd xırda kolaz üzərində quraşdırılmış və 200 arşın uzunluğunda olan bu yığamat körpü növü hələ orta əsrlər dövründə məlum idi.¹³¹ Yaz daşqınları zamanı sel aparmamaq üçün sökülüb saxlanılan cisirdən XIX əsrin əvvəllərinə qədər istifadə olunmuşdur.¹³²

Rabitə vasitələri. Azərbaycanın özünə məxsus ənənəvi rabitə vasitələri təşəkkül tapmışdır. Bəsit rabitə növlərinin bir qismi burada XIX əsrin əvvəllərində, başqa sözlə, Rusiya tərəfindən poçt xidməti təşkil olunana qədər özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Məlum olduğu kimi, insanlar iqtisadi güzəranlarını, sosial-mədəni tələbatlarını təmin etmək üçün bir sıra zəruri məlumatları uzaq məsafədən bir-birinə çatdırmaq məcburiyyətində qalırdılar. Ölkənin inzibati-idarə sistemi ilə bağlı informasiyaların yerlərə ötürülməsi, yaxud müharibə və digər təhlükəli xəbərlərin əhaliyə çatdırılması, ölkə başçısının əmr və fərmanlarını yaymaq üçün tarix boyu bəsit rabitə vasitələrinə kəskin ehtiyac duyulmuşdur. Bu mənada rabitə vasitələrinin vəziyyəti ölkənin mədəni inkişafının bir növ göstəricisi sayılırdı. Ölkə əhalisinin normal təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili, nəqliyyat və sənaye istehsalının idarə olunması, ictimai və mədəni-maarif işlərinin nizamlanıb yoluna qoyulması xeyli dərəcədə rabitə vasitələrindən asılı idi.

Qədim zamanlardan başlayaraq, insanlar lazımi məlumat və xəbərləri uzaq məsafədən bir-birlərinə çatdırmaq üçün daima sərffəli rabitə vasitələri axtarmışlar. Onlar bu məqsədlə ilk vaxtlar müxtəlif növ səs siqnalından istifadə etməli olmuşlar. *Təbil*, *gərənay* və digər zərb, yaxud nəfəsli alətlər, həyəcanlı xəbərləri çatdırmaq üçün ilk bəsit rabitə vasitəsi rolunu oynamışdır. Hətta bəzən adamların uzaq məsafədən bir-birini ucadan səsəmə yolu ilə çağırması da bəsit rabitə vasitəsinə çevrilmişdir. Lakin səs siqnalı vasitəsi ilə hər hansı bir məlumatın ötürülməsi

məsafə baxımından məhdud səciyyə daşımışdır. Elə bu səbəbdən də bu və ya digər xəbəri bir qədər uzaq məsafəyə çatdırmaq üçün səs signalını *ışığı* (tonqal), *bayraq* və ya *əl-qol hərəkəti* ilə əvəz etmişlər. Hətta bu məqsədlə öyrədilmiş göyərçin də məlumat ötürücüsü kimi istifadə edilmişdir. Bunun üçün göyərçinin ayağana rəmzi mənə daşıyan müxtəlif rəngli ip, parça tikəsi, pitik və s. bağlamaqla bu və ya digər xəbər lazımı ünvana çatdırılırdı.

Yazının meydana gəlməsindən əvvəl yaranmış bu bəsit rabitə vasitələrinin bir qismi son vaxtlaradək özlərinin əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Hətta məscid minarələrindən hər gün müəzzin tərəfindən ətrafa yayılan azan sədələri də səsli rabitənin bir növü idi. Bu yolla Quranda yazılan kəlamlar müsəlmanlara çatdırılırdı.

Arxaik rabitə vasitələrindən biri də *tonqal* olmuşdur. Adətən, uzaq ətraflardan yaxşı görünmək üçün tonqal hündür yerlərdə, çox vaxt uca dağların başında yandırılırdı. Həm də bu həyəcan signalı tək tonqalla deyil, zəncirvari görünüş düzümü əmələ gətirən tonqallar vasitəsi ilə çatdırılırdı. Tonqallardan qalxan tüstü dumanının qəlizliyi düşmənin ordusunun çoxsaylı olduğunu bildirirdi.

Uzaq məsafələrə xəbər çatdırmaq üçün ən etibarlı rabitə vasitəsi «qasid», «şatır», «carçı», «çapar», «salayçı» və s. adlarla bəlli olan peşəkar xəbər yayanlar olmuşdur. Bu peşələrin çoxu rəsmi sənəd, fərman və sərəncamları vaxtılı-vaxtında çatdırmaq məqsədi ilə yaranmışdır.

İnsanlardan rabitə vasitəsi kimi istifadə olunması çox qədim tarixə malikdir. Hələ qədim zamanlarda insanlar vacib xəbərləri yaxın tanışları vasitəsi ilə «ismaric» yolu ilə lazımı ünvana çatdırırdılar. Xəbərin etibarlı çatdırılmasını və məxfi qalmasını təmin etmək üçün, adətən, onu şifahi qaydada, yaddaş vasitəsilə göndərirdilər. Hətta keçmişdə səlahiyyətli şəxslərin, xüsusilə yüksək vəzifəli məmurların hər birinin özünə məxsus şəxsi *qasidi* olurdu. Onlar lazımı məlumat və xəbərlərin vaxtında öz ünvanına çatdırılmasına məsuliyyət daşıyırdılar.

Qasid həm piyada, həm də minik nəqliyyatı ilə hərəkət edirdi. Piyada qasid yüksək vəzifəli məmur və ya hökmdarlara məxsus olduqda «şatır» adlanırdı. Şatırçılıq peşəsi yüksək fiziki güc və dözümlü tələb etdiyindən o, uzun müddətli təlim və məşq yolu ilə hazırlanırdı. İdmançı kimi yetişdirilmiş şatır yüngül ayaq və əyin geyimi ilə seçilirdi.

Atlı qasid minik vasitəsi ilə hərəkət etdiyindən çox vaxt «çapar» adlanırdı. Keçmişdə rəsmi dövlət xəbərlərinin tez çatdırılmasını təmin etmək üçün yolun hər mərhələsində *çaparxana* və minik atları saxlanılırdı. Bəzən növbəti çaparxana karvansaraya təsadüf edirdi. Çatdırılmalı xəbər təcili səciyyə daşmadıqda çapar karvansara və ya çaparxanada gecələyib, ertəsi gün yola düşürdü. Çapar təcili xəbər çatdırılmalı olduqda yorğun atını dəyişməklə, dincəlmədən yolunu davam etdirirdi.

Bəzən qasid *elçi* qismində, heyət halında göndərilirdi. Belə olan halda onu dəvə karvanına qoşub yad ölkəyə göndərirdilər. Bu onların təhlükəsizliyinə müəyyən qədər təminat yaradırdı.

Carçı uca səslə müəyyən bir xəbəri camaata car çəkib bildirən peşə sahibi olub ən çox bazarlarda fəaliyyət göstərirdi. Keçmişdə camaatın gur olduğu bazar və meydanlarda rəsmi xəbərləri yaymaq ənənə halını almışdı. Onlar rəsmi dövlət sərəncamlarından əlavə, yerli məlumatları da əhali arasında elan edib yayırdılar. Çarçılar bir növ sonralar yaranmış dövrü mətbuatın xəbər yayma vəzifəsini yerinə yetirirdilər.

Yazı meydana çıxandan sonra məktub ənənəvi rabitə vasitələrinin ən etibarlı və mötəbər növünə çevrilməyə başlamışdır. Elə kağız üzərinə köçürülmüş ümdə xəbər və məlumatların məktub formasında ünvanlara çatdırılması zərurəti ilə bağlı *poçt xidməti* meydana çıxmışdır. Həm də müntəzəm və mütəşəkkil səciyyə daşıyan rəsmi rabitə vasitəsi olmaq etibarilə poçt xidmətlərinin vəzifəsi tək-cə məktubları ünvanlara çatdırmaq məhdudlaşmamışdır. Poçt vasitəsi ilə digər əməliyyatlar, o cümlədən müxtəlif növ bağlama, maliyyə sənədləri və s. də göndərilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqdə ilk poçt xidməti Əhəməni hökmdarı I Daranın (e.ə. 522-486-cı il) hakimiyyəti dövründə təşkil olunmuşdur.¹³³ Azərbaycanda poçt xidməti XIX əsrin 30-40-cı illərində çar Rusiyasının rəsmi rabitə sisteminin tərkib hissəsi kimi yaranmışdır. Poçt yolları üzərində hər 25-30 verst məsafədə «yamxana» və ya «çaparxana» adlanan poçt stansiyaları təşkil olunmuşdur. Yamxanalar həm də poçt xidməti işçiləri və sərnəşinlər üçün mehmanxana rolunu oynayır. Burada, habelə at tövləsi, ehtiyat qoşqu və minik atları, mehtərlər, nalbənd və b. peşə adamlarına da təsadüf edilirdi.

Ənənəvi rabitə vasitələrindən biri də toy-nişan dəvətnamələrini, yaxud yas mərasimlərində mərhumun ölüm xəbərini qonşu kəndlərə, qohum-əqrəbaya, dost-taşıqlara çatdıran xüsusi *salayçı* və *xəbərcilər* olmuşdur. Belə xəbərləri yaymaqla məşğul olanlar Abşeron bölgəsində «dəstifərman», Qarabağda «şatır», Lənkəran bölgəsində «salayçı» adlanırdı.

XIX əsrin 60-cı illərində Azərbaycanda *teleqraf* rabitəsinin əsası qoyulmağa başlamışdır. 1864-cü ildə Tiflisdən Naxçıvana ilk teleqraf xətti çəkildi. Qafqaz canişinliyinin mərkəzi olan Tiflis şəhəri 1868-ci ildən etibarən Bakı, Şəki, Gəncə və b. şəhərlərlə teleqraf xətti ilə birləşdirilirdi. Gədəbəy mis zavodundan Gəncəyə 60 verst uzunluğunda teleqraf xətti çəkildi. 1879-cu ildə Xəzər dənizinin dibi ilə Bakıdan Krasnovodsk şəhərinə teleqraf kabeli çəkilməsi başa çatdırıldı. 1886-cı ildə Bakıda ilk telefon xətti çəkməyə başlandı.¹³⁴

Bununla belə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda poçt-teleqraf idarələrinin sayı yenə də az olub əhalinin tələbatını ödəyəcək səviyyədə deyildi. Onların çoxu Bakıda cəmləşmişdi. 1903-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında cəmi 23 poçt-teleqraf idarəsi var idi.¹³⁵

Azərbaycanda poçt-teleqraf xidmətinin yaradılması mahiyyət etibarilə çarizmin müstəmləkəçilik idarə üsulunun təkmilləşdirilməsinə xidmət etsə də, yerli əhali üçün o, mütərəqqi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ölkədə rabitə xidmətinin artmasında realni məktəblərin, müəllimlər seminariyasının, texnikum və peşə məktəblərinin açılmasının mühüm rolu olmuşdur. Ziyalıların və təhsilli adamların sayı artıqca həm poçt-teleqraf müştərilərinin sayı çoxalır, həm də rabitə xidməti sahəsinə yerli kadrlar cəlb olunurdu. Bütün bunların sayəsində poçt əməliyyatları genişlənir, poçt vasitəsi ilə məktub, pul baratları, bağlama və digər əmanətlərin göndərilməsi barədə əhali arasında yeni təsəvvürlər əmələ gəlir, rabitə xidməti canlanırdı. Şəhər küçələrindən asılmış *poçt qutuları* məktublaşma yolu ilə yeni rabitə əlaqəsinin ilk carçılarına çevrilməklə, informasiya əlaqələrini kütləviləşdirmiş və ona ictimai məzmun qazandırmışdır.

¹Обозрение Российских владений за Кавказом (bundan sonra ORVZK), ч.III.-СПб.,1836,с.382; həmçinin bax: M.N Nəsirli. Maraqlı tapıntı: dəmir çarıq haqqında. - Azərbaycan tarixinə dair materiallar.B.,1963, səh.142-145.

²Ş.A. Quliyev Azərbaycan çəltikçilik. B., 1977, səh.68-69.

³Ю Липс. Происхождение вещей. М., 1954, с.191; İ.M. Cəfərzadə. Göst.əşəri, «Beşikdaş...», s.78.

⁴И.М Джафарзаде. Искусственное орошение и народные способы водоснабжение на Абшероне.- «Вопросы этнографии Кавказа», Тбилиси,1952,с.116-125.

⁵Azərbayc. SSR, Kinofotosənədlər mərkəzi dövlət arxivı, inv. № 5013, «Bakı küçələrindən birində su daşıyanlar» fotosəmi; «Kavkaz», 1881, №161.

⁶В.Г Григорев. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб. 1833, с.23-24; A.N.Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 1977, s.125.

⁷A.N.Mustafayev. Göst. əşəri, səh.125-152; М.Авдеев. Мильско-Карабахская степь. Баку,1929,с.44-83;

⁸И Сегаль. Скотоводство в Елисаветпольской губернии. «Кавказское сельское хозяйство» qəzeti,1897,№177.

⁹А.С. Сумбатзаде Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в., Б.,1958, с.82,120,196.

¹⁰С.П. Зелинский. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии. - МИЭБГКЗК., т.IY, Тиф., 1886, с.99.

¹¹«Гафгаз» qəzeti,1912, №232.

¹²Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис,1889,с.66.

¹³А.N.Mustafayev. Göst əşəri, s.127.

¹⁴Ə.S.Sumbatzadə. Göst.əşəri.

¹⁵А.С. Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX веке. Б., 1964, с.50-55.

¹⁶А.N. Mustafayev. Göst. əşəri, s.127.

¹⁷И.И Калугин. Исследования современного состояния животноводства Азербайджана.т. Y, Тб., 1929,с.174.

¹⁸Г. Осипов. Селение Даш-Алты Шушинского уезда Елисаветпольской губернии.СМОМПК, вып.25, Тиф. 1898, с.111.

¹⁹Н.А. Огранович. Провинция Ардебильская. Тифлис,1876, с.39.

²⁰İ.M. Cəfərzadə. Göst. əşəri, s.120.

²¹М.Г.Велиев (Бахарлы). Азербайджан. Б.,1 921, с.109.

²²А.С.Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Б.,1958, с.87.

²³Т.Н.Ягодинский.Экономический быт государственных крестьян в Бакинском уезде. МИЭБГКЗК, т.1,Тифлис, 1885,с.449, 512-513.

²⁴Yenə orada, səh.525.

- ²⁵ Hörgüc-etnoqrafik ədəbiyyatda «kəvən» də adlanır.
- ²⁶ İ.İ.Kalugin. Göst. əsəri, s.167.
- ²⁷ Yenə orada.
- ²⁸ Yenə orada.
- ²⁹ B.M.İslamova., Göst. əsəri, səh.73.
- ³⁰ A.N Mustafayev. Göst. əsəri, s.132.
- ³¹ Yenə orada.
- ³² Yenə orada.
- ³³ И.И. Лакоза. Верблюдоводство. М.,1953, с.223.
- ³⁴ М.И.Корганов. Исторический очерк пароходства на реке Куре.- ССК, т.ІІ, Тиф.,1872,с.68.; İ.İ.Kalugin. Göst.əsəri,s.183.
- ³⁵ B.M.İslamova. Göst.əsəri, s.72.
- ³⁶ F.A.Deminski. Göst.əsəri, s.15.
- ³⁷ Н.А.Абелов. Экономический быт государственных крестьян в Геокчайском и Шемахинском уездах Бакинской губернии. - МИЭБГКЗК, т.УІ, Тифлис, 1887, с.248.
- ³⁸ М.Н.Əfəndiyev. Göst.əsəri, s 85-88.
- ³⁹ М. Авдеев. Юго-Восточный Ширван и Сальянская степь. Б.,1930, с.49-51.
- ⁴⁰ АКАК, т.ІІ, Тиф., 1868, с.248.
- ⁴¹ В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, с208-209.
- ⁴² Х.А.Вермишев. Земледелие государственных крестьян Закавказского края .- СМІЭБГКЗК, т.ІУ, Тиф., 1888, с.338.
- ⁴³ Т.М.Керимов. Народные транспортные средства Азербайджана в ХІХ-начале ХХ в.Б., 2004,с. 39.
- ⁴⁴ A.N.Mustafayev. Göst.əsəri, s.131.
- ⁴⁵ Yenə orada, s.131.
- ⁴⁶ N. A Abelov. Göst. əsəri, s.345.
- ⁴⁷ X.A.Vermişev. Göst.əsəri,s.136-137.
- ⁴⁸ Б.А.Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941, с.5.
- ⁴⁹ Н.К.Никифоров. Экономический быт немецких колонистов в Закавказском крае.- МИЭБГКЗК., т.1. Тифлис,1885, т.1.с.134.
- ⁵⁰ «Kaspi» qəzeti, №146,1894.
- ⁵¹ М.И.Корганов. Исторический очерк пароходства на реке Куре.-Сборник сведений о Кавказе.т.ІІ, Тиф, 1872, с.68.
- ⁵² Azərbaycan tarixi, I c., В., 1961, s. 147-148.
- ⁵³ Адам Мец. Мусульманский ренессанс. М., 1973, с.385.
- ⁵⁴ Э. Тейлор. Первобытная культура. М., 1939, с. 137.
- ⁵⁵ R.R.Dadaşov. Muğanda ənənəvi çay nəqliyyatı vasitələri. – ADR-in 75 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın tezisləri. В., 1992, s.124.
- ⁵⁶ Т.М.Кərimov. ХІХ əsrdə Azərbaycanında su nəqliyyatı vasitələri.- Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, ІУ bur., В., 1981, s.42.
- ⁵⁷ Т.М.Керимов. Народные транспортные средства Азербайджана в ХІХ- начале ХХ в Б., 2004, с.70.
- ⁵⁸ Yenə orada, s.70.
- ⁵⁹ К. Елиан. О животных, кн. 17, гл.32 (см. К.Алиев. Античные источники по истории Азербайджана, Б., 1987, с.95.
- ⁶⁰ Обзорение Российских владений за Кавказом, ч.І, СПб., 1836, с.164.
- ⁶¹ Н.Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань, 1849, с.316.
- ⁶² Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией. т.ІІ, Тиф. 1868, с.742.
- ⁶³ В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, с.8.
- ⁶⁴ АКАК, т. ІІ, Тиф., 1868, с.742.
- ⁶⁵ Naхçıvan əyalətinin statistik təsviri, s.116.
- ⁶⁶ М.А.Коцебу. Сведения о Джарских владениях.1826 г.- История, география и этнография Дагестана ХУІІІ-ХІХ вв. М. 1958, с.264; Т.Н. Яишников. Выдержки из описания Лезгино-Джарских вольных обществ. 1830 г.- ИГЭД, 1958, с.301-302.
- ⁶⁷ Д.Е.Зубарев. Поездка в Кахетию, Пшавию, Хевсурию и Джаро-Белоканскую область.- «Русский вестник», т.ІІ, СПб., 1841, № 6, с.554.
- ⁶⁸ АКАК, т. ХІІ, Тиф., 1904, с.616.
- ⁶⁹ И.М.Джафарзаде. Гобустан. Наскальные изображения. Б., 1973, с.148, 150,156,157,160,171.
- ⁷⁰ Yenə orada. s.148.
- ⁷¹ Yenə orada, s.148, 150, 156, 157, 171.
- ⁷² Yenə orada, s.157.
- ⁷³ Yenə orada. s.257,259.
- ⁷⁴ Yenə orada, s.257.
- ⁷⁵ Yenə orada, s.260.

- ⁷⁶ Yənə orada, s.262.
- ⁷⁷ Yənə orada.
- ⁷⁸ Həsən bəy Rumlu. Əhsən ət-Təvarix, XI с., Tehran nəşri, s. 614-615. (Вах: М.Х.Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVIII вв. Б., 1982,с.239).
- ⁷⁹ А.Конгарини. Путешествие. Библиотека иностранных путешественников по России. т. I, СПб, 1836, с.80-81.
- ⁸⁰ Я.Стрейс. Три путешествия. М.,1936, с.231-232.
- ⁸¹ Yənə orada (Вах: М.Х. Heydərov. Göst əsəri, s.241).
- ⁸² А.Олеарий. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персии и обратно. СПб., 1906, с.454.
- ⁸³ Л.И.Юнусова. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII в.. Б.,1988, с.88-113.
- ⁸⁴ Yənə orada. s.99.
- ⁸⁵ Сведение о втором путешествии в Персию 1745-1747 гг. доктором И.Я. Лерхом. – Azərbaycan MEA Tarix institutunun elmi arxivı. inv-№ 486, s.47.
- ⁸⁶ Новые документы о сожжении персидских кораблей на Каспийском море в 1751 г.– Вестник императорского русского общества, 1851.
- ⁸⁷ Каспийская торговля. – Библиотека для чтения, т. VIII, СПб.,1834, с.87-88.
- ⁸⁸ С.Нəсənov. XVIII əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanla gəmiçilik və dəniz ticarəti. – Gənc Azərbaycanşünasların məruzələri. B., 1983, s.56.
- ⁸⁹ С.Г.Гмелин. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе, ч. III. СПб., 1785, с.385.
- ⁹⁰ Yənə orada, s.395-396.
- ⁹¹ Г.Б. Абдуллаев. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношение с Россией. Б.,1965, с.307.
- ⁹² Каспийская торговля, с. 108.
- ⁹³ П.Г.Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с1722 по 1803гг., ч.II, СПб, 1869,с.79.
- ⁹⁴ Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией, т.II, с. 789.
- ⁹⁵ Полное собрание законов Российской империи. СПб., т.27,1830, с.107.
- ⁹⁶ Обзорение Российских владений за Кавказом. т.IY, СПб., 1836, с.74.
- ⁹⁷ Yənə orada, s.41, 74.
- ⁹⁸ Tomas Herbert. Travels in Persia 1627-1629. London, 1931. s.177. (Вах: М.Х.Heydərov. Göst. əsəri, s.241.)
- ⁹⁹ Yənə orada.
- ¹⁰⁰ Yənə orada.
- ¹⁰¹ Azərbaycan tarixi, II с. В., 1964, s.246.
- ¹⁰² Yənə orada.
- ¹⁰³ М.Н.Герсеванов. Сеть главнейших дорог Закавказского края – ССК, т.II, Тиф., 1871, с.22.
- ¹⁰⁴ И.А.Меджидова. Историко-этнографический очерк Апшерона. –НАИИ НАН Азербайджана. Инв. № 5632, оп.1, дело 1-5.
- ¹⁰⁵ M.N.Gersevanov. Göst. əsəri, s.26.
- ¹⁰⁶ А.А.Марлинский (Бестужев). Полное собрание сочинений. т.X, СПб, 1840, с.67.
- ¹⁰⁷ М.Г.Эфендиев. Селение Лагич Геокчайского уезда Бакинской губернии. –СМОМПК, вып. 29, Тиф., 1901, с.54.
- ¹⁰⁸ N.A.Abelov. Göst. əsəri, s.9
- ¹⁰⁹ A.N.Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. B., 1977, s.144.
- ¹¹⁰ Кавказский календарь на 1874г. Тиф. 1837, с.452.
- ¹¹¹ Бакинский справочный календарь на 1897 г. –Б., 1896, с.68; Н.Калашев. Местечко Сальяны. –СМОМПК, вып. V.Тиф., 1886, с.101; Н.А.Абелов. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии. МИЭБГКЗК, т.VI, Тиф., 1897, с.10.
- ¹¹² А.Гакстаузен. Закавказский край. СПб, 1857, с.66.
- ¹¹³ П.С.Варавин. Летние и зимние пастбища Закавказского края. СМЭБГКЗК, т.V, Тиф., 1888, с.117-120.
- ¹¹⁴ P.S.Varavin. Göst. əsəri, s.120..
- ¹¹⁵ М.А.Скибитский. Карабахские казенные летние пастбища. – МУКЛЗПИКС, т.IV Тиф., 1899, с.95
- ¹¹⁶ P.S.Varavin. Göst. əsəri, s.119.
- ¹¹⁷ A.N. Mustafayev. Göst. əsəri, s.146.
- ¹¹⁸ А.Фазили. Атропатена. Б., 1992, с.95.
- ¹¹⁹ V.V.Bartold. Tarix-e coğrafiya-e İran. s.268 (Вах: A.Fazali. Göst. əsəri, s.95.)
- ¹²⁰ A.Fazili. Göst. əsəri, s.95-96.
- ¹²¹ Yənə orada, s.95-96.
- ¹²² Yənə orada, s.96-97.
- ¹²³ M.N. Gersevanov. Göst. əsəri, s.22.
- ¹²⁴ Ф.А.Деминский. Некоторые сведения о Кабристанском полицейском участке Бакинской губернии. Тиф.. 1901, с.15; М.Г.Эфендиев. Селение Лагич Геокчайского уезда Бакинской губернии. –СМОМПК, вып. 29, Тиф., 1901, с.85-88; М.Авдеев. Юго-Восточный Ширван и Сальянская степь. Б., 1930, с.49-51.
- ¹²⁵ С.Н.Броневский. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, ч.I, М., 1823, с.214.
- ¹²⁶ Кавказский календарь на 1852г. Тиф., 1851, с.96-107.
- ¹²⁷ М.И.Корганов. Исторический очерк пароходства на реке Куре. –ССК, т. II, Тиф., 1872, с.68.
- ¹²⁸ Кавказский календарь на 1854г. Тиф., 1853, с.526-527.

¹²⁹ С.П.Зелинский. Экономический быт государственных крестьян Зангезурского уезда Елисаветпольской губернии. – МИЭБГКЗК, т. IV, Тиф., 1886, с.115.

¹³⁰ Кавказский календарь на 1879г. Тиф., 1978, с.452.

¹³¹ Путешественники об Азербайджане. Т.І, Б., 1961, с.286.

¹³² Ə.Məmmədov. Göst. əsəri, s.14.

¹³³ А.Мец. Мусульманский ренессанс. М., 1966, с.383.

¹³⁴ Azərbaycan tarixi, II c., B., 1964, s.251-252.

¹³⁵ Yenə orada, s.465-466.